

ПРОФЕССОР С.М. ЖАҚЫПОВҚА АРНАЛҒАН
«ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ
БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ТҮЛФА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ
ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ПРАКТИКЕ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ ПРОФЕССОРУ С.М. ДЖАКУПОВУ

MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOLOGICAL CONFERENCE
«ACTUAL PROBLEMS OF COMPETITIVE PERSONALITY
DEVELOPMENT IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND PRACTICE»
DEDICATED TO PROFESSOR S.M. DZHAKUPOV

Алматы
29 сәуір, 2022 ж.

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

ПРОФЕССОР С.М. ЖАҚЫПОВҚА АРНАЛҒАН
«ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ
БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ
КОНКУРЕНТНОСПОСОБНОЙ ЛИЧНОСТИ
В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ И ПРАКТИКЕ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ ПРОФЕССОРУ С.М. ДЖАКУПОВУ

MATERIALS
INTERNATIONAL SCIENTIFIC METHODOICAL CONFERENCE
«ACTUAL PROBLEMS OF COMPETITIVE PERSONALITY
DEVELOPMENT IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE AND PRACTICE»
DEDICATED TO PROFESSOR S.M. DZHAKUPOV

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

Ұйымдастыру алқасы:

Төраға:

Тасибеков Х.С., физика – химия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ғылыми жұмыс жөніндегі проректорының м.а.

Мейрбаев Б.Б., философия ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия және саясаттану факультетінің деканы

Төраға орынбасарлары:

Алиқбаева М.Б., философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия және саясаттану факультеті деканының ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары

Өмірбекова А.О., философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ философия және саясаттану факультеті деканының оқу-әдістемелік және тәрбие жөніндегі орынбасары

Мадалиева З.Б., психология ғылымдарының докторы, профессор, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының меңгерушісі

Ұйымдастыру алқасының мүшелері:

Баймолдина Л.О., PhD, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доцент м.а., ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі кафедра меңгерушісінің орынбасары

Садықова Н.М., психол.ғ.к., жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доцент м.а., оқу-әдістемелік және тәрбие жұмысы жөніндегі кафедра меңгерушісінің орынбасары

Жубаназарова Н.С., психология ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессор м.а.

Бердібаева С.К., психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессоры

Тоқсанбаева Н.Қ., психология ғылымдарының докторы, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының профессор м.а.

Сейітнұр Ж., психология ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доценті

Құдайбергенова С.К., психология ғылымдарының кандидаты, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының доценті

Адилова Э.Т., жалпы және қолданбалы психология кафедрасының аға оқытушысы

Тоқсанбаева Н.Б., жалпы және қолданбалы психология кафедрасының аға оқытушысы

II 82 Профессор С.М. Жақыповқа арналған «Психология ғылымы мен практикасындағы бәсекеге қабілетті тұлға дамуының өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 397 б.
ISBN 978-601-04-5979-3

Мақалалар авторлық редакциямен шығарылды.

МАЗМҰНЫ

1-СЕКЦИЯ

ТҮЛҒА МЕН ҚОҒАМНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА И ПРАКТИКА В РЕШЕНИИ ПРИКЛАДНЫХ ПРОБЛЕМ ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА

Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С.

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О САМООЦЕНКЕ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ФАКТОРЫ У СТУДЕНТОВ 10

Аплашова А.Ж., Кудышева А.А., Мухаметкаиров А.Е.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ
ИКЕМДІЛІК ДАҒДЫЛАРДЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ..... 13

Асилбаева Ф.Б.

ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ - ОҚУШЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ САПАЛАРЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ..... 17

Аймағанбетова О.Х., Адилова Э.Т.

ОПЫТ ТРАНСПЕРСОНАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ
СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА..... 20

Әбдіғалымова Ғ.О.

КӨШБАСШЫЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМЫТУ ҮРДІСТЕРІ..... 24

Әбілқасым А.Ғ., Қалымбетова Э.К.

ӨЗАРА ТӘУЕЛДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ..... 27

Әбибұллаева К.М.

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ТВОРЧЕСТВАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУДАҒЫ АРТ
ТЕРАПИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 30

Баймолдина Л.О., Конарбаева А.Б.

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ БІРДЕЙЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ..... 34

Беркінбай Р.М., Бердібаева С.Қ., Оразымбетова К.Ж., Рақымжан А.А.

ТҮЛҒАНЫҢ РЕЗИЛЬЕНТТІЛІГІ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА
ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ 37

Дайрабай Н.Д., Өтепберген К.Қ., Қойшыман Г.Б.

ТҮЛҒА МЕН ҚОҒАМНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ ҒЫЛЫМ
МЕН ПРАКТИКАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 40

Жаманқараева К.А., Тленчиева Н.С.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕСТІК КҮЙГЕ ҰШЫРАУЫН АЛДЫН АЛУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ 43

Жасұзақова С.М., Тоқсанбаева Н.Қ.

ТӘРБИЕЛЕУ СТИЛЬДЕРІНІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОЙЫНДАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ
АКЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ КӨРІНУІНЕ ӘСЕРІ..... 48

Жеткергенова Ұ.Е., Нурмағанбетов А.Л.

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ӨЗІН-ӨЗІ ТАҢУ МӘСЕЛЕСІ..... 52

Жүкешева Ж.Д., Баязи Н.А.

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА ОТВЕТСТВЕННОСТИ..... 55

Жұмашев Н.Н.

ҒАЛАМТОР КЕҢІСТІГІНДЕ ТҮЛҒАНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ-
ҚҰЛЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 58

Исмаилова Р.Б., Сливкина А.В.

ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ЛИЧНОСТИ 61

Кадыров Б.Р. ОДАРЕННОСТЬ КАК ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА	64
Кадыров К.Б. ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ	66
Красавина М.С., Кабакова М.П. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ БОРЬБЫ С ОДИНОЧЕСТВОМ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРНЕТ-ЗНАКОМСТВ ПО СРАВНЕНИЮ СО ЗНАКОМСТВАМИ В РЕАЛЬНОЙ ЖИЗНИ	70
Кизатбеков Т.К. ПОДХОДЫ И КЛАССИФИКАЦИИ КОПИНГ-СТРАТЕГИИ	75
Қожахмет Ж.Е. БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМУЫ	77
Куандыкова Б.Ж., Перленбетов М.А., Давлетова А.А. ПРЕВЕНЦИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ .	80
Лаврова А.В., Сарбасова В.Н. ПРОФИЛАКТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ	83
Менликул М.А., Аймаганбетова О.Х. СОЦИАЛЬНО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ	85
Полывянная Н.В., Ким А.М., Ахтаева Н.С. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ БОЛИ: СИСТЕМНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	88
Сансызбай Р.А. СТУДЕНТТЕРДІҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫДА ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫНЫҢ РӨЛІ	93
Сейдалиев А.М., Рымханова А.Р. ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ДАҒДАРЫС КҮЙЛЕРІН ЗЕРТТЕУ	96
Сейдеханова А.Н., Кабакова М.П. ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ К СОБСТВЕННОМУ ТЕЛУ У ПОДРОСТКОВ	100
Сейткалиев Ж.К. ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СОВРЕМЕННЫХ МУЖЧИН	105
Сұртаева А., Садықова Н.М. ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ӘКЕ БЕЙНЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	118
Сейітнұр Ж., Мақұлбек С. ТҰЛҒАНЫҢ МАНСАПТЫҚ ӨСУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ	111
Сейітнұр Ж., Төреханова А. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЭТНОФОРЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	116
Толымбекова Д.Р., Кабакова М.П. ИССЛЕДОВАНИЕ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ КАК ФАКТОРА, ВЛИЯЮЩЕГО НА УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ СОТРУДНИКОВ	120
Туркменбаева Ж.С. ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ КУРСАНТОВ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ	124

<i>Тленчиева Н.С., Сәрсенбай А.Н.</i> 1-КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ЕРІКТІК СФЕРАСЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ	126
<i>Ілес Н.Қ., Тленчиева Н.С.</i> БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚИЯЛЫН ДАМЫТУ ЖОЛДАРЫ	131
<i>Уақпаева Ү.А.</i> ЛАҢКЕСТІК ІС-ӘРЕКЕТТІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ҰҒЫНУ	135
<i>Утепберген Б., Садықова Н.М.</i> ЖАСӨСПІРІМДЕР ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АНА БЕЙНЕСІ	138
<i>Христофорова В.К.</i> ВНУТРИ ЛИЧНОСТНАЯ ПОЗИЦИЯ НРАВСТВЕННОГО САМОСОЗНАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ЗАПУЩЕННОГО ПОДРОСТКА	142
<i>Юсупова З.Н.</i> БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМЫТУ	145

2-

СЕКЦИЯ

ПРОФЕССОР С.М. ЖАҚЫПОВТЫҢ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАЛАРЫ

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ТВОРЧЕСКИЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА С.М. ДЖАКУПОВА

<i>Әмірова Б.Ә.</i> ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ДАМУ, ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	148
<i>Berdibayeva S.K., Karimbay A.Zh., Kurmanali A.E., Tolekazy G.G.</i> THE INFLUENCE OF ARTS ART ON PERSONALITY DEVELOPMENT	151
<i>Berdibayeva S.K., Abirov M.R., Molbayeva A.Zh., Sadyrkul N.G.</i> THE STUDY OF ETHNIC IDENTITY AND SELF-ESTEEM OF KAZAKHSTANI ADOLESCENTS IN MODERN CONDITIONS	153
<i>Орынбасаров С.Е., Кудайбергенова А.Ж.</i> БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӘСКЕРИ ПСИХОЛОГИЯҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	156
<i>Сейітнұр Ж., Сағынбек С.</i> ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ	159
<i>Сейітнұр Ж., Сайлауханқызы Г.</i> С. БАЛАУБАЕВТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ	163
<i>Сейітнұр Ж., Таласбаева М.</i> ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН МІНДЕТТЕР	168

3-

СЕКЦИЯ

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

СОВРЕМЕННЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

<i>Акажанова А.Т., Кулжанова Ш.Е.</i> ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ МЕКЕМЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГ МАМАНДАРЫМЕН БІРЛЕСІП АТҚАРАТЫН НЕГІЗГІ ЖҰМЫСТАРЫ	173
---	-----

Абжан А.А., Болтаева А.М. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЭМОЦИЈАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	176
Абикеева Н.Н., Бердібаева С.Қ., Қудайбергенәова А.Ж. АТА-АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖҮЙЕСІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯ БАЛАНЫ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ БҰЗЫЛУЛАРДАН ҚОРҒАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	180
Adilova E.T., Aimaganbetova O.Kh., Liyasova A.A., Borbasova G.N. VALUE PROBLEM IN WESTERN PSYCHOLOGY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS	182
Айдарова Ә., Садықова Н.М. ОТБАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ КЛИМАТЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ САУЛЫҒЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	185
Айтышева А.М. БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯНЫ ЕСКЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	187
Алиева Д.Қ., Болтаева А.М., Садықова Н.М. МЕКТЕП БІТІРУШІЛЕРДІҢ ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	190
Асылханова М.А. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН САБАҚТЫ МЕНҒЕРУІ	194
Әбдіқұлова Г.С. 18-23 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КОММУНИКАЦИЯ ДАҒДЫСЫ МЕН ЭМОЦИЈАЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ БАЙЛАНЫСЫ	197
Баймолдина Л.О., Буркитбаева Е.Е. 6-7 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПКЕ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ЭРЕКШЕЛІКТЕРІ	201
Баймолдина Л.О., Жақсыбаева Ж.Ә. БОСАНҒАННАН КЕЙІНГІ АНАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	204
Berdibayeva S.K., Alpysbayev T.M., Adilzhanov Y.B., Osmanov A.Kh. STUDY OF THE IMAGE OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES IN KAZAKHSTAN	208
Бейбитова С.Т., Қазақбаева Г.С. БАЛАНЫ МЕКТЕПТЕ ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	211
Белякова А.Д., Мун М.В. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ВЫБОРА ПРОФЕССИИ СТАРШИМ ШКОЛЬНИКОМ	214
Буданова З.К., Тоқсанбаева Н.Қ., Саулинова К.К. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІГІН ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	217
Дауренбекова А.К. ӘСКЕРИ БӨЛІМШЕДЕГІ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЖҰМЫС БАҒЫТТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ	220
Джумагулова Г.Ш., Есмуратова У.А., Жанибекова Г.О. МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУ МӘСЕЛЕСІН ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ТҮРҒЫДАН АНЫҚТАУ	223
Джумагулова Г.Ш., Есмуратова У.А., Жанибекова Г.О. ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЈАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	226

<i>Дүйсенбаева А.О., Баймолдина Л.О.</i> ОРТА ЖАСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ СЫРТҚЫ КЕЛБЕТІНЕ ҚАНАҒАТТАНУ ФАКТОРЛАРЫ	229
<i>Дүйсен Г., Калымбетова Э.К.</i> БАНК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ	232
<i>Егимбаева А.К., Калымбетова Э.К.</i> ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ТУЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІГІ	235
<i>Ерболатқызы А., Баймолдина Л.О.</i> ҚОРҚЫНЫШ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛАРЫ.....	238
<i>Zharkyn A.</i> THE EFFECT OF EMOTIONS ON PERSEVERANCE AND SELF-CONTROL	241
<i>Жигитбекова Б.Д.</i> ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	243
<i>Жидебай Ж.Қ., Құдайбергенова А.Ж.</i> ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДЕГІ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ АУРУЛАР ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	247
<i>Жакатаева А.А., Ахтаева Н.С.</i> СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ	249
<i>Жаманова Г.Р.</i> ЖАҢА КЕЗЕҢДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ.....	252
<i>Жидебай Ж.Қ., Құдайбергенова С.К.</i> ЖАҒЫМСЫЗ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙЛЕРДІҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДЕГІ КӨРІНІСІ	255
<i>Жубаназарова Н.С., Асхатова М.</i> 3 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАР ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	258
<i>Жубаназарова Н.С., Даулетова А.С.</i> ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН МАНСАПТЫҚ ЖЕТІСТІК АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС	261
<i>Жұбаназарова Н.С., Тұрсынғали А.А.</i> ӘР ТҮРЛІ ЖАС КАТЕГОРИЯЛАРДАҒЫ ПЕДАГОГТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУ КӨРІНІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ	265
<i>Исеева А.У.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ГАДЖЕТОВ НА РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	269
<i>Калдыбай С., Мынбаева А.К.</i> АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ТРЕВОЖНОСТИ ПЕРЕБОЛЕВШИХ COVID-19 В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	271
<i>Карабаева М.К., Баймолдина Л.О.</i> КУРСАНТТАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	274
<i>Kassymova M.D., Berdibayeva S.K.</i> PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT A POSITIVE ATTITUDE OF EMPLOYEES TO BUSINESS INNOVATIONS.....	277
<i>Қасымова Р.</i> ОҚУШЫЛАРДЫ КІТАП ОҚУҒА БАУЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	280
<i>Кенесбаев А.</i> КАЗАХСТАНСКИЙ ПАТРИОТИЗМ: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЕЖИ.....	282

Кенжебек Г.Б., Сейтжаппар Ә.Е., Жубаназарова Н.С.	
СТУДЕНТТІК ОРТАДАҒЫ КОНФЛИКТІЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУ	285
Кинаятова М.К., Сатова А.К.	
ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ.....	290
Красмик Ю.Н.	
ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ СПОРТСМЕНОВ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К СОРЕВНОВАНИЯМ.....	293
Kulikova O.V.	
PSYCHO-EMOTIONAL STATES OF ATHLETES, AFFECTING THEIR RESULTS AND SPORTS CAREER.....	296
Kulikova O.V.	
ON THE POSSIBILITY OF USING ART THERAPEUTIC METHODS TO IMPROVE THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF ATHLETES AND PROMOTE THEIR SPORTS CAREER.....	299
Кулсумакова Х.Ж.	
БАЛАЛАРДЫ ЕҢБЕК ІС-ӘРЕКЕТІНЕ БАУЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	302
Кудайбергенова С.К., Мадалиева З.Б.	
К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ	305
Кудайбергенова С.К., Режен Ә.С.	
МІНЕЗ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫ БАР ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ КОНФИЛІКТІЛІК ЖАҒДАЙ КЕЗІНДЕГІ МІНЕЗ – ҚҰЛҚЫ	310
Лиясова А.А., Адилова Э.Т., Бағыбаева М.И.	
АТА-АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТҮСТАРЫ ЖАЙЫНДА.....	312
Мамбеталина А.С.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ФОРМАСЫНЫҢ ӘСЕРІ.....	316
Мадиева Д., Калымбетова Э.К.	
ҚАЛЫПТЫ ЕМЕС ДАҒДАРЫСТАР КЕЗІНДЕ ОТБАСЫЛЫҚ Кеңес беру ТӘСІЛДЕРІ.....	318
Мулдағалиев Е.Б.	
ПОТЕНЦИАЛ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ К УПРАВЛЕНИЮ УЧЕБНО- ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ КУРСАНТОВ.....	322
Мұхаметханова А.А., Болтаева А.М.	
СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ФОРМАСЫНЫҢ ӘСЕРІ.....	326
Надирбаева К.А.	
PIZA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМЫТУ	329
Нусюпбаева Ж.С., Мун М.В.	
СВЯЗЬ ВРЕМЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОКРАСТИНАЦИИ У СТУДЕНТОВ.....	331
Оспанова Д.Д.	
ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ.....	334
Оразбаева Б.С.	
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ	337
Пошаев М.Д., Казиханов Б.М.	
ПОЛИГРАФТЫҚ ТЕКСЕРУ ҮДЕРІСІНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАРСЫЛЫҚ ЖАСАУДЫ ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ БЕЙТАРАПТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	339

Салимова Г.Е., Токсанбаева Н.Қ. ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ	342
Сейітнұр Ж., Әділетқызы А. СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ЖАНЫП КЕТУІНІҢ (ТАУСЫЛУЫНЫҢ) ТҰЛҒАЛЫҚ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫН ЗЕРТТЕУ	346
Талет А.Н., Құдайбергенова А.Ж. АРТ-ТЕРАПИЯ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТҮЗЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ.....	351
Талет А.Н., Токсанбаева Н.Қ., Усенова С.М. ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН-АЛУ: МӘСЕЛЕНІ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ	353
Тастанова А., Мун М.В., Ахтаева Н.С. РЕЗУЛЬТАТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРАКТИК ОСОЗНАННОСТИ В ОБУЧЕНИИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ.....	355
Таиметова А.С., Жолдасова М.К. ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ НЕКЕГЕ ДЕГЕН ҚАТЫНАСЫ.....	359
Тезекбай Г., Садықова Н.М. ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	361
Токина А.А., Мадалиева З.Б. ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	364
Тоқсанбаева Н.К., Шакирова А.Д., Токебаева Ә.Е. СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫҒЫНА ӘЛЕУМЕТТІК- ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІҢ ӘСЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	367
Torebek A.B., Verdibayeva S.K. COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF THE COMPANY'S EMPLOYEES	371
Тубаева Г.С., Тымбаева Ж.А. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЕКІНШІ ТІЛДІ ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІ	374
Тұрдалиева Ш.Т. АҚПАРАТ АЛМАСУ ҮДЕРІСІНДЕ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	377
Узбекова Ш.Б., Болтаева А.М. ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ АТА-АНАМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	381
Усенова А., Болтаева А.М. ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ФАКТОРЛАРЫ	383
Усербаева А.Н. ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ.....	386
Шаукилова К.Т. ПСИХОЛОГИЯ ДЕНЕГ В КАЗАХСТАНЕ.....	387
Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С. ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ.....	391
Юнусова С. ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАДА ТИІМДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ДАМЫТУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ	394

1-СЕКЦИЯ

ТҰЛҒА МЕН ҚОҒАМНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА И ПРАКТИКА В РЕШЕНИИ ПРИКЛАДНЫХ ПРОБЛЕМ ЛИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВА

*Ауельбекова Н.Ж., Ахтаева Н.С.
(Республика Казахстан, г. Алматы,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби)*

ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ О САМООЦЕНКЕ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ У СТУДЕНТОВ

Самооценка является важным регулятором поведения, занимает центральное место в «Я-концепции», а также влияет на все сферы жизни личности. Человеку с низкой самооценкой свойственна тревога, нерешительность, он постоянно сомневается, критически относится к своим результатам. Позитивная самооценка является залогом психологического благополучия. Что касается саморегуляции, то она помогает человеку лучше разбираться в своих мотивах, успешно взаимодействовать с социумом и преодолевать стрессовые ситуации. Система личностных смыслов и ценности индивида составляют основу самооценки. Основными ее параметрами являются: высота, устойчивость и адекватность.

В современной психологии до сих пор нет однозначного определения феномена «самооценки».

Американский психолог У.Джеймс, автор термина «самооценка» рассматривал ее как оценку своего положения в обществе и вывел формулу: самоуважение=успех/уровень притязаний [1, С.106].

Согласно формуле уровень самоуважения можно повысить, либо повышая успех, либо понижая уровень притязаний. Сам же автор придерживался второго варианта.

Согласно Л.С.Выготскому, самооценка рассматривается как компонент самосознания личности, носит опосредованный характер, так как развивается в процессе деятельности и общения личности [2, С.174], а Мартин Селигман рассматривает самооценку как показатель того, насколько человек удовлетворен своей жизнью.

Р. Бернс выделил три фактора формирования самооценки:

1. Соотношение реального и идеального Я образов.

«Я» идеальное выполняет мотивирующую функцию, чем меньше разрыв между «Я» реальным и идеальным, тем выше у человека самооценка. В случае предъявления к себе недостижимых требований, может возникнуть невроз.

2. Мнение других людей.

3. Реальные достижения личности.

С. Куперсмит отмечает, что для формирования положительной самооценки необходимы три условия: полное внутреннее принятие родителями своего ребёнка; ясные и последовательные требования; уважение индивидуальности ребёнка в рамках установленных ограничений [3, С.159].

Семья является ключевым фактором формирования самооценки в первые пять лет жизни ребенка, когда формируется структура личности (по Л.С.Выготскому в первые 7 лет). Согласно исследованию С. Куперсмита, 60% детей с высокой самооценкой были единственными детьми или первенцами в семье. Низкая самооценка связана со стремлением родителей сделать своих детей послушными и бесконфликтными. Дети, чьи родители уделяют внимание, успешно сочетая с требовательностью и похвалой имеют адекватную самооценку. По словам Сузуки и

Томоды, стресс в раннем возрасте у детей из-за отсутствия ухода и жестокого обращения снижает самооценку ребенка и его безопасную связь с родителями, и, вероятно, у ребенка будет депрессия в будущем [4]. У ребенка дошкольника должна быть завышенная самооценка, в этом возрасте его невозможно перехвалить. Похвала нужна для формирования здоровой самооценки, которая будет служить как защита от внешней критики и оценивания. Ребенок до 7 лет не имеет критических фильтров и все высказывания, особенно сказанные родителями принимает за чистую правду.

Прочность семьи является важным фактором, влияющим на самооценку ребенка. В неполных семьях дети чаще имеют низкую самооценку, им свойственна внутренняя напряженность, тревожность и склонность к самообвинению [5, С.105].

Согласно исследованию Teresa Freire & Dionisia Tavares, самооценка имеет более сильную и положительную связь с удовлетворенностью жизнью, чем с саморегуляцией [6]. С другой стороны, было обнаружено, что трудности с регулированием эмоций тесно связаны с одиночеством и злоупотреблением психоактивными веществами [7, С.185]. Исследование Friedlander показало, что использование социальных сетей негативно влияет на самооценку [8]. Высокий уровень самооценки в сочетании с сильной социальной поддержкой делает людей менее уязвимыми перед стрессорами. Существует четкая связь между высокой самооценкой и положительными результатами, такими как профессиональный успех, улучшение социальных отношений, чувство благополучия и положительное восприятие сверстниками, успеваемость и хорошие навыки преодоления трудностей [9]. Исследователи заметили, что люди с высокой самооценкой с большей вероятностью упорствуют перед лицом сложных задач, чем люди с низкой самооценкой (Baumeister, Campbell, Krueger, & Vohs, 2003), однако настойчивость не равна успешной саморегуляции, поэтому (Heatherton and Ambady, 1993) пришли к предположению, что для успешной саморегуляции оптимален умеренный уровень самооценки.

Если рассматривать гендерные особенности, то согласно исследованиям Рушиной М.А. и Орловой А.В., самооценка юношей выше, чем у девушек, и они более уверены. У девушек выше уровень самообвинения и внутренней конфликтности.

В студенческом возрасте формируется эмоционально-ценностное отношение к себе, появляется саморефлексия. В этот период формируется процесс становления личности, вопрос смысла жизни и назначения человека выходит на первый план, появляется готовность к самоопределению, формируется мировоззрение. Особо проявляется эмоциональная возбудимость. Если рассматривать адаптацию студента, то в первую очередь происходит эмоциональное привыкание к однокурсникам, затем наступает этап познавательной адаптации и заканчивается профессиональной адаптацией, когда студент фокусируется на своей будущей профессии. Чем больше студент вовлечен в общественную и трудовую деятельность, тем адекватнее его самооценка. Личность преподавателя оказывает влияние на самооценку студента.

Саморегуляция, самооценка тесно связаны с когнитивными мотивациями, которые объясняют причины человеческого поведения. Однако нельзя отрицать влияние социальных стимулов на упомянутые выше конструкции. По мнению Zimmerman, для повышения академической успеваемости необходимо вовлечение пассивных студентов в активный процесс обучения, проявление настойчивости при возникновении сложностей в понимании материала и полная ответственность студентов за процесс обучения. Обучение должно иметь ценность для студента, а стратегия понятна. Необходимо ставить реальные цели в обучении, а поощрение будет мотивировать студента [10, С.37].

Исследование Карабущенко Н.Б. показало, что уровень стресса студентов старших курсов выше, чем у студентов первого курса, что связано с необходимостью самоопределения и поиском работы, в то время как первокурсники эмоционально более открыты, нуждаются в советах преподавателей для успешной адаптации, вовлечены в деятельность университета. Студенты старших курсов более рациональны и менее гибкие в эмоциональном плане, в то время как студенты первого курса учатся понимать свои и чужие эмоции.

Для студентов большим стрессом является большая учебная нагрузка, неспособность правильно распределять время и страх перед сессией. Большинство студентов справляются со стрессом через сон, прогулки, общение с близкими людьми. Ключевую роль в саморегуляции играет самооценка, студенты с высокой самооценкой быстрее справляются со стрессом, студенты со средней самооценкой имеют средние показатели саморегуляции, но в стрессовых ситуациях теряются, а студенты, у которых низкая самооценка имеют проблемы с саморегуляцией. Согласно исследованию Адиловой Э.Т., студенты чувствительны к неудачам и проявляют высокую эмоциональность в общении, при этом у большинства студентов высокая сопротивляемость к стрессу (49,5%), пороговый уровень стрессоустойчивости у (20%) и низкие показатели у (16,5%) студентов. Выявлена взаимосвязь между типом темперамента и стрессоустойчивостью. Студенты с меланхолическим типом темперамента имеют низкий уровень стрессоустойчивости. Лучше всего со стрессом справляются сангвиники и флегматики. У девушек выявлен более высокий уровень нейротизма и экстраверсии по сравнению с юношами. Чем выше уровень нейротизма, тем ниже уровень стрессоустойчивости. [11, С.95]. Студенты с высоким уровнем саморегуляции менее тревожны, высокий уровень тревожности снижает активность студентов во время экзамена, небольшой же уровень тревожности способствует проявлению активности. Акцентуированные личности в частности (астеноневротический, гипотемический, психоастенический (согласно исследованию Собчик Л.Н.1990) обладают низкой саморегуляцией, высокой тревожностью и низкой активностью. Высокому уровню саморегуляции способствует мотивация к достижению успеха, улучшение процессов планирования, осмысленность жизни, осознанность, гибкость и высокая самооценка. Низкому уровню саморегуляции способствует высокая тревожность, акцентуированность личности, преобладание мотива избегания, низкий уровень осознанности и осмысленности жизни, низкая самооценка [12]. Многие студенты в этом возрасте застенчивы, что мешает свободно высказывать свое мнение и вступать в дискуссию. Для формирования здоровой самооценки у студентов, очень важно взаимодействие и сотрудничество с сильными преподавателями в научных проектах, развитие личной рефлексии и индивидуальных подходов к каждому студенту.

Что касается адекватной самооценки, важно принятие себя и ориентироваться не на мнение окружающих, а искать опору в себе, параллельно развивая все сферы жизни.

Литература

1. Векилова С.А. История психологии: конспект лекций. - М.: «АСТ», «Сова». - 2005, 106 с.
2. Джемс У. Психология. - М.: Педагогика. - 1991, 174 с.
3. Бернс Р. Я – концепция и Я – образы / Самосознание и защитные механизмы личности. - Самара: Изд. Дом "Бахрах". - 2003, 159 с.
4. Suzuki, H., & Tomoda, A. (2015). Roles of Attachment and Self-Esteem: Impact of Early Life Stress on Depressive Symptoms among Japanese Institutionalized Children. *BMC Psychiatry*, 15, 8.<http://dx.doi.org/10.1186/s12888-015-0385-1>
5. Фонталова Н.С. К вопросу о самоотношении подростков из неполных и полных семей. *Сибирский психологический журнал*. № 21. 2005, 105 с.
6.https://researchgate.net/publication/262666500Influence_of_self-esteem_and_emotion_regulation_in_subjective_and_psychological_well-being_of_adolescents_Contributions_to_clinical_psychology
7. Nikmanesh Z., Kazemi Y., Khosravi M. Role of Feeling of Loneliness and Emotion Regulation Difficulty on Drug Abuse. *International Journal of Medical Toxicology and Forensic Medicine*. 2015; 5(4): 185-91.
8. Ackerman C.E. What is Self-esteem? A Psychologist explains. 2022. <https://positivepsychology.com/self-esteem/>
9. Boden J.M., Fergusson D.M., Horwood L.J. Does adolescent self-esteem predict later life outcomes? A test of the causal role of self-esteem. *Dev Psychopathol* (2008) 20(1):319–39. doi: 10.1017/S0954579408000151
10. Zimmerman, B. J. (2001). Theories of self-regulated learning and academic achievement: An overview and analysis. *Self-regulated learning and academic achievement: Theoretical perspectives* (pp. 1–37). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
11. Садыкова А.Т., Адилова Э.Т., Касымжанова А.А. Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, № 1 (60). 2017. ISSN 2617-7552, 95 с.
12. http://www.irbis.gnpbu.ru/Aref_2004/07-02876.pdf

Аплашова А.Ж.
(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
Павлодар педагогикалық университеті)
Кудышева А.А.
(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
С. Торайғыров атындағы ПМУ)
Мухаметкаиров А.Е.
(Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.,
Павлодар педагогикалық университеті)

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕСІ ИКЕМДІЛІК DAҒДЫЛАРДЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Қазіргі заманғы еңбек нарығы іс жүзінде барлық қызмет салаларында мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің жоғары деңгейімен сипатталады. Қоғамның әр өкіліне қойылатын талаптардың артуы жалпы білім беру жүйесінде оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтау проблемасын ерекше орынға қояды.

Жеке кәсіби траекторияны дұрыс таңдау үшін студенттер кәсіптер әлеміне бағдарлануы, кәсіптердің талаптарын, олардың даму перспективаларын білуі, кәсіби қызметті жеке мүмкіндіктері мен дағдыларымен келісуі керек.

Мамандық таңдау ерте жастық шақта ең өзекті болып табылады, бірақ ғалымдардың пікірінше, адамның кәсіби қызметін түзету оның кейінгі кәсіби өмірінде жүреді. Осыған байланысты зерттеушілер кәсіби өзін-өзі анықтауды жеке таңдау әрекеті ретінде емес, тұлғаның даму кезеңіне байланысты динамикалық түрде өзгеретін ұзақ процесс ретінде қарастырады.

Отандық әдеби дереккөздерді талдау кәсіби өзін-өзі анықтауды зерттеу жүргізілген бірнеше бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді, атап айтқанда: әлеуметтанулық (И. С. Кон, В. В. Подводзинская); кәсіптік бағдарлау (А. Е. Голомшток, Е. А. Климов, Н. С. Пряжников); өмірлік белсенділік (Л.И. Божович, М.Р. Гинзбург); әлеуметтік-психологиялық (В.Г. Афанасьева, В. В. Бахарева, В. И. Журавлева, С. В. Кушнир); кәсіби даму бағыты (А.А. Деркач, Э. Ф. Зеер). Жасөспірімдердің кәсіби өзін-өзі анықтаудың әдіснамалық негіздерін зерттеумен Е.А. Климов, И. С. Кон, В. Ф. С. Н Сафин, айналысты. Чистякова, Т.И. Шалавина және т.б. психологиялық-педагогикалық қолдауды ұйымдастыру мәселелері, Н. Э. Касаткин, Е. А. Климов, Л. А. Коломец, Л. М. Митина, О. В. Москаленконың еңбектерінде қарастырылады.

Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің мақсаты-жас адамға болашақ мамандығын саналы түрде таңдауға көмектесу. Авторлар мұндай сүйемелдеуді жүзеге асыру мектепте оқушылармен кәсіби бағдарлауға бағытталған тұтас, құрылымдалған және сыналған жүйе болған жағдайда мүмкін болатындығын айтады.

Осылайша, жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын психологиялық-педагогикалық қолдау мәселесі жеткілікті түрде пысықталған, бірақ көптеген зерттеушілердің пікірінше, қазіргі уақытта жоғары сынып оқушылары болашақ мамандықты мағыналы, жауапты таңдау деңгейіне ие емес. Сонымен, мұғалімдер осы бағытта жоғары сынып оқушыларымен жұмыс істеудің жаңа формалары мен әдістерін іздеуі керек. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауының теориялық және практикалық аспектілері отандық ғалымдардың еңбектерінде қарастырылады. Жұмысты талдау кәсіби өзін-өзі анықтау проблемасына әртүрлі көзқарастардың болуы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Кейбір ғалымдар кәсіби өзін-өзі анықтау процесін жеке тұлғаға бағытталған көзқарас тұрғысынан жеке тұлғаның кәсіби маңызды қасиеттері маңызды болатын белгілі бір мамандықтың маманы ретінде өзін-өзі бағалау дәрежесі ретінде қарастырады (Т.В. Кудрявцев, К. К. Платонов). Жеке іс-әрекет көзқарасы тұрғысынан кәсіби өзін-өзі анықтау даму кезеңіне байланысты (Е.И. Чистякова) белгілі бір мазмұнды қабылдайтын белсенді әрекет ретінде қарастырылады.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды Мамандық таңдау актісі ретінде Л.Б. Ценципер қарастырады. В. Ф. Сафин, Д.Сьюпера. Д. Сьюпер кәсіби таңдауды бірнеше алдын-ала болжанатын модельдерге ие бірнеше оқиғалардан тұратын процесс ретінде анықтайды. Мамандық таңдау кезеңі 14 жастан 25 жасқа дейінгі жасты қамтиды. Дәл осы кезеңдегі жастар өзінің кәсіби мүмкіндіктеріне назар аудара отырып, әртүрлі рөлдерде өз күштерін сынап көреді. Л. И. Божович еңбек қызметінің басталуын кәсіби өзін-өзі анықтаудың аяқталуы ретінде анықтайды. Сондықтан Л. И. Божович бұл туралы: «мамандық таңдау міндеті үлкен мектеп оқушыларының өмірлік жағдайының аффективті орталығына айналады, өйткені дамудың жаңа әлеуметтік жағдайы бүкіл мотивациялық саланы қайта құруға әкеп соғады» [1].

Кәсіби өзін-өзі анықтауды талдай отырып, Е.А. Климов оны «психикалық дамудың маңызды көрінісі, даму мүмкіндіктерін белсенді іздеу, өзін пайдалы нәрсені жасаушылар қауымдастығының, кәсіпқойлар қауымдастығының толыққанды мүшесі ретінде қалыптастыру» ретінде сипаттайды. Сондай-ақ, ол «кәсіби өзін-өзі анықтау бір уақытта мамандық таңдау актісіне енбейді және таңдалған мамандық бойынша кәсіби дайындықтың аяқталуымен аяқталмайды, ол кәсіби өмір бойы жалғасады» деп баса айтады [2].

С.Н. Чистякова кәсіби өзін-өзі анықтауды «даму кезеңіне байланысты осы немесе басқа мазмұнды қабылдайтын белсенді қызмет» ретінде қарастырады .

Бұл көп сатылы процесс, оны:

1) қоғам жеке адамның алдына қоятын міндеттер сериясы ретінде-әлеуметтанулық көзқарас;

2) жеке адам өзінің қалауы мен қоғамдағы еңбек бөлінісі жүйесінің қажеттіліктері арасындағы теңгерімді қалыптастыратын шешімдерді кезең-кезеңімен қабылдау процесі ретінде – әлеуметтік-психологиялық көзқарас;

3) бір бөлігі кәсіби қызмет болып табылатын жеке өмір салтын қалыптастыру процесі ретінде – дифференциалды - психологиялық тәсіл ретінде қарастыруға болады [3].

Д.А. Леонтьев кәсіби өзін-өзі анықтауды «адамның кәсіби және еңбек ортасына іргелі қарым-қатынас жүйесін қалыптастырудың, рухани және физикалық мүмкіндіктерді дамыту мен өзін-өзі жүзеге асырудың, олардың тиісті кәсіби ниеттері мен жоспарларын, өзін кәсіби маман ретінде шынайы бейнесін қалыптастырудың күрделі динамикалық процесі» ретінде қарастырады [4].

Кәсіби өзін-өзі анықтау, оның пікірінше, «қалыптасуға жататын және кәсіптердің күрделі және динамикалық өзгеретін әлемінде көрінетін, белгілі бір іс-әрекеттің субъектісі ретінде өзіне сыни және сындарлы көзқараспен, физикалық және зияткерлік күштерін, қызығушылықтары мен бейімділіктерін, құндылық бағдарлары мен көзқарастарын динамикалық өзгеретін нарық талаптары деңгейінде сақтаумен бірге жүретін адамның жеке қасиеттерінің бірі» болып табылады [5].

Кәсіби өзін-өзі анықтаудың сипаттамалық ерекшеліктерін талдай отырып, біз зерттеу үшін ең маңыздыларын бөліп аламыз.

1. Адамның кәсіби өзін-өзі анықтауы бүкіл кәсіби өмір бойы жүзеге асырылады.

2. Кәсіби өзін-өзі анықтаудың негізі адамның қабілеті мен мүмкіндіктерін, сондай-ақ осы кәсіптік қызметті таңдаған маманға қойылатын талаптарды және елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың жай-күйін ескере отырып, кәсіпті саналы түрде таңдауы болып табылады.

3. Тұлғаның кәсіби өзін-өзі анықтауы - бұл адаммен бірге жүретін оқиғаларға сәйкес өзгерістерге ұшырайтын динамикалық процесс, мысалы: жалпы білім беретін мектепті бітіру, кәсіптік білім беру мекемесін бітіру, тұрғылықты жерін өзгерту, жұмысқа орналасу, біліктілігін арттыру. оқыту, жұмыстан шығару және т.б.

Н.С. Пряжников, кәсіби жолды таңдаудың құрамдас бөліктеріне мыналарды жатқызады:

- құндылық-адамгершілік; ақпарат;
- эмоционалдылық (кәсіби нұсқалардың тартымдылығы); моральдық-еріктік (әрекетке итермелеу);
- жоспарлау (кәсіби мақсаттарды, оларға қол жеткізу кезеңдерін және резервтік нұсқалар жүйесін анықтау);

- бақылау және түзету (кәсіби перспективаларды үнемі қайта қарау және жетілдіру) [6].

Бұл компоненттердің үйлесімді үйлесімі көбінесе кәсіби өзін-өзі анықтаудың табыстылығын анықтайды. Дегенмен, дұрыс таңдау жасау үшін студенттердің кәсіби таңдауына әсер ететін факторларды ескеру қажет.

Біз мамандық таңдауға әсер ететін факторларды бөліп алып, олардың жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауына әсерін талдаймыз (1-сурет).

Сурет 1 – Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауына әсер ететін факторлар

Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауының қалыптасуына жеке-тұлғалық қасиеттер (субъективті факторлар) және әлеуметтік орта (объективті факторлар) әсер етеді.

Біздің зерттеуімізде жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауына әсер ететін субъективті факторларға мыналар жатады:

- мүмкіндіктері; бейімділіктер; өзін-өзі бағалау;
- талап қою деңгейі; хабардарлық;
- жеке кәсіби жоспарлар.

Мамандық таңдауға әсер ететін объективті факторларға мыналар жатады: еңбек нарығының қажеттіліктері;

- отбасылық мүмкіндіктер; достардың әсері;
- мектепте психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету.

Осыған байланысты мамандықты табысты таңдау әлеуметтік жағдайларға, объективті мүмкіндіктерге және жоғары сынып оқушысының жеке тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты. Жеке-тұлғалық сипаттамаларға мыналар жатады: жеке қабілеттер мен бейімділіктерді білу, қалыптасқан кәсіби қызығушылықтардың болуы, жеке кәсіби жоспар және әрекетке дайындық. Кәсіби қызығушылықтардың қалыптасуына үлкен әсер етеді: жеке талаптар деңгейі, адекватты өзін-өзі бағалау, жоғары сынып оқушыларының болашақ мамандығы туралы хабардарлық деңгейі. Еңбек нарығы туралы білімнің болмауы, таңдаған мамандығы бойынша еңбек мазмұнын, таңдаған мамандық бойынша жұмыс істеу кезінде қажетті кәсіби және жеке қасиеттерді білу таңдаудың дұрыстығына кері әсерін тигізеді.

Кәсіби өзін-өзі анықтауды қалыптастырудың әртүрлі аспектілерін зерттеуге байланысты психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастырудың сапалық жағдайын сипаттайтын критерийлер мен көрсеткіштерді анықтауға мүмкіндік береді. Біз таңдаған критерийлер зерттеу объектісінің маңызды қасиеттерін көрсетуге, зерттеу мәселесінің шешімін беруге мүмкіндік береді, яғни олар құрамдас бөліктердің сапалық жағдайы туралы түсінік алуға мүмкіндік береді. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру. Көрсеткіштер өзгерістер динамикасын анықтауды қамтамасыз етеді, дәлелді пайымдаулар үшін негіз болып табылады.

1. Когнитивтік:

- жеке бейімділік пен қабілеттерді білу (мінезінің жас және психологиялық ерекшеліктерінің, денсаулығының таңдаған мамандығының талаптарына сәйкестігі; болашақ мамандығына тікелей байланысты жалпы білім беретін пәндерді білу);

- өзін-өзі бағалау қабілеті, талаптардың жеткілікті деңгейі.

2. Мотивациялық:

- болашақ мамандығын білу (ұсынылатын мамандықтың формуласын білу; таңдаған мамандығы бойынша еңбек мазмұнын білу; санитарлық-техникалық және экономикалық еңбек жағдайларын білу);

- кәсіптік жоспар (адам өміріндегі мамандық таңдаудың маңыздылығын түсіну; еңбектің әр түріне дұрыс қалыптасқан қатынас; бастапқы кәсіби білімнің болуы; болашақ мамандығын саналы түрде таңдау);

- әлеуметтік ортаның әсері (ата-ананың кәсіби таңдауына қатынасы; достары; мектептегі психологиялық-педагогикалық қолдау);

- еңбек нарығының қажеттіліктерін білу (тұрғылықты жері бойынша келешегі бар кәсіптерді және таңдаған мамандығы бойынша жұмысқа орналасу мүмкіндіктерін білу);

3. Әрекеттік:

- оқуды бітіргеннен кейін білім беру траекториясын таңдау (11-сыныпты бітіргеннен кейінгі ниеттер; оқу орнын таңдау; таңдалған бағыт бойынша оқу орнына түсу ерекшеліктерін білу);

- таңдаған мамандықты алу мүмкіндігі (қолжетімді оқу орындарының болуы; USE емтихандарының таңдалған ЖОО түсу емтихандарына сәйкестігі; қаржылық мүмкіндіктер);

- әрекетке деген ұмтылыс (кәсіби жоспарды орындауға дайындық).

Сонымен, студенттердің кәсіби өзін-өзі анықтауы - бұл қазіргі еңбек нарығының жеке ерекшеліктеріне, мүмкіндіктері мен сұраныстарына сәйкес кәсіби бейімділіктерді табуға және кәсіби даму траекториясын құруға бағытталған динамикалық процесс. Кәсіби өзін-өзі анықтау кәсіби өмір бойы жүзеге асырылады. Кәсіби даму процесіндегі адам өміріндегі әртүрлі оқиғаларға (оқу орнын бітіру, тұрғылықты жерін өзгерту және т.б.) сәйкес мамандықтың өз өміріндегі орнын қайта қарастырады. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби өзін-өзі анықтауына көптеген факторлар әсер етеді: жас ерекшеліктері, тұлғаның дамуы, тұлғааралық қарым-қатынастар, әлеуметтік-экономикалық жағдайлар және т.б. Осыған байланысты кәсіби өзін-өзі анықтау адамның алдында туындайтын және шешуді қажет ететін мәселелердің тұтас кешенін қамтиды: өзінің кәсіби мүмкіндіктерін талдау, болашақ мамандығын саналы түрде таңдау, мамандық таңдау жолдарын іздеу және әрекетке ұмтылу.

Әдебиет

1. Божович Л.И. Динамика развития личности в онтогенезе. Хрестоматия по возрастной психологии / Л.И. Божович. – М.: Москва: Институт практической психологии, 1996. – 213с.

2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения: Учеб.пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Е.А. Климов. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 304 с.

3. Чистякова С.Н. Педагогическое сопровождение самоопределения школьников: методическое пособие для профильной и профессиональной ориентации и профильного обучения школьников / С.Н. Чистякова. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 128 с.

4. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шалобанова. // Вопросы психологии. – 2001. – № 1.– С.57-66.

5. Кустов Ю.А. Профессиональное самоопределение личности: Учебное пособие. / Ю.А. Кустов, С.В. Стацук. – Тольятти : ВУиТ, 2002. – 184 с.

6. Пряжников Н.С. Теория и практика профессионального самоопределения / Н.С. Пряжников. – М.: Изд. МГППИ, 1999. – 286 с.

ОҚЫРМАНДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ - ОҚУШЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ САПАЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы – «Туған жер - Туған ел» базалық бағыты бойынша «Рухани қазына» кіші бағдарламасының «100 кітап» жобасын іске асыру мақсатында адамзат рухын қуаттандыратын құрал - кітапты оқуға, оқу арқылы халқымыздың тарихы мен тағлымын, ұлттық құндылықтарымызды дәріптеу Мәңгілік Елге айналуымыздың алғы шарттары екендігі айқындалған мақсатымыз болды [1, 2-6 б].

Кітап – құндылық. Бүгінде құндылықтарымызды құрметтеу, ұлықтау бірінші орында тұрған мәселе екені даусыз. «Қоғамда болып жатқан сан түрлі оқиғалардың, жан түршіктіретін сұмдық жағдайлардың орын алуы тәрбиенің тәлімдерінің әлсіреуінен бе, әлде осындай жағдайлардың өршуіне кітап оқымаудың да салдары тиіп жатқан жоқ па деген ой туады кейде. Кітап оқылмайтын бүгінгідей заманда ұрпақ тәрбиесінің бұзылуы да заңды секілді. Әлде, қателесеміз бе?» деген мақала авторының пікірі жобаның өзектілігін көрсетсе керек.

Оқырмандық сауаттылық оқушылардың мәтіннің басты идеясын анықтау қабілетін ғана емес, сонымен қатар оның мазмұнын сын тұрғысынан талдауға, ақпаратты интерпретациялауға және қойылған сұраққа толыққанды жауап беру қабілетін айқындайтын тапсырмаларды орындау арқылы бағаланады.

Қазіргі жаңару мен жаһандану заманында, ақпараттар мен техниканың қарыштап дамыған заманында көркем әдебиетті оқыту түгіл түсіндірудің өзі бос әурешілік пе деп қаласың. Өйткені, ел экономикасы қарыштап дамыған компьютерлік заманда саналы ұрпақ интернет арқылы әлемді аралап, не керегін алып, жан-жақты ақпараттанып жатқанда сенің «Кітап оқы» дегеніңе уақытын зая кетіресі белгілі. Жоқ. Бұлай деп қол қусыру ертеңгі өсер ұрпақтың тамырына балта сілтеп, өшіруге, түбірінен қырқуға әкелері хақ. Сондықтан әрбір мұғалімдер қауымы ата-аналармен, көпшілікпен біріге отырып бұндай апатқа дабыл қаға кірісуіміз керек.

Баланың рухани байлығын мол етіп тәрбиелеудің сан түрлі жолдары бар. Солардың бірі және бірегейі – баланы кітап оқуға әуестендіру. Нарық заманынан ба, кітаптың қымбаттауынан ба, әлде ақын-жазушыларымыз бала ұғымына сай кітап жаза алмай жатыр ма, тіпті ақпараттар мен техниканың заманы кінәлі ме немесе бала түгіл өзі де кітап оқымайтын ата-анадан көреміз бе, әйтеуір не керек кітап оқуға құмарлық жойылып барады. Бұлай бейғам отыра берсек бар білгенімізден айырылып қалмасымызға кім кепіл? Ал кітап оқымаған елдің жастарының ертеңі қандай болмақ?

Шындық сол – кітап оқымайтын бала көп. Мұндай жайт туралы «Қазақ әдебиеті» газеті «Мылтықсыз майданның кілті» деген бастамамен үлкен мәселе қозғауда. Техниканың тасқыны рухани дүниенің тынысын тарылтып отырғаны шын. Кітап оқылмай жүргені тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде етек алып барады делінген ақпараттар көзінде. Мысалы, бұрын Гомер мен Шекспирді, шығыстың ғашықтық ғазалдарын немесе орыстың Пушкині мен Лермонтовын оқымайтын адам аз болған. Ал бүгінде оларды білмек түгіл өз дәуірінің жазушысын танымайтындар қаншама. Өйткені бүгінгі оқырманның ықпалы интернет пен небір ғажаптарды жазған сайттарға ауысып алған. Интернетсіз өмір сүре алмайтын жастардың кітап оқуға уақыттары да жоқ шығар [2, 104 б].

Оқушыларымыздың пікірі мен өз пікірімізді ой таразысына сала отырып, компьютерді білудің де, көркем әдебиетті оқи білудің де баланың тұлғалық қалыптасуына әсері, қажеттігі тұжырымдалды.

Кесте 1 - Баланың тұлғалық сапаларының қалыптасуына әсер ететін факторлар

Компьютердің бала дамуына әсері	Кітап оқудың бала дамуына әсері
<ul style="list-style-type: none"> - Баланың техникалық сауаттылығы артады. - Балада ептілік қалыптасады. - Интернет арқылы дүниенің түкпір-түкпірінен жаңалықтар және ғылыми деректер жинайды. - Баланың ой өрісі дамиды. 	<ul style="list-style-type: none"> - Ұлттық сана-сезімі қалыптасады. - Баланың тіл байлығы дамиды. - Жан-жақты ойлау қабілеті артады. - Қатесіз жазуға дағды қалыптасады. - Өмірді түсіне білуге деген көзқарасы дамиды. - Кейіпкерлердің орнына өзін қою арқылы өз өмір жолын таңдайды. - Жақсылық пен жамандықтың ара жігін ажырата біледі.

Оқырмандық қызығушылықты белсендіретін кейбір әдіс-тәсілдерге тоқталып кетейік:

➤ Оқырманның өмірлік тәжірибесіне бағытталу. Мысалы: Есіңе түсірші, сенің ойыңша, қыста (жазда, көктемде) ең әдемі болып көрінетін қандай көрініс? Осы суретті сал. Қандай түсті қарындаштарды таңдайсың? Неге?

➤ Оқушылардың шығармашылық қиялын белсендіру жұмыстары. Мысалы: Күздің жапырағы, нәзік қылау немесе найзағайлы бұлттан түскен тамшының тағдыры жайлы қиялдан. Сен олардың көңіл-күйі, сезімдері және ойларын елестете алсың ба? Олардың мінезі қандай? Олармен жерге түсерге дейін қандай оқиғалар болуы мүмкін?

➤ Шығарманың тууына байланысты оқиғалар жайлы әңгіме.

➤ Жазушы және оның шығармасы туралы әңгіме.

➤ Оқылатын әдеби шығармадағы мәселеге жуық тақырыптағы кескіндеме туындыларын көру.

➤ Әдеби шығармадағы көңіл-күйге сәйкес ән тыңдау.

➤ Балаларға таныс жазушы шығармаларына байланысты викториналар, кроссвордтар.

➤ Жазушы кітаптарының көрмесі.

Педагогтар мен психологтар әр адам көркем шығармамен неғұрлым жас кезінде танысса, оның оқырмандық қабылдауы да соғұрлым ерте тамырланатындығын, терең де жан-жақты дамитындығын алға тартады.

Өкінішке орай, бұл мәселеге біздің ата-аналарымыз өз дәрежесінде мән бермейді. Кітаптың адам өмірінде алатын орны, маңызы әрбір ата-аналардың баланың көркем шығарма оқуға әуестігі күнделікті негізгі сабаққа әсерін тигізеді, - деп онша құптамайтындарын байқаймыз. Ал, енді бір топ ата-аналар мектептен тыс оқуға баланың не оқып, не білуіне көмектесуші тек пән мұғалімі мен кітапханашының жұмысы деп қарайды. Оқырмандық қызығушылықты анықтау мақсатында ата-аналармен әңгіме жүргізіп, олармен ашық пікірлесе, сырласа отырып, өз ойларын ортаға салуға мүмкіндіктер туғыздық.

Пікірлер жиынтығының бір көрінісі төмендегідей болды:

«Тамағы тоқ, киімі бүтін, домбыра үйірмесіне қатысса деп ойлаймын, домбыра сатып әпердім, кітап оқу мәселесін мұғалімдер өздері шеше жатар, сабағын үлгерсе болды» (42 жастағы әке сөзі, мамандығы құрылысшы).

«Телевизор көреді, киноға барады, сабақ оқуға көп уақыт жібереді, сондықтан үй жұмысына үлгермейді, негізгі пән сабағын оқыса жеткілікті деп ойлаймын» (35 жастағы шешенің сөзі, мамандығы сатушы)

«Шынымды айтсам ұлым да қызым да сабақтарын жақсы үлгереді. Ал олардың мектептен тыс қандай шығармалар оқитынын жүйелі түрде бақылаймын деп айта алмаймын. Өздерінің ықыластары бойынша шешіп отырады. Өз балаларыма жан-жақты қарауға уақытым жетпейді» (жеке кәсіпкер, 50 жаста)

«Өзім көп оқи бермеймін, кейбір қызықты кітаптарды немерем оқығанда оған қатты риза боламын» (70 жастағы әже сөзі)

Оқушылардың әр түрлі себептермен оқу мәдениетін төмендетіп алғаны байқалады. Тіпті кейбіреулері бағдарламалық материалдарды игеруге құлықсыз екендігін танытты. Бұларға кезінде пән мұғалімі, кітапханашы, ата-аналары тарапынан дұрыс ақыл-кеңес, басшылық

болмай, оқырмандық тәжірибені шындай түсу бағытындағы жұмыстар өз дәрежесінде жүргізілмегендігін көрсетеді. Кітап оқу дәстүрге айналған үйде ең болмаса бір адамның көп оқуы балаларға да игі ықпалын тигізеді. *Мәселен*, зерттеу, бақылау жүргізген оқушыларымызға кітап алып оқуда 29% мұғалімнің, 19% кітапханашының, 22% ата-ананың, аға-апайының, 30% жолдастарының әсері тиетінін анықтадық.

Қазіргі заман балаларының кітаптан басқа да ермегі толып жатыр; көгілдір экраннан таңертеңнен кешке дейін көрсетілетін әсерлі мультфильмдер мен қырғын төбелес туралы фильмдер, түрлі компьютер ойындары. Бұл «Бәсекелестіктер» бала назарын кітаптан гөрі өзіне неғұрлым көбірек аударуда. Сөйтіп, бала мен көркем әдебиеттің арасы алшақтап, баланың ақыл-ойының дамуына әсер ететін мүмкіндіктер ескерілмей қалып жатыр.

Неліктен балаға қоршаған ортаны кітап арқылы емес, көгілдір экран арқылы таныған қызығырақ?

Өйткені, кітапты қолына алған баланың назары алдымен әріптерге түседі. Кітапты оқып, өз ой елегінен өткізген, мазмұнын жете түсінгенде ғана бала ондағы оқиғаларды ішкі жан дүниесімен көріп, сезінеді. Кітап оқу барысында кейде бір сөйлемді не біз үзіндіні бірнеше рет қайталап оқитында кез болады. Ондай жағдайда кітап оқу ерекше ден қоюды, ынта жігерімен оқуды керек етеді, яғни оқырман ой еңбегімен шұғылданады. Бала үшін бұл өте күрделі процесс. Ал, көгілдір экранда бәрі дайын: түрлі-түсті бейнелер де, дыбыстар да. Еш әрекеттенбей-ақ отыр да көре бер! Әрине, бала дайын нәрсеге ұмтылады. Бірақ теледидардан көрген нәрсенің бәрі бірдей бала ойында, қиялында қала бермейді. Кейбір оқиғалар, бейнелер балаға әсер еткенімен де ол бала есінде уақытша ғана сақталады. Уақыт өте келе мүлде ұмыт болады. Сөйтіп, бала мектеп бағдарламасы бойынша оқығанымен шектеліп қана қояды.

Ақыл айтқанда тәжірибемізді тықпалауға міндетті емеспіз және жастардың кітап оқымайтындығы үшін кінәләу қате. Себебі, қазір мектеп оқушылары мен жоғары оқу орындарының білім алушылары арасында өзара кітап алмасу, бір-біріне жалға беру, оқып болған кітаптарын арзан бағада бір-біріне ұсыну үрдісі дамып келеді.

Осы мәселе бойынша "Booklover" жобасын қолға алу нәтижелі болады деп санаймыз. Көпшілігі бірінші кезекте, өзін-өзі дамытуға байланысты психологиялық кітаптарды, екіншіден, әлемге танымал бестселлер, үшінші орында фантастика тақырыбындағы, төртінші орында классиктердің шығармаларын оқиды. Белгілі пәндер бойынша ілім-білім алады. Бірақ оның ақыл-ойының, шығармашылық қабілеттерінің дамуы мен бала бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыру үшін мұндай оқу жеткіліксіз.

Ата-анасы жоқта теледидар мен компьютерді қосып жоғары технология әлемімен бепебет қалады. Иә, компьютерден жасырын зардап шегушілер аз емес. Көру қабілеті нашар, жасына жетпей көзәйнек киетін балалардың саны болса жыл сайын арта түсуде.

Көркем әдебиет оқымаған немесе нағыз өнер туындыларына деген қызығушылығы жоқ адам өзінен басқаның жан дүниесін түсінуді, сезінуді, басқаға жаны ашу сияқты эмоционалдық-эстетикалық қасиеттерден арылады.

Абай атамыздың:

«Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым – кітапта,
Ерінбей оқып көруге»,

- деген сөзін басшылыққа алып [3, 248-253 б.], балаларымыздың жарқын болашағының мәнді болуына ат салысайық. Оқушыдан озық ойлы оқырман шығару өз қолымызда екенін ұмытпағанымыз жөн.

Қорыта келе, оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруда оның құрылымдық моделін әзірлеу керек деп есептейміз. Модельде оқушылардың оқырмандық қызығушылығын қалыптастырудың келесі формалары ұсынылады:

- жеке (тұлғаның дамуы), әңгімелесу, жеке тапсырмалар орындау, оқушылар жиындарында есеп (хабарлама) беру, тәртіптік және адамгершілік ықпал ету құралдарын пайдалану, сенім арту және т.б.

- топтық (ұжымның ұйымшылдығы, дәстүрлерді қолдау және сақтау), іскерлік ойындар, жарыстар, пікірталастар, тренингтер, топтық әңгіме, баяндама жасау, ғылыми үйірмелер, ауызша журнал және т.б. әдістер арқылы жүзеге асырылады.

- бұқаралық-көпшілік (мемлекеттік-патриоттық бағытты қалыптастыру), бұқаралық-көпшілік тәсіл оқушылардың ортақ жиындары; сұрақ-жауап кештері, пікірталастар, тақырыптық кештер, ғылыми-практикалық және оқырмандық конференциялар, викториналар, саяхаттар, қабырға газеті және т.б.

Жылдам оқу жаттығулары: Шульте кестесі, пирамида кестесі, графикалық диктант, нейрогимнастикалық жаттығулар, сөздерді оңнан солға қарай жылдам оқу, эмоциялық оқу, антиципация әдістері де оқушының жылдам оқуға дайындап, зеінін дамытады, есте сақтау қабілетін арттырады, көздің көру аймағын кеңейтеді. Оларды оқу-тәрбие үдерісінде, басшылық жасау және тәлімгерлік жасау жүйесінде, өзін-өзі тәрбиелеу үдерісінде жүзеге асыруға болады. Осылайша оқушының тұлғалық қасиеті қалыптасады.

Әдебиеттер

1. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Ақорда 2017, 12 сәуір // akorda.kz/kz/events...news...conferences...basshysynyn
2. Жарықбаев Қ.Б. Ұстаздық еткен жалықпас. -Алматы, 1987.
3. Абай. Энциклопедия. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1999. - 358 б.
4. Жылдам оқу жаттығулары. Ғаламат School// Алматы, 2020. -77 б.

Аймағанбетова О.Х., Адилова Э.Т.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

ОПЫТ ТРАНСПЕРСОНАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ В РЕШЕНИИ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОГО ЧЕЛОВЕКА

Само название «трансперсональная психология» состоит из двух слов: персона - личность и транс – между, то есть дословно переводится как - межличностная психология. Однако на самом деле трансперсональная психология занимается изучением тех процессов, которые происходят с человеком в определенные периоды его жизни. Это направление, в рамках которого утверждается, что наш опыт не сводится лишь к биографическому индивидуальному опыту, что наша психика содержит измерение, выходящее за пределы биографического опыта. Трансперсональное или сверхличностное, духовное или мифологическое измерение, которое является решающим с точки зрения трансперсональных психологов для нормального функционирования психики и для развития человека как личности.

Одним из корифеев трансперсональной психологии является американский психолог, выходец из Чехословакии - Станислав Гроф, принадлежащий к плеяде тех величайших психологов, внесших большой вклад в развитие современной психологии - как З. Фрейд, К. Юнг, Э. Фромм и др. Сегодня мы можем его назвать тем психологом, который оказал огромное влияние на мировоззрение современного поколения XXI века.

Будучи, прежде всего, психотерапевтом, С. Гроф занимался и продолжает заниматься, несмотря на довольно преклонный возраст, изучением двух самых важных периодов в формировании человека – это момент зачатия и момент смерти. Будучи великолепным психотерапевтом, работая с умирающими людьми, он готовил их к смерти, к отходу. По его мнению, изучение человека нужно начинать с того момента, когда он еще находится в утробе матери.

Когда-то по легенде молодые родители, у которых недавно родился ребенок, обратились к Сократу: «Когда нужно заниматься воспитанием человека?» Сократ ответил: «Вы уже опоздали, начинать нужно с зачатия». Так и Гроф считает момент зачатия одним из важным периодов формирования человека.

Согласно С. Грофу в сфере сознания человека не существует никаких ограничений, пределов, но существуют четыре барьера психики. Первый барьер психики – это сенсорный барьер. К этому барьеру относится все, что связано с нашими ощущениями. Научкой и практикой доказано, что, когда человек утрачивает ощущения, он впадает в трансное состояние, у многих начинаются галлюцинации, в результате которых, человек перестаёт ощущать свое тело.

Сенсорный барьер может возникнуть, прежде всего, в сновидениях, когда, например, затекают конечности нашего тела, мы их чувствуем по – другому. Мы можем не чувствовать свое тело, например, во время медитации или в определённых состояниях, при использовании похожих техник мы можем абстрагироваться от него, можем преодолевать этот барьер.

Второе - это индивидуальное бессознательное, то есть –это то, что конкретно для типичного человека, это его опыт.

Третий - это уровень рождения и смерти. Именно на этом уровне, по мнению С. Грофа, реализуются перинатальные матрицы.

И четвертый уровень – это трансперсональная область.

Когда исследуется психика человека и его бессознательное, то очень часто психотерапевты сталкиваются с интересными эффектами. Например, когда человека вводят в гипноз, особенно регрессивный, то он часто может видеть и описывать свои прошлые жизни, описывать эпоху, куда его погрузили, хотя, он там никогда не был, но он может отчётливо ее видеть и досконально описать. Как подчеркивает С. Гроф - здесь что - то присутствует, то, что очень трудно объяснить. Человек, скорей всего, описывает своё индивидуально-бессознательное, но в ряде случаев, - считает он, - можно говорить о подключении его сознания к какому – то каналу, который сегодня называют - общее информационное поле, ноосфера или разумная оболочка планеты, о которой, в свое время писал академик В.И. Вернадский.

Гроф отмечает, что люди имеют доступ к разным сферам информации, некоторые из них переживают некоторые трансперсональные проявления сознания и они начинают догадываться, что эти мистические знания, не совсем принадлежат им, они связаны с какими-то другими областями знания.

В контексте такого понимания он приходит к выводу, что человеческая психика соразмерна всей Вселенной и всему существующему - человек через бессознательное имеет возможность получить информацию о всей Вселенной. Психика на бессознательном уровне может пересекать эти границы, она не имеет времени и пространства.

Подобные идеи получили распространение еще в XIX - XX веках, когда многие мистики и эзотерики заимствовали основные принципы и знания из «Изумрудной книги», созданной Гермесом Трисмигистом, где красной нитью проходит принцип аналогии или соответствия Макрокосма (Вселенной) и Микрокосма (человека): то что «наверху, подобно тому, что внизу», и то, что «внизу подобно тому, что наверху», то есть существует полная взаимосвязь между Макрокосмом и Микрокосмом. Вследствие этого, во многих теориях, особенно мистического направления, человек рассматривался как микрокосм макрокосма, что он создан по образу и подобию Бога. Кстати, и в Библии есть высказывание, что человек - есть частичка Бога, в каждом человека Бог.

В свое время об этом принцип также писала Н. Бехтерева - директор Института мозга, всю свою научную жизнь, занимавшаяся изучением мозга человека. Конечно, с точки зрения классической логики, с позиции материализма, в русле которых долгое время развивалась психология - этот вывод сложно понять. Тем не менее, такое понимание и детерминация связи человека и Вселенной дает возможность С. Грофу рассматривать людей как некоторые

биологические машины, у которых имеется биологическая оболочка, в которой они существуют и которая дается человеку лишь на определенное время.

Человек, по С. Грофу, может распознавать себя с помощью двух модусов опыта. Первый модус опыта – это хилотропическое сознание, представляющее собой знание о себе как о физическом существе, имеющим свои возможности, ограничения и временные лимиты в мире материальных объектов. С точки зрения хилотропического сознания мы знаем, что мы все люди, что люди смертны, что наше тело представляет собой оболочку, которая со временем начинает изнашиваться, она не рассчитана на длительное время.

Второй модус – это холотропическое сознание, не имеющее границ, но имеет доступ к разным аспектам реальности без посредства органов чувств. Это знание, которое мы можем получать при помощи каких-то дополнительных переживаний.

Для преодоления сенсорных барьеров С. Гроф, вслед за другим, не менее известным американским психологом Т. Лири, предлагал и сам использовал в своих исследованиях и в практике - психоделические препараты. Когда их использование запретили в США, то для вхождения в трансное состояние стали использовать шаманское дыхание, техники холотропного дыхания, заимствованные из духовной практики индуизма. Изменённого состояния сознания можно было достигнуть при помощи учащённого дыхания, приводящего к гипервентиляции лёгких, сопровождающегося специальной музыкой и другими практиками вхождения в измененное состояние.

Вторая сфера переживаний – это индивидуальное бессознательное, представляющее собой определенный биографический уровень. Это то, что реально было в жизни человека, что он пережил. Это могут быть травмирующие переживания, какие-то воспоминания с момента рождения до настоящего времени, которые возникают не случайно. С. Гроф называет их системой конденсированного опыта (СКО), представляющей собой систему воспоминаний из различных периодов жизни человека.

К индивидуальному бессознательному также относятся различные телесные травмы, события, которые человек не преодолел и которые могут вызвать у него соматические нарушения, удушье, тревожность, сексуальные проблемы. Как правило, эти травмы в системе (СКО) связаны с реальными событиями, которые были в действительности.

На биографическом уровне - уровне биографических воспоминаний человек может проходить какие-то состояния, если он заново их переживет. По С. Грофу, если у человека был неудачный опыт прохождения травматического состояния или переживания, то ему необходимо заново пережить это состояние. Этот уровень переживаний он называет бессознательной перинатальной зоной или иначе базовой перинатальной матрицей (БПМ) (от лат. *corneae regi* — «около», и *natalis* — «относящийся к переживанию рождению»).

Базовая перинатальная матрица формируется в период прохождения четырех клинических стадий биологического рождения, которые Гроф отождествляет с так называемыми четырьмя «базовыми перинатальными матрицами».

Первая базовая перинатальная матрица – это исходное симбиотическое единство плода с материнским организмом, реализующееся в период так называемого «внутриутробного рая», когда младенец ещё не родился. Во внутриматочном существовании еще неродившийся ребенок ощущает безопасность, комфорт, единство с матерью, с миром. Если беременность протекала благополучно, то ребёнок и после рождения будет чувствовать себя в безопасности, будет уверенно идти по жизни. В случае, если мать тяжело переносила беременность, то ее ребенок будет жить с ощущением своей ненужности.

Ко второй базовой перинатальной матрице С. Гроф относит период начала родов, характеризующийся началом схваток, когда шейка матки еще закрыта. На этом этапе ребенок переживает негативные эмоции, сопровождающиеся ощущением сильной боли, отчаяния, тревоги, одиночества.

Если этот период был недолгим и достаточно легким, то, как правило, этот ребенок в будущем станет уверенным, самостоятельным и самодостаточным человеком. После долгих и мучительных схваток у ребенка формируется депрессия, тревожность, двигательная

заторможенность. Ребенок, рождённый в ходе проведения кесарева сечения, не получает ни отрицательного, ни положительного опыта. По Грофу, такой человек не сможет нести за себя ответственность.

Третья базовая перинатальная матрица начинается с потуг, когда шейка матки открывается и плод продвигается по родовому каналу. Гроф называет этот период – «опытом смерти и возрождения после смерти». Весь этот процесс сопровождается ощущением сильного сдавливания, малыш задыхается, но постепенно продвигается к новой жизни, переживая измененное состояние, во время которого возникают образы войн, столкновение с огнем, сопровождающие сильным страхом.

Как утверждает С. Гроф, смысл существования человека, остановившегося в своём развитии на третьей перинатальной матрице, сводится к поиску опасностей, острых ощущений, к покорению новых вершин.

Наконец, четвертая базовая перинатальная матрица наступает в момент, когда процесс прохождения по родовому каналу достигает кульминации и после пика боли идет релаксация, заканчивающаяся моментом рождения человека. Ребенок после длительного периода темноты оказывается в ярко освещенном пространстве. Если этот процесс происходит легко, ощущается симбиоз с матерью, осуществляется взаимный хороший контакт, ребёнка сразу прикладывают к материнской груди, то, по мнению Грофа такой малыш вырастет в уверенного человека, который доверяет жизни.

Таким образом, по С. Грофу опыт рождения во многом предопределяет некоторые фундаментальные отношения человека к миру, его мировоззрение, оптимизм, доверие, способность справляться с проблемами и наоборот, паталогически тяжелое и длительное прохождение ребенка через родовой канал является основой для формирования некоторых отклонений – перверсий - как садизм, мазохизм, гомосексуализм, склонность к самоувечью, агрессивности и др. паталогиям.

Следовательно, все детские психологические травмы, переживаемые во время этих четырёх перинатальных матриц, оказывают влияние на все последующее поведение человека, на его болезни, страхи, переживания.

По мнению С. Грофа, эти внутриличностные проблемы, физические зажимы можно решить можно с помощью повторения опыта своего рождения с прохождением всех четырех матриц во всей его полноте и переживаниями. Конечно, весь этот опыт переживается символически с помощью холотропного погружения, включающего особый вид дыхания, гипноз, работу со сновидениями, медитацией и ребефинг и др. Проведенные в последние годы обширные клинические исследования подтвердили действенность этих практик в лечении и решении многих внутриличностных проблем, а сам С.Гроф был назван реформатор в области психиатрии и получил ряд международных премий за достижения в области психологии и психиатрии.

В связи с этим в последние годы особую популярность получили духовные и религиозные практики, применяемые в трансперсональной психологии, в частности самим С. Грофом, в решение проблем современного человека.

Литература

Гроф С. Холотропное дыхание. Новый подход к исследованию и терапии/перевод с англ. – М.: Беловодье, 2010.

Гроф С. Величайшее путешествие: сознание и тайна смерти (фрагмент)/перевод с англ. – М.: АСТ, 2017. - 22 с.

КӨШБАСШЫЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ ДАМУ ҮРДІСТЕРІ

Қазіргі таңда көшбасшылықты жаңа сипатта зерттеу үрдістері белең алууда. Көшбасшылық өзінің табиғаты бойынша адамдарды бірлескен күш-жігерге біріктіре алады және бұл міндетті ұзақ уақыт бойы жүзеге асырады, біртіндеп ортақ мақсатқа бағынатын міндеттерді шеше бастайды. Біз өмір бойы көшбасшылыққа тап боламыз. Мектепте сынып старостасы, футбол командасының капитаны, жұмыста бастық және т.б. Дегенмен қандай көшбасшы немесе көшбасшылық стилі тиімді болады деген сұрақ ашық күйінде қала берері сөзсіз. Топтың мөлшері, топтағы және көшбасшыға деген сенім дәрежесі, топтағы қарым-қатынас, қойылған міндеттер, орындалу мерзімі, көшбасшының сипаты және т.б. сияқты көптеген факторларды ескеру қажет. Әрбір нақты жағдайда белгілі бір көшбасшы қажет болады.

Эксперименттік тәжірибеде көшбасшылардың бірнеше түрлері бөлінеді: көшбасшы-ұйымдастырушы, көшбасшы-бастамашыл, көшбасшы-эрудит, көшбасшы-шебер. Көшбасшысыз топ бола алмайды деп нақты айта аламыз. Көшбасшы топты ұйымдастырады, бағыттайды, ынталандырады.

Ғалым К. Левин еңбектерінен де табуға болады [1]. Аталмыш автордың тұжырымын төмендегі кестеде ұсынамыз.

Кесте 1- Көшбасшылық стилі (К. Левин бойынша)

№	Көшбасшылық түрлері	Сипаттамасы
1	Көшбасшылықтың авторитарлық стилі	Билікке ие адам барлық шешімдерді өзі қабылдайды, бұйрықтар береді. Мұндай бастық - "деспот". Оның қызметкерлерінің мәселелері оны толғандырмайды, оған жұмыс үдерісі, қойылған міндеттерді шешу маңызды. Ол жалғыз билеуші болып табылады.
2	Көшбасшылықтың демократиялық стилі	Бастық қоластындағылармен байланыста жұмыс істейді. Ұжым міндеттерді талқылауға және шешімдер қабылдауға қатысады. Бұл стиль мәселелерді шешуді жеңілдетеді, ұжымда жылы қарым-қатынасты сақтайды. Бірақ тапсырмалар авторитарлық көшбасшылық стиліндегідей жылдам орындалмайды.
3	Бос белбеулік көшбасшылық стилі	Көшбасшы бар, бірақ ол көрінбейді. Топ өз бетінше жұмыс істейді. Өзі талқылайды және шешім қабылдайды. Көшбасшы іс жүзінде топтың жұмысына әсер етпейді. Көшбасшылықтың осы стилімен топ тиімді жұмыс істей алады, бірақ жұмыс үдерісін ұйымдастыруға көп уақыт жұмсайды.

Әлеуметтік психология көшбасшылық мәселелерін дамытуға айтарлықтай елеулі үлес қосты. Онда көшбасшылық теорияларының бірнеше топтары бар. Олардың негізгі идеялары басқару теориясы мен практикасында, әлеуметтануда белсенді қабылданады және дамиды [2].

Батыс әлеуметтік-психологиялық зерттеулерде "көшбасшылық" ұғымы және оның әртүрлі тұжырымдамалары бастапқыда эмпирикалық зерттеулер негізінде пайда болды [3]. Адам көшбасшысының бірнеше түрлері бар, мысалы, жағдаяттық, жұмысшы және т.б., яғни бұл көшбасшылық психологиясын зерттейді. Көшбасшылықтың ең көп таралған типологиясы келесідей:

1. Искерлік тип. Көбінесе өндірістік мақсаттарға негізделген топтарда кездеседі. Мұнда көшбасшылық рөлдер құзыреттіліктің жоғары деңгейі, ұйымдастырушылық мәселелерді, іскерлік бедел мен тәжірибені басқаларға қарағанда жақсы шеше білу сияқты қасиеттердің болуын болжайды. Осы типтегі көшбасшының негізгі ережелері: жұмыстағы тиімділік және стандартты емес ойлау.

2. Эмоциялық тип. Бұл эмоциялық-психологиялық топтарға сипатты болып келеді. Билік жеке симпатия мен харизма негізінде қалыптасады. Адам өз ортасында сенім, жылулық, сенімділік сезімін тудырады. Онымен сөйлесу оңай және ыңғайлы.

3. Жағдаяттық түрі. Жағдаяттық көшбасшылық іскерлік және эмоциялық түрде ұсынылуы мүмкін. Бұл түрдің басты айырмашылығы-тұрақсыздық және уақытша сипат. Ол өзін белгілі бір жағдайларда ғана көрсетеді, мысалы, кез келген төтенше жағдайда.

Көшбасшылықтың тірек белгісі- бұл билік. Билікте бір адам екінші адамға бұйрық береді, бағынушы оны орындайды. Билік бұл – әрекет емес, әрекет ету мүмкіндігі [4].

Билік бір адамның екінші адамның мінез-құлығына әсер ету мүмкіндігін көрсетеді.Бағынушыларға әсер ету тәсілдері негізінде әкімшілік, экономикалық және әлеуметтік психологиялық әдіс түрлерін ажыратады.

Кесте 2 - Бағынушыға әсер ету тәсілдері

Әкімшілік әдіс	Экономикалықәдіс	Әлеуметтік-психологиялық	Ықпал ету тәсілі
Қарамағындағыларға ықпал ету үшін өзінің құқықтық өкілеттігін пайдалану.	Қарамағандағыларды материалды ынталандыру. Ықпал ету тәсілі- құқықтық жазалау шаралары	Топтық нормалар, құндылық бағдарлар, жеке беделі арқылы тұлғаға ықпал ету тәсілін енгізеді.	Сенім.

Топта «билікті жеңіп алу» үшін көшбасшы басшы сияқты ықпал етудің төмендегідей формасын пайдаланады:

- мәжбүрлеуге негізделген билік;
- сыйақы,үстемеге негізделген билік;
- дәстүрге негізделген билік;
- үлгі болу билігі;
- эксперттік билік (көшбасының білімінің құндылығына сенім);
- қатысу арқылы билік (басқаруға тарту).

Бейресми көшбасшыларға төмендегілер сипатты:

- қалыптасатын топтық мінез-құлық түрлерін басқа мүшелерге қарағанда тез арада ұғыну, топтық өмірлік әрекетте бекітуге мүмкіндік беру;
- қарқынды қарым-қатынас; адамдермен тез байланысқа түседі, топ мүшелеріне ықпал ету үшін қарым-қатынастың табысты формасын пайдаланады;
- басшылыққа ұмтылу, басқа адамдардың әрекетін бағыттауға деген қажеттілік;
- бейресми басшы рөлін табысты орындағанда қанағаттануды сезіну.

Жағдаяттық көшбасшылық (жағдаяттық басшылық) — жағдаятқа басқарудың төрт стилін пайдалануды ұсынатын және тапсырмаға қатысты қызметкерлердің даму деңгейіне тәуелді адамдарды басқару стилі.

Жағдаяттық көшбасшылықты Пол Херси (Paul Hersey) және Кен Бланшард (Ken Blanchard) ұсынды [5]. 1960 ж. бұл теория алғаш рет «Management of Organizational Behavior»атты еңбекте жарық көрді. Бұл теорияға сәйкес көшбасшылықтың және бағынушылық дәрежесі дамуының төрт стилі бар.Жағдаяттық көшбасшылықтың төмендегідей стилі ұсынылады:

С 1 — Директивті стиль немесе бұйрық беру жолымен көшбасшылық- міндетке жоғары бағдар алу, адамдарға төмен.

Көшбасшы нақты нұсқаулық береді және тапсырманың орындалуын қадағалайды. Көшбасшылықтың негізгі тәсілі- мақсатты және бұйрықты қатал қою.

С 2 — Тәлімгерлік стиль немесе идеяларды сату жолымен көшбасшылық — міндетке және адамдарға жоғары бағдарлануды қиыстыру.

Жетекші нұсқау беруді жалғастырады және тапсырманың орындалуын қадағалайды, бірақ, бағынушыға қабылданған шешімді түсіндіреді, өзінің идеясы мен ұсыныстарын айтуды ұсынады.

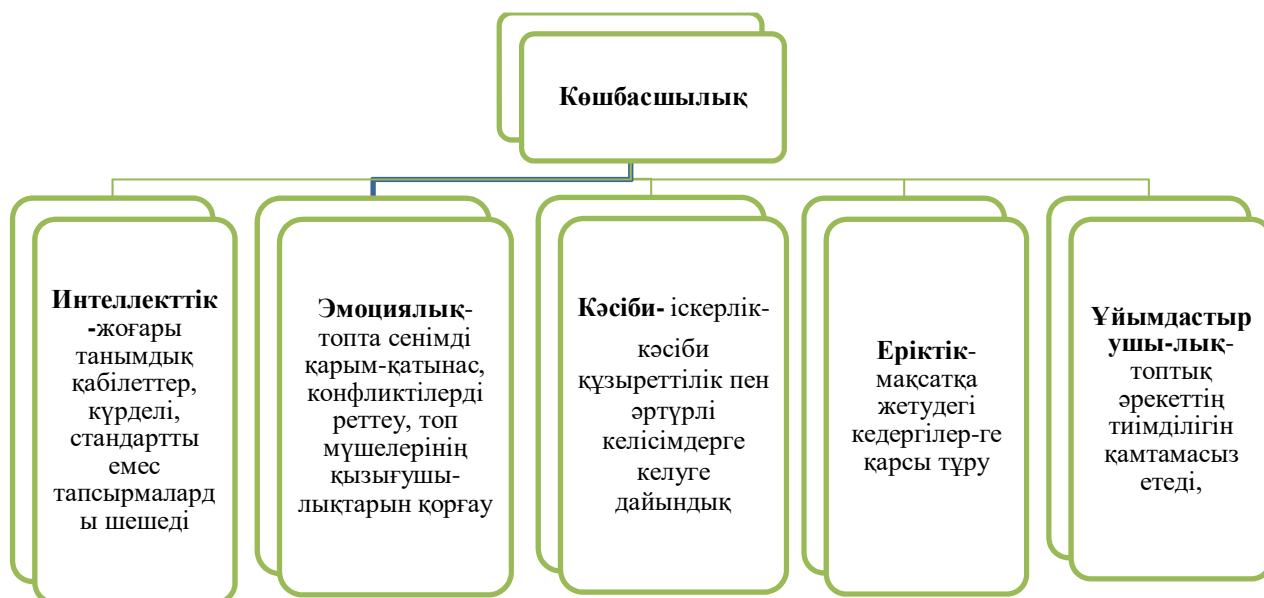
С 3 — Қолдаушы стиль немесе жұмыс үдерісін ұйымдастыруға қатысу жолындағы көшбасшылық- адамдарға жоғары бағдарлану және төмен-міндеттерге.

Көшбасшы қарамағындағыларға жұмыстары бойынша көмек береді және қолдайды. Көшбасшы шешім қабылдау үдерісіне қатысады, бірақ қарамағындағылар шешімді қабылдайды.

С 4 — Құқық беруші стиль — адамдарға да міндеттерге бағдардың төмен болуы.

Зерттеулерде көшбасшылықтың онбелгісі беріледі (Сох (1996))

- өзін әдепт іқтау
- жоғары қуатқа ие
- басымдықтармен жұмыс істеу (оларды белгілеп қана қоймай)
- идеяға шын берілген және ынтамен еңбек етеді
- өзіне тән ерекше
- мақсатқа жетуге бағдарланған
- шабыттандырады және ынта білдіреді
- парасатты
- басқаларға көмектесуге дайын

Сурет 1- Көшбасшылық түрлері

Көшбасшылықты қалай дамытуға болады. Біз зерттеу жұмысымызда осы сұраққа жауап іздестірдік. Көшбасшы болудың ең басты сатысы- бұл мәдениет және білім. Жалпы, кәсіби мәдениет және дипломаттық қарым-қатынас.

Екінші саты- стереотиптерді жеңу қабілеті. Ол үшін іштей есею қажет. Көшбасшы дәстүрлі құндылықтармен жоғарылауы тиіс. Мұның әрдайым бірінші сатымен келісімде жүруі маңызды. Адамгершілік және идеологиялық құндылықтарды бұзып, адамды ренжітуге болмайды. Бұл сатыға тәжірибе мен өмір мектебі алып келеді.

Үшінші шынайы көшбасшыны қалыптастырады- бұл өзінің бейсанасын білу. Бейсаналық— бұл біз соңына дейін пайдаланбайтын өмір мен ақыл көзі. Адамзат сана астарында жатқан әлеуетті белсендіру үшін ерте кезден-ақ әртүрлі тәсілдерді пайдаланып келеді. Әсіресе медитациялық жаттығулар кеңінен таралған. Шынайы көшбасшы- бұл жұмыс, жұмыс және жұмыс. Ең алдымен адамның өзімен жұмыс жасай алуы. Ал тума нышандар —бұл адамның ішкі әлеуеті, оны тек өзіне бағындырып, қажетті арнаға бағыттау қажет.

Жалпы алғанда көшбасшы (ағылш. leader – жетекші, бірінші, алға қарай жүруші) – басқарушы әрекет ретінде көрінетін беделімен мойындалған, ықпал ете алатын тұлға [6]. Психологияда көшбасшылықтың түрлі жіктелуі ұсынылады:

- 1) Іс-әрекет мазмұны бойынша (көшбасшы-шабыттандырушы және көшбасшы - орындаушы);
- 2) Іс-әрекет сипаты бойынша (жан-жақты көшбасшы және жағдаяттық көшбасшы);
- 3) Іс-әрекет бағыттылығы бойынша (эмоциялық көшбасшы және іскер көшбасшы) және т.б. Көшбасшы бір мезетте жетекші бола алады.

Қорытындылай келе, көшбасшылық топтың мінез-құлқын түсінуде басты рөл атқарады. Өйткені бұл ұйымды мақсаттарға жетелейтін көшбасшы. Жақсы көшбасшыны не қалыптастыратынын білу топтың өнімділігін арттыру үшін құнды болуы керек. Қазіргі көзқарастар көшбасшылықтың тиімділігі туралы түсінігімізге үлкен үлес қосты және этика мен позитивті көшбасшылықты зерттеу қажеттілігін ұсынады.

Әдебиет

1. Левин К. <https://pandia.ru/text/82/223/54444.php>
2. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология. Учебное пособие. СПб.: Питер, 2010.- 432 с.
3. Майерс Д.Г., Туенж Ж.М. Элеуметтік психология /ауд. Г.Қ.Айқынбаева, А.М.Айтышева, Б.Ш.Байжұманова [ж.т.б.] //Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық.- Алматы, 2018
4. Стивен Р. Кови принципіне негізделген көшбасшылық. – М.: «Альпина баспалары», 2009. – 302 с.
5. Пол Херси, Кен Бланшард <https://ambition.uk.com/obuchenie/liderstvo>
6. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. -М: Альпина Паблицер, 2016.- 302 с.

Әбілқасым А.Ф., Қалымбетова Э.К.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті)

ӨЗАРА ТӘУЕЛДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФЕНОМЕН РЕТІНДЕ

Көбінесе махаббат қарым қатынасында серіктестердің біріншісі екіншісіне патологиялық эмоционалды және мінез-құлық тәуелділігінде болатынын байқауға болады. Яғни, ол өзінің психологиялық жеке шекарасын жоғалтып, ақырындап сүйген адамына толығымен қосылып, өзін жоғалтады. Ол тұлғааралық мәселелерді ашық талқылаудан қорқады, өзінің қалауы мен қажеттіліктерін басқа адам үшін елемейді немесе басқа шектен шығатын жағдайлар ретінде: үстемдік, шамадан тыс қамқорлық және қамқоршылық, серіктестің эмоционалды және материалдық жағдайы үшін жауапкершілікті өзіне алу - мұның барлығы сүйген адамына ауадай қажет болу үшін жасалады. Екі жағдайда да барлығы қарым-қатынаста болу үшін жасалады. Егер де ақырында қарым-қатынас бұзылса, оны қабылдау және адамның өз өзіне келуі өте ауыр әрі ұзақ әрі ауыр болады. Әдетте адам келесі романтикалық қарым қатынасында да дәл осы моделді қайталайды. Мұндай қарым-қатынастар өзара тәуелді деп аталады. Өзара тәуелділік-салауатты қарым-қатынастарды бастау және сақтау қабілетсіздігі нәтижесінде қалыптасқан мінез-құлық. Өзара тәуелді адамдар бейсаналық түрде қиын, мәселелі серіктестерді таңдайды, олармен қарым-қатынас уақытша жақсы сезінуге көмектеседі және олардың өмірінің мағынасы туралы жалған бейне жасайды [2].

Бастапқыда өзара тәуелділік құбылысы алкогольге тәуелді адамдардың өзара әрекеттесуі және оларға қамқорлық жасайтындардың мінез-құлқы (құтқарушылар, олар да тәуелді) арқылы анықталды. Содан кейін алкогольге тәуелді адамның отбасылардың өзара тәуелді адамдары ауыр науқастарға немесе психикалық бұзылулары бар адамдарға қамқорлық жасайтын адамдармен ұқсастығы байқалды. Кейін, өзара тәуелді қатынастардағы адамдар

шеңбері осындай қатынастардың критерийлеріне сүйене отырып, одан әрі кеңейе түсті. Өзара тәуелді қарым қатынас кезінде [1]:

- Қарым-қатынастың пайда алып келмейтіні туралы объективті дәлелдер болса да, өзара тәуелді серіктес оларды бұзу үшін ешқандай қадамдар жасамайды.

- Өзара тәуелді адам шындықты басқа адамдардан жасыру үшін өзіне және серіктесіне сылтаулар іздейді.

- Қарым-қатынастың бұзылуы немесе өзгеруі туралы ой келген кезде, өзара тәуелді адамда қорқыныш сезімі пайда болып, серіктесіне одан да күштірек жабысады.

- Қарым-қатынасты өзгертуге тырысқанда, өзара тәуелді адам қатты алаңдаушылық, түсініспеушілік, жалғыздықты сезінеді, бұл жағдайды тек деструктивті мінез-құлықтың ескі үлгілерін қалпына келтіру арқылы ғана жоюға болады.

Тәуелді қарым қатынастағы адамдарға тән:

- Кейбір адамдар алкогольді немесе есірткіні қолданатын сияқты өзара тәуелді адамдар дәл солай қарым-қатынасты қолданады. Олар басқа адамға тәуелді болады, олардан тәуелсіз өмір сүре алмайды деп сенеді.

- Барлық назарын серіктестің мінез-құлқы мен жағдайына аударады [6].

- Әрқашан басқаларға жақсы әсер қалдыруға тырысады, осылайша басқа адамдардың қабылдауын басқаруға тырысады. Өзара тәуелді адамдар әрқашан басқаларға ұнағысы келеді.

- Өзара тәуелді адамдар өз көзқарастары мен пікірлерін қорғамайды. Өзінің меншікті көзқарасына, қабылдауына, сезімдеріне және нанымдарына сенбейді.

- Олар өздерінің психологиялық шекараларын анықтай алмайды, басқа адамдардың проблемаларын өздерінікі ретінде қабылдауға бейім.

- Басқа адамдарға қажет болуға тырысады. Олар басқа адамдарды басқара алады.

- Зардап шегуші, жәбірленуші рөлін ойнайды. Негізінде олар зардап шегеді, бірақ төзбейтін жағдайлардың барлығына шыдайды, себебі олар осылай істеу керек деп санайды.

- Өзінің шынайы сезімдерін түсінбейді [4].

Олар өз өмірлерін пайдасыз деп санайды, өздері үшін өмір сүре алмайды. Сонымен, өзара тәуелді адамның мінез – құлқы-бұл қандай да бір себептермен өзіне қамқорлық жасай алмайтын адамға қамқорлық жасау арқылы олардың қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылатын нәтижесіз бейімделудің бір түрі. Адамның бойында құтқарушы рөлі дамып келе жатқанда, өзара тәуелді адам өзінің қажеттіліктері мен тілектерін ұмыта бастайды. Өзара тәуелді қарым-қатынастар мен осыған сәйкес өмір салты адамға айтарлықтай қиындықтар мен азап әкелетіндіктен, психологтар өзара тәуелділіктен айығуға көмектесетін жеке және топтық терапиялар ұсынады [5].

Решетников психологиялық аумақтардың өзара әрекеттесуі және тәуелділіктің "жасушалық құрылымы" тұжырымдамасын қолдана отырып, өзара тәуелді қатынастардың 4 түрін анықтайды [7].

1. Өз егемендігінен бас тарту және серіктес аумағында өзінің психологиялық аумағының сіңісіп, жоғалуы арқылы болатын махаббат.

Өз егемендігінен бас тартқан адам серіктестің мүдделерінде өмір сүреді. Ол өзінің көзқарастарын, талғамдарын, құндылықтар жүйесін біріктіреді, яғни оларды сын мен түсінусіз игереді. Ол сондай-ақ серіктесінен өзі туралы идеялар жүйесін қабылдайды.

Бұл жағдайда серіктес ата-ана рөлін атқарады, оның қарым-қатынасы бос қабықты толтырады. Өзінің «Супер эго»-сының тираниясы серіктесті толығымен көшіретін Ішкі контроллердің жаңадан енгізілген бейнесінің алдында азаяды.

Өз өмірі үшін жауапкершілік толығымен маңызды басқа адамға өтеді. Онымен бірге адам өз қалауынан, мақсаттарынан, ұмтылыстарынан бас тартады. Серіктес ол адамды тіршілік ету ортасы ретінде, барлық қажетті нәрсенің көзі ретінде, өмір сүру тәсілі ретінде пайдаланылады [8].

2. Серіктестің психологиялық аумағын иелену арқылы, оның егемендігінен айыру арқылы болатын махаббат.

Бұл жағдайда ата-ананың рөлін махаббат пен қанағаттануды іздеуші атқарады. Бұл бейне махаббат пен қамқорлық туралы эклектикалық идеялардан тұрады және кейде бір-бірімен үйлеспейді.

Бұл жағдайда адамның мінез-құлқы оның «Супер-Эго»-сы арқылы бақыланады және бақылаушы қамқоршы рөлін ол идеалды түрде орындаған кезде ғана қанағаттандырылады.

Серіктестің өмірі үшін жауапкершілік толығымен қабылданады. Өз қалауы, мақсаттары, ұмтылыстары серіктес үшін олардың пайдалылығы призмасы арқылы ғана жүзеге асырылады. Соңғысы оны балаға қатысты сияқты басқарады және басқарады. Серіктестің кез-келген тәуелсіздігі қауіпті, өйткені ол қалыптасқан «Эго»-ны жойып жіберуі мүмкін. Өзі туралы идеялардың осы жүйесін растау үшін серіктес өзінің барлық мінез-құлқымен осындай бақылау, тәрбие және қамқорлық қажеттілігін негіздеп, қамқор баланың рөлін атқарады.

3. Махаббат объектісінің психологиялық аумағын абсолютті иелену және жою арқылы болатын махаббат. Бұл нұсқада адам екі жолмен әрекет ете алады.

• Өзінің «Эго»-сын толтырғысы келетіндіктен, ол бұл тілекті серіктеске бағыттайды. Өзінің бос орнын толтыруға тырысудың орнына, серіктесті өзінің идеалды «Эго»-сы туралы өз идеяларымен толтыра бастайды. Бірақ серіктестің эго құрылымы бос емес. Сондықтан серіктесте өзін көруге мүмкіндік алу үшін оны жойып, босату керек. Ол мұны қатал және қатыгездікпен немесе біртіндеп және манипулятивті түрде жасай алады. Бұл әдіс сіңу арқылы махаббаттың экстремалды көрінісі болуы мүмкін, яғни серіктес жұтылып қана қоймай, сонымен бірге жойылады.

• Адам енді өзінің «Эго»-сын толтыра алмайды, тіпті өзінің идеалды Эгосын серіктес ретінде құра алмайды. Ол тек қиратуға, яғни бір кездері өзіне жасалған нәрсені жасауға ғана қабілетті. Оны жою арқылы ол біршама қанағат сезімін сезінеді, өйткені серіктестің жойылған тұлғасы барлық айқын куәландырады: біріншіден, ол мұндай азапты бастан кешірген жалғыз адам емес, екіншіден, ол күшке ие және, демек, қоршаған ортаны басқара алады, үшіншіден, серіктесті бұзады, бірақ сонымен бірге оны жанында ұстай отырып, ол өзін күшті, тәуелсіз және маңызды адам ретінде түсінеді, өйткені серіктес оған мойынсұнуды және өзінің кішіпейілділігі мен сүйіспеншілігін көрсетуді жалғастырады.

4. Маңызды басқа адамға рефлексия арқылы болатын махаббат.

Өзінің әл-ауқатының жауапкершілігі серіктеске жүктеледі. Оған белгілі бір мінез-құлық тағайындалады, бұл оның махаббатымен, көзқарасымен күйреген «Эго»-ны толтыруды қамтамасыз етеді. Маңызды басқа адам идеалды «Эго» стандарттарына сәйкес келетін адаммен не істейтінін әр түрлі жолмен көрсетуі керек [9, 157 б].

Отбасылық мәселелер

Дені сау отбасы

Отбасы-қоғамның негізгі бірлігі және оның өмір сүруі үшін өте маңызды. Дені сау отбасы деп:

- оның мүшелерінің болуы мен дамуын қамтамасыз етеді;
- өз мүшелерінің эмоционалды қажеттіліктерін қанағаттандырады;
- тәуелсіздік пен тәуелділік арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етеді;
- қоғамдағы мінез-құлық нормаларын үйретеді;
- ата-аналарды қоса алғанда, әрбір мүшенің дамуы мен бейімделуін қамтамасыз етеді;
- бұл өзіндік "Мен" сезімі дамитын орын.

Дені сау, функционалды отбасы деп аталатын отбасында 5 еркіндік қажет:

1. Өткенді немесе болашақты емес, осы жерде және қазір не болып жатқанын қабылдау еркіндігі;
2. Ойлау еркіндігі;
3. Сезіну еркіндігі;
4. Қалаған нәрсені таңдау еркіндігі;
5. Берілген рөлді орындау немесе қауіпсіздікке үнемі қамқорлық жасау емес, өзін-өзі көрсету бостандығы.

Дисфункционалды отбасы

Алкогольге тәуелділік бүкіл отбасында дақ қалдырады және оның мүшелерінің біреуін ғана емес, бүкіл отбасының ауруы болып табылады. Көптеген адамдарға мұндай тұжырымды түсіну қиын.

Мұндай дисфункционалды отбасында:

- оның мүшелерінің тұрақты және жеке дамуы мүмкін емес;
- оның мүшелері арасындағы қарым-қатынастар өзара сенім мен адалдыққа негізделмеген;
- рөлдер мен нормалар анық анықталмаған, әрдайым сақталмайды;
- сыртқы байланыстар өте шектеулі.

Дисфункционалды отбасының басқа да белгілері: 1) Проблемаларды жоққа шығару және иллюзияларды сақтау; 2) Интимдік вакуум; 3) Қатаң ережелер мен рөлдер; 4) Қарым-қатынастағы жанжал; 5) Әрбір мүшенің «Эго»-сын ажыратпау; 6) Тұлғаның шекарасы жоқ; 7) Әркім отбасының құпиясын жасырып, жалған амандықтың қасбетін сақтайды; 8) Сезімдер мен пайымдаулардың полярлығына бейімділік; 9) жүйенің тұйықтығы; 10) Еріктің және контрольдің абсолюттандырылуы [10, 86 б].

Психологиялық жеке шекара адамның өз кеңістігін түсіну және оны қорғау, симбиотикалық қатынастарды жеңу процесінде қалыптасады. Мұндай жеңу дегеніміз-өзін-өзі анықтап, бостандық құқығын алу, бірақ сонымен бірге өзі үшін жауапкершілікті қабылдау дегенді білдіреді. Жеке тұлғаның дамуы үшін психологиялық шекара өте маңызды болып табылады.

Әдебиет

1. Артемцева Н.Г. «Со-зависимые» – это мы! // Psycosmology. М.: Изд-во ИПР, 2017.
2. Брантбьерг М.Х. Заботясь о других – заботясь о себе / М.Х. Брантбьерг // Телесная психотерапия. Бодинамика. М.: АСТ МОСКВА, 2011. 298-314 с.
3. Емельянова Е.В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования. СПб.: Речь, 2014. - 368 с.
4. Куница М.Ю. Психологическая помощь созависимой личности из деструктивной семьи. - Ставрополь, 2006.
5. Москаленко В.Д. Зависимость: семейная болезнь. М.: ПЕРСЭ, 2014. - 336 с.
6. Назаров Е.А. Наркотическая зависимость и созависимость личности в семье. Автореф. канд. психол. наук. - М., 2010
7. Решетников М.М. Психодинамика и психотерапия депрессий. – СПб., 2003. 58–60 с.
8. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости.- М.: Независимая фирма “Класс”, 2002., 145-153 с.
9. Москаленко В.Д. Созависимость: характеристики и практика преодоления. – М., 2000.
10. Москаленко В.Д. Когда любви слишком много: Профилактика любовной зависимости. – М., 2006.

Әбібұллаева К.М.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ.,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ ТВОРЧЕСТВАЛЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУДАҒЫ АРТ ТЕРАПИЯНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Тұлғаның даму мен белсенділігі оның практикалық іс-әрекеттегі шындықты тану мен қоршаған ортамен эмоциялық байланыс құрумен анықталады. Тұлғаның қабілетін дамыту механизмдері оның творчестволық мәселесінің ерекше өзектілігін көрсетіп отыр. Творчестволық қабілеттің динамикалық тұлғалық сипаттамасы шығармашылықтың және оның негізгі көрсеткіштерінде көрінеді. Белсенділік тұлғаның иеленген білімі, көзқарасы және түсініктерінің ойлау, эмоция, сөз және т.б. процестер арқылы көріну және өзгеру жүйесі болса, ал творчестволық қабілет ол шығармашылық, әдемілік, көріктілік пен сымбаттылық. Мұның

барлығы адамның өмірлік позициясындағы шығармашылық іс-әрекетінен көрінеді. Әр жеке адамға тұлға ретінде қарап, оның өзіне тән санасы, еркі, өзіндік әрекет жасай алатын қабілеті, білімі мен тәрбиесі бар екенін ескере отырып, творчестволық қабілетін арттыру олардың жеке басылық қасиеттерін дамытып, шығармашылық қызығушылығын оятуға мүмкіндік жасау болып табылады.

Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы жайлы теория мен тәжірибе танымдық іс-әрекеті мен оның жеке даралық қабілетінің негізі болып табылады. Ол тұлғаның интеллектуалды дамуы мен шығармашылық қабілетінен көрінеді. Қазіргі таңда психология ғылымында кеңес психологтары Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, О.К. Тихомировтың еңбектерінен жоғары психикалық қызметтің пайда болуы мен танымдық іс-әрекет, тұлғаның дамуы мен жеке тұлғалық ерекшеліктері туралы Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, В.С. Мерлиннің зерттеулерінен психикалық жаңа білімді қалыптастыру тәсілі және тұлғаның әлеуметтік әрекеттену факторы екендігін көреміз.

Сонымен қатар, тұлғаның дамуы мен қалыптасуында өз халқының тарихы мен ұлттық құндылықтарды пайдалану (М.М. Мұқанов, Қ.Б. Жарықбаев, С.М. Жақыпов, С.Қ. Бердібаева, Л.К. Көмекбаева) белсенділігі жоғарылап, оны қолдануға деген қызығушылық артып келеді.

Тұлғаның жеке даралық дамуы мен қалыптасуы туралы мәселені шешкенде, ең алдымен, баланың ақыл – ойының даму деңгейін ескеру маңызды орын алады. Оның жаңа материалды меңгеруі қандай білім мен іскерліктерді талап ететіндігіне талдау жасау қажет. Белгілі бір зат, оқиғалар, жағдайлар немес іс -әрекет адамның белгілі бір ақыл –ой белсенділігінің түп негіздерімен байланысты болса, ол іс-әрекеттің себептеріне айналады.

Тұлғаның шығармашылық белсенділігін арттыру оның қоршаған ортамен қатынасы, әлеуметтенуі мен қарым-қатынасының алатын орнын басқа адамдармен өзара бірлескен іс-әрекеттегі жағдайы арқылы анықталады. Ол қарым-қатынасқа түсуші жақтармен ұйымдастырылатын жұмыстар негізінде жүзеге асырылады. Осындай дамыту іс-шараларына тренингтерді, топтық пікір таластарды, іскерлік ойындарды және т.б. жатқызамыз. Мысалы, топтық пікірталастар түрлі мақсаттарға қол жеткізуде қолданылады: мәселенің түпнұсқалы шешімін табу, оқыту мақсаттарында пікірлерді сәйкестендіру және бірыңғай шешім жасау. Ал белсенділік дегеніміз сол іс-әрекетті орындауға ынталандыру. Ынталандыру мадақтау, жарыстыру, айыптау, яғни ықпалды әрекеттер болып табылады.

Профессор С.М. Жақыпов оқыту-тәрбие процесінің тиімділігі мәселесін нақтылау үшін негізгі деңгейде қарастыра отырып, оның психологиялық мазмұнының ашып көрсетті. Ол психологиялық көзқарас тұрғысынан кез-келген педагогикалық жағдайды ең алдымен, тұлғалардың өзара әрекеттестігі, ал содан соң белгілі әлеуметтік рөлдердің иелері ретінде мұғалім мен оқушы, оқытушы мен білімгердің және т.б. өзара әрекеттестік ретінде қарастырды. Бірлескен әс-әрекет саласында біріккен басқа адамдардың өзіне қалай қатынас құратындығын өзі үшін объект болып табылады.

Белгілі бір заттар, оқиғалар немесе қасиеттер сананың белсенділігін арттыра алады, мұның өзі адамның көңіл бөліп, зейінінің аударылғанынан көрінеді, өйткені ол адамның іс - әрекетінің ішкі негіздерімен – ақпаратты қажетсінуімен байланысты. Балалар мен ересек адамдардың әр алуан іс – қимылы нәтижесінде олардың автоматталған әрекеті – дағдылары, іс - әрекет түрлерін орындауға бейімділігі мен ептілігі, тіршілікке қажетті әдеттері қалыптасып, адамның анатомиялық, физиологиялық және психикалық жағынан дамып жетілуіне әсер етеді. Оның рухани өмірінің мазмұнын байытады.

Тұлғаның творчестволық қабілетін дамыту, шығармашылық ой өрісінің дамуына жағдай жасау, белсенді көркемдік іс-әрекеттерге деген құштарлық пен ықыластылықты қалыптастыру, оның болашағын: мәдениеттік, өнерін, әлеуметтік жағдайын жақсартудың алғы шарттарының бірден-бір өзекті мәселелерінің бірі болып саналады.

Әрине, қабілетті баланы анықтау көпқырлы және күрделі процесс болып табылады. Қабілет дегеніміз не? Қабілет – іс-әрекеттің белгілі бір түрін ойдағыдай, нәтижелі етіп орындауда көрінетін адамның жеке қасиеті. Қабілет деп, мысалы, ақынның, жазушының, ғалымның, педагогтың және тағы да басқалардың қызметінде айрықша маңызы бар

бақылағыштығын айтамыз. Суретшінің жұмысы үшін айрықша маңызы бар көру есін, жазушының творчествосы үшін өте керекті эмоциялық ес пен эмоциялық қиялды, инженер мен техникке керекті техникалық қиялды, сонымен қатар музыкалық естігіштікті қабілеттер деп атаймыз. Ал қабілеттілік – қандай да болмасын бір немесе бірнеше қызметтердің үздік орындалуының шарты болатын психикалық қасиеттер.

Қабілеттердің дамуының табиғи негізін құрайтын нышандардың жинағы дарындылық деп атайды. Қабілеттің даму мәселесіне талдау жасауда, біз көбінесе бұл ұғымдарды түсіндіретін мазмұндарға байланысты түсінеміз. Қабілет пен дарын ұғымдарының анықтамасындағы біршама қиыншылықтар бұл терминдердің жалпы ұғымдық, тұрмыстық түсініктермен байланысты туындайды. Егер түсіндірмелі сөздіктерге үнілетін болсақ, онда «қабілет», «дарын», «талант» терминдері көп жағдайда синоним ретінде қолданылады және қабілеттің көріну деңгейін бейнелейді. Бірақ «талант» терминінде адамның табиғи жақтары айтылады.

«Қабілет» ұғымымен қатар «тәсілқой» және «бейімделу» ұғымдары да қолданылады. Тәсілқой адам, тапқыр, икемді, бейімделе алатын ретінде сипатталады, ал бейімделу істі үйлестіре алатын, жасай алатын, құрай алатын ретінде түсіндіріледі. Қабілетті адам бұл жерде епті адам ретінде түсіндіріледі, ал «епті» ұғымы сөздікте жоқ. Сонымен қабілеттің ұғымы іс-әрекеттегі жетістіктермен арақатынаста анықталады.

«Талант» ұғымына анықтама беруде оның туа біткен сипаты ескеріледі. Талант қандайда бір нәрсеге дарындылық, ал дарындылық туа берілген қабілеттілік деп түсіндіріледі. Басқаша айтқанда талант- іс-әрекетке жоғары жетістікті қамтамасыз ететін туа біткен қабілеттілік.

Шетелдік сөздіктерде «талант» (talanton) туа біткен қасиетті көрсететін, ерекше табиғи қабілет деп көрсетіледі. Дарындылық таланттың бір күйі, таланттың көріну деңгейі ретінде қарастырылады. Дарындылық түсінігі тәуелсіз, өзіндік ұғым ретінде В.Дальдің, С.И.Ожеговтың /3, Кеңес энциклопедиялық сөздіктерінде және шетел сөздерінің түсіндірме сөздіктерінде қабілеттің көріну деңгейімен сипатталады. Қабілет туралы ой қозғағанда, адамның қандайда бір нәрсені істеуге мүмкіншілігі көрсетіледі, ал талант, дарындылық туралы айтқанда адамның аталмыш қасиеттің (қабілет) туа біткен сапасының сипаты көрсетіледі. Осыған қоса қабілет те, дарын да іс-әрекеттің нәтижелігінде көрінеді.

Қабілет мәселесі туралы С.Л.Рубинштейн және Б.М.Тепловтың еңбектерінде іс-әрекеттің нәтижелігі бойынша «қабілеттілік», «дарындылық» және «талант» ұғымдарын жіктеуге тырысқан. Қабілет іс-әрекеттің нәтижелі болу үшін мүмкіншілігіне байланысты бір адамды екінші адамнан өзгешелейтін жеке-даралық психологиялық ерекшелік ретінде қарастырылады. Ал «дарындылық» - іс-әрекеттегі нәтижелі болу мүмкіншілігіне байланысты қабілеттердің сапалы өзіндік үйлесімділігі (жеке-даралық психологиялық ерекшеліктер) ретінде қарастырылады.

Қабілеттіліктердің дамуындағы жеке ерекшеліктер (әдетте, дарындылықтың байқалмауы немесе болмауы ретінде қарастырылатын қабілеттіліктер) біздің тұжырымдамалық сұлбамыз бойынша былайша анықталады:

- 1) қабілеттіліктердің сапалық-сандық өлшемдерімен;
- 2) бірлескен іс-әрекеттегі серіктестердің мазмұндық сипаттамасымен;
- 3) бірлескен іс-әрекеттің құрылымдық ерекшеліктерімен анықталады.

Бұл қабілеттіліктер өлшемдері және бірлескен іс-әрекет бойынша көптеген факторларға тәуелді болып келетін және айқындық сипатына ие серіктестер алдын ала берілген жағдайларда қабілеттіліктердің қалыптасуы мен дамуы, соған орай дарындылықтың көрінуі басым дәрежеде бірлескен іс-әрекеттің қызмет үрдісімен және мазмұнымен анықталады. Бірлескен іс-әрекет, өз кезегінде, біз бұрын көрсеткендей, мағыналық құрылымдардың бірлескен іс-әрекет жағдайларында қалыптасатын жалпы қорының даму деңгейіне байланысты. Жалпы мағыналық қор туындаған жағдайда және оны әр серіктес қабылдаған жағдайда ғана бірлескен іс-әрекетті қалыптастыру мүмкін болады. Кейде қабілетті «табиғаттан берілген» тума қасиет деп есептейді. Дегенмен ғылыми талдаулар тек нышан туа пайда болуы мүмкін, ал қабілет – нышанның даму нәтижесі болып табылатындығын көрсетеді.

Қабілеттер сондай-ақ төменде берілген түрлерге де бөлінеді:

1) репродуктивті қабілеттер – білімді меңгеру және іс-әрекетке икемділікті жоғары деңгейде епті болуын қамтамасыз етеді.

2) творчестволық қабілет – айрықша және нәрсені құруды қамтамасыз етеді.

Бір адамның бойында бірнеше қабілеттің түрлері болуы мүмкін, бірақ олардың бірі басқаларға қарағанда мәндірек болады. Екінші жағынан бірнеше әртүрлі адамдарда бір ғана қабілет байқалуы мүмкін, бірақ даму деңгейлері бойынша өзгешеленеді.

Қабілетті анықтаудың біршама сенімді, дұрыс жолы – іс-әрекет барысындағы оның нәтижелік динамикасын көрсету. Кез-келген іс-әрекеттің орындалу нәтижесі өз алдына қандай да бір жеке қабілетті анықтаумен емес, әрбір адамдағы өзіне тән қабілеттердің үйлесімділігінен анықталады. Іс-әрекетті меңгеру нәтижесіне әртүрлі жолдармен жетуге болады. Қандай да бір жеке қабілеттердің жоғары жетістікте дамуының жетіспеушілігі, сол іс-әрекетті нәтижелі орындауға байланысты басқа қабілеттің дамуымен компенсациялануы мүмкін...

Қабілеттілік – адамның өз бейімділігі арқылы, шығармашылықпен жұмыс істеу арқылы қалыптасатын қасиет. Қабілеттің дамуының табиғи негізін құрайтын нышандардың жинағы – дарындылық. Адамның дарындылығы оның жоғары жүйке саласының туа біткен қасиетімен тығыз байланысты. Адамға белгілі бір қызметті ойдағыдай атқару мүмкіншілігін қамтамасыз ететін қабілеттердің ерекше қиысу қызметтің сол саласында талант деп атайды. Сонымен талантты адам дегеніміз – жоғары білікті шығармашылықпен жұмыс жасайтын адам. Дарынды балаларды іздеу, оларды оқыту мен тәрбиелеу қоғам үшін бүгінгі күні өте қажет, себебі дарынды адам басқаға қарағанда көп пайда әкеледі.

Балалармен жұмыста психотерапияның икемді формаларын қолдану өте маңызды. Арттерапия балаға қандайда бір қақтығыстық жағдайды оның психикасына ыңғайлы тәсілмен қайта сезінуге, саналы түрде түсіне білуге мүмкіндік береді. Арттерапиялық әдістер адамның мәселені қайта сезініп, басынан кешіруіне қаншалықты деңгейде даяр болса, соншалықты мүмкіндік береді. Баланың өзі бұл жағдайда не болып жатқанын түсіне алмайды.

Арттерапия - өнермен емдеу тәсілі деген мағына береді. Бұл терапиядағы жаңа әдіс болып табылады. «Арттерапия» ұғымын алғаш рет Адриан Хилл (1938) өзінің туберкулезді науқастармен жұмысын мазмұндағанда қолданды. Америка құрама штаттарында арттерапиямен ең алғаш Маргарет Наумбург айналысқан. Ол Фрейдтің ішкі «Мен» құрылымының сурет салу арқылы, илеу арқылы сырқа шығаруға болатыны жайлы пікірін қолданды.

Өнермен емдеу қатты уайымдаулар мен ішкі қақтығыстық жағдайлардан босану тәсілі бола алады, терапиялық процесті жылдамдатушы бола алады, диагностикалық және талдау жұмыстарының көмекші құралы бола алады, тәртіпке келтіруші және басқарушы «күш» ретінде қызмет атқарады, сезімдерге назар аудару тәсілі, өзінің жеке тұлғалық құндылығын сезіне білу құралы ретінде қызмет атқара алады.

Қазіргі таңдағы зерттеулерді талдау арттерапияның емдеу мақсатында қолданылуының пайдалылығын дәлелдейтін оның негізгі сипаттарын қарастыруды қажет етеді:

1. Агрессиялық сезімдерді әлеуметтік қолайлы сипатта бейнелеуге мүмкіндік береді. Ішкі қысымды шығаруда сурет салуды, илеуді қолдану жақсы нәтиже береді;

2. Терапияда прогрессті жеделдетеді;

3. Терапия барысында талдау мен диагностикалық жұмысты ұйымдастыруға негіз болады;

4. Мазмұны түсініксіз ойлар және сезімдермен жұмыс атқаруға мүмкіндік береді;

5. Терапиялық өзара қарым-қатынасты бекітуге көмек береді;

6. Ішкі бақылау мен тәртіпті сезінудің қалыптасуына ықпал етеді.

7. Сезімдерге назар аударуды дамытады және күшейтеді;

8. Жеке тұлғалық құндылықты сезінуді күшейтеді, көркем өнерлік хабардарлықты арттырады.

Танымдық белсенділік пен тұлға дербестігі ажырағысыз процесс. Белсенді тұлға, көп ретте дербес болып келеді. Танымдық қызығушылықтың қалыптасуы тұлғаның таным объектісіне деген эмоциялық қатынасына байланысты. Шығармашылыққа деген ынта – ықылас танымдық белсенділіктің қозғаушысы екені белгілі.

Тұлғаны қандай да бір іс - әрекетке жұмылдыру үшін оны ең әуелі қызықтыру керек, сонан соң оның осы әрекетке әзірлігін, дербестік деңгейін анықтау қажет. Бейнелеу өнері – түрлері мен жанрлары арқылы қоғамда, адам өмірінде, табиғатта өтіп жататын оқиғалар мен құбылыстарды, әсемділікті (келеңсіздікті де) көркем образдар арқылы кескіндейтін, адам сезіміне, түйсігіне, танымдық ой-өрісіне эмоциалы әсер ететін әрі шығармашылық іс-әрекетке баулитын аса маңызды өнер. Бұл өнер, өзінің атқаратын қызметіне сәйкес, жеке тұлғаның шығармашылық потенциалын дамытатын көркемдік білім берудің басты құралы, пәні. Сондықтан, қоғам дамуының әртүрлі сатыларында, бұл өнердің өзіндік қасиеттерін адамзаттың рухани-шығармашылық дамуына ықпал ететін басты құрал ретінде ғасырлар бойы пайдаланып келеді (ол туралы алдыңғы тармақшада айтылған).

Әдебиет

1. Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. - 216 б.
2. Джакупов С.М. Управление деятельностью студентов в процессе обучения: Учебное пособие. - Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 117 с.
3. Кэроул У. Часть целова: арт-терапия в педагогике. – Москва, 1988.
4. Копытин А.И. Системная арт-терапия - изд. «Питер». – 2001.

Баймолдина Л.О., Конарбаева А.Б.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ БІРДЕЙЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

«Кәсіби бірдейлік икем мен сүйіспеншіліктен бастау алып, тәжірибемен кемелденген шеберлікке апарар жол» деп халық пәлсапаларында айтылғандай қазіргі таңда студенттердің кәсіби бірдейлігін зерттеу мен зерделеу бағыты ауқымды болып отыр. Оның басты себептері, кәсіби адасушылық, кәсіби қателіктер, кәсіби қызығушылықтың болмау тұлғалану мен қоғамдағы әлеуеттену кезеңдерінде әсіресе студенттер мен жас мамандардың түрлі кедергілерге ұшырауынан көрініп отыруынан байқалып келеді.

Студенттердің кәсіби дайындық кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктеріне қатысты еңбектерді толық зерделеу және тұлға құзіреттіліктерін терең зерттеу арқылы психолог мамандардың болашақта өзін-өзі кәсіби сәйкестендіру мен қалыптасуындағы психикалық әлемін толығымен зерттеп білуге болатындығы айқын.

Кәсіби бірдейлік туралы сөз қозғағанда түрлі мамандық саласының өзіндік талап, психологиялық ерекшеліктері бір-біріне ұқсамайтындығын да ескере кеткен жөн. Біз зерделеген бағыт психолог мамандығындағы студенттердің кәсіби бірдейленудегі өзіндік ерекшеліктерін бақылау, түрлі сынақ, сауал, тест жүйелері арқылы психикалық ерекшеліктерін анықтау мақсаттарын көздеген болатын. Осы бағыттарда, терең ізденістік жүйедегі отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері мен ойлары студенттер үшін білімдік-тәжірибелік базаны құрылымдауға көмек бола алды. Нақты тоқталар болсақ, Е.А. Климов, А.К. Маркова, Л.М. Метина т.б кәсіби қабілет, бірдейлік және кәсіптік таңдаудағы икем мен құзіреттілік туралы зерттеулері мен сынақ тест жұмыстары студенттердің өзін-өзі тануына тікелей ықпалды кеңестер беретін материалдар болып табылады. Кәсіби бірдейліктің маңыздылығы қоғамдағы кәсібилікке қатысты түрлі проблемаларды реттеуге қатысты сұраныстардың артқанынан көрінеді. Ол сұраныстар:

Мамандықты таңдаудағы қиындықтар: қалу, қажеттілік, қабілет аралығындағы айырмашылықтар, өзіндік көзқарасы мен қоғам талаптарына сай мамандану сатыларын ұғыну сияқты түрлі сауалдардың болуынан көрінеді.

Алғашқы студенттік кезеңдегі кедергілер: оқудағы, қабілеттер мен ерік-жігердегі кедергілер, алғашқы студенттік ортадағы әлеуеттену және мамандықтың нақты теориялық оқытылуындағы менгеру қиындықтарынан тұрады.

Тәжірибемен бетпе-бет келудегі кемшіліктер: мамандықты қалаусыз таңдау, тұлғалық қабілеттердің жеткіліксіздігі, оқудағы қиындықтардың тәжірибе кезінде кемшіліктермен көрініс беруі, ішкі сенімнің әлсіреуі т.б болуынан байқалады [1].

Кәсіби әрекеттегі тұлғаның қалыптасуы барлық уақытта өзекті болып келеді. Тұлғалық даму арқылы кәсіби бірдейліктегі қабілеттер жиынтығы кемелденеді, жасақталады, жетіледі. Сондықтан да, тұлғалық даму мен кәсіби қалыптасу бір-бірінен ажыратылмайтын өзара байланысы бар үдеріс болып табылады. Студенттердің оқу-тәжірибе арқылы кәсіби сәйкесінше дамуы олардың ішкі білім мен субъективті қабілеттерін объективті көрсетуде акемологиялық амал арқылы талдауы олардың кәсіби заңдылықтарды ұғынуға, шығармашылық бастамаларын жасай алуға деген қызығушылықтарын туындатады. Бұл орайда идентификаторлық, яғни тұлғалық бірегейлік жайында сөз қозғағанымыз жөн.

Идентификаторлық-(тұлғалық бірегейлік) - ол тұлға ретінде өзін қабылдауға және уақыт пен кеңістіктегі өзінің болмысының сабақтастығын сезінуге негізделген. Отандық және шетелдік психологтардың еңбектерінде сәйкестіктілік субъектінің өзі туралы, өзінің даму жолы туралы идеяларын көрсететін және оның өзіндік ерекшелігін және сенімділігін сезінумен жүретін белсенді процестің нәтижесі ретінде түсіндіріледігі айқын.

Кәсіби сәйкестенушілікті- қалыптасуы субъектінің тұлғалық дамуы мен кәсіби жетілуінің ішкі бастауы ретінде көруге болады. Өйткені, кәсіби бірдейлілік өзін-өзі кәсіби маман ретінде қабылдау, жаңа икем мен іс-әрекеттерге жылдам бейімделуде басты рөл атқарады. Осы орайда Н.Л. Крит, Д.А. Леонтьев, В.П. Осипов, Е.Ю. Пряжников, В.Д. Шадриков және т.б. еңбектерінде тұлғаның өзіндік ерекшелігі кей жағдайда өздігінен жүзеге асады, алайда ол әрқашан солай бола бермейтіндігі айтылады. Кейбір келеңсіздіктер, болжауға болатын салдар психолог мамандығында студенттердің сәйкесіздігіне әкеліп соқтыратын тұстары туралы Марков В.Н. Дружилов С.А. еңбектерінде психологтардың өзін-өзі жетілдірудегі тиімсіз сәйкестіктері мамандыққа байланысты толық жеке ресурстық жайттарды толық біле бермеуінен екенін дәйектермен берілген. Өзін кәсіби идеялармен жеткілікті түрде сәйкестендірмеу жайыттары Е.И. Головаха, А.К. Маркова, О.В. Масаленко еңбектерінен көруге болады. Сондай-ақ, біраз ғалымдардың еңбектеріндегі психологиялық зерттеулер тұлғалық және кәсіби тұлғалық қалыптастыру мәселесіндегі бірқатар қарама-қайшылықтарды анықтайды. Болашақ психологтердің өзіндік ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігі ол күрделі үдеріс. Осы үдерісте кедергілер төмендегідей екі топпен қарастыруды қажет етеді. Олар:

- 1) Студенттің психологиялық тұлғалық және кәсіби өзіндік бірдейлігін жетілдіру саласында қалыптасқан теориялық әзірлемелер мен мақсатты түрде әсер етуге мүмкіндік беретін психологиялық әдістер арасындағы үдерістер;

- 2) Психологтардың кеңес беру, тренинг, семинарлардың қолданысындағы әдістер мен теориялық және тәжірибелік негіздерінің жеткіліксіздігі арасындағы қайшылықты үдерістер;

Осы мәселелер болашақ психологтардың тұлғалық және кәсіби өзіндік ерекшелігі нашар бақыланатын процес болып қалуынан, соның салдарынан студенттердің кәсіби өсудің жеке мүмкіндіктерін толық білмеуінен көрінеді. Соның салдары студенттердің кәсіптік оқу барысын толық іске асырмауы, тіпті өз бойында әрқашанда «Мен-концепциясының» қалыптастырудағы кедергілерден тұратындығын білдіреді [2].

Тұлғаның мамандығына сәкестік жүйелігін, өзін-өзі бағалауы, анықтауының маңызын ашатын бағытымызды - «кәсіби бірдейлілік» деп айтамыз.

Қазіргі таңда кәсіби бірдейлікті анықтау мен бағытталуда оқушылық жастан бастап, мамандыққа көзқарас пен сауаттылық бағытындағы жұмыс кешендері маңызға ие болып

келеді. Қазақстандық және шетелдік ғалымдарымыздың кәсіби сәйкестік және оны қалыптастыру аспектілеріне қатысты еңбектеріне тоқталар болсақ, олардың әрқайсысы да тұлға маңыздылығын ашатын қасиет, қабілет, мүкіндіктерден ақпараттар береді. Мәселен мамандық таңдаудағы бірдейліктерді анықтау бағытында О.Б. Полякова, Д.Сьюпер еңбектерінде мамандық таңдаудың психологиялық ерекшеліктері берілген. «Мамандық таңдау матрицасы» тест жұмыстарында адамның «қалау», «қажет», «мүмкіндік» үш маңыздылыққа мән беруі арқылы таңдауын жасауда, кәсіби бірдейлігін анықтауға бағыттала алатынын аңғарамыз.

Әдетте, өз мүмкіншілігі мен қабілет, қалаулары арасындағы айырмашылықтарға мән бермеу, қызығушылық пен асығыстықта жетістікке жылдам жетушілікке деген ұмтылыстар т.б жастарды мамандық таңдауда қателіктерге ұрындырады.

Мамандығына толықтай бірдейліктерін анықтауда біз үшін маңызды болып отырған психолог мамандығына бағытталған студенттердің өзіндік сәйкестілігін қалай біле алатындығымен және олардың кәсіби қиындықтар мен қабілеттерінің осы мамандыққа қаншалықты бейімділігіне қатысты зерттеулерге мән беруді қажет етіп отыр. Техникалық білім-біліктілікте студенттер нақты объективті нысандар бойынша білім алып, оны нақты үлгілермен толықтай меңгере алады. Ал, психолог мамандығында адамды танудың медицина, биология, физика, философиялық негіздерін түйіндей келе, адамның субъективті санасы мен қасиеттері аймағымен жұмыстанудың қиыншылықтарын осы мамандықты таңдаған жастар алғашқы кезеңдерде сезіне, біле бермейді. Себебі, ортаға бейімделу мен мамандыққа бағытталудың алғашқы кризистік кезеңі бірінші курс кезеңінде оларда жеңіл өтеді. Өйткені, мотивтер мен ұмтылыстар жаңа әлемді тануға деген сұраныс алабын жоғарлатуы студенттердің алғашқы жылдарында қарқынды болады. Олардың дербестікке ұмтылыстары мен теориялық негіздегі білімдері мектеп білімінен аса алшақтай қоймайды.

Кәсіби бірдейлігіне сай келудегі басты көңіл бөлінуі қажет жағдайларды студенттер саналы тұрғыда ұғына алуы да өте маңызды болып келеді. Осы тұрғыда студенттердің арасында өз оқуы мен кәсіпті меңгерудегі басты ынталарын, қиындықтарын, жан қалауларының ерікіндігі туралы ашық айта алуға төселту қажет. Қазіргі таңда, қоғам талаптарына сай мамандықтың элитасын іздеуге жастар қатты құлшыныс білдірулерінен, өзіндік мүмкіншіліктерінің шегіне есеп бере бермейді.

Студенттердің өз болашағына ақиқатылықпен қарауында қабілет пен мамандыққа ынталықтың шегі жоғары болуы олардың бұғып жатқан қилы қасиеттері мен мүмкіншіліктерін оятуға сеп бола алатындығын ескеру керек. Көбіне, мектеп сатысындағы тұйық, ашықтығы мен белсенділігі көрінбеген оқушылар студент болып, өз кәсібіне бірдейлігін тапқан жағдайда тұлғалық күзіреттілігінің артта бастағанын ағартады. Кәсіби бірдейліктегі үлесімдердің толық болмауы кейін студенттердің тәжірибелік жұмыстарына кәсіби деформацияларға ұшырауын туындатуы әбден мүмкін. Бұндай жағдай А.К. Маркованың айтуы бойынша «деформация» - кәсіби маманның біртұтастығын бұзады, бейімділігі, тұрақтылығы төмендетіп, іс-әрекетінің өнімділігінің теріс әсер етеді [3]. Деформациялық аспектілерді қарастырған: С.П. Безносков, А.К. Маркова, Г.Г. Шиханцов. Сонымен қатар, шет ел ғалымдары: Ю.В. Александров, В.В. Клученко, А.Ф. Гранин, сондай-ақ Э.Ф. Зеер, Р.Конечный. Ғалымдардың барлығы дерлік кәсіби деформация адамның еңбек іс-әрекетінде туындауы өте күрделі және психиканың түрлі қырларына (мотивациялық, когнитивті, тұлғалық), қасиеттеріне әсер етеді. Кәсіби деформация көбіне психологиялық салмақтылық тым жоғары салалардағы кәсіптерде жиі байқалады.

Кәсіби бірдейліктің жақсаруы мен кедергісіздігін қамтуда бастысы студенттің психологиялық ахуалы мен сәйкестік ерекшеліктерін саралау маңыздылығы байқалады.

Бұл бағытта студенттердің әлеуметтік, қарым-қатынастық, эмоционалдық ішкі танымы мен қалпын тану және реттеу бағыттарындағы ізденісімізді жетілдірсек, көп жағдайдың алдын алуға дайын болатынымыз анық.

1. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - М.; 2004. – 280 с
2. Безносков С.П. профессиональная деформация личности. - СПб.: Речь, 2004. – 272 с.
3. Губачёв Ю.М. Эмоциональный стресс в условиях нормы и патологии человека.- М.: Книга, 2002. – 355 с.

Беркінбай Р.М., Бердібаева С.Қ., Оразымбетова К.Ж., Рақымжан А.А.
*(Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

ТҰЛҒАНЫҢ РЕЗИЛЬЕНТТІЛІГІ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ

Шетелдік зерттеушілердің басылымдарында «резильенттілік» құбылысы үш негізгі тәсілде қарастырылады: когнитивті бихевиоризм, конструктивизм және экологиялық реализм. Бірінші көзқарасқа сәйкес ғалымдар стресстік жағдайдағы балалардың мінез-құлық реакцияларының эмоционалды реттелу процестерін, өмірлік қиындықтарды жеңу жолдарын зерттеуге ден қояды. Ұзақ уақыт бойы қиындықтарды жеңудің нақты мінез-құлық стратегиялары назардан тыс қалды. Бұл жетіспеушілікті мінез-құлықпен күресудің практикалық әдістерін (ішкі диалог, әзіл сезімін дамыту, физикалық белсенділік) дамытқан ғалымдар В. Хайнц, И. Ламонтейн, Р. Стивенсон жойды. Адамның белсенді өмірлік позициясының өмірге қабілеттілікті сақтаудағы жетекші рөлі конструктивистік көзқарас шеңберінде қарастырылады. Д. Геллерштейннің пікірінше, резильенттілік екі компоненттен тұрады: физикалық және психологиялық. Экологиялық тәсілдің өкілдері өмірдің қиыншылықтарын жеңудегі басты рөлді әлеуметтік факторларға қосқан. Одан әрі жүргізілген зерттеулер тұрақтылықтың қарым-қатынасын және нәсіліне, жасына, жынысына, тұрғылықты жеріне байланысты тәуекел жағдайларына жауап беру тәсілдерін көрсететін мәдениаралық жаңа тәсілдің пайда болуына әкелді. Бұл тәсіл әр түрлі елдердің ғалымдарының бірлескен халықаралық жобалары шеңберінде өте перспективалы болып табылады.

С. Маддидің көзқарасы бойынша өмірге бекемділік дегеніміз – бұл өзі туралы, әлем туралы, әлеммен қарым-қатынас туралы сенімдер жүйесі [1]. С.Мадди ұсынған «hardiness» терминін Д.А. Леонтьев оны өмірге бекемділік (жизнестойкость) деп аударды және оны адамның берілген жағдайларды еңсеру шарасын және қорға келгенде, индивидтің өзін жеңу шарасын сипаттайтын қасиет ретінде анықтайды [2].

Ең алдымен, өмірге қабілеттілік пен өмірге бекемділікті ажырату маңызды. Өмірге бекемділік - бұл өзі туралы, әлем туралы, әлеммен қарым-қатынас туралы сенімдер жүйесі. Осы түсініктерді бөле отырып, С.Мадди мен Д.Хошаба өмірге қабілеттілікті проблема, проблемалық аймақ ретінде сипаттайды, ал өмірге бекемділік осы мәселені шешудің нақты тәсілі, яғни оның механизмі ретінде сипатталады [4]. Өмірге бекемділік – бұл өмір сүре білудің негізі, априори қиын өмірлік жағдайлардан шығудың жолдарын табуға итермелейтін, қиыншылықты тиімді жеңуге және әрқашан жеке өсу бағытында қозғалуға мүмкіндік беретін жеке қасиет. Өмірге бекемділік – бұл адамның ішкі ресурсы, оны өзі өмірлік құндылық пен мән бере отырып өзгерте алады.

С. Мадди өмірге бекемділік пен өмірге қабілеттілік белгілерін бөліп көрсетеді. Ол адамның өмірге бекемділігін оның батылдығы мен мотивациясында, олардың әсер ету күшіне сәйкес стресс факторларына қарсы тұру қабілетінде көрінеді деп санайды. Бірақ өмірге бекемділік өмірге қабілеттілікке қарағанда адамға стресстің әсерінен қалпына келу мүмкіндігін бермейді. С.Мадди өмірге қабілеттілікке апаратын жол резильенттілік екеніне назар аударады, бұл қиын жағдайларда өмірге қабілеттіліктің әлеуетін арттырады [3].

Сонымен, шетел әдебиетіндегі «resilience» термині келесі мазмұнға ие: адамның қолайсыз өмірлік жағдайларды қалпына келтіру және бұл үшін барлық мүмкін ішкі және сыртқы ресурстарды пайдалану қабілетімен, оның барлық көріністерінде өмір сүру қабілетімен, өмір сүру және даму мүмкіндігі. Кеңестік психологияда «өмірге қабілеттілік»

түсінігін ХХ ғасырдың 60-жылдарында Б.Г. Ананьев енгізді. Ол өмірге бекемділікті жүйелік тұрғыдан алғанда адамның тиімді жұмыс істеуінің жалпы қабілеті ретінде қарастырды. Өмірге бекемділік қабілеті адамның өмірлік функциясының жоғары деңгейіне және оның өмірінің белсенді, өнімді кезеңдеріне байланысты деп түсіндіреді [5]. Заманауи кеңестік психологияда қазіргі кезде бұл құбылысты сипаттауға бірыңғай көзқарас жоқ. Сіз тіпті осы құбылыстың әртүрлі жазылуын таба аласыз, мысалы, резильенттілік, резилианттылық, резеленттік. Ф.И. Валиева резильенттілікті процесс ретінде де, әртүрлі сыртқы әсерлерге сәтті бейімделу қасиеті ретінде де қарастырды [6]. Үздіксіз ғылыми зерттеулер, ғалымдар К.А. Иванова, Ф.И. Валиева психологиялық резильенттілік «бұл жағымсыз факторлардың қысымына табанды түрде шыдау және стресстік жағдайда икемділікті көрсету қабілеті» деп түсінеді [7]. И.А. Хоменко бұл құбылысты өмірге бекемділікті дамыту құралы ретінде түсіндіреді [8]. Л.В. Бударина өмірге бекемділік пен психологиялық резильенттіліктің негізгі айырмашылығына тоқталып, өмірге бекемділік – бұл өмір бойында қалыптасатын жеке қасиет, ал резильенттілік – бұл проблемаға реакция процесі және ол бірден мәселе пайда болған кезде қалыптасады. Айта кету керек, кейбір ғалымдар «резильенттілік» құбылысының мазмұнын «өмірге қабілеттілік» ұғымымен сәйкестендіреді, басқалары оны бейімделу/қалыпқа келмеу жағдайында қарастырады, ал үшіншілері адамгершілік таңдауды, адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру мүмкіндіктерін талдайды және жасөспірімдер мен жастардағы қатынастар, бұл өз кезегінде жас ұрпақтың тіршілік қабілетін дамытудың ерекшеліктерін анықтайды.

«Резильенттілік» термині 2003 жылы «Балалар мен жасөспірімдердің өмірге бекемділігін зерттеудегі әдістемелік және контекстік мәселелер» атты халықаралық жобаның арқасында «resilience» деген атаумен (икеменділік, бекемділік, тұрақтылық) ағылшын тіліне еніп, қолданыла бастады. Жоба менеджері М. Унгар резильенттілікті адамның әлеуметтік тұрғыдан жат емес тәсіл арқылы, өзінің отбасын, қоғамын және мәдениетін пайдалану негізінде өз денсаулығының ресурстарын басқара білу қабілеті ретінде түсіндіруді ұсынды. Алайда, 1998 жылы С. Ваништендаль бұл термин арқылы адамның немесе әлеуметтік жүйенің өмірлік қиындықтарды жеңу және қиын жағдайда толыққанды өмір сүре алу қабілетін түсіндірді [9].

Резильенттілік өмірде жай ғана жетістікке жету дегенді білдірмейді. Резильенттілік жалпыға бірдей ортақ әлеуметтік нормаларды бұзбай, әлеуметтік мақұлданған жолмен жетістікке жетуді білдіреді. А.В. Махнач, А.И. Лактионова өмірге бекемділікті адамның әлеуметтік бейімделе алуы мен өзін-өзі реттеуге қабілеттілігі деп түсінуді ұсынады, бұл өзінің жеке ресурстарын басқару механизмі: денсаулық, эмоционалды, мотивациялық-ерік, когнитивті сфералар, мәдени нормалар мен қоршаған орта жағдайлары арқылы іске асады деп түсіндіреді [10].

Резильенттіліктің жалпы жүйелік сипаты оны адамның әлеуметтік жүйе ретінде өмір сүру мүмкіндігін қамтамасыз ететін қасиеттер қатарына қосуды білдіреді, яғни резильенттілік адамның қоғамда болуының ажырамас мүмкіндігі ретінде анықталады. Е.А.Рыльскаяның психологиялық зерттеулерінің маңызды ғылыми жетістігі – резильенттілікке қажетті негізгі компоненттерді анықтауы болып табылады. Олар: бейімделу қабілеті, өзін-өзі реттеу қабілеті, өзін-өзі дамыту қабілеті, интегралды фактор түріндегі өмірдің мағыналылығы және коммуникация, және резильенттілік аталған компоненттердің іске асуына ықпал ететіндігін айтады [12].

А.А. Нестерова құрылған әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамада резильенттілікті тұлғаның жүйелік сапасы ретінде анықтайды: адамның ресурстық әлеуетін іске асырудағы жеке және әлеуметтік-психологиялық қабілеттерінің бірлігін, қиын жағдайда өзін-өзі ұстаудың сындарлы стратегияларын қолданатын жеке адамның дағдарысқа дейінгі жұмыс деңгейіне оралуын қамтамасыз ететін немесе дағдарыстан кейінгі жеке өсуді анықтайтын өмірлік жағдайлар деп анықтама береді.

Өмірге қабілеттілікті А.А. Нестерова келесі компоненттерден тұратын тұлғаның тұрақты диспозициясы ретінде қарастырады:

1. белсенді және бастамашыл болу мүмкіндігі;
2. өзін-өзі ынталандыру және жетістікке жету қабілеті;

3. эмоционалды бақылау және өзін-өзі реттеу;
4. позитивті когнитивті қатынастар және ойлау икемділігі;
5. өзін-өзі құрметтеу;
6. әлеуметтік құзыреттілік;
7. адаптивті қорғаныс стратегиялары мен мінез-құлқы;
8. өзіңіздің уақытыңызды ұйымдастыра білуіңіз және болашақты жоспарлау [12].

«Резильенттілік» құбылысының келесі сипаттамалары ажыратылады:

1. теориялық тұрғыдан алғанда, бұл позитивті жеке қасиеттер, позитивті тұрақты мотивация және қиын өмір жағдайында сәтті бейімделу;

2. практикалық тұрғыдан: жойылуға қарсы тұру, яғни қоршаған ортаның қатты қысымымен жеке тұлғаны тиімді қорғау; қиын жағдайда толыққанды, әлеуметтік бейімделген өмірді құру [8].

Үнемі құрылымдық жаңару, дамудың белгісіздігі, әлеуметтік және экономикалық өзгерістер жағдайында болатын қазіргі қоғам жағымсыз әлеуметтік құбылыстарға бейімделе алатын, әлеуметтік қатерлерге қарсы тұра алатын, өмірлік қиындықтарды жеңе алатын және өзін-өзі ынталандыратын адамдарға деген қажеттілікпен сипатталады. Сондықтан ғалымдардың көпшілігі адамның тұрақтылығын сақтау жағдайларын зерттеу қажеттілігін мәлімдейді [11], әлеуметтік, экономикалық және басқа ортаға бейімделу мүмкіндігін ғана емес, дағдарыс құбылыстарына белсенді қарсы тұруды, алға қойылған мақсаттарға сәйкес өз іс-әрекеттерін жоспарлауды қамтамасыз етіп, жеңіске жету, психологиялық тұрғыда төзімді болу, яғни резильентті болуды дамытуды қажет етеді [10].

Резильенттілік деңгейі – бұл тұлғаның белгілі бір әлеуеті, жеке тұлғаны дамытуға арналған ресурс емес, ол адамның бейімделуіне оң (немесе жағымсыз) әсер етеді, резильенттілік қасиеттердің интегративті жүйесі, ол жеке тұлғаның сәтті бейімделуі мен өзін-өзі реттеуінің қажетті шарты. Сондықтан резильенттілік құрылымын анықтау, зерттеу және оның құрамдас бөліктерін талдау өте маңызды.

Әдебиет

1. Maddi S.R. On hardiness and other pathways to resilience // *American Psychologist*, 2005. V. 60. № 3
2. Леонтьев Д.А. Многоуровневая модель взаимодействия с неблагоприятными обстоятельствами: от защиты к применению // Стресс психологиясы: III Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2013
3. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. СПб.: Речь, 2002. 539 с.
4. Liberal Arts in Russia 2013. Vol. 2. No.1 / Теоретические подходы к изучению структурных компонентов жизнеспособности личности как основы профилактики зависимого поведения, Е. Г. Шубникова
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. (Серия: Мастера психологии). Изд. 3-е. СПб.: Питер, 2016. 288 с.
6. Валиева Ф.И. Резилиантность: подходы, модели, концепции // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2014 (Сер. 12). № 2. С. 39–50.
7. Иванова К.А., Валиева Ф.И. Развитие резилиантности у подростков // Неделя науки в СПбПУ: материалы научного форума с международным участием. Лучшие доклады. СПб: СПбПУ, 2016. С. 302–305.
8. Хоменко И.А. К вопросу о формировании резилентности у детей в условиях общеобразовательной практики // Вестник Герценовского университета. 2011. №9. С. 30–35
9. Махнач А.В. Балалар мен жасөспірімдердің өмірге бекемділігі қатысты мәселелер бойынша халықаралық конференция // Психологиялық журнал. 2006. Т.27. №2. 129–131 б.
10. Ушаков К.М. «Резильенттілік» жаңа сөзі // «Директор школы» журналы. 2016. №7.
11. Усатов И.А. Стрессоустойчивость личности как фактор преодоления стресса // Научно-методический журнал «Концепт». 2016.Т. 2. С. 21–25.
12. Психология и социальная педагогика: современное состояние и перспективы развития: сборник научных статей по материалам VIII Всероссийской научно-практической конференции. Чебоксары: Чувашский государственный университет им. И.Я. Яковлева, 2019. С. 110–118.

*Дайрабай Н.Д., Өтепберген К.К., Қойшыман Г.Б.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

ТҮЛҒА МЕН ҚОҒАМНЫҢ ҚОЛДАНБАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУДЕГІ ҒЫЛЫМ МЕН ПРАКТИКАНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Психология ғылым мен тәжірибе ретінде қазіргі ұрпақтың өміріне сенімді түрде кіре білді. Оны оқу пәні ретінде зерттеуді әлі бастамай - ақ, біз танымал басылымдарда, теледидар мен радио бағдарламаларында психологиялық тестілерді, психологтардың ерлер мен әйелдерге, басшыларға берген ұсыныстарын, танымал саясаткерлердің қызметі немесе шет тілдерін үйрену бойынша жарнамаланатын қызметтер туралы түсініктемелерін, олардың дінге, астрологияға, адамдар үшін басқа да маңызды құбылыстардың психологиямен қатынасын кездестірдік.

Кез-келген ғылым, сайып келгенде, практикалық қолдануға ие болу тиіс. Практикалық психология-бұл практикаға, яғни адамдармен жұмыс істеуге бағытталған психология саласы. Бұл мақалада психология ғылымы мен практикалық психологияның өзара байланысы, психология туралы білімді практикада қалай қолдануға болатындығы жөнінде ақпараттар келтіріледі.

Психология-бұл үнемі дамып келе жатқан жас ғылым. Психология ғылымдарының докторы, профессор Е.В.Левченко: «Психология-бұл процестер, күйлер, қасиеттер ерекшеленетін психикалық құбылыстар туралы ғылым. Олар адамның психикасы мен мінез-құлқының негізін құрайды» деп анықтама берді [1, 10 б].

Дербес сала ретінде психология басқа іргелі ғылымдарға қарағанда кешірек қалыптасты: ХІХ ғасырдың екінші жартысында психологияның қалыптасуы, Б.Ф.Ломовтың айтуынша, «Психологиялық мәселелерді оқшаулауға және оларды шешу жолдарын анықтауға мүмкіндік беретін ғылыми база ретінде көрініс берді [2, 20б].

Қазіргі уақытта психология практикалық сала ретінде ерекше сұранысқа ие. Психология нақты өндірістік мәселелерді, өмірлік қиындықтарды шешуге, адамға дұрыс мамандық таңдауға, өндірістік топқа да, отбасына да бейімделуге көмектеседі. Ол адамға басшылармен, бағынушылармен, әріптестермен, жақын адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауды үйретеді.

Психология сонымен қатар, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуында маңызды рөл атқарады. Алынған психологиялық білімді адам өзінің пайдасына жүзеге асыруға тырысады. Мысалы, темперамент, оның түрлері, ерекшеліктері туралы білгенде, ол өзінің түрін анықтауға тырысады, ойлау түрлері туралы білгенде – өз ойлауының ерекшеліктерін түсінуге тырысады.

Н.К. Сатыбалдина қиын жасөспірімдер мен тәуелді адамдар үшін белсенді қолдау топтарының жұмысын сипаттау арқылы практикалық психологияның дамуына өз үлесін қосты. Қазір Қазақстанда психологиялық білім берудің, ғылыми психологияның және психологиялық көмек көрсету практикасының жай-күйі мен дамуын қарастыру маңызды болып көрінеді [3, 33б].

Қазақстанда ғылым мен мамандық ретінде психологияның қалыптасуы мен маңызының болуы Республикадағы алғашқы жоғары оқу орны – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетімен байланысты. Дәл осы оқу орнында психология кафедрасы құрылды, ол Қазақстандағы алғашқы дербес психологиялық бөлімшеге айналды. Оның құрылуы мен дамуында басты рөлді оның тұрақты жетекшісі болған және өмірінің соңына дейін басқарған профессор М.М.Мұқанов болды.

2019 жылы психологтарды даярлау Қазақстан Республикасының 33 оқу орнында жүзеге асырылды, олардың ішінде Л. Н.Гумилев атындағы «Еуразия ұлттық университеті», Абай атындағы «Қазақ ұлттық педагогикалық университеті», Әл-Фараби атындағы «Қазақ ұлттық университеті», «Тұран университеті», сондай-ақ Қазақстанның барлық облыс орталықтарындағы басқа да университеттер бар. Психология ғылым ретінде және мамандық ретінде елде танымал бола бастады [4, 25б].

Ғылыми психология-психикалық құбылыстардың мәнін түсінуге бағытталған психология бағыты. Шындыққа деген теориялық көзқарастың ерекшелігі-объективті әлемге танымдық көзқарас қалыптасады. М.Розенцвейг атап өткендей, «қазір психологиялық ғылым барлық индустриалды елдерде және көптеген дамушы елдерде өмір мен мәдениеттің бір бөлігі» болып табылады.

Жаңа мыңжылдықтың басынан бастап қазақстандық психологтардың, соның ішінде профессор С.М. Жақыповтың отандық ғылымда практикалық психологияны дамыту қажеттілігі туралы ойы жиірек көрініс табады. Консультациялық психологиялық қызметтердің ғылыми-практикалық және әдістемелік базасын дамыту практикалық психологияның өзекті және басым бағыттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, практикалық психология психологиялық ғылымның жаңа саласы ретінде психологиялық көмекке мұқтаж адамдармен жұмыс істеудің психотехникалық және психотерапиялық технологияларын дамытып қана қоймай, сонымен бірге республикада ғылыми теориялық-әдіснамалық базаны қалыптастыру үшін осы салада жан-жақты ғылыми зерттеулер жүргізуі керек [5].

Практикалық психология дегеніміз не деген сұраққа жауап іздеп көрейік. Атауы айтып тұрғандай, бұл психология ғылымының теориялық бөлігін, білімін іс жүзінде қолданумен айналысатын психологияның бір саласы екендігі түсінікті. Психология білімін көптеген салаларда қолдануға болады. Тағы бір нәрсе, кейбір адамдар мұны саналы түрде жасайды, ал басқалары интуитивті түрде жасауы мүмкін. Яғни, біз күнделікті өмірде психологиямен байланысты мәселелерді күнделікті шешеумен айналысамыз. Психологиялық практиканы психологиялық ғылым жеткілікті түсінбейді. Бүгінгі таңда практиканың жекелеген салаларындағы теорияларды қоспағанда, психологиялық практиканың жалпы теориясы мен әдіснамасы жоқ.

А.А. Пузырева бойынша психологиялық практика - психологтың тәуелсіз практикалық қызметі, онда ол «жауапты жұмыс өндірушісі» ретінде әрекет етеді, тапсырыс берушінің әлеуметтік қалыптасқан өмірлік қажеттіліктерін тікелей қанағаттандырады және қызмет етеді. Психологиялық практика кәсіпқойға, қызметтің сол немесе басқа әлеуметтік саласының өкіліне емес, «бастапқы тұтынушыға» қызмет көрсетеді.

Бастапқы тұтынушы – «клиент». «Клиент» ұғымын алғаш рет американдық психолог К.Роджерс бұрын қолданылған «пациент» сөзінің орнына кеңінен қолдана бастады. Клиент басқа адамға қарағанда өзінің проблемасының мәнін жақсы түсінеді және психологпен бірге оның шешімін таба алады.

Л.С. Выготский (1896-1934) алғашқылардың бірі болып «Практикалық психология» ұғымын қолданды. Оның алдында «психологиялық тәжірибе» ұғымы болмады[6].

Практикалық психологияның тәуелсіз салаларына психологиялық кеңес беру, психологиялық түзету және психологиялық тестілеу кіреді. Мұның бәрі, сөзсіз, қоғамда сұранысқа ие қызмет түрлері. Бірақ біз практикалық психологияның әлдеқайда кең қолданылғанын түсінуіміз керек. Яғни, психология білімі өте кең қолданысқа ие.

Психологиядағы теория мен практиканың өзара байланысы мәселесі, әдетте, әртүрлі жолдармен шешіледі. Теоретиктердің бірі әртүрлі практикалық психологиялық бағыттардың жақсы нәтижелерін атап өтіп, сонымен бірге бұл нәтижелер түсініксіз және психологияны ғылым ретінде емес, «жақсы әлеуметтік механизм» деп тұжырымдайды деген ой - пікірлерін білдірді. Олардың айтуы бойынша: «психология сөздің толық мағынасында ғылым болуға арналмаған, бірақ жартылай ғылым ретінде көрініс табады».

К. Хорнидің айтуы бойынша, «практикалық психологияның уақыты қайтымсыз, не болғанын қабылдау және бағалау, жауапкершілікті алу және алға жылжу маңызды, ең жақсы психотерапевт - бұл өмірдің өзі»[7, 206].

Психолог-практиктердің іс-әрекеттеріне әлеуметтік сұраныс халықтың психологиялық көмекке деген қажеттілігін саналы түрде түсіну деңгейін көрсетеді. Әрине, әлеуметтік сұраныстың қалыптасуына, практикалық психологияға сұраныстың өсуіне қоғамдағы, экономикадағы, отбасындағы және жеке адамдардың өміріндегі дағдарыстық құбылыстар

әсер етті. Әлемде бірқатар технологиялық, әлеуметтік – экономикалық, экологиялық, саяси және басқа тенденцияларда психологиялық проблемалардың саны мен түрлері өсті және оларды шешудің дәстүрлі кәсіби емес, күнделікті тәсілдері жеткіліксіз болды.

Психология «барлық жағдайларға арналған дәрі» болмаса да, ол көптеген мәселелерді шеше алады және адамдардың өмір процесінде туындайтын көптеген сұрақтарға жауап таба алады. Соңғы жылдары ғылым ретінде, академиялық және қолданбалы психология оның алдында тұрған теориялық және практикалық проблемалардың алуан түрлілігіне байланысты белсенді дамып келеді.

Көптеген адамдар психологиялық ғылым мен психологиялық тәжірибе арасындағы айырмашылықтың бар екенін байқамайды. Атап айтқанда мен өзімді мысал етіп алар болсам, басқалар менен мамандығым туралы сұрағанда менің психолог екенімді білген кезде олар мені жиі кеңес беруші ретінде қабылдайды. Яғни, адамдар ең бірінші мамандықты естігенде ғылымды емес практикалық жағынан қабылдайды.

В.Н. Карандашев психологиялық практиканың мақсатын адамдарға өмірлік және(немесе) кәсіби мәселелерін шешуде психологиялық көмек көрсету тәсілдерін дамыту ретінде тұжырымдайды.

В.А. Мазилев қазіргі психопрактиканың теориялық негіздері ретінде психологиялық теорияларға емес, әртүрлі мифологияларға ие екенін көрсетеді [8, 156].

Қазақстандағы психологиялық ғылымның қазіргі даму кезеңі неғұрлым маңызды ғылыми-практикалық бағыттың бірі ретінде практикалық психологияның өзектіленуімен сипатталады. Бұған қоғамның әртүрлі құрылымдары мен жеке азаматтардың психологтардың, психотерапевтердің практикалық көмегіне, психологиялық кеңестер мен қолдау алуға, психологиялық білім саласындағы психологиялық күзіреттілік пен хабардарлықты арттыруға және сәйкесінше психологиялық мәдениетті қалыптастыруға деген қажеттілігінің артуы ықпал етеді.

Экономикалық тұрақсыздық пен соңғы 2 жылдағы әлем бойынша орын алған Covid-19 коронавирустық ауру таралған кезде біздің қоғамымыздағы адамдардың психологияға нақты практикалық көмек көрсетуге арналған және қабілетті ғылым ретінде қатынасының өзгеруімен, сондай-ақ психологиялық мәселелер мен бұқаралық ақпарат құралдарының жалпыға қол жетімді әдебиеттерінің көбеюімен психология өзекті, маңызды және сұранысқа ие салаға айналды. Осыған байланысты, бүгінгі күні қазақстандық зерттеу ғылымы үшін практикалық психологиялық көмек көрсетуге бағдарланған консультациялық қызметтерді дамыту туралы мәселе аса өткір болып отыр деп нық сеніммен айтуға болады.

Қорытындылай келе, осы уақытқа дейін бизнес-құрылымдардағы, әскери бөлімдердегі, колониялардағы психологиялық қызметтердің проблемалары, сондай-ақ босатылғандарды оңалту және реадaptациялау мәселелері, мүгедектерге психологиялық көмек және т.б. теориялық және практикалық зерттеулердің назарынан тыс қалып отырды. Ал қазіргі уақытта мектептегі психологиялық қызметте, сондай-ақ психикалық денсаулық орталықтары, емханалар, есірткі диспансерлері сияқты арнайы медициналық мекемелерде практикалық психологияның дамуына ерекше назар аударылып келеді.

Әдебиет

1. Левченко Е.В. Психология как наука // Общая психология: курс лекций. – Пермь, 2001. С. 4–10.
2. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 454 с
3. Сатыбалдина Н.К. Тенденции современной психологической науки. //Вестник КазНУ. Серия «Психология и социология», 2000, №2, с.33-39
4. Сакпиреева А. Пути развития психологии в Казахстане и ее роль в жизни человека. Алматы, 2013, с.25
5. Теоретические и прикладные проблемы практической психологии //Под ред. С.М.Джакупова. Алматы, 2001. 180с.
6. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. – М.: Прогресс-Универс, 1994. – 480 с.

7. Мазиллов, В.А. Методология психологической науки: История и современность [Текст] : монография / В.А. Мазиллов. - Ярославль: РИО ЯГПУ, 2017. - 15 с.
8. Донцов А.И., Жуков Ю.М., Петровская Л.А. Практическая социальная психология как область профессиональной деятельности // Введение в практическую социальную психологию. - М.: Смысл, 1999. С.7-21.

*Жаманқараева К.А., Тленчиева Н.С.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ СТРЕСТІК КҮЙГЕ ҰШЫРАУЫН АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі уақытта адам өмірінде жиі кездесетін қиын жағдайлар бар, олардың салдары жиі стрестерге әкеледі. Ал стресс дегеніміз - адам ағзасының тітіркендіргішке тән реакциясы. Стрестің басты ерекшелігі - адам денсаулығына, оның мінез-құлқы мен сипатына зиянды әсер ету. Бізді барлық жерде шабуыл жасайтын стрестік ынталандырулардан қорғауға мүмкіндік беретін қорғаныс реакциясы стресске қарсы тұру немесе стресске төзімділік деп аталады.

Күн сайын түрлі стрестік жағдайлармен кездесетін жасөспірімдерде оған төзімділікті дамыту процесіне ерекше назар аудару керек. Дәл осы жаста тұлға стресті басқаруға және басуға үйренеді.

Канадалық ғалым Г. Селье алғаш рет стресті адам ағзасының әр түрлі ауруларды тудыратын, зақымдайтын агенттерге стандартты реакциясы ретінде анықтаған [1].

Ғалымның ізбасары Р. Лазарус нақты тітіркендігіштермен байланысты физиологиялық стресс және адамның жеке білім мен тәжірибесі негізінде, алдағы жағдайды қорқынышты немесе қиын деп бағалайтын психикалық (эмоционалды) стресті бөліп көрсетті [2].

Жасөспірімдердегі стресске төзімділік мәселесі кеңестік психологтар Л.И.Божович, А.П.Жуков, А.И. Захаров, А. Здравомыслова, В.А. Иванников, Л.Е. Личко, М.С. Лебединский, В.Н. Мясищев, Е.Рожнов және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды.

Қазақстандық ғалымдардың ішінде Ғ.М. Құдиярова жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықты сипаттап, талдаған [3], А.Т. Ақжанова жасөспірімдердегі девианттық мінез-құлық ерекшеліктерін зерделеген [4].

Стрестің психофизиологиялық механизмдерін С.Д. Атабаева талдаса [5], М.К.Жолдасова стресс пен қажудың зейінді реттеуге және когнитивтік тапсырманы орындауға әсерін зерттеген [6]. Қазіргі кезде стрестің әр түрлі психологиялық аспектілерімен, сондай-ақ стрессменеджмент мәселелерімен А.А. Қасымжанова, Г.Э. Саринава [7] және т.б. қазақстандық ғалымдар айналысуда.

А.К. Бикадамова оқушы жастарда кездесетін емтихан стресінің көріністерін жан-жақты талдаған [8]. В.Ван жасөспірімдерде кездесетін стрестік күйлердің релаксация техникалары көмегімен алдын алу жолдарын қарастырған [9].

Жасөспірім кезіндегі стрестің ересек адамның сезімталдығынан айырмашылығы жоқ. Денеді бірдей реакциялар пайда болады, содан кейін кортизол пайда болады, соның салдарынан психика зақымдалады. Стрестік жағдайлармен жиі соқтығысу баланың жүйкесінің сарқылуына әкеледі. Стресс психикалық денсаулыққа да, физикалық денсаулыққа да әсер етеді.

Жасөспірімнің жүйке жүйесін сондай-ақ психологпен жұмыс істеу арқылы теріс созылмалы эмоционалды жағдайлардан құтылу арқылы нығайтуға болады. Өйткені, мұндай жұмыстарда үнемі психикалық энергияның үлкен мөлшері жұмсалады. Атап айтқанда, бұл ресурстардың жетіспеушілігі адамдарға стрестік жағдайға тез және сәтті бейімделуге мүмкіндік бермейді.

Жасөспірімнің эмоцияларының маңызды бөлігі ең алдымен қарым-қатынасқа байланысты. Эмоционалды реакция басқа адамдармен жеке маңызды қарым-қатынасқа

байланысты жүзеге асады. Өмірде тәжірибенің болмауы адамның мінез-құлқының кейбір белгілерінің көрінісін, атап айтқанда, белгілі бір адамдар мен кумирлерге еліктеуді білдіреді.

Көбінесе жасөспірімдер өз-өздерін жағымсыз бағалайды. Осындай мінез-құлықтың нәтижесі мотивацияның болмауынан, сондай-ақ теріс эмоцияларға бейімділіктің нәтижесінен жасөспірімдер жиі ретте депрессияға ұшырауы мүмкін.

Үміттерді ақтауға, мақұлдауға немесе билікке көңіл бөлу жасөспірімдердің мінез-құлқының тұрақсыздығын, олардың сыртқы әсерлерге тәуелділігін анықтайды. Жасөспірімдер құрдастарының арасында өз-өздерін көрсетіп, бекітетін топтарды іздейді және жақын достарға мұқтаж болғандықтан, олардың пікірлері көбінесе шешуші болады. Кейде досының немесе топтың әсерінен жасөспірімдер өздері шешпейтін және кейінірек өкінуі мүмкін әрекеттер жасайды [10, 145-147 бб.].

Бұл кезеңде эмоционалды-еріктік аумақтың құрылымы түбегейлі өзгереді. Жасөспірімдерде дамитын ішкі ынталандыру оларды бастауыш мектеп оқушыларынан ерекшелейді. Жасөспірімдер өздерінің мінез-құлқын реттеуге және басқаруға бейім келеді (өзін-өзі ынталандыру процесімен сипатталады). Алайда, осы жастағы адамның ерікті саласы қарама-қайшылыққа толы. Бұл жасөспірімнің белсенділігінің динамикалық өсуіне байланысты.

Тәртіп деңгейінің төмендеуі қиырлықтың көрінісімен күрделене түседі, жасөспірім өзінің "Менін" көрсетуге тырысып, өз көзқарасын қорғайды, бұл ересектермен келіспеушіліктерге әкеліп соғады. Жасөспірімдер олардың ұсыныстарын сын ретінде қабылдайды. Мүдделі салада жасөспірім жиі қиырлық танытады. Ал бірқатар ғалымдардың пікірінше, қазіргі уақытта жасөспірімдердің батылдығы максималды көрініске жетеді.

Адам өзінің күшті тілегін (қалауы, қажеттілігі) қанағаттандыра алмаған кезде психологиялық проблемаға айналады. Жасөспірімдер, бір жағынан, тәуелсіздікке ұмтылады, екінші жағынан, қолдауды, ата-ана махаббатын сөзсіз қажет етеді. Бұл жасөспірімдер тәжірибесінің амбиваленттілігі.

Егер ата-ана осы қиын кезеңде баланы мұқият тыңдап, зейін қойып, қолдауға, даналыққа ие болмаса, егер жасөспірім олардың сын сөздерін жиі естісе, ал мақұлдау сөздерін сирек естісе, егер ол үнемі қысымға ұшыраса, онда оның өзін-өзі қадірлеу, мақтаныш сезімі мен өзін-өзі бағалауы зардап шегеді. Көбінесе осы факторлар жасөспірімдердегі стрестің себептері болып табылады.

Сондықтан ересектену үстіндегі жасөспірім балаға ата-аналардың құрметпен қарауға тырысуы маңызды. Жасөспірімге шамадан тыс қысым жасамағаны абзал. Бірақ мұның өзі оның мінез-құлқына мүлдем мән бермеу дегенді білдірмейді. Стрестік жағдайлардың алдын алу үшін және жасөспірімде стрестің ауыр салдарын болдырмау үшін үнемі тепе-теңдікті іздеу керек.

Стресті қалай жеңілдетуге болатыны көптеген психолог ғалымдарды қызықтырады.

Бала көбінесе ата-анасының психологиялық айнасы болып табылады. Балаға көмектесу үшін ата-аналар жиі өздерінен бастауы керек. Біріншіден, баланы түсінуге тырысу керек: оған не болып жатыр, неге ол өзін осылай ұстайды, психологиялық жарақатсыз қиын кезеңнен өтуге қалай көмектесуге болатыны жайлы ойланулары шарт.

Егер стресті өз бетіңізше жеңілдету қиын болса, онда жағдайды өз бетімен жібермеу, стрестік жағдайларды жинамау және уақытында құзыретті маманның көмегіне жүгіну жақсы. Стресті жеңілдету туралы айтқанда, олар осы сезімдерден, тәжірибелерден туындаған теріс сезімдер мен психосоматикалық көріністерден арылуды білдіреді [4. 26 б.].

Ресейлік ғалым Н. Д. Линда теріс созылмалы теріс жағдайлардан арылудың тиімді әдісін – эмоционалды-бейнелі терапияны жасады.

Ата-аналар өз тарапынан жасөспірімге стресті жеңуге қалай көмектесе алатынын қарастырайық.

Ең алдымен жасөспірімге көңіл бөліп, оның жастық ерекшеліктерін ескерген жөн, ұлына немесе қызына өзінің шексіз махаббаты мен мейірімін көрсетуден жалықпау керек. Көбінесе ересек балалар ата-ана құшағынан "қашады", бірақ іс жүзінде олар оны қатты қалайды, бірақ

ұялады. Сондықтан ата-аналар өз жасөспірім баласын қолдайтындығын және түсінетіндігін сезіну үшін бәрін жасауы қажет.

Балаларына үлкен жүктемелер беруден аулақ болу қажет. Себебі қарқынды даму үстіндегі баланың сырттан келетін барлық талаптарды орындауға күш-қуаты жете бермейді.

Отбасында сенім атмосферасын құрудың маңыздылығы зор. Жасөспіріммен кез-келген тақырыпта, тіпті ең жағымсыз тақырыптарда сөйлесуге әрқашан дайын болыңыз. Баланың сөйлеу және жақын адамдардан жайлылық алу мүмкіндігі болуы керек.

Жасөспірімге жаңа хобби табуға көмектесіңіз. Егер бұл гитарадағы алғашқы аккордтар немесе аулада футбол болса да, шығармашылыққа немесе спортқа деген ұмтылысты ынталандырыңыз. Сүйікті ісімен айналысатын жасөспірімдер стресті аз сезінеді.

Компьютердегі уақытты бақылаудың да рөлі үлкен. Компьютерде кеш отыратын жасөспірімдер өз ұйқысын нашарлатады, шаршайды және депрессияны сезінеді. Баламен компьютердегі жұмыс нормасы туралы келісіңіз — бұл жаста ол күніне 1,5 сағатты құрайды. Осы уақыт ішінде жасөспірім кем дегенде екі 15 минуттық үзіліс жасауы керек.

Ұйқының мөлшерін бақылаңыз. Жасөспірімнің уақытында ұйықтайтынына көз жеткізіңіз - бұл жаста денені толық қалпына келтіру үшін кем дегенде 8-10 сағат түнгі ұйқы қажет. Ұйқының болмауы созылмалы шаршауға, өнімділіктің төмендеуіне және ересектерде де стресске бейімделудің нашарлауына әкеледі.

Жасөспірімнің физикалық белсенділігін арттыру да маңызды. Егер бала спортқа мүлдем қызығушылық танытпаса, жиі пикникке, ескі достармен кездесуге, ұзақ сапарлар мен экскурсияларға барыңыз. Дене белсенділігі мен күнделікті жалықтыратын жағдайлардың өзгеруі стресспен күресуге жақсы көмектеседі.

Балаға жақсы жолдас табыңыз. Спорттық секциялар мен үйірмелерге достармен бірге жүру әлдеқайда қызықты. Осылайша, бала жаңа сабақты ғана емес, достарымен кезекті кездесуді де күтеді. Бұл пикниктер мен экскурсияларға қатысты – оқу орындарының қабырғасынан тыс құрдастарымен әлеуметтену әрқашан пайдалы.

Ата-аналарға оптимист болу қажет. Тыныш және әзілмен өмір сүретін ата-аналардың мысалы - жасөспірімге жедел мәселелерге тым көп мән бермеуге үйретудің ең жақсы тәсілі.

Баланы позитивті күйге келтіруге үйретіңіз және онымен бірге ең қиын жағдайларда жағымды сәттерді іздеңіз. Жасөспірімнің көбінесе жетістіктерін елеңіз және сәтсіздіктерін сынамаңыз. Біріншілері үшін мақтауды ұмытпаңыз, ал соңғыларын "түзетуге болатын қателіктер" деп санаңыз.

Осылайша, жеткілікті физикалық белсенділік, сүйікті іс, жақын достар және дұрыс құрылған күн режимі жасөспірімге күнделікті стрестік жағдайларды оңай жеңуге мүмкіндік береді.

Стресті басқару дағдыларын игеру үшін, ең алдымен, стресске жеке сындарлы көзқарас қалыптастыру қажет. Көптеген адамдар стресті аулақ болғысы келетін азаптау деп санайды. Бұл стресті басқару әдістерін игерудегі ең үлкен кедергі. Стрестен аулақ болу мүмкін емес. Стресс ілімінің негізін қалаушы Ханс Селье тек өлілерде стресс болмайды деп айтты. Біз өмір сүріп жатқанда, бір нәрсеге ұмтыламыз – бір нәрсеге қол жеткіземіз - біз күйзеліске түсеміз. Бұл өмірдің дәмі мен хош иісі. Стресті тек басқара алу керек [10].

Стресті басқару әдістерін меңгеру жолы осындай өз-өзіне менеджер болу ниетінен басталады. Өзіне шоғырланған энергияны жоғалтпай, күнделікті өмірді сүру - бұл өмірді қызықты ойынға айналдыратын міндет.

Көптеген зерттеулер көрсеткендей, адамға стресс оң әсер етеді, егер ол стрестік оқиғаларды күш-жігерді жұмылдыратын қиындық ретінде қабылдауға қабілетті болса. Стресті басқару әдістері туралы айтатын болсақ, көптеген стрестік жағдайлардан туындауы мүмкін жағымды жақтар туралы ойлау пайдалы. Егер адам бұл қабілетті іс жүзінде жүзеге асыра алса, ол стресске қарсы тұру жолындағы ең үлкен кедергіні жеңеді. Теріс пиғылды оңға айналдыру қабілеті стресті басқару әдістерінің шарықтау шегі болып табылады. Күтпеген жерден түсіп жатқан жағымсыз жағдайларды басқаруды үйреніп, біз оларды қызықты және құнды өмірлік

тәжірибеге айналдырамыз, автоматты түрде бұл біздің ең жақсы қасиеттерімізді көрсетуге және өмірімізді тиімді және толыққанды етуге мүмкіндік береді деп санаймыз.

Сонымен, адамның тандауы келесідей: сіз оқиғаларды сізге басқаруға мүмкіндік бересіз бе, әлде оларды өзіңіз басқара аласыз ба және сәйкесінше стресті тиімді пайдалану мүмкіндігі ретінде қабылдай аласыз. Стреске деген көзқарасты мұндай түзету стресті басқару әдістерінің негізін құрайтын алғашқы қағида болып табылады.

Стресті басқару әдістерінің екінші қағидасы - стрестің табиғатын түсіну. Ханс Селье берген анықтама бойынша, стресс - бұл эволюция кезінде пайда болған ежелгі, ағзаның экстремалды, қауіпті әсерге жауап ретіндегі реакциясы. Мұндағы кілтті сөз - "реакция". Яғни, бұл не болып жатқанын емес, не болып жатқанына қалай қарайтынымызды білдіреді. Әр түрлі адамдар бірдей жағдайға әр түрлі, бір-бірлерінен басқаша жауап бере алады. Демек, стресс дамиды ма, жоқ па, тек адамның өзіне байланысты. Сондықтан стрестің алдын алу әдістерінің бірі - стресті басқару.

Үшінші принципі мыналардан тұрады: мүмкіндік болса, адамның өзімен болып жатқан оқиғаларға, маңызды шешім қабылдауда жауапкершілікті өзіне алу. Бұл дегеніміз, қазіргі жағдайда сыртқы жағдайларды кінәлаудың жағымды мүмкіндігінен бас тарту және жәбірленушінің лайықты жанашырлық бейнесінен шығу. Бір қарағанда, өмір неге біз қалағандай дамымайтыны туралы көптеген ақылға қонымды түсініктемелер бар.

Мысалы, адам біреудің ісі жақсы емес деген шағымдарды жиі тыңдауы керек. Сонда ол өз проблемаларын шешуге басқаларды қатыстырмайды. Мұндай проблемалаға мыналар жатуы мүмкін; көптеген уайымдар, аз ақша, көптеген міндеттер мен тапсырмалардың жиналып қалуы, уақыттың жетіспеуі. Ондай адам отбасында ешкімге ұнамайды, достары оны ұмытып кетеді, мұғалім шыдай алмайды. Осындай пайымдаулардың жалғандығы - шағымданушы өз өмірінің сапасын іс жүзінде әсер ете алмайтын нәрселермен байланыстырады, өйткені ол өз өмірін өзгерту мүмкін еместігіне қол қояды. Жауапкершіліктен бас тартқан кезде, мұндай адамдар өздері зардап шегетін нәрсеге әсер ету мүмкіндігін жоғалтады.

Ол құрылған принциптерді ұсынудың кез-келген ғылыми-практикалық дамуы оларды жүзеге асырудың әдістерін, технологиялары мен әдістерін сипаттауды қамтиды [б. 42 б.].

Сонымен, стресті басқарудың барлық әдістерін дәстүрлі түрде екі үлкен сыныпқа бөлуге болады: эмоционалды-бағытталған және проблемалық-бағытталған әдістер.

Біріншісінің негізгі идеясы - егер сіз стресті басқара алмасаңыз, онда сіз оған реакцияңызды басқаруды үйренесіз. Мінез-құлықты өзіндік реттеудің бір жолы эмоцияларыңыз бен көңіл-күйіңізді басқара алу. Әр түрлі психологиялық тәсілдерді қолдану негізінде өз эмоциялық және физиологиялық реакцияларыңызды бақылауда ұстауға болады. Тыныс алуды ырғақты жаттығу-бұл эмоционалды бағытталған стресті жеңудің негізгі шеберлігі және стресті басқарудың негізгі әдістерінің бірі.

Дене кернеуінің белгілерін уақтылы тану - бұл эмоционалды бағытталған стресті басқарудың екінші негізгі дағдысы.

Дене ақыл-ойдың материалдық тасымалдаушысы болып табылғандықтан, алдымен стрессогендік сезімдерді локализациялау қажет. Мойын, маңдай, кеуде, субкамилді аймақтың және т.б. ең реактивті бұлшықеттердің жағдайын зерттеуден бастаған дұрыс. Жасөспірімге белгілі бір сезім қажет, оның орналасқан жерін анықтауға болады.

Адам денесі тыныс алу сияқты табиғи және өмірге қажет қозғалыстарды жасайды. Қозғалыс күнделікті қабылдау шегінен шығуға мүмкіндік береді. Ол теңгереді, емдейді, өмірдің энергиясын оятады және сізді онымен толтырады. Біздің ішіміздегі психикалық және рухани физикалық байланыс құралы бола отырып, ол күш алуға, рухани жетілуге және сәтті өмір сүруге қажетті психикалық энергияны тудырады. Позалар мен қозғалыстардың көмегімен адам өзінің сезімдерін, ойлары мен тәжірибелерін өте нәзік және сонымен бірге нақты өзгерістерді тануға және басқаруға мүмкіндігі болады.

Стресті басқарудың проблемалық-бағытталған әдістері тиімді. Мысал ретінде уақытты басқаруды үйрету, әлеуметтік дағдыларды дамыту, танымдық қайта құрылымдау әдістерін игеру, мысалы, стрестік жүктеменің маңыздылығын төмендету – "рефрейминг".

Стрестің себептері физикалық және психикалық шиеленістің дамуына әкелетін оқиғалар болуы мүмкін, мысалы: сәтсіздік, уақыт тапшылығы, жанжал қауіпімен байланысты проблемалық жағдайдың пайда болуы. Стрестің қосымша факторларына белгілі бір адамның идеялары мен көзқарастарының бірқатар ұйымдастырушылық сипаттамаларының сәйкес келмеуі жатады.

Жасөспірімнің жүйке жүйесін келесі жолдармен нығайтуға болады:

- 1) толық ұйқы;
- 2) күн тәртібін сақтау;
- 3) бір қызмет түрінен екіншісіне уақытылы ауысу (жасөспірімдер жалықтыратын, монотонды жұмыстан тез шаршайды);
- 4) ойын-сауық (бірақ компьютерлік ойындар емес, өйткені олар баланың психикасын шамадан тыс жүктейді);
- 5) релаксация және өзін-өзі реттеу әдістері;
- 6) жақсы тамақтану, В дәрумендеріне бай тағамдарды тұтыну;
- 7) табиғатқа шығу;
- 8) ашық ауада қимыл-қозғалыстық ойындар;
- 9) дәрігердің кеңесінен кейін стресстен седативті препараттарды қабылдау.

Стресті басқару әдістерін меңгеру жолы осындай басқарушы болу ниетінен басталады. Сонымен теріс пиғылды оңға айналдыру қабілеті стресті басқару әдістерінің шарықтау шегі болып табылады. Жасөспірім стреске оң әсер етеді, егер ол стрестік оқиғаларды күш-жігерді марапаттайтын қиындық ретінде қабылдауға қабілетті болса. Стресті басқару әдістері туралы айтатын болсақ, көптеген стрестік жағдайлардан туындауы мүмкін жағымды жақтар туралы ойлау пайдалы.

Жасөспірімдік шақ жыныстық жетілу мен ересектенуге байланысты сапалы өзгерістермен сипатталады. Осы кезеңде бүкіл адам ағзасы белсенді физиологиялық және биологиялық қайта құру жолына түседі. Мұның бәрі шаршаудың, қозғыштықтың, тітіркенудің, негативтіліктің, жағымсыздықтың жоғарылауына әкеледі. Жасөспірімдердегі физикалық және психикалық дамудағы диспропорция, агрессивтілік, сәйкес келмейтін сезімдер, өнімділіктің төмендеуі, меланхолиямен сипатталатын мазасыздық стрестік жағдайларға әкелуі мүмкін.

Әдебиет

1. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. - М., 2000. – 368 с.
2. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. - В кн.: Эмоциональный стресс. М., 2018, с.178-209.
3. Құдиярова Ф.М. Жасөспірімдердің мінез-құлқындағы ауытқушылықтар. – Алматы: Рауан, 2017. – 206 б.
4. Акажанова А.Т. Психология девиантного поведения несовершеннолетних: теория и практика. Монография. – Алматы, 2011.
5. Атабаева С.Д. Стресс физиологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 153 б.
6. Жолдасова М.К. Стресс пен қажудың зейінді реттеуге және когнитивтік тапсырманы орындауға әсері: филос. докт (PhD) ғыл. дәрежесі дис. – Астана, 2012. – 138 б.
7. Сарина Г.Е., Гарбер А.И., Касымжанова А.А. Введение в проблему объективности измерения феномена стресса в психологических исследованиях// Психология ғылымдарының докторы, профессор Света Қыдырбекқызы Бердібаеваның 60 жылдығына арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Стресс-менеджмент: стресті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 239 б.
8. Бикадамова А.К. Емтихан алдындағы стресстен шығудың жолдары // Психология ғылымдарының докторы, профессор Света Қыдырбекқызы Бердібаеваның 60 жылдығына арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Стресс-менеджмент: стресті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 239 б., Б. 30-32.
9. Ван В.В. Проблема формирования стрессоустойчивости в подростковом и юношеском возрасте с помощью техник релаксации// Психология ғылымдарының докторы, профессор Света Қыдырбекқызы

Бердібаеваның 60 жылдығына арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Стресс-менеджмент: стресті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 239 б.

10. Грегор О. Как противостоят стрессу // Стресс жизни: Сборник. – СПб.: Лейла, 2017. – С. 7-114.

Жасұзақова С.М., Тоқсанбаева Н.Қ.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ТӘРБИЕЛЕУ СТИЛЬДЕРІНІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ БОЙЫНДАҒЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ АҚЦЕНТУАЦИЯСЫНЫҢ КӨРІНУІНЕ ӘСЕРІ

Тәрбиелеу стилінің жасөспірімнің мінез-құлқының дисгармониясына әсері қазіргі таңда аса маңызды мәселелердің бірі. Мектеп мұғалімдері мінез-құлық дисгармониясы бар жасөспірімдер жыл сайын көбейіп келетіндігін және олармен жұмыс істеудің аса күрделі екендігін атап өтті. Отбасы тәрбиесі жасөспірімнің мінез-құлық дисгармониясына әсері мәселесі әрқашан психологтардың қызығушылықтарын тудырып отырды. Бұл тақырыпқа көптеген теориялық зерттеулер және монографиялар арналған (Р. Бэрн, А. Бандура, А.Е. Личко, Э.Г. Эйдемиллер и т.б.).

Баланың мінез-құлқының қалыптасуына отбасындағы өмір атмосферасы үлкен әсерін тигізеді. Отбасы жағдайы, немен айналсатыны, материалдық жағдай, ата-ананың білім деңгейі белгілі бір деңгейде баланың өмірлік жолын қалыптастырады. Ата-аналар жеткіншекке мақсатты бағытталған тәрбиемен әсер етеді, бұл баланың өмір сүру салтының қалыптасуын, өзін қалай ұстауды үйретуді қамтамасыз етеді [1, 153 б] .

Жеткіншек шақта мінез-құлық қырларының асқынуы басталады. Осы кезеңдегі аса маңызды қырлары – өз бетімен болуға тырысу, өзінің физикалық және рухани өсуін саналы түрде сезіну болып табылады. Осындай кезде ата-аналарға өсіп келе жатқан жеткіншекке деген өз қарым-қатынасын және тәрбиелеу стилін өзгерту қажет болады. Ата-ананың педагогикалық мәдениетінің жетіспеуі, олардың тұлғалық ерекшеліктері, отбасының құндылық бағдары ата-ана мен жеткіншектердің өзара қарым-қатынасының қалыптасуында маңызды рөл атқаруы мүмкін [2, 192 б] , .

Отандық психологияда акцентуация типі мен дұрыс емес тәрбиелеу стилінің өзара байланысын отбасы тәрбиелеу стилі позициясынан қарастырады. Отбасы стилін зерттеумен А.Е.Личко, К.Леонгард, В.В.Юстицкий, Э.Г.Эйдемиллер айналысқан.

А.Е.Личко баланы дұрыс емес тәрбиелеудің 6 стилін бөліп көрсеткен және бұл тәрбиелеу стильдерінің жеткіншектің бойында көрінуі мүмкін акцентуацияға әсерін айтқан.

- 1) Гипопротекция
- 2) Басыңқы гиперпротекция
- 3) Еркін гиперпротекция
- 4) Эмоционалды шеттету
- 5) Қатал қарым-қатынас шарттары
- 6) Жоғарғы моральді жауапкершілік [3, 390 б]

А.Е. Личконьң анықтаған тәрбиелеу стилдері мен жасөспірімнің бойында акцентуациялық мінез-құлықтың көрінуінің қысқаша анализі 1 кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - А.Е. Личконың анықтаған тәрбиелеу стилдері мен жасөспірімнің бойында акцентуациялық мінез-құлықтың көрінуі

№	А.Е.Личко бойынша дұрыс емес тәрбиелеу стилдері	Акцентуация типтері
1	Гипопротекция	Комформды және тұрақсыз тип Ата-ана тарапынан қамқордың жетіспеуі себебінен тез әр түрлі асоциалды топтарға кіріп кетеді, өз өмірлерін жағымсыз өмір салтымен құртады. Ол отбасында қанағаттандырылмаған қажеттіліктерді сырттан іздейді, еліктегіш болады.
2	Басыңқы гиперпротекция	Психоастеникалық, сенситивті және астеноневротикалық типтер Жасөспірімнің өз бетімен жұмыс істеу қабілеті дамымайды, қоршаған ортада өзін сенімді ұстай алмайды, шешім қабылдауға қиналады және өзінің құқықтарын қорғай алмайтын күйге жетеді
3	Еркін гиперпротекция	Истероидты тип Жасөспірімде эгоцентризм басым болады, яғни ол әрқашан қоршаған ортаның назарында болуды қалап отырады. Баланы өз еркімен жіберу ақырында оның кризистік ситуацияға түсуіне алып келеді, бала өз-өзіне сенімсіз болады.
4	Эмоционалды шеттету	Гипертимді және эпилептоидты жасөспірімдер өз бетімен болуға және ата-анасынан бостандық алуға талпынады, оппозиция реакциясын көрсете бастайды: ұрлық жасау, алкогольға қызығушылық, демонстративті суицидке әрекет жасау және т.б.
5	Қатал қарым-қатынас шарттары	Эпилептоидты және комформды Жасөспірім сенімсіз, ұялшақ болады. Бойында дұшпандылық және ашу сезімдері жиі пайда болып тұрады.
6	Жоғарғы моральді жауапкершілік	Тұрақсыз, лабильді, истероидты Бала қорқақ, обсессивті-фобиялық неврозға бейім, психопатиялық дамуға соқтыруы мүмкін

А.Е.Личко бөлген акцентуация типтеріндегі отбасылық тәрбиенің, әр акцентуация типіндегі жасөспірімнің ата-ана тарапынан көрсетілген әрекеттеріне реакциясын талдауға болады. *Гиперпротекция стилімен* тәрбиелеу эмансипация реакциясының кенеттен күшеюіне алып келеді. Ата-ана жасөспірімнің эмансипациялық ниеттеріне, олардың ойынша адекватты түрде әрекет етеді, яғни, бақылауды күшейтеді, қатал қарым-қатынаста болады, оларды тыңдауын талап етеді. Бұндай тәрбиелеу – баланың бойындағы эмансипация реакциясының күшеюіне алып келеді, нәтижесінде жасөспірім мен ата-ана арасында конфликт туындайды. Конфликттің туындауына алып келетін қосымша себептер ұсақ-түйек заттар, ата-анадан келетін бақылау, нұсқау, ақыл айту болып табылады. Гипертимді жеткіншектердің бойында бұндай жүріс-тұрыстық реакциялар жеткілікті түрде айқын көрінеді.

Гипопротекция стилімен тәрбиелеу жасөспірімнің толықтай бақылаусыздығымен, оның жүріс-тұрысына назар аударылмаумен сипатталады. Кейбір жағдайларда дұрыс емес тәрбиелеудің бұл түрі баланың толықтай жалғыз қалуымен – аш, киімі жоқ, қиын жағдайларда өмір сүруімен сипатталуы мүмкін. Рухани өмірде бала тек өзіне ғана жүгіне алады. Гипопротекция акцентуацияның тұрақсыз және комформды типтеріне аса жағымсыз әсер етеді. Дәл осындай типке жататын жасөспірімдер ата-ана тарапынан қамқордың жетіспеуі себебінен тез әр түрлі асоциалды топтарға кіріп кетеді және өз өмірлерін жағымсыз өмір салтымен құртады. Бұнда жасөспірім отбасында қанағаттандырылмаған қажеттіліктерді, сыртқы ортадан іздейді, олар жағымсыз әрекеттерге баруы мүмкін немесе жағымсыз ортаға еліктеп кетуі мүмкін. Тұрақсыз типтегі жасөспірімдер үшін бақылаудың жоқтығы, әрдайым ата-ана тарапынан қадағалаудың жоқтығы, тіпті еңбекке деген, сабаққа деген дайындығына мән бермеу қауіп тудырады. Өз бетімен болғандықтан, олар мектепте бірінші сыныптардан бастап-ақ сабақтардан қаша бастайды, көп уақыт көшеде жүрумен өткізеді және психологиялық дамуының жолын үйден қашумен, алкоголизациямен жалғастырады.

Басыңқы гиперпротекцияда, ата-ана баланың әрбір қадамына бақылау жасап отырады, оның әрбір істеген іс-әрекетіне мән беріп, тіпті баланың артынан аңдуға дейін барады. Бұл дұрыс емес тәрбиелеу түрі- акцентуацияның психоастеникалық, сенситивті және астеноневротикалық түрлеріне әсер етеді. Жасөспірімнің өз бетімен жұмыс істеу қабілеті дамымайды, қоршаған ортада өзін сенімді ұстай алмайды, шешім қабылдауға қиналады және өзінің құқықтарын қорғай алмайтын күйге жетеді. Ересек шақтарында бұл тым күрделі жағдай болады, себебі адам есейген сайын өмір олардан өз бетімен өмір сүруді талап ете бастайды [4, 253 б.].

Дұрыс емес тәрбие берудің келесі стилі – *еркімен жіберу гиперпротекция* басқа стильдерден ерекше. Себебі ата-ана жасөспірімге «отбасының кумирі» ретінде қарайды. Ата-ана баласын қадағалаудан бас тартпайды, бірақ оны кез келген қиындықтан, жалықтыратын және жағымсыз міндеттерден босатады. Олар әрдайым балаларының кішкентай таланттары жайлы асыра айып, оның шынайы қабілеттерін шамадан тыс жоғары бағалайды. Балалық кезден бастап бала зор сүйініш, мақтаулар арасында өседі, бұл оның эгоцентрлік ықыласының тым артып кетуіне алып келеді, яғни ол әрқашан қоршаған ортаның назарында болуды қалап отырады. Бұндай тәрбие нәтижесінде жасөспірімнің бойында акцентуацияның истероидті типі көрінуі мүмкін. Тәрбиелеудің *эмоционалды шеттетілген түрінде* жасөспірім әрдайым өзін отбасында артық сезінеді, көбінесе бұл жағдай отбасында бірнеше бала болған кезде байқалады. Жасөспірім өзін ата-анасына масылдық жасап отырғандай, оның жоқ болғаны отбасы үшін жақсы болатындығы жайлы ойлайды. Гипертимді және эпилептоидты акцентуация типіне жататын жасөспірімдерде эмансипация реакциясы айқын көрінеді: гипертимді жасөспірімдер өзбетімен болуға және ата-анасынан бостандық алуға талпынады, ал эпилептоидты жасөспірімдер – мүліктік құқыққа ұмтылады. Бұндай жағдайда истероидты типті жасөспірімдер оппозиция реакциясын көрсете бастайды: ұрлық жасау, алкогольға деген демонстративті қызығушылық, демонстративті суицидке әрекет жасау және т.б. әрекеттер – ата-анасының назарын аударуға жасалған сигнал ретінде қабылданады. Кейбір истероидты жасөспірімдер өзіне ата-ана назарын аудару тәсілдерінен нәтиже болмағандықтан, махабатты, жылулықты, назарды сырттан іздей бастайды. Шизоидтар бұндай ситуацияға өзіне кетумен әрекет жасайды, фантазия әлеміне жүгініп, шеттен назар іздей бастайды. Тұрақсыз типтегі жасөспірімдер жақындарының эмоционалды шеттетуі жайында уайымдамайды, себебі олар қандай жағдай болмасын жасөспірімдік топтарға қосылып, жұбанышты сырттан іздейді. Дұрыс емес тәрбиелеудің бұл типі *қатал өзара байланыс шарттары стилімен* тығыз байланысты. Бірақ бұнда қатаң қатынас ашық түрде орнатылады – кез-келеген кішігірім дұрыс емес әрекеттер үшін жазалауға дейін барады, сонымен қатар басқаларға келген ашуды балаға шығарады. Бұндай дұрыс емес тәрбиелеу стилі эпилептоидты және конформды типтерге аса қауіпті болып табылады, себебі осы типтерде эпилептоидты тип бойынша психопатиялық даму басталуы мүмкін [4, 254 б.].

Жоғарғы моралді жауапкершілікті баланың мойнына жүктеп қою арқылы тәрбие беру – жасөспірімнің болашақтағы өміріне зиян. Бұндай жағдайларда ата-ана өзінің баласынан көп нәрсені күтеді, яғни оған әрқашан жетістікке жетуіне, оның қабілеттері мен талантына байланысты көп үміт күтетіндігі жайлы айтып отырады. Осы кезде жасөспірім ата-анасының одан күтетін үміттері көп екендігін сезеді. Тұрақсыз типті жасөспірім ата-анасының экспектацияларына мән бермеумен жауап береді. Ал лабильді жасөспірім үшін шамадан тыс моралді жауапкершілік бөгет болады және ол қашу жолын іздей бастайды. Истероидты акцентуация типіндегі жасөспірім ата-анасына жағымсыз қарауға дейін барады. Психоастеникалық және сенситивті акцентуациясы бар жасөспірімдерді бұндай жағдайда обсессивті-фобиялық неврозға алып келеді немесе психоастеникалық тип бойынша психопатиялық дамуға соқтыруы мүмкін [4, 255 б.].

Жанұяның сәтсіз болуы мінез-құлықтағы қиындықтың туындауына себепші болып табылады. Жанұядағы жағымсыз жағдайлар – бала тәрбиесіндегі өзара келіспеушілік, орынсыз кикілжің, маскүнемдік, мінез сәйкессіздігі. Осындай қолайсыз жағдайлар, яғни

жанұялық ахуалдың бұзылуы бала тәрбиесіне және мінез-құлық акцентуациясының пайда болуына өте зиянды әсер етеді және үлкен психикалық дискомфортқа алып келеді [5, 72 б].

Жапония психологы Масару Ибуканың айтуы бойынша, жоғары деңгейдегі сенімділік те, артық мазасыздану балаға жақсы тәрбие беруге көмектеспейді. Бірінші жағдайда олар балада өзіндік ізденуге, жаңаны тануға қажеттілікті тәрбиелей алмайды. Ата-ана баланы қаншалықты «бос» тәрбиелесе, соншалықты бала өз-өзіне сенімсіз болып өседі.

А. Роу және М. Сайгельман ата-ана мен жасөспірімнің арасында болатын қарым-қатынастың 6 түрін бөліп көрсеткен: шеттетілген, немқұрайлы, гиперқамқорлық, тым көп талап ету, тұрақтылық, махаббат. Жасөспірімнің үйлесімді дамуын тұрақтылық пен махаббат қамтамасыз етеді, ал жасөспірімді эмоционалды шеттету травмалық жағдайларға алып келеді, себебі ол жоғары деңгейде қорқыныш, агрессивтілік тудырады.

Д. Стивенсон және М.Симпсон ананың жасөспірімге қатынасының 2 түрін бөліп көрсетті:

- баланы тәрбиелеуде жағымды қосымша күшті қолдана отырып сабырлы тәсілді қолдану;

- кез келген әлеуметтік стимулға алаңдайтын қобалжыған ана [6, 355 б].

Бомринд тәрбие берудің 3 стилін бөліп көрсетті – либералды стиль, авторитарлы стиль және бедел стилі. Тәрбиелеу стилі субъективті және объективті факторлардың әсер етуінен қалыптасады және жасөспірімнің генетикалық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Либералды стиль әрекеттердің еріктілігімен ерекшеленеді. Балаға өзіне және өзінің қызығушылықтарына сенуіне мүмкіндік беріледі. Жасөспірім ата-анасының көмегінен өз өмірін басқарады. Ата-ана тарапынан баланы өз бетімен жіберушілік агрессияға алып келуі мүмкін. Бұндай ата-аналық әрекеттің маңызды принципі – баланың кез келген әрекетіне қанағаттану, оның барлық қисынсыз тілектерін және талаптарын орындау және т.б. Сәйкесінше, баланың мінез-құлқында эгоисттік қырлар пайда болады. Ата-ана балаларының интеллектуалды дамуын болашақта пайда көру үшін ынталандырады. Сәйкесінше, балалар әр түрлі қиындықтарға (мысалы мектепке түсу) жауап қайтара алмайды. Нәтижесінде, жасөспірімде қоршаған ортаға деген дұшпандылық немесе ата-анаға деген өшпенділік, дербессіздік және сенімсіздік, акцентуация белгілері пайда болады [7, 103 б].

Е. Шэйфер ата-аналық гиперқамқордың деңгейі жасөспірімнің құрбы-құрдастар арасындағы әлеуметтік мәртебесін анықтайды. Жоғары деңгейдегі қамқорлық пен басымдық жағдай көрсету қаншалықты жоғары болса, бала соншалықты топта төмен мәртебеге ие болады. Е. Шэйфердің айтуы бойынша жасөспірімнің әлеуметтік дезадаптациясы мектеп мұғалімдерінің бағалауы бойынша, ата-ананың авторитарлығымен және үйдің қатаң дисциплинасы, шек қоюымен тығыз байланысты [8, 235 б].

Хоффман өзінің адамгершілік интернализация теориясында баланы тәрбиелеуде және адамгершілікті қалыптастыруда ата-аналар қолданатын 3 техниканы бөліп көрсеткен: индукция (неге олай жасауға болмайтындығын түсіндіру), билік қолдану (моралды кемсіту, балағаттау), махаббаттан бас тарту (баланы жазалау мақсатында көңіл бөлмеу). Қазіргі психологияда бұл үш техника кеңінен қолданылады [9, 257 б].

Әдебиет

1. Эйденмиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Уч. пособие для врачей и психологов – СПб.: Речь, 2003.
2. Артамонова Е.И. Екжанова Е.В. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. Учебн. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2002.
3. Личко А.Е. Делинквентное поведение при различных типах акцентуации характера у подростков. М. – 1995.
4. Личко А.Е. Основные типы нарушений у подростков. СПб.1993.
5. Білім. Ғылыми –педагогикалық журнал. –Алматы: 2009. - №2(44). -72б.
6. Roe A., Siegelman M. A parent-child relations questionnaires // Child Development. 1963. Vol. 34. P. 355—369.
7. Baumrind D. Current patterns of parental authority // Developmental Psychology Monograph. 1971. Vol. 4. P. 1—103.

8. Schaefer E.S. A circumplex model for maternal behavior // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1998. Vol. 59..
9. Малкина – Пых И.Г. Семейная терапия Изд-во Экспо, 2005.

Жеткергенова Ұ.Е., Нурмаганбетов А.Л.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі таңда тек Қазақстанда ғана емес сонымен қатар әлем үшін күрделі де қызықты мәселелердің бірі ол «адамның өзін-өзі тануы» болып табылады. «Өзін тану» айтқанда немесе құлаққа естілгенде сондай оңай дүние болып көрінгенімен, егерде тереңдей зерттей бастар болсақ шегіне жетуіміз қиын үдеріс. Үдеріс деп көрсету себебім, ол жүйелі, белгілі бір сатылардан тұрады. Ертеден бастап осы уақытқа дейін адамның болмысын зерттеген бірнеше ғалымдар бар. Оларда өзінің болмысын, табиғатын тануға тырысты. Осы уақытқа дейін түрлі ғалымдар өзіңді тануды бастау үшін табалдырығынан бастап құрастырып, жүйелеп көрсетті. Ең қызығыда осы, әр бір тұлғаның өзін тануы әртүрлі жүйе бойынша іске асады, барлығы үшін ортақ бір құрылым жоқ. Әр адам жеке тұлға болғандықтан, олардың бәрінің психикасы әр түрлі болғандықтан өзін тану жолында ғалымдар бір жүйені толық қамтып құрастыра алмай отыр. Алайда өзін тану жолында, әр адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, әрбір тұлға үшін оның өскен ортасының әсері зор екені белгілі, сондықтан психика үшін менталитеттің және ұлттық кодтың әсерін ұмытпаған жөн.

Қазақ халқы үшін орны орасан зор ұлы ақын Абайдың санасы биік, еңбектерінің құндылығы терең екені белгілі. Абайдың жазған еңбектерінде тек философиялық немесе діни бағыттағы көз қарастарды ғана емес сонымен қатар психологиялық та ойларды кездестіреміз. Оған дәлел академик Т.Тәжібаев пен профессор Қ. Жарықбаевтың Абайдың психологиялық көзқарастарын зерттеп, еңбектерін шығарулары. Абайда өзін танудың белгілі бір құрылымын жасап шығарды. Егерде Абайдың «қара сөздерін» мән беріп оқитын болсақ, тереңінен зерттейтін болсақ Абайдың «толық адам» идеясының мәні мен құрылымын түсінетін боламыз [1, 23 б.].

Өзін-өзі тану дегеніміз не? Өзін-өзі тану – адамның өзінің психикалық және физикалық ерекшеліктерін зерттеуі, болмысын түсінуі және бұл өмірге келгендегі мәнін түсініп, үйлесімділікте өмір сүруі.

Адамның өзін тануға ұмтылуы оның табиғатына, болмысына тән дүние. Экзистенциалды психологтардың айтуына сүйенер болсақ, адамның алғашқы қажеттіліктері өтелгеннен соң, ол өзін тану туралы, өмірге келудегі мәні туралы ойлана бастайды және осы сатыда егерде осы сұрақтарына жауап ала алмаса депрессияға түсу қауіпі жоғарылайды. Шын мәнінде қазіргі таңда ХХІ ғасырдың дерті болып тұрған бұл дерттің қазіргі таңда белең алып жатқаны белгілі. Адамзаттың, өркениеттің, техниканың барлығы қарқынды түрде даму үстінде және бұл дүниенің барлығы адамның психикасына зор ықпал етуде. Гуманистік психологияның өкілі Эрих Фромм «Тәуелсіздіктен қашу» кітабында, адамзаттың ыңғайлы өмір сүруі үшін және өмірлерін барынша оңайлату үшін түрлі техниканы ойлап тауып тәуелсіз боламыз деген сайын керісінше қиындатып жібергендерін айтады. Адамзат әркез табиғатпен байланыста болған, бұл екі жаратылыстың арасында бір-біріне қуат берер ерекше байланыс бар және адамзат бұл байланысты үзуде. Нәтижесінде қуат алар көзімен байланыс үзіліп, адамзат үшін қиын кезең басталуда. Қазіргі таңдағы психикалық аурулардың және депрессияның өршуіде осында деп көрсетеді. Шын мәнінде адамзат өзінің табиғатпен байланысын жақсартса, қайта қалпына келтіре алса қуат алар көзінде пайда болушы еді. Міне өзін -өзі тану жолында адамзаттың жіберіп жатқан қателігі осы. Адам өзін-өзі тануы үшін ол өзінің үш болмысын білуі қажет. Бұл үш болмысты үш түрлі ғылым түрі зерттейді. Оның

біріншісі-рухани болмыс, адам өзінің рухани болмысын дін жолы арқылы танып, біледі. Екіншісі – адамның сезім мүшелері көріп –біле алмайтын нәзік болмыс (психикасы), мінез-құлық ой –өрісті зерттеу психология ғылымының үлесі. Үшіншісі –адамның сезім мүшелері көріп-біле алатын тұрпайы болмыс, яғни тәнді физиологиялық және заттардың құрылымын қарастыратын ғылымдардың барлығы зерттейді. Адамның өзін тануын психология ғылымымен байланыстыра отырып талдауға тырысамыз [2,74 б.].

Өзін-өзі тану дегеніміз не? Өзін — өзі тану-адамның өзінің психикалық және физикалық ерекшеліктерін зерттеуі, өзін-өзі түсінуі. Ол нәресте кезінен басталып, өмір бойы жалғасады. Өзі туралы білім біртіндеп қалыптасады, өйткені ол сыртқы әлемді және өзін біледі.

Абай: «Адам бол!» – деген ойларынан нағыз адам болу үшін тек қана өзінді тану арқылы сыртқы мәдениетке, тілге, дінге мән бере отырып дамуға сол арқылы адамгершіліктің-қайырымдылық, биік талғам, шындық, әділдік негіздерін қабылдауға ықпал етеді. «Адам баласы бір-бірінен ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады» – дейді. Адамдықты көрсететін қасиеттер мен құндылықтар: жан мен рух, мінез, әрекет, тәжірибе, білім, өнер, кәсіптік икемділік. Абайдың рухани-адамгершілікті өрбітуге байланысты осындай көрсеткіші ақыл мен білім, рухтың тазалығы. Тыныштық қуаты – жүректе, келісім қуаты – қайратты, ерікті, иманды кісінде. Адамның кісілігі: – әсерлі, әдепті, табысты өнерінде. Адамның ең биік қасиеті – Адам бола білу!» – дейді.

Абай жоғарыда аталған дүниелерді талдап көрсеткен. Ең алдымен ғылым үйрену керек. Алайда ғылым үйрену үшін, адамның ішкі ынтасында ұмытпаған жөн. Абай өзінің қара сөздерінде әрбір адамның өзі қалаған іспен айналысуының маңызын көрсетеді. Абай адамның адам атануы үшін оған ақыл және ғылым керек екенін айтады. Олардың табылуы үшін тән саулығы және хауас сәлим керек. Тән саулығы көпке түсінікті ұғым болса, хауас мәселесі Абай мұрасының өте маңызды және күрделі мәселелесі. Абай көрсеткен, ақыл, ғылым, ар мінез, дегендерге жеке анықтамалар беріп кетер болсақ. Абай табиғат пен жан иелерінің өзара байланысын суреттегенде «хауас» «түйсік, сезім), «хауас сәлим» (өзіндік дұрыс қасиет, өзіне тән мінез-құлық) деген сөздерді қолданады. Бұлар нәзік болмысты білдіретін болмыстар [3, 195 б.].

Өзіндік деген ұғымды «МЕН» деген ұғыммен немесе «Эго» деп айтсақ қате болмайды. Жан материалдық әлемнің қызығын көру үшін өзінің рухани болмысын ұмытып, материалдық сана алуы керек. Жан өзін тән ретінде танығанда ғана ол өзінің рухани болмысын ұмытады. Егер өзінің жан екенін ұмытпайтын болса, онда бұл қасиеті көп жалған өмірде ол бір сәтте тұрмас еді. Жанның өзін сезінуін «Эго» дейді. Егер ол өзін тәнмен балап, осы материалдық әлемнің бір бөлігі ретінде сезінсе, онда оның эгосы жалған, яғни ол «жалған эгоға» ие болады. Бәріне танымал «эгоизм» сөзі осы мағынаны білдірсе керек. Ал егер өзін рухани танып, «мен тән емес, жанмын» деп сезінетін болса, онда ол нағыз эгонның ықпалында. Оның барлық іс-әрекет. Тіршілігінің мән-мәнісі міне осыған байланысты. Жалған эго алған жанда «менікі» деген сезім бар. Сөйтіп ол өзіне байланыстының барлығын «менікі» деп есептейді. Бұл «менікі» деген сезім түрлі заттарды, отбасын, елді, халықты, дінді және тағы басқадай тәнмен байланысты ұғымдарды қамтып, бүкіл адамзатқа дейін кеңі береді. Бұл түрлі деңгейдегі қоғам қайраткерлерінің сезімі. Осы сезім үшін олар жандарын пидә етіп, өмірлерін арнап, кейінгі ұрпаққа өздерінің аттарын қалдырады. Фәни әлем рухани әлемнің көлеңкесі тәрізді.

Ес. Жалған эго алған соң жан осы фәни әлемнің қызығын көру үшін және өзін толығырақ сезінгісі келіп әрекет жасағысы келеді. Сол үшін оған ес беріледі. Естің көрінісі- интеллект. Ес түрлі әрекетке ұмтылдырып, үлкен жоспарларды жасауға мүмкіндік береді. Естің міндеті болжау, жақсы-жаманды айыра білу және жадыға сақтау. Адам ойға алған іс-әрекетін, түрлі жоспарларды есі арқылы жүзеге асырды. Ес компьютердің орталық процессоры тәрізді ақпарат хабарды жадыға жазады, керек кезінде одан алып талдау жасап, шешімін береді. Материалды ес біздің сезімдерімізге керекті жақсы-жаманды айырса, ал рухани ес Алла тағалаға тұрғысынан, рухани құндылықтарды айырады. Рухани құндылықтарды жоғары жетілген адамдар жүрегі арқылы қабылдай алады [4, 128-130 бб.].

Ақыл. Естен кейін ақыл тұр. Ішкі сезімдер сезім мүшелерінен келген хабарды қабылдап, орталыққа- миға жібереді. ми ақпарат хабарды өңдейтін компьютер тәрізді. Сезімдерден түскен хабарлы ақыл ми арқылы адамның жеткен санасы тұрғысынан қортып, жақсы немесе жаман деген шешім қабылдайды. Сондықтан ақыл туралы Абай «Ақыл- мизан(парыз), өлшеу қыл» дейді. Естің міндеті қабылдаған қалауларды орындау жүйесін жасау болса, ал ақыл оларды қортытып, өзінше хабар жасайды. Ақылдың міндеті адамның сезімдерінен пайда болған ниет қалауды қабылдау немесе қабылдамау. Сырттан түскен хабардың барлығы адамның жадында жазылып, көріп білгеніне байланысты ол байлық молая береді. Бұл туралы Абай қырық үшінші қара сөзінде былай дейді «Кімде-кім сырттан естіп білу, көріп білу секілді нәрселерді көбейтіп алса, ол - көп жиғаны бар адам: сынап, орындысын, орынсызын - бәрін де бағанағы жиған нәрселерінен есеп қылып, қарап табады. Бұлай етіп бұл харекетке түсінген адамды ақылды дейміз». Абай әрі ұарай ақыл есіңді өсіруге еңбек ет деп үйретеді [5, 382 б.]

Егер ес жоғары болып, ақылды басқаратын болса, онда ақыл түскен хабардың ішінен сол сәтке ең жақсы, қолайлысын қабылдайды. Ал сезімдерден туған ниет- қалаудың құндылығын анықтау сол кездегі естің рухани деңгейіне байланысты болады. Осыдан кейін ес ақылға бұйрық береді. Ал ақыл дененің қозғалатын органдарын (қол, аяқ, тіл, жыныс органдары) іске қосады. Ал егер естің деңгейі төмен болып ақылды басқара алмаса, онда ақылды сезімдер басқарып кетіп, адам барлық хайуанаттар жасайтын төрт іс-әрекеттерден (ұйқы, тамақ, ұрпақ қалдыру және қорғаныс) аса алмай, немесе өзіне берілген ақылды теріс пайдаланып, тіпті одан да төмен құлдырап кетуі мүмкін. Бұл туралы Абай әрі қарай былай деп білдіреді «Әрнешік тән қуатыменен сырттан тауып, сырттан сақтайсыз, оның аты дәулет еді. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты бар нәрселерін білмесең, сақтай алмаушы едің ғой. Соған ұқсаған іштегі жан қуатыменен жиған нәрсенің аты ақыл, ғылым еді ғой. Оның да неше түрлі кеселі, кесепаты тиер нәрселері бар. Оны білмесең, бақпасаң - айрыласың. Және әрбір жақсы нәрсенің өлшеуі бар, өлшеуінен асса - жарамайды. Өлшеуін білмек - бір үлкен керек іс. Ойланбақ жақсы, іске тіпті салынып кеткен кісі ойын байлай алмай, қияли болып та кеткені болады. Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық - бұл нәрселердің бәрінің де өлшеуі бар. Өлшеуінен асырса, боғы шығады.». Яғни, қандай нәрсенің болса да қолдану мөлшеріне байланысты дәрі не болмаса у болатын тәрізді, өлшеуін білмей жасаған нәрсенің кесепаты өте көп. Бұл фәни өмірдегілер үшін өте маңызды тұжырым. Себебі, өмірдің сергелдені көбіне жақсы мен жаманды айырып білмеуден, әрнені мөлшерінен асырып жіберуден туады. Бұл естің әлсіздігінен туындайды. Ес ақылды басқара алмай, ақыл ес пен сезімдердің арасында болғандықтан, үнемі құмарлық ықпалында болып, бірде бір сезімге, келесіде екінші сезімге беріліп, тұрақсыздыққа ұшырайды. Сөйтіп сабырлылық кетіп, адам жан тыныштығынан айрылады. Сабырлылық – ақылдылықтың белгісі. Ақыл адам өз сезімдерін ие , ол әрқашан да сабырлы, ұстамды.

Абай он жетінші қара сөзінде ақылдың қызметін былай деп түсіндіреді.

«Ақыл айтыпты: «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын - мен, сенің сөзіңді ұғатұғын - мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен, осы екеуі маған қалай таласады? Менсіз өздері неге жарайды?» - депті. Әрі қарай Абай ғылымның сөзімен ақылдың қасиетін былай деп көрсетеді.[6,67б]«-Ей, ақыл! Сенің айтқандарыңның бәрі де рас. Сенсіз ешнәрсе табылмайтұғыны да рас. Жаратқан тәңіріні де сен танытасың, жаралған екі дүниенің жайын да сен білесің. Бірақ сонымен тұрмайсың, амал да, айла да - бәрі сенен шығады. Жақсының, жаманның екеуінің де сүйенгені, сенгені - сен; екеуінің іздегенін тауып беріп жүрсің, соның жаман, - депті.» Абайдың осы сөздері ақылдың қасиеті материалды екенін тағыда көрсетеді. Ол мейірімділік, рахымдылық, сүйіспеншілік тәрізді сезімдерін білмейді. Бұл сезімдер рухани болғандықтан, жүректен, яғни жүректе орналасқан жаннан шығады. Сондықтан Абайдың «Ақыл мен қайрат жол табар, қашқанға да қуғанға» деген сөзі жүрексіз ақылдың рухани мәселелерді шеше алмайтынын білдіреді. ол жан иесіне берілген құрал ғана. Сондықтан, ол құралды пайдаланудың нәтижесі адамзатты бақытқа ғана емес, үлкен қорлыққа да алып келуі мүмкін. Ол ақылды пайдалану ниетіне байланысты. Қазіргі замандағы жер бетіндегі аса

қауіпті құралдардың бірі атом бомбасының пайда болуы да осының көрінісі. Осы сияқты рухани болмыстың төмендегінен ақылды теріс жолда пайдаланудың нәтижелері қазіргі заманда көптеп кездеседі.

Егер ес жоғары болып, жанға бағынып, сезімдерді Құдайға құлшылық жолына салса, онда ақылда таза рухани сезімдердің ықпалында болады. Бұндай адам жаман ниет қалауларға, яғни жаман істерге жол бермейді. Осының өзі ақылды таза ұстау үшін жаман, жарамсыз істерден аулақ болып, сезімдерді тек қана табиғаттың жақсылық әкелетін объектілеріне бағыттау керек екенін білдіреді. Ақыл ес пен сезімдерді байланыстырып тұратын, солардың қызметінің көрінісі. Сондықтан, Абай осылардың барлығын ақылға қосып, кейде ақыл деп атайды. Мысалы «Жүректе қайрат болмаса» өлеңінде ақын «Малда да жан мен тән, ақыл, сезім болмаса» дейді. Бұл арада сезім деген сөз адамдарға берілетін жоғары сезімді білдіреді [7].

Сезім. Сыртқы бес сезімге сәйкес ішкі бес сезім бар. Бұлар сыртқы сезімдерден, яғни сезім мүшелерінен сезімді қабылдайды. Сезім дегеніміз табиғат көріністерін қабылдау қабілеті болып табылады. Бес сезім мүшелері арқылы соларға сәйкес көру, есту, иісті білу, дәмді білу, тері арқылы жылуды, қатта мен жұмсақты сезініп қабылдайды. Бұл қабілетті исламда ішкі сезімдер деп атайды. Ішкі сезімдердің қарым-қатынасын психология ғылымы зерттейді.

Абай қара сөздерінің қазақ ұлттық әдебиетінің ішінде құндылығы жоғары, шоқтығы биік, атақты шығарма екені белгілі. Абайдың қара сөздерін психологияның түрлі теорияларымен байланыстыра отырып талдап, оның өскелең ұрпақ үшін өзін-өзі тану туралы мәліметтеріне назар аударып, оны ғылыми тұрғыдан жеткізу арқылы, болашақта жастар үшін жол көрсетер бағдарламға айналдыру бүгінгі жаһандану заманында ұлттық ерекшеліктерімізді сақтап қалу үшін маңызды еңбек болып табылады.

Әдебиет

1. Тәжібаев Т. Философские, педагогические и психологические мысли А.Кунанбаева. - КАЗГОС Алмата, 1957 – 23 с.
2. Тажибаев Т. Педагогическая мысль в Казахстане во второй половине XIX века. - Казахстан, Алма- ата, 1965 – 74 с.
3. Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері: жоғарғы оқу орындары студенттеріне арналған оқулық.- Алматы: Қазақ университеті, 2005.- 195 б.
4. Жарықбаев Қ.Б. Жантануға кіріспе: хрестоматия.- Алматы: Қазақ университеті, 2005. - 128-130 б.
5. Жарықбаев Қ.Б., Салғынбаев О.С. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2006 - 382 б.
6. Жарықбаев Қ.Б. Абай Құнанбаев - қазақ халқының ағартушысы. – Алматы, 1970. – 67 б.
7. Абай. Қара сөз. Книга слов. – Алматы: Атамұра, 2016. – 200 б.

Жукешева Ж.Д.

*(Республика Казахстан, г. Нур-Султан,
Казахский университет технологии и бизнеса)*

Баязи Н.А.

*(Республика Казахстан, г. Нур-Султан,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева)*

ИЗУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Вопросы психологии личности являются одним из приоритетных направлений исследований, ввиду противоречивых преобразований, где наряду с позитивными изменениями, стали актуальными вопросы, которые определяют самооценку качества жизни и личностную зрелость. Личностная зрелость имеет четыре основных, базовых составляющих, вокруг которых группируются множество других:

- 1) ответственность;

- 2) терпимость;
- 3) саморазвитие;
- 4) положительное мышление, положительное отношение к миру.

Одним из компонентов личностных характеристик зрелости является социальная ответственность личности. Многие исследователи определяют ответственность высшим личностным образованием и сложным феноменом, который отражает личностную и социальную зрелость. Кашапова Г.И. [1] в своей работе о качестве и уровне разработки данной проблемы говорит об отсутствии обстоятельно разработанной общей теории ответственности и обусловленностью в большей степени психологическим подтекстом. К. Г. Юнг увязывал достижение зрелости с принятием индивидом ответственности, прежде всего за свои проекции, их осознание и последующую ассимиляцию. К. Роджерс рассматривал ответственность в тесной связи с осознанностью, свободой быть самим собой, управлением собственной жизнью и выбором [2].

Обращаясь к Рожкову М.И. и Сапожникову Т.Н. [3, с. 90-135] одним из компонентов социальной ответственности является – когнитивный. Когнитивный компонент воспитания социальной ответственности тесно связан с формированием у молодежи социальной компетентности, определенных норм отношений с отдельными людьми и обществом в целом:

- правовые нормы, отраженные в законодательных актах, предполагают ознакомление с Конституцией государства, законами, различными кодексами, международными актами;
- нравственные нормы, выработанные в процессе развития человеческих отношений, предполагают развитие в процессе воспитания таких понятий, как культура чувств, способность к нравственному усилию, чувство эмпатии и толерантность.

В исследовании эффективным способом изучения психологического феномена ответственности оказалось использование психосемантического опросника, основой которого стал семантический и личностный дифференциал. Семантический дифференциал – это методика количественного и качественного анализа смыслов и сознания объекта. Семантический дифференциал применяется в психолингвистике, психосемантике, психодиагностике. Данная методика была предложена Ч. Осгудом в 1957 г. для измерения индивидуальных различий в интерпретации понятий [4]. Другими словами, этот метод позволяет увидеть модель представлений человека о жизни, о социальной действительности, о взаимосвязях между явлениями, какими их понимает он сам [5].

Психологи Г.М. Андреева, Н.Н. Богомолова, Л.А. Петровская подчеркивают: «Хорошо известно, что методика семантического дифференциала удобна в том смысле, что помогает прямым замером измерить отношение испытуемого к социальным объектам» [6].

Применяя психосемантические методы для исследования внутренней картины мира объектов в данном исследовании, можно выявить особенности мотивации, установок, ценностных ориентаций, отношения к значимым образам других, качественную характеристику ролевых позиций, задаваемых для анализа.

Объекту исследования, в нашем случае выборке, состоящей из студентов и работающей молодежи, предлагалось прямым замером оценить отношение к ролевым позициям, причем не выражением согласия или несогласия, а с помощью биполярных определений по заданной шкале. Валидность и надежность биполярных шкал обеспечивались контрольными ролевыми позициями, отношение к которым у объектов заранее известно («враг», «предатель», «я в идеале» и др.). В качестве инструмента шкалирования используются прилагательные из униполярного контрольного списка. Это были семантически достаточно самостоятельные «ключевые» слова.

Использование результатов процедуры шкалирования позволило провести обработку, которая проводилась следующим образом: результаты отдельных испытуемых по двум рассматриваемым группам суммировались в общегрупповые матрицы данных отдельно для групп респондентов, разделенных в зависимости от характера повседневной деятельности (учеба в университете и работа) и возраста (студенты до 23 лет и работающая молодежь в

возрасте 26-32 лет). В двух матрицах были представлены суммарные баллы на перекрестном пересечении ролевых позиций (для исследования были взяты 23 образа).

В данном случае отношение «образа - Я» можно рассматривать в системе интериоризированных образов значимых других. Наиболее простой формой обработки исходных матриц данных является сопоставление ролевых позиций путем подсчета парных коэффициентов корреляций оценок качеств, приписанных этим ролевым позициям, то есть вычисления коэффициентов парной корреляции вертикальных столбцов исходных матриц данных. Для подсчета использовался коэффициент линейной корреляции Пирсона.

В ходе сопоставления корреляционных показателей выборок каждой из групп респондентов, мы зафиксировали следующие данные:

Таблица 1 - Матрица интеркорреляции ролевых позиций в группе респондентов из студенческой и работающей молодежи с образом «ответственный человек»

Ролевая позиция	Студенты	Работающая молодежь
Начальник	0,691362	0,337401
Терпеливый человек	0,612193	0,79473
Верующий человек	0,399743	0,40444
Уважаемый человек	0,474861	0,636233
Я сейчас	0,635056	0,262711
Гражданин	0,833671	0,444659
Я в идеале	0,869595	0,123597
Семейный человек	0,656551	-0,08674
Исполняющий долг	0,633132	-0,0438
Друг	0,737997	0,500613
Человек с высоким правосознанием	0,228374	0,762715
Предатель	0,815848	0,026135
Судимый человек	0,711869	-0,18015
Исполнительный человек	0,596718	0,100118
Одинокий человек	0,997121	0,694257
Честный человек	0,552631	0,822106
Трудолюбивый человек	0,544022	-0,02766
Профессионал	0,922723	0,744263
Учитель	0,594389	0,600066
Виновный человек	0,788474	0,200319
Богатый человек	0,62919	-0,4733
Родитель	0,920452	0,466075

Как видно из таблицы 1, у респондентов из студенческой молодежи наблюдается самая высокая степень идентификации образа «ответственный человек» с образами «одинокого человека», «профессионала», «родителя» (0,99, 0,92 и 0,92 соответственно).

Образ «Я сейчас» имеет корреляцию с образом «ответственного человека» на уровне 0,63. Также образ «ответственного человека» высоко коррелирует с образом «Я в идеале» на уровне 0,86.

Образ «ответственного человека» имеет самую низкую корреляцию с образами «человека с высоким правосознанием» (0,22) и «верующего человека» (0,39).

Существенной обратной корреляции в исследуемой группе респондентов не наблюдается.

В выборке респондентов из числа работающей молодежи по сравнению с предыдущей группой образ «ответственный человек» идентифицируется больше с образами «терпеливого человека», «человека с высоким правосознанием» и «профессионала» (0,79, 0,76 и 0,74 соответственно).

Образ «Я сейчас» как ответственный человек не обозначается (показатель корреляции 0,26). Образ «ответственного человека» не является характеристикой «Я-идеала» (0,12).

Самая низкая корреляция обнаруживается между образами «ответственный человек» и «богатый человек» (-0,47).

Таким образом, при анализе полученных результатов изучения таких объектов исследования как студенты и работающая молодежь, и определению их специфики в зависимости от характера повседневной деятельности (учеба в университете и работа) и возраста (студенты до 23 лет и работающая молодежь в возрасте 26-32 лет) было обнаружено, что имеет место разное понимание и отношение к оценке наличной жизненной ситуации и оценке ответственности для студенческой и работающей молодежи.

В целом видно, что характеристика человека как ответственного не является приоритетной и ценной для современной казахстанской молодежи. В более взрослом возрасте обнаруживается больше незначимой и отрицательной корреляции по сравнению с более молодыми людьми.

Литература

1. Кашапова Г.И. Ответственность как социально психологический феномен и уровни ее развития. Казанский педагогический журнал. Социологические науки. 2012.
2. Личностная зрелость // <https://schoolperspektiva.ru/pushkin-a-s/lichnostnaya-zrelost-zrelost-lichnosti-psiologicheskaya-zrelost/>
3. Рожков М. И., Сапожников Т. Н. Рефлексивно-деятельностный подход к воспитанию социальной ответственности молодежи: монография / М. И. Рожков, Т. Н. Сапожников. – Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского, 2010. – 195 с.
4. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Современная социальная психология на Западе. – М., 1979. – С. 136.
5. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – СПб.: Питер, 2005. – 480 с.
6. Панасюк А.Ю. Обвинительный уклон в зеркале психологического исследования // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 3. – С. 54-65.

Жұмашев Н.Н.

*(Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.,
Қызылорда Болашақ университеті)*

ҒАЛАМТОР КЕҢІСТІГІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ- ҚҰЛЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жалпы ғаламтордың тартымдылығы ресми, іскерлік немесе ғылыми сипаттағы ақпаратты алу, беру және өңдеу мүмкіндіктерінде ғана анықталмайды. Кем дегенде ол қарым-қатынасқа, жеке маңызды мағыналарды білдіруге мүдделі адамдарды тартады. Қауіпсіздіктің негізгі қажеттілігін қанағаттандыратын қарым-қатынастың алыстатылған сипаты мен анонимділік мүмкіндігі, сондай-ақ бір уақытта көптеген адамдармен қарым-қатынас жасау, физикалық түрде үйде болу, контакт режимін ерікті түрде орнату, қажет болған жағдайда байланысты үзу, оны ыңғайлы ету мүмкіндігі.

Ғаламтор-кеңістік-бұл қазіргі заманғы әлеуметтену институттарының бірі болып табылады. Мұнда ғаламтор қолданушыларының коммуникативті мінез-құлқына, соның ішінде берілген ақпаратты қабылдау және сүзу үдерісіне әсер ететін әртүрлі ақпарат бар. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі" атты Қазақстан халқына Жолдауында "Қазір – ғаламтор дәуірі. Ондағы бей-берекет ақпарат тасқыны ұрпақтың санасын улап жатыр. Бір сәттік танымалдықты көксейтін тамырсыз идеялар жаппай белең алуда. Бұл – аса қатерлі үрдіс. Дәл осы кезеңде ұлт зиялыларының ұстанымы және белсенділігі айрықша маңызды. Зиялылардың еңбегі марапатымен емес, салиқалы сөзімен және нақты ісімен бағаланады. Басты міндет – жалпы адамзатқа ортақ қастерлі құндылықтарды жастардың бойына сіңіру. Отаншылдық, білімге құштарлық пен еңбекқорлық, бірлік пен жауапкершілік сияқты қасиеттер дәріптелуі керек",- деп көрсетілген [1].

Ғаламтордың коммуникативті кеңістігі жылдам дамып, жаңа әрі біртекті емес байланыс құралдарын біріктіреді. Қоғамның феномені ретінде ғаламтордың аулан түрлілігінің салдары гамнитарлық зерттеулерде бір ғана аспектіні қарастырады. Сонымен қатар, ғаламторді зерттеудің бір немесе басқа аспектісін таңдау көбінесе авторға қазіргі қоғамдағы оның рөлін анықтауға қатысты ұстанымды талап ете отырып, парадигматикалық мәнге ие болады. Осының салдарынан ғаламтордың әлеуметтік феномен ретіндегі маңызы әлі күнге дейін бір жақты анықталмаған.

Бүгінгі таңда ғаламтор- кеңістігі әлеуметтік өзара әрекеттесу, тиісті ақпарат алу, ойын-сауық, білім алу, іскерлік белсенділік үшін кең мүмкіндіктер беретін нақты әлеуметтік ортаны қалыптастырады. Сонымен қатар, қазіргі ғаламтор кеңістігінің әлеуметтік мінез-құлықты реттеудің негізін құрайтын дүниетанымды, құндылықтарды, көзқарастарды қалыптастыруға әсерін жүйелі зерттеу жоқтың қасы. Ең көп таралған зерттеулер айқындаушы сипатта болып табылады. Алайда, олар жас ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі әсерлерге, соның ішінде теріс әсерлерге өте сезімтал жастардың әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге ғаламтор-кеңістігінің әсер ету әлеуетін ашуға мүмкіндік бермейді.

Шетелдік ғалым П.Уоллейс адамның өмір сүретін ортасы өзгеріп, киберкеңістік салыстырмалы түрде әлі де жаңа саналып тұрған кезде олардың қалай әсер ететінін болып жатқан жайттарды психологиялық тұрғыда зерттей отырып білуге болатындығы айқын деп көрсетеді. Аталмыш ғалым бүгінде іс жүзіндегі онлайн мінез-құлықты зерттеу дами бастағанын атап өтті [2].

"Коммуникативті мінез-құлық" ұғымы, сондай-ақ оған ұқсас "коммуникативті нормалар", "коммуникация", "желілік байланыс" ұғымдары филология, семиотика, философия және психология ғылымдарында жан-жақты қарастырылған. Филологиялық тәсіл шеңберіндегі коммуникативті мінез-құлық мәселесінің жетекші зерттеушісі ғалым И.А. Стернин болып табылады [3]. Ғалым коммуникативті мінез-құлықты жалпы тіл (тілдер), қызмет түрі және жеке тұлға үшін біріктірілген лингвомәдени қауымдастыққа тән құбылыс ретінде қарастыруды ұсынды. Коммуникативті мінез-құлық, зерттеушінің пікірінше, белгілі бір әлеуметтік топтағы қарым-қатынас нормалары мен дәстүрлерінің жиынтығы [3, 28 б.].

Ғалымдар Ю.Е. Прохоров және И.А. Стерниннің [4] еңбектерінде коммуникативтік мінез-құлыққа ерекше көңіл бөлінеді. Аталмыш ғалымдардың тұжырымдарын төмендегі кестеде көрсетеміз:

Кесте 1- Коммуникативтік мінез-құлық (И.А.Стренин, Ю.Е. Прохоров бойынша)

№	Коммуникативтік мінез-құлық	Сипаттамасы
1	Рецептивті коммуникативті мінез-құлық	Белгілі бір әлеуметтік-мәдени топқа жататын коммуникативті үдеріске қатысушылардың мінез-құлқын қабылдау және түсіндіру
2	Нормативтік коммуникативтік мінез-құлық	Қоғамдастықта қабылданған коммуникативтік мінез-құлық нормалары мен ережелерін сақтау

3	Қоғамда қабылданған коммуникативті мінез-құлық	Нормалар мен ережелерді бұзудың нәтижесі ретінде коммуникативті емес мінез-құлық
---	--	--

Нормативтік және нормативтік емес идея желіге қатысты өте маңызды. Аталмыш ғалым тұжырымдамасы нақты кеңістікке бағытталғанына қарамастан, ол интернет жағдайында да қолданылады. Осы тұжырымдамаға сәйкес, онлайн-қауымдастықта қабылданған коммуникативтік мінез-құлықтың нормалары мен ережелерін бұзу әдепсіз сөздерді, арандатушылық мазмұнды, сондай-ақ қақтығыстарды тудыруға бағытталған қорлайтын хабарламаларды жариялауда көрінеді.

Адамның коммуникативті мінез – құлқы-бұл адам ретінде ұстанатын коммуникативті нормалар мен дәстүрлермен реттелетін қарым-қатынас үдерісіндегі оның әрекет-қылығы. Адамның, әлеуметтік, кәсіби, гендерлік, жас тобының коммуникативті мінез-құлқы, сондай-ақ ұлттық коммуникативті мінез-құлық бар. Топтық, яғни кәсіби, жас ерекшелігі және т.б. коммуникативті нормалар бар: мұғалімдер қатты сөйлейді, олар жиі толқып тұрады, әскери адам дәрекі, кішкентай балалар өздері туралы көп айтады, назар аударуға тырысады, егер олар қарсылықты тыңдағысы келмесе, ересектердің аузын алақанымен жабады; ерлер мен әйелдердің коммуникативті мінез-құлқындағы көптеген ерекшеліктер. Әр халыққа белгілі бір коммуникативті мәдениет тән. Коммуникативті мәдениеттің астарында халықтың коммуникативті мінез-құлқы оның ұлттық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады; ұлттың коммуникативті мінез-құлқына жауап беретін ұлттық мәдениеттің үзіндісі ретінде.

Коммуникативті мінез-құлық белгілі бір коммуникативті мінез-құлықты нормативті немесе нормативті емес деп сипаттауға мүмкіндік беретін белгілі бір нормалармен сипатталады [5]. Нормативтік коммуникативті мінез - құлық-белгілі бір ортада қабылданған және тілдік ұжымның көп бөлігі стандартты коммуникативті жағдайларда ұстанатын мінез-құлық.

Нормативті емес коммуникативті мінез-құлық қабылданған нормаларды бұзады. Коммуникативтік мінез-құлық адам бұзатын қабылданған нормалар ретінде қарастырылады дұрыс сақталған жағдайда, негізгі нормалар туралы айтуға барабар коммуникативтік мінез-құлық. Жоғарыда айтылғандай, жеткілікті коммуникативті мінез – құлық адамның коммуникативті сауаттылығының көрінісі, ал жеткіліксіз – коммуникативті сауатсыздықты көрсету.

Тиімді коммуникативті мінез-құлықты ынталандыратын нақты жеке әрекеттерді сипаттауға көшейік. Мұндай әрекеттерді талдау үшін ғылыми әдебиеттерде коммуникациялық стиль ұғымы қолданылады.

Коммуникация стилі-қызметкер өзінің коммуникативті мінез-құлқын құратын іс-әрекет түрі. Стильдерді білу коммуникативтік мінез-құлықтың түрін барлық жақсы және жаман жақтарымен анықтауға көмектеседі. Коммуникация стилін өлшеу кезінде екі ауыспалы шамалар қолданылады: тұлғаның ашықтығы және кері байланыстың жеткіліктілігі. Жеке тұлғаның ашықтығы-адамның қарым-қатынастағы шынайылық дәрежесі. Кері байланыстың жеткіліктілігі-адамның қарым-қатынастағы шынайылығына жауап беру деңгейі. Тұлғааралық коммуникацияның бес стилі бар [6].

1. "Өзін-өзі ашу" - ашықтықтың жоғары деңгейімен сипатталады: орташадан максимумға дейін. Адам өзіне назар аудара отырып, өзін басқаларға ашады. Өкінішке орай, кері байланыс жеткіліксіз. Бұл стильді қолдана отырып, тым эмоционалды, жүрекке жақын адам басқалардың мінез-құлқына реакциясын қабылдайды; бұл жағдайды нақтылау үшін әріптестер арасында шексіз эмоционалды әңгімелерде көрінуі мүмкін, әріптестер тыңдайды, бірақ тікелей қолдау көрсетпейді.

2. "Өзін – өзі жүзеге асыру" - максималды ашықтықпен және шынайылыққа максималды жауаппен сипатталады. Бұл стиль мінсіз жағдайлар үшін жақсы. Ұйымдастырушылық өмірдің нақты күндерінде әрқашан адамға осы стильді қолдануға мүмкіндік бермейтін шектеулер бар, олардың арасында жасы, мәртебе, дүниетанымдық айырмашылықтар және т. б.

3. "Өзін-өзі тұйықтау" - ашықтықтың және жауаптың төмен деңгейімен сипатталады. Адам өзі мен команда арасында нақты шекара орнатып, өзін-өзі тұйықтайды.

4. "Өзін-өзі қорғау" - ашықтықтың төмен деңгейімен, бірақ кері байланыстың жоғары деңгейімен сипатталады. Бұл стильді басқаларды талқылауды ұнататын адамдар қолданады, бірақ өздері емес. Мұндай адамдар туралы былай айтуға болады: олар өзгелердің көзінде сабанды көреді, ал өздерінің көзіндегі бөренелер байқалмайды.

5. "Өзі үшін сауда" - орташа ашықтықпен және қалыпты жауаппен сипатталады. Адам кейде келесі пайдаға назар аудару үшін өзі туралы ақпараттың барлық түрлерін, шынайы тарату тиімді болған кезде осындай жағдайға түседі.

Қорытындылай келе, ғаламтор кеңістігінде адам өзінің коммуникативтік мүмкіндіктерін, танымдық-ізвестіру қажеттіліктерін қанағаттандыра алады. Коммуникативті бағытты құра отырып, адам өзінің мотивтерін, қажеттіліктерін, мүдделерін, сондай-ақ өзін-өзі көрсететін элеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін, соның ішінде коммуникативті мінез-құлықтың танымдық механизмдерінде жүзеге асырады.

Әдебиет

1. Қасым-Жомарт Тоқаев "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі" атты Қазақстан халқына Жолдауы. 01. 09.2021 ж.

2. Уоллейс П. Интернет психологиясы.- Алматы: "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры.-, 2019.- 356 б.

3. *Стернин И.А.* Модели описания коммуникативного поведения- -Воронеж: «Гарант», 2000. – 27с.

4. Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. Русские: Коммуникативное поведение Изд.4. 2011. 328 с.

5. Лучинкина И.С. Методологические проблемы исследования коммуникативного поведения пользователей в интернет-пространстве //Гуманитарные науки. - 2017. -№ 4 (40). - 42-46 с.

6. Василик М.А. Основы теории коммуникации: учебник /Под ред. проф. М.А. Василика. М.: Гардарики, 2003.- 615 с.

Исмаилова Р.Б., Сливкина А.В.
(Республика Казахстан, г. Алматы,
Алматинский технологический университет)

ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ ЛИЧНОСТИ

Конкурентоспособность – это социально ориентированная система способности, характеристики и особенности личности. Это характеризует потенциальную способность человека к успеху, определяет адекватное персонифицированное поведение человека, обеспечивает внутреннюю уверенность в себе, гармонию с внешним миром.

Конкуренция и конкурентоспособность — термины, часто используемые как в деловых, так и в публичных дискуссиях об экономических единицах, их окружении и их способностью действовать в соответствии со стратегическими или политическими целями исходя из деловых, экономических или социальных целей. Однако, несмотря на то, что, как Кругман утверждает, «... люди, которые используют термин «конкурентоспособность», делают это без задней мысли», значения терминов остаются расплывчатыми и, что еще больше усложняет ситуацию, точное значение зависит от рассматриваемой проблемы [1].

Три важных момента, о которых следует помнить, размышляя о целях конкуренции:

- основная переменная конкуренции (цена, количество, качество и т. д.);
- целевой уровень достижения;
- конкурентный процесс, который хотя бы частично определяется стратегическими целями участников.

В зарубежных исследованиях, посвященных теории управления, психология, социология, проблема конкурентоспособности - всегда на первом месте. Решение этой задачи справедливо считается ключом к успеху в жизни. Р. Бернс, К. Роджерс, А. Маслоу и др.

анализируют в своих работах ключевые компоненты Я: самооценка, самореализация, самоактуализация личности.

В теории и практике системы образования в Республике Казахстан понятие «конкурентоспособность» не являлось актуальным десятилетиями. В настоящее время государственные образовательные стандарты и программы подчеркивают важность развития важнейших характеристик эмоционально-волевого компонента личности. А именно: самостоятельность, самооценка, творческая инициатива, коммуникабельность. Важность развития указанных характеристик в раннем возрасте упоминается в работе Валериана Ф. Габдулчакова.

Такие характеристики не могут сформироваться сами по себе, самостоятельно. Должны быть необходимые условия, эффективные технологии, механизмы взаимодействия всех участников образовательного процесса.

Основная проблема в данной сфере это правильно организованный психолого-педагогический процесс воспитания и руководства для того, чтобы развить соревновательные качества [2].

Обществом должна преследоваться следующая цель: выявить множество проектных позиций для эффективного построения целостного процесса, который позволит сформировать конкурентоспособные качества.

Обсуждение условий, при которых конкуренция может стать принципом общественной организации, предполагает, что существуют области социальных отношений, которые еще не ориентированы (или уже не ориентированы) на экономическую деятельность и/или еще не организованы по рыночному (или квазирыночному) принципу. Принципы того или иного рода. Мы можем интерпретировать экономию с точки зрения расширения рынка — с полной интеграцией мирового рынка как предельным горизонтом ее реализации. В этом отношении есть шесть возможных шагов, и каждый из них включает в себя различные способы конкуренции. Выделение этих шагов помогает объяснить неопределенность смысла и масштабов конкуренции в экономической сфере.

Конкуренция широко распространена во многих аспектах повседневной жизни. С вездесущей конкуренцией приходит несколько операционных определений и теоретические объяснения. Мы можем соревноваться с другими, с собой, со временем, против книг рекордов, а также против объектов и элементов [3].

Конкуренция может происходить во многих различных контекстах и особенно очевидна, учитывая спортивные состязания. Состоящих из спортивного мира, соперничающих команд и отдельных игроков. Имеют мотивированные стимулы конкурировать друг с другом (получая или теряя преимущество). Так же как индивидуальном уровне студенты соревнуются со своими когортами за исследовательские возможности, цитирование, общий средний балл, поступление в университет и успехи в учебе. На групповом уровне менеджеры развивают поощрения сотрудников к участию в премировании и повышении по службе.

Конкуренция – это самые нежелательные вызовы, которые приходят в жизнь студента. Быть лучшим и получать более высокие оценки по сравнению с другими становится самой конкурентоспособной вещью среди студентов. Глубина образования растет с огромным учебным планом, проектами и заданиями. Обычно это увеличивает нагрузку, стресс и тревогу среди студентов. Поэтому нам необходимо обеспечить наилучшее руководство для ребенка, чтобы уменьшить стресс и беспокойство среди учащихся. В настоящее время существует ряд преимуществ и недостатков конкуренции среди студентов.

Огромная конкуренция приводит к депрессии среди студентов. Мы должны понимать, что каждый ученик не так гениален, как другие. У каждого ученика есть свои навыки и предпочтения, и мы должны влиять на них в соответствии с их знаниями. Депрессия может стоить жизни студентам, а иногда они теряют над собой контроль, что приводит к неверному решению в их жизни. Следовательно, не оказывайте никакого давления на своего ребенка, а также дайте ему свободу выбора собственного навыка. Это может привести их к успешным людям в будущем [4].

Неудачи в таких соревнованиях, как экзамены, проекты и учеба, всегда снижают уверенность и энтузиазм в жизни студента. Мы не позволим им случиться, и поэтому мы должны обеспечить хорошее руководство, школу и родительскую поддержку, чтобы уменьшить стресс. Есть несколько школ, которые предоставляют учащимся соответствующие рекомендации по достижению успеха в соревнованиях.

Самым большим преимуществом участия в конкурсе с большой конкуренцией является то, что он готовит студентов к реальному сценарию. Реальная жизненная ситуация дает другие знания помимо образования. Например, это включает в себя создание лучшего процесса принятия решений, подход к участию в различных учебных мероприятиях. Эта вещь также помогает в развитии навыков студента, росте и развитии. Следовательно, эти практики приведут к успеху не только в различных соревнованиях, но и помогут в жизни.

В социальной сфере, пользователи Facebook и Instagram, по-видимому, увеличивают количество своих «друзей» или «фолловеров», повышая количество «лайков» на картинке. Вообще говоря, предприятия и компании со схожими товарными линиями потребители противопоставляют друг другу (т. е. Pepsi против Coke, Ford против GM).

Конкурентоспособность может даже варьироваться в глобальном масштабе, например, в Соединенных Штатах, где соревновательная строгость кажется важным националистическим качеством по сравнению с другими странами. Американская культура ценит конкурентоспособность как черту по сравнению с более коллективистской культурой стран постсоветского пространства.

Очевидно, конкуренция проявляется во многих областях, в которых можно определить конкуренцию, хитрость и умения.

Термин «конкурентоспособность» можно использовать повсеместно, подчеркивая важность надлежащего анализирования. Конкуренция имеет несколько операционных определений и несколько теорий, которые рассматривают конкуренцию как индивидуальную черту (Horney, 1937; Ryckman & Butler, 1994; Спенс и Хельмрайх, 1983 г.; Triplett, 1897), в результате ситуации, как когнитивный и мотивационный фактор или как модератор своей мотивации достижения, чего не хватает в этих теоретических моделях и первичных. Цель этого предлагаемого тезиса состоит в том, чтобы исследовать, как восприятие оппонента влияет на свои результаты в соревновательном задании.

Эта статья была направлена на анализ взаимосвязи между конкуренцией и производительностью с социальным восприятием и ориентацией на достижение цели в качестве косвенных посредников. В результате, мы показали положительную связь между конкуренцией и целью достижения наилучшего результата во время соревновательной задачи.

Отсюда можно сделать вывод, что развитие конкурентноспособной личности очень важная цель на сегодняшний день. Этот фактор оказывает сильнейшее влияние не только на экономическое развитие, но и социально-культурное. Для нашего государства — это должно стать основной целью в формировании программ образовательного процесса. В настоящее время мы уже замечаем положительную динамику изменений.

Литература

1. Alhadabi, A., & Karpinski, A. C. (2020). Grit, self-efficacy, achievement orientation goals, and academic performance in university students. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25(1), 519-535.
2. Gilhooly, K. J. (1978). Bigram statistics for 205 five-letter words having single-solution anagrams. *Behavior Research Methods & Instrumentation*, 10(3), 389-392.
3. Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2010). *Social Psychology*, 7, 83-115. Pearson Education
4. Brewer, M.B., & Kramer, R. M. (1985). The psychology of intergroup attitudes and behavior. *Annual Review of Psychology*, 36(1), 219–243.

Кадыров Б.Р.

*(Республика Узбекистан, г. Ташкент,
Ташкентский филиал Московского государственного
университета им. М. В. Ломоносова)*

ОДАРЕННОСТЬ КАК ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА

За последние годы в свете реализации Национальной программы по подготовке кадров накоплен немалый опыт работы, заслуживающий одобрения и дальнейшего совершенствования.

В течение многих лет в качестве экспертизы и выявления одаренности выступают предметные олимпиады, различного рода конкурсы, спортивные соревнования, турниры, конференции и выставки. Поворотным моментом в работе с одаренной молодежью занимало первое Постановление Совета Министров за № 32 «О создании в Республике специализированных школ-интернатов для одаренных детей» от 15 января 1990 года. Согласно этому Постановлению летом 1990 года были открыты специальные школы во всех областных центрах.

В одном из пунктов Постановления предусматривалось открытие в г. Ташкенте Республиканского Центра по организации поиска, обучения и поддержки одаренных детей и молодежи. В ответ на это Постановление, при Термезском педагогическом институте, на базе существующей здесь с 1977 года на общественных началах лаборатории, открывается финансируемая лаборатория по изучению проблем склонностей, способностей и одаренности детей и молодежи. В течении последующих пяти лет научно-исследовательская лаборатория изучала природу одаренности детей узбекской национальности, разработала комплекс национально ориентированных психолого-педагогических методик диагностики умственных способностей, подготовила кадров по данной проблеме и т.д. Лаборатория за этот период создавала социально-педагогический механизм первичного отбора учащихся-страшекласников, имеющих высокий умственный потенциал, обратила на них внимание родителей и учителей, и рекомендовала их в вузы.

Через пять лет, приказом Министерства Народного Образования Республики Узбекистан № 18, от 20 января 1995 года, на базе кадрового потенциала, методических разработок и научно-технического оборудования Термезской научно-исследовательской психологической лаборатории в Ташкенте создается Республиканский Центр по организации поиска, обучения и поддержки одаренных детей и молодежи, в последующем переименованный в Республиканский Центр одаренности.

Основная задача Республиканского Центра была не только концентрация научных сил по изучению широкого круга вопросов способностей и одаренности детей и молодежи, как неисчерпаемого источника социально-экономического развития, но и научно-методическое обеспечение органов и учреждений народного образования по организации поиска, выявления, отбора, обучения, воспитания и поддержки одаренных детей и молодежи.

В течении следующих неполных пяти лет Республиканский Центр одаренности(РЦО) сделал огромный скачок в понимании и идентификации одаренности, разработала специальную систему выявления и отбора умственно способных и талантливых детей, выпустила многочисленные методические пособия по выявлению и бережного отношения к

развитию одаренности, создана система стандартных оценок интеллектуального потенциала детей и молодежи в международных показателях – IQ и др.

Таким образом, за период функционирования научно-исследовательской лаборатории в Термезе и РЦО в течении более чем 9 лет через профессиональные психологические тесты интеллекта прошли более 100000 учащихся средних школ по всей Республике, из них было выделено около 3000 старшеклассников, с интеллектуальным потенциалом более 115 IQ. Многие из них стали хорошими специалистами, обучались за рубежом при поддержке фондов Улугбек и «Умид».

Однако, проблема одаренности в структуре деятельности вновь организованного в 1999 году Республиканского Центра диагностики, занимало небольшое место и уже через год после создания этого учреждения актуальность проблемы одаренности, к сожалению, стало заметно снижаться: Прекратились ежегодные массовые исследования по выявлению умственно одаренной молодежи, замедлилась разработка новых национально ориентированных диагностических средств и т.д. Все это, можно сказать, перешло на вновь организованные академические лицеи и профессиональные колледжи, в которых широко используется дифференцированное обучение, обеспечивающее индивидуализацию интеллектуального развития учащихся.

Работа с одаренными детьми – непрерывный процесс, требующий постоянного совершенствования, внимания и поддержки. Поэтому вопрос обновления форм и методов работы с одаренными детьми сегодня становится одним из актуальных и вместе с тем, острых проблем, стоящих перед системой образования Узбекистана.

Современный этап реализации Национальной программы по подготовке кадров требует переосмысления подходов к обучению и развитию одаренной молодежи, обновления форм и совершенствования научно-методической базы на основе современных знаний о природе развития одаренности, разработки психологических средств диагностики, стимулирования и помощи одаренным и талантливым.

Развитие и воспитание одаренной и талантливой молодежи решает насущную задачу формирования интеллектуального и творческого потенциала демократического государства, обеспечивает возможности интенсивного социального и научно-технического прогресса, дальнейшего развития науки и культуры, всех областей производства и социальной жизни страны.

В связи с этим, назрела необходимость создания стратегии государственной политики как неотъемлемой части текущего этапа реформирования системы непрерывного образования в сфере раннего выявления, обучения, воспитания и поддержки одаренной молодежи,

Основная концептуальная идея заключается в формировании единой и целостной системы отбора, изучения, поддержки одаренности разных форм и тем самым совершенствование интеллектуального и творческого потенциала Республики Узбекистан, способного обеспечить устойчивое развитие его государственности, экономической и социальной сфер.

Социокультурной и педагогической микросреды, помощь семье в работе с ними, программно-методическое обеспечение всех уровней и этапов работы с одаренными детьми и молодежью.

Составленная нами Концепция одаренности детей и молодежи, представляет собой систему принципов, механизмов и мер по созданию условий для выявления, поддержки, поощрения и дальнейшего сопровождения одаренных учащихся общеобразовательных школ, детей, имеющих ограниченные возможности, учащихся средних специальных, профессиональных образовательных учреждений и студентов высших учебных заведений. Данная концепция как система представлений о стратегических целях и задачах является основой в формировании единой и целостной системы работы с одаренными детьми и молодежью в Узбекистане.

Поиск и выявление интеллектуально и творчески одаренной молодежи, помимо научно выверенных психолого-педагогических методов, осуществляется на школьных олимпиадах,

конкурсах, фестивалях искусств, научно-практических конференциях, спортивных соревнованиях таких как «Универсиада», «Баркамол авлод», «Келажак овози», «Умид нихоллари», а также на ежегодных выставках творчества учащихся профессиональных колледжей, телевизионных конкурсах и турнирах.

Интенсивное интеллектуальное развитие, углубленное, профильное, дифференцированное профессионально ориентированное обучение осуществляется в специализированных школах и академических лицеях, которые предоставляют возможность одаренным и талантливым обучающимся проявить и развить свои природные способности, реализовать особые дарования, углубить свои познания в конкретных областях знаний и узких направлениях научных дисциплин.

Для удовлетворения индивидуальных образовательно-развивающих потребностей детей и подростков, в том числе детей с особыми потребностями, создается и развивается сеть внешкольных образовательных учреждений.

Опираясь на предшествующий опыт работы с одаренными детьми и молодежью в нашей стране и за рубежом, концепция предусматривает систему мер, направленных на формирование и реализацию государственной политики в области образования, связанных с ранним выявлением, обучением, воспитанием и поддержкой одаренности.

Главной целью работы с одаренной учащейся молодежью является развитие интеллектуальных ресурсов общества, повышение социального статуса творческой и активной личности, создание условий для выявления и максимального развития интеллектуальных способностей учащихся общих средних и средних специальных, профессиональных образовательных учреждений, студентов высших учебных заведений их самореализации, профессионального самоопределения в соответствии со способностями.

Создание системы государственной поддержки и социальной защиты одаренных учащихся, детей с особыми потребностями и студентов преследует цель обеспечения основных прав обучающихся на выбор видов и форм профессиональной деятельности, создания оптимальных условий для выявления и развития любого вида одаренности и способностей.

Реализация указанных целей предусматривает формирование комплекса мер по идентификации одаренных, поиск и предъявление им образцов креативности, организацию развивающей

Кадыров К.Б.

(Республика Узбекистан, г. Ташкент,

Институт изучения проблем молодежи и

подготовки перспективных кадров при Агентстве

по делам молодежи Республики Узбекистан)

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ УЧЕБНОЙ МОТИВАЦИИ У СТУДЕНТОВ

Актуальность исследования проблемы профессиональной идентичности как фактора развития учебной мотивации у студентов заключается в том, что эффективность и успешность обучения студентов во многом определяет эффективность воспитания будущего поколения. Решающей силой развития общества является гармонично развитое поколение. Поэтому в нашей стране вопросы воспитания физически здорового и духовно зрелого молодого поколения подняты на уровень государственной политики [1, 69 с.].

Целью настоящего исследования явилось изучение влияния профессиональной идентичности на формирование учебной мотивации, а также разработка практических рекомендаций по формированию профессиональной идентичности у студентов.

В качестве методического инструментария были использованы следующие методики:

1. Методика изучения статусов профессиональной идентичности (А.Азбель) [2].

2. Методика изучения мотивации обучения в вузе Т.И.Ильиной [3].
3. Методика для диагностики учебной мотивации студентов (А.А.Реан и В.А.Якунин, модификация Н.Ц.Бадмаевой) [4].
4. Методика К.Замфир «Мотивация профессиональной деятельности» (в модификации А.А.Реана) [5].

Общая характеристика выборки и первичные результаты исследования. В настоящем исследовании приняли участие 70 студентов 1-2 курса факультета физики, механики и математики, зарубежной филологии, а также геологии и географии НУУз имени Мирзо Улугбека. Из первого курса приняли участие 28 студентов (13 юношей и 15 девушек), а из второго курса – 42 студента (34 юношей и 8 девушек). Таким образом, в исследовании участвовали студенты разного возраста и пола в пределах от 18 до 26 лет.

С целью исследования взаимосвязей между особенностями профессиональной идентичности и учебной мотивации студентов были использованы эмпирические данные, полученные по методике А.А.Азбель для изучения статусов профессиональной идентичности и методики А.А.Реана и В.А.Якунина для диагностики учебной мотивации студентов.

Вся плеяда корреляционных связей между профессиональной идентичностью и учебной мотивацией свидетельствует о том, что, чем выше осознание студентами правильности выбора будущей профессии, тем более высокий уровень учебной мотивации, которая выражается в хорошей успеваемости, в успешном овладении знаний и умений, благоприятном личностном развитии и в эффективной подготовке к будущей профессиональной деятельности. И наоборот, если субъект учебной деятельности находится в неопределенном состоянии или выбрал свой профессиональный путь не по своему желанию, то, скорее всего мотивация в учебном процессе отсутствует, что проявляется в нежелании обрести знания, в стремлении приобрести диплом при формальном усвоении знаний. Таким образом, ситуация выбора имеет преимущество, и она влияет не только на осознанные, но и на реально действующие мотивы. Важно то, что студент выбрал профессию сам, достаточно осознал важность выбора профессии, и что его выбор может привести к реальным последствиям для его жизни. Именно в таком случае учебная мотивация побуждает и направляет личность к получению будущей профессиональной деятельности.

Если обратить внимание на корреляционные связи между шкалами профессиональной идентичности и шкалами методики Т.И.Ильиной для изучения мотивации, то можно наблюдать так же не менее интересные результаты.

Обнаруженные взаимосвязи, возможно, означают что, студенты, которые не имеют прочных профессиональных целей и планов или те, которые выбрали будущую профессию, прислушиваясь к мнению авторитетов (родителей, друзей) стремятся овладеть профессией, не приобретая при этом профессионально важные знания и умения. А также студенты, исследующие альтернативные варианты дальнейшего профессионального развития также в достаточной степени не стараются приобрести знания, а стремятся получить документ, о том, что окончили вуз. Таким образом, можно отметить, что чем выше уверенность в правильности профессионального выбора, тем выше склонность к сохранению общей структуры учебной мотивации на получение знаний и получение диплома с относительно высокими мотивами на приобретение профессии. Это можно рассматривать как взаимообусловленность развития типа мотивации и профессиональной идентичности, т.е. представление студентов о своей профессии непосредственно влияет на приобретение знаний, умений и навыков.

Анализируя корреляционные взаимосвязи между шкалами методики А.А.Азбель для изучения статусов профессиональной идентичности и методики К.Замфир для изучения мотивации профессиональной деятельности, можно говорить о том, что уровень осмысленности выбора профессии, система знаний о нем и о себе, а также знание о профессиональных ценностях и жизненных убеждениях, положительно влияет на оптимизацию учебно-познавательной деятельности будущих специалистов. Данные взаимосвязи можно объяснить тем, что в процессе обучения студенты, недостаточно хорошо осознающие собственную принадлежность к специальности и те, которые не поступали по

собственному желанию, ориентируются на внешние отрицательные мотивы. Такой способ вхождения в специальность не стимулирует в должной мере профессиональное развитие и превращает будущую деятельность в деятельность, совершаемую под давлением внешней необходимости. А студенты, у которых сформирована профессиональная идентичность, доминирует внутренняя мотивация и они не ориентируются на внешние средства достижения цели, например, заработать деньги, получить признание и т.п.

Также можно отметить, что внутренняя мотивация студентов более эффективно действует на осознанный выбор дальнейшего профессионального развития и на активное принятие осмысленных решений о своем будущем. Известно, что сама внутренняя мотивация – это понимание смысла деятельности, убежденность. Данный тип мотивации не только влияет на профессиональное самосознание, но и на личность студента. Высокая степень осознания выбора профессии, возможна в основном, при преобладании внутренней мотивации. При этом внешняя положительная и внешняя отрицательная мотивация по сравнению с внутренней мотивацией обладают меньшей устойчивостью.

Более того, корреляционный анализ связей выявил, что студенты, которые выбрали профессиональный путь самостоятельно, а также те, которые осознают, что имеет место проблема выбора профессионального пути и находящийся в поиске альтернатив, стремятся получить одобрение от окружающих (родителей, однокурсников), стремятся к престижу, т.е. выбранная профессия, становится средством для достижения чего-то, не являясь самоцелью. Он выступает как обязанность к чему-то внешнему, как цена на приобретение благ, необходимых человеку.

Таким образом, на развитие учебной мотивации влияют множество факторов. Один из таких основополагающих факторов является отождествление себя с будущей профессией. Именно чувство профессиональной идентичности побуждает силы мотивационных факторов в структуре учебной деятельности. Развитие осознания своей тождественности с избранной профессией формирует положительное отношение к себе как к субъекту собственной учебно-профессиональной деятельности.

Важно то, что с помощью методических средств выявления статуса профессиональной идентичности и учебной мотивации, студенты могут узнать, в каком направлении им действовать и какие способности в себе развивать. Ведь формирование адекватного представления о себе как о будущем специалисте с осознанием перспектив и смысложизненных целей, направленные на приобретение профессии сочетает в себе все описанные выше качества и умения.

Обобщая все вышесказанное, можно отметить, что студенты с высоким уровнем развития профессиональной идентичности обладают позитивным образом избранной профессии: история и значение профессии в настоящее время, условие, средства труда, требования профессии к человеку, перспективы развития профессии и пр. С сопоставлением образа профессии с образом «Я» у студента складывается осознание своей тождественности с избранной профессией, формируется положительное отношение к себе как субъекту учебно-профессиональной деятельности, что способствует развитию познавательной деятельности в учебном процессе.

По сравнению с другими факторами, которые оказывают влияние на формирование учебной мотивации, профессиональная идентичность играет ведущую роль. Именно представление о требованиях современному профессионалу, положительные образцы для подражания в профессиональной деятельности сопутствуют преобладанию познавательного мотива.

Практические рекомендации. Резюмируя все полученные результаты и выводы по исследованию, необходимо отметить, что становление профессиональной тождественности студентов и его влияние на успешность учебного процесса непосредственно связано с социально-психологическими условиями в системе высшего образования. Система вузовского образования по обучению специалистов должна обладать широким набором средств, обеспечивающих развитие умений. Одним из наиболее важных моментов в этом является то

взаимодействие, которое складывается между преподавателем и студентом: вступая в субъективные отношения и являясь их активным участником, студент начинает воспринимать реализуемое общение как норму, как свой индивидуальный выбор. Данное утверждение говорит о необходимости создания в образовательном процессе вуза педагогических условий, которые включают в себя:

- оказание помощи при интеграции студентов в студенческую группу, а также адаптацию в условиях вуза;
- организацию воспитательной работы, направленной на раскрытие личностного потенциала студенческой молодежи;
- консультирование студентов и содействие в разрешении проблемных ситуаций при обучении в вузе и общении с однокурсниками;
- использование проектной методики и игровых технологий в учебно-воспитательском процессе вуза.

Традиционно адаптация студентов рассматривается как совокупность трех аспектов, таких как адаптация к условиям учебной деятельности, адаптация к группе и адаптация к будущей профессии. В реальной жизни эти аспекты неразрывно связаны между собой и при этом от педагога требуется:

- информирование студентов о трудностях адаптационного периода и способах их преодоления;
- формирование у студентов стремления к оптимальной адаптации, перестройке поведения, совершенствованию своей личности в соответствии с новыми требованиями, т.е. активизация самовоспитания;
- помощь студентам в организации самовоспитания.

Психолог, исходя из результатов, полученных с помощью специальных методик, нацеленных на выявление мотивации учебной деятельности, а также на определение статусов профессиональной идентичности, удовлетворенности ею, может выявить степень выраженности этих показателей. Далее, в сотрудничестве с педагогом может разработать программу психокоррекционной работы для повышения успешности учебной деятельности тех студентов, которые имеют низкие уровни успешности обучения и осознания выбранной профессии.

Психолог, работающий в системе высшего образования, который исследует мотивационный компонент личности в структуре профессионального саморазвития, должен учитывать следующие положения:

- провести диагностику для выявления профессиональной идентичности и учебной мотивации (индивидуально или в группе);
- определить успешность учебной деятельности, мотивы поступления в вуз, степень осознанности выбора профессии;
- разработать психокоррекционную программу тренинга на основании материалов настоящего исследования, а также программу тренинга на личностный рост;
- индивидуальное консультирование со студентами по различным проблемам;
- работа с родителями и педагогами.

Таким образом, создание положительной атмосферы в образовательном процессе, педагогическое сопровождение, включающее педагогическую поддержку и психологическую помощь студентам, способствуют формированию у них профессиональному и личностному развитию, успешной адаптации, а также адекватной профессиональной самооценки в целом. Становление профессионально-личностного развития будущих специалистов в ходе учебно-профессиональной деятельности должно осуществляться как целенаправленный процесс, эффективность которого определяется комплексом выявленных нами педагогических и психологических условий: стимулирование учебной мотивации и мотивации самопознания, выбором оптимального стиля деятельности и общения, усилением воспитательной и развивающей функции обучения, созданием позитивной микросоциальной, профессиональной среды, профессионализацией межличностного взаимодействия.

Литература

1. Мирзиёев Ш.М. «Критический анализ, жесткая дисциплина и персональная ответственность должны стать повседневной нормой в деятельности каждого руководителя». Доклад на расширенном заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2016 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2017 год. – Т.: Узбекистан. – 2017. – 104 с.
2. <https://irbitgc.ru/upload/files/section/project/ACC/ProfIdentichnost.pdf> (Дата обращения к ресурсу: 15.10.2016г.)
3. <http://testoteka.narod.ru/ms/1/05.html> (Дата обращения к ресурсу: 15.10.2016 г.)
4. https://www.eztests.xyz/tests/personality_badmaeva (Дата обращения к ресурсу: 15.10.2016г.)
5. <http://www.vashpsixolog.ru/psychodiagnostic-school-psychologist/122-tests-guidance/716-motivation-professional-activity-c-zamfir-technique-to-modify-a-a-reana> (Дата обращения к ресурсу: 15.10.2016г.)

Красавина М.С., Кабакова М.П.
(Республика Казахстан, г. Алматы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ БОРЬБЫ С ОДИНОЧЕСТВОМ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРНЕТ-ЗНАКОМСТВ ПО СРАВНЕНИЮ СО ЗНАКОМСТВАМИ В РЕАЛЬНОЙ ЖИЗНИ

Насколько интернет-технологии позволяют справиться с чувством одиночества? Отвечая на этот вопрос, М.С. Сороцкий пишет о том, что стремление заполнить свои реальные потребности в общении с помощью виртуального пространства приводит к неудовлетворенности реальным миром, эскапизму и аддикции [1].

По его мнению, интернет-среда может компенсировать какие-то недостатки в реальной жизни, но без понимания причин и следствий, а значит, не решая корня проблемы и только усугубляя ситуацию. Таким образом, человеку нужно строить близкие взаимосвязи только в реальном мире. Интернет может стать инструментом для поиска таких взаимоотношений, но ни в коем случае не заменой.

С.Н. Хуторной также подчеркивает, что дефицит информации о человеке может легко заменяться иллюзией в нашей голове [2]. Переписка сглаживает все недостатки человека, будь то застенчивость, дефекты внешности, неприятные черты характера. Таким образом мы можем в один момент понять, что строим взаимодействие не с реальным человеком, а с иллюзией в своей голове.

На самом деле это не единственная проблема. Есть огромное количество историй, когда посредством интернета, создавая придуманную интернет личность, сливая интимные фотографии, занимаясь вербовкой в запрещенные на территории Казахстана организации, происходит кража средств.

Но мы не разделяем пессимизма предшествующих исследователей.

Как считает К.А. Искакова, «общение с помощью интернета в целом расширяет сферу взаимодействия людей, оно характеризуется поиском новых знакомств, установлением круга друзей и единомышленников. Этот процесс связан с естественной для человека потребностью обмена знаниями, мнениями, эмоциями» [3].

Поэтому, важно отметить, что, во-первых, многие люди знакомятся в сети именно для того, чтобы потом перенести общение в реальность.

Во-вторых, даже дружба посредством интернета может дарить счастье, стабильность, спокойствие, поддержку и заботу. В этом смысле в нашем мире стерты все границы. Люди могут быть на связи, общаться по видеозвонку, и тогда нет никакой принципиальной разницы между другом с соседней улицы и другом из соседней страны.

Поиск друзей через интернет имеет много значительных преимуществ. Например, людям легче находить соратников с похожими интересами, а значит, согласно логике, люди должны себя чувствовать менее одинокими, чем были их бабушки и дедушки.

Но на самом деле бесконечный выбор – это лишь иллюзия выбора. Люди стремятся найти идеальный вариант, и не находят никакого. Это доказывается феноменом сайтов знакомств. Огромное количество людей годами сидят на сайтах знакомств, знакомятся, но не находят отношения. Причина тому иллюзия, что можно подобрать лучший вариант, но проблема в том, что идеал недостижим, а для построения крепких долгосрочных отношений идеала и не требуется.

Таким образом, в 21 веке наряду с реальным, живым общением получило широкое распространение виртуальное общение посредством интернет. И это становится нормой современной жизни. В этой связи борьба с одиночеством посредством интернет-технологий является решением актуальной проблемы уже больше 20 лет с того времени, как интернет получил широкое распространение в нашей стране. Актуальность данной проблемы натолкнула нас на мысль исследовать этот вопрос.

Цель исследования: изучить связь активности и эффективности интернет-знакомств в борьбе с субъективным чувством одиночества.

Задачи исследования: 1) Проведение анализа научной литературы об эффективности построения социальных взаимосвязей через интернет-знакомства для преодоления чувства одиночества. 2) Составление анкеты и проведение онлайн опроса. 3) Разработка практических рекомендаций по преодолению чувства одиночества у современного человека.

Общая гипотеза: существует определённая связь между частотой, активностью и эффективностью интернет-знакомств в борьбе с субъективным чувством одиночества.

Частные гипотезы:

1) Наиболее эффективными площадками для знакомств, общения и дружбы являются сервисы, где люди обладают общим контекстом (например, беседы или группы по интересам).

2) Целенаправленность и активность знакомств влияет на качество и эффективность общения, а соответственно, на чувство одиночества.

Метод исследования. Мы провели исследование методом анкетирования в онлайн формате, с помощью специально составленной анкеты из 15 вопросов в Google forms. Результаты опроса были подвергнуты математической обработке, были применены коэффициент корреляции Пирсона.

В исследовании приняло участие 300 человек, из них – 79,3% женщины, 20,7% мужчины.

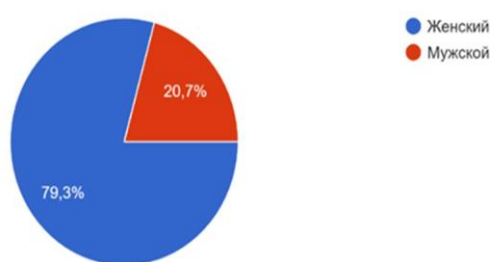

Рисунок 1 – Пол опрошенных

Разброс исследуемых по возрасту. Большую часть выборки, а именно 66,9% составила молодежь в возрасте 18-22 лет, 23,1% - лица в возрасте 23-27 лет и 10% - молодые люди в возрасте 27-32 лет.

Больше половины испытуемых – 61,5% не женаты (не замужем) и не имеют отношений; 9,5% - женаты/замужем и 29,1% - состоят в отношениях.

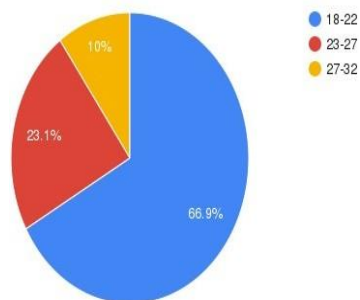

Рисунок 2 – Возраст опрошенных

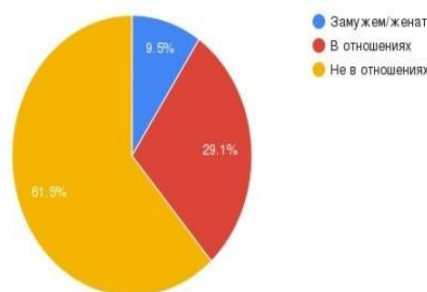

Рисунок 3 – Семейное положение опрошенных

Таким образом, наша выборка представлена в большей степени представительницами женского пола (79,3%), в возрасте от 18 до 22 лет, не состоящих в отношениях, одиноких.

На вопрос о количестве доверительных взаимоотношений (дружеских, романтических и т.д.), большинство опрошенных – 86,1% ответили, что имеют близкие и доверительные отношения с 2-5 людьми (с супруг(-ой), с друзьями, с родителями); 12% опрошенных указали о 5-10 близких людях и только 1,8% имеют больше 10 близких друзей.

Из всех респондентов испытывают чувство одиночества каждый день - 13,8%, несколько раз в неделю – 27,6%, раз в несколько недель – 28,5 %.

Большинство испытуемых пыталось искать друзей с помощью интернета (82,3%), а 17,7% - не искали через интернет.

1. Интернет не является более эффективным способом наладить социальные взаимосвязи по сравнению с реальной жизнью. Несмотря на развития социальных сетей и других технологий, человек все также знакомится в реальной жизни. Использование интернет-технологий в контексте борьбы с одиночеством не приносит значительных результатов.

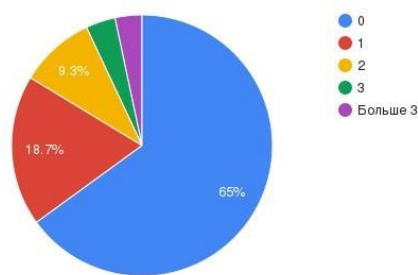

Рисунок 4 – Сколько друзей человек нашел посредством интернета

Не найдено взаимосвязи между количеством друзей и наличием попыток знакомиться в интернете ($r=0,04$). Видимо, люди пытаются разнообразить свою социальную жизнь не только из-за малого количества социальных взаимосвязей. Между количеством друзей и оценкой этих попыток тоже нет взаимосвязи ($r=0,06$).

Не выявлено корреляции между количеством друзей в общем и количеством друзей, найденных через интернет ($r=0,06$), найденных целенаправленно ($r=0,0007$). Значит люди, которые имеют много друзей, не обязательно искали их через интернет и специально. Много друзей можно найти случайно и в жизни.

Нет зависимости между количеством друзей и тем, где чаще всего друзей находят ($r=0,02$), количеством попыток ($r=0,01$), количеством эффективных попыток ($r=0,02$). Люди с большим количеством друзей могут найти их как в реальности, так и в интернете.

Большее количество своих друзей я нашел...
300   ответов

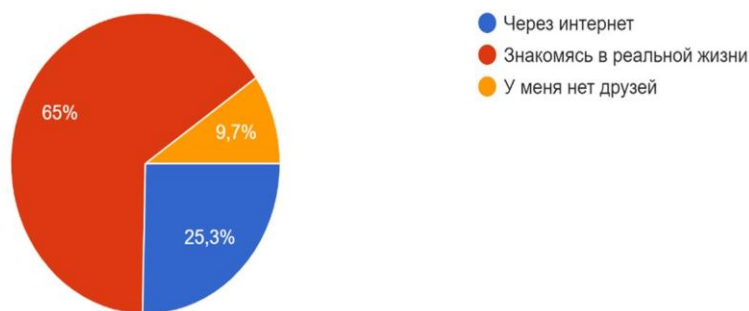

Рисунок 5 – Ответ на вопрос «где я нашел друзей?»

2. Количество знакомств не переходит в качество, скорее всего важнее качество и глубина общения с каждым человеком. Не найдено ни прямой, ни обратной корреляции между количеством людей, с которыми человек познакомился в интернете, и количеством людей, которые стали друзьями ($r=0,03$).

3. Знакомиться лучше нецеленаправленно, в местах по интересам.

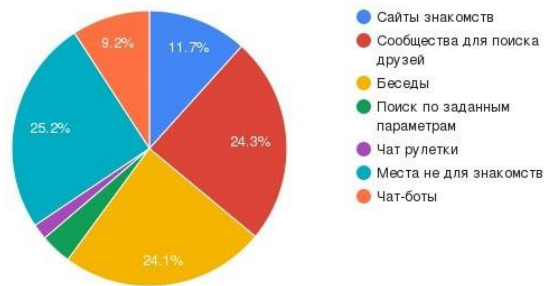

Рисунок 6 – Наиболее эффективные места поиска друзей для опрошенных

Таким образом, полученные данные не подтвердили общую гипотезу о том, что существует определённая связь между частотой, активностью и эффективностью интернет-знакомств в борьбе с субъективным чувством одиночества.

Частная гипотеза о том, что наиболее эффективными площадками для знакомств, общения и дружбы являются сервисы, где люди обладают общим контекстом (например, беседы или группы по интересам) подтверждена.

Частная гипотеза о том, что целенаправленность и активность знакомств влияет на качество и эффективность общения, а соответственно, на чувство одиночества – не подтвердилась.

Следовательно, опираясь на результаты проведенного исследования, можем предложить ряд практических рекомендаций для преодоления чувства одиночества:

- 1) Не важно, где вы будете знакомиться – в жизни или в интернете.
- 2) Главное – активно общаться с собеседником.
- 3) Знакомиться лучше по интересам, если это интернет – в беседах, в тематических сообществах, в комментариях к интересным видео.
- 4) Не нужно тратить очень много сил на поиски, все равно количество и целенаправленность знакомств не даст результата. Знакомиться лучше спокойно и в свое удовольствие.
- 5) Общение в интернете лучше быстрее переводить в реальность, либо, если нет такой возможности, вместе создавать общий опыт.

Литература

1. Сороцкий М.С. Виртуальное общение: социальные сети - одиночество или исповедальность? // *НОМОТНЕТИКА: Философия. Социология. Право.* - 2012. - №14 (133). - <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnoe-obschenie-sotsialnye-seti-odinochestvo-ili-ispovedalnost>
2. Хуторной С.Н. Сетевое виртуальное общение и его влияние на межличностные отношения // *Современные исследования социальных проблем.* - 2013. - № 6 (26). - С. 9. - <https://cyberleninka.ru/article/n/setevoe-virtualnoe-obschenie-i-ego-vliyanie-na-mezhlichnostnye-otnosheniya>
3. Исакова К.А. Философские проблемы интернета. Проблема одиночества и отчуждения // *Вестник КарГУ.* – 2004. - <https://articlekz.com/article/6717>

ПОДХОДЫ И КЛАССИФИКАЦИИ КОПИНГ-СТРАТЕГИИ

В психологии стресса копинг-стратегии находят широкое применение. Американские психологи Ричард Лазарус и Сьюзан Фолкман ввели это понятие рассматривая транзактную стрессовую модель. В данной модели стресс – это результат взаимодействия человека и средовых процессов, которые его окружают.

Прежде всего, копинг – процессы, стимулирующие преодоление стресса человеком, которое он испытывает. В свою очередь, копинг-стратегиями является осознанное и целенаправленное поведение субъекта в тяжелой жизненной ситуации.

Результат совладания с непростой ситуацией зависит от реальной ситуации и личности самого субъекта. Следует отметить, что одна и та же ситуация, возникающая с человеком в разные периоды его жизни будет иметь разную степень влияния.

Специалистами отмечаются следующие подходы по совладанию ситуациями, вызывающими стресс:

Диспозиционный подход. В этом подходе происходит рассмотрение вопроса о том, что «существуют личностные качества, детерминирующие лучшее совладание с возникшими тяжелыми жизненными ситуациями» [1, 68 с.]. В диспозиционном подходе говорится о связи между эффективными или неэффективными копинг-стратегиями и особенностями личности.

Ситуативный подход (Динамический). В нем рассматривается совладание со стрессом в связи с изменением конкретных тех или иных ситуаций. Ричард Лазарус – один из представителей этого подхода. Лазарус считал, что в большей степени стрессовая ситуация оказывает влияние на сам стиль стрессового совладания. Он утверждал, копинг – это когнитивные и поведенческие усилия, затрагиваемые индивидом для ослабления влияния источника стресса. Влияние на копинг оказывают «следующие параметры: успешность собственных действий, наличие необходимых ресурсов, степень угрозы субъекту» [2, 101 с.].

Интегративный подход. Исследователи, придерживающиеся интегративного подхода, утверждают, что, «как и личностные, так и ситуационные факторы оказывают влияние на выбор копинг-стратегий» [3, 180 с.].

Лазарус и Фолкман рассматривают «следующие типы совладания с возникновением стрессов» [4, 73 с.]:

1. **Проблемно-ориентированное совладание.** Совладание, которое направлено на разрешение возникшей стрессовой ситуации. Этот тип совладания стимулирует решение проблемной ситуации. Может проявляться в агрессивных реакциях и в использовании рациональных возможностей, которые направлены на разрешение возникшей проблемы.

2. **Эмоционально-ориентированное совладание.** Оно находит свое применение в том случае, нельзя повлиять на ситуацию. Этот вид совладания отвечает за регулирование эмоциями, он меняет отношение к возникшему событию. Находит свое проявление в принятии на себя ответственности, позитивной переоценке, поиске социальной поддержки.

Многие исследователи придерживаются мнением о том, что «задействование нескольких, вместо одной, копинг-стратегий будет более эффективным» [5, 113 с.]. Отмечается, что «стратегии позитивной переоценки и избегания являются недостаточно эффективными» [5, 114 с.]

Коэн и Лазарус выделили пять основополагающих задач копинга:

1. Сохранение тесных взаимосвязей с людьми;
2. Поддержка эмоционального равновесия;
3. Положительный образ «Я»;
4. Приспособление, терпение;
5. Минимизация влияния отрицательных воздействий возникшей ситуации.

Лазарус и Фолкман в результате своего исследования получили модель совладания со стрессом, в которую вошло следующее:

- запланированное разрешение проблемы – включает в себя рационализацию, которая необходима для изменения ситуации; так человеку представляется возможным определить возникшую проблему, найдя другие пути решения, это эффективно помогает справиться человеку с возникшей ситуацией;

- дистанцирование – человек дистанцируется от ситуации, этим он уменьшает значимость и ее влияние;

- конфронтующее поведения – агрессивная реакция на возникшую ситуацию, когда человек хочет повлиять с помощью агрессии, отмечается повышенная готовность к риску;

- уход-избегание – бегство от возникшей трудной ситуации;

- принятие ответственности – признание участия человека в возникшую проблему, он пытается ее решить;

- поиск социальной поддержки- человек обращается за помощью к окружающим его людям;

- «самоконтроль-повышенная устойчивость эмоций и действий»;

- положительная переоценка – поиск положительных моментов в стрессовой ситуации» [5, 81 с.]

Стратегия конфронтующего поведения и запланированного разрешения проблемы будут относиться к проблемно-ориентированному совладанию. Все, кроме этих будут относиться к эмоционально-ориентированному.

Основополагающими копинг-стратегиями, как утверждают исследователи, являются «запланированное разрешения проблем, уход-избегание, поиск социальной поддержки» [2, 114 с.]. Следует отметить основные копинг-ресурсы: эмпатия, когнитивные ресурсы, аффилиация, локус контроля, «я» концепция.

Классификация К. Гарвера - одна из многих классификаций копинг-стратегий. По мнению Гарвера, «к наиболее эффективным копинг-стратегиям можно отнести направленные на разрешение ситуации» [6, 54 с.]

Наиболее адаптивными копинг-стратегиями исследователи относят:

- планирование-планирование своих действий в сложившейся ситуации;

- положительное истолкование и рост, то есть переоценка ситуации с положительной стороны, и принятие ее как события необходимого для жизненного опыта;

- активный копинг, то есть человек предпринимает активные действия для устранения стрессора;

- принятие-признание того, что ситуация действительно произошла;

- поиск активной общественной поддержки, то есть обращению за помощью к окружающим.

Авторы отмечают еще одну группу стратегий, являющуюся эффективной. Но эти стратегии не связаны с активным копингом. К этой группе относят:

- поиск эмоциональной общественной поддержки, то есть поиск понимания и сочувствия со стороны;

- подавление конкурирующей деятельности – полное сосредоточение внимания на стрессоре и снижение активности в других сферах;

- сдерживание, то есть ожидание благоприятных условий, способствующих разрешению ситуации.

К еще одной группе исследователи относят «копинг-стратегии неадаптивные. В определенных ситуациях могут сподвигнуть человека к адаптации к возникшему стрессу» [6, 63 с.] Сюда относятся:

- ментальное отстранение – психологическое отстранение от стрессора, путем сна, развлечений или мечтаний;

- фокус на эмоциях и их выражениях – эмоциональное реагирование в проблемной ситуации;
- отрицание стрессового события;
- поведенческое отстранение – отказ или уход от разрешения ситуации;
Следует отметить, что К. Гарвер выделил еще одну группу наиболее узнаваемых копинг-стратегий:

- юмор;
- запрещенные вещества и алкоголь;
- религия.

На данный момент вопрос выбора копинг-стратегий и оценка их эффективности является одной из проблемных. Некоторые выбранные копинг-стратегии эффективны и полезны в одной возникшей ситуации, а в другой – наоборот противоположны. Также, как и для одного человека в конкретном случае выбранная им стратегия совладания со стрессом положительно скажется на его состоянии, в то время как с другим человеком в таком же случае эта копинг-стратегия будет малоэффективна или вовсе неэффективна. В выборе копинг-стратегии следует учитывать множество различных влияющих факторов: возникшая ситуация, личность субъекта, оказывают влияние также половые, возрастные, социальные и культурные особенности. Выбранную человеком копинг-стратегию следует считать наиболее эффективной, если она улучшает его общее и эмоциональное состояние.

Литература

1. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения, - Кострома, 2004 – 68 с.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. – М.:Наука, 1983 – С. 101-115
3. Ветрова И.И. Совпадающее поведение: современное состояние и перспективы / под ред. А. Л. Журавлева, Т.Л. Крюковой, Е. А. Сергиенко. М.: Ин-т психологии РАН, 2008. – С. 179-197.
4. Либина А.В. Совладающий интеллект – М.: Издательство Эксмо, 2008 – 73 С.
5. Муздыбаев К. Совладание с жизненными трудностями // Журнал социологии и социальной антропологии – 1998. – Т. 1 – С. 81-114.
6. Рассказова Е.И., Гордеева Т.О., Осин Е.Н. Копинг-стратегии в структуре деятельности и саморегуляции: психометрические характеристики и возможности применения методики СОРЕ // Психология. Журнал Высшей школы экономики – 2013. Т. 10, № 1. – С. 54-63

Қожахмет Ж.Е.

*(Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті)*

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМУЫ

Жоғары жалпы және кәсіби мәдениеті бар, психологиялық-педагогикалық іс-әрекет үдерісінде өз ұстанымын белсенді түрде бекітуге қабілетті тұлғаны қалыптастыру болашақ маман даярлау жүйесін жетілдірудің ажырамас шарты болып табылады. Бұл мәселені шешу көбінесе болашақ педагогтің дайындығын жеке деңгейге шығаратын, студенттің кәсіби дайындығы мен субъективті ұстанымын біріктіретін, қажетті және нақты дайындық арасындағы сәйкессіздікті жоюға көмектесетін тұтас педагогикалық үдерісті ұйымдастыру қағидатына байланысты.

Кадрлар даярлаумен айналысатын жоғары білім маманның кәсіби мәдениетін тиімді мақсатты қалыптастыруға назар аударуы керек. Жоғары оқу орнындағы оқу үдерісінде студенттер болашақта кәсіби қызметте жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін оны жетілдіре алуы үшін кәсіби мәдениетке саналы деңгейде араласа бастағаны жөн.

Кәсіби дайындық үдерісінде кәсіби құзіреттілікті ғана емес, сонымен бірге болашақ маманның кәсіби мәдениетін қалыптастыруға назар аудару керек, ол кәсіби құзыреттілік, өз мамандығына мотивациялық және құндылық қатынасы, кәсіби мәселелерді шешуде

шығармашылық көзқарасты қамтамасыз ететін кәсіби маңызды қасиеттер мен кәсіби бағдар арқылы ашылады. Жоғары оқу орнындағы оқу үдерісінде студенттер кәсіби қызметте неғұрлым жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін одан әрі оны жетілдіре алуы үшін кәсіби мәдениетке саналы деңгейде қосылуға тиіс. Осы орайда, Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев "Жаңа жағдайдағы қазақстан: іс-қимыл кезеңі" атты халыққа Жолдауында еңбек нарығында сұранысқа ие мамандарды дайындауға ерекше мән беріледі [1].

Болашақ маманның кәсіби мәдениетінің жоғары деңгейі кәсіби міндеттерді шешуге дамыған қабілетімен, яғни дамыған кәсіби ойлау мен санамен сипатталады. Кәсіби мәдениет- бұл адамның кәсіби мәселелерді шешудің әдістері мен тәсілдерін игеруінің белгілі бір деңгейі. Сондықтан болашақ мамандарды кәсіби даярлауда білім беру бағдарламаларының мазмұнын қандай да бір кәсіби мәдениетті қалыптастыруға бағыттап, жаңартуды талап етеді.

XXI ғасырдың басындағы тұлғаның кәсіби мәдениетімен қатар психологиялық мәдениетін зерттеу мәселесі өзекті бола бастады (А.Г. Асмолов [2]). Кәсіби мамандарды дайындауда тұлғаның психологиялық мәдениетін зерттеудің негізгі тәсілдері Е.А. Климовтың [3], А.А. Бодалевтың [4], О.И. Мотковтың [5] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Ғалым А.Б. Орлов педагогтың кәсіби- психологиялық мәдениетін зерттеді.

Зерттеулерді зерделей келе, психологиялық мәдениеттің төмендегідей функцияларын көрсетуге болады (А.Г. Асмолов [2,35 б.], И.С. Кон [6], В.А. Петровский [7], В.П. Зинченко [8] және т.б.):

- психологиялық көзқарастардағы жетістіктерді сақтау және беру;
- адамдардың тиімді өзара әрекеттесуін, өзара түсінушілігін қамтамасыз ету;
- адамның сыртқы және ішкі іс-әрекетін интеграциялау;
- өмірдің өзін-өзі анықтауын, өзінің өмір жолын саналы түрде құруын анықтау;
- адамның ішкі әлемін үйлестіру;
- адам қызметінің әртүрлі салаларында кәсіби маман қалыптастыру және т. б.

Тұлғаның психологиялық мәдениеті жүйелі білім ретінде тұжырымдалады. Кәсіби тұрғыда жүйелі білім беру психологиялық мәдениет қалыптасудың алғы шарттарының бірі болып табылады. Осы орайда, зерттеулерді талдай келе, психологиялық мәдениеттің компоненттерін ажыратуға болады.

Сурет 1- Психологиялық мәдениет компоненттері

Психологиялық мәдениеттің танымдық компонентінің негізінде сауаттылық жатыр. Тұлғаның психологиялық мәдениетінің "негіздері" ретінде, осы бағыттағы білімді, дағдыларды, символдарды және т.б. меңгеру жатады. Педагог мамандардың психологиялық білімі оның психологиялық мәдениетін қалыптастыру жолы ретінде тұжырымдауға болады.

Психологиялық мәдениеттің танымдық компонентінің құрамдас бөлігі ретінде құзыреттілік алға шығады. Психологиялық құзыреттілік практикалық қызметті шешу үшін білімді, дағдыларды, икемділіктерді тиімді қолдану болып табылады. Психологиялық құзыреттіліктің тараптары: қарым-қатынастағы құзыреттілік (Л.А. Петровская [9], Ю.М. Жуков [10] және т. б.), әлеуметтік-перцептивті құзыреттілік (А.А. Бодалев [4,28 б.] және т. б.), интеллектуалдық құзыреттілік (М.А. Холодная [11] және т. б.), әлеуметтік құзыреттілік (В.Н. Куницына [12]).

Кәсіби тұлғаның психологиялық мәдениетінің құндылық-семантикалық компонентінде құндылықтар туралы теориялық және әдіснамалық идеялар жүйесін қарастырады. Кеңес психология ғылымында құндылықтарды зерттеу тәсілдері төмендегідей тұжырымдалады:

- жалпы психологиялық (В.А. Василенко (құндылық- мән ретінде)) [13], С.Л. Рубинштейн [14], Б.Г. Ананьев (бағыттылық- құндылықтың жетекші сипаттамасы) [15];

- мотивациялық (Д.А. Леонтьев [16] және т. б.);

- сенім ретінде құндылық (Ш. Шварц [17] және т. б.);

- құндылық мақсатты нұсқау ретінде (И.С. Нарский [18] және т. б.);

-құндылықтардың иерархиясы (Т.В. Корнилова [19] және т. б.)).

Психологиялық мәдениеттің рефлексивті компонентінде рефлексия ұғымына тоқталамыз. Рефлексияны субъектінің өз қызметінің құралдары мен негіздерін білуі ретінде тұжырымдалады. Рефлексияның төмендегідей түрлерін ажыратады:

- мінез-құлық;

- танымдық;

- жеке;

- коммуникативті.

Педагогтің кәсіби өзіндік сана-сезімін "Мен – өзекті", "Мен – ретроспективті", "Мен – мінсіз", "Мен-рефлексивті" құрылымдарында қарастыруға болады.

Психологиялық мәдениеттің креативтілік компонентінің ерекшеліктері: тәуелсіздік, икемділік, сынилық, жылдамдық, кеңдік, тереңдік. Бұл ерекшеліктер болашақ педагог-психологтардың кәсіби-психологиялық мәдениетін дамыту жолдарын айқындауға мүмкіндік береді.

Мәдени-психологиялық мінез-құлық көріністеріне мыналар жатады: жақын және алыс адамдармен сындарлы қарым-қатынас; өз өмірін, тағдырын саналы түрде "құру", өз өмірінің толыққанды "шебері" болу мүмкіндігі; адамның сыртқы және ішкі іс-әрекетінің бірлігін іске асыру; үйлесімді ұйымдастырылған шығармашылық; өзінің қызықты шығармашылық ісінің болуы; өз істерін сындарлы жүргізу; өзінің ішкі әлемін үйлестіру.

Әлеуметтік интеллект тұлғаның психологиялық мәдениетінің жүйе құраушы факторы ретінде тұжырымдалады. Сонымен қатар кәсіби-психологиялық мәдениет контекстінде әлеуметтік интеллектіні интегралды зияткерлік қабілет ретінде қарастыратын зерттеулер де бар.

Қорытындылай келе, жоғарыда көрсетілген психологиялық компоненттердің құрамдас бөліктері арқылы болашақ педагог-психологтардың кәсіби-психологиялық мәдениетінің дамуын эксперименттік тұрғыда зерттеуге болады.

Әдебиет

1. Тоқаев Қ. "Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі". Қазақстан халқына Жолдау.
2. Асмолов Г. Стратегия социокультурной модернизации образования: на пути к преодолению кризиса идентичности и построению гражданского общества// Вопросы образования №1, 2008. - 65-86 с.
3. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения 2010 г.- 304с.
4. Бодалев А.А. https://www.phantastike.com/contact/psy_of_com/zip/
5. Мотков О.И. https://www.psychologos.ru/articles/view/psihologicheskaya_kultura_v_mozaike_lichnosti_o.i._motkov
6. Кон И.С. Социологическая психология. - Воронеж: МОДЭК, 1999. -560 с.
7. Петровский В.А. https://www.phantastike.com/logica/logic_petrovsky/zip/
8. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт. — М.: «Языки славянских культур», 2010.
9. Петровская Л.А. «Общение — компетентность — тренинг: избранные труды», М.: Смысл, 2007.
10. Жуков Ю.М. https://www.phantastike.com/social_psychology/practical_social

11. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд., перераб. — СПб. «Питер», 2004. — 384 с.
12. Куницына В.Н. Методика исследования мотивации самоутверждения // Социальная психология: диалог Санкт-Петербург—Якутск. СПб., 2002.
13. Василенко В.А. <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-tsennost-v-otechestvennoy-nauchnoy-literature-k-postanovke-problemy>
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Серия: Мастера психологии Издательство: Питер, 2002. - 720 с.
15. Ананьев Б.Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. - М.: Директ-Медиа, 2008.
16. Леонтьев Д.А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова / Под ред. Б. С. Братуся, Е. Е. Соколовой. — М.: Смысл, 2006 (а). С. 85-105.
17. Шварц Ш. <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-metoda-izucheniya-tsennostnyh-orientatsiy-sh-shvartsa>
18. Нарский И.С. https://phsreda.com/ru/article/97497/discussion_platform
19. Корнилова Т.В. Саморегуляция и личностно-мотивационная регуляция принятия решений / Субъект и личность в психологии саморегуляции/ Под ред. В.И. Моросановой. - Ставрополь: СевКавГТУ, 2007.

Куандыкова Б.Ж.

(Республика Казахстан, г. Алматы, университет «Туран»)

Перленбетов М.А.

*(Республика Казахстан, г. Алматы,
РОО «Казахское психологическое общество»)*

Давлетова А.А.

*(Республика Казахстан, г. Алматы,
РОО «Казахское психологическое общество»)*

ПРЕВЕНЦИЯ АУТОДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Возрастающие темпы роста негативных социально-психологических проблем в обществе, вызвавшие обеспокоенность общества в целом (подростковый суицид, насилие в отношении детей и т.д.) требуют всестороннего изучения причин их появления, разработки технологии диагностики и мер предупреждения. Индикатором социальной запущенности или благополучия семьи является психоэмоциональное состояние ребенка, показывающее психологическую атмосферу в семье. В настоящее время, когда идут масштабные перемены и быстрые процессы социально-экономических и политических изменений в обществе, труднее всего приходится подросткам с их еще не устоявшимся мировоззрением, подвижной системой ценностей.

Важно понять, что подростковый возраст сложнее, чем может показаться на первый взгляд. Период подросткового возраста в психологии характеризуется как кризисный период. Это момент перехода из детства во взрослую жизнь. Подросток это уже не ребенок, но еще и не взрослый. У него появляется новообразование - «чувство взрослости», а новых смыслов, ценностей взрослой жизни, форм взаимодействия во взрослом мире еще нет. Самоубийство подростка чаще всего рассматривается как результат того, что крик о помощи не был услышан вовремя. Но, кроме того, это поступок, при помощи которого юноша или девушка пытается привлечь к себе внимание окружающих, особенно своих родителей.

Аутодеструктивное (саморазрушающее) поведение – один из видов девиантного поведения, появляющееся в непреднамеренных действиях, следствием которых является физическое или психическое разрушение личности или взаимодействие человека с окружающими людьми и самим собой, при котором наносится вред, то есть его действия направлены на нанесение прямого или косвенного ущерба собственному физическому или психическому здоровью.

Как известно, суицид занимает третье место в классификации причин смертности у населения (после онкологических болезней и заболеваний сердца). По данным ВОЗ около 20%

самоубийств в мире приходится на подростковый и юношеский возраст. Число же суицидальных действий и намерений гораздо больше.

Печальное лидерство по количеству суицидов на 100 000 жителей страны принадлежит США, Канаде, Индии, России, а из европейских стран Венгрии, Швеции, Швейцарии, Дании.

Важным фактором, влияющим на суицидальное поведение, является религия. У верующих людей риск суицида значительно ниже, чем у людей без устойчивых религиозных убеждений. Характер религиозных убеждений также влияет на показатели самоубийств. В странах, большая часть населения которых исповедует ислам или католицизм, наблюдается более низкий уровень суицидов по сравнению с другими странами, особенно теми, где доминирующую роль играет протестантство [1].

Одним из главных факторов суицидального поведения в подростковом возрасте выделяют **неблагоприятную семейную обстановку**. Разрушительность семейного уклада отмечена практически всеми современными учеными, исследовавшими проблему детского суицида. Ситуация длительного конфликта в семье или ситуации развода родителей. Подростку нелегко выдерживать ситуацию, когда каждый из родителей «гнет свою линию». Утрата значимой привязанности, например, смерть мамы для ребенка становится нелегким испытанием. Отсутствие в семье «значимого взрослого». В этой ситуации проявляется социальная и психологическая изолированность подростка.

Суицидогенные составляющие семейного воспитания - гиперопека, гипоопека, авторитарность родителей с ригидными установками, низкий культурный и образовательный уровень родителей. Конфликты с семьей чаще всего связаны с неприятием молодым человеком системы ценностей старшего поколения.

Отец и мать, по данным исследования специалистов РОО «Казахское психологическое общество» (2021г.), являются идеалом лишь у 21% «проблемных» подростков, в группе «нормальных» мальчиков и девочек этот показатель составляет 41% (для отца) и 56% (для матери). Наибольшим доверием у подростков пользуются мамы (77% всех опрошенных). Однако чем сильнее у подростка выражен суицидальный синдром, тем реже он доверит свои тревоги даже матери, еще реже отцу (23%). Потеря доверительной связи с родителями - вот один из сильнейших стимуляторов суицидального синдрома у подростков. Мысли о самоубийстве мучают подростка тем чаще, чем меньше он доверяет своим родителям. Но болезненнее всего дети воспринимают даже не конфликты с родителями, а их холодное безразличие к себе. Смертельный холод одиночества чувствуется в ответах 17% подростков, когда они говорят, что в тяжелые минуты своей жизни они не хотят (или не могут) обратиться за помощью ни к кому. Нет, стало быть, среди десятков окружающих людей родных, близких, приятелей и учителей ни единого человека, с кем он смог бы разделить свою большую боль, облегчить душу, получить лечебное сочувствие или полезный совет.

Закономерно, что у исследователей проблем суицида подростков встает вопрос, кто чаще всего совершает суициды. Кто из подростков входит в группу риска? Кто подвергается риску? Хотя определить, какой тип людей суицидоопасен, невозможно, известно, что одни подростки подвергаются большему риску совершить самоубийство из-за специфических ситуаций, в которых они оказались, и специфических проблем, которые перед ними стоят. Вот кто находится в зоне повышенного суицидального риска:

- депрессивные подростки;
- подростки, злоупотребляющие алкоголем и наркотиками;
- подростки, которые либо совершали суицидальную попытку, либо были свидетелями того, как совершил суицид кто-то из членов семьи;
- одаренные подростки; подростки с плохой успеваемостью в школе;
- беременные девочки;
- подростки, жертвы насилия.

В Казахстане, за последние 6-7 лет, частота суицидов составила 30 случаев на 100 тысяч подростков. Средний показатель в мире 7 случаев на 100 тысяч. Это выводит нашу страну на

одно из первых мест в списке стран, где подросткам наиболее свойственно суицидальное поведение.

Отмечая актуальность проблемы, президент и вице-президент РОО «Казахское психологическое общество» Перленбетов М.А. и Давлетова А.А. совместно с директором ОФ «Центр поддержки семьи «Жануя» Есимбековой А.К. разработали **автоматизированную программу «Система диагностики психологического состояния детей «Ресурс»** зарегистрированную в Департаменте по правам интеллектуальной собственности (авторское свидетельство № 2174 от 28 сентября 2017г.).

Совместно с Комитетом по правам детей МОН РК с 2017 по сегодняшний день данную программу применяли в школах и колледжах г. Алматы, Сарыагашского района Туркестанской и Алматинской областей, всего протестировали более 165000 обучающихся. Данная система диагностики показала свою высокую эффективность в определении уровня социально-психологической запущенности или благополучия семьи.

Хотелось бы отметить, что автоматизированная программа позволяет одновременно охватить большое количество детей и составить **«Карту психологической напряженности»** в городском и Республиканском масштабе, что позволит своевременно запланировать и оказать социально-психологическую помощь не только подросткам, но и их семьям [2].

Одной из целей составления «Системы диагностики психологического состояния детей «Ресурс» являлся подбор такого диагностического материала, который позволил бы оперативно, комплексно и объективно получить информацию о суицидальном поведении детей и подростков в возрасте 11-18 лет за 20-30 минут.

Назначение программы: Получение комплексной информации о психическом состоянии подростка;

- Прогноз возможных различных негативных отклонений формирования психики;
- Выявление склонности к неадекватным поступкам и действиям;
- Раннее выявление различных форм семейного неблагополучия;
- Средство профилактики суицидального поведения;
- Дифференцирование обучающихся по трем категориям – «норма», «зона скрытого риска», «зона повышенного риска».

• Осуществление первичного сбора и последующей обработки информации для применения общих психологических коррекционных программ и индивидуальной работы с детьми и их семьями в национальном масштабе);

Оказание психологической помощи детям группы риска, предлагаемой специалистами РОО «Казахское психологическое общество»:

- ведение журнала учета лиц, обратившихся за психологической помощью;
- психологическая коррекция родительско-детских отношений, начиная с родителей;
- наличие программ индивидуального психолого-педагогического сопровождения детей

из группы риска;

- наличие комплексных программ индивидуального сопровождения детей, имеющих потенциальную возможность совершения суицида с указанием характера причин, мер по предотвращению и ликвидации конфликтных и критических ситуаций в социальном взаимодействии участников образовательного, воспитательного или реабилитационного процесса, а также предложений по устранению субъективных причин, способствующих реализации суицидальных намерений;

- количество и результативность проведения психологического консультирования и психокоррекционных бесед по переориентации жизненных целей, коррекции самооценки, развитию рефлексии и т.д.;

- снижение аутоагрессивных тенденций у детей и подростков.

Оценкой общего состояния тестируемых детей, на наш взгляд, должно быть ни в коем случае не сравнение с другими странами, где условия жизни, менталитет и другие составляющие однозначно отличаются от казахстанских, а сравнение с существующей

статистикой. РОО «Казахское психологическое общество» имеет возможность профессионального оказания всего спектра услуг – от проведения социологического исследования по определению психологического состояния детей и подростков, выявления нуждающихся в помощи детей и подростков, организации дополнительного обучения и консультаций педагогов-психологов до проведения необходимых мер психокоррекции и реабилитации.

Если нам удастся своевременно выявить и оказать помощь нуждающимся в ней подросткам, статистика суицида в Казахстане существенно снизится, вот это и будет нашими победными показателями.

Литература

1. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире. /Под ред. Этьенна Г. Круга и др./ Пер. с англ. — М: Издательство «Весь Мир», 2013. — 376 с. ISBN 5С7777С0225С2.
2. Система мониторинга и психологической помощи несовершеннолетним. Комплексный подход. Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия: Психология және социология. №1 (80). 2022.
3. <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>

Лаврова А.В., Сарбасова В.Н.

(Республика Казахстан, г. Тараз,

Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати)

ПРОФИЛАКТИКА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ МОЛОДЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Современные социально – экономические и политические условия, быстрый темп жизни, неопределенность в будущем оказывает влияние на профессиональную деятельность личности. Несмотря на программы адаптации молодых специалистов, информационный поток и острая конкуренция на рынке труда, насаждение культа «успешности», конфликты между коллегами также способствуют появлению острых, кратковременных или продолжительных стрессов на рабочем месте.

Именно профессиональный стресс по результатам многочисленных исследований является основной причиной эмоционального выгорания молодых специалистов. В основном эмоциональное выгорание наблюдается у людей профессий, входящих в систему «человек - человек».

Специфика системы «человек - человек» заключается в том, что субъекты профессиональной деятельности постоянно находятся в межличностном и межкультурном, информационном взаимодействии. Немаловажную роль в данной системе имеют коммуникативные компетенции молодых специалистов, умения находить компромиссы, навыки выхода из конфликтной ситуации.

Психологическое здоровье личности является условием профессиональной самореализации и творческого подхода к решению профессиональных задач. Важным фактором успешной профессиональной деятельности является стрессоустойчивость, навыки противостояния стрессовой ситуации.

Феномен «эмоциональное выгорание» равным образом предмет многочисленных исследований физиологии и психологии, социологии и медицины. Термин *burnout* был введен Х. Фреденбергером в 1974 году.

Многоаспектность и сложность феномена привело к разночтениям самого понятия эмоционального выгорания и его последствий. Существуют различные подходы к определению понятия выгорания. По мнению В.В.Бойко эмоциональное выгорание - механизм психологической защиты, выработанный личностью в течение жизни и проявляющийся отсутствием эмоциональных реакций на психотравмирующее воздействие[1]. Общепринятой является утверждение С. Maslach, согласно которой, эмоциональное выгорание - синдром, являющийся следствием продолжительной реакции на хронический

стресс, возникающий при межличностных контактах в ходе рабочего процесса и сопровождающийся эмоциональным истощением, цинизмом и редукцией профессиональных достижений [2]. Таким образом, в определениях исследователей эмоциональное выгорание представлено как реакция на стресс, следствием которого являются снижение производительности труда, раздражительность, потеря интереса ко всему, личностная деформация, истощение собственных ресурсов человека.

Краткий обзор различных моделей эмоционального выгорания представлен в таблице 1.

Таблица 1 - Модели эмоционального выгорания

Название модели, автор	Синдром эмоционального выгорания	Основной фактор, вызывающий эмоциональное выгорание
Однофакторная модель эмоционального выгорания (Аронсон, Пайнс)	состояние физического, эмоционального и когнитивного истощения, вызванного длительным пребыванием в эмоционально перегруженных ситуациях	истощение
Двухфакторная модель (Д. Дирендонк, В.Шауфели, Х. Сиксма)	двухмерная конструкция, состоящая из эмоционального истощения и деперсонализации	нервное напряжение, истощение
Трехфакторная модель (К. Маслач, С.Джексон)	трехмерный конструкт, включающий в себя эмоциональное истощение, деперсонализацию, редукцию личных достижений	эмоциональное истощение
Динамическая модель (Б. Перлман, Е. Хартман)	основные классы реакции на организационные стрессы: физиологические, аффективно – когнитивные, поведенческие	физическое, мотивационное и эмоциональное истощение; дезадаптация
Процессуальная модель М.Буриша	высокая положительная установка на выполнение профессиональной деятельности сменяется разочарованием, снижением интереса к работе	чувство усталости, депрессия

Сравнительный анализ различных моделей эмоционального выгорания показал, синдром эмоционального выгорания представляет собой конструкт, включающий в себя эмоциональное истощение, деперсонализацию, редукцию личных достижений.

В представленных моделях основным фактором, вызывающим эмоциональное выгорание является эмоциональное истощение. Рассмотрим понятие «эмоциональное истощение». Эмоциональное истощение - хроническое состояние эмоционального напряжения, возникающее в результате чрезмерной работы, завышенных требований к себе и/или постоянного стресса [3].

Эмоциональное истощение чаще всего сопровождается чувством опустошенности, снижением личностных ресурсов, психосоматическими расстройствами, потерей интереса к чему либо, неудовлетворенностью жизни.

Эмоциональное истощение рассматривается как основная составляющая и проявляется в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. Деперсонализация сказывается в деформации отношений с другими людьми. Редукция личностных достижений может проявляться либо в тенденции негативно оценивать себя, занижать свои профессиональные достижения и успехи, негативизме по отношению к своим служебным достоинствам и возможностям, либо в преуменьшении собственного достоинства, ограничений своих возможностей и обязанностей по отношению к другим людям [4,с.189].

Таким образом, анализ теоретической литературы по проблеме эмоционального выгорания позволил сделать ряд выводов:

- эмоциональное выгорание как следствие затяжных профессиональных стрессов ведет к серьезным отклонениям в физическом и психологическом здоровье, хронической депрессии;
- при комплексной и систематической работе по профилактике профессиональных стрессов (продолжительных, острых, кратковременных, эмоциональных) процесс эмоционального выгорания можно остановить.

Одним из составляющих комплексной работы являются программы по предупреждению и профилактике процесса эмоционального выгорания у молодых специалистов. Содержание программы по профилактике профессиональных стрессов включает в себя три раздела: психологическое просвещение (лекции, информационный час), практико-ориентированный тренинг «Позитивный образ Я», психологическое консультирование (таб.2). Каждый раздел имеет свои особенности организации и проведения. Цель программы: профилактика эмоционального выгорания, профессиональных стрессов у молодых специалистов.

Таблица 2 –Содержание программы по профилактике эмоционального выгорания молодых специалистов

	Содержание программы	Цель	Формы проведения
1	Раздел 1 Психологическое просвещение	Формирование психологической культуры молодых специалистов	Лекции, беседы, вебинары
2	Раздел 2 Практико-ориентированный тренинг «Позитивный образ Я»	Формирование позитивного образа Я, профилактика и предупреждение эмоционального выгорания молодых специалистов	Тренинг
3	Раздел 3 Психологическое консультирование	Оказание психологической помощи по сохранению психического здоровья	Консультирование
4	Круглые столы, встречи со специалистами	Популяризация психологических знаний	Круглые столы

Достижению психологического здоровья и комфорта на рабочем месте способствуют благоприятная, безопасная среда в организации, таймменеджмент, оптимизация условий труда, взаимная поддержка коллег.

Основными перспективными направлениями исследования феномена эмоционального выгорания являются разработка оригинальных и модификация уже существующих методов диагностики, осуществление междисциплинарного подхода к изучению проблемы эмоционального выгорания молодых специалистов.

Литература

1. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении. СПб. Сударыня. 1999. 32 с.
2. Maslach C., Leiter M.P. Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *Worldpsychiatry*. 2016;15(2):103–111.
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
4. Водопьянова Н., Старченкова Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. 2 –изд. СПб.: - Питер. 2008, - 336 с.

Менликул М.А., Аймаганбетова О.Х.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

СОЦИАЛЬНО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Как социальная норма и конструкция ценности не статичны, а также эволюционируют со временем в связи с технологическим прогрессом либо в силу влияния исторических процессов и события. И общество Казахстана подвергается существенным изменениям в различных сферах своей деятельности. С политическими и экономическими изменениями наряду, социум Казахстана подвергается к качественным и структурным изменениям. В основе их лежат изменения ценностных ориентации. Говоря в целом за последние года,

казахстанская система ценностей подвергалась частым и большим изменениям из-за преобразования практических сфер общественной жизни, а именно переход к рыночной экономике, культурно-религиозная трансформация, смена политического режима, а также зависит от влияния глобализации. То, что люди ценили в жизни, базовые ценности казахстанцев, потерпели коренные изменения. Появилась и стремительно развивается вера в «западные ценности», которые диктуют свободу слова, права человека, независимость прессы, и образ жизни западного человека стал примером для подражания. На сегодняшний день, в связи с событиями в мире перед современным Казахстаном стоит ряд задач – политических, экономических, социальных, но так же и главной проблемой будет духовная сфера, которая связана со противоречивыми и сложными событиями в нашей истории. Сам процесс глобализации приводит к увиливанию неустойчивости и неравномерности мирового экономического развития, национальные привычки и традиции ослабляются, социальные связи, размывается свойства национальной культуры. Нельзя не отметить последние события с начала года, которые так же повлияли на изменения ценностей, в особенности базовых. Ныне общество переживает ситуации, которые их сталкивают с глобальными тенденциями и вызовами. Остро стоят проблемы международной безопасности и борьбы с международным терроризмом, нацизмом. Особо важным условием против этих угроз является формирование у казахстанской молодежи духовно нравственных ориентиров. Основная задача на государственном уровне является воспитание патриотично настроенной молодежи, которая сможет демонстрировать высокую культуру, независимое мышление, способность ответственно принимать решения, нацеленные на повышение благосостояния страны, народы, и семьи. Именно ценностные ориентации, сформированные в юношеском возрасте, определяют особенности и характер отношений личности с окружающей действительностью и тем самым в определенной мере детерминируют ее поведение

Изучением данного вопроса в Казахстане за последние годы занимались такие ученые как Л. С. Касымова, О.Н. Аймаганбетова, М.К. Ермекбаева, Н.К. Сатыбалдин, Д.Т. Исаханов, Р.Ж. Ургалиев, Ж.К. Айдосова, Д.Б. Ахметова и др.

Исторические события, важные для молодого поколения, повлияли на их восприятие безопасности, а также на то, как они взаимодействуют с другими. По сравнению с предыдущими поколениями, технологические достижения (например, смартфоны, социальные сети) изменили то, как поколение общается, и получает информацию. Уникальный опыт и качества повлияли на эмпатию поколения, потому что, пережив эти события и увидев их влияние, они меняют то, как они могут понимать и принимать точку зрения других. Здесь экономическая защищенность предоставила возможность к качественному образованию, а также к большому количеству информации, что поспособствовало к развитию эмансипативных ценностей. Эмансипативные ценности послужили к развитию культуры для новых демократических институтов и развитию толерантности. Итоговым здесь являлось потребность к удовлетворению постматериалистических ценностей, а материальные воспринимались как само собой разумеющееся [1].

Было проведено исследование А.Б. Аймаганбетовым и Д.Т. Исахановой, что для казахстанской молодежи значимой проблемой является «поиск себя», материальная обеспеченность и здоровье. Наблюдалось что при решениях определенных задач, они опирались на свой жизненный опыт [2].

Исследование так же проводили на студентах, где впервые в Казахстане использовалась методика опросник Ш. Шварца, состоящий из 19 базовых ценностей личности, а также опросник социальных аксиом М. Бонда и К. Леунга. Казахстанские студенты показали высокую дистанцию власти и коллективизм. Было показано, что казахстанская молодежь отличается высоким уровнем консерватизма и низкой эгалитарной приверженностью в соответствии с ценностями Шварца. Было показано, что молодые люди отличаются высоким уровнем социального цинизма и динамичной внешностью. Участники заполнили опросник социальных аксиом и Анкету Портретных ценностей в качестве косвенного показателя

ценностей. Результаты этого исследования показывают, что существует совпадение между социальными аксиомами, а ценности Шварца демонстрируют значимые взаимосвязи с ценностями Шварца. Результаты казахстанского исследования молодежи показали, что социальный цинизм положительно коррелирует с властью, конформизмом и отрицательно коррелирует с самонаправленностью. Вознаграждение за применение положительно коррелировало с достижениями и соответствием, и оно отрицательно коррелировало с гедонизмом и традициями. Социальная сложность положительно коррелировала с самонаправленностью и доброжелательностью и отрицательно коррелировала с традициями и властью. Контроль судьбы положительно коррелировал с традицией и отрицательно коррелировал с самонаправлением. Религиозность была положительно коррелирована с традициями, соответствием и доброжелательностью. Религиозность отрицательно коррелировала с гедонизмом, стимуляцией и самонаправленностью. Ценности и социальные аксиомы будут пересекаться через индивидуальные предпочтения и поведение [7].

Ценностные ориентации были изучены А.С. Ахметовой и Н.Р. Салиховой, где казахские семейные ценности, счастливая семейная жизнь, соблюдение традиций выше, чем интересная жизнь и активная работа. Авторы посчитали что здесь раскрываются этнические особенности казахстанцев [4].

Исследование ценностных ориентаций и коммуникативных проблем студентов было проведено Ж.К. Айдосовой, Д.Б. Ахметовой под руководством, которое выявило преобладание у студентов казахстанских вузов ориентации на ценность социализации, на втором месте расположились ценности адаптации и на последнем месте – ценность индивидуализации. Полученные результаты позволили авторам сделать вывод, что для студентов характерен конвенциональный уровень развития моральных суждений и ценностей. [7].

Психологи Н.К. Сатыбалдина, Р.Ж. Ургалиев, проводя исследование гендерных особенностей жизненных ценностей современной молодежи, описали гендерные особенности жизненных ценностей современной молодежи в контексте культурных синдромов, исследователи увидели, что молодые люди с феминным типом гендерной идентичности направлены на соблюдение обычаев и традиций, уважения к ним и их принятие. Что касается молодых людей с маскулинным типом гендерной идентичности, то у них значительно сильнее выражено стремление к достижению личного успеха через проявление компетентности в соответствии с социальными стандартами [5].

К.Б. Сейдулаев провел исследование ценностных ориентаций у студентов педагогического вуза. В ходе исследования были получены следующие результаты: наиболее значима для студентов ценность «Стимуляция», второе место занимает «Доброта» и третьей по предпочтениям является ценность «Самостоятельность». В нижней части ценностной иерархии находятся ценности «Традиции», «Власть» и «Конформизм». Приоритет ценности «Стимуляция» в группе студентов отражает потребность в поддержании оптимального уровня активности в новом социальном статусе [6].

Вывод: Говоря в целом за последние года, казахстанская система ценностей подвергалась частым и большим изменениям из-за преобразования практических сфер общественной жизни, а именно переход к рыночной экономике, культурно-религиозная трансформация, смена политического режима, а также зависит от влияния глобализации.

Литература

1. Изучение казахстанских ценностей в сфере духовно-нравственного воспитания молодежи / Калдыбаева О.В., Кайдарова А.С., Аюпова Р.Р., Алинова З.Т. – Астана: НИЦ «Молодежь», 2017. – 142 с.
2. Ихсанова Д.Т., Аймаганбетов А.Б. Социальнопсихологические особенности развития ценностных ориентаций в юношеском возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2013. №2. С.23-33.
3. Ихсанова Д.Т. Социально-психологические особенности ценностных ориентаций в зрелом возрасте // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2016. №3. С.13-23
4. Ахметова А.С., Салихова Н.Р. Этнические особенности ценностей в казахско-язычной выборке // Актуальные проблемы развития личности в онтогенезе: матер. IV Всерос.науч. конф. / ред. В.В. Находкина, М.М. Прокопьевой, Т.Ю. Ковтун. Чебоксары: ЦНС «Интерактив плюс», 2015. С.11

5. Сатыбалдина Н.К., Ургалиев Р.Ж. Гендерные особенности жизненных ценностей современной молодежи // Вестник 36 КазНУ. Серия психологии и социологии. 2011. №3(38). С.19- 22

6. Сейдулаев К.Б. Исследование ценностных ориентаций у студентов педагогического вуза // Вестник КазНПУ. 2013. №1 (34). С.162-165.

7. Kassymova L.S., Aimaganbetova O.N., Yermekbaeva M.K. An examination of values and social beliefs of Kazakhstan youth // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2014. №2(49). С.3-13.

8. Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т. Изучение ценностных ориентаций казахстанской студенческой молодежи как одна из проблем социальной психологии // 2020. - С. 31-33.

Полывянная Н.В., Ким А.М., Ахтаева Н.С.

(Республика Казахстан, г. Алматы

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ БОЛИ: СИСТЕМНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Актуальность изучения хронической боли

Согласно определению, предложенному Международной ассоциацией по изучению боли: «Боль – это неприятное ощущение и эмоциональное переживание, связанное с действительным или возможным повреждением тканей или описываемое человеком в терминах такого повреждения» [1].

Одной из наиболее актуальных проблем психологии боли в настоящее время является проблема хронической боли.

В европейских странах процент людей, переживающих хроническую боль, достигает 15–20%. В США также каждый пятый взрослый в той или иной форме страдает хронической болью [2, 3].

Около 70% людей старше 65 жалуются в том или ином виде на хроническую боль, хроническую боль называют «тихой пандемией» [4]. Однако, хроническая боль может приходиться к людям независимо от возраста, половой, этнической принадлежности. К примеру, средний возраст начала хронической головной боли напряжения – 25–30 лет [5]. Дети и подростки также подвержены появлению хронических болей, хронической головной болью страдают по разным данным от 23% до 69% респондентов в различных выборках детей и подростков [6]. Никто не застрахован от появления хронической боли, поскольку механизм образования хронической боли связан с различными биопсихосоциальными факторами, в основе которых, предположительно, сильное физическое или эмоциональное потрясение, и последовавшая за ним хронификация.

Биомедицинская и биопсихосоциальная парадигма

С 1 января 2022 года официально вступает в силу МКБ-11, в котором впервые включен ряд новых диагнозов, в том числе обозначен хронический болевой синдром как отдельное заболевание [7].

Исследования последних 10-15 лет показывают, что хроническая боль является междисциплинарной проблемой, на данный момент для нее не существует строго медицинского лечения, представленного только в биомедицинской парадигме («лечить что болит»). В природе хронической боли присутствует значительный психологический компонент [8]. Хроническая боль в широком ряде случаев может быть подвержена переобучению, поскольку, вероятно, является «научением» продолжать испытывать боль после физической травмы, заболевания или эмоционального потрясения. Различные немедикаментозные методы психологического воздействия, психологического информирования и психотерапии оказывают положительное влияние, снижая интенсивность переживания и частоту возникновения триггеров, вплоть до полного исчезновения синдрома [9]. Путь хронификации от острой боли до хронической занимает по меньшей мере 3-6 месяцев, он является одновременно физическим и психологическим процессом – в мозгу

закрепляется способ реагирования на нечто угрожающее – сигналом переживания боли. Хроническая боль меняет и структуру головного мозга [10].

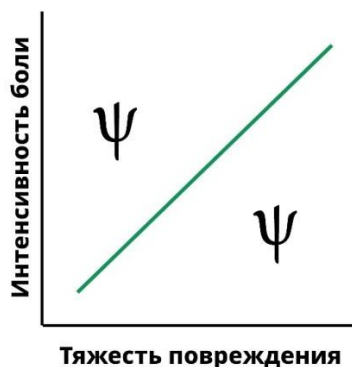

Рисунок 1 - Биомедицинская модель боли [11]

На рисунке 1 отражена зависимость интенсивности боли от тяжести повреждения – то, как боль понимается в биомедицинской парадигме [11]. Чем острее тяжесть повреждения, тем сильнее интенсивность боли. Такое понимание справедливо для острой боли и полезно при механических и температурных повреждениях тканей, однако оно несостоятельно в случае хронической боли. Дело не только в анализаторах, воспринимающих повреждение и интерпретирующих их как боль, но в «привычке» организма реагировать переживанием боли на угрожающий (реальный или воображаемый) стимул, либо угрозу, которая была актуальна в прошлом.

Биопсихосоциальная парадигма, в отличие от биомедицинской, представляет собой более широкий взгляд на проблему боли, расширяя возможности психологических и психосоциальных интервенций для терапии хронической боли.

Рисунок 2 - Биопсихосоциальные факторы хронической боли

На рисунке 2 отражены факторы, влияющие на переживание хронической боли в биопсихосоциальной модели, представленной Даниловым А.Б. [11]. Мы незначительно переформулировали данную схему, добавив к социокультурным факторам экономическую ситуацию и семейную обстановку, которые также, на наш взгляд, способны создавать угрозу для психики, а значит и приводить изначально склонного к хронической боли человека к новому эпизоду переживаний.

В биомедицинской модели болезни психологические реакции и их влияние на социальную ситуацию (например, на отношения в семье) рассматриваются как реакции на заболевание, имеющие второстепенное значение. Более широкое понимание природы

хронической боли в биопсихосоциальной парадигме дает представление о том, каким образом можно на нее влиять с различных сторон и в совокупности.

Рисунок 3 - Психофизиологические факторы хронической боли [12]

На рисунке 3 отражена взаимосвязь когнитивных, эмоциональных и физиологических характеристик, влияющих на переживание хронической боли, согласно биопсихосоциальной модели [12]. С когнитивной стороны внимание приковано к боли, присутствуют негативные установки, имеет место катастрофизация – преувеличение переживаний и выраженный страх перед тем, что все может стать хуже. В эмоциональном ракурсе хронической боли сопутствует переживание тревог и депрессия. Телесный ракурс описывает изменения в теле, связанные с увеличением болевых порогов, симпатической активации, увеличением тонуса мышц, что создает циклические предпосылки для невозможности расслабиться и продолжительного синдрома хронической боли. При этом навязчивое переживание страха и катастрофизация являются прогностическим фактором перехода боли от острой к хронической форме [13].

Биопсихосоциальная модель, отраженная в рисунках 2-3, позволяет глубже рассмотреть проблему хронической боли с точки зрения трех факторов, а также может стать основой для формулирования необходимых интервенций в ее терапии. Однако и в данной модели отсутствует существенный компонент – это индивидуальная история возникновения травмы.

Расширенная биопсихосоциальная модель

В традициях субъектного подхода к изучению личности системный подход В.А. Ганзена описывает психику человека через изящную системную интеграцию индивида, личности, субъекта и индивидуальности [14].

Рисунок 4 - Структурная модель психики по Ганзену В.А. [14]

На рисунке 4 отражена структурная модель психики по В.А. Ганзену. Она включает в себя описание человека как биологического организма, человека в системе социальных отношений и человека как субъекта деятельности, в этом смысле она близка

биопсихосоциальной модели. В прикладном значении системный, или системно-структурный подход может рассматриваться как основа для понимания механизмов возникновения хронической боли, а также определения направлений психологических интервенций с точки зрения системного подхода. Однако существенным отличием его от биопсихосоциальной модели является наличие четвертого компонента системы «Человек» – это его индивидуальность, соотносимая с понятием информации в базисе понятий «Время-пространство-энергия-информация». Это дает нам возможность предложить на ее основе системную модель интервенций в терапии хронической боли, представленную на рис.5.

Рисунок 5 - Системная модель интервенций в терапии хронической боли

Согласно нашей модели человек с хронической болью может встречаться с разными способами влияния на боль. Со стороны индивида – это проявленное внимание к телу, телесное осознание, достаточный отдых, лечебная физкультура, физиотерапия, массаж. Со стороны личности – социальная поддержка, социальные процессы, создание системы поддержки среди близких и далеких знакомых, медицинского персонала, психологов. Со стороны субъекта – психологическая работа над когнитивным и эмоциональным компонентами хронической боли, обращение к немедикаментозной терапии.

Вместе с тем, наша модель описывает ранее недостающий фактор индивидуальности. Подобно тому, как нет двух одинаковых депрессий, нет и двух одинаковых историй возникновения хронической боли. В личной терапии у человека есть не только задача изменить убеждения или эмоционально отреагировать, но и возможность развернуть историю возникновения боли как часть индивидуальной истории, собрав все ее информационные составляющие. Работа с травмой невозможна без выявления особенностей индивидуальности, раскрытия индивидуальной истории, осознания процессов психики, готовых к исцелению. Однако в пространстве здравоохранения этот фактор часто остается невидимым, поскольку глубокое погружение в историю пациента может быть затруднительным для специалиста-медика.

Индивидуальность определяется уникальным выбором конкретных форм, методов, техник влияния на конкретный возникающий приступ хронической боли. Пациент как индивидуальность может предпочитать ту или иную методику, в следующий раз, возможно, выбрав другую и т.д. Оставлять этот уникальный выбор и уникальные предпочтения для возвращения контроля над своей жизнью и болью – само по себе терапевтично, поскольку представляет пациенту возможность побыть в исследовательской или авторской позиции.

Таким образом, методологическое преимущество системно-психологического анализа в сравнении с принятой сегодня трехфакторной биопсихосоциальной моделью – опора на макроструктурное психологическое описание человека по Ганзену в описании механизмов хронической боли дополняется четвертым необходимым фактором. Методология системного подхода по В.А.Ганзену позволяет углубить дальнейший анализ проблематики хронической боли по схеме «Время-пространство-энергия-информация» уже внутри подструктуры индивидуальности в соответствии с представлением о человеке как гармонической системе.

Выводы и рекомендации

Хроническая боль является актуальной проблемой психологии боли. Для наиболее полного понимания хронической боли в рамках психологического научного знания, а также для разработки эффективных методов терапии необходим системный взгляд на природу хронической боли.

В данной статье рассмотрены актуальные труды последних 10 лет, посвященные хронической боли, проведен анализ биопсихосоциальной модели в версии А.Б. Данилова [12], а также впервые проведен системно-психологический анализ феномена хронической боли и представлена системная модель интервенций в терапии хронической боли. В качестве методологической опоры было взято системное макроструктурное психологическое описание человека по В.А. Ганзену [14], имеющее выраженный эвристический потенциал.

Статья актуализирует проблему хронической боли, предлагая ее системно-психологический анализ как методологию для дальнейшего теоретического и прикладного применения в практике немедикаментозных интервенций в психологии боли. Мы рассматриваем системно-психологический анализ как методологическое продолжение разработки традиции системного подхода, представленной в ряде докторских диссертаций казахстанских психологов (системный анализ процесса обучения по С.М. Джакупову, системно-структурная модель процесса понимания Ким А.М., системный анализ деятельности преподавателя высшей школы Н.С.Ахтаевой) [15, 16, 17, 18].

Литература

1. Раджа С.Н. и соавт. Пересмотренное определение боли Международной ассоциации по изучению боли: концепции, вызовы и компромиссы // *Боль*. 2020. Том. 161. № 9. С. 1976–1982.
2. Петроски Э., Харпаз Р. и др. Хроническая боль среди лиц, совершивших самоубийство // *Анналы внутренней медицины*. 2018. №169. С. 448-455.
3. Джонсон А.С., Гринвуд-Ван Мирвельд Б. // *Фармакология висцеральной боли*. 2016. № 75. С. 273–301.
4. Доменикьелло А.Ф., Рамсен К.Э. Тихая эпидемия хронической боли у пожилых людей // *Прогресс в нейропсихофармакологии и биологической психиатрии*. 2019. № 13(93). С. 284-290.
5. Осипова В.В. Мигрень и головная боль напряжения. В: *Клинические рекомендации. Неврология и нейрохирургия*. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2015. – 424 с.
6. Есин О.Р. Эпидемиология хронической боли у детей и подростков // *Журнал неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова*. 2018. № 118(5-2). С. 20-24.
7. МКБ-11. Международная классификация болезней 11 пересмотра. [Электронный ресурс] // URL: <https://icd.who.int/ru> (дата обращения: 16.04.2022).
8. Осипова В.В. Психологические аспекты боли. [Электронный ресурс] // URL: <https://paininfo.ru/practitioner/neurology/psychosocial/aspect/> (дата обращения: 16.04.2022).
9. Лим Дж.А. и соавт. Когнитивно-поведенческая терапия пациентов с хронической болью: последствия гендерных различий в эмпатии // *Медицина (Балтимор)*. 2018. № 97(23).
10. Мэй А. Хроническая боль может изменить структуру мозга // *Боль*. 2008. Том 137. № 1. С. 7-15.
11. Данилов А.Б. Биопсихосоциальная концепция боли. [Электронный ресурс] // URL: <https://medi.ru/info/11783/> (дата обращения: 16.04.2022).
12. Данилов А.Б., Данилов А.Б. Управление болью. Биопсихосоциальный подход. М.: «АММ ПРЕСС», 2012. – 568 с.
13. Терк Д. С., Уилсон Х. Д. Страх перед болью как прогностический фактор хронической боли: концептуальные модели, оценка и последствия лечения // *Текущие отчеты о боли и головной боли*. 2010. № 14(2). С. 88–95.
14. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1984. – 176 с.
15. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Диссертация доктора психологических наук: 19.00.01. Москва, 1998. – 356 с.
16. Ким А.М. Современная психология понимания. Монография. – Алматы: Қазақ Университеті, 2000. – 320 с.
17. Ким А.М. Системный подход в психологии // *Методологические проблемы общей психологии. Учебное пособие* – Алматы: Қазақ университеті, 2003. С. 3-22.
18. Ахтаева Н.С. Системно-психологическая подготовка преподавателя вуза. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 238 с.

СТУДЕНТТЕРДІҢ АЗАМАТТЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДА ЖАСТАР ҰЙЫМДАРЫНЫҢ РӨЛІ

Қазіргі таңда жастардың азаматтық белсенділігін дамытудың жаңа тетіктерін табу маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Азаматтық белсенділікті дамытуға тікелей әсер ететіндер қатарында жастар ұйымдарының орны ерекше.

Елміздің Президенті Қ.К. Тоқаев **«Жаңа қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» атты Қазақстан халқына Жолдауында** азаматтық қоғам мен құзырлы органдар осылай ашық ынтымақтастық орнататын тәжірибе біздің елімізде берік орнығуға тиіс. Осы мүмкіндікті пайдаланып, қоғам белсенділері мен заңгерлерге азаматтық ұстанымы және біліктілігі үшін ризашылығымды білдіремін" деген болатын [1].

Кейбір ғалымдардың пікірінше жастар ұйымдары қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріне араласуға жағдай жасаушы институт болып табылады [2]. Жастар ұйымдарының басымдылығы мынада:

- қатысушылар тең деңгейде болады: статусы, жасы бойынша;
- қатысушылардың қызығушылықтары мен қажеттіліктері сәйкес.

Тарихқа жүгінетін болсақ, кеңес дәуіріндегі жастар ұйымдарының іс-тәжірибелері коммунистік-идеология тұрғысынан зерттеліп, өз кезінде маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

Жаңа ғасыр жағдайында жастар ұйымының жұмыс мазмұнына жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық мәдениетке сүйенген халықтық- демократиялық қағидаға негізделген азаматтық белсенділікті қалыптасу сипаты енуі тиіс.

Көрнекті ғалым П. Блонскийдің пайымдауынша, жастар ұжымының табиғатын терең тану үшін, оның әр мүшесінің мінез-құлық ерекшеліктеріне мән беру керек деп есептеген [3]. Ол 1928 жылы жарыққа шыққан «Педагогикалық энциклопедия» басылымының белсенді ғылыми авторларының бірі бола жүріп, аталмыш жинақтың «Балалар ұжымындағы өзін-өзі басқару жұмыстары» атты бөлімде ұжымдық тәлім-тәрбие мәселелерін педология ғылымдары негізінде қарастыру туралы пікірін білдіреді.

Аталған анықтамалар жиынтығы жастар ұжымы туралы жалпы сипаттама беруге мүмкіндік туғызады. Бұл жерде біздер «ұжым» және «ұйым», «студент» және «жас» деген зерттеу нысанымыздағы ерекше назар аударатын мәселелер жөнінде түсініктеме беруді жөн деп санаймыз. Біздің ойымызша «ұжымның» да «ұйымның» да негізгі мақсаты бір, ол – ортақ мүдделерін бірлесе отырып шешуге және көздеген мақсатына жетуге ерікті түрде біріккен жастардың топтары. Ұжымдық топтасуды – жастардың қарым-қатынастары мен шығармашылық әрекеттерінің жиынтығы десек, ұйымдық құрылымды-ұжым жетістіктері мен мәртебесін анағұрлым жоғарғы деңгейге көтеруге бағытталған әлеуметтік құбылыс деп тұжырымдауға болады. Айталық, белгілі ұжымның озық дәстүрлерін немесе шығармашылық жетістіктері мен бастамаларын жинақтау, тарату, насихаттау үшін және ол жетістіктердің қоғам қажеттілігіне айналуы үшін бір емес, бірнеше ұжымдық топтарды біріктірген ұйымдық бірлестіктің әрекеті мен талабы анағұрлым тиімдірек болады деп санаймыз. Оның тиімділігінің тағы бір ерекшелігі - ұжым мен ұйымның педагогикалық тұтастығында болып табылады. Олардың тұтастығы жастар арасындағы қарым-қатынастарды реттеуге, білім беру ұйымдары мен қоғамға пайдасы тиетін ауқымды тәлім-тәрбиелік іс-шараларды өзара ынтымақтаса отырып жүргізуге, жастар ұжымында өзін-өзі басқару жұмыстарын оңтайлы үйлестіруде және педагогикалық қауымдастықпен бірлесе отырып мазмұнды –мақсатты жұмыстар зор мүмкіндік тудыратыны сөзсіз. Әр ұжымда қалыптасқан дәстүрлердің уақыт өткен сайын молайып, кейін ол дәстүрлердің бірнеше ұжым топтардың қажеттілігіне айналуы – мақсаты мен ой-арманы бір ұжымдардың бір ұйымға бірігуіне себепші болды. Демек, ұжым

әрекеттерінің айрықша белсенділік танытуы – олардың ұйымдық құрылымының қалыптасуына негіз болмақ.

Жастар клубы жұмыстарының мазмұны мен формасы олардың профильдеріне байланысты анықталатын [4]. Мәселен, көптеген жасөспірімдер клубтарында моральдық-этикалық тақырыптарына диспуттар ұйымдастырылатын, оқырмандар конференциялары, тақырыптық кештер, әдебиеттік оқулар, концерттер, спектакльдер, түрлі конкурстар, байқаулар, көрмелер, олимпиадалар өткізілетін. Клуб активі кәсіпорындарының, ғылыми мекемелердің музейлеріне, көрмелеріне ұжым болып баруды ұйымдастыратын, ал жазғы уақыттарда туристік жорықтар, саяхаттар, экспедициялар өткізілетін. Осының бәрі жастардың шығармашылық өнерінің дамуына, оларды тәжірибемен зерттеу жұмыстары дағдыларымен қаруландыруға мүмкіндік жасайтын. Клубтар жастардың демалысын дұрыс ұйымдастыруға, олардың шығармашылық қабілеттері мен ғылымға, техникаға, өнерге деген ықыласын дамытуға жәрдемдеседі.

Жастардың ұйым іс-әрекетіне араласуын өзбеттілікті, ұйымдастырушылық дағдыларды және басқарушылық икемділіктерді, коммуникабельділікті және бастамашылдықты, белсенді өмірлік ұстанымдарды дамытуға саналы бағытталу ретінде қарастырады. Бұл әрине, болашақ кәсіби іс-әрекетте азаматтық белсенділіктің дамуына кепіл бола алады.

Жастардың азаматтық белсенділігін дамытуда іс-әрекеттің әртүріне араласу деңгейінде жас ерекшеліктерге тікелей байланысты болып келеді. Мұнда әрине азаматтық белсенділік көріністеріне жағымды қатынас орнайды. Белгілі бір технологияларды пайдалана отырып, студенттердің өзін-өзі басқару жүйесінің жағымды әсері арқылы олардың азаматтық белсенділігін және белгілі бір құндылықты-нормативтік бағыдарлануын дамытуға болады. Бұл технологияларға мыналар жатады [5]:

- оқыту (көптеген ғалымдар мен практиктер бұл әдісті лидерлерге арналған тренингтермен теңестіреді);

- конкурстар;

- тағылымдамалар;

- жастардың тәжірибе алмасуы;

- креативті (шығармашыл) орта құру.

Жастар ұйымдары көптеген сол жас кезеңінде көрініс беретін іс-әрекетке айналушы қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әлеуметтік әрекетке бағытталған азаматтық белсенділікті дамытады.

Бүгінгі күні жастар ұйымдары мемлекеттің маңызды және қозғаушы бөлігі болып табылады. Осы жастар ұйымдары арқылы өскелең ұрпақтың бойында азаматтық белсенділікті дамыту жолдарын анықтау маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан жастар ұйымдарын тұлғаның табысты әлеуметтенуіне жағдай жасайтын және азаматтық белсенділікті дамытушы қоғамның бір бөлігі ретінде зерттеу мәселесі алға шығады.

Жастар қоғамдық бірлестіктері жас ұрпақтың әлеуметтік белсенділік таныту формасы ретінде бүгінгі таңда сапалы ерекше деңгейде дамып келеді. Еліміздің түрленуімен байланысты қалыптасудың жаңа кезеңін өткере отырып олар біртіндеп ресми түрде заңдастырылуда, жұмыс атқарудың арнайы ережелері мен механизмдері бар бірыңғай құрылымға жинақталуда. Олардың ауқымы, мақсаттары мен дүниетаным ерекшеліктері бойынша алуан түрлілігі жоғары қызығушылыққа ие.

Жастар бірлестіктерінің санының өсуі, іскерлік мақсаттары мен бағыттары бойынша олардың алуан-түрлілігі қоғамның сындарлы дамуының белгілері, жас буынның бастамасының көріністері болып табылады. Дегенмен көптеген бірлестіктер әзірге тұрақсыздықпен, жеткіліксіз кәсіпқойлықпен, «алдамшы» белсенділікпен сипатталады. Осыған байланысты маңызды теориялық және тәжірибелік мағынасы осы кездегі бірлестіктердің тиімділіктері туралы сұрақ тудырады. Олардың іскерліктерінің тиімділігін кешенді түрде және әр түрлі деңгейлерде қарастыру керек. Жастар ұйымдарының тиімділігі туралы сөз қозғаған кезде олардың деңгейлерін де атап өткен жөн:

Құрылымдық деңгей (макро-деңгей) – әлеуметтік тиімділік: қоғамның және оның жеке топтарының дамуындағы жастар бірлестіктерінің ролі, азаматтардың санасы мен мінез-құлқына әсер ету дәрежесі, шындықты түрлендіруге бағытталуы.

Позициялық деңгей (мезо-деңгей) – ұйымдастырушы тиімділік: жастар бірлестіктері қоғамдық іскерлік саласының өкілдері ретінде, олардың құрылымы мен функциялары, менеджмент ерекшеліктері, жұмыс технологиялары, өзара әрекет механизмдері.

Тұлғалық деңгей (микро-деңгей) – тұлғалық тиімділік: тұлғаның өзекті қажеттіліктері мен қызығушылықтарын жүзеге асыру мүмкіншіліктері, жастар бірлестігінің қатысушыларының әлеуетін дамыту.

Қазіргі заманғы қоғамдық қозғалыстың маңызды сипаттамасы елдегі біртекті орналасуы болып табылады. Балалар мен жастар одақтарының көп бөлігі ірі қалаларда шоғырланған. Жастардың және балалардың қоғамдық бірлестіктерін құруға арналған алаңға барлық типтер мен деңгейлердегі оқу орындары, қосымша тәрбиелеу мен білім беру мекемелері, тұрғылықты мекен-жайы бойынша аула клубтары, жастарға арналған орталықтар мен мекемелер жатады.

Қазіргі кездегі жастар және балалардың қоғамдық қозғалысы дамуының өзіндік белгісі болып ұйымға ерікті кіруі табылады. Бұл олардың іскерлігінің сөзсіз қағидасы болып қалуы керек. Алайда өз ұйымы үшін жас адамды таңдау еркі берілген кезеңде көптеген жастар үшін олардың біреуін де таңдамау еркі сияқты көрінеді, ол мемлекеттік және қоғамдық құрылымдар мен өсіп келе жатқан буынмен арадағы диалогты біршама қиындатады. Тек жастар бірлестіктерінің біразы өздеріне жас адамдарды жаппай мүшелікке өтуін қарастырады. Бүгінде әртүрлі деңгейдегі жастар мен балалар бірлестіктерінен белгіленген мүшелікті қарастыратын ұйымдар болып табылады, біршама бөлігі белгіленген мүшелікті қарастырмайтын бірлестіктер ассоциациясы, қозғалыстар, ұйымдар одағы болып табылады.

Қорытындылай келе, жастар саясаты қоғамдық формаларының даму тәжірибесінде бірқатар мәселелер бар. Оған жеке алғанда, жастардың қоғамдық жасақтаулары іскерліктерінің фрагменттігі, ортақ стратегиялық бастаманың болмауы, бар және әлеуетті мәселелерді сараптау және оларды шешу бойынша стратегиялық жоспарлау кіреді. Әртүрлі қоғамдық жасақтаулардың іскерліктерінің, жастар саясатын жүзеге асырудағы әртүрлі формалардың өзіндік ролі, азаматтық қоғамды қалыптастыруда негізін қалаушы пәкағидаттарын ұғынуға талпынысы жоқ. Ол қоғамдық сектор ішінде мемлекеттік ұйымдар жағынан қолдау бойынша бәсекелестікке апарды.

Әдебиет

1. Тоқаев Қ.К. Жаңа қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы» Қазақстан халқына Жолдауы.
2. Блонский П. https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=2166
3. Исаев Э.Ш. Молодежь как особая общественная группа в социальной структуре общества Германии/ Э.Ш. Исаев., Д.А. Петренко // Независимая газета, 2006. - №3.
4. Батъянова Л.Н. Гражданская активность как фактор и условие институционализации структур гражданского общества (Е.В. Чигрина, Л.Н. Батъянова, "Гражданин и право".- N 3., 2010.- С22.
5. Артюхович Д.В. Проблема гражданской активности личности в философской традиции.- М, 2002. – С.223

Сейдалиев А.М.

*Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.,
Қызылорда Болашақ университеті*

Рымханова А.Р.

*(Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.,
Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті)*

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГ МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ DAҒДАРЫС КҮЙЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі кәсіби даму дағдарыстарының психологиялық сипаттамаларын, олардың дамуын анықтайтын факторларды, дағдарыстарды бастан кешіру процесінде пайда болатын қызмет субъектісінің психологиялық құрылымындағы өзгерістерді, сондай-ақ дағдарыстардан шығу ерекшеліктерін анықтау қажеттілігімен байланысты. Кәсіби қызметтегі белең алатын дағдарыстар көптеген себептерге байланысты туындайды, олардың негізгі детерминанттары жас ерекшелігіне байланысты психофизиологиялық өзгерістер, өмір сүрудің әлеуметтік-экономикалық жағдайларының өзгеруі, жаңа білім беру стандарттарын енгізумен, кәсіби қызметті сiңiрудiң өсуімен, өмірлік маңызды оқиғалармен және т.б. байланысты педагогтың кәсіби қызметі мен белсенділігін орындау сапасына қойылатын талаптардың елеулі өзгерістері болуы мүмкін.

Бұл ретте дағдарыс проблемасын ашатын бірқатар зерттеушілердің жұмыстарына шолу жасалды. Педагог-психолог мамандарының кәсіби қызметіндегі дағдарыстардың пайда болуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сонымен қатар стрестік жағдайларды жеңуге ықпал ететін копинг-стратегияларды зерттеу мақсатқа алынады. Автордың тұлғаның кәсіби өмірінде туындайтын дағдарыстарды зерттеу нәтижелері көрсетіледі. Эксперименттік-эмпирикалық зерттеуде келесі психодиагностикалық әдістемелер қолданылды: Р.Лазарус пен С. Фолкманның Т.Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк, М.С. Замышляева бейімдеген "Копинг стратегиялары" әдістемесі; Р. Мартин мен Х. Лефкорт (Situational Humor Response Questionnaire) "Ситуациялық әзіл-сықақ реакциясы сауалнамасы".

Эксперименттік-эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері 2 жылдан 13 жылға дейінгі педагогикалық тәжірибесі бар педагог-психологтар мен 14 жылдан 36 жылға дейінгі педагогикалық тәжірибесі бар педагог-психологтар кәсіби дағдарыс жағдайындағы мінез-құлық стратегиясымен, кәсіби қызметте туындайтын қиындықтарды жеңу тәсілдерімен ерекшеленетіні жөніндегі зерттеу болжамын дәлелдеді.

Дағдарыс феномені психология мен педагогиканың егжей-тегжейлі зерттеу пәні болып қала береді. Қазіргі уақытта педагогтың кәсіби дамуы призмасы арқылы қарастырылатын дағдарыстық құбылыстарды зерттеу ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кейінірек, шетелдік психологияда дағдарыс кеңірек түсініле бастады - адамның ішкі өмірінің құбылысы, оны тепе-теңдік емес жағдайға әкелетін, психикалық тыныштықты бұзатын және бұрын қолданылған әдетпен жеңе алмайтын, табиғи түрде қалыптасқан әдістер, тәсілдер деп қарастырылды (Г. Каплан, 1964; С. Филипп, 2010; М.Г. Каван, 2006 және т.б.) [1,2,3].

Қазіргі уақытта педагогтың кәсіби қалыптасуындағы дағдарыстар ерекше назар аударуды қажет етеді. Э.Ф. Зеер, 2006; Е.А. Климов, 2006; А.К. Маркова, 1996; Л.М. Митина, 2004; Э.Э. Сыманюк, 2007; және т.б. еңбектерінде ұсынылған кәсіби қалыптасу дағдарыстары тұлғаның кәсіби қалыптасуының қарқыны мен векторының өзгеруімен көрінеді, бұл кәсіби сананың семантикалық құрылымдарын қайта құруға, жаңа мақсаттарға қайта бағдарлауға, мұғалімнің әлеуметтік-кәсіби ұстанымын түзетуге әкеледі [4,5,6,7].

Р.А. Ахмеров, 1994; "өмірбаяндық дағдарыс" категориясын енгізеді — бұл адамның ішкі әлемінің феномені, ол өз өмірінің нәтижесіздігін сезінудің әртүрлі формаларында көрінеді.

Дағдарыстың негізгі түрлері-іске асырылмау, бос болу, үмітсіздік, олар әртүрлі комбинацияларда көрінуі мүмкін және әр түрлі дәрежеде болады [8].

Педагогтың кәсіби даму дағдарысы кезеңінде туындаған кәсіби қиындықтарды сәтті шешудің бір құралы оның өзіне деген сауатты қатынасы болуы мүмкін. Мінез-құлықтың осы бағытын жүзеге асырудың маңызды шарты кәсіби педагогикалық іс-әрекетті көрсету қабілетін дамытудың жеткілікті деңгейіне айналады, бұл маман тұлғасының дағдарыс жағдайынан шығудың ішкі тетіктерінің бірі болып табылады.

Сонымен, психология ғылымында дағдарыстар мен дағдарыстық жағдайлар мәселесі тұлғаның дамуы мен қалыптасуы тұрғысынан зерттеледі. Дағдарыстар мен дағдарыстық күйлер жеке өсу мен байытуға байланысты дамудың бір сатысынан екінші сатысына ауысумен бірге жүретін процестер ретінде қарастырылады. Ғалымдардың еңбектерінде дағдарыстың алдында дағдарыстық жағдайлардың пайда болуына делдал болатын жеке тұлғаның сапалық және сандық өзгерістерінің жинақталу кезеңдері болатындығы айтылған.

Зерттеудің тәжірибелік-эксперименттік базасы ретінде жалпы білім беру ұйымдары алынды. Жалпы іріктеу көлемі 40 педагог-психологты құрады.

Барлық зерттелушілер-педагогикалық білімі бар және орта және жоғары сыныптарда гуманитарлық және жаратылыстану пәндерінен сабақ беретін педагог-психологтар.

Респонденттердің орташа жасы - 36 жас, мамандығы бойынша орташа жұмыс өтілі – 15 жыл.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз педагогтардың кәсіби қызметіндегі дағдарыстардың пайда болуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды, сонымен қатар стрестік жағдайларды жеңуге ықпал ететін копинг-стратегияларды зерттеу мәселесін өзекті деп санаймыз. Педагог тұлғаларының кәсіби дағдарысының пайда болуына кәсіби орта факторлары, атап айтқанда, ұжымдағы психологиялық ахуал, жұмыс ерекшеліктері, алға жылжу мүмкіндігі, материалдық қамтамасыз ету, мазасыздық деңгейі, эмоционалды тұрақтылық, кәсіби қызметке ынталандыру сияқты жеке ерекшеліктер әсер етеді деп санаймыз.

Стресске, дағдарыстық жағдаяттарға әкелетін негізгі факторларға педагог-психологтардың күнделікті кәсіби іс-әрекетінде болатын эмоционалды шамадан тыс жүктеме, үлкен жауапкершілік, пайда болатын психологиялық-педагогикалық жағдайлардың күрделілігі, рөлдік белгісіздік, әлеуметтік бағалау, жиі және қарқынды байланыстарды жүзеге асыру қажеттілігі, әртүрлі әлеуметтік топтармен өзара әрекеттесу жатады. Себебі қазіргі мектептерде психологиялық проблемалары бар оқушылардың саны өсуде. Ал олармен атқарылатын жұмыстарға ең алдымен жауап беретін – педагог-психологтар екендігін ескерсек, олардың алдындағы баланың психологиялық денсаулығы, тағдыры мен тұлғалық өсуіндегі үлкен жауапкершілік соларға артылатынын атап көрсетуге болады. Сондықтан үлкен жүктеме мен стрестік жағдаяттардан педагог-психологтарда кәсіби дағдарыстық жағдайлар жиі болып тұратыны көптеген зерттеулерден анықталып, дәлелденген [8].

Стрестік жағдайлардағы копингтік мінез-құлық стратегиясын зерттеу үшін 22 жастан 58 жасқа дейінгі 40 жалпы білім беретін мектеп педагог-психологтары қатысқан зерттеу жүргізілді.

Эксперименттік-эмпирикалық зерттеуде келесі психодиагностикалық әдістемелер қолданылды:

1) Р.Лазарус пен С. Фолкманның Т.Л. Крюкова, Е. В. Куфтяк, М.С. Замышляева бейімдеген "Копинг стратегиялары" әдістемесі;

2) Р. Мартин мен Х. Лефкорт (Situational Humor Response Question - naire) "Ситуациялық езіл-сықақ реакциясы сауалнамасы".

Р.Лазарус пен С. Фолкман әдістемесінің көмегімен білім беру саласында аз жұмыс өтілі бар (2 жылдан 13 жылға дейін) және 14 жылдан 36 жылға дейінгі жұмыс өтілі бар педагогтердің кәсіби қызметіндегі стрестік жағдайларды еңсеру жолдары, күрес стратегиялары анықталды (1-кестені қараңыз). Қиындықтармен күресу, әдістеме авторларының пікірінше, адамның белгілі бір сыртқы және (немесе) ішкі талаптарын басқару мақсатында үнемі өзгеріп отыратын танымдық және мінез-құлық әрекеттері бар, олар оны сынайды немесе оның ресурстарынан

асып түседі деп бағаланады. Теріс жағдайларды жеңудің міндеті - қиындықтарды жеңу немесе олардың теріс салдарын азайту және осы қиындықтардан аулақ болу немесе оларға төтеп беру.

Зерттеу нәтижелері педагог-психологтар жұмыс өтіліне қарамастан, оң қайта бағалау және өзін-өзі бақылау сияқты мінез-құлық стратегиясын жиі қолданады деп айтуға мүмкіндік береді, бұл кәсіби қызметтің шиеленісті жағдайларында олар жағдайды өзгертуге күш салады, мәселені шешуді жоспарлайды.

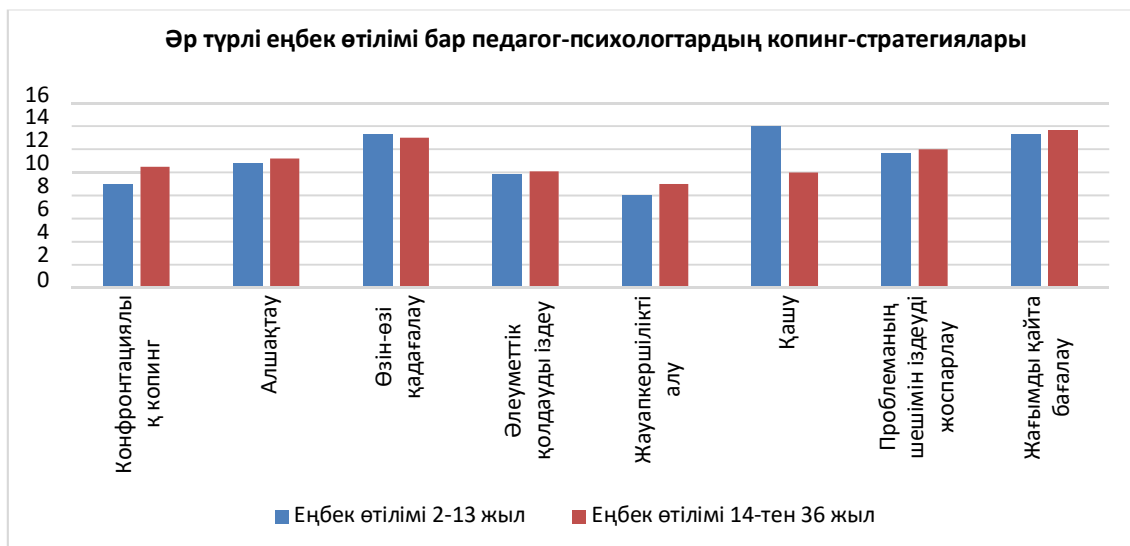
Р.Лазарус пен С. Фолкман әдістемесінің шкаласы бойынша көрсеткіштерді статикалық салыстыру кәсіби қызметтің шиеленісті және стрестік жағдайларында жас педагог-психологтар (еңбек өтілі 2-13 жыл) тәжірибелі оқытушыларға қарағанда жиі кездеседі (педагогикалық жұмыс өтілі 14 – тен 36 жасқа дейін) "қашу-қашу" сияқты мінез-құлық стратегиясын қолданады, яғни. олар стрестік жағдайдан және проблемаларды шешумен сипатталатын пассивті мінез-құлық формасын көрсетеді.

Кесте 1 - Студенттің t-критерийі бойынша жұмыс өтілі әртүрлі педагог-психологтардың "Копинг-стратегиялары" сауалнамасының шкаласы бойынша орташа көрсеткіштерін салыстыру

Шкалалар	2-ден 13 жылға дейінгі еңбек өтілімі бар педагог-психологтар	14-ден 36 жылға дейінгі еңбек өтілімі бар педагог-психологтар	Студенттің T-критерийі
Конфронтациялық копинг	9	10,5	-1,856
Алшақтау	10,8	11,2	-0,409
Өзін-өзі қадағалау	13,3	13	0,379
Әлеуметтік қолдауды іздеу	9,8	10,1	-0,438
Жауапкершілікті алу	8	9	-1,119
Қашу	14	10	4,006
Проблеманың шешімін іздеуді жоспарлау	11,6	12	- 0,493
Жағымды қайта бағалау	13,3	13,6	-0,378

Шетелдік психологтардың жұмысында эзил-оспақ (R. Martin, H. Lefcourt) тиімді күресу және қорғаныс механизмі болып саналады. Эзіл негізінен сәйкессіздіктер мен бірнеше түсіндірулерді қамтығандықтан, бұл адамдарға стрестік жағдайға деген көзқарасты жаңа және аз қауіпті көзқараспен өзгертуге мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында педагог-психологтар өздерінің кәсіби қызметінде эзил-оспақты стрестік жағдаяттарды қайта бағалауда қолданатыны немесе қолданбайтыны бізді қызықтырды. Себебі көптеген зерттеулер көрсеткендей, соның арқасында жағдайлар аз шиеленісіп, жақсы басқарылатын болады, физикалық стресс жойылады, әріптестермен және оқушылармен қарым-қатынас жақсарады.

Сурет 1 – Еңбек өтілімі әр түрлі педагог-психологтардың копинг-стратегиялары

Стрестік жағдайларда эзіл мен стрестік жағдаяттарда копингтік мінез-құлық стратегиялары арасындағы өзара байланысты анықтау үшін біз корреляциялық талдауды қолдандық (Пирсон бойынша).

Педагогикалық еңбек өтілімі 2 жылдан 13 жылға дейінгі педагог-психологтардың тандамасында ситуациялық эзілдік реакция сауалнамасының көрсеткіштері, эзіл-сықақпен жеңу шкаласы және стрестік жағдайлардағы копингтік-мінез-құлық стратегиялары арасында байланыс анықталған жоқ. Эзіл-сықақты жас тәрбиешілер стрестік, дағдарыстық жағдайдан шығудың тиімді стратегиясы ретінде қарастырмайды.

"Копинг стратегиялар" сауалнамасының шкаласы арасында келесі оң байланыс табылды: конфронтациялық күрес пен жағымды қайта бағалау шкалалары арасында ($0.520, P=0.05$), бұл жағдайды өзгертуге агрессивті күш неғұрлым жоғары болса, жеке тұлғаға бағытталған оң мәнді құруға күш соғұрлым жоғары болады; алшақтау және жауапкершілікті қабылдау ($0.571, p=0.01$), стрестік жағдайдан алшақтау және оның маңыздылығын төмендету үшін танымдық күш неғұрлым жоғары болса, оның проблемадағы тұлғаның өз рөлін тану соғұрлым жоғары болады; мәселені шешу және әлеуметтік жауапкершілікті іздеу ($0.432, p=0,05$ кезінде) жағдайды өзгерту бойынша ерікті, проблемалық-бағытталған күш-жігердің, оның ішінде мәселені шешуге аналитикалық тәсілдің, педагог-психологтардың әріптестер тарапынан ақпараттық, тиімді және эмоционалды қолдауға деген үлкен қажеттілігі бар екенін көрсетеді.

Педагогикалық қызмет өтілі 14 жылдан 36 жылға дейінгі педагог-психологтардың үлгісінде ситуациялық эзіл-сықақлық реакция сауалнамасы мен эзіл-сықақпен жеңу шкаласы ($0.544, p=0.01$) арасында оң байланыс табылды. Әр түрлі өмірлік жағдайларда эзілді қолдану неғұрлым жоғары болса, стрестік жағдайларда эзіл-сықақпен жеңу соғұрлым жоғары болады деп қорытынды жасауға болады.

Ситуациялық эзілдік реакция сауалнамасы мен Р.Лазарус пен С. Фолкманның сауалнамасы арасындағы байланыс әртүрлі өмірлік жағдайларда эзіл-сықақты қолдану неғұрлым жоғары болса, қиын жағдайды өзгерту үшін агрессивті күш соғұрлым төмен жұмсалатыны анықталды ($-0.481, p=0,05$). Педагог-психологтардың стрестік жағдайларда эзіл-оспақты қолдануы олардың әріптестерінің ақпараттық, тиімді және эмоционалды қолдауына деген қажеттілігін төмендетеді ($-0.493, p=0,05$ жағдайында); туындаған жағдайды өзгертуге өз күш-жігерін салуға мүмкіндік береді ($0.626, p=0,01$).

Осылайша, эксперименттік-эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері 2 жылдан 13 жылға дейінгі педагогикалық тәжірибесі бар педагог-психологтар мен 14 жылдан 36 жылға дейінгі педагогикалық тәжірибесі бар педагог-психологтар кәсіби дағдарыс жағдайындағы мінез-құлық

стратегиясымен, кәсіби қызметте туындайтын қиындықтарды жеңу тәсілдерімен ерекшеленетіні жөніндегі зерттеу болжамын дәлелдеді деп айтуға мүмкіндік береді.

2 жылдан 13 жылға дейінгі педагогикалық тәжірибесі бар педагог-психологтар көбінесе қашу сияқты мінез-құлық стратегиясымен сипатталады. Бұл олардың ақыл-ой әрекетіне ұмтылысы мен проблеманы болдырмауға бағытталған мінез-құлық әрекеттерін жасайтындығын көрсетеді; стрестік жағдаяттар олардың қабілетсіздігінің қаупі ретінде қабылданады. Олар әзіл-оспақты стрестік жағдайда туындаған шиеленісті тоқтата алатын күрес стратегиясы ретінде аз қолданады.

Тәжірибелі педагог-психологтар позитивті қайта бағалау және өзін-өзі бақылау сияқты мінез-құлық стратегияларын қолдана отырып, кәсіби қызметтің әртүрлі шиеленісті жағдайларында әзілді белсенді қолданатыны анықталды.

Сонымен, зерттеу барысында алынған мәліметтер педагог-психолог мамандығында оқитын студенттерді кәсіби қызметке дайындауда, мұғалімнің жекедара және әлеуметтік-психологиялық мәселелері тұрғысынан психологиялық кеңес беру практикасында пайдаланылуы мүмкін. Мұның өзі алдағы уақытта жалпы білім беру ұйымдарында еңбек атқаратын педагог-психологтардың стресске төзімділігін дамытуға бағытталған психокоррекциялық жұмысты құруға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Kavan M.G., Guck T.P., Barone E.J. A Practical Guide to Crisis Management // American Family Physician. 2006. № 74 (7) [Электрон. ресурс]. Режимдоступа: <https://www.aafp.org/afp/2006/1001/p1159.html> (дата обращения: 10.12.2018)
2. Caplan G. Principles of preventive psychiatry / G. Caplan. — New York, London : Basis Books. — 1964. — 304 p.
3. Phillip S.-H. Kritische Lebensereignisse und Lebenskrisen. Vom Umgang mit den Schattenseiten des Lebens / S.-H. Phillip, P. Aumanns. — Stuttgart : Kohlhammer. — 2010 — 448
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. Москва: Академия, 2006. 240 с.
5. Маркова А.К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. - М.: Знание, 1996. – 308 с.
6. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Л.М. Митина. М.: Академия, 2004. – 362 с
7. Климов Е.А. О становлении профессионала: приближение к идеалам культуры и сотворение их (психологический взгляд). Уч. посо-бие. — М.: МПСИ, 2006
8. Ахмеров Р.А. Биографические кризисы личности: автореферат диссертации... кандидата психологических наук : 19.00.01 / Р. А. Ахмеров. — Москва, 1994 — 19 с.

Сейдеханова А.Н., Кабакова М.П.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби)

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ К СОБСТВЕННОМУ Телу у ПОДРОСТКОВ

В современном индустриальном обществе, в условиях интенсивного развития индустрии красоты, в массы активно распространяются идеи о превосходстве красивых людей над некрасивыми, навязываются нереалистичные шаблоны, стандарты и убеждения в том, что успех напрямую зависит от внешнего облика. Это вынуждает современных людей предъявлять к своему телу и внешности все большее количество требований, в связи с чем растет процент неудовлетворенных собственным внешним видом и телом у мужчин и женщин, а в особенности у подростков [1, с. 57].

Подростки в силу своего возраста становятся более ранимыми, эмоциональными. Они растут, у них формируется свой взгляд на жизнь, и именно в эти моменты их психика очень уязвима. Они более подвержены влиянию СМИ, моды, стандартов красоты. И в этот период у них может произойти искажение восприятия собственного тела. У подростка в голове формируется идеал красоты, и подросток видит по телевизору или в интернете: моделей,

знаменитостей и т.д., дальше подходит к зеркалу и понимает, что ему до идеала далеко. Нездоровое стремление к несуществующему идеалу приводит к необъективной оценке своего собственного тела, к заниженной самооценке, к неуверенности и проблем со здоровьем [2, с. 46].

Многие исследователи исследовали проблему восприятия собственного тела, к примеру такие российские психологии, как В.А. Лабунская, Е.В. Белугина и др., а зарубежные - Д. Ланглау, Н. Рамси и др. изучали влияние внешнего облика индивида на его восприятие другими людьми. А.С. Кэш, Т. Томпсон, Е.Т. Соколова и др. занимались изучением нарушений телесного образа и пищевого поведения подростков. В современном обществе изучение темы отношения к собственному телу у подростка все еще актуальна. Ведь сейчас все пытаются показать только свою лучшую сторону, хотят казаться лучше, чем есть, показывают в социальных сетях только ту часть себя, которая подходит под мерки стандартов красоты, а то что за ней - подросток не видит, и у него появляются комплексы по поводу внешности, что плохо отражается в целом на жизни, на его эмоциональном состоянии и на его отношении к собственному телу. В связи с этим актуальность исследования феномена отношения к собственному телу не вызывает сомнений.

Объект исследования: подростки в возрасте 13-15 лет.

Предмет: отношение к собственному телу у подростков.

Цель исследования: изучить отношение к собственному телу у подростков разного пола и возраста.

Задачи исследования:

1) Проведение анализа научной литературы об отношении подростков к собственному телу.

2) Эмпирическое исследование с использованием стандартизированных методик.

3) Разработка практических рекомендаций по построению у подростка объективного отношения к собственному телу.

Общая гипотеза: Отношение к собственному телу у подростков зависит от возраста и пола.

Частные гипотезы:

1) Девочки подростки более положительно относятся к собственному телу нежели юноши.

2) В разном возрасте отношение к собственному телу у подростков отличается.

Исследование проведено с помощью «Опросника образа тела», разработанного О.А. Скугаревским и С.В. Сивухой [3, с. 30], в онлайн формате.

Всего в исследовании приняло участие 140 подростков. Из них 73 - мужского пола, и 67 - женского пола. Распределение по возрасту: 49 подростков - 13 лет, 48 подростков - 14 лет, 43 подростка - 15 лет.

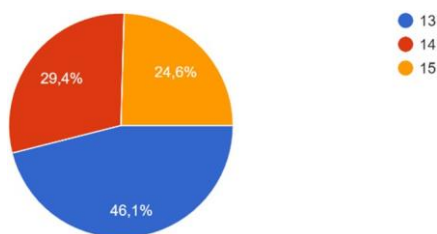

Рисунок 1 – Возраст испытуемых

Инструкция прохождения опросника: в опроснике имеется 16 утверждений и нужно оценить каждое утверждение по четырех-балльной шкале (0 — «никогда», 1 — «иногда», 2 — «часто», 3 — «всегда»).

Максимальный балл по шкале — 48. Если у респондента в конечном итоге выйдет значение сырых баллов 13 и выше, то это говорит о выраженной неудовлетворённости собственным телом.

1. 39,5% опрошенных ответили, что иногда они не любят свое отражение в зеркале. Это подтверждает предположение о несоответствии желаемого образа тела с реальным. Однако несмотря на это 36% ответили, что любят свое тело в отражении зеркала.

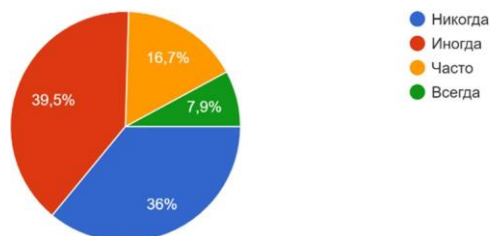

Рисунок 2 - ответ на вопрос: Я не люблю смотреть на себя в зеркало

2. 40,4% респондентов ответили, что не избегают ситуаций, в которых окружающие могут увидеть их тело (например, посещение бассейна, пляжа и т.д.). Это говорит о том, что большинство подростков принимают свое тело, тем не менее 36,4% опрошенных признались, что все же избегают такие ситуации, где окружающие могут увидеть их тело.

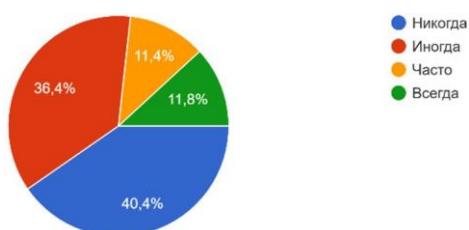

Рисунок 3 – ответ на вопрос: Я избегаю ситуаций, в которых окружающие могут увидеть моё тело (например, посещение бассейна, пляжа и т.д.)

3. Практически половина опрошенных подростков (49,6%) - ответили, что любят свое тело.

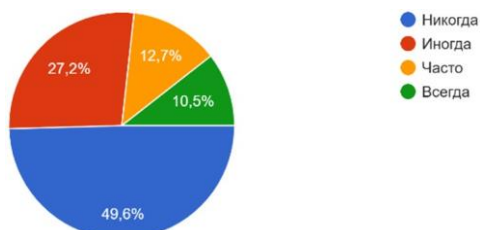

Рисунок 4 - ответ на вопрос: Я не люблю своё тело

4. На вопрос: Мне кажется, что другие люди должны считать мое тело безобразным. Большинство (64,9%) ответили, что они так не считают. Это указывает на то, что подростки не подвержены влиянию мнения окружающих.

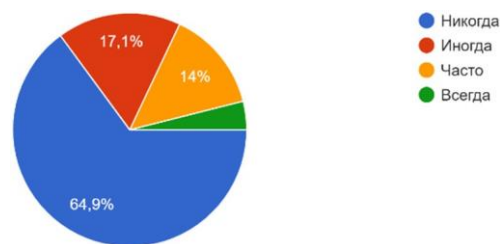

Рисунок 5 - ответ на вопрос: Мне кажется, что другие люди должны считать моё тело безобразным

5. 38,6% респондентов, подтвердили, что когда смотрят в зеркало, то их внимание не сосредоточено на тех участках тела, которые нуждаются в улучшении. Это говорит об осознанном отношении к собственному телу у подростков.

6. 46,5% опрошенных подростков указали, что не беспокоятся о собственном весе. А 53,5% подростков проявляют беспокойство о своем весе.

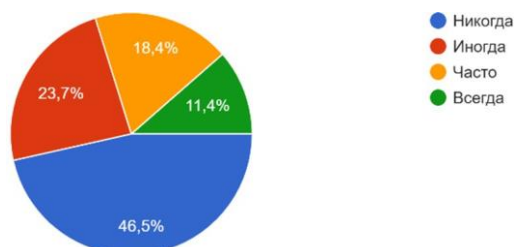

Рисунок 6 - ответ на вопрос: Я беспокоюсь о собственном весе

Таблица 1 – Средние значения отношения к телу по полу и возрасту (по опроснику О.А. Скугаревского)

Пол/ Возраст	Мужской пол			Женский пол		
	13 лет	14 лет	15 лет	13 лет	14 лет	15 лет
Средние значения отношения к телу	7,58	10,0	13,73	11,12	15,72	11,71

Проведя статистический анализ данных опроса по полу при помощи t-критерия Стьюдента, мы получили $t_{эмп.} = -1.33558$; $t_{0.01} = 2.6119$; $t_{0.05} = 1.9773$. Это означает, что статистически значимых различий между девочками и мальчиками подростками нашей выборки в отношении к собственному телу не выявлено. Полученные результаты опровергают предположение о том, что девочки подростки более положительно относятся к собственному телу нежели юноши.

Также был проведен анализ данных по возрасту при помощи Критерия Краскела-Уоллиса. Было получено $h_{эмп.} = 3.24357$, $p = 0.19755$. Это показывает, что статистически значимых различий между результатами мальчиков подростков 13, 14, 15 лет не выявлено. Это опровергает гипотезу о том, что в разном возрасте отношение к собственному телу у мальчиков подростков отличается. Таким образом, отношение к своему телу у юношей независимо от возраста в целом положительное, у них тема стремления к худобе не такая острая, как у девочек подростков.

А вот показатели девочек $h_{эмп.} = 8.96803$, $p = 0.01129$, говорят о статистически значимых различиях ($p \leq 0,05$) в отношении к собственному телу у девочек подростков 13, 14, 15 лет. Эти результаты подтверждают нашу гипотезу о том, что в разном возрасте отношение к собственному телу у девочек подростков отличается. Это означает, что в целом при

положительном отношении к собственному телу у девочек подростков 14 лет все же присутствует неудовлетворенность своим телом, у них проявляется тенденция в стремлении к худобе, а также повышенные требования к своей внешности и имеются неудовольствия отдельными частями своего тела. Это показывает, что девочки подростки несколько критично относятся к своему телу, чем юноши.

Подводя итоги, можно сказать, что подростки современного общества меньше подвержены влиянию идеала красоты. Они принимают свое тело, любят его и положительно относятся к своему телу. Как показали результаты опроса, многие все же указали, что любят свое тело и не беспокоятся о собственном весе и когда смотрят в зеркало они не сосредотачивают свое внимание на тех участках тела, которые нуждаются в улучшении.

Помимо этого, они не избегают ситуаций, в которых окружающие могут увидеть их тело (например, посещение бассейна, пляжа и т.д.). А также подростков не волнует, что другие люди думают об их теле, это говорит о том, что они не обращают внимание на мнение других людей. А по результатам статистической обработки данных выяснилось, что различия в отношении к собственному телу у подростков по полу не значительны. Статистически достоверных различий в отношении к собственному телу у мальчиков подростков возраста 13, 14, 15 лет не обнаружилось. Это говорит о том, что у мальчиков подростков отношение к собственному телу не зависит от возраста, а вот девочки 13, 14, 15 лет показали разное отношение к собственному телу.

Таким образом, можно сказать, что сейчас подростки более усовершенствованные, они принимают себя такими какие есть и не зависят от мнения окружающих, они одеваются как хотят и таким образом самовыражаются, носят яркие вещи и красят волосы в яркие цвета. В целом ситуация обстоит хорошо, однако все же есть куда расти.

В этой связи мы разработали некоторые рекомендации.

1. Для того чтобы выстроить объективное отношение к собственному телу у подростков необходимо донести до родителей и рассказать им, что не следует сравнивать своего ребенка с остальными детьми и им нужно выработать у ребенка адекватную самооценку.

2. На обложках журналов, в социальных сетях следует распространять не стандарты фигур, а использовать разнообразие фигур.

3. Нужно научить людей делать комплименты, восхищаться, хвалить, подчеркивать достоинства человека.

4. В социальных сетях нужно распространять фото и видеоматериалы без фильтров, ведь много случаев, когда подростки во всех своих фото используют фильтры и уже не воспринимают себя без них.

Литература

1. Ерохина Е.А., Филиппова Е.В. Образ тела и отношение к своему телу у подростков: семейные и социокультурные факторы влияния // Современная зарубежная психология. - 2019. - № - 4. - С. 57-68.

2. Морозова И.С., Белогай К.Н. Содержательные характеристики образа тела во взаимосвязи с параметрами самоотношения девочек-подростков // Общество: социология, психология, педагогика. – 2018. - № - 2. – С. 45-49.

3. Локтева А.В., Скибина В.Б. Психокоррекция негативного образа тела у девушек, склонных к нарушению пищевого поведения. – Белгород, 2017. - С. 30 – 37.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СОВРЕМЕННЫХ МУЖЧИН

Напряженная социальная, экономическая обстановка, наблюдающаяся в настоящее время во всем мире, и обусловленная затянувшейся пандемией, определяет смену социальных норм и жизненных ценностей, сопутствуют появлению кризисных явлений в структуре общественных и внутрисемейных отношений, которые неизбежно сказываются на эмоциональном и общем психическом состоянии и поведении людей, и в частности, мужской части населения.

Одним из основополагающих факторов, на наш взгляд, было время пандемии. Когда в обычной ситуации мужчина буквально убежал на работу, в 2020 году это стало невозможным и привело к увеличению семейно-бытового насилия. Статистические данные показывают, что если с 15 февраля по 15 марта 2020 г. (до карантина) в РК было подано 10121 заявлений о бытовом насилии, то уже с 15 марта по 16 апреля (с того дня, когда в РК начался карантин) количество таких заявлений возросло до 12 518, то есть за месяц рост на 23,6 процента [1].

Вместе с тем, кроме социального фактора (пандемия и, обусловленная ею вынужденная, изоляция), психологическим фактором бытового насилия в семье выступает низкий эмоциональный интеллект субъектов. В традиционной ситуации, мужчина обеспечивает семью, он добытчик. Воспитание мужчин изначально не предполагает какую-либо модель эмоционального интеллекта, что привело к увеличению бытового насилия в семье. Эмоциональный интеллект, на наш взгляд, предполагает ответственность за собственное поведение, человек с высоким уровнем эмоционального интеллекта умеет строить диалог, он может выразить свои чувства, он может понять себя - не подавлять, он управляет своей энергией, страхом, агрессивностью.

Общенациональный план мероприятий по укреплению семейных отношений, морально-этических и духовно-нравственных ценностей в Республике Казахстан предусматривает дальнейшее развитие законодательной базы о семейно-брачных отношениях, правах ребенка, повышении ответственности родителей за воспитание детей, обеспечение совершеннолетними детьми престарелых родителей» [2].

Данный вопрос затронут и в законодательных актах РК. До 2017 года за домашнее насилие в Казахстане привлекали по двум статьям – 108 УК РК (причинение легкого вреда здоровью) и 109 УК РК (побои). Они предусматривали наказание в виде ареста, штрафа, исправительных или общественных работ. 3 июля 2017 года «в целях усиления профилактической работы с правонарушителями и упрощения процедуры привлечения их к ответственности» был подписан закон о декриминализации этих статей. То есть, по мнению чиновников, женщины не обращались в полицию, так как не хотели сажать отцов своих детей в тюрьму, да еще и собирать доказательства и показания свидетелей должны были сами. А декриминализация означает, что сбором доказательств занимается полиция, что привело к снижению количеств бытовых преступлений. Однако количество таких преступлений не стало меньше, а наоборот выросло. Полиция не всегда принимала заявления пострадавших, не объясняла их права, а экспертизы и расследования часто проводились поверхностно [3].

С начала 2020 года в стране принят обновленный закон «О профилактике бытового насилия». В нем перечислены основные меры, которые должны предпринимать государственные органы для профилактики насилия и координации действий местных исполнительных властей, полиции и медработников. Согласно документам МВД РК, успех предупреждения семейно-бытовых преступлений во многом зависит от эффективности применяемых специальных мер профилактики, активного, подключения органов юстиции, культуры и спорта, информации и общественного развития.

В целом, как показывает практика, несмотря на весь имеющийся потенциал законодательных мер по борьбе с бытовым насилием, основополагающим фактором в достижении положительного результата является решение социально-психологических задач, повышение уровня жизни и духовной культуры людей. Проблема бытового насилия - это проблема социально-психологическая и только слаженная работа всех субъектов профилактики, в том числе психологических служб, позволит достичь положительных результатов в ее решении [4].

На наш взгляд, для изменения сложившейся ситуации в стране, необходимо поднимать уровень эмоционального интеллекта граждан.

Негативные факторы влияния социальной среды, кризис духовной сферы в общественных отношениях, кардинальные изменения экономической стратегии в деятельности государств, обуславливают рост различных отклонений в личностном развитии и поведении. Особенно наглядно данное влияние проявляется в межличностных отношениях внутри семьи. На сегодня наша страна столкнулась со всплесками насилия со стороны граждан, преимущественно мужского пола. Так, согласно статистическим данным Министерства внутренних дел РК, в период карантина из-за пандемии коронавируса, полиция вынесла за первые четыре месяца 2020 года – 30 016 защитных предписаний. Особые требования к поведению за четыре месяца 2020 года установили в отношении 3 830 лиц. При этом, доминирующая часть агрессоров являлись лица мужского пола (83%) [3].

Таким образом, актуальность выбранной нами темы не вызывает сомнения.

На наш взгляд, важным фактором агрессивного поведения мужчины, в большинстве случаев, является низкий уровень развития эмоционального интеллекта, так как осознание, адекватная самооценка и контроль эмоционального состояния позволяет личности избежать агрессивности в поведении и межличностных отношениях.

В ходе экспериментального исследования эмоционального интеллекта применялись следующая методика:

Тест Н. Холла для диагностики «Эмоционального Интеллекта».

Назначение: методика предназначена для выявления способности понимать отношения личности, репрезентируемые в эмоциях и управлять эмоциональной сферой на основе принятия решений. Она состоит из 30 утверждений и содержит 5 шкал:

- 1) эмоциональная осведомленность,
- 2) управление своими эмоциями (скорее это эмоциональная отходчивость, эмоциональная неригидность)
- 3) самомотивация (скорее это как раз произвольное управление своими эмоциями, исключая пункт 14)
- 4) эмпатия,
- 5) распознавание эмоций других людей (скорее — умение воздействовать на эмоциональное состояние других людей) [5].

В методике выделяются следующие уровни парциального эмоционального интеллекта:

- высокий (14 и более баллов)
- средний (8-13 баллов)
- низкий (7 и менее баллов),

А также интегративный уровень эмоционального интеллекта:

- высокий (70 и более баллов)
- средний (40-69 баллов)
- низкий (39 и менее баллов).

Исследование эмоционального интеллекта с помощью теста «Эмоционального интеллекта» Н. Холла. В тестировании приняли участие 64 респондента – мужчины в возрасте 35-67 лет, имеющие проблемы межличностных отношений в семье. Анализ полученных данных показал, что подавляющее большинство респондентов – от 90 до 98 % , имеют низкий уровень эмоционального интеллекта по 5-ти характеристикам: эмоциональная осведомленность, управление своими эмоциями, самомотивация, эмпатия, распознавание

эмоций других людей, а также 100 % респондентов имеют низкий интегративный уровень (таблицы 1-2). По отдельным характеристикам выявлено от 1 до 10% респондентов со средним уровнем эмоционального интеллекта и только 1% - с высоким уровнем эмоционального интеллекта.

Таблица 1 – Обобщенные показатели развития эмоционального интеллекта по группе (по методике Н.Холла) (абс. и в баллах)

Уровни	Эмоциональная осведомленность		Управление своими эмоциями		Самотивация		Эмпатия		Распознавание эмоций других людей		Интегративный уровень ЭИ	
	Абс	в %	Абс	в %	Абс	в %	Абс	в %	Абс	в %	Абс	в %
Высокий	1	1	0	0	1	1	0	0	1	1	0	0
Средний	1	1	4	6	4	4	6	9	7	10	0	0
Низкий	62	98	60	94	59	95	58	91	56	90	64	100
Всего	64	100	64	100	64	100	64	100	64	101	64	100

От 90 до 98 % респондентов имеют низкий уровень эмоционального интеллекта по 5-ти характеристикам: эмоциональная осведомленность, управление своими эмоциями, самотивация, эмпатия, распознавание эмоций других людей, а также 100 % респондентов имеют низкий интегративный уровень респондентов имеют низкий уровень эмоционального интеллекта.

Полученные результаты определяют следующий шаг в развитии технологий, направленных на повышение эмоционального интеллекта личности – путем консультативной работы в указанном подходе мы можем эффективно содействовать положительной динамике эмоционального интеллекта, закрепляя ее на уровне личностных стратегий поведения и реагирования.

Литература

1. Новости ООН «Бытовое насилие в Казахстане: «Все это свалилось на нас буквально за месяц». 8.05.2020 г.
2. Выступление Президента Казахстана Н.Назарбаева на церемонии награждения победителей Национального конкурса «Мерейлі отбасы» 19.09.14. <https://cabar.asia/ru>
3. Кодекс Республики Казахстан О браке (супружестве) и семье (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
4. Законы Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия», «О профилактике правонарушений» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 07.07.2020 г.).
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М.. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М. Изд-во Института Психотерапии. 2002.

ЖАСӨСПІМДЕРДЕГІ ӘКЕ БЕЙНЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Баланың дамуына әке рөлінің әсерін зерттеу отбасы мен ата-ана психологиясында ана ролімен қатар маңызды мәселе болып табылады. Әке баланың өзін-өзі сезінуіне, еркек пен әйелге тән мінез-құлық тәсілдерін меңгеруіне әсер етеді. Көптеген ұрпақтар бойы өзгеріссіз қалған әкенің дәстүрлі рөлдері қазір үлкен өзгерістерге ұшырауда. Бұрынғы әкелік ықпалдың күші, ең алдымен, оның күш пен аспаптық тиімділіктің көрінісі болғандығынан туындады, бірақ қазір ер адамдар балаларға мейірімді және нәзік, жұмсақ және белсенді күтімді көрсетеді. Әкенің рөлі - мінез-құлықтың белгілі бір үлгісі, сенімділік пен бедел көзі болып табылады. Ол –тұлғаландыру мен тәртіптің тұлғасы. Әке билігінсіз өскен бала, әдетте, тәртіпсіз, қоғамға жат, ересектер мен балаларға агрессивті болып келеді. Э. Берн атап өткендей, бала үшін әкемен жылы қарым-қатынас құнды. Әкесіз өскен балаға қарағанда, кішіпейіл адамның алдында өскен бала есейгенде адамдарға жақсырақ қарайды.

Нарықтық қатынастардың дамуымен отбасы институты айтарлықтай өзгерді, оның ішінде жанұя ішілік қарым-қатынастар, отбасында қайта бөлу маңызды рөл атқарды. Ата-аналар балаларының тәрбиесіне аз көңіл бөле бастады, әртүрлі себептермен «жарқыраған әкелер» сияқты құбылыс жиі байқалады. Осылайша, отбасы институтының тәрбиелік функциясының тиімділігінің төмендеуі тенденция ретінде көрінеді. Сондықтан да жас отбасылар өмірін дамытудың, олардың атқаратын қызметтерінің тиімділігін арттырудың маңызды аспектісі балалардың тууы мен тәрбиесіне саналы көзқарасты қалыптастыру, қоғамдағы әке рөлін көтеру болып табылады. Әке болу тақырыбын зерттеу ғылым үшін де, тәжірибе үшін де өзекті болып табылады – Қазақстандағы отбасы институтын нығайту, отбасының ұрпақты болу және тәрбиелеу функциялары кезеңінде ажырасулар санын азайту, ерлердің олардың рөлін барынша толық түсінуі. баланың жеке басын қалыптастыруда.

Қазіргі әке болудың ерекшелігі – қоғам мен әйелдердің отбасын материалдық қамтамасыз етуде ең бастысы еркектер деп санайды. Сонымен қатар, олар тұрмыстық мәселелерге, бала тәрбиесіне белсене араласады деп күтілуде. Дәстүрлі және заманауи көзқарастардың мұндай қарама-қайшылығы ер мен әйел арасындағы дауларға, айыптауларға әкеледі.

Әке болудың тағы бір ерекшелігі неке-отбасылық қатынастардың күрделенуі болып табылады, бұл жаңа әкелік рөлдердің пайда болуына әкелді: биологиялық, асырап алынған, ажырасқан, бойдақ, кәмелетке толмаған. Әке категорияларының әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, әлеуметтік және психологиялық ерекшеліктері бар. Ғылыми зерттеулер жеке адамның ата-аналық стилі адамның бұрынғы өз әкесі болған тәжірибесіне байланысты екенін көрсетеді. Тәжірибе ұрпақтан ұрпаққа беріледі. Бұл оң және теріс болуы мүмкін. Бірінші жағдайда еліктеу бар - әке немесе ата үлгілердің бір түрі. Екінші жағдайда, бас тарту, ұлы өз әкесіне ұнамаған нәрсені қайталамайды. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, әкелері оқуға көбірек уақыт бөлген балалар әлеуметтік сауатты және танымдық, психологиялық тұрғыда тұрақты және гендерлік стереотиптерге бейім емес. Бұдан шығатыны, әке болудың маңызды аспектісі – ер әкенің балалардың әлеуметтенуіне, дамуына және тәрбиесіне ықпалы.

Э.Гофманның пікірінше, балалардың этикалық ережелерді білуінде әкелер маңызды орын алады. Ер адамдар балаларды тәртіпке үйретеді және олар үшін мінез-құлық стандарттарын белгілейді, кейбір әрекеттерді құптап, басқаларды басады. Әкесі мен анасы арқылы бала қоршаған әлем туралы біледі, ол әлеуметтік стандарттарға және қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағыттаушы қызметін атқарады. Этикалық нормаларды ассимиляциялауға әсер ететін негізгі элементтер:

- әке мен ана махаббатын жоғалтудан қорқу;
- З. Фрейд зерттеген ата-анамен сәйкестендіру;

- ата-ананың призмасы арқылы эмпатия мен кінәні сезіну, содан кейін баланың іс-әрекетінің салдарын түсіндіру арқылы.

Э. Гофман сәйкестендіру этикалық ережелер мен әлеуметтік рөлдерді меңгерудің ең маңызды аспектісі деп есептейді, ал ұл балаларға әкелер қажет. Әке махаббаты шексіз емес, ол баланың адамгершілік дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Дәл осындай қорытындыны О.Б. Чиркова және өз еңбектерінде баланың бойында жауапкершіліктің пайда болуына әкелердің ықпалы күшті екенін анықтады. Олар тәуелсіздікке көңіл бөледі, өз іс-әрекетіне жауапты болу мүмкіндігін ұсынып, анадан гөрі балалардың тәуелсіздік танытуын ескереді [44].

Э. Берн жеткіншек үшін әкесімен жақын қарым-қатынас құнды екенін алға тартады. Қамқордың тәрбиесін алған бала болашақта әкесіз баладан әлдеқайда жақсырақ болады. Бұл ұл, соның салдарынан өз шығынын өзі толтырады, бірақ оның бастамасы қолайлы болмайды [46].

Э. Фроммның пікірінше, табиғаты бойынша әкелер қауіпсіздікті алмастыратын мүдделердің, құбылыстардың және адам жасаған заттардың елеусіз шеңберін жасауға бейім. Әкені ардақтау, заңға сүйеніп, табиғи жолмен жаратпаған анамен салыстырғанда берік байлам деп саналмайды. Әке адамгершілік борышты, ар-ожданды және заңды тұлғалайды [47].

«Әкелік махаббат» еңбегінде Д.С. Акивис аналармен салыстырғанда мейірімді әкелердің өте жақсы тәрбиешілер екенін атап өтеді. Олар аз патронат, баланың өзін-өзі тәрбиелеуіне ықпал етеді және оларға одан да көп тәуелсіздік береді. Әкеге деген сүйіспеншілік – әке мен шешенің болашақтағы балаларға деген іс-әрекетінің үлгісі, жалпы өмірге деген көзқарасының пайда болуы. Әкемен оң қарым-қатынас тепе-теңдікпен, әдептілікпен, өзін-өзі тәрбиелеумен, татулықпен, пессимизмнің болмауымен, өзін-өзі бақылаумен және балалардың әлеуметтік ережелерді меңгеруімен сипатталады. Бұл сүйіспеншілік тұлға ретінде толық және қауіпсіз дамуына көмектеседі. Автор әке тұлғасының қорғаныштық, жауапкершілік, күш-қуат, ішкі қуат сияқты келесі ерекшеліктері баламен абсолютті қарым-қатынаста тікелей пайда болатынына сенімді. Әке махаббаты туа біткен емес, бала өмірінің алғашқы кезеңдерінде қалыптасады. Бала өз әлеуетін іске асыру тұрғысынан оның үмітін ақтап, әлеуметтік стандарттарға сай болса, әкесінің сүйіспеншілігін түсінеді. Әкелер үшін балалар ұрпақ жалғастыру перспективасы болып саналады [48].

Ғалымдар әкесіз және әкесіз өскен балалар үшін тіпті ата-ананың да маңыздылығын анықтады. Әкесіз өскен қыз-жігіттердің талабы төмен, қобалжулары жоғары. Оның болмауы ұлдардың мектептегі үлгеріміне және өзін-өзі бағалауына кері әсерін тигізеді, ерлердің рөлдерін және үлгілі мінез-құлық стилін сіңіру қиынырақ, бұл агрессия мен қатыгездікке әкеледі.

Отбасының ішкі жүйесінде ер адамның болмауының көптеген себептері бар. Негізгі себеп өлім немесе бастапқы болмауы деп саналады. Бала әкесі отбасын тастап кеткен кездегі баланың жасына сәйкес қайтыс болғанға дейін әкесімен араласа алады. Көбінесе әкенің болмауы ажырасуға байланысты оқу процесінде қажетті көңіл бөлінбейді, бұл баламен жақын қарым-қатынасқа кедергі келтіреді. Шамадан тыс жұмысты қажет ететін жағдай әке мен бала арасындағы тығыз қарым-қатынасқа нұқсан келтіруде. Әкенің жеке позициясының ата-аналық беделге әсері оның отбасымен бірге тұруында, бос уақытында, қарым-қатынастан алшақтауда маңызды болады, бұл оның пассивтілігін дәлелдейді. Ажырасу кезінде балалар кәмелетке жетіп, өз әкесіне әке ретінде қарауды тоқтатқанда қиын. Ол «кәрі» болып кетті, балалар оған әке деп айтып, екі әкесі бар деп мақтанады. Балаға және жаңадан құрылған отбасына зиян тигізбеу үшін онымен қарым-қатынас стилі өзгертіледі. Айта кетерлігі, жаңа әке бұрынғы әке мен оның тәрбиесін алмастырмайды. Ғалымдар әкесінің қолында өскен 6 жастан 11 жасқа дейінгі ұлдарды және толық отбасынан шыққан балалары бар анасымен бірге тұратын ұлдарды зерттеді. Аналарының қолында өскен ұлдар әкелерімен бірге тұратындарға қарағанда өмірге жақсы бейімделе алмады. Психологиялық зерттеулердің болжамы бойынша, ер адамның болмауы мектептегі үлгерімге және өзін-өзі бағалауға теріс әсер етеді.

Эмоционалды түрде алыс әкелердің балалары қоғамда ұялшақ және бейімделмеген. Өз кезегінде әкемен жақын қарым-қатынас балаға жақсы әсер етеді [49].

Әкесіз тәрбиелеу қарым-қатынастың үш формасымен сипатталады. Біріншіден, анасы әкесі туралы айтпайды, ол болмаған сияқты. Екіншіден, отбасында ол туралы жағымды әсерге орын жоқ, әке рөлі құнсызданады. Анасы балаларды оның жақсы емес екеніне сендіреді, ал барлық қиындықтар оның кесірінен. Үшіншіден, әкесіз тәрбие балада оның кәдімгі суретінің пайда болуымен, жақсы және жағымсыз жақтарымен байланысты. Міне, ұстамды, сабырлы аналар осылай тәрбиеленеді. В. Мухинаның айтуынша, әкенің жоқтығы ұлдың мінезіне әсер етеді, оның бойында нәзіктік, кішіпейілділік, немқұрайлылық қалыптасады. Баланың атасымен, ағасымен, достарымен қарым-қатынасы құндылықтан кем түспейді. Толық емес отбасынан шыққан ұлдарда бастама жетіспейді және жетілгендік, ұстамдылық пен шешімділік бар, олар өздерін қандай да бір қауіпте сезінеді. Олар жанашырлық танытуды, өз әрекеттерін реттеуді білмейді. Басқаша айтқанда, әкесіз отбасында балалардың дамуының әлеуметтік жағдайы, әдетте, жоқшылық болып саналады [49].

А. Холмогорова мен О. Калина жеткіншектердегі әке бейнесі проблемасына тәжірибе жүргізе отырып, ұлдардағы амбивалентті бейненің еркектік дәрежесінің жойылып, депрессия белгілерінің күшеюіне әсер ететінін анықтады. Ал әкесі жоқ отбасынан шыққан жас жігіттер үшін бұл белгі имидж оң болса, әсер етпейді. Отбасымен бірге тұрмайтын жағымсыз немесе сараланбаған бейне болған кезде, бейне теріс болса да, әкесімен еркектік төмен болады. Ерте жасөспірімдік кезеңдегі қыздардың әйелдік қасиетіне әкесінің жоқтығы әсер етеді, екіұштылық бейнесі бар, бірақ теріс болса, бұл оның жоғалып кетуіне әкеледі. Депрессиялық белгілердің ауырлығы әкесінің теріс бейнесі бар жасөспірімдерде байқалады. Кіші және үлкен жасөспірім ерлер мен әйелдер үшін балаларға эмоционалды жылулық беретін әке сезімі депрессияның төмен дәрежесімен байланысты. Дәл сол топтар үшін үлкен депрессиямен жағымсыз бейне тән. Әкенің жоғарыдан бақылаушы ретіндегі сезімі екі жастағы ұлдардың депрессиясында жақсы көрінеді, ал аландаушылық дәрежесімен - тек ересек жасөспірімдерде. Кіші жасөспірім қыздарда бұл әке сезімі мазасыздану дәрежесімен оң байланысты. Әкенің бейнесі жасөспірімнің тәуелсіздігіне ықпал етеді және депрессия мен үрейі бар ұлдар үшін эмоционалдық әл-ауқатпен байланысты, ал тек депрессиясы бар қыздар үшін. Әкенің жағымды бейнесі екі жастағы ұлдардың еркектік және әйелдік қасиетін, ал қыздардың әйелдік қасиетін жақсы көрсетеді. Бақылайтын әке жасөспірім ұлдардағы әйелдік пен еркектікпен теріс байланысты. Тәуелсіздіктің өркендеуіне ықпал ететін әке сезімі қыздың әйелдік, ұлдардың еркілігімен жақсы байланысты. Қыздар үшін әкелік бейне әйелдіктің пайда болуы үшін маңызды, сондықтан ол әйелдіктің дамуына әсер етеді [49].

Осылайша, әкесіз толық емес отбасы және оның жасөспірімдердегі бейнесі психика дамуының кейбір проблемалық аспектілерінің белгілі бір салдары болып табылады және бірге әрекет ете алады. Ер адамның айырмашылығы - ол балалардың анасынан бөлінуіне әсер етеді, қарым-қатынастың жаңа проекциясын жасайды, ана мен баладан тыс әлемді қамтамасыз етеді, тәртіпті, отбасылық құрылыстың беріктігін көрсетеді. Егер бейне эмоционалды түрде салқын болса, баланың мақұлданбаған «мені» әкесінен оның қатысуы мен мейірімділігін емес, сынды қабылдамайды. Кескін ережелердің теңдестірілген ішкі жүйесін білдірмейтін жағдайда, анадан бөлінудің күрделі процесі. Агрессия осының салдары болып саналады.

Әкесі отбасында болмаған кезде балалар үшін кейбір қиындықтар туындайды. Осыған қарамастан, тіпті толық емес отбасында да жасөспірім қалыпты дамиды, өйткені гендерлік-рөлдік сәйкестік пен отбасында ер адамның болуы арасындағы байланыс біржақты емес: әкесі жоқ кейбір ұлдарда қалыпты гендерлік-рөлдік сәйкестік қалыптасады. Адамның жоқтығы өз алдына көп зиян келтірмейді. Психологияда көрініс тапқан жеткіншектің «отбасы ішіндегі әке» ең маңызды бейнесі. Толық және толық емес отбасылардан шыққан жасөспірімдердің әке болуды қабылдауы әртүрлі, сонымен қатар, маңыздысы - әкеге деген көзқарас - теріс, суық, екіұштылық.

Қазіргі заманда толық емес отбасында оқу-тәрбие процесінің салдарын болжайтын әлемдік теориялық модель анықталмаған. Әке туралы идеялар адамның жеке қабылдау

призмасы (субъективті қатынас) арқылы әкелермен өзара әрекеттесудің нақты тәжірибесі негізінде ғана емес, сонымен бірге идеалды әкенің эталоны, сол қасиеттерді ескере отырып қалыптасады. жасөспірім, ең жақсы әке болуы керек. Адамның санасында бар бірнеше құрамдас бөліктердің үйлесуі оның әкелік туралы идеяларының бірегейлігін анықтайды.

Әдебиет

- 1.Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. СПб: Питер, 2008. 341 с.
- 2.Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – Москва : Мысль, 2011.
- 3.Калина О.Г., Холмогорова А.Б. Роль отца в психическом развитии ребёнка. – М.: ФОРУМ, 2014. – С. 40 – 41.
- 4.Гафизова Н.Б., Смирнова Д.И. Отцовство как социальный феномен в полных и неполных семьях // Женщина в российском обществе. – 2015. – №3/4 (76/77). – С. 67-77.
- 5.Безрукова О.Н. Модели родительства и родительский потенциал: межпоколенный анализ // Социологические исследования. – 2014. №9 (365). – С. 85-97.
- 6.Кон И.С. Зачем нужны отцы? [Электронный ресурс]. URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2006/12/ko11.html>. (Дата обращения: 26.09.2020).
- 7.Прохорова, О.Г. Основы психологии семьи и семейного консультирования. Учебное пособие для вузов / О.Г. Прохорова. – М.: Юрайт, 2018. – 821 с.
- 8.Шнайдер Л. Б. Основы семейной психологии. – Москва: Огни, 2018. – 928 с.

Сейітнұр Ж., Мақұлбек С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ТҮЛҒАНЫҢ МАНСАПТЫҚ ӨСУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

XXI ғасырдағы маңызды ғаламдық тренд ретінде әртүрлі әлеуметтік топтардағы адамдардың амбициясы мен бәсекеге қабілеттілігінің артуын айтуға болады. Егер XX ғасырда, әсіресе кеңестік заманда тұлғаның мансаптық өсу туралы айту мүлдем ыңғайсыз болса, қазір мансаптық ниеттер мен ұмтылыстар кездейсоқ жайт емес, керісінше, жеке жоспарлар мен жобаларға енгізілген өмірлік мақсатқа айналуға. Совет адамы үшін мансап түсінігі баққұмарлық, мансапқорлық ретінде айыптауға лайық дүние еді. Мансапқор жан өзінің қара басының мақсаттарына жету үшін бәрін «басып өтуге» дайын, ол өте жағымсыз моральдық қасиеттердің бірі және буржуазиялық моральға тән ескінің қалдығы деп саналды. Кеңес қоғамында әдебиет пен өнерде мансапқорлық жеке адамның (жұмысшының) жағымсыз қасиеттері ретінде сипатталды, Мансапқор адам өз бойындағы іскерлік, білімділік, парасаттылық қабілеттерінің бар-жоғымен санаспай, қалайда жоғары атаққа, лауазымды қызметке қол жеткізуді мақсат тұтады. Өзінің эгоисттік ұмтылысының арқасында табысқа және жоғарылатуға принципсіз ұмтылуды жүзеге асырады делінді. Егер мансапқорға қажет болса, ол еш ойланбастан басшылықтың алдына өз әріптесін аяқтан шалуы немесе кінәні біреуге арта салуы оңай. Пысықтық пен ептілікке ие және кінәлілік комплексінің жоқтығы арқасында мансапқор көп нәрсеге қол жеткізеді. Мансапқор үшін ар-ождан, ұят, жанашырлық, қарапайымдылық сияқты ұсақ-түйек нәрселерге алаңдаудың еш қажеті жоқ. Мансапқорды мұның бәрі қызықтырмайды. Міне, социалистік қоғамның мансапқа қатысты түсінігі осындай сипатта болды. Ал бүгінгі нарықтық заманда мансапқорлықты оң бағалау орын алуда. Менеджмент тарапынан мансапқор адамның құлшынысын ескере отырып, оның еңбегін компания игілігіне пайдалану дұрыс деп саналады. Адам ресурстарын басқару персоналды дамытуға, қол астындағылардың тұлғалық әлеуетін ашуға айырықша көңіл бөлетін болды. Мансаптың психологиялық аспектісі ескерілуде. Ал жеке жұмысшы мен қызметкер үшін мансапқор болу ең тиімді бағыттылық делінеді. Мансапқор отбасының қажеттіліктерін толығымен қамтамасыз ете алады, өйткені олардың көпшілігі жақсы табыс табады.

Бүгінгі таңда «мансаптық өсу» және «мансаптық жетістіктер» ұғымдары күнделікті өмірде, адамдардың санасында жай орын алып қана қоймай, олар психология ғылымының теориялық және эмпирикалық зерттеу нысанына айналды. Тіпті акмеология (грекше «акме» – биік, шың, табыс, logos – ілім) сияқты адамның шығармашылық ғұмырына, кәсіптілік шыңға жетуіне ықпал ететін факторлар мен заңдылықтарды зерттейтін арнайы ғылым пайда болды. Мансап мәселесі кәсіби өзін-өзі анықтау, тұлғалық даму, кемелдік психологиясы, табысқа жету психологиясы, жетістік мотивациясы (Д.Сьюпер, Д.Тидман, Д.Холл, Э.Шейн, Д.Мак-Клелланд, А.А.Агапов және т.б.) сияқты концепциялар аясында зерттеліне бастады [14]. Психологиялық-акмеологиялық тұғырға сәйкес мансап мәселелері басқару психологиясы, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби мансабын зерттеуде, сонымен қатар экономика, кәсіпкерлік және салық қызметі салаларында қарастырылады (А.Л. Журавлев, Е.Г. Молл, А.Д. Кибанов; А.Деркач, В.Г.Зазыкин, В.М.Дьячков, Л.И.Катаева, Е.А.Могилевкин, Я.В.Масликова, М.В.Сафонова, С.И.Сотникова, О.Е.Игумнова, Д.Б.Волосевич және т.б.) [1-5].

Мансаптық динамиканы зерттеу Батыс психологиясы үшін мүлдем тың дүние емес. Бұл мәселе біршама ұзақ уақыт бойы шетелдік ғалымдардың назарында болды: В.Фридрих, А.Гофман, С.Бхогле, В.Мёрти, Т.Н. Бремер, М.А. Витинг, Дж.Флеминг, М.Хорнер және т.б. Посткеңестік елдерде мансаптық табыс жетуді зерттеу, әсіресе соңғы онжылдықтарда үлкен сұранысқа ие болды: Б.С. Агапова (1999), В.И. Андреева (1995), Н.А. Батурина (1987), Н.Н. Власова (1994), А.Н. Воронина (1996), б.з.б. Гончарова (1996), В.Н. Денисова (2001), А.А. Деркач, Н.В. Кузьмина (1993), С.Т. Жанерян (1999,2004), В.К. Шаповалова (1999) және кәсіби іс-әрекет психологиясы (Е.А.Климов, А.А.Крылов, К.К. Платонов және т.б.), басқару акмеологиясы (О.С. Анисимов, А.А. Деркач) аясында қарастырылды [1].

Мансаптық зерттеулердің айтарлықтай кең проблемалық өрісіне қарамастан (кәсіби сала түрлеріндегі мансап ерекшеліктері, шарттары, жеке тұлғалық аспектілері, құндылық және мотивациялық құрамдас бөліктері), мансаптық өсудің психологиялық факторларын одан әрі мағыналы талдау әрі эмпирикалық зерттеу қажет. Бұл ретте мансаптық жетістіктің психологиялық табиғаты, оны анықтайтын факторлар, жалпы мансаптық жетістіктің ерекшеліктері және оның жеке кезеңдерін зерттеу маңызды. Мансаптық жылжу сонымен қатар қызмет саласының ерекшеліктеріне, салалық құрылымға, қызметкердің жеке сипаттамаларына, мақсаттары, бейім-бағдары, құндылықтарына және тұлғаның кәсіби ортаның талаптарына, ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сай болуына байланысты.

Мансаптық жетістік тек сыртқы факторларға ғана емес (әлеуметтік, экономикалық, саяси, өндірістік және т.б), сонымен бірге субъектінің дара қасиеттеріне де байланысты (Деркач А.А, 1999; Дырин С.П., 1996; Емельянова А.А., 2000; Ефремова О.И., 1999; Зазыкин В.Г., Ситников А.Л., 1993; Чернышев А.Г.,1991)[4-13]. Сондай-ақ, мансап психологиясын зерттеу ұйымдық психология саласының қарқынды дамуымен, персоналды басқару жүйесіндегі психологтың практикалық аясының кеңеюі, кәсіби даму бойынша кеңес берумен тығыз байланысты екендігін айта кету керек.

Біздің дипломдық жұмыстың мақсаты - тұлғаның мансаптық өсуінің психологиялық факторларын (мансаптық жылжуға лауазымдық өкілеттілік, әлеуметтік мәртебенің, тұлғалық ерекшелік, жас мөлшері, гендерлік факторлардың және ұйымдық құрылымның типтерінің әсерін және т.б.) анықтау. Зерттеу нысаны: тұлғаның мансаптық динамикасы. Зерттеу пәні: тұлғасының мансаптық өсуіндегі психологиялық факторларды зерделеу .

Бұл мақсаттарды жүзеге асыру үшін келесі зерттеу міндеттері алға қойылды:

1. Мансап психологиясы бойынша отандық және шетелдік зерттеулерге талдау жасау.
2. Мансаптық өсудің психологиялық факторларына теориялық талдау жүргізу.
3. Адамдардың мансаптық жетістіктің психологиялық факторлары туралы көзқарастары мен түсініктерін зерттеу. Студенттердің мансаптық жылжудағы психологиялық факторлары туралы ойларының мансаптық ниет пен ұмтылысты қалыптастырудағы рөлін ашу;
4. Мансаптық өсуді эмпирикалық зерттеу процедурасын әзірлеу; Студенттердің мансаптық жылжудағы психологиялық факторлары туралы ойларының кәсіби даму пәндеріне

деген көзқарастарын өзгертуге және мансаптық ниет пен ұмтылысты қалыптастыру бойынша жұмыс жасау қажеттілігін сезінуге әсерін зерттеу.

Зерттеу барысында мансаптық өсудегі психологиялық факторлардың орны мен рөлі көрсетіледі; жасы, мәртебесіне және гендерлік, әлеуметтік-психологиялық факторларға байланысты тұлғаның мансаптық динамикасы анықталды; мансаптық өсу мен жетістікке жету мотивациясы, бақылау локусы, өзін-өзі бағалау және қажеттіліктер құрылымы арасындағы маңызды өзара байланыстар анықталады; Сондай-ақ, мансаптық өсудің ұйымдық құрылым түріне тәуелділігі анықталды;

Жұмыстың практикалық маңыздылығы тиімді кәсіби және қызметтік мансапты жүзеге асыру мақсатында мамандардың мансаптық жоспарлау мәселелерін шешу үшін психологиялық факторларды ескеру қажеттілігін негіздейді. Алынған мәліметтерді мансаптық өсу, кәсіби маман болуды талдау және кәсіби іс-әрекеттердің қалыптасуын терең түсіну және психологиялық консультация беру үшін пайдалануға болады. Мансаптық өсу тұлғаның жеке мақсаттары мен әлеуметтік ұстанымдарына, бейім-бағдарларға негізделеді. Адамның мәртебесі өсуі мен жасының ұлғаюы арасындағы байланыстар бар екен. Мансаптық динамика мен жетістікке жету мотивациясы, бақылау локусы, өзін-өзі бағалау және қажеттіліктер құрылымы арасында байланыстар бар. Мансапты басқаруда мансаптық динамиканы бағалаудағы уақыт аспектісін және болашақ перспективаның мансаптық өсуге әсерін ескеру маңызды. Әлеуметтік лифт үшін мемлекеттің ұстанған саясатының да әсері бар.

Бүгінде мансапты арнайы зерттейтін әр түрлі психологиялық бағытар бар. «Мансап психологиясы» адамның кәсіби бағдары мен оқыту (оптация) кезеңдерінен бастап, кәсіби өмірбаянының соңғы кезеңдерімен аяқталатын тұлғаның мансаптық көтерілуінің психологиялық заңдылықтарын зерттейді (А.В.Карпов).

Шетелдік психологияда ең дамыған бағыттарының бірі – жеке дара мансапты зерттеу (Э.Шейн). Ф.Дж. Дорн кәсіптік мансапты адамның өзін мансаппен сәйкестендіру ерекшеліктерімен байланыстыра отырып зерттейді, білім алу мен мамандық таңдауға әлеуметтік және психологиялық факторлардың әсерін қарастырады. М.Вудкок пен Д.Френсис кәсіптік мансапты зерттей отырып, оны адамның жасына байланысты өзгерістерімен байланысты кезеңдерге бөледі. Бұл авторлар мансаптық өсудің психологиялық және әлеуметтік мәселелеріне, сонымен қатар мансаптық дағдарыстардың барлық түрлерінің пайда болуына көп көңіл бөледі.

Т.Санталайнен, Э.Вутилайнен, Дж.Ниссенен жұмысшыларды еңбек жолының ортасында күтіп тұрған қиыншылықтар мен кедергілерді зерттеді, бұл кезде олар айтқандай, «ашып божу» кезеңі орын алады. Д.Е. Супер, мансапты пісіп-жетілу процесі ретінде түсіндіре отырып, кәсіби өзін-өзі анықтаудың, кәсіби Мен - концепцияның даму детерминанттары мен мансаптық даму кезеңдерін қарастырады.

Бірқатар ресейлік авторлардың зерттеулерінде мансапты іске асыру процесінде тұлғаның мансаптық сәйкестігі мен өзіндік Мен-концепцияның қалыптасуы жүзеге асатынын дәлелдейтін сенімді теориялық және эмпирикалық материалдар бар (С.Т.Джанерьян, А.А.Жданович, И.П.Лотова, А.М.Шевелева және т.б.). Сондай-ақ спорттық және саяси мансаптың гендерлік аспектісі зерттелді (В.В. Макеев, Н.Б. Стамбулова және т.б.). Бұл зерттеулерде мансапты психологиялық феномен және субъектінің даму факторы ретінде қарастырылды.

Мансапты қалыптастырудың негізгі психологиялық факторларының бірі кәсіби жауапкершілік болып табылады, оны бірқатар шетелдік ғалымдар (В.А.Бодров, Т.Де Джордж Ричард, Э.Дюркгейм, А.Г.Луценко, К. Мұздыбаев, Ж.Пиаже, П.Фауконне, Ф.Хайдеггер және т.б.) арнайы зерттеді.

Жалпы, ғылыми әдебиеттерде ұсынылған әр алуан мансаптарды үш типке топтастыруға болады, олар әртүрлі әлеуметтік-кәсіптік топтардың өкілдері үшін барлық мүмкін болатын мансап траекториясын қамтиды: тік, көлденең, сатылы.

Ғылыми әдебиеттерді талдау адамның мансаптық өсуі сыртқы және ішкі факторлармен анықталатынын көрсетті. Сыртқы факторлар – қоғамның әлеуметтік және кәсіби

қажеттіліктері және оның жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасау қабілеті. Ішкі факторларға әртүрлі психологиялық факторлар жатады. Біз өз зерттеуімізде осы екінші факторды басты нысана ретінде алдық.

Адамның мансаптық өсу қарқыны тұлғаның жеке психологиялық ерекшеліктеріне, кәсіби маңызды қасиеттердің қалыптасуы, бағалау мен өзін-өзі бағалау жүйесінің сипатына, талаптану деңгейіне, жетістікке ұмтылу мотивациясына, бақылау локусына, құндылық бағдарлар жүйесіне, коммуникативті дағдылары, өзіне деген сенімділікке, өзін-өзі таныту мен қабілеттіліктерге байланысты.

Жеке тұлғалық мансаптық өсу – адамның еңбек іс-әрекетінің субъектісі ретінде әлеуметтік, экономикалық, іскерлік не кәсіпкерлік, мүліктік және басқа да қатынастар жүйесіндегі қозғалысы. Өз өмір жолының белгілі бір кезеңінде оның тұлғалық позициясы, лауазымы, ресурстары мен әлеуметтік-экономикалық жағдайы (сыртқы жағдайлар) арасында туындайтын қатынастармен байланысты.

Тұлғаның мансаптық өсуінің жеткілікті қарқынын қамтамасыз ететін мағыналы байланыстарды эксперименттік зерттеу табысты кәсіби дамудағы психологиялық факторлар жиынтығын анықтауды талап етеді. Сыртқы бақылау локусы (экстерналдық) көрсеткіштерінің жоғары болуы мансаптық өсу деңгейі төмен жандар арасында байқалады және сәйкесінше негативті сипаттамалар мыналар болып табылады: дербестіктің болмауы, жиі сыртқы бақылаумен ғана өнімділіктің жоғарылауы орын алуы; маңызды мансаптық жағдайларды анықтауда шешуші рөлді басқа адамдарға телу, сыртқы себептерге үстемдік беру; мансаптық өсу мүмкіндіктері туралы аз хабардар болу және кәсіби мәселелер бойынша әріптестерден кері байланыс алуға деген құлшыныстың болмауы.

Сондай-ақ, мансаптық өсудің жыныс пен жас параметріне және лауазымдық мәртебеге байланысты екендігі байқалды. Мансаптық жоғарылау ұйымдық құрылымның әртүрлі деңгейлерінен өту процесінде тұлғаның кәсіби әлеуетін барынша ашу және жүзеге асыру ретінде көрінеді.

Нарықтық жағдайда мансаптық өсу мен көтерілу белгісіздікпен, өзгермелілікпен, тұрақсыздықпен сипатталады. С.Т. Джанерьян, Н.Л. Кирт, В.А. Полякованың зерттеулер бойынша, мансап тұлғаға түзетуші сипатта әсер етеді және оның өмір жолын қалыптастырады. Тұлғалық өзгерістер адамның кәсіби мансап субъектісінің рөлін орындауын қамтамасыз ететін жеке қасиеттердің пайда болуына және дамуына әкеледі [2;5].

Қысқасы, адамның мансаптық әлеуеті мыналармен анықталады:

- индивидтің психофизикалық ерекшеліктерімен (бейімі мен қабілеттері, денсаулығы, еңбекке қабілеттілігі мен өнімділігі);
- жеке тұлғалық қасиеттерімен (қажеттіліктер, қызығушылықтар, мотивтер, жеке қасиеттер);
- құзыреттіліктер (біліктілік, білімнің көлемі мен сапасы, іскерлік пен дағдылар жиынтығы);
- өмірлік және кәсіптік бағдарлар (әлеуметтік және кәсіби құндылықтары, талаптану деңгейі және т.б.)

Тұлғадағы бұл мансаптық әлеуеттердің құрамдас бөліктері өзара байланысты боп келеді. Олар мансап құрылымын анықтайтын тірек негіздердің бір түрі, мансаптың барлық кезеңдері мен бұрылыстарының конфигурациясы ретінде қызмет ете алады.

Зерттеу барысында мансаптық өсудің тұлғаның жеке қасиеттермен өзара байланысы анықталды:

- Мансаптық өсу мен субъективті бақылау деңгейі арасында тығыз байланыс бар. Саналы мансаптық жылжу мақсатқа жетуде және кедергілерді жеңуде белсенді әрекетке, күш пен табандылыққа шақырады.

- Мансаптық өсу мен өзін-өзі бағалау арасында маңызды корреляция анықталды. Бұл мансапта жетістікке жетуге деген ұмтылыс, шеберлік пен дағдыларды көрсетуге ұмтылу тұлға бойында өзін-өзі жоғары бағалауды, өзіне деген сенімділікті, дербестікті, қиын жағдайларда өз күшіне сену бейімділігін қалыптастыруға ықпал етеді.

- Кәсіби құзіреттілік, қызмет саласы және жетістік мотивациясының мансаптық жылжу арасында оң корреляция бар. Сәтсіздіктерден қашу мотиві мен мансаптық динамиканың арасында теріс корреляция анықталды.

Қорыта келе айтатын болсақ, бүгінгі таңда тұлғаның мансаптық өсуіндегі психологиялық факторды жан-жақты зерттемей, «мансап» ұғымының қыр-сырын ашу еш мүмкін емес. Кез келген ұйым қызметінің нәтижелі болуы қызметкердің мотивациясына, қызмет бабымен өсуі мен одан әрі дамып жетілуіне байланысты. Әлеуметтік әділдік пен қызметкерге қамқорлық әкімшілдік- әміршілдік әдістерге қарағанда анағұрлым тиімді екенін өмірдің өзі көрсетуде. Жұмысқа қанағаттанушылық, басшылық тарапынан мойындау мен қадірлеу, өсу мүмкіндігі адам ресурстарын басқарудың парадигмасын өзгертуде. Қызметкердің ұйым мен оның құндылықтарына адалдығы, басшыларға сенімі мен ұйымға қатысты мақтанш сезімі өте маңызды. Қанағаттанған қызметкер анағұрлым өнімді жұмыс істейді. «Дженарал Электрик» компаниясының HR директоры Уильям Конати: «Адамдардың есте сақтау қабілеті жақсы. Олар өзінің әділ бағаланғанын ұзақ уақыт ұмытпайды» деген екен. Ұйымдағы жеке тұлғаларды түсіну маңызды. Қағазға жазылған ресми келісімшарттан көрі ресми емес психологиялық келісімшарттың (қызметкердің үміттер жиынтығы) артықшылығын менеджмент мамандары да мойындады. Кәсіпорын, мекемеде «мүмкіндіктер мәдениетін» қалыптастыру мансаптың психологиялық факторын ескерумен тікелей байланысты.

Әдебиет

1. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала Текст. / А.А. Деркач. М.: Изд-во Московского психолого-социального института: Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. - 752 с.
2. Джанерьян С.Т. Профессиональная Я — концепция: системный анализ Текст. / С.Т. Джанерьян. Ростов н/Д: изд-во Рост, ун-та, 2004. - 480 с.
3. Джонс Р. Как сделать карьеру: Практическое руководство для всех Текст. / Р. Джонс. Челябинск, 1994. - 314 с.
4. Ильина Н.Л. Динамика мотивации на протяжении спортивной карьеры: Автореф. дисс. канд. психол. наук. СПб., 1998. - 18с.
5. Кирт И.Л. Динамика представлений о профессиональной карьере психологов образования в процессе профессионального самоопределения: автореф. канд. дис. Текст. / И.Л. Кирт. Москва, 2000.-24 с.
6. Курбатов В.И. Стратегия делового успеха. Ростов н/Д.: Феникс, 1996.-416с.
7. Макеев В.В. Политическая карьера. М.: Социально-гуманитарные знания, 2000. - 420с.
8. Михайлова Г.Б. Понятие карьеры в психологической науке // Психологические проблемы профессиональной деятельности кадров госслужбы: психологические чтения. Текст. / Г.Б.Михайлова. М.: Изд-во РАГС, 1997.-С. 85-92.
9. Могилевкин Е.А. Личностные факторы и карьера // Прикладная психология и психоанализ. 1998. - №2. - С.23.
10. Могилевкин Е.А. Личностные факторы профессиональной карьеры государственных служащих: Автореф. дисс. . докт. психол. наук. М., 1998.
11. Молл Е. Г. Консультирование по проблемам управленческой карьеры Текст. / Е. Г. Молл // Управление человеческими ресурсами: стратегия и практика. Алматы, 1996. - С.58-61.
12. Мучински П. Психология, профессия, карьера. Текст. / П.Мучински. СПб Литер, 2004. - 539 с.
13. Петрушин В.И. Психология карьеры Текст. / В.И. Петрушин. М., 2004, - 208с
14. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. -М.: МГУ, 1991
15. Романов В.Л. Прохождение государственной службы: карьерная стратегия и тактика. М., 1997.
16. Ушаков А.А. Особенности национальной карьеры: как сделать карьеру в России. М., 1999. - 233с.
17. Семенова Ф.О. Психология профессионализации: выбор профессии и планирование профессиональной карьеры Текст. : учебное пособие / Ф.О. Семенова. СПб.: Копи - Р, 2010. - 324 с.
18. Сотникова С.И. Управление карьерой Текст. / С.И. Сотникова. М., 2001.-408 с.
19. Стамбулова Н.Б. Психология спортивной карьеры: автореф. докт. дис. Текст. / Н.Б. Стамбулова. СПб., 1999. - 51 с.
20. Чикер В.А. Психологическая диагностика организации и персонала. Текст. / В.А. Чикер . СПб: Речь, 2001.- 176 с.
21. Шаповалов В.К. Профессиональная карьера. Учебное пособие. - Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 1999. 152с.
22. Якокка Л. Карьера менеджера. Тольятти, 1995. – 380 с.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ЭТНОФОРЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Бүгінде халықтардың әлеуметтік өзара әрекеттесуінде этникалық фактордың рөлін ешкім жоққа шығара алмайды. Тұлға бойндағы «Ұлттық Мен»-ді ескермеудің қандай жағдайға алып келетінін еліміздің кеңестік замандағы тарихынан бәрімізге аян. Этнос факторы әсіресе, саясатта айқын көрінеді. Саясатта этникалық жұмылдыру (мобилизация) жиі қолданылады. Саясаттың этнизациялануы қазіргі әлемнің көптеген елдеріне тән құбылыс. Оның мәні этникалық параметрді белсенді саяси фактор мен саясат құралына айналдыруда жатыр. Саясатты этностандыру әртүрлі формада және бағытта жүзеге асырылады. Бүгінгі Ресей мен Украина арасындағы соғыс, Қырымды аннексиялауы (басқа мемлекеттің аумағын күштеп қосып алу) этникалық факторды саясатқа қолдану көрнісі деуге болады. Орыс әлемі мен «отандастарды қорғау» үшін Ресей қарулы күштерінің Украина аумағына басып кіруі орын алды. Орыс ирредентизмін жақтаушылар Ресейден тыс орыстарды Ресей мемлекетінің құрамына қосуға ұмтылады. Олар идеологиялық тұрғыда этникалық орыстарды әлемдік тарихтағы бірегей мәдени қозғалыстың өкілдері ретінде қарастырады. Қысқасы, этникалық феномені бүгінде мемлекеттердің саясатын анықтайтын негізгі факторлардың біріне айналады. Психология ғылымы бұл құбылысты зерттеуді назардан тыс қалдырмауы керек.

Біз өз зерттеуімізде еліміздің оңтүстік аймағын мекендейтін әр түрлі этнос өкілдерінің құндылық бағдарларын қарастырдық. Жалпы этнопсихология саласында зерттеушілер «этнофор» терминін жиі қолданады. Оған сөздікте мынадай анықтама береді: «Этнофор (грек тілінен *ethnos* – тайпа, халық + италян. *fora* – тыс, сыртқа, алға) – белгілі бір этникалық мәдениет пен ұлттық психиканың иеленушісі, жеке-дара иегері». [11.]; Этнофор белгілі бір этностың өкілі ретінде оның психологиялық қасиеттері мен этникалық санасының иесі боп табылады. Әр адамның өзінің этникалық тамыры бар, оны білу оған өзіндік бірегей болмысын түсіну, этномәдени және этносаяси әр алуан әлеміндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді. Сол сияқты, әрбір этнос, әсіресе оның интеллектуалдық бөлігі әрдайым: «Бұл халық бұрын кім болған, бүгін кімге айналды және оның болашақта қандай болмақ?» деген сұрақтарға жауап беруге тырысады. Әрбір этнос – этникалық өзіндік санасы, психологиясы мен мәдениеті, даму тарихы бар, өздерін бірегей сияқты сезінетін, басқа осы тәріздес қауымдастықтардан ерекшеленетін адамдардың жиынтығы.

Біздің дипломдық жұмысымыздың мақсаты Оңтүстік Қазақстан этнофорларының құндылық бағдарларының мәнін, олардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін ашуды көздейді. Зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстанда тұратын әр түрлі халықтардың құндылық бағдарларын иерархиялаудағы этникалық фактордың рөлін анықтау үшін кешенді әдістер жиынтығын қолдандық. Олар: М.Рокич әдістемесі «Құндылықтық бағдар»; Л.В. Янковский әдістемесі «Тұлғаның жаңа әлеуметтік-мәдени ортаға бейімделуі»; Г.Л. Бардиер әдістемесі «Толеранттылық-интолеранттылық түрлері мен компоненттері», М.Кун мен М.Макпартлендтің «Мен кімін?» әдістемесінің модификациясы және т.б. Эмирикалық зерттеу барысында бірқатар әдіснамалық әрі әдістемелік проблемалар орын алады. Тұлғаны жалпы психологиялық пен әлеуметтік-психологиялық зерттеу нәтижелерімен танысу экологиялық валидті зерттеу инструментарийі өте маңызды екендігін байқатты. Біз бүгінгі таңда психология ғылымы этномәдени байланыстар жүйесіндегі индивидтің ұлттық кодты игеру құпиясын толық аша алды деп айта алмаймыз.

Жеке тұлғаның құндылық бағдарлар жүйесінің құрылымы, мәні, мазмұны қандай? Психологиялық зерттеулерде жеке тұлғаның этномәдени әлеуметтену ерекшеліктері, ұлттық сипаттағы қасиеттер қаншалықты ескеріледі? Қандай базалық этникалық құндылықтар тұлғаның бойында көрініс табады? Бұл жерде тұлғаның мәдени-тарихи тәжірибені игеру және

төл мәдениетке ену тетіктерін ашу қажеттілігі айқын байқалады. Біз дипломдық жұмысымызда Оңтүстік Қазақстанда тұратын бірнеше ұлт өкілдерінің (қазақтар, өзбектер, орыстар) функционалдық құндылықтары мен құндылық бағдарларын эмпирикалық түрде зерттеуге тырыстық. Жалпы Оңтүстік Қазақстан этнофорларының жалпы құндылықтар жүйесіндегі этноқұндылық бағдарларының қалыптасуы мен дамуының негізгі детерминанттарын қалай анықтауға болады? Ол үшін, ең алдымен біз осы мәселеге қатысты психология ғылымындағы зерттеулермен терең таныстық. Әсіресе, отандық психологтар зерттеген еңбектерге басымдық бердік. [1-9.];

Этнопсихологияда этникалық жаңсақ наным мәселесін ғылыми тұрғыдан дамыту және оны шешудің тиімді жолдарын табудың маңызы зор (С.М. Жақыпов, З.Б. Мадалиева, Р.Т. Әлімбаева, Б.Ә. Әмірова, ЗМ Балғымбаева және т.б). Осы зерттеулердің нәтижелері (сондай-ақ бірқатар шетелдік дереккөздерді талдау) этникалық ілкі нанымды құндылық бағдарға байланысты боп келетінін, оны белгілі бір этностық топтың адамдарына бағытталған тұлғаның эмоционалдық бағалауының бір түрі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Құндылық бағдарлары мен этникалық стереотиптер арасында орналаса отыра, этностық ілкі наным өзінің психологиялық мазмұны бойынша моноэтникалық даралық көрінісі боп табылады (С. М. Жақыпов). Талданатын құбылыстардың негізгі ұғымы ретінде "мағыналық құрылымдар" алынады, ол үш векторлы психологиялық кеңістікті анықтайтын «динамика», «статика» және «этнос» координаталарын қамтиды.

Сондай-ақ, зерттеушілердің пікірлері бойынша, тұлға бойындағы этноқұндылық бағдарлардың көрінуінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері және олардың құндылықтар жүйесіндегі эмпатия, этникалық сәйкестілік деңгейлерімен байланысы аса маңызды болып табылады. Кейбір зерттеулер костілділіктің (билингвизм) этнофордың өзінің этникалық ерекшелігін сезінуіне және ұлттық-мәдени құндылықтарға бағдарлануына әсері бар делінеді [10]. Әдетте, монотілді ұлттық ортада әлеуметтенген этнофорлар урбанизация барысында политілді ортада өздерінің қалыптасқан мәдени құндылықтарын қайта бағалауға және өзгертуге мәжбүр болады.

Құндылық бағдарлар жүйесін қалыптастырудың алғышарты ретінде адам өміріндегі әлеуметтік – экономикалық жағдайларын аламыз ба әлде тек психологиялық факторларды ғана аламыз ба? Қайсысы әсерлі? Этностық өзіндік сананы этнофорлардың құндылық бағдарларының қалыптасуының детерминанты ретінде маңызды деп санаймыз. Біз зерттеуімізде әр түрлі этнос өкілдерінің этникалық өзін-өзі анықтауы (этностық сәйкестілігі) мен олардың құндылық бағдарлары арасында өзара байланысы барын эмпирикалық түрде тексердік. Ол үшін этнофорлардың құндылық бағдарлар жүйесінің дамуы мен қалыптасуының әлеуметтік-психологиялық механизмдерін арнайы сипаттау маңызды.

Жалпы адамдар топтары тілі, тері түсі, діні, мекендеу ортасы, тарихы мен салт-, дәстүрі және әсіресе мифология сияқты белгілердің әртүрлі комбинациялары арқылы өздерін этникалық қауымдастықтармен сәйкестендіреді. Этникалық ерекшелік көбінесе топтық сәйкестіктің орталық құрамдас бөлігі болып табылады. Белгілі бір жағдайларда (қақтығыс, әлеуметтік мәселелердің ушығуы) өз этностық тобына тиесілі болу сезімі көптеген қарапайым адамдар үшін басты тірекке айналады. Мұндай кезде саяси көшбасшылар өз ұстанымдарын ұлттық бірегейлік, ұлттық мақтаныш пен тарихи әділдік үшін күрес ретінде көрсетсе, өз сайлаушыларының қолдауына ие болатыны сөзсіз. Полиэтностық мемлекеттер үшін қауіп-қатер, тәуекелдер этникалық сәйкестіктердің саясилануында жатыр. Мемлекеттің аумағы тұтастығы туралы мәселе өзінің барлық өзектілігімен осы жерде туындайды.

Біздің зерттеуімізде этнофорлардағы этноқұндылық бағдарлардың қалыптасуы мен дамуының ерекшелігі және оның дамуы мен өзгерісінің психологиялық аспектісі жан-жақты қарастырылды. Этнофорлардың құндылық бағдарлар жүйесіндегі характерологиялық тенденциялар немесе ерекше белгілер бар ма, егер бар болса оны қалай анықтаймыз? Тұлғаның тұрғылықты жері мен төлмәдениеттену жағдайы (инкультурация) этнофордың құндылық бағдарлары мен этникалық ерекшелігі туралы түсініктерін анықтайтыны белгілі болды. Этнофордың (яғни, белгілі бір этномәдениет пен ұлттық психиканың жеке иегері боп

табылатын этнос өкілі) құндылық бағдарларын қарастыруда этностың өзіндік тарихын, оның этномәдени ерекшеліктері, әлеуметтенуі мен төлмәдениеттенуі (инкультурация), ұлттық ділі, этностық сәйкестілік және т.б. мәселелерін айналып өту мүмкін емес. Этнопсихология саласындағы зерттеулер тұлғаның онтогенездегі тілдік ортаның этнофор бойында көрші этностық топтың этносәйкестігі мен мәдени шекарасы туралы көзқарасына әсері барын растайды. Этнофордың тілдік ортадағы алғашқы әлеуметтенуі оның болашақтағы этникалық өзіндік ерекшелігін алдын ала анықтайды. Этностық ілкі нанымдар балалық шақта қалыптаса бастайды. Біртекті орта этникалық мінез-құлық стереотипіне сәйкес келетін дәстүрлі құндылықтар мен нормаларды, соның ішінде конформизмге және тәртіпке бейімделуді өздігінен жаңғыртуға қабілетті.

Біз зертеуімізде осы аспектілерді мүмкіндігінше қамтуға тырыстық.

Біздің зерттеу нысанымыз этномәдени байланыстар мен қатынастар жүйесіндегі жеке тұлға боп табылады. Зерттеу пәні - Оңтүстік Қазақстан этнофорларының құндылық бағдарларының әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары мен ерекшеліктері. Зерттеудің негізгі болжамы: этномәдени байланыстар мен қарым-қатынастар жүйесіндегі этнофордың құндылық бағдарлары жеке тұлғаның сипатын және этностың тұтастығы мен бірегейлігін анықтайтын жүйекұраушы бөлік болып табылады.

Жалпы болжам келесідей жеке болжамдардан тұрады:

- Оңтүстік Қазақстан этнофорларының құндылық бағдарларының әлеуметтік-психологиялық заңдылықтары, детерминанттары, механизмдерін және сипаттамаларын анықтау оларға тән ерекшеліктер барын көрсетеді;

- жеке тұлғаның санасындағы этноқұндылық бағдарлар негізінен этнофор бойында сақталады және сол этностың ерекшеліктерін (даралығын) анықтайды ;

- құндылық бағдарлардың қалыптасуы жеке тұлғаның инкультурация барысындағы этноқұндылық бағдарларды ассимиляциялау, сақтау, қолдану және дамуы процесі ретінде көрінеді және ақыр аяғында этномәдени құндылықтар жеке-тұлғалық құндылықтарға айналады;

- әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер орын алғанымен негізгі этностық құндылықтар тұрақты сақталады және бұл этникалық сәйкестіліктің және ұлттық салт-дәстүрдің болуына байланысты.

Жалпы тұлғаның этностық өзіндік санасын этнофорлардың құндылық бағдарларының қалыптасуының детерминанты ретінде қарастыруға болады. Тұлғаны қалыптасуындағы қоғамдық-әлеуметтік қарым - қатынастардың рөлі құндылық бағдарларға тікелей байланысты. Б.Д. Парыгина, Г.М. Андреева, А.И. Донцова, Л.И. Анцыферова, В.С. Мухина, А.А. Бодалева, Г.Г. Дилигенский, В.Г. Алексеева сынды ғалымдардың зерттеу жұмыстарында бұл аспект қарастырылған. «Бөтен» мәдениетке, тілге деген толерантты көзқарастың қалыптасуына және сонымен бірге «өзінің» халқына деген құрметтің қалыптасуына әсер ететін не нәрсе?. Оңтүстік өңірлер мегаполистерге қарағанда дәстүрлі және консервативті құндылықтарды сақтауға және жаңғыртуға қабілетті ерекше әлеуметтік-мәдени орта болып табылады деп саналады.

Бүгінгі таңда құндылықтық бағдарлар түсінігі психологиялық феномен ретінде мойындалды. Тұлғалардың құндылықтық - семантикалық саласын зерттеу мәселесі әр түрлі сатыда теориялық талдау мен зерттеу интеграциялық ғылыми пәндердің ұғымдары мен әдістемелік негіздерін қолдану қажеттілігін туғызады. Тұлғалардың құндылық-семантикалық бағыта екі негізгі құрамдас бөлікті қамтиды. Олар: құндылық бағдарларды және тұлғалық мағыналар жүйесін қамтиды. Екі компонент те тұлға ұғымымен тығыз байланысты, себебі, құндылықтық бағдарлар тұлғаның мінез-құлықтары мен мотивтерін зерттеумен тығыз байланысты.

Психология ғылымындағы тұлғаны интерпретациялаудағы айырмашылықтарға қарамастан, құндылықтар жетекші тұлғалық қасиет ретінде бағдарланады. Әртүрлі концепцияларда бұл қасиет әр түрлі түрде ашылады: «Басты өмірлік бағдар» (Б. Г. Ананьев), «Динамикалық тенденция» (С. Л. Рубинштейн), «сезімді қалыптастырушы мотив» (А. Н. Леонтьев), «Бастылық қатынастар» (В. Н. Мясичев). Б. Ф. Ломовтың тұжырымдамасы

бойынша, құндылықтық бағдарлар тұлғаның психологиялық құрылымын анықтайтын жүйе құраушы қасиеті ретінде әрекет етеді.

Этникалық (ұлттық) құндылықтар – қандай бір этникалық қауымдастықтардың өкілдерінің тарихи болмыстарын қамтитын рухани мұраттарының жиынтығы болып табылады. Этникалық құндылықтар бір этнос өкілдерінің мінез-құлықтарының әлеуметтік және нормативтік-мәдени аксиомалары ретінде өз қызметтерін атқарады [11]. Этникалық құндылықтар – этностың тарихи-мәдени болмысын белгілейтін ең ерекше белгілер ретінде, этностың өз - өзімен ерекшеленетін мәдени дәстүрлерінің жиынтығы ретінде сипатталады.

Этникалық құндылықтар (этноқұндылықтар), біздің ойымызша, этникалық топқа жату, этносты сақтау, этностың дәстүрлері мен негіздерін сақтау құндылықтары ретінде өрнектеледі. Этникалық құндылықтар - бұл неғұрлым жеке, индивидуалды, спецификалық құндылықтардан жоғары орналасқан, мазмұны серпінді және ситуациялық метақұндылықтар болып табылады. Этникалық құндылықтар бір шетінен этносты этнофорлармен, екінші жағынан, этносты басқа адамзат қауымдарымен – этникалық топтармен, этникалық жүйелермен, топтармен байланыстыратын делдал позициясын қарастырады. Сонымен қатар, этноқұндылық бағдарларды жеке тұлғаның құндылық бағдарлар жүйесінде жүйені құраушы құндылық өзіндік сананың нақты детерминанттары деп санауға болады.

Біздің зерттеуімізде Оңтүстік Қазақстан облысының халықтарының этноқұндылық бағдарларының құрылымдық құрамдас бөліктерінің негізгі сипаттамалары мыналар:

- тұлғааралық қарым-қатынас құндылықтары (үлкенге құрмет, ата-ананы құрметтеу, ата-ана мен бала қарым-қатынасы, ер-әйел, үлкен-кіші, үлкен-бала, т.б.);
- ұжымшылдық құндылықтары (халық, ру, отбасы, өзара көмек, өзара қолдау және т.б.);
- сенімділік құндылықтары (мәдениет, ар-намыс, ар-ождан, тіл, дін, нормалар, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, жоралғылар, таулы жерлердің моральдық-адамгершілік кодексі және т.б.).

Этнофорлардың әлеуметтенуі мен төлмәдениеттенуінің әлеуметтік-психологиялық детерминанты этникалық құндылықтар жүйесі, этнос мүшелерінің ұжымдық өмірінің тарихи әлеуметтік тәжірибесі болып сипатталады. Құндылықтық бағдарлары – тарихи дамудың белгілі бір кезеңіндегі қоғам құндылықтарының тұлғаның, әлеуметтік топтың психикасы мен санасындағы ерекше субъективті, дараланған және мотивті көрініс. Құндылық бағдарлары индивидке, топқа әлеуметтік шындық объектілері мен мінез-құлық мотивтерін ол үшін маңыздылығына қарай дәрежелуге және өз мақсаттарына жету үшін белгілі бір ынталандыру ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның құндылықтық бағдарлары оның ішкі әлемінде қоршаған айналадағы шынайылықпен байланыстыра отырып, күрделі көп деңгейлі иерархиялық жүйені құрайды.

Қазақстан Республикасының егемендігі жарияланғаннан кейін әлеуметтік - экономикалық және саяси өмірінде орын алған түбегейлі өзгерістер республиканың демографиялық бейнесіне өздігінше өз әсерін тигізді. Оның үстіне, көптеген жағдайларда олар халықтың сандық және сапалық сипаттамаларының, оның аумақтық орналасуының және сыртқы өзгерістерінің өзгеруінен көрінетін өтпелі кезеңнің теріс және оң тенденциялары сияқты және ішкі көші-қон процестері жиынтықта олардың ықпалы болды.

Қазақстан халқының жалпы саны 2021 жылғы 8 желтоқсандағы санақ бойынша 19 169 550 адамды құрады. Оның үстіне қазақтардың үлесі 2021 жылдың басына қарай 13 миллион адамнан (69,01%) асты. Бұған Ұлттық статистикалық бюроның жыл сайынғы бюллетеньдегі мәліметтері дәлел [12]. 2021 жылдың басында қазақстандықтардың саны 264 406 адамға өсті. Көпшілігі Түркістан (1,5 миллионнан астам) және Алматы (1,5 миллионнан астам) облыстарында, сондай-ақ Алматы қаласында (1,2 миллионнан астам) тұрады.

Оңтүстік Қазақстан – еліміздің халқы ең тығыз орналасқан аймағы. Қазақстан Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің мәліметі бойынша, халық саны 2 044 551 адам (2021), яғни (9,23%, 2 орын). Түркістан облысында 2021 жылғы жеке этностар бойынша халқының саны: қазақтар (75,83%), өзбектер (17,31%), тәжіктер (1,88%), орыстар (1,69%) және басқалары (3,29%). Өзбек этникалық тобының өсуі де атап өтіледі - 2020 жылдан бері олардың саны 15 мыңнан астам адамға өсті [13; 14].

Сонымен, өз зерттеу жұмысымызда Түркістан облысы бойынша этнофоралардың құндылықтық бағдарларының ерекшеліктерін теориялық және эмпирикалық тұрғыда зерттедік. Түркістан облысы тұрғындары материалы бойынша өзбек, орыс, қазақ ұлттарының құндылықтық бағдарларын қарастырдық. Құндылықтық бағдарлар тұлғаның ішкі құрылымының ең маңызды элементі екенін сипаттай кеткен жөн. Құндылықтық бағдарлар адамның мінез-құлқының мотивациясын анықтайды және оның қызметінің барлық аспектілеріне айтарлықтай әсер етеді. Зерттеу көрсеткендей, әр этнос өкілдерінің этноқұндылықтық бағдарларының сол ұлтқа сәйкес өзіндік ерекшеліктері бар.

Қорытындылай келе, Оңтүстік Қазақстан этнофорларының құндылық бағдарларында өзіндік психологиялық ерекшелік бар деген түйінге келдік.

Әдебиет

1. Алимбаева Р.Т. Исследование этнических предубеждений у детей младшего школьного возраста в процессе обучения. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 2001.
2. Аманова И.К. Особенности самоактуализации личности в зависимости от этнокультурной идентичности. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 2004.
3. Амирова Б.А. Изменение этнических предубеждений в процессе обучения. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 1998.
4. Балгимбаева З.М. Роль семьи в возникновении половых этнических предубеждений у детей: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 2002.
5. Джакупов С.М. Экспериментальные исследования этнопсихологических особенностей личности // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. 2002. № 2 (9). С. 5–11.
6. Джакупов С.М., Мадалиева З.Б. Становление экспериментальной этнопсихологии в Казахстане // Экспериментальная психология. 2009. Том 2. № 2. С. 128–135.
7. Жукешева Ж.Д. Психологический феномен этнокультурной маргинальности в контексте трансформации этнической идентичности. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 2005.
8. Комекбаева Л.К. Психологические особенности этнического самосознания учителей. Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Алматы, 2002.
9. Қалымбетова Э.К., Баймолдина Л.О.. Құндылықтық бағдарлардың студент тұлғасына әсерінің психологиялық ерекшеліктері/ Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №4 (35). – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 124с.
10. Уталиева Ж.Т. Язык как фактор этнической идентичности: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. М., 1995. —24 с.
11. Этнопсихологический словарь. — М.: МПСИ. В.Г. Крысько. 1999.
12. Основные социально-экономические показатели. www.stat.gov.kz. Сайт Бюро национальной статистики (1 октября 2021). Дата обращения: 8 декабря 2021.
13. <https://informburo.kz/novosti/dolya-kazakhov-v-etniceskom-sostave-naseleniya-kazaxstana-sostavlyayet-posti-70>
14. <http://adym.kz/28848/t-rkistan-oblysy-adam-sany-bojynsha-2-orynda>

*Толымбекова Д.Р., Кабакова М.П.
(Республика Казахстан, г. Алматы,*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

ИССЛЕДОВАНИЕ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ КАК ФАКТОРА, ВЛИЯЮЩЕГО НА УРОВЕНЬ МОТИВАЦИИ СОТРУДНИКОВ

Влияние рабочей среды и возможности трудоустройства сотрудников на удовлетворенность работой и производительность труда всегда были в центре внимания в области управления человеческими ресурсами [1, 2]. Многие исследования показали, что хорошая рабочая среда помогает сотрудникам активизировать свои усилия и приобретать необходимые им знания и навыки [3], тем самым улучшая психологическое состояние достижения поставленных целей [4]. Субъективное благополучие работников, в том числе

удовлетворенность различными аспектами работы и жизни, формируется в результате сложного взаимодействия внешней среды и личностных качеств. Именно субъективное благополучие и удовлетворенность жизнью работника позволяют ему в течении дня не отвлекаться на негативные мысли и чувства, а концентрироваться на производственных задачах. Работодатель не может напрямую влиять на все аспекты субъективного благополучия работника, но он может влиять на мотивацию персонала. Позитивный мотивационный процесс осуществляется благодаря наличию ресурсов, которые оказывают положительное влияние на мотивацию и способствуют повышению увлеченности работой, что, соответственно, приводит к эффективному выполнению рабочих задач и продуктивности работника. Во-первых, важная роль ресурсов заключается в поддержании автономной мотивации, без которой невозможен рост, обучение и развитие сотрудников. Во-вторых, они являются источниками внешней мотивации, поскольку служат достижению профессиональных целей, успеха, карьеры, материального благосостояния. Актуальность проблемы вытекает из природы социально-экономических производственных отношений, необходимости формирования и развития у человека демократического отношения к труду.

Данная статья отражает часть экспериментального исследования диссертации на тему: «Удовлетворенность трудом как фактор повышения мотивации сотрудников», в которой приняло участие 30 сотрудников рекрутинговой компании г. Алматы, из них 13 (43%) мужчин и 17 (57%) женщин в возрасте от 21 до 39 лет (средний возраст 30 лет).

Цель исследования: изучить влияние удовлетворенности трудом сотрудников на их мотивацию.

Объект исследования: сотрудники рекрутинговой компании

Предмет исследования: удовлетворённость трудом как фактор повышения мотивации

Общая гипотеза: на уровень мотивации сотрудников оказывает влияние показатель их удовлетворенности трудом

Для решения поставленных задач общая гипотеза была конкретизирована в серии частных гипотез:

Интегральная удовлетворенность трудом влияет на показатель уровня мотивации сотрудников

Мотивация успеха и боязнь неудачи показатель уровня мотивации сотрудников

Субъективное благополучие как фактор, влияющий на уровень мотивации сотрудников

Для решения поставленных задач и проверки сформулированных гипотез нами был использован комплекс психологических методов и методик для исследования уровня удовлетворенности сотрудниками как фактора повышения мотивации.

«Методика определения интегральной удовлетворённости трудом» Батаршев А.В. позволяет оценить общую удовлетворенность своим трудом и оценить такие ее составляющие как: оценка интереса к выполняемой работе, оценка удовлетворенности взаимоотношениями с сотрудниками и руководством, уровень притязаний в профессиональной деятельности, удовлетворенность условиями, организацией труда и др. [5].

«Мотивация успеха и боязнь неудачи» опросник Реана А.А. для выявления мотивационных особенностей характера сотрудников [6].

«Шкала субъективного благополучия» Соколовой М.В. для измерения эмоционального компонента субъективного благополучия, оценивает качество эмоциональных переживаний человека в диапазоне от оптимизма, бодрости и уверенности в себе до подавленности, раздражительности и ощущения одиночества [7].

Достоверность полученных результатов обеспечивалась использованием апробированных и валидизированных методик, адекватных цели и задачам исследования, а также для того чтобы проверить статистически значимые различия между типами мотивации мы применяли критерий угловое преобразование Фишера; для определения влияния общего уровня удовлетворенности трудом на мотивацию мы применяли однофакторный дисперсионный анализ; для выявления статистически значимых взаимосвязей между показателями различных тестов мы применяли коэффициент ранговой корреляции Спирмена;

для проверки распределения и его соответствие нормальному типу распределения использовался критерий Колмогорова-Смирнова; для выявления статистически значимых различий между группами использовался критерий Крускала-Уоллиса.

Рассмотрим результаты, полученные по методике Соколовой М.В. Шкала субъективного благополучия:

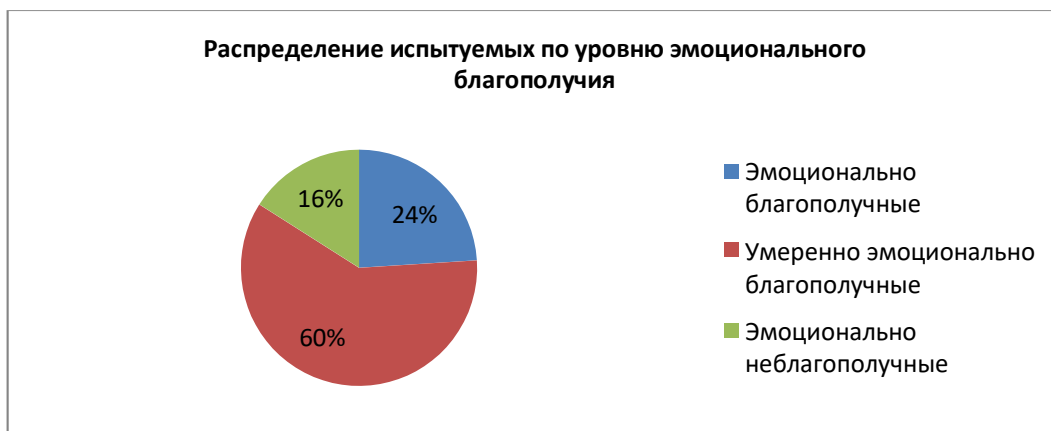

Рисунок 1 - Распределение испытуемых по уровню эмоционального благополучия

Проверка распределения по критерию Колмогорова подтвердила его нормальность, и полученные данные были использованы для построения локальных тестовых норм.

По шкале Напряженность и чувствительность у большинства наших испытуемых наблюдается средний, умеренный уровень напряженности и чувствительности. Таким образом, по этой шкале преобладают средние и высокие стены, которые говорят нам больше, о преобладании у них состояния напряженности.

По шкале Психиатрическая симптоматика у большинства наших испытуемых также преобладают средние стены. Таким образом, психиатрические симптомы у большинства наших испытуемых проявляются умеренно. У них благополучное психоэмоциональное состояние.

По шкале Изменение настроения у большинства человек выявлены средние стены. Таким образом, у большинства испытуемых умеренные колебания настроения. По данной шкале наблюдается более выраженный разброс данных, есть испытуемые как умеренные в параметрах изменений настроения, но также и есть те, у кого есть сильные изменения настроения.

По шкале Значимость социального окружения мы также видим, что преобладают средние стены. Таким образом, для сотрудников значимость социального окружения имеет умеренное, среднее значение. Но для четверых человек выявлены высокие стены, что говорит о том, что для этих людей имеет значение социальное окружение. Они могут быть зависимы от социального окружения.

По шкале «Самооценка здоровья», также у большинства испытуемых, выявлены средние стены, таким образом, они оценивают свое здоровье как средне удовлетворительное. Также по шкале удовлетворенность повседневной деятельностью мы можем сказать, что большинство испытуемых в среднем удовлетворены своей повседневной деятельностью.

По методу Крускала-Уоллиса выявлены статистически значимые различия между группами с разной степенью субъективного благополучия. ($p=,041$). Таким образом, оказалось, что среди людей группы, у которых оценки, отличаются в сторону субъективного благополучия, на статистически значимом уровне выше Предпочтение выполняемой работы заработку. Т.е. эмоционально благополучные люди, больше предпочитают выполнять свою работу, а не переживать о заработке.

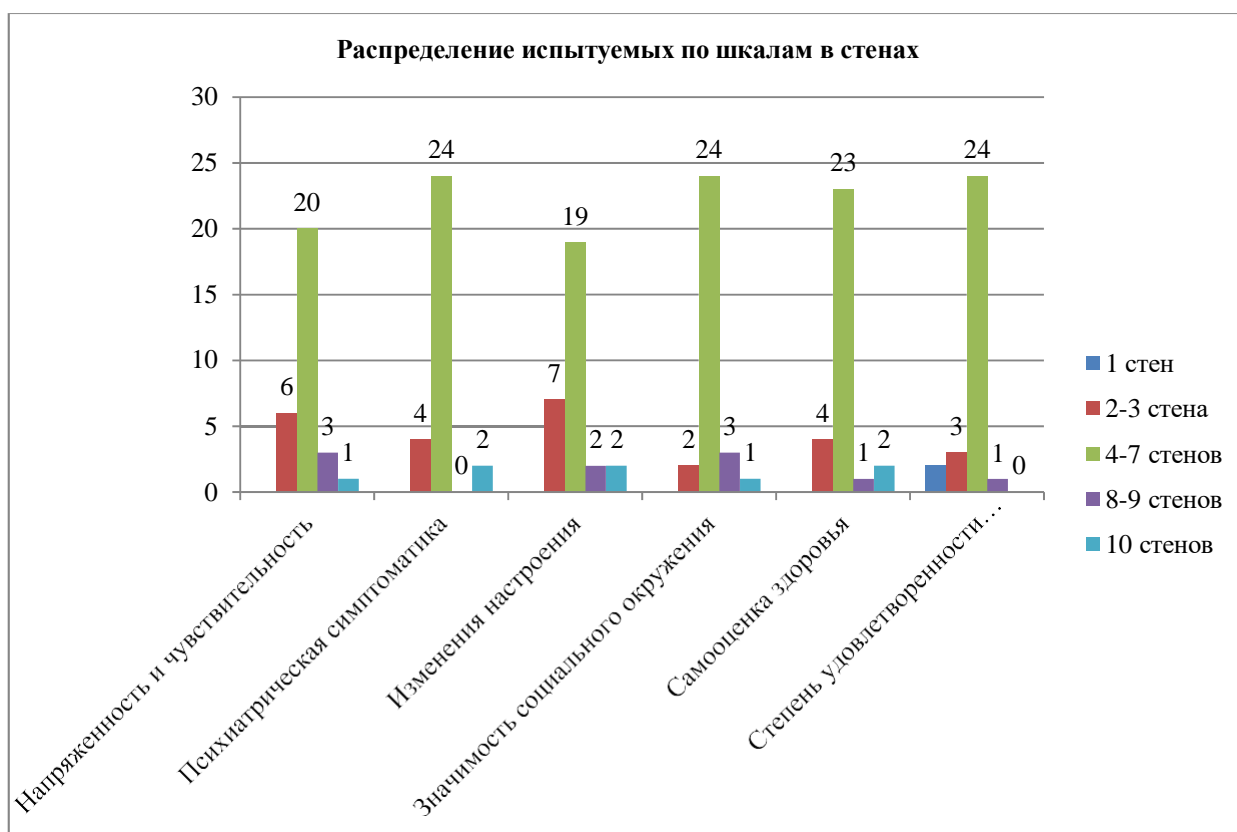

Рисунок 2 - Распределение испытуемых по шкалам в стенах

С помощью коэффициента ранговой корреляции Спирмена, выявлены статистически значимые корреляции:

1. Прямая, т.е. положительная корреляция между такой шкалой эмоционального благополучия как «Самооценка здоровья» и уровнем мотивацией на успех ($p=490^{**}$). Это означает, чем человек здоровее себя чувствует, тем больше он стремится к успеху, тем более сложные задачи он решает. Таким образом, здоровье является важным условием высокой мотивации на успех.

2. Обратная, т.е. отрицательная корреляция между субшкалой «Признаки, сопровождающие основную психиатрическую симптоматику, такие как депрессия, сонливость, рассеянность и тому подобное» и мотивацией на успех ($p=-525^{**}$). Это означает, что чем сильнее выражены психиатрические симптомы у человека, тем ниже у него уровень мотивации на успех, т.е. ниже стремления к достижениям. Таким образом, психическое здоровье является условием высокой мотивации к успеху. Если человек психически не здоров, он не будет и не сможет стремиться к успеху, к достижениям высоких целей в работе. Также, наоборот, стремление к высоким целям способствует эмоциональному благополучию человека.

Исходя из результатов, можно утверждать, что частная гипотеза о том, что субъективное благополучие выступает как фактор, влияющий на уровень мотивации сотрудников подтверждается.

Мы разработали некоторые рекомендации, для поддержания высокой мотивации сотрудников рекрутинговой компании:

1. Важно создавать эмоционально благополучную атмосферу в коллективе.
2. Равномерно распределять объем работы среди персонала, чтобы избежать профессионального выгорания.
3. Разработать систему поощрений в разнообразном эквиваленте (премии, награды, выходные).

Литература

1. Brown S.D., Lent R.W., Telander K., Tramayne S. Social cognitive career theory, conscientiousness, and work performance: a meta-analytic path analysis. – 2011, №79. - P. 81–90.
2. Chang Y., Edwards J.K. Examining the relationships among self-efficacy, coping, and job satisfaction using social career cognitive theory: an SEM analysis. – 2015, №23, - P. 35–47.
3. Lamm E., Tosti-Kharas J., King C.E. Empowering employee sustainability: perceived organizational support toward the environment. – 2015, №128, - P. 207–220.
4. Liguori E., Winkler C., Vanevenhoven J., Winkel D., James M. Entrepreneurship as a career choice: intentions, attitudes, and outcome expectations. – 2019, №32, - P. 311–331.
5. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп: учебное пособие. – Саратов: Изд-во «Вузовское образование», - 2014. - С. 339.
6. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение. – СПб.: «Прайм-Евронанк», - 2004. – 416 С. (С. 138, 146 -147).
7. Соколова М.В. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп/Шкала субъективного благополучия. – М., Изд-во Института Психотерапии. - 2002. - С. 467-470.

Туркменбаева Ж.С.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

ИССЛЕДОВАНИЕ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ КУРСАНТОВ ВЫСШИХ ВОЕННЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

В связи с геополитическими процессами, разворачивающимися на территории государств – стран содружества, исследование психоэмоционального состояния военнослужащих – весьма актуальная тема. Возникает острая необходимость формирования сильной и боеспособной армии, способной защитить независимость и суверенитет страны. Во многом этому способствует морально-психологический климат в коллективе, и уровень субъективного благополучия каждого военнослужащего.

Постоянно изменяющаяся внешнеполитическая ситуация в мире, внутреннее развитие экономики и общества, новые приоритеты в сфере национальной безопасности нашей страны, ставят перед государством задачи по подготовке высококвалифицированных военных кадров. Важным моментом в функционировании военного образования в Казахстане является то, что становление казахстанской армии происходило в условиях распада и раздела Советских вооруженных сил. Особенно тяжело это сказалось на системе военного образования.

События января 2022 года показали низкую степень подготовки военнослужащих к внештатным ситуациям в стране. Остро встал вопрос не только боеготовности, но и психоэмоциональной устойчивости нынешних военнослужащих. Сегодня качественная профессиональная подготовка военных специалистов приобретает все большее значение.

Особенности несения службы в рядах армии могут стать причиной профессионального выгорания и нарушений психического здоровья.

Высокие физические и психологические нагрузки, экстремальность условий деятельности, авторитарность руководства, ограничение в свободе передвижения, свободе действий – все это может существенно повлиять на состояние психологического субъективного благополучия военнослужащих.

Особый характер учебной деятельности курсантов военных вузов предъявляет высокие требования к уровню их физической и психоэмоциональной подготовленности. Исследование факторов субъективного благополучия-неблагополучия, а также таких эмоциональных состояний, как тревожность, агрессивность, депрессия важно для своевременного выявления и профилактики деструктивного поведения и снижения суицидальных рисков среди курсантов военных вузов.

Военная служба отличается своей интенсивностью и напряженностью, которые прежде всего связаны с беспрекословным и точным выполнением приказов, несением боевых дежурств, необходимостью быстро принимать решения.

Призыв и прохождение воинской службы является сильным психоэмоциональным фактором, воздействующим на психику и заставляющим приспособляться человека к новым условиям жизни и быта. Поступление на воинскую службу - важный и весьма трудный этап развития личности. Если будущий военнослужащий эмоционально не устойчив, имеет особенности характера (акцентуации), если у него не развиты способности к саморегуляции психофизиологического состояния, пребывание в экстремальных ситуациях и воздействие стрессогенных факторов могут неблагоприятно сказаться на психическом здоровье и служебной деятельности. Наиболее частыми проявлениями являются нервно-психические дизадаптивные расстройства. Нередко они приводят к осложнениям: от функциональных сдвигов (физического и психоэмоционального переутомления, бессонницы, раздражительности, тревожности) до патологических нарушений. В основе данных реакций организма лежат нарушения адаптационно-приспособительной деятельности организма.

Военно-учебные заведения имеют свою особую специфику, условия протекания учебного процесса значительно отличаются от условий в гражданских вузах. Количество требований, предъявляемых курсантам, порой несоизмеримо больше, чем обычным студентам.

Условия учебной деятельности курсантов характеризуются очень строгой регламентацией всего образовательного процесса, что обуславливает повышенные требования к их определенным личностным характеристикам. Одна из них – умение быстро адаптироваться к новым сложным условиям.

В процессе учебной деятельности психика курсанта военного вуза подвергается множеству разнообразных воздействий. Некоторые из них способствуют мобилизации и концентрации физических и психических возможностей человека, повышению учебной активности; другие же, напротив, дезорганизуют эту деятельность курсанта, блокируют доступ к имеющимся резервам организма, нарушают работу нервной системы и психики.

Одним из важнейших факторов формирования и укрепления боевого духа военнослужащих является научно обоснованная психологическая работа, направленная на формирование у них психической устойчивости к мощным стрессорам современного боя и психологической готовности к эффективному решению боевых задач в соответствии со штатным предназначением [1, с.4]

Указанные выше психологические особенности протекания учебного процесса в военных вузах не могут не оказывать влияния на субъективное благополучие курсантов. Результаты исследований субъективного благополучия курсантов, проведенных Р.М. Шамионовым и А.В. Созонниковым показывают, что на разных этапах профессиональной социализации его факторы меняются [2, с.8]. Так, на начальном этапе военно-профессиональной социализации основу благополучия составляют - удовлетворенность профессиональным самоопределением, удовлетворенность социальным статусом, удовлетворенность условиями жизнедеятельности и удовлетворенность неформальными отношениями, то ближе к концу обучения в военном вузе составляющими субъективного благополучия становятся – удовлетворенность личных интересов, а переменные удовлетворенность взаимоотношениями, удовлетворенность социальным статусом и профессиональным самоопределением существенно снижаются, переменная – удовлетворенность условиями жизнедеятельности вообще исключается.

Среди психоэмоциональных состояний, влияющих на успешность обучения курсантов военных вузов, следует выделить следующие – тревожность, агрессивность и депрессия.

Тревожность - негативное эмоциональное состояние, характеризующееся беспокойством и страхом, проявляющемся во взаимодействии с людьми. Традиционно тревожность понимается как личностное свойство, однако проведенные эмпирические исследования показывают, что тревожность может быть результатом условий трудовой либо учебной деятельности.

Причинами тревожности у курсантов военных вузов можно назвать постоянное пребывание в учебном заведении, особые условия организации учебного процесса, а также командный стиль взаимоотношений офицеров (командиров и преподавателей) с курсантами. Специфика военного учебного заведения требует от курсанта большой психологической устойчивости [6].

Отсутствие чувства собственной безопасности и повышенный уровень тревожности нередко приводят к девиантному поведению, проявляющемуся в агрессивности. Альберт Бандура определяет агрессию как неправильное поведение, противоречащее социальным ролям, принятым в обществе. Следует отметить, что проявления агрессивного поведения чаще встречаются в период адаптации курсантов к условиям военного вуза, когда только строятся новые межличностные отношения, происходит смена жизненных стереотипов и нравственных ценностей [4, 5]. Причинами повышенной агрессивности среди курсантов военных вузов можно назвать административно-командный стиль воспитания, применяемый в воинской среде.

Депрессивные проявления курсантов военных вузов имеют общие особенности с подобными проявлениями в подростковом возрасте: усталость, бессонница, волевое бессилие и т.д. Говорить о скрытой депрессии можно по следующим поведенческим нарушениям: рискованное или противоправное поведение – самовольное оставление части, агрессивное поведение, отступление от дружеских отношений, частые смены настроения и эмоциональные взрывы.

Течение депрессии в замкнутом воинском коллективе усугубляется сексуальными дисфункциями, признаками «белой вороны» (ношение очков, неуклюжесть, отклонения в росте и массе тела и другими особенностями внешности); отсутствием умения защищаться от вербального и физического насилия; принятием себя в роли жертвы [3].

Перечисленные негативные психоэмоциональные состояния, возникающие у курсантов в процессе обучения в военном вузе, носят динамический характер. В силу молодого возраста курсанты военных вузов еще не способны противостоять длительному воздействию стрессовых ситуаций, в связи с чем стремление к обеспечению эмоциональной устойчивости курсантов военных вузов есть первостепенная задача преподавателей и командиров.

Литература

1. Караяни А.Г., Сыромятников И.В. «Военная психология» учебник для специалистов психологической работы ВС РФ, Москва, 2016.
2. Шамионов Р.М. Психология субъективного благополучия личности. Саратов, 2004. - С.8.
3. Фролова О.В. Особенности развития детей подросткового и юношеского возраста. Электронный ресурс cyberleninka.ru
4. Фомишин А.М. Стили поведения и показатели агрессивности в межличностных отношениях курсантов высших военных учебных заведений // Педагогика и психология, теория и методика обучения. С.200-204.
5. Вяткин Б.А., Денисенко А.Г. Взаимосвязь агрессивности младших командиров и их подчиненных // Психопедагогика в правоохранительных органах, 2011, №2 (45)
6. Саппа Н.Н. О социальной тревожности курсантов // Психопедагогика в правоохранительных органах. 2018. № 1 (72). С. 36–39.

Тленчиева Н.С., Сәрсенбай А.Н.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті)

1-КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ-ЕРІКТІК СФЕРАСЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Мотив (ағылш. incentive) - бұл жеке адамның қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыратын әрекетке серпін. Кең мағынада қарастырсақ: 1) іс-әрекетті немесе әрекетті ынталандыратын және бағыттайтын материалдық немесе идеалды "объект", оның мәні субъектінің белгілі бір қажеттіліктері қанағаттандырылатындығында. Ағылшын әдебиетінде

(Вебстердің сөздігі) мотив (motive) кеңінен түсіндіруді қабылдайды: субъект ішіндегі нәрсе (қажеттілік, идея, органикалық күй немесе эмоция), оны іс-әрекетке итермелейді. Сондықтан, кейбір қателіктерден аулақ болу үшін motive сөзін "ынталандыру", "ынталандыру күйі", "ұмтылыс", "импульс" деп алу керек. Көбінесе адамдарда түрткі (қозғалыс) күйлері мотивті сезінбестен және түсінбей-ақ пайда болуы мүмкін деп болжанады. Бұл 2 жағдайды білдіруі мүмкін:

- 1) "анықталмаған" қажеттілік жағдайы;
- 2) бейсаналық мотив жағдайы.

1-ші жағдай тәжірибелі қажеттілікті қанағаттандырудың өткен (жеке немесе инстинктивті-түрлік) тәжірибесі болмаған кезде туындайды. Мұндай тәжірибе жинақталып, тиісті білім қалыптасқанда ғана жеке адамда белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыра алатын тақырыптар туралы идеялар қалыптасады. 2-ші жағдай, бір жағынан, іс-әрекеті бейсаналық және еріксіз сипатқа ие жануарлар үшін жалпы жағдай; басқа жағынан, адам әрқашан өзінің мінез-құлқы мен іс-әрекетінің шынайы ынталандырушы факторларын нақты біле алмайды.

"Қажеттілік-мотив-қызмет" іргелі психологиялық триадасындағы қарым-қатынасты неғұрлым терең және дәйекті түрде ашқан А.Н.Леонтьев болды. Мотив ынталандыру күшінің қайнар көзі және іс-әрекетке тиісті ынталандыру - бұл нақты қажеттіліктер болып табылады. Мотив қажеттіліктерге сәйкес келеді, сондықтан әрекетті ынталандыратын және бағыттайтын объект ретінде анықталады. Іс-әрекетте әрдайым мотив болады. Көбінесе іс-әрекетте бірден бірнеше мотив болады (яғни полимотивацияланған). Сол сияқты мотив бір уақытта бірнеше қажеттіліктерді қоздыруы мүмкін. Мұндай мотивациялық кешендердің өзіндік динамикасы бар, ол қысқа мерзімді немесе керісінше, ұзаққа созылған, әрең көрінетін немесе өте драмалық түрде бірге жүруі мүмкін" [1, б.262].

20 ғасырдың 20-жылдары батыс психологиясында К.Левин, Г.Олпорт және басқа авторлардың оқыту мен тәрбиелеу процесінде пайда болатын биологиялық, екіншілік немесе психогендік қажеттіліктерден басқа ерекшеленетін мотивацияның алғашқы теориялары туындайды. Мұндай қажеттіліктерге табысқа жету қажеттілігі, тәуелсіздік, құрмет, сәтсіздікке жол бермеу және т.б. жатады. 20 ғасырда бұрынғыдай «мотивация» түсінігі «қажеттілік» ұғымымен тығыз байланысты болған. 1954 жылы А.Маслоу қажеттіліктердің кең классификациясын ұсынды. А.Маслоу өз теориясында «мотивация үздіксіз, шексіз және өзгермелі, ол кез-келген дерлік организм күйіне тән әмбебап қасиет» дегенге сүйенді. А.Маслоудың пікірінше, адамның әртүрлі қажеттіліктері көп. Шартты түрде оларды негізгі және мета қажеттіліктерге бөлуге болады. Оның теориясы бойынша адам негізгі қажеттіліктерді қанағаттандырмайынша жоғары деңгейдегі қажеттіліктерді сезіне алмайды. А.Маслоу өз пирамидасының ең төменгі жағында физиологиялық қажеттіліктерді, ең жоғарғы жағында өзін-өзі актуализациялау қажеттілігін қояды [2, б.1].

Мотивация теориясы үшін әдетте бастапқы нүкте ретінде алынатын қажеттіліктер физиологиялық қажеттіліктер деп аталады. Олар адамның күнделікті тіршілігіне қажет (тамақ, сусын, ұйықтау, киім-кешек, баспана, т.б. қажеттіліктер). Олардың қарқындылығы жоғары деңгейдегі кез келген басқа қажеттіліктерді қанағаттандыруға ұмтылудан асып түсуі мүмкін, бірақ тек осы физиологиялық қажеттіліктердің қанағаттанбауы жағдайында ғана болады.

Психологияда мотивация адам өмірінің – оның мінез-құлқының, іс-әрекетінің күрделі көп деңгейлі реттеушісі ретінде қарастырылады. Бұл реттеудің ең жоғарғы деңгейі саналы-ерікті болып табылады [3, б.32]. Мұның бәрі, бір жағынан, мотивацияны қажеттіліктерді, мотивтерді, қызығушылықтарды, идеалдарды, ұмтылыстарды, көзқарастарды, эмоцияларды, нормаларды, құндылықтарды және т.б. қамтитын күрделі, біркелкі емес көп деңгейлі ынталандыру жүйесі ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Белсенділік көзі ретінде және бір мезгілде кез келген іс-әрекетті ынталандыру жүйесі ретінде түсінілетін мотивация әртүрлі аспектілерде зерттеледі, сондықтан авторлар тұжырымдаманы әртүрлі тәсілдермен түсіндіреді. Зерттеушілер мотивацияны бір нақты мотив ретінде, мотивтердің біртұтас жүйесі ретінде және қажеттіліктерді, мотивтерді, мақсаттарды, мүдделерді олардың күрделі тоғысуы мен өзара әрекетін қамтитын арнайы сала ретінде анықтайды. Осы мәселенің жетекші

зерттеушілерінің бірі – Л.И. Божович ұсынған мотив анықтамасы ең толық анықтама болып табылады. Л.И. Божовичтің ойынша, сыртқы дүниенің объектілері, идеялар, сезімдер мен тәжірибелер, бір сөзбен айтқанда, қажеттілік жүзеге асатын барлық нәрсе мотив ретінде әрекет ете алады [4, б.41-42]. Мотивтің мұндай анықтамасы оны түсіндірудегі энергетикалық, динамикалық және мазмұндық жақтары біріктірілген көптеген қайшылықтарды жоюға көмектеседі.

Мотивациялық сфера немесе мотивация ұғымы кең тұрғыдан алғанда тұлғаның өзегі ретінде түсініледі. «Адам мотивациясының түсінігі мотивтердің барлық түрлерін қамтиды: мотивтер, қажеттіліктер, қызығушылықтар, ұмтылыстар, мақсаттар, қозғалыстар, мотивациялық көзқарастар немесе бейімділіктер, идеалдар және т.б.» [5]. Осылайша, көзқарастардың әртүрлілігіне қарамастан, мотивацияны көптеген авторлар адамның мінез-құлқы мен белсенділігін анықтайтын психологиялық гетерогенді факторлардың жиынтығы, жүйесі ретінде түсінеді деп айтуға болады.

Сонымен, қазіргі уақытта мотив ретінде әртүрлі психологиялық құбылыстар алынады:

1. Мотивті белгілі бір мотивацияға деген күй ретінде ояту (С.Л. Рубинштейн);
2. Қажеттілік (А.Маслоу);
3. Ниет (А.Н. Леонтьев);
4. Мақсат (Л.И. Божович) [6, б.73].

Сондай-ақ 1-курс студенттері үшін де, өзге курс студенттері үшін де университет қабырғасында оқу мотивациясы маңызды болып табылады. Оқу мотивациясы – оқу әрекетіне кіретін мотивацияның белгілі бір түрі. Оқу мотивациясы факторлар кешенімен анықталады: біріншіден, білім беру жүйесінің өзімен, оқу орнымен; екіншіден, оқу процесін ұйымдастыру; үшіншіден, студенттің субъективтік ерекшеліктері; төртіншіден, оқу пәнінің ерекшелігі.

Оқу іс-әрекетінің жалпы мотивациясы негізінде (кәсіби, танымдық, прагматикалық, әлеуметтік-қоғамдық және жеке-беделді) студенттерде (жоғарғы сынып оқушылары сияқты) әртүрлі оқу пәндеріне белгілі бір көзқарас пайда болады. Ол келесі пункттер бойынша түсіндіріледі:

- а) кәсіби дайындық пәнінің маңызы;
- ә) белгілі бір білім саласына және осы пәнге оның бөлігі ретінде қызығушылық;
- б) оқыту сапасына (осы пән бойынша сабақтарға қанағаттанушылық);
- в) өз қабілетіне сүйене отырып, осы пәнді меңгерудің қиындық шарасы;
- г) осы пәннің оқытушысымен қарым-қатынас.

Осы көзқарастардың барлығы бір-бірімен әртүрлі қарым- қатынаста (өзара іс-қимыл немесе бәсекелестік) болуы және оқуға әртүрлі әсер етуі мүмкін. Осыған ұқсас мәліметтер ЖОО-да оқу процесін зерделеу кезінде де алынған (А.А. Реан, 1994; В.А. Якунин және Н.И. Мешков, 1980). Студенттердің басым бөлігі жалпы ғылыми және қоғамдық білім беру пәндері жақындамайтынына, оларды кәсіби маңызды білімді меңгеруден алып тастайтынына сенімді. Студенттердің ең көп бөлігі осы пәндерді оқу кезінде бірінші курстарда орын алады. Табысты оқу үшін мотивация факторы интеллект факторына қарағанда күшті болды. Оқудағы табыстар студенттердің интеллектімен тығыз және сенімді байланыс таба алмады, ал оқу қызметінің мотивациясы бойынша «күшті» және «әлсіз» студенттер ерекшеленді. Біріншісі мамандықты жоғары деңгейде игеру қажеттілігі бар, ішкі мотивацияға негізделген кәсіби білім мен практикалық дағдыларды алуға бағыттылығы бар студенттер құрайды. Екіншісі мотивациялық құрылымында негізінен сыртқы мотивтер басым: жазаланудан, шәкіртақидан айырылмау және т.б. бағыттылығы бар студенттер тобы [7].

Сонымен, шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріндегі мотивация категориясының дамуын қарастыра келе, мен мынадай қорытындыға келдім. Өз кезегінде мотив – қажеттіліктерді қанағаттандырумен байланысты белсенділікке ынталандыру, белсенділікті тудыратын және оның бағытын анықтайтын сыртқы немесе ішкі жағдайлардың жиынтығы. Мотивация іс-әрекеттің мақсаттылығын, белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған біртұтас әрекеттің ұйымдастырылуы мен тұрақтылығын түсіндіреді. Қарастырылатын

мотивациялық формациялар: мотивтер, қажеттіліктер мен мақсаттар адамның мотивациялық сферасының негізгі құрамдас бөліктері болып табылады.

Ал ендігі кезекте ерік – адамның ішкі кедергілерді (яғни, олардың жақын тілегі мен ұмтылысын) жеңе отырып, саналы түрде алға қойған мақсат бағытында әрекет ету қабілеті. Дәстүрлі психологияда менталитет не мінез-құлықтың объективті себептерден тәуелсіздігін анықтайтын адам әрекетінің өзін-өзі қамтамасыз ететін көзі ретінде қарастырылды, не оны басқа психикалық процестерге келтіру арқылы мүлдем жоққа шығарылады. Ерікті мінез-құлық күрделі психологиялық механизмге негізделген. Ол кез-келген мақсатты әрекетке арналған арнайы және жалпы құрамдастарды қамтиды [1, б.71].

Ал қазіргі психологиядағы ерік мәселесінің қанағаттанарлықсыз жағдайы туралы позиция жалпыға бірдей танылған. Ұзақ уақыт бойы психологиялық концепцияларда басты орынға ие болған концепцияның орны қазіргі уақытта өте белгісіз, бірақ бұл тұжырымдаманың мазмұны: ерік және оған байланысты ерікті әрекет, ерікті реттеу, ерікті күш-жігер ұғымдарын анықтауда зерттеушілер арасында бірлік жоқ. Кеңестік, содан кейін орыс психологиясында ерік-жігердің әртүрлі аспектілерін салыстырмалы түрде көп эксперименталды және қолданбалы зерттеулер кезеңінен кейін бұл мәселеге қызығушылық төмендейді.

Шетелдік психологияда, керісінше, біздің ғасырымыздың 30-жылдарының ортасында ерік туралы зерттеулер күрт төмендегеннен кейін, соңғы жылдары ерік-жігерге деген қызығушылықтың артуы байқалады. Әлемдік психологиядағы бұл жағдай бізді осы мәселеге қызығушылықтың өзгеру себептері туралы сұрақ қоюға мәжбүр етеді. Оған жауап беру үшін ғылым тарихындағы ерік туралы ойлардың даму тенденцияларын, ерік ұғымының мазмұнындағы өзгерістерді, психологиялық категориялар жүйесіндегі орны мен рөлін анықтау қажет.

Осылайша, қазіргі психологияда ерік мәселесі екі нұсқада ұсынылған: өзін-өзі анықтау мәселесі ретінде (мотивациялық көзқарас және «еркін таңдау» тәсілі) және өзін-өзі реттеу мәселесі ретінде (реттеу тәсілі) [8, б.53].

Орыс психологиясында ерікті психикалық реттеудің ерекше формасы ретінде алғаш түсінген ғалымдардың бірі И.М.Сеченов. Ол адамның санасымен байланысты өзін-өзі реттеу саналы рефлексияға байланысты белгілі бір жүйке орталықтарының жұмысы арқылы жүзеге асады деп тұжырымдады. Л.М. Веккер ерік мінез-құлықты ерікті реттеудің ең жоғары түрі, онда реттеу іс-әрекеттің интеллектуалдық, эмоционалдық, моральдық және жалпы әлеуметтік құндылығының критерийі негізінде жүзеге асырылады деп тұжырымдайды [8, б.62].

Л.С. Выготский ерікті эмоциялар мен интеллект, шексіз тілектер мен әрекеттер, физикалық және жеке тәуелсіздік, еркіндіктің синонимі арасындағы байланыс деп анықтайды [9]. Осылайша ол ерікті іс-әрекеттің құрылымында бірқатар кезекті кезеңдерді ажыратады:

1. Мақсатты сезіну және оған жетуге деген ұмтылыстың пайда болуы;
2. Мақсаттарға жетуге әкелетін мүмкіндіктерді анықтау;
3. Мотивтер күресі;
4. Шешім қабылдау;
5. Жоспарлаған мақсаттың орындалуы.

Студенттік жас, әсіресе 1 – 2 курстар кезеңінде интеллектуалдық және физикалық күштердің көптеген оңтайлы дамуына қол жеткізілетіндігімен сипатталады. Бірақ көбінесе бір уақытта бұл мүмкіндіктер мен олардың нақты жүзеге асуы арасында «қайшылықтар» пайда болады. Үнемі өсіп келе жатқан шығармашылық мүмкіндіктер, сыртқы тартымдылықтың гүлденуімен бірге жүретін интеллектуалдық және физикалық күштердің дамуы күштің бұл артуы «мәңгілікке» жалғасады, барлық жақсы өмір әлі алда деген мотивпен жүреді. Университетте оқу уақыты жасөспірімдік кезеңнің екінші кезеңіне немесе тұлғалық қасиеттердің қалыптасу күрделілігімен ерекшеленетін бірінші жетілу кезеңіне сәйкес келеді – бұл процесс нақты түрде Б.Г. Ананьев, А.В. Дмитриев, И.О. Кон, В.Т. Лисовский, З.Ф. Есарева және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Бұл жаста адамгершілік дамуының тән белгісі саналы мінез-құлық мотивтерінің күшеюі болып табылады. Мақсаттылық, шешімділік, табандылық,

дербестік, бастамашылық, өзін-өзі бақылау сияқты қасиеттер айтарлықтай күшейеді. Моральдық мәселелерге (мақсат, өмір салты, міндет, махаббат, адалдық, т.б.) қызығушылықтың артуы басталады. Қоғамымыздың жеке тұлға мен ұжымның қызметіне қойылатын талаптары моральдық нормалар арқылы көрсетіледі. Бұл нормалар жеке тұлғаның әлеуметтік белсенділігі қандай бағытта дамуы керектігін анықтайды. Солардың ішінде ең бастысы – еңбекке деген саналы көзқарасы және әрқайсысының қоғамдық өндіріске, мәдениетке, қоғамдық ұйымдардың жұмысына, жеке тұлға болып қалыптасуына қосқан еңбек үлесінің өлшемі бола отырып, ішкі ерік-жігерді жоғалтпау маңызды болып келеді [9].

Психологиялық тұрғыдан студент кез келген адам сияқты өз іс-әрекетінде борыш пен тілек мотивтерін басшылыққа алады. Озық студент үшін жеке өзі үшін қызық емес, қоғамға қажетті іс-әрекетті орындау ұнамды парыз, моральдық қанағат әкеледі. Бірақ мұның психологиялық шындыққа айналуы үшін жеке тұлғаның, оның қоғамдық санасының жоғары дәрежедегі тәрбиесі қажет болып келеді. Адамның өзіне деген билігін тек өзін-өзі күштеп мәжбүрлеу деп түсінбеу керек. Ерік функциялары кейбір қозғалыстар мен процестерді тек жеделдету және күшейту, саналы түрде баяулау және әлсірету қажет екендігімен шектелмейді, бұл да еріктің өзін-өзі реттеудің бір көрінісі болып табылады. Іс-әрекеттерді сәтті орындау үшін адамға шиеленісті де, релаксацияны да басқаруды үйрену маңызды. Жан-жақты ерікті өзін-өзі реттеуді дамыту үшін ой еңбегінен дене еңбегіне көшу үлкен көмек береді. Күрделі ерікті әрекет үшін келесі кезеңдер тән: мақсатты сезіну және оған жетуге ұмтылу; мақсатқа жетудің бірқатар мүмкіндіктерін білу; осы мүмкіндіктерді растайтын немесе жоққа шығаратын мотивтердің пайда болуы; мотивтер мен таңдау күресі; шешім ретінде мүмкіндіктердің бірін қабылдау; шешімнің орындалуы; сыртқы кедергілерді, істің өзінің объективті қиындықтарын, қабылданған шешім мен алға қойған мақсатқа қол жеткізіп, жүзеге асырғанға дейін барлық кедергілерді жеңу [9]. Сонымен, адамда еріктің қалыптасуы тұлғаның бүкіл дамуымен, мінез-құлық мотивтерімен тығыз байланысты. Студенттерде ерік қасиеттерінің қарқынды дамуы және олардың қалыптасуы өзін-өзі анықтаудың нәтижесіне, даму мен білім алу жағдайларына, өзін-өзі тәрбиелеуге, типологиялық ерекшеліктерге байланысты.

Осы анықтамаларға сүйене отырып, эмпирикалық зерттеу кезеңінде 60 студенттен алынған «студенттердің оқу мотивациясын анықтауға арналған әдістеме» нәтижесі бойынша студенттер алғашқы орындағы мотивтерге:

1. Жақсы маман болу мотиві;
2. Таңдаған мамандығын ұнату;
3. Болашақ кәсіби қызметінің табысты болуын қамтамасыз ету үшін оқу мотиві;
4. Қызықты адамдармен танысу және қарым-қатынас жасау үшін оқу мотиві;
5. Жаңа білім алу, шығармашылықпен айналысу үшін оқу мотиві;
6. Таңдаған қабілеттеріне бейімділік, қабілеттерін толық пайдалану;
7. Үздік студенттердің қатарында болу мотиві;
8. Алған білім маған қажеттінің бәріне жетуге мүмкіндік береді деген мотив;
9. Оқу ұнағандықтан оқитын мотив;
10. Білім маған сенімділік береді деген мотив;
11. Ата-ананың және басқалардың разылығын алу мотивтері кірді.

Осылайша, студенттегі оқу мотивациясы - бұл тәрбиелік-танымдық, кәсіби, әлеуметтік, беделдік, коммуникативті мотивтер сияқты күрделі және қосымша себептер жиынтығы. Студенттің мотивациялық көріністері сыртқы мотивтер (конкурстық жағдайда туылуы мүмкін) және ішкі себептер (шынайы қалаулар және студенттің ұмтылысы) болуы мүмкін.

Осыдан кейінгі жүргізілген Н.Н. Обозованың «ерік-жігерді бағалауға арналған тест» сұрақтарының нәтижесі бойынша студенттердің 40% -ында яғни, 24 студенттің ерік-жігері жоғары көрсеткішті көрсетті. Ал қалған 55% яғни, 33 студенттің ерік-жігері орташа деңгейде болды. Ендігі қалған 3 студентте ғана ерік-жігер көрсеткіші төмен деңгейді көрсетті. Яғни, осы алынған зерттеудің нәтижесіне қарасақ, студенттердің ерік-жігер көрсеткіші қалыпты жағдайды көрсетті.

Еріктік көріністер адамның өз ұмтылыстарын, қажеттіліктерін, тілектерін жүзеге асыру үшін әрекет ету қабілетінен көрінеді. Бұл концепция адамның ішкі ресурстарын кедергілерден өтуге, алға қойған мақсаттарды жүзеге асыруға тартумен де байланысты. Сондай-ақ зерттеу мақаланың эмпирикалық бөлімінде жүргізілген сауалнамаларда біздің байқағанымыз студенттер тұлғасының мотивациялық-еріктік саласына тек ерікті компоненттің арқасында ғана жүзеге асырылатын қажеттіліктер, қызығушылықтар, мақсаттар, мотивтер кіреді. Ерік, ол мақсатты таңдай білу және оған жету үшін қажетті ішкі күш-жігер. Ерік танымдық және эмоционалдық сфераларды байланыстырады, танымның белсенді сипатын көрсетеді, оны жаңа білімді меңгеруге бағыттайды.

Студенттердің жеке басының мотивациялық - еріктік саласының мақсатты дамуының болмауы оқу процесіне қызығушылықтың жоғалуына әкеледі. Студент тұлғасының мотивациялық-еріктік саласының қалыптасуы тұлғаның барлық дамуымен және мінез-құлық мотивтерімен тығыз байланысты.

Әдебиет

1. Большой психологический словарь / [Авдеева Н.Н. и др.]; под ред. Б. Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. - 4-е изд., расш. - Москва : АСТ ; Санкт-Петербург, 2009. – С. 811.
2. Горбач Н.С. Мотивация в психологии: история и современное состояние проблемы / —Журнал Молодой учёный №3 (345) январь 2021 г. С. 42-44.
3. Вайсман Р.С. Развитие мотивационной сферы человека в старшем (студенческом) возрасте.// Вопросы психологии. 1993. № 5. С. 30-40.
4. Божович Л.И. Избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. М.: Междунар. пед. академия, 1995. С. 209.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2004. С. 508.
6. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции./ 2006.
7. Болтаева Ә.М. Мотивация психологиясы : оқу құралы /Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. - Алматы 2020. – С. 277.
8. Шульга Т.И. Психологические основы формирования воли. Пятигорск, 1993. С. 123
9. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва, 2005. – С. 64.

Ілес Н.Қ., Тленчиева Н.С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚИЯЛЫН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Қиял дегеніміз – сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының субъективтік образдарын қайтадан жаңартып, өндеп, бейнелеуде көрінетін, тек адамға ғана тән психикалық процесс. Адамда қиял пайда болған кезде ми қабығында бұрын жасалған уақытша байланыстар түрлі комбинацияларға түседі де, жаңа нәрселердің бейнесі туып отырады. Уақытша байланыстарды қайта жасап, өндеу процесінде екінші сигнал жүйесі шешуші рөл атқарады [1, б. 110].

Мектеп жылдарындағы қиялдың дамуының тағы бір себебі оқыту процесінде бала шынайы әлемнің объектілерімен құбылыстар туралы жаңа және жан-жақты түсінік ала бастайды. Бұл түсініктер қиял үшін қажетті негізі болып табылады және мектеп оқушысының шығармашылық іс-әрекетін дамыта түсіреді [2, б. 149].

Қиял басқа да психикалық процестер тәрізді дамудың ұзақ жолынан өтеді. Қиял табиғаттың адамдарға берген үлкен сыйы, әрі құнды рухани сапа. Оның адам өміріндегі ерекше мәнін ұлы адамдар да жоғары бағалаған. Француздың әйгілі ғалымы, әрі көрнекті жазушысы Дени Дидро: «Қиял! Бұл сапасыз ақын да, философ та, ақылды адам да, ойлайтын жан да, тіпті адам болу да мүмкін емес» деген теңеу айтқан.

Мектеп - бала қиялын дамытуда үлкен рөл атқарады. Мұндағы сабақтарды оқып түсіну үшін қиялсыз мүмкін емес. Мысалы, табиғатты суреттеу үшін немесе қандай да бір оқиғаны

баяндайтын мәтінді түсіндіргенде мұғалім белгілі бір тәсілдер арқылы оқушының қиялын оятады. Қиял арқылы оқушы ондағы жанды бейнелерді көз алдына елестеткендей, құлағымен еститіндей күйге түседі. Оқушылардың түрлі ойындарында қиял процесі әр қырынан көрініп отырады. Мектептегі баланың ойын әрекеті бала қиялын дамытуда ерекше орын алады. Ойын барысында баланың шығармашылық талабына кең көлемде жол ашылады [3, б. 33].

Мектепке түскен бала автоматты түрде адамдармен қарым-қатынас жүйесінде мүлдем жаңа орын алады, оның оқу іс-әрекетімен байланысты тұрақты міндеттері бар. Жақын ересектер, мұғалім, тіпті бөтен адамдар баламен ерекше адам ретінде ғана емес, сонымен бірге оның жасындағы барлық балалар сияқты оқуға міндеттеме алған адам ретінде де (еркін немесе мәжбүрлі түрде) сөйлеседі. Дамудың жаңа әлеуметтік жағдайы баланы қатынастардың қатаң нормаланған әлеміне енгізеді және одан тәртіпке, оқу іс-әрекетінің дағдыларын игеруге, сондай-ақ ақыл-ой дамуына байланысты атқарушылық әрекеттерді дамытуға жауапты ұйымдасқан озбырлықты талап етеді. Осылайша, мектептегі оқытудың жаңа әлеуметтік жағдайы баланың өмір сүру жағдайларын күшейтеді және ол үшін стресті болып табылады. Мектепке түскен әр баланың психикалық шиеленісі артады. Бұл физикалық денсаулығына ғана емес, баланың мінез-құлқына да әсер етеді [4, б. 46].

Жалпы алғанда, кіші мектеп жасы шығармашылық қиял мен қиялды дамыту үшін ең қолайлы, сезімтал кезең деп санауға болады. Ойындар, өнімді іс-шаралар, кіші мектеп оқушыларының қарым-қатынасы олардың қиялының күшін көрсетеді. Олардың әңгімелерінде шындық пен қиял бейнелері жиі араласады, ал елестетілмеген шынайы емес құбылыстар қиялдың эмоционалды шындық заңына байланысты балалардың шынайы өмір сүруі мүмкін. Мұндай балалардың қиялын басқа адамдар алдаудың көрінісі ретінде қабылдайды. Алайда, егер бала ойлап тапқан бұл әңгімелер ешқандай пайда әкелмесе, онда олар өтірік емес, нақты шындықпен келіспейтін қиял. Бала есейген сайын, мұндай қиял өзінің қиялына шындық сияқты сенетін мектеп жасына дейінгі баланың қиялының қарапайым жалғасы бола бермейді. Кіші мектеп оқушылары өздерінің қиялдарының конвенциясын, оның шындыққа сәйкес келмейтінін түсіне бастайды [5, б. 12].

Жас оқушының санасында нақты білім және олардың негізінде құрылған қиялдың қызықты бейнелері бірге өмір сүреді. Жасы ұлғайған сайын шындықтан ажыратылған қиялдың рөлі төмендейді, ал балалардың қиялының реализмі артады, бұл қоршаған шындық туралы жалпы хабардар болуға және сыни ойлаудың дамуына байланысты. Қиялдың реализмі шындыққа қайшы келмейтін бейнелерді жасауда көрінеді, бірақ нақты оқиғалардың нақты көбеюі міндетті емес. Балалар қиялының реализмі туралы мәселе жас оқушылар арасында пайда болған суреттердің шындыққа қатынасы туралы сұрақпен байланысты. Балалар қиялының реализмі оған қол жетімді барлық іс-әрекеттерде көрінеді: ойындарда, визуалды және конструктивті іс-әрекетте, ертегілерді тыңдау.

Бала өмірдегі сияқты белгілі оқиғаларды шынайы бейнелеуге тырысады, ал шындықтың өзгеруі көбінесе надандықтан, дәйекті түрде, нақты оқиғаларды дәйекті түрде бейнелеуге қабілетсіздіктен туындайды. Мектеп жасына дейінгі балалардан айырмашылығы, кіші мектеп оқушылары ойын материалдарын нақты пәндерге барынша жақын болу ұстанымына сәйкес қатаң таңдайды. Бастауыш мектеп жасындағы балалар ойын іс-әрекеті барысында ойын жағдайына, қиялдағы бейнелерге түзетулер ойынға шындыққа сәйкес келетін қиял ерекшеліктерін береді.

Бастауыш сынып оқушысының қиялын дамытудың негізгі бағыттары:

- қиял бейнелерін жасауды жоспарлауды жетілдіру;
- қиял бейнелерінің дәлдігі мен сенімділігін арттыру;
- қиял өнімдерінің әртүрлілігі мен өзіндік ерекшелігін арттыру;
- бейнелердің репродуктивтік көбею элементтерінің азаюы;
- қиял бейнелерінің реализмі мен бақылануын арттыру;
- қиялдың ойлаумен байланысын күшейту;
- қиялдың сыртқы қолдауды қажет ететін әрекеттен сөйлеу негізінде тәуелсіз ішкі әрекетке ауысуы.

Бастауыш сынып оқушыларының қиялының ерекшеліктері қандай?

Алдымен, балалар қиялының прототиптері шындықты қабылдау процестерімен, сондай-ақ баланың ойын әрекетімен байланысты екенін атап өтеміз. Баланың мектеп кезеңінде қиялы тез дамиды, өйткені практикада бірден қолданылатын әртүрлі білімді белсенді алу процесі жүреді [6, 58 б.].

Қиял шығармашылық процесте айқын көрінеді, онда ол ойлаумен қатар тұрады. Қиялдың дамуы үшін объективті және субъективті жағдайлар қажет, оларда ең алдымен адамның іс-әрекет бостандығы, оның даралығы, бастамашылдығы, тәуелсіздігі, яғни тамақтану ортасы қажет. Қиял оқу іс-әрекетін қолдау және дамыту үшін есте сақтау, ойлау, назар аудару, қабылдаумен тығыз байланысты болғандықтан, балалардың сапалы білім алу үшін балалардың қиялын дамытуға көп көңіл бөлу керек, бұл балалардың танымдық мүмкіндіктерін кеңейтуге әкеледі.

Мектептегі бала мен мұғалімнің алдында туындайтын негізгі мәселе қиял мен зейіннің өзара байланысты болуымен байланысты, өйткені бейнелі көріністер баланың ерікті назары арқылы реттеледі, сонымен қатар проблема бала елестете алмайтын дерексіз ұғымдарды игеруге негізделген. Осылайша, балалардың үлкен мектепке дейінгі және кіші мектеп жасы ойындар арқылы шығармашылық қиял мен қиялды дамыту үшін ең қолайлы болып саналады, балалардың қарым-қатынасы, оларда шындық пен қиял жиі араласады, ал қиялдың бейнелері өте нақты, басқалар алдау ретінде қабылданады. Дегенмен, бұл жалғандық, егер ол баланың мінез-құлқының қасақана жасауымен байланысты болмаса, қиялдан басқа, әңгімелер ойлап табу және өтірік емес, бұл өз кезегінде балалар үшін норма. Әдетте, мұндай жағдайларда ересектер қиялдың көрінісі ретінде балалардың ойынына қосылуы керек, осылайша балаға деген жанашырлық, қиялдың эмоционалды шындық заңына байланысты мүмкін. Бастауыш мектеп жасында қайта құру қиялының белсенді дамуы байқалады.

Бастауыш мектеп жасында шығармашылық қабілеттерді дамытудың бірегей мүмкіндіктері бар және бұл мүмкіндіктер баланың өсу процесінде қайтымсыз жоғалады, ол үшін оларды дамудың бастапқы кезеңдерінде мүмкіндігінше көбірек және қарқынды пайдалану қажет. Жеке қабілеттерді дамытудың ең тиімді жолы – мектеп оқушыларын өнімді шығармашылық әрекетке баулу. Шығармашылық қоғамдық маңызы бар жаңа және ерекше өнімдерді жасау әрекеті ретінде түсініледі. Л.С.Выготский былай деп дәлелдеді: «...шығармашылықтың ең жоғары көріністері әлі күнге дейін адамзаттың таңдаулы бірнеше данышпандарына ғана қол жетімді, бірақ бізді қоршаған күнделікті өмірде шығармашылық өмір сүрудің қажетті шарты болып табылады және күнделікті шеңберден шығатын және қамтитын барлық нәрсе» [7. 45 бет].

Балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға еркін тақырыптағы сабақтар, қиял-ғажайып сабақ, жоқ жануардың суреті ықпал етеді. Шығармашылық сабақтарда оқушыларға өз қиялын көрсетуге көбірек еркіндік берсеңіз, онда сіз әр баланың даралығын көрсете аласыз. Суреттен көп нәрсені түсінуге болады: баланың психикалық жағдайы, баланың қандай ойлау қабілеті бар, қоршаған әлемді қалай қабылдайды және онда ол өзіне қандай рөл жүктейді.

Ұжымдық және топтық жұмыс елеусіз қалады, өйткені бейнелеу өнеріне бірлескен ізденіс жарқын және табысты бола түседі. Мұғалім оқу жылы бойы оқушыларды бейнелеу өнерімен таныстыру үшін сөзжұмбақ ойындарын, сөзжұмбақтарды, презентация сабақтарын қолдануы керек. Көркем-дидактикалық ойындарды ұмытпау керек, өйткені олар балалардың ойлауын дамытуға, бейнелі бейнелеу қиялына әсер етеді, терминдерді, фактілерді, атауларды сіңіруге көмектеседі. Ойын түрінде мектеп оқушылары тоқсан бойы бейнелеу өнерінен өткен тақырыптар бойынша білім-біліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, олар әртүрлі көркемдік материалдар ерекше мәнерлі қолданылған туындылардың көрмесін дайындап жатыр. Балалардың иллюстрацияларын қарастыру кезінде ойын техникасын қолдану қажет. «Суреттен кім көбірек көреді?» мұғалім сұрайды, осылайша оқушыларды иллюстрацияның мазмұнын түсінуге көмектесетін жарыс түріне тартады. Суреттерді қарастыру кезінде балалар ондағы таныс заттарды танып, дұрыс атауды үйреніп қана қоймайды, сонымен қатар бұл заттардың түсі, пішіні, өлшемі және орналасуы туралы түсініктерді нақтылайды. Жұмыстың

соңында кіші жастағы оқушылар бейнелеу өнерінің негізгі түрлері мен жанрлары туралы белгілі бір көлемдегі білім мен түсінікке ие болады. Негізгі және қосалқы, жылы және суық түстерді ажырата білу дағдысы қалыптасады. Көрнекті отандық және шетелдік суретшілер, олардың туындылары туралы білім көкжиегін кеңейту; графика, кескіндеме, сәндік-қолданбалы өнер сияқты бейнелеу өнерінің түрлерін ажырата білу дағдыларын дамытады. Балалардың өзіндік шығармашылық жұмыстарында көркемдік материалдарды пайдалану, негізгі көркем бейнелеу құралдарын пайдалану дағдылары қалыптасады. Алынған құзіреттіліктерді оқушылар әртүрлі сыныптан тыс жұмыс түрлерінде пайдалана алады, көрмелер мен мұражайларға барған кезде өнер туындыларын өз бетінше талдай алады [8. 58 бет].

Мектептегі бала мен мұғалімнің алдында туындайтын негізгі мәселе қиял мен зейіннің өзара байланысты болуымен байланысты, өйткені бейнелі көріністер баланың ерікті назары арқылы реттеледі, сонымен қатар проблема бала елестете алмайтын дерексіз ұғымдарды игеруге негізделген. Осылайша, балалардың үлкен мектепке дейінгі және кіші мектеп жасы ойындар арқылы шығармашылық қиял мен қиялды дамыту үшін ең қолайлы болып саналады, балалардың қарым-қатынасы, оларда шындық пен қиял жиі араласады, ал қиялдың бейнелері өте нақты, басқалар алдау ретінде қабылданады. Дегенмен, бұл жалғандық, егер ол баланың мінез-құлқының қасақана жасауымен байланысты болмаса, қиялдан басқа, әңгімелер ойлап табу және өтірік емес, бұл өз кезегінде балалар үшін норма. Әдетте, мұндай жағдайларда ересектер қиялдың көрінісі ретінде балалардың ойынына қосылуы керек, осылайша балаға деген жанашырлық пен қиялдың эмоционалды шындық заңына байланысты мүмкін.

Бастауыш мектеп жасында қайта құру қиялының белсенді дамуы байқалады. Бастауыш сыныптағы әдеби оқу сабағы оқушыларды шығармашылық іс-әрекетке баулуға мүмкіндік береді, бұл оқу материалы негізінде олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Әдебиеттік оқу сабақтарындағы шығармашылықта шығарма құрастыру, өлең жазу, ауызша әңгіме құрастыру сияқты тәрбиелік тапсырмалардың түрлері қамтылған. Бастауыш білім беруде технология мен бейнелеу өнерінің алатын орны ерекше. Кіші мектеп жасындағы балалардың көркемдік іс-әрекеті эстетикалық дүниетанымын, әсемдікке деген қажеттілігін дамытуға ықпал етеді, кіші мектеп оқушыларының көркемөнерпаздық әрекетін ынталандырады. Сабақта оқушыларға шығармашылық тапсырма беріледі – бұл көркем шығармаларды оқу, қарастырылып отырған картиналарға өлеңдер таңдау, сонымен қатар практикалық жұмыстарды орындау. Бұл бір тақырып бойынша сабақтарды біріктіруге мүмкіндік береді. Бұл шығармалар табиғатты бейнелеуде көркем әдебиеттің шексіз мүмкіндіктері туралы оқушылардың ой-пікірлерін тереңдетуге көмектесіп, балалардың эстетикалық қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл тақырып бойынша әдеби оқу сабақтары кіші жастағы оқушылардың табиғат туралы бақылауларына негізделеді, олар өз кезегінде оқушылардың шығармашылық қиялын дамытуға көмектеседі [9. 72 бет].

Әдебиет

1. Жарықбаев Қ. Жалпы психология.- Алматы, 2004.
2. Жалпы психологияға кіріспе: оқу құралы / Н.Қ. Тоқсанбаева, Н.М. Садықова, Ә.М. Болтаева [және т. б.]; Әл-Фараби атын. ҚазҰУ. - Алматы: Қазақ ун-ті, 2007. – 228 б.
3. Жарықбаев Қ., Озғанбаев О. Жантануға кіріспе.- Алматы, 2000.
4. Мухина В.С. Возрастная психология. - М., 2007.
5. Ю. Кудрявцев В.Т. Воображение ребёнка: природа и развитие. // Психологический журнал. 2001.
6. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. - М., 2007.
7. Полуянов Ю.А. Воображение и способности. - М. Знание, 2003.
8. Пакша Л.М. Развитие творческого воображения детей. Занятия изобразительной деятельностью. // Начальная школа. 2005.
9. Изобразительное искусство и художественный труд. 1–9 классы / Под ред. Б.М. Неменского. — М., 2007.

ЛАҢКЕСТІК ІС-ӘРЕКЕТТІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ҰҒЫНУ

Мынаны естен шығармауымыз керек, біз лаңкестік дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Оған дәлел, биылғы жылы елімізде болған қаңтар оқиғасынан соң, әлемге басқа көзқараспен қарай бастадық. Сол себепті өз санамызды және мінез-құлқымызды бізді қоршаған орта мен болып жатқан жәйіттерге сәйкес қабылдауымызды құру өзекті болып отыр. Мақсат – лаңкестік туралы шағын түсінік беру. Бұған дейін бұл мәселе саясаттанушылар еншісінде қарастырылды, мен Абай атындағы Ұлттық педагогикалық университетте магистранттарға Лаңкестік психологиясы пәні бойынша дәріс өттім. Тек Психотерапевтердің Европалық Ассоциациясында осы тараптан тиісті зерттеулер жүргізіліп, келеңсіз жағдайларда жұмыс істеуде кәсіби тәжірибесі жинақталған. Сол себепті елдің ғалымдары қол қусырып отырмай, лаңкестікке қарсы тұра білетіндей деңгейде болып, осы салада көп үйрену қажет екендігі бүгінгі таңда анық байқалып тұрғандықтан, бұл мақаланы жазуға тура келді. Лаңкестік іс-әрекет туралы қысқаша мағлұмат беріп, септігімді тигізуді ойладым.

Лаңкестік өмір мен іс-әрекеттің нақтылы тәсілі десек, адамды тұтастай билеп алып, өзінің уысында ұстау. Бұл қауіпті және лаңкестік ұйым мүшелерінің басын қатерге тігетін сала. Бұл адамның бос уақыттағы айналысатын ермегі емес. Өзі мүшесі болып табылатын бір ғана лаңкестің сәтсіздігі ұйымның жеңілісіне әкеледі. Күрделісі сол, осы іс-әрекеттің өзегі болып зорлық-зомбылық болып саналумен қатар, бұзақылық элементі көзге айқын білінеді.

Ұйымның табысқа жетуі қатаң тәртіпке байланысты, тәртіп босаңсыса, құқық қорғаушылардың қолына түседі. Қорқыныш туғызу арқылы қарсыласының сағын сындыруды көздейді. құрып, Елдің тыныштығын бұзып, зәресін алуды көздейтіндіктен, тиянақты жоспар құрады.

Лаңкестік ұйым үнемі іс-қимылдарда болып, лаңкестік іске дайындықтан соң, сойқан жасау үшін келесі объектіні бірден табуды көздейді екен. Бұл олардың реттеуші іс-әрекеттеріндегі тіршіліктерінің тұрақты өмір сүру салты.

Кез-келген іс-әрекеттің өзінің психологиялық құрылымы болады. А.Н.Леонтьев анықтаған іс-әрекеттің құрылымын жалпы түрі ретінде былайша көрсетуге болады: қажеттілік, түрткі, іс-әрекет.

Түрткінің атқаратын екі қызметі бар, біріншіден, субъект қажеттіліктерін қанағаттандырумен байланысты іс-әрекетке ояту. Екіншіден, мағына тудырушы қызметі іс-әрекетке жеке өзіндік мағына беруі. Іс-әрекет әрекеттерге ыдырайды да, әрқайсысы мақсаттарына жетуге бағытталады. Бүкіл іс-әрекеттің түрткісіне жету аралық мақсаттарды жүзеге асырудан тұрады. Өз кезегінде әрекет жеке амалдардан құралады. Амал/операция/ - іс-әрекеттің бастапқы бірлігі. Бұл нақтылы жағдайларда берілетін міндет. Осы міндеттерді орындауда адам әрекет жасайды. Әрекеттер тізбегінен түрткінің іске асуы, яғни нақтылы іс-әрекет іске асады.

«Сонымен іс-әрекет ұғымы мотив ұғымымен байланыста болуы қажет. Іс-әрекеттер мотивсіз болмайды; «дәлелденбеген» іс-әрекет – бұл мотивтен айырылған іс-әрекет емес, субъективті және объективті жасырын мотиві бар іс-әрекет» [1, 34 б.] .

Осы көзқарастан байқағанымыз, лаңкестікті ерекше іс-әрекет ретінде қарастырсақ, ең негізгісі, басты шынайы түрткісі әлдебір нәрсеге қол жеткізу арқылы бұқара халықты үркіту. Сондай-ақ көптеген әр түрлі субъективтік түрткілері бар жеке-дара лаңкес басқаратындығын жоққа шығарылмайды. Басқалардың үрейленуі түрткі ретінде лаңкес әрекеттерін қозғап, оның әрекетіне мағына береді. Осы объективті түрткіні орындау үшін, яғни жаппай үрейді туғызуда, лаңкес түрлі әрекеттер орындайды: қару-жарақ дайындайды, құрбан болатындарды аңдиды, болашақта лаңкестік істі жасауға орындарды қарастырады, көлік тасымалдау мәселесін шешеді және т.б.

Әрбір әрекет жеке операцияларға бөлінеді: мысалы, қару-жаракты өздері тандап дайындайды, ұрысқа дайын күйіне келтіру үшін тексереді, маскировка жасауға және т.б. дайындалатын көрінеді. Идеялық-риторикалық нұсқаушылар түсіндіру жұмыстарымен айналысады. Лаңкестік іс-әрекет идеологиялық бояма астарымен бағдарлама, стратегиялық, нақтылы-ситуативті немесе таза тактикалық сипатта жүргізіледі.

Лаңкестікпен айналысуға адам зорлықпен емес, ұнаған соң баратын көрінеді. Олар идеялық-риторикалық бөлімшені өте маңызды деп санайды. Құрбандары жеке басына қатысты болмағандықтан, аяушылық танытпайды.. Кәнігі қылмыскерден айырмашылығы, лаңкестік жасаушы – идеяның шырмауындағы қылмыскер. Бұлар ақталудың жолын қарастыруды қажет етеді. Күрделі әдет-ғұрыптық мәселесін шешуге тырысқандығын айтып, өзін ақтап алу жолын іздеп, яғни тұрмыстық-адами мағынада психологиялық түсіндірілуін көздейді. Лаңкестердің субъективті пікірі мәселені талдауды күрделі етіп жібереді, айтуларына, олар лаңкестікке адал берілгендігі сондай, оны іс-әрекеттің ерекше формасы ретінде қабылдайды. Жеке өзіндік фактордың мақсатты бағытталуы үнемі болатындығын ашық түрде өздерінің есеп беруінен байқатады.

Профессор Ольшанский Д.В. кітабында ресейлік лаңкес- революционер В.Нечаевты былайша сипаттаған: «Ол ешнәрсеге қызықпайды, атқаратын ісі, сезімі, тіпті есімі де аталмайды. Онда тек бір ғана қызығушылық бар, сол кезде лаңкес ретінде көрініп, көзге түсу. Революция туралы бір ғана ой, бір ғана құмарлық. Адами тәртіптен және өркениет әлемінен, адамгершілік қағидасынан қол үзген адам. Ол осы әлемнің күл - талқанын шығару үшін тіршілік етуші. Оның білетін тек бір ғана өнері бар, ол – қирату, алға қойған мақсатына кедергі жасайтындардың барлығының көзін жоюды қалайды. Революционер құпия түрде полицияға кіріп алуды қиялдап, барлық жерде өз тыңшылары болғанын қалайды. Жапа шегуді және зорлық-зомбылықты арттырып, бұқара көпшілікті көтеріліске шығуға шақырады. Бұзақылармен бірігіп, бұл әлемді жеңілмейтіндей бірыңғай күшке айналдыруды ойлайды» [2, 141 б.] .

В.Нечаевтың психологиялық тұрпаты осындай, әлемнен және жеке басының өмірінен бас тарту. Жұмыс қабілеті жоғары деңгейде болып, бүгіндей бір іске шоғырлану, азаптау мен қинауға келісіп, соған дайындық жүргізу.

Енді лаңкестік жасаушының бұл іске неге баратындығын түсіну үшін, оның ішкі мотивациясына, яғни талаптануына назар аударайық. В.Ф.Пирожковтың пікірінше, «қандай да бір мақсат көздеместен: саяси – үкіметті жаулап алып, қоғамдық құрылысты ауыстыру; әдептік - «әділеттілік» деген жалған түсінікке қол жеткізу; экономикалық – жеккөрінішті бәсекелестерді тайдыру; діни ұстанымдар – өзінің діни сенімінің тазалығына; психологиялық – танымалдыққа қол жеткізу, даңқын шығару, тарихта атын қалдыру және т.б., осының бәрі, менің пайымдауымша, адамдардың үстінен өктемдік жасауды сезінуге деген құлшыныстан шығып жатыр. Адамдарға өктемдік жасау- бұл өзгеше апиын, өмірінде бір рет қана дәмін татқан адам, одан шыр айналып шыға алмай, соған ұмтылып тұратын көрінеді. Жалдану жұмысындағылар, дау-дамай, шиеленісті аймақтан көшіп, қоныс аударғандардың психологиясын зерттеу барысындағы мәліметтерге сүйенсек, белгілі бір кезеңде оларды ақша жағы қызықтырмай, бұрын ойында жоқ жаман қылықтарға бет алады екен.

Зерттеуші Г.Ньюман лаңкестік іс-әрекеттегі үш негізгі түрткіні бөлген. 1-ден, мәдениеттану түрткісі - лаңкестер қағидасы бойынша, қоғамды арақидік «әуре-сарсаңға» түсіріп тұру керектігін айтқан; 2-ден, рационалды түрткі- саяси іс-әрекетте оңтайлы аспап болатындығы жөнінде; 3-ден, идеологиялық түрткі- лаңкес әлеуметтік үрдістерді реттеудегі бас тартпайтын құрал ретінде көрінетіндігін түсіндірген. Дегенмен Ньюманның лаңкестік теориясы мен іс-тәжірибесі бір-бірінен алшақтайды. Теориялық тұрғыдан лаңкестік «ұқсастырылады», бірақ әлеуметтік іс-тәжірибеде адамдар мен топтарды біріне-бірін қарсы қою арқылы, олардың арасында қорқынышты алынбас қамал орнатылған. Тұлға деңгейіндегі лаңкестік ұқсастыруды іздеу ретіндегі қирату құралына айналады. И.Е.Задорожнюктің жазған пікірі назар аудартады: «Егер қоғам тұрақты болған жағдайда, лаңкестік мінез-құлықтағылар үнемі өзін-өзі жою жолына түспеген болар еді».

Біріншіден, лаңкестікке қатысушылардың түрткілері: қара басының қамын, яғни құлқынын көздейтіндер және көздемейтіндер болып бөлінеді. Құлқын көздейтін түрткілері бар лаңкестердің жұмысы ақша табу тәсілі. Адамды кейбір дағдыларға үйретіп, жалақысының бір бөлігін беріп, тапсырманы орындаған соң белгілі бір ақшаны тапсырманы орындаған соң беретіндігіне уәде етеді. Ақша табу жолында ол тапсырманы орындайды: жұмыс орындарын жарады, ұшақты алып қашады, саяси көшбасшыны өлтіреді немесе тұрғындардың жиі қоныстанған орындарына жарылыс жасайды. Бірақ лаңкестік жасаушылар өздерінің қылмыстарын жасыру үшін, әр түрлі сылтауларды айтып ақталады. Тапқан ақшаларын өз ұйымдарын дамытуға жіберетіндігін түсіндірген.

Лаңкестік жасаушы үшін өзінің мотивировкасының себебін, өзінің әрекетін біреуге емес, өзіне өзі түсіндіргені маңызды екен. Лаңкес өздерінің өзіне-өзі есеп беру жазбаларында лаңкестікпен шұғылдануға себеп болған – ақша табу тәсілі. Қазір әлемде олардың қатары аз емес.

Екіншіден, идеологиялық түрткілер – орнықты түрткілер топтың, ұйымның, саяси партияның немесе кез- келген басқа саяси- идеялық күштердің идеологиялық құндылықтарының идеялық көзқарастары мен адамның өзінің құндылықтарының сәйкес келуінің негізінде болады. Адамның әлдебір қоғамдастыққа өтуінің нәтижесінде осындай түрткі пайда болуы оның талаптануына сайма-сай келеді. Осы тұста лаңкес кейбір идеяларды іс жүзінде жүзеге асыратын тәсіл болып табылып, сондай-ақ сол қоғамдастықтың «тапсырмасы», «миссиясы» болып есептеледі. Көптеген идеологиялық түрткілер: саяси – идеялық, таза саяси, діни, әлеуметтік, мәдени-әлеуметтік және т.б. бөлінеді.

Үшіншіден, қайтақұрулар, әлемнің белсенді өзгеріс түрткілері. Қазіргі әлемнің толыспағандығын және әділетсіздікті түсінуімен байланысты бұл өте қауқарлы түрткілер, жақсартуға, қайтақұруға тура ұмтылыс. Байқағанымыздай, осы тұрпаттағы түрткілер, бәрінен бұрын, лаңкестікпен кәсіби айналысатын адамдарға тән. Оларды күш қолдану арқылы әлемді қайтақұруға деген үдеріс басын айналдырады. Шын мәнісінде, болашақ деп атойлап әрекеттенгенмен, олар үшін ешбір идеялардың мәні жоқ. Әлемді қайтақұрудың мақсаты да, аспабы да лаңкестік болып саналады.

Төртіншіден, өзінің өктемдігін адамдарға жүргізу түрткісі. Бұл ежелгі, тереңде жатқан түрткілер, біреулерге жеке үстемдігін көрсету арқылы зорлық-зомбылық көрсету, лаңкестің психикасының түкпірінде сақталған тәрізді. Әрине, осындай мотивтің оның бойында бар екендігін кез-келген лаңкесші мойындамайды. Лаңкесшінің адамдарға үстемдігін көрсетуі зорлық-зомбылық арқылы өзінің бет-бейнесін нақтылайды. Қорқынышты үдету оның үстемдігін күшейте түседі.

Бесіншіден, іс-әрекет саласы ретінде лаңкестік - қызығушылық пен тартымдылық түрткісі. Тұрмыс жағдайы жақсы, ауқатты отбасынан шыққандар және жеткілікті білімі барларға лаңкестікпен шұғылданатын саланың жаңа, басқаларға ұқсамайтындығы қызығушылық тудырған. Лаңкестікпен байланысты тәуекелке бару, лаңкестік іске дайындық жүргізудегі жоспар құру және оны жүзеге асырудағы кейбір қырларды көз алдында өткізгісі келеді.

Алтыншыдан, әр түрлі нұсқадағы эмоционалды бауыр басу «жолдастық» түрткілері – күрес-жанжалдарда жолдастарына, туыстарына және т.б. көрсеткен жазалаулары және зиян келтіргені үшін кек алу түрткісі, лаңкестікке дәстүрлі түрде қатысып жүрген достары, туған туыстары олармен айналысқан. Былайша айтқанда, лаңкестікке эмоционалды факторлар негізінде аралас, құралас бір топта жүргендер де кіріп кетеді. Осындай түрткіні басшылыққа алып лаңкестікпен айналысатындар ойланбастан, не істеп, не қойғандарын білмейді. Эмоцияға беріліп, басқалардың айтқандарын орындайды.

Жетіншіден, өзін-өзі жетілдіру, реттеу түрткісі. Бұл – қарама-қайшы түрткі. Бір жағынан, өзін-өзі жетілдіру – рухы күшті адамдар, тұлғаның толық өзінің жан-тәнімен берілуі, өзін-өзі құрбан етуі. Бірақ, басқа жағынан алып қарағанда, осындай өзін-өзі іс жүзінде көрсету-мүмкіндігінің шектеулі екендігін мойындауы, зорлық-зомбылық пен деструкциядан басқа адамның әлемге ықпал етуде басқа тәсілді таба алмауы. Осындай өзін-өзі жетілдіру өзін-өзі

құрбандыққа шалып, жанын пайда ету, бәрінен бұрын тұлғаның психологиялық деструкцияға бой ұруы айғақты мойындау болып саналады.

Криминологтар мен құқық танушылар есебінше, бәрінен бұрын әлеуметтік тұрғыдағы қажеттіліктердің— қарым-қатынаста, достасуда, сыйласымдықта, мойындалуда, өмірде өз орнын таба білуде қалыптаса қоймауынан деген. Мәселе мынада, кейбір жағдайларда қалыпты адами қажеттіліктер бұрмаланудан, әдепсізденуден, қоршаған ортасында өзінің үстемдігін жүргізеді, басқа адамдарға зорлық-зомбылық көрсетеді.

Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, лаңкестік жасаушының психикасы кәдімгі қылмыскердің психологиясынан айырмашылығы айқын байқалады. Лаңкестерге «жоғары» түрткілер тән. Кейде лаңкестік жасаушының психологиялық ауытқуының салдарынан өмір сүргісі келмейтін тілектері кездеседі. Лаңкестік жасаушының көпшілігіне өзінің аман-есен қалудағы инстинкт тән. Қорыта келе айтарым, қазіргі заманның күрделі, өзекті мәселесінің бірін қарастырдық. Лаңкестік дәуірінде өмір сүріп жатқан соң, санамыз бен мінез-құлқымызды лайықты етіп бейімдеуіміз керек. Қорқынышты жеңе біліп, үрейге бой алдырмайық.

Әдебиет

1. Леонтьев А.Н. Ис-әрекет. Сана. Тұлға. Мәдени мұра. Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. Құрастырушылары: Жақыпов С.М., Балғымбаева З.М. 2-том. Алматы, 2005.
2. Ольшанский Д.В. Психология террора. М., 2002.

Утепберген Б., Садыкова Н.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ЖАСӨСПІМДЕР ПСИХОЛОГИЯСЫНДАҒЫ АНА БЕЙНЕСІ

Шығыстың ғұламасы әл-Фараби: «Жас жеткіншектеріңізді көрсетіңіз, мен сіздің болашақтарыңызды айтып берейін» деген. Қазіргі кезеңде қазақ халқының өмірінде бұрын соңды болмаған оқуға, еңбекке, қоғамдық өмірге ықыласы жоқ балалар саны күннен күнге артуда. Бұлар дөрекі әдепсіз барлық жарамсыз әдеттерге еліктеуге бейім келеді. Баланың мінезін жалпы деңгейін ынтасын жақсы білу үшін, оның дамуына адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына не нәрсе қажет екендігін әрбір әке, әрбір ана білуге міндетті.

Баланың жас ерекшелігі, әр жасқа тән болатын дағдарыстардың себептері туралы түсіндіріп, олардан баланы қиындықсыз алып шығуға көмек көрсетуге ата-анаға көмекке келетін – мұғалім.

Өйткені мектеп жасындағы баланың көбіне көп негізгі әрекеті – оқу. Оқу барысында ол білімге, қарым-қатынасқа, имандылық адамгершілікке үйренеді. Сонда мұғалімнің жеке бас үлгісі, сөзі мен ісінің сәйкестілігі, талапшылдығы отбасында баға жетпес құралына айналады. Бала тәрбиесі болашақ кепілі, отбасы мен мұғалімдер қауымының абыройлы ісі. Тәрбиенің нәтижелігі терең тамырлы тәрбиені бойына дарытқан ортада болмақ. Ол ата-аналар өз міндетін жеке түсінгенде, мұғалімдермен ынтымақтастықта болған жағдайда алға басады

Жасөспірімдік адам өмірінде әрдайым болған осындай көрініс болса да, жеке өмір кезеңі ретінде XIX ғасырдың екінші жартысында ғана бөлінді. Жасөспірімдік ерекше кезең болғанына назар аударғандардың бірі Федор Михайлович Достоевский болды.

Сонымен бірге Батыста жасөспірімдерді зерттеуді психолог Генвилл Стэнли Холл өткізді. Ол сондай-ақ өте танымал болды жасөспірімдер анықтамасын, ұсынылған «дауыл мен стресс жасқа». Кейінірек осы зерттеулер Эдуард Шпрангер, 1900 жылғы кезеңде жалғасты, ал Ресейде бұл зерттеулер белгілі психолог Лев Выготский тартылған, және психологтар мен мамандардың кейінірек үлкен саны жасөспірім өз көңіл бөлетін болды.

Жасөспірім психологиялық теориялардың әртүрлі позицияларынан қарастырылған. Адам ойлау және зияткерлік қызметіне байланысты танымдық қабілетін қалыптасты онда

кезең ретінде қарастырылады жастық Жан Пиаже бойынша ойлау даму тұрғысынан зерттеу. Жан Пиаже мұны дерексіз ойлау мен ресми операциялардың кезеңдері арқылы түсіндірді.

Ол баланың даму жасөспірім кезеңнің соңына көрінісі, өзін-өзі іске асыру үшін қабілетін қалыптасуы тиіс деп сенген болатын. Лео Семенович Выготский бұл туралы жазған. Бұл сондай-ақ жасөспірім кезеңінде қалыптастырылуы тиіс жаңа ауруы болып табылады.

Отбасында әр адамның жеке дамуы мен қалыптасуы басталады: эмоционалды, әлеуметтік, танымдық, рухани. Тәрбиелік әсер және баламен қарым-қатынас әдістері дәстүрлі, мәдени түрде дамиды және көптеген адамдарға байланысты факторлар. Т.А. Куликова "Отбасылық педагогика және үй тәрбиесі" атты еңбегінде былай деп жазады, көптеген ғалымдар адамзат үшін отбасын құру ең үлкен құндылық деп санайды. Алғаш рет ата-анада тұтас отбасы мен ата-ананың бейнесі қалыптаса бастайды отбасы, ата-ана отбасы тәжірибе мен білім алудың негізі болып табылады индивидтің. Болашақта ол өз отбасын құру туралы идеяларға сәйкес ата-аналар отбасына. Жасөспірімдегі ана мен әкенің бейнесі оның ерекшеліктеріне әсер етеді байланыс, өмірлік серіктесті таңдау. Мәні ретінде отбасы, білім беру мекемесі оның оң және теріс әсерлері бар. Кейбір жағдайларда проблемалар, отбасында туғандар психологтардың көмегімен шешіледі.

Отбасы психологиялық Кеңеске жүгінген кезде психолог анықтайды отбасының проблемалық өрісі, әр түрлі көмегімен түзету және дамыту жұмыстарын жүргізеді әдістерін. Олардың бірі жасөспіріммен ата-анасының (анасының) бейнесін талқылау болуы мүмкін. Ананың теріс бейнесін өзгерту ұзақ мерзімді курсты қамтиды техник перепрограммирования саналы қондырғыларды, психодрама, трансакционного талдау.

Сурет көп нәрсені қамтиды: рефлексия, стандарт, идея, рөл, стереотип, орнату, Нұсқаулық, жалпылау, түсіндіру, проекция. Біз үлкен ақпараттық сыйымдылықты мойындаймыз психикалық бейнелер. Айта кету керек, "сурет" ұғымы "қабылдау" ұғымына жақын, "ұсыну", "таным", "түсіну". Бұл бірдей емес ұғымдар және олар мыналарға жатады динамиканы, процестің өзін көрсететін танымдық процестер. Және "сурет" - бұл басым адамның сана-сезімі-бұл статикалық және өзгерту қиын танымның нәтижесі. Жасөспірімдер мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас мәселесін зерттеу Г.С. Абрамова, Г.В. Бурменская, Р.В. Овчарова, Ф. Дольто, Р. Байярд және Д. Байярд. Беру туралы ата-аналардың ұрпақтардағы бейнесі, өз отбасыларын өз бейнесінде және ұқсастығында құру ата-аналарын З. Фрейд, К.Г. Юнг, Э. Берн, Л. Зонди, Н. Пезешкиан жазған. Бұл теориялық зерттеулер эмпирикалық зерттеулерде С. О. Докучаеваның растауын тапты, С.А. Терехиной, Л.И. Вассерманның

Отбасылық қиындықтар, баланы елемеу теріс болуы мүмкін өз кезегінде бұрмаланған "отбасы бейнесін" қалыптастыратын салдары. Болуы отбасының жағымды мысалы жасөспірімге мінез-құлық тәсілдерін алуға көмектеседі, отбасын құру және одан әрі өмір сүру үшін қажет. Отбасы туралы идеяны қалыптастыру және түсіну ата-ана отбасына байланысты жалпы бала. Өмірдің алғашқы жылдарында әлеуметтік мұрагерлік пайда болады имитациялау және сәйкестендіру тетіктері, және бұл процесс көп жағдайда бейсаналық болып табылады. Ата-аналардың, ата-аналардың, туыстардың бейнелері, әлеуметтік нормалар мінез - құлық болашақ отбасылық адамның қасиеттерін анықтайды. Бұл туралы зерттеулер алынды П. М. Самсонова, Е. В. Туманова және Е. В. Филиппова, М. Н. Швецова, М. С. Егорова.

Жасөспірімдердегі отбасы туралы идеяны теориялық талдау

Жасөспірім - бұл ерекше құбылыс. Дәл осы жаста болады балалық шақтан ересектерге ауысу. Жасөспірім өзін бөлек сезіне бастайды құқықтары мен қажеттіліктері бар адам, ол қоршаған әлемді байқауға тырысады оны түсініп, қабылдады. Д. Б. Эльконин жасөспірім екі кезеңге бөлінеді деп жазды: * Кіші жасөспірім-12-14 жас. * Үлкен жасөспірім - 15-17 жас.

Бұл жастағы жетекші қызмет-құрдастарымен қарым-қатынас. Жасөспірімде өзін-өзі бағалауда өзгерістер мен нақтылаулар бар, ол өзін салыстырады және анықтайды құрдастарымен. "Балалар психологиясы" атты еңбегінде Д. Б. Эльконин бұл жаста деп жазады жеке адам ұжымға деген күшті қажеттілікті дамытады, ол бір бөлігі болғысы келеді ұжым, осы ұжыммен бірге болу және одан қолдау алу

Жасөспірім балалар белсенді түрде тікелей қарым-қатынас жасауға тырысады өз құрдастарымен бірнеше мәселелерді шешу үшін: олар үшін қоғамда болу маңызды және қызықты олар сияқты, түсіну " мен қандай құрдастар сияқтымын?"; "мен қарсы жыныспен қандай адаммын?»; "мен қарым-қатынас әлемінде қандай адаммын?». Өзінің "позитивті бейнені қалыптастыру" атты рефератында баспанадағы жасөспірім жастағы әлеуметтік жетімдердің отбасылары " Н. В. Недогожина бұл жаста адамның мінсіз бейнесі қалыптаса бастайды дейді қарама-қарсы жыныстың арқасында құрдастарымен қарым-қатынас, көркем әдебиетті оқу романтикалық жанрдың әдебиеттері мен фильмдерін қарау . Жасөспірімнің бейнесі бар сыртқы және ішкі қасиеттер, олар адам үшін қажет және басқаларға тартымды.

Қазір, қазіргі қоғамда, отбасына деген теріс көзқарас жиі кездеседі, бұқаралық ақпарат құралдарында ананың бейнесін кемсіту әрекеттері байқалады. В әлемде баласыз өмір салтын таңдайтын көптеген адамдар бар – "чайлдфри "және өзі үшін өмір – "даунтшифтинг". Олар отбасын құру көп емес деп санайды адам өміріндегі басты мақсат. Т. В. Андреева отбасы (неке) құндылығын жоғалтады қазіргі жастар . Оның бірқатар зерттеулері жасөспірімдердің тұжырымдаманы бөлісетінін көрсетті махаббат және неке . Бұл 13-15 жасында айқын көрінеді.

Жасөспірім кезіндегі қыздарда көңіл мен алаңдаушылық байқалады сыртқы түріне. Олар бағалауды іздейді, сыртқы имиджін басқалармен салыстырады қыздар, олар қарсы жыныстың назарын аудару керек. У жасөспірім ұлдар бұл кезде еркектік стандарты қалыптасады. Олар таңдайды олар еркектікпен анықталған және басталатын адамның үлгісі бұл қасиеттерді физикалық жаттығулар мен мінез-құлық арқылы қалыптастыру. Бұл жасөспірімдерде ерлердің рөлдік позициясы туралы түсінік қалыптаса бастайды және әйелдер. Жыныстық өзін-өзі тану бала кезінен қалыптасады, бірақ шыңы жасөспірім жас .

1980 жылдары Т.И. Юферева ерлер мен әйелдердің бейнесін эмпирикалық түрде зерттеді санасында жасөспірімдер. Зерттеу көрсеткендей, еркектік бейнесі және жасөспірімдерде әйелдік қарым-қатынас кезінде ғана қалыптасады жынысты. Бөлінді, бұл түрлері қарым-қатынас байланысты ерекшеленеді жасына. 12-13 жаста қарым - қатынас тек отбасылық түрге ие, 14 жасында ол басталады эмоционалды-жеке қарым-қатынас түрі және 16 жасында қарым-қатынастың бұл түрі өзінің шыңына жетеді. Бұрынғы қарым-қатынас түрлері жойылмайды, қарым-қатынастың жаңа түрлері толықтырыла бастайды бар .

Орыстардағы ана бейнесін зерттеу бойынша Н. Н. Васягина (2015) Бұл сурет аналарға құрмет, адамгершілік қасиеттер, жоғары талаптар беріледі.

Магистратураның бітіру жұмысының негізгі зерттеуі ана бейнесі мен жасөспірім бейнесінің құрылымдық-мазмұндық сипаттамаларын зерттеу психологиялық кеңес беретін отбасы мысалында балалар мен ата-аналар қарым – қатынасы психологиялық көмекке жүгінбейтін отбасылардағы ана мен жасөспірімнің бейнесін салыстыру көмегімен. НЕГІЗГІ Зерттеудің психодиагностикалық әдістерінің кешеніне мыналар кіреді:

1. Ата-аналар үшін: ата-ана қарым-қатынасының тест-сауалнамасы (ОРО) (а. я. Варга, В. В. Столин); "бала бейнесі" проективті суреті; ассоциативті эксперимент, униполярлық жеке семантикалық дифференциал.

2. Жасөспірімдер үшін: "ата-аналар туралы Жасөспірімдер" сауалнамасы (ADOR) Вассерман л. И, Горковая и. А., Ромицина Е. е., "ата-ана бейнесі" проективтік суреті, ассоциативті эксперимент, униполярлық жеке семантикалық дифференциал.

Бұл мақала бір әдістеме бойынша пилотаждық зерттеуге арналған. В пилотаждық зерттеу Владивосток қаласының жасөспірімдеріндегі ана бейнесінің ерекшеліктерін анықтады. Зерттеу үшін 64 масштабты униполярлық жеке семантикалық дифференциал (Шмелев А.Г., Похилько В. И., Козловская-Тельнова А. ю., 1988). Бұл әдіс Ч. Осгудтың семантикалық дифференциалының модификациясы болып табылады. Бұл сізге анықтауға мүмкіндік береді ана бейнесінің мазмұнды сипаттамалары; таңдаған белгілерді бағалаңыз респонденттердің көпшілігі; әр түрлі респонденттердегі сәйкестік дәрежесі; қандай баға береді жасөспірім бейнесі: оң немесе теріс; оның әр ерекшелігінің ауырлық дәрежесі ұсыну . Жасөспірімдер ананың бейнесі идеализацияланбаған жаста.

Психологиялық кеңес беруде ананың бейнесін бағалайтын жасөспірімдер кездеседі бастапқы кезеңде ата-ана мен бала арасындағы жанжалға байланысты жағымсыз кеңес беру. Эмоционалды күйзеліс жағдайында олар ата-аналарды ақымақ, әділетсіз, екіжүзді деп атайды. Айта кету керек, түзету жұмыстары кезінде отбасындағы қарым-қатынас жақсы жаққа өзгереді және жасөспірімдердің ата-аналары туралы пікірлері олар оң болады.

Біздің зерттеуімізге 13 жастан он жеті жасөспірім қатысты 15 жас, олар ерте жасөспірімнің өкілдері. Олардың барлығы отбасылардан шыққан, психологиялық көмекке жүгінушілер. Бұл 7, 8 және 9 сынып оқушылары Владивосток қаласының жалпы білім беретін мектептері. Зерттеу субъектілердің ата-аналарының рұқсатымен жүргізілді. Үлгі бөлінбеді гендерлік белгісі бойынша.

Зерттеудің бірінші кезеңі әдістемені жүргізу болды. Сыналушыларға ұсынылды 64 жеке сипаттамалары бар бланк және 0-ден 3-ке дейін ұсынуды бағалау ұсынылды осы САПАНЫҢ ауырлығына байланысты 0, 1, 2 немесе 3 нұсқасын таңдап, анасы туралы анасында. Зерттеудің екінші кезеңінде бланкілердің деректері топтық матрицаға енгізілді әрбір бағаланатын фактор бойынша және семантикалық әдіс бойынша өңделген универсалий Е. Ю. Артемьевой [20]. Семантикалық әмбебапты сапалы талдау ерекшелікті анықтауға мүмкіндік береді жасөспірімдердің санасында "ана туралы түсінік" объектісінің өкілдері. Бөлінді 90% пайда болу жиілігі бар универсалиялар. 100% деңгейдегі дескрипторлар болған жоқ. Орташа диапазон (10%) 2,71-ден 0,12-ге дейін 0,28-ге тең. 0,12-ден солға шегініс ауқымы 0,4 және оң жақта 2,43-тен 2,71-ге дейін.

Жасөспірімдердің аналарын 90% критерий бойынша топтық бағалау әмбебаптығы таңдау жиілігі дескрипторлардан тұрады: "ашық", "ақылды", "ашық", "ұйымдастырылған", "еңбекқор", "тәжірибелі", "әдемі". Мұны түсіндіруге болады жасөспірімдердің қарым-қатынасқа деген басты қажеттілігі. Ананың тәжірибесі, ақыл-ойы және әдептілігі жасөспірім үшін ең құнды және талап етілетін қасиеттер өзара әрекеттесуге көмектеседі. В. г. Казанскаяның зерттеулері қиын өмірлік мәселелермен растайды қазіргі жасөспірімдер аналарына жүгінуді жөн көреді. Сипаттамалары: еңбекқор, ұйымшыл, көпшіл және ақылды ананың әлеуметтік табысты адам ретіндегі бейнесі, оған көмектесетін қасиеттері бар қоғамда мамандық, мәртебе алу.

Сапа тудыруы мүмкін непоследовательные іс-әрекеттері ересек процесінде тәрбиелеу: "лицемерная", "самодовольная", "безвольная", "шектелген", "мечтательная", "изворотливая", "отходчивая", "закомплексованная". Бұған бірнеше жасөспірім тағайындалды 0 балл, 3-4 адамнан 3 балл, қалған 1 және 2 балл. Бұл әртүрлілік туралы айтады бағаланатын объектілердің жеке ерекшеліктері, әр түрлі отбасыларда қарым-қатынас аналар жеке-жеке ұсынылған және қақтығыс кезеңдері де бар анасының бағалауына әсер етуі мүмкін.

Осылайша, жасөспірімдер ананың бейнесін келесі дескриптермен сипаттайды: "көпшіл", "ақылды", "ашық", "ұйымдастырылған", "еңбекқор", "тәжірибелі", "әдемі". Мұндай деректер жасөспірімдердің қарым-қатынасқа деген жетекші қажеттілігін көрсетуі мүмкін, ананың мұндай қасиеттері жасөспірім үшін ең маңызды болуы мүмкін, өйткені олар қасиеттер адамға адамдармен оңай араласуға көмектеседі. Сипаттамалары: еңбекқор, ұйымшыл, көпшіл және ақылды адам мұндай бейнені айта алады аналар көмектесетін қасиеттері бар әлеуметтік табысты адамды бейнелейді қоғамда мамандық пен мәртебе алу. Қорыта келе жоғарыда айтылғандарға, сыналатын сипаттайды өз ана көмегімен позитивті және теріс сипаттамалар, бұл көріністің қуыс және тұтас көрінісін береді.

Жүргізілген пилотаждық зерттеу нәтижелері бойынша бұл 64-масштабты униполярлы тұлғалық семантикалық дифференциал (Шмелев А. Г., Похилько В. И., Козловская-Тельнова А. ю., 1988) сапалы білім алуға мүмкіндік береді 13-15 жас аралығындағы жасөспірімдердегі ана бейнесінің сипаттамалары.

Айта кету керек, респонденттер өздеріне ұсынылған сипаттамаларды түсінеді бағалау өзінің ата-ана. Ана бейнесінде жасөспірімдер көбінесе сипаттамаларды қамтиды "мейірімді", "адал", "белсенді", "көпшіл", "ақылды", "ашық", "ұйымдастырылған", "еңбекқор", "тәжірибелі", "әдемі". Бұл қазіргі жасөспірімдер туралы айтады бар оң бейнесі, ана мен

мектепке оның оң сипаттамалары бар. Біз біз диагноздағы кейбір жағымсыз сипаттамаларды өзгерту мүмкіндігін қарастырамыз жасөспірімдердің өздерінің бағалау этикасын сақтау мақсатында негізгі зерттеу үшін аналар.

Әдебиет

1. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание / Т.А. Куликова. – М.: Педагогика, 2001. – 232 с.
2. Ситников В.Л. Образ ребенка в сознании детей и взрослых / В.Л. Ситников // Ленингр. гос. обл. ун-т им. А.С. Пушкина. Фак. психологии и педагогики им. И.П. Иванова. – СПб: Химиздат, 2001. – 286 с.
3. Вассерман Л.И. Родители глазами подростка: психологическая диагностика в медикопедагогической практике / Л.И. Вассерман, И.А. Горьковая, Е.Е. Ромицына – СПб.: Речь, 2004. – 256 с.
4. Самсонова П.М. Роль родительской семьи в формировании представлений подростков о будущей семье // Тезисы второй всероссийской научной конференции «Психологические проблемы современной российской семьи» (25–27 октября 2005 г.). В 3-х частях. Ч. 3. М., 2005.
5. Туманова Е.В., Филиппова Е.В. Образ отца и образ себя у подростков (возрастные и гендерные аспекты) Е.В. Туманова // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 2.
6. Андреева Т.В. Семейная психология: Учеб. пособие. Т.В. Андреева. – СПб.: Питер, 2014. – 244 с.

Христофорова В.К.
(Республика Казахстан, г. Алматы,
Академия «Кайнар»)

ВНУТРИ ЛИЧНОСТНАЯ ПОЗИЦИЯ НРАВСТВЕННОГО САМОСОЗНАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИ ЗАПУЩЕННОГО ПОДРОСТКА

Процесс социализации личности подростка с психологической точки зрения, есть процесс его адаптации к условиям ближайшего окружения, который осуществляется в сложнейших условиях, связанных с глубинными преобразованиями подростка, его индивидуальных, наследственно обретенных свойств.

Результаты проведенных исследований взаимосвязи внутренней позиции личности и нравственного самосознания и поведения подростка позволили иначе взглянуть на эту проблему.

Задачей данной части исследования является доказательство предположения о том, что социально-педагогическая запущенность как определенная внутренняя позиция личности, обуславливающая неразвитость субъективных свойств личности, ее низкую активность, отрицательно влияет на нравственное самосознание и поведение подростков. Анализ взаимосвязи субъективных свойств личности и нравственного самосознания проводился посредством корреляционного анализа данных всей выборки по методу Пирсона. Исходя из общего числа испытуемых, принимавших участие в исследовании, были определены достоверные значения корреляционных коэффициентов: 0,27 при $p < 0.001$; 0,021 при $p < 0.01$, 0,16 при $p < 0.05$. В приложении 3 представлены результаты расчетов.

Из полученных данных следует, что – Субъектные свойства самосознания тесно связаны с уровнем развития морально-нравственного сознания и способности личности к самосознанию. Эти свойства обеспечиваются деятельностными и альтруистическими установками, смысложизненными ориентациями, а так же ценностями духовного удовлетворения, обучения и общественной жизни. Чем выше уровень субъектности самосознаниями, тем в большей степени поведение личности строится на основе интериоризированных нравственных стандартах.- Субъектные свойства общения тесно связаны системой ценностных ориентаций, нравственной воспитанностью, смысложизненными ориентациями и устремленностью в будущее на фоне позитивного и бережного отношения к собственной личности. Эти свойства обеспечиваются ориентацией на цель, процесс и результат жизнедеятельности, ценностями саморазвития, престижа, достижений и креативности. Чем выше уровень субъектности в данном аспекте, тем выше

самоинтерес и самопринятие.- Субъектные свойства деятельности тесно связаны как с уровнем развития морально-нравственного сознания и смысложизненными ориентациями личности, так и с системой ценностей. Данные свойства обеспечиваются положительным самоотношением и стремлением к утверждению собственной индивидуальности. Отрицательные корреляты с ценностями профессиональной жизни и ценностей активных социальных контактов на наш взгляд отражают специфику кризисных проявлений подросткового возраста.

В целом полученные эмпирические результаты позволяют выстроить структуру субъектности в подростковом возрасте. Первая ее составляющая – это морально-нравственное сознание, вторая составляющая- смысложизненные ориентации, третья составляющая – это ценности, четвертая – самопринятие, и пятая – социально-психологические установки.

Проведенный на предыдущем этапе корреляционный анализ позволил выделить наиболее значимые связи показателей нравственного самосознания с компонентной структурой внутренней позиции личности.

В группе подростков, отнесенных к состоянию нормы в структуре субъектной позиции личности выявлены 7 факторов, совокупный процент дисперсии которых составляет 65,1%.

1 фактор обозначен нами как «Собственные смыслы». Значимые веса в нем имеют 26 показателей, связанных со смысложизненными ориентациями, самоинтересом, аутосимпатией, саморуководством и самопониманием. Интересно, что в данном факторе общечеловеческие ценности и волевой контроль поведения представлены отрицательными корреляциями. Мы связываем данный факт с существующим в подростковом возрасте разрывом между нравственным сознанием и поведением.

2 фактор обозначен нами как «Присвоенные ценности ». Значимые веса в нем имеют 21 показатель. Отличием данного фактора от предыдущего является представленность в нем общечеловеческих ценностей положительными корреляциями. В остальном значимые веса данного фактора так же как и в предыдущем связаны со смысложизненными ориентациями, самоинтересом и самопониманием.

3 фактор обозначен нами как «Поиск нового нравственного опыта» Значимые веса в нем имеют 10 показателей, связанных со склонностями к отклоняющемуся поведению на фоне адекватности нравственных оценок. Этот фактор на наш взгляд отражает некое поведенческое экспериментирование в переходном возрасте, связанное со стремлением быть как все.

4 фактор обозначен нами как «Самоанализ недостатков». Значимые веса в нем имеют 7 показателей, связанных с отрицанием морально-нравственных норм. Однако в отличие от подобного фактора в ситуации социально-педагогической запущенности, здесь это состояние сопровождается стремлением к самосохранению и самоинтересом.

5 фактор обозначен нами как «Победа своих возможностей». Значимые веса в нем имеют 5 показателей, связанных с морально-нравственными оценками, неуверенностью, нечувствительностью к отношению и оценкам других, склонностью к аддиктивному поведению.

6 фактор обозначен нами как « Ответственность за себя». Значимые веса в нем имеют 4 показателя, связанные с представлением как о хозяине жизни, внутренней борьбой и сомнениями.

7 фактор обозначен нами как «Служение другим». Значимые веса в нем имеют 6 показателей, связанных с альтруистической установкой, самопониманием сочетанием с отрицательными коррелятами в интегральном чувстве Я, самоуверенности и эгоистической установке.

В группе подростков, отнесенным к социально и педагогически запущенным в объективной позиции личности выявлены 6 факторов, совокупный процент дисперсии которых составляет 71,4 %.

1 фактор обозначен нами как «Объективные ценности». Значимые веса в нем имеют 18 показателей, связанных с общечеловеческими ценностями при затруднениях с формированием ценностей при затруднениях с формированием ценностного отношения,

социально желательным поведением, эгоизмом, низким уровнем интегральности собственного Я и не уважением к собственной личности.

2 фактор обозначен нами как «Пассивная морализация». Значимые веса в нем имеют 13 показателей, связанных с моральным сознанием, нравственной воспитанностью, воспитанностью в себе и стремлением к самосохранению.

3 Фактор обозначен нами как «Принятие себя плохого». Значимые веса в нем имеют 8 показателей, связанных с интересом к собственной личности, волевым контролем эмоциональных реакций, установками на процесс и результат деятельности, при недостаточной этической рефлексии и нравственной воспитанности.

4 фактор обозначен нами как «Девиантное поведение». Значимые веса в нем имеют 7 показателей, связанных с неприятием себя, отсутствием симпатии к себе, самообвинением и склонностями к различного рода отклонениями в поведении.

5 фактор обозначен нами как «Пассивная сознательность». Значимые веса в нем имеют 7 показателей, связанных с пониманием морально-нравственной неприемлемости определенного поведения в обществе, установками на социальную желательность поведения, самопонимания и саморуководства при отсутствия интереса к собственной личности и игнорировании отношения других.

6 фактор обозначен нами как «Самоутверждение любой ценой». Значимые веса в нем имеют 6 показателей, связанных с ценностью собственной индивидуальности, социально-психологическими установками и самооправданием.

Сравнительный анализ показал, что факторы нравственного самосознания подростков в норме связаны с активной субъектной позицией личности: присвоенные нравственные ценности, собственные нравственные смыслы, поиск нового нравственного опыта, самоанализ недостатков, проба своих возможностей, осознанная ответственность за себя, служение другим.

У социально и педагогически запущенных подростков, наоборот, просматривается влияние пассивной объектной позиции личности- это объективные нравственные ценности, неличностная морализация, принятие себя плохого, самоутверждение любой ценой, девиантное поведение, пассивная сознательность.

Итак, социально-педагогическая запущенность обуславливает снижение уровня развития субъектных свойств личности подростка, что формирует их объектную позицию в жизни. В свою очередь, данная личностная позиция влияет на нравственное самосознание и поведение запущенных подростков. У них более выражены отклонения в нравственном самосознании и поведении.

Литература

1. Ерасов Б.С. Социальная культурология .- М., 1997.
2. Змановская Е.В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения). М., Академия, 2003.
3. Кондратьев М.Ю. Девиантное поведение подростков. М., 2005.
4. Личко А.Е., Попов Ю.В. Делинквентное поведение , алкоголизм и токсикомании у подростков. М., 1988.
5. Макарычева Г.И. Коррекция социально и педагогически запущенных подростков.Тренинги для подростков и их родителей. СПб, Речь, 2007.
6. Мардхаев Л.В. Социальная педагогика, учебник М., Гардарики,2005. - 269 с.
7. Кон И.С. Каким они себя видят? - М.,1975.
8. Кон И.С. Открытие «Я». М, 1978.
9. Петровский А.В. Личность, деятельность, коллектив. М., Политиздат 1982.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУЫ

Қазіргі жаңартылған білім беру жағдайында педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігін дамытуды зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кәсіби құзыреттілікті дамыту жоо-да кәсіби оқыту үдерісінде жүреді. Болашақ маман жеке және кәсіби жоспарда әр түрлі білімді, іскерліктер мен дағдыларды меңгереді, сондай-ақ қабілеттерін жетілдіреді. Осы орайда, болашақ маманның білімі, іскерлігі мен дағдыларының жиынтығы ретінде алға шығатын кәсіби құзыреттіліктерін дамытуға психологиялық-педагогикалық жағдай құру өзекті болып табылады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауындағы сапалы білім беру бағытында «Қазіргі жаһандық өзгерістер кезеңінде түлектің білімі еңбек нарығына шыққанға дейін-ақ жеткіліксіз болып қалуы әбден мүмкін. Сондықтан, құзырлы министрліктің алдында оқу бағдарламаларын жаңа жағдайға бейімдеу міндеті тұр. Бұл – кезек күттірмейтін шаруа», - деп көрсетілген. Осы жолдауда жоғары оқу орындары мамандардың сапалы даярлануына жауап беруге міндетті екендігі көрсетілген [1]. Сондықтан болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың заманауи психологиялық-педагогикалық жолдарын айқындау міндеті алға шығады.

Құзыреттілік мәселесі педагогика және психология ғылымының зерттеу нысанына айналғалы бері, көптеген ғалымдар бұл бағытта өз еңбектерін ұсынды. Солардың бірі қазақстандық ғалымдар Қ.С. Құдайбергенова [2], Б.Т. Кенжебеков [3], болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін дамыту жолдарын қарастырды.

Болашақ кәсіби мамандардың жоо-да оқып жүргенде кәсіби құзыреттіліктері дамуы үшін бірқатар төмендегідей жалпы және кәсіби компоненттер игеруі керек:

- қоршаған әлемді, үдерісті және қызмет нәтижесін тұтас қабылдауды қалыптастыру;
- оңтайлы шешімдер қабылдау технологияларын, түрлі өзгерістерге бейімделу дағдыларын меңгеру;
- қызметтегі жүйелік тәсіл мәдениетін меңгеру, тұрақты жүйелерді құрастыру қағидаларын меңгеру және т. б.

Болашақ маманның кәсіби даму үдерісіне В.А. Слостенин бойынша ішкі өзара әрекеттесу (жеке) сипаттамалары және маманның жағымды даму әлеуетінің пайда болуына ықпал ететін сыртқы факторлар (әлеуметтік орта факторлары) әсер етеді. Жоо-да кәсіби білім беру барысында дамудың ішкі жағдайлары жасалады. Білім беру өзінің мазмұнымен әр түрлі оқу пәндері шеңберінде бірнеше рет білім алушы үшін белгілі бір идеалдарды қояды, маманға оларды ұғынуға, бағалауға және кәсіби қызметте қолдануға бағыттайды [4].

Жоғары білім беру жүйесінде болашақ педагог-психологтарды даярлау үдерісі кәсіби маңызды қасиеттердің қажетті деңгейіне ие. Оның ішінде кәсіби және жеке өзін-өзі жетілдіру траекториясын жобалау қабілеті бар болашақ маманның кәсіби құзыреттілігін, бәсекеге қабілеттілігі мен кәсібилігін қалыптастыруға бағытталуы керек.

Жоғары оқу орнын бітіру педагог-психолог үшін оқуды аяқтауды және оның кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейіне жетуін білдірмейді. Педагог-психологтың кәсіби қызметі дербес құбылыс ретінде жан-жақты талдауды талап етеді. Бұл педагог-психолог қызметінің басқа түрлерімен, күнделікті қарым-қатынаспен, жеке дамуымен және жиынтық жұмыс нәтижелерімен тығыз байланысты.

Кәсіби қызмет үдерісінде кәсіби құзыреттілікті дамыту көптеген факторларға байланысты, олардың ішінде, біздің ойымызша, маңыздылары төмендегідей:

- педагог-психологтың кәсіби ұстанымы;

- кәсіби қызметтің жеке стилі;
- әкімшілікпен және педагогикалық ұжыммен өзара әрекеттесуі;
- мектептің өзінде де, одан тыс жерлерде де біліктілікті арттыру мүмкіндігі;
- маманның өзінің кәсіби білімін, іскерлігін, дағдыларын жетілдіруге мотиві.

Педагог-психолог құзыреттілігі шеңберіндегі кәсіби ұстаным-бұл тұтас психикалық білім, нақты көзқарастар мен бағдарларды, жеке қалаулар мен ішкі және қоршаған тәжірибені, шындық пен перспективаларды бағалау жүйесін, сондай-ақ таңдалған жұмыста жүзеге асырылатын (іске асырылмайтын, ішінара жүзеге асырылатын) жеке талаптарды қамтитын қатынастардың тұрақты жүйесін көрсетеді.

Педагог-психологтың кәсіби ұстанымын қарастырудың маңыздылығы оның өзін-өзі анықтауы, өзінің кәсіби және жеке тұжырымдамасын қабылдауы және іске асыру тәсілін білдіретіндігімен анықталады. Мұның аясында педагог-психологтың қызметі құрылады және кәсіби құзыреттілігі дамиды.

Ғалым Р.В. Овчарованың пікірінше, мектептегі педагог-психологтың кәсіби ұстанымы, бір жағынан қатынастардың тиімділігі мен функционалдығынан болса, екінші жағынан нормативтік құжаттар арқылы көрінеді, тиімділігі мен функционалдылығы көптеген себептерге, соның ішінде келесі мәселелерді шешуге байланысты [5]:

-қандай да бір шешімдер қабылдау кезінде педагог-психолог өкілеттілігінің шекарасы айқындала ма?;

- педагог-психолог директорға және мектеп әкімшілігінің басқа өкілдеріне көмек және кеңес алу үшін жүгіне алатын жағдайлар анықталды ма?;

-педагог-психологтың қызметін бақылау нысандары, ағымдағы есептілік мерзімдері келісілген бе?;

-білім беру үдерісіне қатысушылар үшін педагог-психолог ұсынымдарының міндеттілік дәрежесі айқындалған ба?.

Педагог-психологтың мәртебесін нығайту стратегиясы ретінде ғалым И.В. Дубровина психологиялық-педагогикалық кеңестің нәтижелері бойынша бірлескен кездесулердің таза ақпараттық немесе есептік сипатынан аулақ болуды ұсынады [6]. Бұл ең алдымен, мектепте болып жатқан оқиғаларға, мектептің тұтас педагогикалық жүйе ретінде даму үдерісіне жаңа көзқараспен қарау, оны басқаруды тиімдірек және негізді ету мүмкіндігі. Ғалым М.Р. Битянованың шығармаларында осы ұстанымдар мен өзара әрекеттесу модельдерін олардың мектептегі педагог-психолог мәртебесіне әсері тұрғысынан неғұрлым толық талдау берілген [7].

Педагогикалық мәселенің жалпылау деңгейіне қарамастан, оны шешудің толық циклі "ойлау — әрекет ету —ойлау" үштігіне дейін төмендейді және педагогикалық іс-әрекеттің компоненттерімен, оларға қолайлы дағдылармен сәйкес келеді [8]. Нәтижесінде педагог-психологтың кәсіби құзыреттілік моделі оның теориялық және практикалық дайындығының бірлігі ретінде ұсынылуы мүмкін. Мұнда педагогикалық дағдылар төрт топқа біріктірілген.

1. Әлеуметтенудің объективті үдерісінің мазмұнын оқыту мен тәрбиелеудің нақты міндеттеріне "аударуға" байланысты педагогикалық міндеттерді қою мүмкіндігі: жаңа білімді белсенді игеруге дайындық деңгейін анықтау, педагогикалық әсерді көрсету және осы негізде команда мен жеке оқушылардың дамуын жобалау мақсатында жеке тұлға мен ұжымды зерттеу; білім беру, оқыту және дамыту міндеттерінің кешенін бөлу, оларды нақтылау және басым міндеттерді анықтау.

2. Педагогикалық өзара әрекеттесу тәсілдерін бағдарламалау қабілеті логикалық аяқталған педагогикалық жүйені құруға және қозғалысқа келтіруге мүмкіндік береді: білім берудің тәрбиелік және дамыту міндеттерін кешенді жоспарлау; білім беру үдерісінің мазмұны негізделген ақылға қонымды таңдау; оны ұйымдастырудың формаларын, әдістері мен құралдарын оңтайлы таңдау.

3. Педагогикалық іс-әрекеттерді орындау білігі тәрбие мен оқытудың компоненттері мен факторлары арасындағы өзара байланысты бөліп, белгілеуді, оларды іс-әрекетке келтіруді: білім беру үдерісін жүзеге асырудың қажетті жағдайларын (материалдық, моральдық-

психологиялық, ұйымдастырушылық, гигиеналық және т.б.) жасауды; оқушының оны объектіден педагогикалық үдерістің субъектісіне айналдыратын қызметін дамытуды; бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру және дамытуды; мектептің қоршаған ортамен байланысын қамтамасыз етуді, сыртқы бағдарламаланбайтын әсерлерді реттеуді қамтиды.

4. Педагогикалық міндетті шешу үдерісі мен нәтижелерін зерделеу білігі педагогикалық қызметтің қорытындыларын есепке алуды және бағалауды талап етеді: педагогикалық үдерістің барысын және педагогтің іс-әрекетін өзіндік талдау; үстем және бағынышты педагогикалық міндеттердің жаңа кешенін анықтау.

Педагог-психологтың кәсіби ұстанымы оның қызметінің жиынтық детерминанты болып табылады. Егер педагог-психологтың жалпы бағыты әлеуметтік маңызды құндылықтарға негізделсе, кәсіби қызмет саласы өмірлік маңызды басымдық ретінде танылса және қабылданса, ал егер практикалық іс-әрекеттер қазіргі заманғы кәсіби мәдениеттің, заманауи психология мен технологияның ең жақсы дәстүрлері мен өнімді инновацияларының көрінісі болса, онда психологтың негізгі мүдделері мен білім беру ортасы субъектілерінің маңызды мүдделері осы ұстанымға бағытталған. Тиісінше, кәсіби ұстаным педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігін дамытуды ынталандырады.

Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігін дамыту көбінесе оның ішкі ұстанымымен анықталады. Сондықтан педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігін дамытуда кәсіби өзін-өзі дамыту маңызды болып табылады.

Педагог-психологтың жеке дамуы оның кәсіби құзыреттілігін табысты дамытудың кепілі болып табылады, мұнда кәсіби маңызды жеке қасиеттер ерекше мәнге ие болады. Кәсіби құзыреттіліктің дамуы, демек, оның кәсіби қызметінің тиімділігі педагог-психологтың жеке, өмірлік, кәсіби ұстанымына, кәсіби құндылықтарға байланысты.

Педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігінің мазмұны біліктілік сипаттамасымен анықталады. Бұл кәсіби білімнің, дағдылардың ғылыми негізделген құрамын көрсететін педагог-психолог құзыреттілігінің нормативтік моделі болып табылады. Кәсіби құзыреттілікті басқа жеке формациялардан шартты түрде бөле отырып, біз білімді игеру (ақпараттық қорды жинақтау) өз алдына мақсат емес, "әрекеттегі білімді" қалыптастырудың қажетті шарты, яғни кәсіби дайындықтың басты критерийі болып табылады.

Қорытындылай келе, педагог-психологтың кәсіби құзыреттілігі ұғымы тұлғаның тұтас құрылымында оның теориялық және практикалық дайындығының бірлігін білдіріп, оның кәсібилігін сипаттайды. Сондықтан болашақ педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін дамытудың психологиялық-педагогикалық жағдайын анықтау маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Әдебиет

1. Қасым-Жомарт Тоқаев "Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. -Астана, 01.09. 2021 ж.
2. Құдайбергенова К.С. Құзылылық білім сапасының критерийі: әдіснамасы және ғылыми-теориялық негізі.- Алматы, 2008.- 327 б.
3. Кенжебеков Б.Т. Формирование профессиональной компетентности будущих специалистов в системе высшей школы: дис... док.пед. наук: 13.00.01.-2005.-405 с.
4. Педагогика. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений /В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов; под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2013. - 576 с.
5. Овчарова Р.В., Духновский С.В. Гармония и дисгармония межличностных отношений субъектов образовательного процесса. Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2012. - 277 с.
6. Дубровина И.В. Психологическое благополучие школьников в системе современного образования: учебное пособие. СПб.: Нестор-История, 2016. - 180 с.
7. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. — М.: Совершенство, 1998. — 298 с.
8. Байденко В.И. Компетентностный подход к проектированию государственных образовательных стандартов высшего профессионального образования (методологические и методические вопросы): Метод. пособие. М., 2005.- 285 с.

ПРОФЕССОР С.М. ЖАҚЫПОВТЫҢ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАЛАРЫ

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ТВОРЧЕСКИЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА С.М. ДЖАКУПОВА

Әмірова Б.Ә.

*(Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.,
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті)*

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ДАМУ,
ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Еліміздің егемендік алуы, ата-бабаларымыз аңсаған арманы еді. Жалпы бұрынғы кеңес кезіндегі мемлекеттер өз тәуелсіздігін алып, әрқайсысы қарқынды дами бастады. Солардың алғашқылары болып, Қазақстан қарқынды дамудың кезеңін қолға алып, соның көптеген жемісін көріп отырмыз.

Егемендік ел болып қалыптасқанға дейін қазақ елі көптеген қиындықтар болса да, көптеген жетістіктерге де жетті. Дегенмен, өз болмысындағы құнды жағдайларды, мінез-құлық таптаурындарын көрсете алмады. Осы отыз жыл ішінде Елбасының бастауымен қазақ халқы өзінің генетикалық рухани байлығын көрсете білуде. Бұған Н.Ә. Назарбаевтың басты екі мақаласы: «Болашаққа бағдар: *рухани жаңғыру*» және «Ұлы даланың жеті қыры» ұйытқы болды. Бұл туындылар көпшілігіміздің ой-санамызға жаңа бағыт ұсынғандай болды. Мәселен, еліміздің болашағы жастарға білім мен тәрбие беру жолдарын қайта қарастыруға ой салды.

«Ұлы даланың жеті қыры» мақаласының алғы сөзінде: «Бұл түп тамырымызға, ұлттық тарихымызға терең үңіліп, оның күрмеулі түйінін шешуге мүмкіндік туады. Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс. Оған қажетті дәйектеріміз де жеткілікті дей отырып, мына үш мәселені баса көрсетті: біріншіден, қосқан үлестері кейінірек сөз болатын протомемлекеттік бірлестіктердің дені қазіргі Қазақстан аумағында құрылып, қазақ ұлты этногенезінің негізгі элементтерін құрап отыр; екіншіден, біз айтқалы отырған зор мәдени жетістіктер шоғыры даламызға сырттан келген жоқ, керісінше, көпшілігі осы кең-байтақ өлкеде пайда болып, содан кейін Батыс пен Шығысқа, Күнге мен Теріскейге таралды; үшіншіден, кейінгі жылдары табылған тарихи жәдігерлер біздің бабаларымыздың өз заманындағы ең озық, ең үздік технологиялық жаңалықтарға тікелей қатысы бар екенін айғақтайды. Бұл жәдігерлер Ұлы даланың жаһандық тарихтағы орнына тың көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Тіпті, қазақтың кейбір ру-тайпаларының атаулары «қазақ» этнонимінен талай ғасыр бұрын белгілі болған. Осының өзі біздің ұлттық тарихымыздың көкжиегі бұған дейін айтылып жүрген кезеңнен тым әріде жатқанын айғақтайды» - деген[1].

Бұған дәлел ретінде заманауи тарихи-этнографиялық, этнопсихологиялық т.б. зерттеулер еліміздің ертеден келе жатқан психологиялық даму механизмдерінен дерек беруде. Мысалы, егер осыдан бірнеше жыл бұрын қазақ антропологиясының зерттеушісі Оразақ Смағұлов қазақтың пайда болу тарихын 3000 жыл деп көрсетсе, кейінгі «Қазақ халқы мен оның ата –тегіне орай антропологиялық кезекті очеркі» дүниеге келген очеркінде 5000 жыл бұрын пайда болғандығын дәлелдейді[2].

Оның психологиялық құндылығы қазақ халқының «дара этнос ретіндегі бет-бейнесі, қан жүйесі, тіс құрылысы, сезімі тері бедерлері зерттеліп, олардың ешқандай этникалық топпен сәйкес келмейтіндігін, морфофизиологиялық ерекшеліктері ұлтымыздың ақыл-ой, психологиялық дамуына назар аударуымызды талап етеді. Бұл да біздің психология

ғылымындағы ішінара енетін бағыты антропология және дифференциалды психология пәндерінің болашағының этникалық зерттелу ретін аңғартады.

Осыдан мақаланың көңіл аударатын жері тұлғаның өз елінің «өкілі», «ұрпағы» деп аталуына мүмкіндік беру факторы - оның сол ортада әлеуметтену, яғни этноәлеуметтену процесінің нәтижесі екендігі.

Осыған орай, тәуелсіздіктің ең басты жетістігі - Еліміздегі бұл өзгерістер қоғамдық қалыптасу жағдайлары мен оған әсер ететін факторларын қайта қарауға мүмкіндік беруі. Ол саяси-экономикалық, техникалық және білім мен ғылымның қарқынды өсуіне мүмкіндік берді. Мәселен, бұрын - соңды елімізде қарастырылмаған мәдениеттану, әлеуметтану, әлеуметтік педагогика, дінтану, психология т.б. экономикалық, саяси ғылымдар дүниеге келді.

Соның ішінде, қазақстандағы психологиялық ғылымының да жедел дамып, жетілуіне үлкен әсер етті. XX –ғасырдың 80-90 жылдары елімізде психология ғылымының мамандарын ЖОО-да даярлау басталды. Мәселен, Алматы, Қарағанды, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Шымкент т.б. қалаларда психолог мамандар даярлайтын университеттерде орысша-қазақша бөлімдер ашылды. Қазіргі таңда елімізде психология ғылымының әр салалары мамандары қызмет етіп, жетістіктерге жетуде.

Егер XX- ғасырдың 20-30 жылдары қазақша оқулықтардың бір ғана психология және педагогика ғылымдарының докторы, профессоры Қ.Б. Жарықбаевтың «Психология» оқулығымен ғана психология ғылымын таныған болса, бүгінгі таңда Т.Тәжібаевтың, Ж.Аймауытовтың, С.Балаубаевтың (Еңбек, даму, қарым-қатынас психологиясы), Ө.Тілеуғабыл (Шипагерлік баян) еңбектерін танып білуде. Ал, Абай, Ыбырай, Ілияс, Сұлтанмахмұт сынды классиктердің еңбектерін психологиялық тұрғыдан зерттеп, көзқарастарын зталдау мүмкіндік алдық.

80-90 жылдары елімізде саусақпен санайтындай Қ.Жарықбаев, Ж. Намазбаева, Х.Т. Шериязданова және С.М. Жақыпов сияқты докторлар мен кандидаттар ғана болды. Егемендік алуға байланысты көптеп докторлар мен кандидаттар даярлана бастады.

Қазір елімізде қаншама докторлар, PhD докторлары, ғылым кандидаттары, профессорлар бар. Ал, докторантурада оқып жатқандары қаншама.

Тағы бір егемендіктің жетістіктерін айтатын болсақ, қазақстан психология ғылымының салалық дамуы да қарқынды өсуде. Мысалы, эксперименталды психология, этнопсихология және тәжірибелік салалары жетілуде. Сонымен қатар, әртүрлі зерттеу орталықтары мен тәжірибелік орталықтар ашылып, бұқара психологиялық көмек көрсету қарқынды дамып келе жатыр.

Біздің еңбектеріміз шетел баспаларында жарық көруде. Ал, ғылыми-әдіснамалық тұжырымдарда ғылымда өз үлесін қосып келеді. Бұл көрсеткіштер қазақстан психологиясындағы жетістіктерді оның рөлін анық көрсететеді. Адамның өз - өзіне бағыттылығын анықтауға мүмкіндік жасап отыру керек. Ендеше, қандай да тұлға болмасын өз пірін өзі таңдауы қажет.

Қарқынды даму бәсекелік қабілет, білімнің салтанат құруы деген бағыттары негізгі мақсатты орындауға негіз болды.

Ал, біздің оқыту процесінде отандық ғалымдарды дәріптеу, олардың ғылыми көзқарастарын, ғылыми-әдіснамалық бағыттарын қолдану, қолдау болмай келе жатыр. «Өзіңді өзің сыйласаң жат түсіңнен түңілер» деген халқымыздың даналық сөзіне мән бермей келеміз. Әсіресе қазақстандық психолог ғалымдардың отандық бағалануы мен таралуы жеткіліксіз. Болған күннің өзінде нақтылы бір аймақтың төңірегінен шықпайды. Мәселен, елімізде тіпті шетелге аты мәлім психолог-ғалымдарымыздың, атап айтқанда, Жәмила Ыдырысқызы Намазбаеваның, Хорлан Тоқтамысқызы Шериязданованың, Алма Таурбекқызы Ақажанованы, Света Қыдырбекқызы Бердібаеваның, Бибісара Әубәкірқызы Әмірованың, Нүргүл Қорғаджанқызы Тоқсанбаеваның, Забира Бекешқызы Мадалиева, Майра Победақызы Қабақованың, Оспан Сейдуллаұлы Саңғылбаевтың, Фатима Сағымбекқызы Ташимованың, Мұқан Әтенұлы Перленбековтың т.с.с. еңбектері мен ғылыми көзқарас, тұжырымдамаларын

оқу бағдарламаларына енгізіп, насихаттау қажет. Ал, Құбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың қазақстан психологиясы тарихнамасының өз жерімізде насихатталып таралуы өте төмен деңгейде. Ендеше, біздер осы мәселелерге үлкен назар аударуымыз керек. Шетел мен ресейлік ғалымдар ілімдерінен асып кете алмай жатырмыз. Кезінде заманауи ғалым-психолог, профессор Сатыбалды Мұқатайұлы Жақыпов қазақстандық психологияның, әсіресе, эксперименталды, қолданбалы, тәжірибелік психологияның ресейліктерден едәуір алда келе жатқанның талай айтқан болатын. Ендеше, қазақстандық психология ғылымы өзінің ғылыми-теориялық, тәжірибелік тарихын қарқынды дамытып келе жатыр.

Қандайда тұлға өзінің даму барысындағы жетістіктерге тек адал еңбек, ақыл арқылы жететіндігін осы факторлар арқылы қалыптастырамыз. Бұл туралы ғұлама Абай этикалық тұжырымдамасында «еңбек» деп аталатын ұғым ерекше орын алады. «Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа шашпақ», – деп қандай еңбекті дәріптеу керектігін байқатады. Адамның тұлға ретінде қалыптасу процесінде өскен ортаның, тәрбиенің рөліне үлкен мән бере отырып, ұлы ақын әркімнің өзін-өзі жүйелі түрде тәрбиелеп отыруы керектігіне айырықша көңіл бөледі. Өзінің он бесінші сөзінде ол осы ойды былайша толғайды: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айына бір – өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өміріңді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың?» [6]. Мұнда ақын адамның өзіне өзгелердің көзімен қарап, күнделікті істеген ісіне талдау жасауға, барлық әрекетіне жауап бере алуға, өзінің өмірдегі орнын біліп, соған лайық іс-қимыл жасауға міндеттілігін ашады.

Қорытындылай келе, адамның этникалық әлемі оның бар өмірін анықтайды, ол қабылдайтын шешімдерге тікелей әсер етеді, танымдық процестерінің сол этносқа тән ерекшеліктерін қалыптастырады дей аламыз. Этномәдениет адамда туындайтын әртүрлі сұрақтарға жауап береді және ол призма секілді болады, сол призма арқылы адам әрекет етуі тиіс қоршаған әлемге қарайды.

Қандайда болмасын ғылыми ізденіс жұмыстарын (докторлық диссертацияларды) бағалауда өте нақтылы ғылыми және тәжірибелік, қолданбалық жағын «өте жоғары» немесе «жоғары» деп бағаланады. Сұрақ «неге бұл еңбектер, көзқарастар, зерттеу нәтижелері» қолданысқа енбейді?

Біз әлі де болса тек шетелдік бағдарламаларды дәріптеп, шетелдік ғалымдардың материалдық жағдайларын жақсартып жатырмыз. Мәселен, «Темпус» бағдарламасы бізде оларға дейінгі зерттеліп келген «мигранттардың» жаңа ортаға бейімделуі жайлы зерттеп, біздің қызметіміз бен білімімізді, ақшамызды пайдаланды. Одан түскен мемлекеттік пайда немесе зерттеу қорытындылары қандай нәтижеге әкелді? (Біз үшін).

Ендеше, біздің мұңымызды кім шешеді? Сонда Абайдың, Сұлтанмахмұт сияқтылардың әдеби-философиялық, психологиялық ойларын, ғылыми-психологиялық тұрғыдан зерттеп көрсете алмай отырмыз ба деген ой келеді.

«Тұтас мемлекетті қамтитын ауқымды іс-шараларды өткізген кезде айқын көзқарас, нақты ұстаным болуы шарт. Себебі өңірлердің бәрі орталыққа бейімделіп жұмыс істейді. Сіздерден бағдар алады. Тәуелсіздіктің 30 жылдығын тек мерейтой деп санауға болмайды. Ең алдымен, бұл тарихи оқиғаға идеологиялық тұрғыдан қарауымыз керек», – дей келіп, «Тәуелсіздік – ең басты құндылығымыз және ол бәрінен қымбат! Біздің міндетіміз – кейінгі ұрпаққа кемел және қуатты Қазақстанды аманаттау», – деді Қасым-Жомарт Тоқаев.

Президентіміздің бұл ой тұжырымы ел азаматтарынан нақтылы көзқарастар мен ұсыныстар күтетіндігін білдіреді. Ал, психология ғылымы қазір қайда болса да өз өзектілігін дәлелдеп отыр.

Әдебиет

1. <https://khabar.kz/kk/zekti/item/108727-elbasy-ma-alasy>
2. Қайратұлы Б. «Қазақ халқының бес мың жылдық шежіресі» мақаласы. – «Егемен Қазақстан» газеті. - 2021.1.11.-3 б.
3. Жақыпов С.М. Психологическая структура процесса обучения. Моногр. – Алматы: «Қазақ университеті», 2004. – 310 с.

4. Әмірова Б.Ә. Қазақ отбасы психологиясы: теориясы мен практикасы.- Қарағанды: «Ақнұр» б-сы. 2014. -134 б.
5. Әмірова Б.Ә. Этностық жаңсақ нанымдар: теориясы мен практикасы. Қарағанды. «Полиграф» баспасы, 2012 – 395 б.
6. Абай Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағы // Аудармалар мен қара сөздер. – Алматы. «Ғылым» б-сы. – 1977 ж. II Том. – Б.149.

Berdibayeva S.K., Karimbay A.Zh., Kurmanali A.E., Tolekazy G.G.
*(Republic of Kazakhstan, Almaty ,
Al-Farabi Kazakh National University)*

THE INFLUENCE OF AITYS ART ON PERSONALITY DEVELOPMENT

The main purpose of present research was to investigate the psychological nature of Kazakh Aitys and it's impact to personal development, ethnocultural values and other skills of Kazakh young People, which required by modern market world.

According to the results of the present research there are considered that the Aitys is a joint dialogical creative cognitive activity, which psychological structure has communicative-interactive nature and depends on Kazakh ethnic picture of the world. Aitys as a kind of folklore has a change trends.

The main difference of Aitys from other types of Kazakh folklore is the structured creative oral poetry, which is always connected with the modern state of Kazakh people, the valuable orientations and market, economical conditions. Therefore the popularity of Kazakh Aitys is actual nowadays.

In the Kazakhstan Psychological School there are few works on the psychological study of the work of the aitys of the Kazakh ethnos, folklore in general, among which the most important, relevant ethno-psychological studies are the works of M. Mukanov [1].

The traditions of oral arts of folklore, particularly of Aitys are the psychological basis of ethnicity research.

The purpose of this study is to analyze the psychology of the creative process of aitys through transactional analysis [2].

There were used the transactional analysis of E . Berne [3], by means of which we analyzed the creative process of Aitys with the purpose of investigating it's nature and creating new communicative and interactive model of creative process of Aitys. Transactions were found and analyzed in all of these Aitys.

Aitys introduces novelty and according to the contents it's leads to particular change in human minds. In the intellectual sphere of young people there are the development and flexibility, resourcefulness.

In this regard, one more function of an Aitys in the process of communication is the development of critical thinking of youth, and also a new creative position in a communication process.

In turn, the critical thinking corresponds to an adequate condition of the adult according to E. Berne [3]. Studying Aitys as joint and dialogical thinking process, we consider only communicative and interactive components of communication.

During the investigation of Aitys the special communicative interactive model of Aitys, which based on scientific conception of joint dialogue thinking activity of S.M. Dzakupov [4], and transactional analysis of E. Berne [3] was created. According to TA developed by E. Berne in this research have described the three Ego states of Aitys singers (see table 1).

Table 1. Diagnostic characteristics of Ego states in Aityys

Ego state:	«Parent»	«Adult»	«Child»
Means of the Ego states during Aityys	Aityys singers give an estimated judgment with ingrained voice of authority, absorbed conditioning	Aityys singers have ability to think, which based on received data. They can control their emotions. Their arguments are logical sequence of the statement	Aityys singers may have spontaneous emotional reaction with negative, impulsive statements, unreasoned estimations

Aityys singer can be in each Ego state during aityys. And all these ego states may change during aityys. Transactions during aityys process are completed, but the last one may be incomplete because the weak aityys singer can stop the aityys process.

For example, in youth aityys between Dzhabbul and Aikumis (which was in 1871) have found 7 transactions, one of them was incomplete transaction [5]. Among them Dzhabbul was in “Adult” Ego state in 5 transactions.

He was in “Parent” position only in one transaction. Aikumis was in “Parent” Ego state in 5 transactions, and only one was in “Adult” Ego state (see figure 1-3). The winner of this aityys was Dzhabbul.

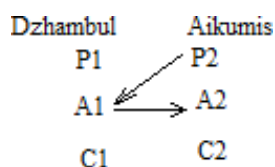

Fig.1 Example of the 2-nd transaction in aityys between Dzhabbul and Aikumis

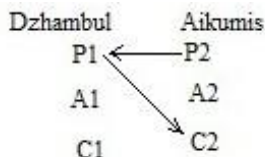

Fig.2 Example of the 3-rd transaction in aityys between Dzhabbul and Aikumis

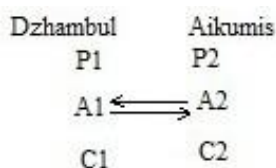

Fig.3 Example of the 4-th transaction in aityys between Dzhabbul and Aikumis

The victory in aityys is provided with a position of "Adult" because this position can control emotional states of aityys singer and give a logic creative thinking and reflection.

Ego state “Child” not effective in aityys because it can cause a conflict situation by emotional reaction of aityys singer. And also Ego state “Parent” not effective in aityys because it characterized as authoritative position, which may cause negativism.

Aityys is a technique, training, practice of creative thinking development. Aityys is still popular in our days because it is a unique kind of folklore which allows expressing in socially comprehensible form of Kazakh people opinions about positive and negative sides of social life.

Thus, ethnopsychological research of an Aityys allows to draw the following:

1. Aitys is a type of folklore which is focused on change, expansion of consciousness and development of the identity of the person as the developing psychological practice.

As a result of joint practical activities Aitys develops not only the intelligence, but develops also the personality in general.

2. According to the concept of the transaction analysis of E. Berne, by criteria of three Ego states the empirical experimental base for future researches of an Aitys as creative cognitive joint and dialogical activity of the personality was created.

3. From a position of system approach the main function of Aitys is a strengthening of feeling of ethnic identification.

Considering critical and productive cognitive activity of participants of process of Aitys definition of process of Aitys as psychological component is given.

Process of communication in the Kazakh ethnos has its features. Aitys isn't result and a victory of one person during competition, since Aitys is result of joint creativity of listeners and poets, because they are representatives of the same ethnos.

With the influence of an Aitys uniform ethnic integrity of the Kazakh people is created. During an Aitys there is a co-authorship, empathy of the same problems and conditions of the people.

Aitys introduces novelty and according to the contents it leads to particular change in human minds.

In the intellectual sphere of young people there are the development and flexibility, resourcefulness.

In this regard, one more function of an Aitys in the process of communication is the development of critical thinking of youth, and also a new creative position in a communication process.

References

1. Mukanov M. M. Mental activity. - Almaty, 1975. – 181 p.
2. Berne E. Transactional analysis. – SPb, Publisher : Owl, 2004. – 928 p.
3. Berne E. Games people play: The psychology of human relationships//Balantine books, 1964
4. Dzhakupov S.M. The methodical problems of studying of joint activity// Almaty: 2003. P.114-149
5. Aitys. Almaty: Zhazushy, Vol.3. 1966. 617 p.

Berdibayeva S.K., Abirov M.R., Molbayeva A.Zh., Sadyrkul N.G.

(Republic of Kazakhstan, Almaty,

Al-Farabi Kazakh National University;

Sagadat Nurmagambetov The Military

Institute of the Ground Forces of the Ministry of Defense

of the Republic of Kazakhstan)

THE STUDY OF ETHNIC IDENTITY AND SELF-ESTEEM OF KAZAKHSTANI ADOLESCENTS IN MODERN CONDITIONS

The personality of the modern teenager is influenced by communication and collaboration with peers and the older generation. Among modern Kazakh teenagers these processes occur in the new conditions of life, associated with the acquisition of the state sovereignty of the Republic of Kazakhstan.

Our research is devoted to the study of ethnic identity and self-esteem of the Kazakh teenagers in modern conditions. Our aim is to define the role of a component of ethnic identity in the structure of self-esteem of modern Kazakh teens and adolescents of the older generation.

The novelty of the work is due to the lack of experimental data on the ethnic identity and self-esteem of modern Kazakh teenagers. For the first time, the component of ethnic identity is considered not in isolation but in the structure of self-esteem of teenagers.

For the first time, social analysis of ethnic identity's features in the structure of self-esteem of teenagers in comparison with the structure of adolescent self-esteem of the older generation is conducted.

Adolescence - is a sensitive period for development of self-esteem and self-conscious regulation of their actions. During this period, the adolescent attitude to himself is developed, matching his personal features with the features of other people, other nations, and other age groups.

But each generation of teenagers is going through this period and tries to solve the problems inherent in its own way, under the new historical conditions of society.

For a teenager become a significant position, "I and the public." Teenager turns to the self-analysis, to compare himself to others, he formed value orientations, formed relatively stable patterns of behavior that are not so much in the image of a particular person, but in the specific requirements that teens make on people and themselves [1, 2, 3].

Savonko E.I. found that a marked shift in the orientation to self-esteem is in the period of adolescence. The increasing focus on self-assessment in the regulation of behavior emphasizes the continuity of the child's transition to higher and higher levels of mental development, the complexity of its self-consciousness, self-regulation and, in particular, built on self-esteem. [4].

We conclude that socialization factors play an important role in the development of self-esteem. By their nature, self-esteem is a social phenomenon, and is therefore important to study the impact of social conditions on the formation of self-esteem among adolescents in contemporary society.

One of these social conditions is gaining independence the Republic of Kazakhstan, which should definitely be reflected in the characteristics of the modern self-Kazakh teenagers.

Interest to modern ethno-psychological studies is renewed, as reflected in the analysis of the psychological aspect of ethnicity - "ethnic identity." This is reflected in an article "Anthropology and ethnicity" by Margaret Mead [5].

Stefanenko T.G. indicates that ethnic identity is the result of cognitive-emotional process of awareness itself as the representative of the ethnic group, a certain degree of unidentified with it, and isolation from other ethnic groups [6]. Undoubtedly, ethnic identity is an integral part of social identity, in this regard, there are attempts to highlight its specific features in the psychological literature.

In the post-Soviet space the problem of ethnic identity has become particularly important due to the collapse of the Soviet Union.

The emergence of independent and sovereign states led to the search for a national identity. Today the problem of ethnic identity accordingly acquired the status of a strategic, resulting in a search of the national idea, promoting social integration.

The sense of ethnic identity among the Kazakhs exposed to strong destructive factors during the period of Kazakhstan's development in the Soviet Union.

However, studies have shown that the situation has significantly changed in recent years due to the sovereignty and independence of Kazakhstan. This has led to an increase of ethno-social status of Kazakhs as nation, which forming ethnos, who had given the name of the country, to develop a sense of self-respect and pride for his nation, respect for one's mother tongue.

In other words, we need to pay more attention to the preservation and strengthening of positive ethnic identity through the formation of a positive - emotional relationship to the ethnic group on the basis of knowledge of their culture, their language, traditions, which will contribute to maintaining the individual inner desire to follow them.

Thus, it can be considered the best way of Kazakh society is taking the path of integration of current trends in the world of information, technology, economics, politics, but with the preservation of their own culture, traditions, language, and national character.

Analysis of the phenomenon of ethnic identity leads come to the conclusion that it is not a static form and under the influence of various factors can be transformed. And this means that particular ethnic stereotypes determined by the specifics of ethnic identity - the degree of its formation and its variations.

Therefore, in modern foreign, and especially in the domestic ethnic psychology, the problem of ethnic identity and its transformation in the post-Soviet period is one of the main subjects of theoretical and empirical studies of ethnic psychology.

According to Dzhakupov S.M, the content of the general fund of semantic structures is based on various characteristics of the subject-subject space, including the ethnic picture of the world of interacting actors, appearing in the individual characteristics of mental activity [7].

Among modern Kazakh teenagers these processes occur in the new conditions of life, associated with the acquisition of the state sovereignty of the Republic of Kazakhstan.

In connection with this young Kazakhs more aware of belonging to the titular nation, the language for the first time in recent history has gained the status of official language. On the formation of ethnic identity of adolescents inevitably affect the geopolitical changes in the society.

For a new generation of young Kazakh important factor in the development of their personality is the country gained independence. However, in modern psychological literature there are no reliable data on any changes in their national identity and self-esteem. This determines the novelty of our study, its theoretical and practical importance.

Features of self-esteem of modern Kazakh teenagers are, first, to its higher level in comparison with older teenagers, and secondly, the structural similarity with the previous generation, having a private nature, which speaks as of succession, and of the differences of self-assessment between two generations of teenagers.

There is a similarity in the private structure of self-esteem of modern Kazakh teenagers and adolescents of older generation by qualities received the highest and lowest scores. The structure of self-esteem of modern teenagers is significantly different from that of adolescent of older generation towards more differentiated.

In general, the general structure of the self-esteem of modern Kazakh teenagers is a more balanced and symmetrical pattern, while the general structure of adolescent self-esteem of the older generation is an asymmetric distribution of scores with explicit component of ethnic identity as the lead managers.

Thus, comparing the role of ethnic identity component in the general structure of self-esteem, it can be concluded that a component of ethnic identity came in the fourth place in importance and no longer plays a leading role, as the older generation of teenagers.

The ethnic identity of modern Kazakh adolescents revealed both similarities and differences with the peculiarities of ethnic identity of young people of the older generation.

The relevance of the development of ethnic identity and self-esteem of teenagers is important in the new conditions of life of state independence of the Republic of Kazakhstan, as is the need to take account of new scientific data to improve performance with teenagers.

Summarizing our research note that adolescence is the age of rapid development of the individual. Modern conditions of state sovereignty of the Republic of Kazakhstan create new living conditions for the dynamic development of ethnic identity of teenagers and development of the structure of their self-esteem.

The relevance of the development of ethnic identity and self-esteem of teenagers is important in the new conditions of life of state independence of the Republic of Kazakhstan, as is the need to take account of new scientific data to improve performance with teenagers.

References

1. Psychology of the modern teenager / Ed D.I. Feldstein. - M., 1987. - 236 p.
2. Ginsburg M.R.. Psychological content of the life field of Progress Older Personal // The world of psychology and psychology in the world. - 1995. - № 3 (4). - P. 21-28.
3. Psychological characteristics of adolescent identity / Ed. M.I. Borishevskiy. - Kyiv, 1990. - 156 p.
4. Savonko E.I. Age features of the relations between self-assessment oriented and the assessment of other people oriented. - M., 1988. - 112 p.
5. Mead M. Culture and the world of childhood. - M., 1988. - 429 p.
6. Stefanenko T.G. Ethnic psychology. - M., 2000. - 320 p.

Орынбасаров С.Е., Кудайбергенова А.Ж.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӘСКЕРИ ПСИХОЛОГИЯҒА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

«Соғыс – ұлттық ерік – жігердің сынағы ... адам өмірінде терең із қалдыратын, дүр сілкіндіретін оқиға» [1]. Басқаша айтқанда, соғыс - адамның бар тұлғалық қасиеттерінің, психологиялық тұрақтылығының сынағы.

1941-1945 жылдардағы соғыс бүкіл Кеңес халқы, Қарулы Күштер, әскери тәрбие жүйесі үшін қиын сынақ болды. «Бұл менің соғыс туралы толғаныстарым немесе оны жазушының образбен ойлауы емес, жай ғана - ерлікке тәрбиелеу туралы ойлар деп айтамын» [1, 5 б.]. Жауынгерлерді психологиялық жігрелендіру міндеттерінің дұрыс шешімі - Отан тағдырына байланысты болды. Осындай міндетті өз мойнына Бауыржан Момышұлы алған болатын.

Әскери қызметшіні тәрбиелеуде командирлердің қарамағындағылардың тұлғалық ерекшеліктерінен және жеке көзқарас, дүниетанымдарынан хабардар болу ерекше мәнге ие. Әскери қызметшінің жеке-психологиялық қасиеттерін зерттеу тәрбие процесінің тиімділігіне әсер ететін әскери қызметшінің тікелей командирінің оңай емес және өте маңызды міндеті болып табылады.

«Командирдің парызы - солдаттардың қандай да бір болмасын іс-әрекеттерін назарға алмай, ескерусіз қалдырмау. Егер солдат жақсы ісімен көзге түссе - ол мадақталуға тиіс» [1, 7 б.]. Сондықтан әскери психологтың, командирлердің және офицерлерінің қазіргі кезеңдегі жұмысы маңызды диагностикалық қызметті қамтиды, оның ішінде әскери қызметшінің мінез-құлқының себептерін, оның әскери міндеттерге, әріптестеріне деген көзқарасын, әскери жарғыларды орындауға дайындығын, моральдық-психологиялық жағдайды, тәрбие процесінде сақталуы керек ең қолайлы жеке қасиеттерді анықтау. Бұл жұмыс әр түрлі қызмет және оқу жағдайларында әскери қызметшінің мінез-құлқын сенімді және мүмкіндігінше дәл болжауға мүмкіндік береді, бұл әскери ұжымды тиімді сүйемелдеуге әкеледі. Момышұлының еңбектерінен байқауға болатындай, соғыс жағдайында жеңістің кепілі болмақ.

Әскери қызметтің сәттілігі әскери міндеттерді бөлу кезінде әр әскери қызметкердің жеке психологиялық ерекшеліктері қаншалықты ескерілгеніне байланысты болатыны анық. «Әскери қызметшінің тұлғалық психологиялық ерекшеліктері биогендік, социогендік және психогендік элементтердің интегралды тұтастығына байланысты» [2]. Басқаша айтқанда, әр адам жеке тұлға ретінде гендік және биологиялық ерекшеліктеріне байланысты ерекше қасиеттер жиынтығымен туады. Бұл ерекшеліктер болашақта оның мінез-құлқы мен қызметінің ерекшелігін анықтай алады. Демек, оның тұлғалық қасиеттерінің негізгі детерминанты болып табылады деген сөз. Б. Момышұлы айтқандай «Ұрыс жалған батырлықтың бетпердесін сыпырып тастайды. Егер де бейбіт уақытта адамның кейбір ерекшеліктері байқалынбаса, онда ол ұрыс үстінде ашылады» [1, 9 б.]. Яғни, жауынгердің тұлғалық қасиеттері оны қоршаған ұрыс шындығында сынға түседі.

Әскери қызметшінің жеке психологиялық ерекшеліктері, әрине, жинақы тұжырымдама екенін есте ұстаған жөн, оған келесі компоненттер кіреді: жеке тұлғаның бағыттылығы, мотивацияның, ерік-жігердің, эмоционалды саланың ерекшеліктері, темперамент, мінез-құлқы, танымдық іс-әрекеттің ерекшелігі, құндылық бағдарлары, әртүрлі жағдайларды қабылдау ерекшеліктері, өмірлік және кәсіби мәселелерді шешудің ұтқырлығы мен креативтілігі, мінез-құлқы стереотиптері, эмоционалды реакция. жағдайлар және т.б. [3].

Бауыржан Момышұлының еңбектерін және ҰОС кезіндегі басқа да жазбаларды талдай келе, тұлғаның негізгі компоненті оның бағыттылығы болып табылады (мүдделердің ерекшеліктері, идеалдардың болуы, сенімдер, қажеттіліктер, дүниетанымның ерекшелігі) деп айта аламыз [1, 10 б.]. Дәл осы компонент әскери қызмет атқару кезінде тез өзгеретін жағдайларында әскери қызметші тұлғасының мінез-құлқын айқындайды. Жеке тұлғаның бағыттылығы - адамның психологиялық жағдайына, эмоционалдық көріністеріне, когнитивтік және ерік процестеріне әсер етеді. Әскери қызметші тұлғасының бағыттылығы мен мотивтерінің үйлесімі моральдық, өмірлік көзқарастарын, нанымдарын, мүдделерін, жауынгерлік қызмет талаптарын жауапты орындауға бағытталуын, мақсаткерлігін көрсетеді [4]. Бауыржан Момышұлының нағыз ер жүрек жауынгерді «ұрыста, соғыста адамға тән барлық жоғары және төменгі қасиеттері» көрініс табады. Ол сезімдерді екі топқа жіктеуге болады:

Жоғарғы сезімдер:

- Парыз
- Ержүректілік
- Адамгершілік
- Ерлік
- Батырлық
- Қаһармандық және т. б.

Төменгі сезімдер:

- Опасыздық
- Үрей
- Ұждансыздық
- Қорқыныш
- Шошу және т. б. [1, 12 б.].

Б. Момышұлының айтуынша, Ұлы Отан соғысында жеңіске жетуіміздің негізгі себебі: жауынгердің «моральдік-адамгершілік күш» және «жанды, саналы адам». Ал, материалдық жабдықтар, қару-жарақ тек жеңістің бір көптен бір құралы ғана. Ал моральдік-адамгершілік қасиеті рухани күшпен анықталады. Б.Момышұлы бойынша рухани күштің негізгі компоненттері:

- Ақыл
- Сезім
- Ерік-жігер [1, 12 б.].

Осы үш қасиетті жауынгердің бойында ұштастыру тәрбилеудің мақсаты болып табылады. Осының мысалын ретінде взвод командирі Редин мен комдив Бауыржан арасындағы диалогтан көре аламыз.

«Менің ұстазым, менің алғашқы командирім менің алдымда тұрып, бас киіміне қолын созды. Ол әлі де ұқыпты және өзінше әдемі еді.

— Николай Васильевич! Бұл сіз бе, Николай Васильевич? Неліктен сіз бұрын өзіңіз туралы айтпадыңыз? Николай Васильевич!

Мен одан неге қартайғанын сұрағанда, ол жымыш, былай деді:

- Біз, полковник жолдас, Кеңес Одағына қызмет етеміз. Кеңес Одағы әлі де өте қиын жағдайда.

«Николай Васильевич, сізді жетінші рет жарақат алуға жіберуге ұятым бармайды», - дедім мен Рединге кешкі ас кезінде. - Наубайшы болып әскери наубайханаға барыңыз.

— Сіз мені ренжітпеңіз, жолдас полковник, - деді Редин ашуланып, тістері сықырлап. Менің түпкілікті шешімімді асыға күтті.

Мен де ашуландым және ресми түрде бұйрық бердім:

- Старшина жолдас Редин! Взводты басқаруға барыңыз!

- Тыңдаймын, жолдас полковник. Сізге, жолдас полковник, менің әскери жолдастарыма оралуға рұқсат бергеніңіз үшін рахмет!

Редин кеткеннен кейін, Конковский ұзақ уақыт бойы адамдармен сөйлесе алмайтынымды айтты. Мен Рединге жаман ештеңе тілемедім, тек оған қауіпсіз жер ұсындым деп ақталған кезде, Конковский жымып, былай деді:

— Мәселе сонда, жолдас командир! Сіз жауынгердің абыройы мен ар-намысын қорладыңыз! Мәселе сонда, жолдас комдив...

«Мен үн қатпадым» [5]. Бұл диалогта, комвзвод Рединнің, жоғарыда айтылған рухани күштің үш компонентінің үйлесімділігінің куәсі бола аламыз.

«Қорықпайтын адам жер бетінде жоқ. Қорқыныш тірі нәрселердің бәріне, тек адам мен жан-жануарларға ғана емес, сонымен бірге тіпті өсімдіктерге де тән. Батылдық пен қорқақтық - бұл қорқыныштың парызбен күресінің нәтижесі. Қорқыныш бар, бірақ оны жеңуге болады. Қорқынышты: біріншіден, ішкі мәжбүр ету жолымен, екіншіден, сыртқы мәжбүр ету жолымен, яғни қоғамдық ықпал ету жолымен жеңуге болады» [1, 14 б.]. Жауынгерді нағыз жауынгер ететін ерекше қасиеті - қорқақтық. Жүзден астам ұрыстарға қатысқан Бауыржан Момышұлы, қорықпайтын адамды кездестірмегенін айтады. Барлығына өзін-өзі сақтау инстинкті тән екенін айтып өтеді. Б.Момышұлы бойынша оны жеңудің екі жолы бар: біріншіден, ішкі мотивация, тұлғаның бағыттылығы болса, екіншіден, сыртқы мотивация. Автордың айтуы бойынша соғысқа өлу үшін емес, өмір сүру үшін барады [6]. Соғыс кезінде қорқу мен ерлік арасындағы ұрыста ұтылып, майдан даласынан қаша жөнелген әскерлердің кінәсын тек ұрыс даласында ғана жуып-шай алады. «Қашу - жаудан құтылудың жолы емес, өлімнен де жаман, ауыр опасыздық.» Оның дәлелі ретінде офицер Заевтің ісін мысалға аламыз [6, 14 б.].

Сонымен қатар, ұрыстағы батылдық өте күрделі психологиялық құбылыс болып табылады және сыртқы көріністердің барлық ұқсастықтарымен, әдетте, мүлдем басқа шығу тегі мен негізі бар. Соғыстың төтенше жағдайларында, қауіптің, қиындықтардың, тұрақты физикалық және жүйке кернеуінің әсерінен эмоционалды фактордың әсері ерекше қарқынды болады. Сонымен қатар, жауынгерлік жағдайда тікелей қарама - қарсы ұжымдық көңіл-күй бірдей ықтималдықпен көрінуі мүмкін: бір жағынан, жауынгерлік толқу сезімі, шабуылдаушы импульс, шабуыл экстазасы, екінші жағынан, топтық қорқыныш, үмітсіздік, белгілі бір жағдайда дүрбелеңге әкелуі мүмкін. Осындай батырлық көрінісін Б.Момышұлы «көзсіз батырлық» деп атаған. Ойланбай жасалынған көзсіз батырлық - есерсоқтық. «Ерлік - туа біткен қасиет емес» дейді Б. Момышұлы. Ерлік - әскери тәрбиенің өнімі. Ерлік - адамның ең ұлы сезімін - азаматтық парызын орындау үшін осындай адамгершілік, теңдікте өзіңмен сайысқа түсе отырып, тұтас коллектив өмірінің игілігін ғана емес, сонымен қауіп-қатерін де бөлісіп, жауды барынша жою, жанға-жанмен, қанға-қанмен аяусыз кек алу жолымен жеке басыңды және отандастарыңды қауіпсіз етуге ұмтылу, саналы түрде қауіп-қатерге бас тігуге мәжбүр ету [6, 26 б.].

Жоғарыда келтірілген талдау нәтижесінде келесі тұжырымдар алынды. Соғыс - бұл адам үшін, әсіресе жақын әскери қақтығыста жаумен тікелей кездесетін жауынгер үшін қорқынышты және қиын сынақ. Сұрапыл ұрыс даласында әрбір жауынгердің жалпы адамдық әрі тұлғалық-психологиялық қасиеттері сынға түседі. 1073 атқыштар – Талғар полкі құрамы жауынгерлері бейбіт өмірде наубай, бухгалтер, шаруа болған қарапайым тұрғындар. Азаматтардан елін сүйетін патриот, елі үшін жанын беретін нағыз жауынгерлерді қысқа мерзімде даярлаған, Б.Момышұлының, әскери-педагогикалық-психологиялық тәрбиесінің жемісі болды деп айтсақ орынды болмақ. Б. Момышұлының ұрыс алдында өз жауынгерлерінің рухын көтеруі тәсілдері, ұрыс тактикалары Израиль әскерінде әлі күнге дейін қолдануы осыған дәлел болып отыр.

Әдебиет

1. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. Алматы: «Өнер», 2010. — 158 б.
2. Султанмуратов Ю.М., Овчинников А.А., Султанова А.Н., Сычева Т.Ю. Индивидуально-психологические особенности военнослужащих, влияющие на успешность адаптации // Сибирский вестник психиатрии и наркологии. 2017. № 3 (96). С. 50-56.

3. Психология личности: учеб. пособие для вузов / под общ. ред. П. Н. Ермакова, В. А. Лабунской. М.: Эксмо, 2018. С. 20.
4. Алещенко М. В. «Направленность личности» как черта характера военнослужащих // Психология и педагогика: прошлое, настоящее, будущее: сб. ст. Междунар. научно-практ. конф. 2015. С. 8–12.
5. Момыш-ұлы Б. За нами Москва. Записки офицера. / Изд. 3-е, доп. — Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. - С. 171.
6. Бек А. Арпалыс. 29 том. (3-Кітап). Алматы: «Өнер», 2010. — 260 б.

Сейітнұр Ж., Сағынбек С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ - ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ЭТНОПСИХОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Қазақ қазақ болғалы ресми ғылыми ортада тұңғыш мойындалған тұлға Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов (1835-1864) еді. Оның жарық дүниеге келген кездегі азан шақырып қойған аты Мұхаммед Қанафия деген мұсылман есімі болған. Бірақ анасы болашақ ғалымды Шоқан деп еркелетіп атаған екен. Осы қойған лақап аты кейінірек оның ресми аты болды және бүкіл халықтық атауға айналды.

Қазақ этнологы, тарихшы Ш. Уәлиханов Ресей империясы мен түрік халықтарының арасындағы қатынасты нығайтқан маңызды тарихи тұлғалардың бірі болып саналады. Әлемдегі зерттеушілер оның өмірі мен тарихқа қосқан үлесін зерттеуге үлкен қызығушылық танытуда. Академик Ә.Х. Марғұлан Шоқан Уәлихановтың өмірбаянын алғашқылардың бірі болып жазған отандық ғалым боп табылады.

Қазақстандық зерттеушілердің мәліметі бойынша, Шоқан Уәлиханов 1835 жылдың қараша айында Құсмұрын бекетінде (қазіргі Қостанай облысы Әуликөл ауданы) аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханов отбасында дүниеге келген. Әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы сол кезде Аманқарағай дуанының (орталығы Қараоба мекені) аға сұлтаны болған. Округ орталығы 1844 жылы Құсмұрын қамалына ауысқаннан кейін дуан аты Құсмұрын болып өзгертілді. Шоқанның өз атасы Уәли Орта жүздің ханы болған. Арғы атасы - атақты Абылай хан, Шоқан оның шөбересі. Шоқанның балалық шағы қыс кезінде Обаған бойындағы Күнтимес ордасында, жазда Есілдің оң саласы Аққанбұрлық алабындағы ата жайлауда өткен.

Шоқан Уәлиханов қазақтың ұлы ғалымы, ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, этнопсихолог, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы тұлға. Ресей императорлық армиясы Бас штабының офицері, барлаушы. Оның зерттеулері өз заманында үлкен дүмпу, зор сілкініс туғызды. Ғалымның шығармалары Орыс географиялық қоғамы еңбектерінде басылып шықты.

Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасы ұзақ уақыт бойы мамандар үшін де, көпшілік қауым үшін де үлкен қызығушылық тудыратын тақырып болып қала береді. Патшалық Ресей заманының өзінде-ақ, 1867 жылы 24 сәуірде Императорлық Орыс Географиялық Қоғамы Кеңесінің мәжілісі қаулысымен мерзімінен бұрын қайтыс болған Ш. Уәлихановтың шығармаларын жариялау туралы шешім қабылданыпты. Әсіресе, әйгілі саяхатшы, этнограф, Сібір мен Орталық Азияны зерттеуші Г.Н. Потанин (1835-1920) өзінің досы мен әріптесі Шоқанның шығармашылық мұраларын жинауға және жариялауға көп күш жұмсады. 1904 жылы Ш.Уәлихановтың әріптестері мен замандастарының қызметтері арқасында ИРГО «Жазбаларының» ХХІХ томы жариялануымен ерекшеленді, онда біздің көрнекті жерлесіміздің маңызды шығармалары қамтылды.

Кеңес заманында Ш. Уәлихановтың көптеген іргелі қолжазбалары жарық көрді. ХХ ғ. 50-70 жылдары және 80-ші жылдардың ортасында Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі А.Х. Марғұланның ғылыми жетекшілігімен Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағы

жарияланады. Ш. Уәлиханов туралы бірнеше монографиялар, кітаптар мен мақалалар жарық көрді (Х.Г. Айдарова, К.Бейсембиева, Ә. Марғұлан, С.З. Зиманов, А.А. Атишев, Х.Әділгиреева, К.Хасанова, О.А. Султаньяева, Г.М. Исхаков, С.Өтениязов, Ч.Д. Турдалиева, М.Мусин және т.б.). Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасы бойынша Қазақстанда және Ресейде кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды: К.Бейсембиев, О.А. Сегізбаев, А.Ысқақов, А. Атишев, Д.И. Дулатова, О.А. Султаньяева, Г.Р. Усенова, Ч.Д. Турдалиева, С.К. Өтениязов, Г.Ш. Уәлиханова, И.Р. Ишембетов және т.б.

Жалпы Шоқан Уәлихановтың мұрасына назар аударған кеңестік Қазақстанның алғашқы зерттеушілерінің бірі Х.Г. Айдарова еді. Ол 1945 жылы Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасы бойынша тұңғыш диссертация қорғады және сол жылы «Ч. Уәлиханов» атты монографиясын жариялады [1]. Сәл кейінірек ол Шоқанның таңдамалы мақалалары мен хаттарын жариялады.

Шоқан жас кезін әкесінің дәстүрлі киіз үйінде өткізді. Қазақ мәдениетінің байлықтарын анасынан үйренді. Ол жастайынан парсы, араб, қыпшақ және шағатай тілдерін меңгереді. Әкесі Шыңғыс ұлын ерте білім беруді ұйымдастырды, оны 1842 жылы алты жасында зайырлы білім беретін шағын жеке мектепке жазды. Мұнда ол сол кезде жазба тіл ретінде кеңінен қолданылған араб жазуын оқып-үйрене бастады. «Жеті жұрттың тілін білуге тиісті» хан тұқымы болғандықтан ол бірнеше тілдерді меңгерді. Шоқан ауылдық бастауыш мектепте

оқып жүріп-ақ араб, парсы, шағатай тілдерінің негізін үйреніп алды. Шоқан Уәлиханов сұлтанның ұлы болғандықтан, бала кезінен белгілі ақындармен, әншәі-жыршылар және суретшілермен сөйлесіп, олардың шығармаларымен танысуға мүмкіндік алды. Осы себептен

Шоқан қазақтың халықтық өнері мен кескіндемесіне жастайынан ерекше талғамын қалыптастыра алды. Ол алғашқы сабақтарын өз өлкесінде жұмыс жасаған орыс топографтары, геодезистерінен алды (1844 ж. Құсмұрын провинциясы болып өзгертілді). Алғашқыда көмірді қолданған Уәлиханов кейін акварельді қолдана бастайды. Оның туындылары - қазақ жасаған

қазақ даласының алғашқы көркем бейнелері. Кескіндеме практикасы Уәлихановқа көп пайдасын тигізді, ол оны кейінгі экспедицияларында жақсы пайдаланған байқампаздыққа баулиды.

1847 жылы он екі жасында Уәлиханов Омбыға кадет мектебіне оқуға жіберілді. Сөйтіп ол жастайынан Ресей империясының жоғары әскери академияларына түсіп, шәкірт ретінде оқуды бастайды. Академия офицерлері оның зеректігіне қатты таңқалады және оның болашақ жетістіктеріне үлкен сенім білдіреді. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ашуда бұл оқу орнының маңызы ерекше болды. Мұнда жабық әскери оқу орны болғанымен, көптеген пәндер әскери сабақтарға қоса орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ берген. Оқытушылар құрамында білімді және прогресшіл ой-пікірлі адамдар көп болған екен. Шоқанға, әсіресе орыс тілі мен әдебиеті оқытушысы, шығыстанушы Костылецкий мен тарих пәнінің оқытушысы Гонсевский күшті ықпал етті. Шоқанды Гонсевский өз үйіндегі кітапханасына кіруге рұқсат берген екен. Гонсевскийдің кітаптарын оқу Уәлихановқа француз және неміс тілдерін үйренуге, сонымен қатар көптеген батыстық шығармаларды өзіне ашуға мүмкіндік берді.

Шоқанның зерттеушілік қабілеті де осы корпуста оқып жүргенде біртіндеп қалыптасып, дами түсті. Ол жазғы демалыс кездерінде ел ішіндегі халық жырлары мен дастандарын жазып алып, аңыз-әңгімелерді жинауға қызыққан екен. Мысалы, "Қозы Көрпеш-Баян сұлу жыры Шоқанның алғашқы жазған шығармаларының бірі болды. Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті үлгілері нұсқаларын, "Қозы Көрпеш-Баян сұлу" жырын көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.И.Березин бұл зерттеулерге назар аударып, жазып алған. Шоқанның зерттеушілік қабілетін байқаған ғалым оны өз тарапынан ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан.

Кадет корпусын 1853 жылы он жеті жасында бітірген Шоқан Батыс Сібір генерал губернаторының кеңсесінде қызметке қалдырылады. Бір жылдан кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік шығыс аудандарын басқаратын генерал губернатор Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады. Осы қызметті атқара жүріп, ол Орта Азия халықтарының

тарихын, этнографиясы мен жағрафиясын зерттеуге белсене араласады. 1854 жылы кадет корпусындағы ұстазы Костылецкийдің өтініші бойынша көрнекті шығыстанушы, Қазан университетінің профессоры Н.И.Березиннің тапсырмаларын орындайды.

1852 жылы он жеті жастағы Шоқан Уәлиханов Тоқтамыстың жарлығы туралы алғашқы мақаласын жазды. Ш. Уәлиханов 1853 жылы 8 қарашада әскери оқуды бітіріп, Ресей армиясының офицері болды. Уәлиханов Омск кадет мектебін бітіргеннен кейін, ол орыс тілінде ғана емес, сонымен бірге ағылшын әдебиетін де оқыды, 1850 жылдардың аяғында Орталық Азияда көптеген саяхат жасады. Оның жұмысы әскери барлау, географиялық зерттеулер және т.б. қамтыды. Ол 1857 жылы ол Ресей географиялық қоғамына сайланды.

Шоқан Уәлиханов 1858 жылы 28 маусымда оны бүкіл әлемге әйгілі еткен және тарих беттеріне қалдырған экспедицияны бастады. Қытай шекарасынан сәтті өткеннен кейін, керуен 1858 жылдың қазан айының басында Қашқарияға келді. Алты ай ішінде Уәлиханов ірі қалалар туралы, оның ішінде карталарға жазба түсірді, базарлардағы тауарлар, ауызекі тілдер мен сақталған әдет-ғұрыптар туралы толық жазбалар жасады.

Ш. Уәлиханов Санкт-Петербургке оралды және өзінің астанада болған қысқа уақытында (1860 - 1861 ж. көктемі) оның интеллектуалдық және мәдени өміріне белсене араласты. Жас Уәлиханов батысқа еліктеудің (вестернизация), одан үлгі алудың табанды жақтаушысы болды және қазақ даласындағы исламның әсерін сынға алды.

Шоқан әкесі сияқты Тобольскіде орналасқан Батыс Сібір генерал-губернаторлығындағы саяси қызметке қатыспақ мақсатта үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді, сайлауға қатысады. 1862 жылы ол аға сұлтан қызметіне сайлауда ойдағыдай дауысқа түсіп жеңімпаз болады, бірақ генерал-губернатор Александр Дюамель (Дюгамель Александр Осипович) Уәлихановтың денсаулығын сылтау етіп оның қызмет орнын растаудан бас тартты.

Ш. Уәлиханов 1863 жылы қазақ сот практикасы туралы материалдар жинады. Бұл Дюамельдің 1864 жылғы сот реформасы туралы меморандумға қол қоюға алып келген мемлекеттік жобасының бір бөлігі болды. 1864 жылы Шоқанға Орталық Азияны үздіксіз жаулап алуда полковник Черняевке көмектесу тапсырылды. Черняевтің әскерлері Верное камалынан (қазіргі Алматы) батысқа қарай жылжыды.

Дүниежүзіне әйгілі жазушы Ф.М. Достоевский Омбыда жүрген кезінде Шоқан Уәлихановпен кездескен екен. Достоевскийдің айтуы бойынша Ш.Уәлиханов тамаша азамат, батыл адам, этнограф, талантты фольклорист болған. Өзара хат алмасуда екі зиялы бір-біріне қатысты үлкен сүйіспеншілік пен таңданушылықты көрсетеді.

Ш. Уәлихановтың 1858-59 жылдардағы Қашқарияға сапары туралы есебі Шыңжаңдағы жағдай туралы құнды есеп болып қалады. Ол туралы әйгілі орыс шығыстанушысы, академик Н.Веселовский (1848-1918) былай деп жазды: «Қазақ хандарының ұрпағы және сол уақытта орыс армиясының офицері Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану саласында жарқыраған ақпа жұлдыз сияқты жарқ етіп ағып өтті. Ресейлік шығыстанушылар оның тарихқа қосқан үлесін бірауыздан мойындап, түрік халқының тағдырына қатысты маңызды әрі салмақты зерттеулерді күтті, бірақ Шоқанның ерте қайтыс болуы оларды бұл үміттерден айырды. Бар жоғы отызға жетпес ғұмырында ол басқалардың бүкіл өмірі бойында жасай алмаған нәрсесін жасады.

Шоқан Уәлиханов өз зерттеулерімен Ресей империясының этнографтарына ежелгі Орта Азия халықтарының тайпаларалық қатынастары мен мәдениетінің маңыздылығын түсіндірді. Ол Солтүстік Азияда белсенді болған зерттеуші және этнолог Григорий Потанинмен дос болды. Сонымен, Ресей мен Батыс Еуропаның ой-пікірлері мен мен әдебиеттерін бойына сіңіріп, Шоқан Орта Азияны дайындықтан өткен зерттеуші ретінде сапарға аттанды. 1856 жылы полковник М.М. Хоментовский басқарған әскери-ғылыми Ыстықкөл экспедициясына қатысып, қырғыз елін жете зерттейді. Сол жылдың мамыр айынан бастап ол қырғыздар арасында олардың дәстүрлері мен лирикаларын жазып екі айға жуық жүрді. Бұл сапар барысында Шоқан Уәлиханов Орта Азия халықтарының, әсіресе қырғыздардың (қара қырғыздардың) тарихына, тілі мен географиясына қызығушылық танытып, көптеген материалдар жинады. Бұл сапар барысында Шоқан қырғыздардың мәдениеті туралы көбірек

білуге мүмкіндік алды, сонымен қатар қырғыздың батырлық эпосы «Манас» жинады және «Манасты» орыс тіліне аудара бастады.

Жалпы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов Орталық Азия халықтарының тарихын, қоғамын және мәдениетін зерттеуде үлкен жетістікке жеткен шығыстанушы. Оның қаламынан шыққан «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы» атты еңбектері Шоқанды әлемге танымал етті.

Ресей империясы дәуірінен бері Орта Азияны мекендеген халықтардың этникалық құрамын бүгінгі күнмен салыстыру біраз қиындықтар тудырады. Өйткені, сол замандағы ресми үкіметтік құжаттарда белгілі бір халықтардың өзіндік атауы (автоэтноним) мен өзгелердің атауы (экзоэтноним) сәйкес келе бермейтін. Мәселен, Патшалық Ресейдің ресми құжаттарында Қазақстан аумағындағы қазақтарды қырғыз-қайсақ немесе дала қырғыздары десе, Қырғызстандағы халықты кара-қырғыздар немесе тау қырғыздары деп атаған. Ал көшпелі халықтар отырықшы өзбек пен тәжіктерді сарттар деп атады.

Шығыс Қазақстан мен Жетісуға, қырғыз еліне жасаған сапары Шоқанның ғалым ретіндегі даңқын арттырды. Әсіресе, 1858-1859 жылдары Шоқан атақты Қашғария сапарын ерекше айтуға болады. Шоқанға дейін ол өлкеде бірде-бір зерттеушінің болып қайтуының сәті түспеген еді. Неміс ғалымы Р. Шлагингвейттің еуропалықтар үшін мүлде жабық өлкеге барып қайтпақ болған сапары қайғылы аяқталып, ол қатыгездікпен өлім жазасына душар болған-ды. Шоқан аса қиын құпия жағдайда өз өміріне қатер төндіре жүріп, Қашғария өлкесінің тарихы, этнографиясы, мәдениеті мен геологиясы, географиялық жағдайы жайлы Бұған дейін мүлде белгісіз аса құнды деректер жинап қайтты. Соның негізінде «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» деген атақты еңбегін жазды. Еңбекті Ресейде де, одан тыс жерлерде де шығысты зерттеуші ғалымдар жоғары бағалады. Қашғарияға сапарынан кейін Сыртқы істер министрлігі Азия департаментінің арнайы шақыруымен Петербургте келіп, сонда бір жылдай тұрып ғылыми жұмыстармен айналысады.

Патша үкіметі жас ғалымның ғылыми ерлік еңбегін жоғары бағалады. 1860 жылы Санкт-Петербургте ол орденмен марапатталып, әскери шені де жоғарылатылды. Оны орыс патшасы II Александрдің өзі қабылдады. Осы кездесу кезінде Шоқан патшаға орыс шенеуніктерінің қазақ халқына жақсы қарауы жайлы өз өтінішін батыл жеткізді.

Петербургте болған кезінде (1859—1861 жылдары) Шоқан Уәлиханов әр түрлі әскери және ғылыми мекемелерде жұмыс істеді. Ол ресейлік шығыстанушылар мен дипломаттардың, жазушылар мен ақындардың сиынатын нағыз піріне айналды. Шоқан Қазақстан мен Орта Азияның және Шығыс Түркістанның карталарын жасаумен айналысып, қажымай-талмай еңбек етті. Шығыс елдерінің қолжазбаларын мұқият зерттеуді де жалғастырды. Оны Орыс географиялық қоғамы Шығыс тарихы туралы дәрістер оқуға шақырып тұрды.

Ш. Уәлиханов азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, халықтың өз тағдырын өзі анықтау құқығын дамытуды жақтады және демократиялық емес басқару түрлерін, сондай-ақ шенеуніктік бюрократияны айыптады. Шоқан Уәлиханов адам құқығы идеяларын, оның бостандығын қорғады; ағартушылық және дамыған қоғам идеялары (еуропалық өркениет пен мәдениеттің мысалында). Ол еркін және білімді қоғамды көріп, сондай ортада өмір сүргісі келді.

Ш. Уәлихановтың ғылыми мұраларымен таныссаңыз, оның қоғамның саяси өмірінің психологиялық компоненттерін зерттейтін саяси психология мәселелерін қамтығанын көреміз. Әр түрлі халықтардың саяси-мінез құлықтық ерекшеліктеріне дәл сипаттама береді. Саяси процестердің этнопсихологиялық ерекшеліктерін ескеретін «Алтышардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жағдайы туралы» еңбегі оны еліміздегі саяси этнопсихологияның негізін қалаушы ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Ол замандарда, яғни XIX — XX ғ. басында Ресей мен Британ Империясы арасында «Үлкен ойын» деп аталатын Оңтүстік және Орталық Азиядағы үстемдік үшін геосаяси бәсекелестік орын алған еді. Орта Азиядағы хандық жүйеге негізделген мемлекеттер

осы шайқаста тек айырбас фигуралар болды. Қазақтарда аю мен арыстанның өзара көлеңкелер соғысына қатысуға мәжбүр болды. Сондай-ақ, XIX ғасырда Үндістан мен Орта Азияны бақылауға ұмтылған Ресей мен Британ империялары арасындағы текетіреске белсенді қатысушыларының бірі Қытай болып табылды. Ресей сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаменті дипломатиялық миссияны атқару мақсатында Шығыс Түркістанға Ш. Уәлихановті жібереді. Ол Шығыс Түркістан халықтарының тарихы, саяси құрылысын, этнопсихологиясын ғылыми тұрғыдан терең зерттей білді.

Сонымен, бүгінгі таңда қазақ ғалымы Шоқан Уәлихановтың психологиялық мұрасын арнайы түрде толыққанды зерттеу аса маңызды. Біздің дипломдық жұмысымыз осы мақсатқа бағытталады.

Әдебиет

1. Айдарова Х.Ч. Валиханов. - Алма-Ата: КазОГИЗ, 1945.
2. Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. - Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957.
3. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. - Алма-Ата: Наука, 1965;
4. Сегизбаев О.А. Мироззрение Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис. .... к. филос. наук. - Л., 1958;
5. Валиханова Г.Ш. Проблемы теории и истории казахской культуры в творчестве Ч.Ч. Валиханова: Автореф. дис .... филос. наук. - Алматы, 2004.

Сейітнұр Ж., Сайлауханқызы Г.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

С. БАЛАУБАЕВТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МҰРАСЫН ЗЕРТТЕУ

Кез-келген ғылымның қалыпты дамуы оның өткен тарихын білуді және арнайы зерттеуді талап етеді. Қазақстанда ХХ ғ. 50-60 жылдарынан бастап тарихи-психологиялық зерттеулер жүргізіле басталғанына қарамастан олардың саны әлі аз (Т.Т. Тәжібаев, Қ.Б. Жарықбаев, А.Т. Ақажанова, В.В. Чистов, А.Ж. Мірәлиева, Ж.Н. Сабирова, Ж.С. Сейітнұр және т.б.). Психологтардың жаңа буыны үшін шаң басқан мұрағаттарда отырғаннан көрі қолданбалы психологияның өзекті мәселелерімен айналысқан анағұрлым тартымды. Оның үстіне күн сайын жаңа ақпараттар легі толассыз ағылып жатан кезде жастарға өткенге оралудың қызығы шамалы. Алайда психология ғылымның қазіргі жағдайы мен болашақ даму тенденциясын жақсы түсінуге көмектесетін құрал, ол - тарихи-психологиялық зерттеулер. Өйткені, ғылымның қазіргі таңдағы жай-күйі – кешегінің салдар-нәтижесі. Елімізде психология саласында не істелінді, кім қандай үлес қосты, қандай жағымды және жағымсыз факторлар болды? Оның дамуына не болмаса тежелуіне не әсер етті? Осыны психология тарихшылары түсіндіріп беруі тиіс.

Қазақстандағы психология ғылымының даму тарихы, әсіресе кеңестік кезеңдегі тарихы күрделі және қарама-қайшы болып табылады. Бұл тарихи процесте көп нәрсе тек ғылыми факторлармен ғана емес, идеологиялық, саяси- әлеуметтік факторлармен де анықталды. Бұрынғы Кеңес Одағындағы психология ғылымның даму тарихын Торонто университетінің ғылыми қызметкері, Ph.D. (University of Toronto) докторы Антон Ясницкий өзінің «Сталиндік ғылым моделі: ресейлік психологияның тарихы мен қазіргі жағдайы» («Stalin model of science: The history and the state of the art of contemporary Russian psychology») атты мақаласында қатты сынайды [8]. Тоталитарлық режимнің ғылымды орталықтандыру мен қатаң бақылауға ұстауы, кеңес психологиясындағы теория мен практиканың алшақтығы, интеллектуалдық және лингвистикалық оқшаулану, жеке басқа табыну мен агиографиялығы (тарихи-теологиялық тұрғыдан әулиелердің өмірін зерттеуге ұқсастығы), ғылымды бақылау бір адамның немесе өте шектеулі адамдардың қолында болатын жағдайды (көбіне Мәскеу мен Ленинградтан келгендер елдегі психологияны басқарды) атап өтті [9-10]. Психология тарихын зерттеуде

экстерналдық және интерналдық тұғырлармен қатар, жүйелілік әдіснамасы жиі қолданылады. Сондай-ақ, психология тарихшысы М.Г. Ярошевскийдің кең танымал үлгісі психология дамуын үш факторлар тобының біріккен әрекеті – әлеуметтік, пәндік-логикалық және тұлғалық-психологиялық өлшемдер арқылы анықтайды [11]. Кейде ғылымның дамуы аномальды сипатқа ие болады, өйткені әлеуметтік-саяси факторлардың әсері қалғандарынан басым болып жатады.

XX ғ. 20-ғасырдың 30-жылдары қазақтар үшін қасіретке толы кезең болғаны белгілі. 1932-1933 жылдары ашаршылық кезі мен Сталиндік репрессия қазақ ұлтының жартысының (2 млн адам) өмірін әкетті. Республикадағы санаулы психолог ғалымдарымыз (Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Досмағамбетов, Салкен Балаубаев саяси қуғын - сүргіннің құрбаны болды. Бұлардың ішінен тек жалғыз С. Балаубаев қана аман қалды. Сталиндік лагерьден ол жиырма жылдан кейін елге оралды. Қатігез лагерьдегі өмір қайратты адамның жанына өшпестей жара салды, қаншама ғылымға жұмсайтын уақытын өлтірді. Бұл фактілер сол жылдардағы еліміздің тарихы Кеңес Одағындағы болған жалпы қоғамдық-саяси жағдайдың көрінісі болғанының дәлелі. Республика советтік білім беру кеңістігінде ғана емес, сонымен одан туындайтын барлық салдарлармен ортақ идеологиялық және саяси өрісте болды.

Жалпы психология ғылымы тарихын зерттеудің әр түрлі нұсқалары бар. Тарихи-психологиялық зерттеудің пәні жеке тұлғаның ғылыми мұрасы мен өмірбаяны болуы да мүмкін (персоналдық тұғыр). Біздің магистрлік диссертациялық жұмысымыз жеке ғалым – Салкен Балаубаевтың психологиялық мұрасын зерттеуге арналады. Өйткені, осы уақытқа дейін Балаубаевтың ғылыми өмірбаяны мен шығармашылық мұрасы арнайы тарихи-психологиялық зерттеу нысаны болған емес.

Тарихи-психологиялық зерттеулердің маңызды бір функциясы - өз кезінде жөндеп дұрыс бағаланбаған тұлғалар және терең әрі арнайы зерттеу пәніне айналмаған деректер мен психологиялық ой - пікірлер, бағыт-бағдарларды іздеп табу, бұлардың ғылыми құндылығын анықтау. Еліміздің тарихында өзіндік елеулі із қалдырған зиялы қауым өкілдері мен ғалымдарымыздың бірқатарының ғылыми мұралары мен өмірбаяны зерттелініп, көпшілік қауымға ұсынылып жатыр. Дегенмен бұл бағыттағы ғылыми – зерттеу жұмыстарын тереңдете жүргізіп, қазақ психолог ғалымдарының қатарын ары қарай толықтыра түсуіміз керек. Тоталитарлық режим кезеңінде тарихи-ғылыми зерттеулердің көп бөлігі «рұқсат етілген», белгілі бір тұлғаларға - отандық физиологтар, философтар мен педагогтар, ағартушыларға арналған еді. Ал саяси сенімсіз адамдардың есімдері мен еңбектерін атауға тыйым салынды.

Біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты – Балаубаевтың психологиялық мұрасы мен ғылыми өмірбаянын талдап, ғалымның отандық психологияның дамуына қосқан үлесін ашып бағалау. Зерттеу нысанымыз - С.Балаубаевтың ғылыми мұрасы (жарияланған еңбектері мен қолжазбалары, өзінің және әріптестерінің естеліктері), оның өмірі мен шығармашылық жолы. Зерттеу пәні - С.Балаубаевтың жалпы психология және өзге де психология салаларындағы психологиялық көзқарастары мен қосқан үлесі. Алға келесідей зерттеу міндеттері қойылды:

1. С. Балаубаевтың өмірі мен шығармашылық жолының негізгі кезеңдерін, оның ғылыми дүниетанымының қайнар көзі мен қалыптасу факторларын бөліп көрсету.
2. С. Балаубаевтың жалпыпсихологиялық көзқарастарына сипаттама беру
3. С. Балаубаевтың психологиялық мұрасының отандық психология ғылымының дамуы үшін маңызын бағалау.

Зерттеудің теориялық- әдіснамалық негізін тарихи-психологиялық танымның іргелі қағидалары құрайды: тарихи-психологиялық білімді сипаттаудағы ғалымның шығармашылық мұрасын жан-жақты зерттеуге бағытталған тұтас жүйелік талдау принципі; ғалымның психологиялық көзқарастары мен ой-пікірлерінің қалыптасуы мен дамуын әлеуметтік-саяси жағдаймен байланыстыра отырып қарайтын әлеуметтік-мәдени шарттану принципі; тұтастық пен нақтылықты талап ететін тарихилық принципі; детерминизм принципі, оған сәйкес психиканы оны тудыратын факторлармен шартталған себеп-салдарлық түсіндіру ; логикалық және тарихи бірлігі принципі және т.б.

Біз үшін тарихи-психологиялық зерттеуде өзінің артықшылығын көрсеткен жүйелі тұғыр қолданылды, оған сәйкес ғалым мұрасы біртұтас жүйе ретінде қарастырылады (Б.Ф. Ломов, Ю.Н. Олейник) және пәндік-логикалық, әлеуметтік және тұлғалық деңгейде де талданады (Б.Г. Ананьев, Л.И. Анцыферова, В.В.Большакова, Е.А.Будилова, А.Н.Ждан, В.А.Кольцова, Б.Ф.Ломов, Т.Д.Марцинковская, А.В.Петровский, А.А.Смирнова, М.В.Соколов, Б.М.Теплов, М. Г. Ярошевский, Т. Тәжібаев, Қ.Б. Жарықбаев, Ж.Сейітнұр және т.б.). Психология тарихшыларының еңбектерінде психология тарихының әртүрлі аспектілері қарастырылады: психологиялық білімнің дамуының әлеуметтік-мәдени жағдайлары (А.Н.Ждан, В.А.Кольцова, Ю.Н.Олейник, т.б.), ғалымдардың ғылыми шығармашылығы (В.В.Большакова). Біз мұның бәрін өз зерттеулерімізде ескереміз.

Біз жұмысымызда келесі зерттеу әдістерін пайдаландық:

- 1) қалыптасқан қоғамдық-тарихи жағдайды ескере отырып, белгілі бір құбылыстың шығу тегін (бастауын) зерттеуді көздейтін тарихи-генетикалық әдісті;
- 2) тарихи-функционалдық әдісті, соның арқасында әлеуметтік факторлардың ғылым дамуына әсері зерттеледі, бұл әдіс ғылыми идеяның тағдырын болжауға мүмкіндік береді;
- 3) сабақтастықты зерттеуге мүмкіндік беретін салыстырмалы-тарихи әдісті;
- 4) ғылыми идеялардың даму процесін ретроспективті қайта құру әдісі;
- 5) ғалымның ғылыми еңбегін талдаудың өмірбаяндық, автобиографиялық (жеке өмірдерек), психобиографиялық әдістері;
- 6) ғалымның өз мәтіндерінде келтірілген ой-пікірлерін жалпылау және жүйелеу
- 7) мұрағаттық зерттеулер мен куәгерлермен сұхбат және т.б.

Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ қайраткерлерінің отандық ғылыми психологиясының қалыптасуына қосқан үлесін зерттеудің адамгершілік-имандылық тұрғысынан да маңызы бар. Тарихи әділеттілікті қалпына келтірудің тағылымдық мәні аса зор.

Бұл зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы: диссертация материалдарын университеттердің психологиялық факультеттерінде, біліктілікті арттыру институттарында психология тарихы бойынша лекциялық курстарда пайдалануға болады.

Еліміз егемендік алғаннан кейін ғана насихатталып, арнайы конференциялар арналып, қалың көпшілікке есімі кеңінен таныла бастаған ғалым-психолог – Сәлкен Балаубаев. Бұл кісі жалпы республика бойынша, түрлі аймақтарда жоғары білім беру ісін ұйымдастырған, бірнеше кітапты қазақ тіліне аударған әрі аудармашы, әдеби қызметкер және қазақ ұлтынан психологиядан алғашқы ғылым кандидаты атағын алған ғалым. Сәлкен Балаубаев туралы біршама ақпараттар легін табуға болады, алайда бір арнаға жиылып, қалыпқа келтірілмеген. Әр жерден түрлі сарындағы мақалалар мен кітаптарды, аудармаларды кездестіруге болады. Ғалымның шығармашылық мұрасы бай, оның ішінде психология, педагогика салаларына арналып жазылған ауқымды еңбектері, журналистік қызметтегі мақалалары, біршама өлеңдері де бар.

Сәлкен Балаубаев (кейбір деректерде 1900, кейбірінде 1902 жылы) Қарағанды облысы Спасск зауытының маңында өмірге келген. Кейбір ғылыми дереккөздерге сүйенер болсақ, Сәлкен Балаубаевтың шын есімі «Мұхамедсалық» болса керек. Бұл жағдайды көпшілік зерттеушілер Шоқан мен Абай есімдерімен байланыстырып, ұқсастық тауып жатады.

Ол ең алғаш гуманитарлық пәндер бойынша 7 сыныптық білім алып, артынша Спассктегі қарапайым жұмысшы жастардың сауатын ашып, хат таныту мақсатында саяси-ағарту істерімен айналысады. Ғалымның алғашқы еңбек жолы осы кезеңде басталады. Мәдени-ағарту жұмыстары кезінде алдыңғы шепте тұрған болашақ ғалым, доцент С.Балаубаев пен жастар арасында көзі ашық, сауатты жас О.Беков болатын. Қарапайым ауыл балаларынан құралған топпен С.Сейфуллиннің «Бақыт жолы» деп аталатын пьесасын қояды. Сондағы мақсаты халыққа ой салу, мәдени істердің ұйымдастырушысы болу [1]. С.Балаубаевтың қалыптасу жолында үлкен рөл атқарған мемлекет қайраткері, қазіргі қазақ әдебиетінің негізін құрушы С.Сейфуллин болды. Өз ауылында жүріп С.Сейфуллиннің көмекшісі қызметін атқарады [2]. Жазушы С.Балаубаевты ғылым-білімге жетелеп, ары қарай дамуына ат салысады. Қызылжардағы «Бостандық туы» газетінде тілшілік қызмет атқарады. Бұл газеттің әр санын

Парижде жүрген Алаш қозғалысының төл перзенті Мұстафа Шоқай да алып отырады. Осы ықпалмен болашақ ғалым Ташкенттегі Орта Азия университетіне «Психология және педагогика» мамандығына оқуға түседі. Сабәқпен қатар жұмыс істеп жүреді, елге қайтып оралған соң Абай атындағы мемлекеттік педагогикалық институтына проректорлыққа тағайындалады.

С.Балаубаев шығармашылығындағы негізгі бағыт психология және педагогика болды. Өткен ғасырдың 60-шы жылдары елімізде Жүсіпбек Аймауытовтың «Психологиясын» айтуға тыйым салған замандарда республикада училищеге арналған Қ. Б. Жарықбаевтың «Психология» кітабынан басқа оқу құралы болмаған еді. Осы себепті психология саласындағы ақпараттың аздығы мен кітап жетіспеушілігі айтарлықтай сезіледі. Осыдан кейін Білім Беру министрлігінің қолқалауымен С.Балаубаев 1966 жылы А. Темірбековпен бірге жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған "Психология" оқулығын жазып шығады. Ғалым бар білімі мен тәжірибесін осы бір кітапқа жинақтайды. Кейіннен балалар мен жасөспірімдер психологиясын жете зерттеп, осы бағытта «Балалар психологиясы» кітабын жазады, артынан тәрбиелеу немесе оқыту барысында қиындық тудыратын балалардың қалыптасуы мен дамуы туралы толыққанды «Қиын балалар» деп аталатын кітабы жарық көреді. Ғалымның айтуы бойынша бала бойындағы проблемалардың пайда болуына тек қана биологиялық қана емес, сонымен қатар әлеуметтік факторлар да үлкен әсер етеді. Қиын балаларды классификациялау барысында екі топқа бөледі. Бірінші топқа биологиялық қорында ешқандай патология жоқ, яғни дені сау, ешбір өзгеріссіз, қалыпты дүниеге келген балалар. Тек уақыт өте келе қандай да бір қолайсыз жағдайға тап болу салдарынан дивантты мінез-құлық көрсете бастайды. Айналасындағы адамдардың жаман жолға итермелеуі, нашар үлгі көрсету, отбасында болатын теріс факторлар психологиялық жағынан керісінше ықпал етеді. Мысалы, отбасында ата-анасының арасындағы келіспеушіліктер, балаға жиі қол көтеру, аштық немесе қалаған нәрсесін алып бермеу, әрдайым кемсітушілік болса, ол мәселелер бала есейгенде де ешқайда жоқ болып кетпейді. Өмірлік ситуациялар туындағанда әрдайым деструктивті әрекет етеді, себебі бала кездегі жарақаттары адамның жадында сақталынып қалады [3]. Анасы бала үшін маңызды тұлға, егер дүниеге келе салып ана жылулығын көрмесе, сезінбесе, психологиялық ауытқуларға алып келуі мүмкін.

Қиын балалардың екінші тобына тумысынан патологиясы немесе қандай да бір «гендік» жетіспеушілігі, физиологиялық ауытқуы бар балаларды жатқызады. Бұл санаттағы балалар денсаулық жағдайына байланысты мінез-құлқындағы өзгерістерге ұшырайды және өзі сияқты деструктивті балаларды тартады. Бұл дегеніміз баланың тұлғалық тұтастығы мен қабылдауы бұзылады деген сөз. Ғалым С.Балаубаевтың айтуы бойынша қиын балаларды топқа жіктегенмен олардың нақты бір санатқа жататындарын кездестіру қиын, себебі отбасы жағдайы, ортасы немесе гендік ерекшеліктері де үлкен рөл атқарады.

Негізінен тұқым қуалаушылық, моральдық сананың қалыптасуы, қоғамдық ортада өзін-өзі ұстай білуі баланың психологиялық жетілуіне ықпалын тигізеді. Баланың индивид ретінде қалыптасуы баланың өмірге келген отбасына, ал ол отбасының қайдай тапқа жататындығына да байланысты. Себебі, кейінгі мақсаттары мен есейген шағындағы қабылдайтын шешімдері бала кезінде көрген дүниелерінен бастау алады. Өзі өмірге келген тапты қабылдай алуы, армандарын жүзеге асырып, түрлі өмірлік ситуациялардан шығу жолын таба алуы да маңызды [3]. Ал анасының аяғы ауыр кезінде қандай да бір патологиялық факторлардың туындауы баланың жетілуін баяулатып, кейде биологиялық дамуын да бәсеңдетеді. Сәйкесінше «қиын баланың» қалыптасуының алғашқы факторлары көрініс табады.

С.Балаубаев балалар психологиясымен ғана емес, сонымен қатар жалпы психологияның белгілі бағыттары мен теорияларын да зерттеп, өзіндік анықтама берген. Ересек адамның психологиялық ерекшеліктерінің түп-тамырын табу үшін балалық шақтағы жағдайларын толыққанды ескеру қажет екендігін алға тартады, дей тұрғанмен мінез-құлқы мен бітістерін ескерген абзал екендігін де атап өтеді. «Жеке адамның» психологиялық ерекшеліктерін сипаттай отырып, адамның өзі құрған қиялындағы образдар мен идеалдар, әрекеті, мақсаты мен мотивтеріне де анықтама береді. Себебі, адамның түпкі мақсатын түсіну қиын, ол негізгі

де болмауы мүмкін, тек өз қиялынан шығарған образды реалды өмірге алып келген бейнесі де болып шығатын жағдайлар кездеседі. Өзі ойлап тапқан, мүлтіксіз деп есептейтін идеалының соңын, жалпы нәтижесін көру үшін қандай да бір іс-әрекет жасайды, яғни мотив бар. Адамның идеалы ақылымен ұштасып жатса ғана іске асуы мүмкін, ал оған дейінгісі Абай тілімен «әурешілік». Осы тұста бір нәрсеге деген мұқтаждық мотивті тудыратындығын айтады. Адамның өмірге келіп, тіршілік есігін ашқан сәттен бастап әрдайым бір нәрсеге деген мұқтаждығы болады. Бұл ситуацияға байланысты әртүрлі формада көрініс тауып жатады, алайда бір қажеттілік немесе мұқтаждық артынша келесі бір қажеттілікті тудырады, тұйықталған шеңбер іспеттес тоқтаусыз жүріп жататын адам өмірінің бір бөлігі. Ғалым С.Балаубаев «мұқтаждық» ұғымына анықтама берген кезде адамды ғана емес, барлық тірі организмді де қамтиды және түрлі табиғаттағы мысалдар арқылы түсіндіруге тырысады. Жем немесе шөп шашқан кезде тауықтың тұмсығының өз асын шоқуы – тұқым қуалайтын рефлекс, ал одан басқа тірі организмдер елеңдеу немесе сыбысқа тітіркену сияқты күйінде де өз мұқтаждықтарын көрсетіп жатады [4].

Жалпы психология тақырыптарында жазған кітаптары мен мақалаларында қазақ тіліндегі ақпараттың аз екендігін, ал бар материалдар мен еңбектерге сыни көзбен қарай отырып, ой елегінен өткізіп барып қолданған дұрыс екендігін айтады. [3] Әрбір тақырыптың мазмұнын аша алатындай аудармалар жасалса, психология, педагогика саласындағы қазақ тілді еңбектердің қатарын толықтырады сөзсіз еді. Сол себепті, қолда бар дүниелер мен мүмкіндіктерді ескере отырып, асығыс диагностика жүргізуге немесе диагноз қоюдың қажеттілігі жоқ екенінде атап өтеді.

Ғалым және доцент С.Балаубаев адамның әрекеті, қиыншылықты ығыстыру және жеңу, мінез-құлық, темперамент ерекшеліктері мен қиын балалар және оларды тәрбиелеу, жалпы педагогикалық негіздер сияқты көптеген ауқымды тақырыптарды зерттеген. С.Балаубаев қазіргі Өзбекстан жеріндегі М.Ұлықбек атындағы Ұлттық университет те білім алады және Ташкентте алғашқы еңбектерін жазуды бастайды. Ташкенттегі ОАМУ (САГУ) - дің жанында Педагогика және Психология Институты мамандарымен бірлесіп С. Балаубаев өзбек және қазақ балалары үшін Бине-Симон -тестілер топтамасын құрастырды [6]. "Советская психотехника" журналына талқылау, пікірсайыс ретінде жарияланған тете автор С. Балаубаевтың мақаласында тестің мазмұны әр елдің саяси-экономикалық, мәдени жағдайларын, сол елдің ана тілі мен ұлттық форма мен образда болуы тиістілігін негіздейді [7]. Ғалымның бірнеше оқу құралдары Ташкентте қазақ тілінде жарық көреді. Сол себепті көптеген мақалалары мен психология, педология бағытында жазылған тың еңбектерін Ташкенттегі мұрағаттардан табуға болады. Қазақстанға толықтай келіп, жиыстырылған жоқ. Бір өкініштісі «халық жауы» деген желеумен 1938 жылы ақпанда ұсталынып кетеді. Осыдан кейін 18 жылға сотталып, айдауда болып, тек 1953 жылы шығады. Кейіннен бірнеше жылдан кейін қайта ақталып, барлық ғылыми атақтары қайтарылып беріледі. Арада болған үзілістерге қарамастан ғылым жолында еңбек етуін жалғастырады. Өзі қызмет еткен университетте аспирантура ашыла салысымен бірнеше аспирантқа жетекшілік етеді. Соның ішінде алғашқылардың бірі болып З.Ақмедин мен Б.Хамзин кандидаттық диссертацияларын сәтті қорғап шығады [5]. Қазақстанда алғашқылардың бірі болып психология саласында оқу құралдарын жазып, журнал басып шығарған, кандидаттық қорғатқан да С.Балаубаев еді. «Психология» кітабында «Ақыл өрісі – кісінің өте маңызды сипаты» деп анықтама берген, осыдан барып білімділік пен біліктілікті бағалағандығын көруге болады. Ғалымның шәкірті әрі ҚарМУ профессоры Ә.Н.Тельғарин С.Балаубаевтың өткізген сабақтарын қызықты әрі тартымды деп айтуының да себебі осы болар. Одан бөлек жылда өткізілетін С.Балаубаев оқуларындағы материалдар мен шәкірттерінің естеліктері де жоғарыдағы сөздерге куә болатындай.

Қорыта келе айтарым, С.Балаубаевтай тұлғаның Қазақстанда енді қалыптасып жатқан психология ғылымына сіңірген еңбегі ерен еді. Жан-жақты ізденіс пен талмас қажыр-қайраттың арқасында көптеген жетістіктерге жетті. Қуғын-сүргінге ұшырап, шамамен он сегіз жыл бойына ғылымнан қол үзгенімен, қарайып қалған жоқ. Араға 1-2 жыл салып, еңбек жолын

қайта жалғастырды. Қазіргі зерттеушілерді қынжылтып отырғаны ғалымның еңбектерінің біршамасы жоғалып кеткен. Түрлі мұрағаттар мен университет кітапханаларында, жақын туыстарының қолында қалғандарын жинақтап біріктіру қажет. Себебі, Қазақстан тарихындағы алғашқы ғылым кандидаты атағын алған бірден бір тұлға – С.Балаубаев. Ерен еңбегі ғылым кандидаттығынан бөлек, докторлық алуға жететіндей еді. Психология және педология салаларындағы жетістіктерін, еңбектерін еске алу мақсатында жыл сайын «С.Балаубаев оқулары» өткізіледі. Ал 2020 жылы біртуар ғалым С.Балаубаевтың 120 жылдығы мен С.М.Джакуповтың 70 жылдығына орай Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Мемлекеттік университетінде Республикалық ғылыми-практикалық конференция біріктіріліп өткен болатын. Конференция нәтижесінде білім алушыларға «Әлеуметтік және педагогикалық ғылымдар» бағытында материалдар жинақталып, С.Балаубаевтың өмір жолы, еңбектері турасында біршама мақалалар жарық көрді, себебі С.Балаубаевтай психолог ғалым бар екендігін көпшілік білуге тиіс.

Әдебиет

1. С.Сейфуллин туралы есте қалғандары: «Бақыт жолы». С.Балаубаев, Жұлдыз-1964, №5. 62-64 б.
2. «Сәкен ағамен кездескенде». С.Балаубаев, Орталық Қазақстан, 1973, 26 май.
3. «Нравственное воспитание личности: вопросы казахстанской педагогической теории, истории и практики» уч.посobie. Алматы, 1999. 99-121 б.
4. «Қазақтың тәлімдік ойларының антологиясы» 6 том. С.Қалиев, К.Аюбай, Алматы 2009. 190-195 б.
5. «Психологиядан алғашқы ғылым кандидаты атағын алған ғалым (С.Балаубаевтың туғанына 120 жыл)» Р.С.Каренов, Ғылыми Хабаршы, 2020. №1, 160-165 б.
6. Балаубаев, С. Метод Бине-Симона, приспособленный к исследованию умственного развития казахских детей // Методы изучения ребенка Средней Азии. I. Сборник статей Института Педагогика и Психологии САГУ с предисловием Т. Барановой. Ташкент: Издательство Средне-азиатского государственного университета, 1930. Труды Средне-азиатского государственного университета. Серия I-с. Психология, вып. 3, с. 91.
7. Баранова Т., Балаубаев С., Голяховская А., Рахматулина С. Вопросы конструирования национального теста. // Советская психотехника, 1933 -№1. С. 47-55.
8. Ясницкий А. [Yasnitsky, A.] Сталинская модель науки: история и современность российской психологии [Stalin model of science: The history and the state of the art of contemporary Russian psychology] // Доклад на конференции "Ананьевские чтения - 2015: Фундаментальные проблемы психологии". С.-Петербург, 20-22 октября 2015. // РЕМ: Psychology. Medicine. - 2015. - № 3-4; С. 407-422.
9. Ясницкий А., Завершнева Е. Об архетипе советской психологии как научной дисциплины и социальной практики // Новое литературное обозрение. 2009. № 100. С. 334-355;
10. Ясницкий А. Дисциплинарное становление русской психологии первой половины XX века // Науки о человеке: история дисциплин / под ред. А.Н. Дмитриева и И.М. Савельевой. М.: Издательский дом НИУ ВШЭ, 2015. С. 299-329.
11. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX века. Учеб. пособие. — М., 1996. — 416 с.

Сейітнұр Ж., Таласбаева М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ДАМУЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН МІНДЕТТЕР

Әлемнің дамыған мемлекеттері елдің басты байлығы табиғи ресурстар емес, адами капитал екендігін мойындайды. Оның айқын мысалы ретінде өз ғалымдарының еңбектері арқасында экономикалық өркендеуге қол жеткізген Батыс елдері мен Азия аймағындағы Қытай, Жапония, Сингапур елдерін келтіруге болады. Қазіргі заманда ғылым адамдар өмірінің көптеген салаларында маңызды рөл атқарады. Ғылымның даму деңгейі қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады, сонымен қатар ол мемлекеттің де заманауи дамуының көрсеткіші. Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері отыз жылдан асты. Еліміздегі ғылым дамуының жағдайы туралы деректер мен есептерді талдаудың арқасында отандық ғылым

бастан кешіп жатқан кейбір өзекті мәселелерді анықтауға мүмкіндік туды. Оны біз Қазақстандағы психология ғылымы дамуындағы мысалдармен негіздей аламыз.

Ең алдымен, Қазақстанда қоғамдық-гуманитарлық білімнің әлеуметтік жағдайы жаратылыстану ғылымдарынан айтарлықтай төмен екендігін мойындауымыз керек. Жалпы алғанда, «дәл» ғылымдарға қарағанда әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулердің мәртебелік дәрежесі төмендігі әлемдік тенденция болып табылады. Бірақ басқа дамыған елдердің жанында гуманитарлық ғылымдардың Қазақстандағы беделі мен әлеуметтік өзектілігі ең төмен құндылықтарды көрсетеді. Әлеуметтік ғылымдардың когнитивтік және өзгертуші функциялары жеткілікті бағаланбайды. Қоғамдық санада әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың маңызды нәтижелері негізінен сыртқы және ішкі саясатты идеологиялық және үгіт-насихаттық қамтамасыз етумен байланысты деген пікір кеңінен таралған. Қысқасы, бізде әлеуметтік-гуманитарлық білімнің рөлі жете бағаланбайды. Мәселен, ғылымды мемлекеттік қолдау жүйесінде іргелі психологиялық зерттеулерге сұраныс іс жүзінде жоқ. Еліміздің әлеуметтік-гуманитарлық ғылыми мектептері жаһандық академиялық дискурста шеткі орын алады. Қазіргі уақытта отандық ғалымдар халықаралық ғылыми басылымдарда тақырыптық басымдықтарды анықтайды, ғылымның алғы шебінде күн тәртібін қоя алады дегенге сену қиын. Өйткені, жаһандық академиялық дискурста қатысудың ең негізгі талабы – лингвистикалық құзыреттілік. Бүгінгі таңда ағылшын тілі жаһандық академиялық дискурстың «лингва франкасы» болып табылады. Психология ғылымындағы англосаксондық үстемдікке әзірге балама жоқ. Қазір халықаралық аудитория алдында көріну үшін академиялық ағылшын тілін меңгеруді талап етіледі. Алайда әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласындағы отандық ірі ғалымдар мен мамандардың айтарлықтай бөлігінің ағылшын тілін меңгеру деңгейі жеткіліксіз. Қарапайым не орташа деңгейде тіл білгенімен арнайы терминология мен күрделі сөйлеу үлгілерін, сөз орамдарын қолдануда қиналады. Көбісі аудармашылардың көмегіне жүгінеді. Оның үстіне лингвистикадағы «лакуна» мәселесі бар. Кросс-мәдени психология сана бейнелерінің «семантикалық картасындағы» ақтаңдақты ескермеу салдарын жақсы біледі. Тағы бір қиынсыз жайт – отандық ғалымдарды англосаксондық дүниенің критерийлерімен бағалау әдеті. Ғылым ең алдымен, сол қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандырып, оған өмірде кездескен проблемаларды жеңуге көмектесуі керек. Тек шетелге арқа сүйеудің мемлекетті қандай күрделі жағдайға соқтыратыны Батыс санкциясына ұшыраған Ресейдің бүгінгі жағдайы айқын көрсетеді. Олар енді ұлттық және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін импортты алмастыру саясатын жүргізуде. Бүгінгі таңда бұл мәселе әлемдегі қазіргі геосаяси жағдайға байланысты ерекше өзекті болып отыр. Отандық интеллектуалдық өнімдерді өндіру қарқынын кеңейту қажет. Бұл үшін отандық ғылымдардың, соның ішінде әлеуметтік-гуманитарлық білімнің рөлі арттыру және қазақ жастарын ғылыми өмірге тарту аса маңызды.

Бүгінгі таңда Қазақстанда ғылым саласында 21 782 адам жұмыс істейді. Зерттеушілердің 35%-ының ғылыми немесе академиялық дәрежесі бар, бұл 1697 ғылым докторы, 4165 ғылым кандидаты, 1340 PhD және 293 ғылым докторы.

Әлемдік психология ғылымының қазіргі жағдайын оның дамуындағы шарықтау шегінде деп сипаттауға болады. Ғылыми психология жаңа білімдермен үздіксіз толығуда, оның түсініктік аппараты мен зерттеу әдістері жетілдірілуде, жаңа салалар пайда болып, тереңдетіліп зерттелінуде. Психология революцияға дайын болған кезеңді бастан кешіруде деп айтуға болады. Соңғы жылдары Қазақстанда адам тағдырына, оның ішкі әлеміне, мүмкіндіктері мен қабілеттеріне қызығушылықтар артуда. Мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық дамуының қарқындалуы психология ғылымының өмірдің барлық саласындағы және іс-әрекеттегі рөлінің артуын талап етеді.

Соңғы жылдары елімізде ғылыми зерттеулердің деңгейі біршама көтерілді, мұғалімдердің, ата-аналардың, қоғамның ортасында психологиялық білімдерді тарату кеңейді, республикалық ғылыми-теориялық конференциялар мен симпозиумдар өткізілді, жалпы медициналық, спорт, сот психологиясы бойынша көптеген кітаптар мен оқу-құралдары, арнайы орта және жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік құралдар

шығарылды. Психологиядан ғылыми диссертацияларды қорғау бойынша оқу кеңестерінің қызметі қайта қолға алынды.

Алайда бұл сыртқы көрініс, ал тереңдетіп қарайтын болсақ әлі де көптеген мәселелердің бар екенін көруге болады. ҚР ҰҒА мен Білім министрлігі басқа мекемелерді есептемегенде психология ғылымының дамуына қызығушылық көрсетпейді. Университеттердегі кафедралар конференцияларды өздері ұйымдастырады. Тек анда-санда өткізілетін ғылыми конференциялар мен семинарлар ғылыми коммуникация қажетін толық өтей алмайды. Ғылыми журналдардың шектеулі саны мен аз таралымы оны көпшілікке жаю, түсіндіріп тарату ісін тежеуде. Ғылыми кадрларды дайындаудың тым қысқа мерзімдеріне байланысты жаңа ғалымдардың ғылыми-әдіснамалық құзыретсіздігі өсуде: жастардың нағыз ғылыми ортада «өсуге», ғылыми жұмыстың әдіснамалық мәдениетін бойына сіңіруге уақыты жоқ. Оның үстіне ғылыми зерттеулердің маңызды бөлігі бүгінгі таңда қолданбалы салаларда жүзеге асырылады. Іргелі ғылымнан көрі қолданбалы ғылым беделді. Қысқа мерзімді жоба аясында іргелі зерттеулер жасау мүмкіндігі аз.

Психология саласындағы мамандардың пікірлерін талдау барысында көп жайға қанық болдық. Министрліктер, Нұр-Сұлтан мен Алматыдағы ірі өндіріс орындары еңбектің психологиялық факторын ескермейді, өздерінің жұмысында инженерлік психология мен еңбек психологиясының мәліметтерін пайдаланбайды. Қызметкерлер мен жұмысшылардың еңбек, тұрмыс және демалыс шарттарын жақсарту бойынша эргономикалық және техникалық эстетика жұмыстар жүргізілмейді. Тыңдаушыларға бұқаралық ақпарат құралдарының ықпал етуінің қолданбалы психологиялық мәселелері, қылмыстық, мәдени-ағартушылық, сот, пенитенциарлық психология мәселелері зерттелінбейді. Қазақстан мектептері қазіргі уақытта да ұлттық, көпұлтты, әсіресе ауыл мектептерінің, мектеп-интернаттарының, балалар үйінің оқу-тәрбие үдерісін нақты ғылыми-психологиялық негіздеуді қажет етеді. Арнайы орта, кәсіби және жоғары мектептердегі оқу-тәрбие жұмысының психологиясы бойынша зерттелмеген мәселелер көп. Республикада әлі күнге дейін нарықтық ойлаудың, бастамашылық пен жауапкершіліктің, демократиялық плюрализмнің, адам құқығы мен экологиялық, демографиялық, тілдік және ұлтаралық қатынасты шынайы түсінудің психологиялық механизмдері жасалынбаған.

Бұл кемшіліктердің себептерінің бірі іргелі психологиялық зерттеулердің қанағаттанарлықсыз жай-күйі. Материалдық-техникалық база мүлде дамымаған, себебі психологиялық орталықтар да, психология бойынша көрнекті ҒЗИ да жоқ.

Біздің көзқарасымыз бойынша, Қазақстандағы психология ғылымының маңызды міндеттерінің бірі аймақтың өзіндік ерекшеліктері ескеріп осы білім саласының теориялық-әдіснамалық негіздерін жасау болып табылады. Себебі батыстан алынған психологиялық зерттеулердің әдістемелері басқа әдіснама негізінде жасалынғандықтан қажетсіз нәтижелерге алып келуі мүмкін. Осыған орай, психология саласындағы басым бағыттар этникалық тұлғаның қалыптасуы мен даму жолдарын зерттеу, әртүрлі ұлттағы балалардың әлеуметтенуінің заңдылықтарын зерттеу, қазақстандық патриотизм сезімінің қалыптасу механизмдерін, рухани-адамгершілік саласын зерттеу болу керек.

Демократиялық қоғамның жаңаруы, оның егемендік алуы мен ізгілендірілуі, саяси реформа, құқықтық мемлекеттің құрылуы, білім беру мен денсаулық сақтау саласындағы реформа, адамдардың қоғамдық-саяси белсенділігінің дамуы, елдегі полиэтникалық және көп конфессиялы құрамының ескерілуі, кәсібилік деңгейінің өсуі мен жергілікті этнос өкілдерінің мамандықтарды меңгеруі психология ғылымының артта қалуы мен бір орында тұруын жеңуді талап етеді. Мемлекеттік экономикалық, әлеуметтік, саяси және рухани өмірін ұйымдастыру мен бақсарудың барлық сатысындағы психологиялық мәдениетті және психологиялық білімдерді бағалауды қажет етеді.

Біздің пікіріміз бойынша, Қазақстандағы психология ғылымының негізгі міндеттері келесілер болу керек: іргелі зерттеулерді дамыту үшін қолайлы жағдай жасау; оны елдің әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени даму стратегиясына сәйкес сапалы жаңа деңгейге жеткізу; өзекті мемлекеттік мәселелерді шешуде психологтардың күшін жұмылдыру; ғылыми-

психологиялық қамтамасыз етуді нарықтық қатынасқа ауыстыру. Ана тілімізде психологиялық еңбектер санын арттыру да маңызды.

Келесі психологиялық мәселе кәсіби-бизнесмендерді, кәсіпкерлерді даярлаудың психологиялық негізделген әдістерін жасау болып табылады. Коммерциялық сауда мен бизнестің, радикалды экономикалық реформаның психологиялық механизмдерін ашуға арналған зерттеулерді бастау керек. Олардың мақсаты әртүрлі санаттағы жұмысшыларды бастамашылдық еңбекке ынталандыру, шаруашылық басқарудың командалық-әкімшілік әдістерінен экономикалық басқаруға көшуге байланысты адамдардың психологиясындағы өзгерістерді зерттеу және еңбекті ұйымдастырудың жаңа формаларының (кооперативтік, жеке дара еңбек іс-әрекеті, кіші және орта кәсіптегі бірлескен жұмыс) дамуына байланысты практикалық ұсыныстар жасау болады.

Қазақстан жағдайындағы экологиялық дағдарыстан шығудың тиімді жолдарын іздеу ерекше өзекті болған қазіргі уақытта келесі психологиялық мәселелер зерттелінуі қажет: тұлғаның жайсыз даму факторлары, адамның экологиялық мінез-құлқы мотивациясын зерттеу, қоршаған ортаға зардап келтіретін адамдардың әрекеттерінің себептерінің мәнін ашу, Арал теңізі мен Семей полигонындағы экологиялық дағдарыстың психологиялық салдарын (психологиялық денсаулықтың бұзылуы, қылмыстың өсуі және суицидтің көбеюі) зерттеу.

Қазақстандағы психология ғылымының қалыптасу және даму жолдарын зерттеп, Қазақстандағы психология ғылымының тағы да өсуіне алып келетін міндеттерді бөліп көрсетеміз:

1. Іргелі ғылыми зерттеулерді қолға алу үшін аса қажетті ғылыми-психологиялық ізденістерді қаржыландыру мәселесін шешу;

2. Психологияның басты бағыттары бойынша ғылыми зерттеулерді ұйымдастырудың бағыттары мен формаларын анықтау. Білім беру психологиясы, денсаулық сақтау психологиясы, спорт психологиясы, мәдениет психологиясы, құқықтық психология, отбасы психологиясы, тілдерді оқыту психология және т.б. психология салалары бойынша докторларды даярлаудың жарқын болашағын жоспарлауды бастау.

3. Мүмкін болған жерлерде психологиялық қызмет орталықтарын ашу: жалпы білім беретін мектептерде, жоғары оқу орындарында, олардың дәрежесін, құрылымын, қызметі мен иерархиясын анықтау.

4. Республиканың жеке медициналық, ауыл шаруашылық және техникалық жоғары оқу орындары базасында психологтарды даярлау, сонымен бірге олардың біреуінде жоғары оқу орны аралық психология кафедрасын ашу мүмкіндігін қарастыру.

5. Психолог-зерттеушілердің, практик-психологтардың біліктілігін арттыру мен оларды қайта даярлаудың мүмкіндігін қарастырып, жоғары білімі бар мамандардың балабақшалар мен білім беру мектептерінің жүйесінде жұмыс істеуі үшін алты айлық және бір жылдық оқу курстарын ашу.

6. Жақын және алыс шетелдермен (ҚХР, Түркия, АҚШ және т.б.) ғылыми, оқу-әдістемелік, шығармашылық байланыстар орнату, психология саласындағы халықаралық байланыстардың мүмкіндігін шешу.

7. Мектеп психологы қызметінің енгізілуіне байланысты психология мамандығына түсетін абитуриенттердің санын арттыру керек, ірі бөлімдер базасында психология құжаттарын жасау.

8. Психологиялық әдебиеттерге, әсіресе қазақ тілді әдебиеттерге қажеттілікті қалыптастыру үшін ҚР Білім және ғылым министрлігі деңгейінде елдегі мемлекеттік баспалардың бірінде арнайы редакция ашу мәселесін қарастыру.

Сонымен, зерттеу жұмысымыздың екінші тарауында тәуелсіз Қазақстандағы психология ғылымының даму ерекшеліктері қарастырылды. Бұл кезеңнің негізгі мазмұны экономиканың нарықтық қатынасқа ауысуына, жаһандану және цифрландыру үрдісіне байланысты. Бұл фактор республиканың рухани өміріне өз ықпалын тигізді. КСРО құлдырағаннан кейін бірнеше жылдар бойы басымдық танытқан марксистік идеология әлсіреп, психология ғылымындағы теориялық-әдіснамалық негіздерге түзету жұмыстары жасалынды. Аталған

өзгерістер ұлттың зияткерлік егемендігі, қазақстандық ғылымдағы жеке ұлттық бағыттарды жасау мәселесін қалыптастырды. Дегенмен бұл міндеттерді шешу оңай болған жоқ.

Көптеген отандық психологиялық зерттеулерде ресейлік психологияға тән үрдістер байқалады. Қолданбалы зерттеулер, практикалық психологияның әртүрлі мәселелерін зерттеу қарқынды дамуда. Нарықтық экономика жағдайында экономикалық мәселелерді зерттеудің маңыздылығына қарамастан халықтың рухани мәдениетін қайта жаңғырту, ұлттық құндылықтарды ұғындыру өзекті болып табылады. Әсіресе жергілікті ұлт өкілдерінде өздерінің ата тегіне, ұлттық психологиясына, этнопсихология мәселесіне қызығушылық артуда. Егемендік алғанға дейін елде этнопсихологиялық зерттеулер жүргізілген жоқ. Бұл тарауда этнопсихология зерттеулер, тәуелсіз Қазақстандағы психология ғылымының ерекшеліктері мен болашақта зерттелінуі тиіс міндеттер мазмұндалды.

Еліміз тәуелсіздік алғанға дейін психология ғылымның дамуы сол кездегі орталық болған Мәскеудің шешіміне тәуелді болды. Зерттеу тақырыптары кеңестік парадигма логикасында белгіленді. Этномәдени тұрғыда қазақтар ұлттық кемсітушілікке ұшырады. Ана тілінде оқу кәсіби өсуге мүмкіндік бермеді. Психология ғылымы бойынша диссертациялық жұмыстар тек орыс тілінде жазылды. Іргелі теориялық жұмыстар жасауға мүмкіндік болмады. Елдегі ғылым академиясында психология ғылымы құрылымдық көрініс таппады. ҚазКСР Оқу-ағарту министрлігінің ПҒЗИ білім берудің психологиялық негізі қарастырылғанымен іргелі зерттеулерге мамандар, қаржы тапшы болды. Республикадағы жоғары оқу орындарында психолог мамандарды даярлау орталықтың құзыретімен 1953 жылдан кейін тоқтатылды.

Отандық психология тарихшылары зерттегендей, Қазақстанда психология ғылымының сандық әрі сапалық өсуі әсіресе еліміз тәуелсіздік алған соң қарқынды жүрді [1-7]. Ұлттық кадрларды даярлау, мемлекеттік тілде психологиялық әдебиеттердің жарық көруі, психология ғылымының институционалдануы тәуелсіздік кезеңінде орын алды. Тәуелсіз Қазақстанда ғылыми-теориялық конференциялар мен симпозиумдардың саны күрт өсті, психологияның салалары дами бастады. Бірақ әлі де жетілдіруді талап етеді.

Қазақстандағы жоғары оқу орындарындағы психологтарды даярлау әлемдік трендпен ұштасып жатыр. Отандық ғалым психологтардың еңбек жолы мен шығармашылығы тарихи-психологиялық зерттеу нысанына айналуға бастады. Елімізде қолданбалы психологияға сұраныс үлкен. Жоғары оқу орындары психология ғылымының дамуына орасан зор үлес қосқанымен, психологиялық лабораториялардың жоқтығы сияқты кемшілік тұстары анықталды.

Дипломдық жұмыстың екінші тарауы қазақстандық психология ғылымының алдында тұрған өзекті мәселелердің тізімін атаумен қорытындыланды. Біздің ойымызша, психология Қазақстандағы әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарының арасында өзінің ерекше орнын табады. Бұл үшін отандық практик психологтар, ғалым психологтар белсенді қатысуы керек, сондай-ақ мемлекет тарапынан да қолдау мен қызығушылық қажет.

Әдебиет

23. Акажанова А. Т. Возрастная и педагогическая наука Казахстана. Монография. / А.Т. Акажанова. - Алматы: Издательский дом «Альманах», 2017. - 246 с.
24. Акажанова А.Т. Қазіргі психология тарихының дамуы, жағдайы, беталысы. Оқу құралы. - Алматы, 2011. – 126 б.
25. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука в Казахстане (история и этапы развития в XX в.): – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 308 с.
26. Жарикбаев К.Б. Становление основ научной психологии в Казахстане (история и этапы развития в XX веке): дис. д-ра. психол. наук. – Алматы, 2003. - 248 с.
27. Сейітнұр Ж.С. Қазақстандағы педагогикалық психологияның қалыптасуы мен дамуы: 19.00.01- жалпы психология, жеке адам психологиясы, психология тарихы, этнопсихология [Текст] : психол.ғылымдар.канд.ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд.дис... / Ж.С. Сейітнұр - Алматы, 2008. – 175 б.
28. Сейітнұр Ж.С. Отандық педагогикалық психологияның қалыптасу тарихы // Вестник НАПК, №1. 2005- С. 105-112.
29. Сейітнұр Ж.С. Қазақстан аймақтарындағы педагогикалық психологияның қысқаша даму тарихы // Вестник НАПК, №3-4. 2006 - С. 94-101.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР
СОВРЕМЕННЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАНИИ

Акажанова А.Т.

*(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті)*

Кулжанова Ш.Е.

*(Алматы қаласы, ҚАЖ Департаментінің ЛА-155/6
мекемесінің тәрбие бөлімінің бастығы)*

**ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ МЕКЕМЕ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГ
МАМАНДАРЫМЕН БІРЛЕСІП АТҚАРАТЫН НЕГІЗГІ ЖҰМЫСТАРЫ**

Қантар айынан кейінгі болып жатқан жаһандық өзгерістер қоғамның қазіргі заманауи әлеуметтік даму жағдайына елеулі өзгерістер енгізеді және жастардың, әсіресе кәмелетке толмағандарға айтарлықтай әсер етеді деп санаймыз.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 наурыздағы № 156 қаулысы бойынша жасөспірімнің құқықтарын күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020–2023 жылдарға арналған жол картасы бекітілді. Алайда, жалпы және қылмыстық-атқару мекемелеріндегі қылмыстың өсуі, мемлекеттік реттеу мен бақылау жүйесінің әлсіреуі, әлеуметтік саладағы мемлекеттік саясаттың дұрыс есептелмеуі, қоғамның рухани-адамгершілік әлеуетінің төмендеуі ықпал ететін факторлар ретінде қарастырылады [1].

Қазіргі кезде әлеуметтік оқшаулану мекемелерін психологиялық қызметпен қамтамасыз етудің маңызы күннен-күнге артып келеді. Бұл картаның мазмұнын және міндеттерін түсінбей, кәмелеттік жасқа толмаған тұлғаны жан-жақты зерттемей, мекеме қызметкерлері психологпен бірлесе отырып түзету жұмыстарын жүргізбей мақсатқа қол жеткізу және жүзеге асыру мүмкін емес. Осыған байланысты түзеу мекемесінің қызметкерлері күн тәртібіндегі жұмыстардың атқарылуына және сотталғандарды түзеу үрдісіндегі жоспарланған басқа да жұмыстарға араласады.

Қызметкерлер ұжымының алдында келесі мәселелер тұруы қажет: жазаны өтеу режимін сақтау және ұйымдастыру; сотталғандардың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету; өндірістік қызметін ұйымдастыру; білім беру және кәсіби тәжірибе алуға жағдай жасау; медициналық, психологиялық- педагогикалық қызмет көрсету; бос уақытын пайдалы өткізуді ұйымдастыру; психологиялық тұрғыда арнайы кәсіби қызметтердің диагностикалық және психокоррекциялық жұмыстарды дұрыс бағытта жүргізу т.б.

Түзеу мекемесі қызметкерінің атқаратын функциясына төмендегілер жатады:

1) Әлеуметтік міндеттерді шешу, қылмыстың алдын алумен байланысты сотталғандарды әлеуметтік бейімдеу.

2) Аталмыш функцияларды мына тәртіптерді күшейтпей орындау мүмкін емес:

- заң бұзушылықты ашу және алдын алу;
- уақытында жазалау;
- сотталғандармен мақсатты түрдегі тәрбие жұмыстарын жүргізу;
- жалпы білім беру және кәсіби техникалық білім беруді жүзеге асыру;
- қызметкерлер мен сотталғандарды психологиялық дайындықтан өткізу;
- мекемедегі тәрбиеленушілерді еңбекке тартуды оңтайландыру.

Сотталғандарды түзеу мен әлеуметтендірудің нәтижелі үрдісі психологтың анықтаған мәліметтеріне сүйенеді. Осы мәліметтер арқылы мекеме қызметкерлерінде сотталғандармен

тәрбиелік мақсатта жалпы әрі нақты іс-әрекеттер жүргізуге толық мүмкіндіктері туындайды. Сол себепті – диагностикалық зерттеу жұмыстары ең негізгі және алғашқы міндеттің бірі болып табылады. Диагностикалық зерттеудегі жұмыстарынан алынған ақпараттар мен мәліметтер сотталғандарды қайта тәрбиелеуде нақты бағдарламалар жасауға ықпалын тигізеді, ал ақпараттар жинау – диагностикалық әдістерді оңтайлы қолдана білуіне үлкен мүмкіндік туғызады. Диагностикалық жұмыс барысында түзеу мекемесінің қызметкерлері зерттеу нысандарды (тұлға, ауытқы мінез-құлық, арнайы немесе формальды емес сотталғандар тобы т.б.) және басқа да мәселелерді толық анықтап алуға үйренулері шарт.

Қызметкердің ұйымдастарушылық қабілеттері – сотталған тәрбиелушілерді басқарудағы қолданатын шаралар тәртібін, ережелерді дұрыс орындаулары және жұмыс уақытын тиімді пайдаланып, қызмет жоспарын жүйелі құра білуі, құжаттық жұмыстарды жүйелеу; еңбекті ұйымдастыру мақсатында компьютерлер мен өзге де заманауи техникаларды дұрыс меңгеріп орынды пайдалана білудің жолын арттыру қажет.

Түзеу мекемесіндегі психологиялық-педагогикалық мамандардың жаңа тұжырымдаманың негізінде қылмыстық орындаушылық құқықты психологиялық мақсатта жетілдіру арқылы тұлғаның қызметін жақсартуға болатындығын көрсетеді.

1. Жұмысқа тән шарттар:

- шамадан тыс салмақты жұмыс;
- уақыт тапшылығы;
- жұмыстың қауіптілігі;
- жауапкершілік;
- жұмыстың жиі өзгеруі;

2. Мекемедегі рөлі:

- өзгелер үшін жауапкершілік;
- шешім қабылдаудағы алатын орны;

3. Мансапты дамыту:

- дағдының қалыптаспауы;
- күзiреттiлiктiң нашарлығы;
- тәжірибе алмасудағы кемшіліктер;
- берілген жұмысқа деген білімнің жетіспеушілігі;

4. Топтық ішкі қарым-қатынас:

- басшылармен қарым-қатынастың нашарлығы;
- ұжыммен тіл табыса алмау, түсініспеушілік;
- сотталғандармен қарым-қатынасты дұрыс ұйымдастыра алмау;
- өзге қызметкерлерден оқшаулану;

5. Ұжымдық ахуал құрылымы:

- нәтижелі кеңестердің жетіспеушілігі;
- тосын жағдайдағы сенімсіздік;
- кертартпалық;
- «қысымдық ережелерді» қолдану.

6. Мекеменің сыртқы әлеммен әрекеттестігі:

- мекеменің отбасылық талап-сұраныстарына қарсылығы;
- төмен деңгейдегі әлеуметтік қолдау;
- бейнелер таптауырындары (өзін-өзі бағалау);
- мекемедегі өзгерістердің сыртқы жағымсыз оқиғалармен байланысы.

Кәмелетке толмаған сотталушылармен түзеу мекеме қызметкерлерінің жұмыстарының негізгі функциялық ерекшеліктері: сотталғандардың тұлғалық қасиеттерін, қарым-қатынас жүйесін, мерзімінен бұрын босауға дайындық жұмыстарын ұйымдастыру, қылмыстық-атқару ережелерін түсіндіру, ішкі тәртіптік ережелерді сақтауды, әртүрлі шараларды ұйымдастыру, сотталғандарды жазалау мен кешірім жасаудағы ұсыныстарды сараптау, олардың арасында кездесетін әртүрлі дау-дамайды шешу мәселелерімен айналысады [2, 251–252 бб.].

Көптеген жылдар бойы отандық ғалымдарды жастардың арасындағы қылмыстың артуы алаңдатып келді. Қазақстандық ғалымдар-заңгерлерді де бұл мәселе толғандырды (Каиржанов Е.И., Нарикбаев М.С., Жекебаев У.С., Жадбаев С.Х., Бегалиев К., Мауленов Г.С. т.б.). Өз еңбектерінде ғалымдар жасөспірімдердің арасындағы құқық бұзушылық ерекшеліктерді, жағымсыз мінез-құлық сипаттарын, балалардың қылмысқа бару себептерін, алдын алу шараларын қарастырған. Бірақ кәмелетке толмаған жасөспірімнің психологиялық ғылыми тұрғыдағы делинквентті мінез-құлық көріністері бойыша зерттеулер жүргізілмеген. Қазіргі кезде осы өзекті мәселе қолға алынып, екі жақты (Алматы қаласы бойынша ҚАЖД және Абай атындағы ҚазҰПУ) Меморандумға қол қою арқылы Ғылыми ізденіс тобы педагогикалық-психологиялық жұмыстар атқарып жүр.

Мекеме қызметкерлерінің психолог мамандарымен бірлесіп ескеретін жұмыстардың бірі – сотталғандардың арасындағы туындайтын қақтығыстардың алдын алу. Осыған байланысты тәрбиеленушілердің келесі ерекшеліктеріне көңіл аударған жөн: өмірге деген көзқарастары мен көңіл-күйлері, дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, араларындағы өзара бөліну, оқшауланған шағын топтардың орын алуы, ұстанған бағыттары мен ұстанымдары, ауытқы мінез-құлықтары, топ арасында ерекше көзге түсетіндерді есепке алу т.б.

Мекеме қызметкерлерінің сотталғандарды толық білуге жәрдемдесетін жағдайдар: жаргон сөздердің мән-мағынасын түсіну, бірақ оны күнделікті қарым-қатынас барысында қолданбау, ал әлеуметтендіру және тәрбиелеу процесінде қарым-қатынасқа байланысты сенімділік, бейімділік, сергектік, тұрақтылық т.б. білдірген жөн. Бөлімше басшысының міндеті: сотталғандардың психологиялық ерекшеліктерін ажыратып, қабілеттерін ескеріп түрлі жұмыстарға бейімдей алу, жағымсыз сезілетін топтар мүшелерін қадағалап олармен әңгімелесу, пікір-талас ұйымдастыру, бостандыққа даярлау т.с.с.шараларды психолог мамандармен бірлесіп ұйымдастыру. Осындай шаралар арқылы тәрбиелік жұмысқа мән беру, сотталғандарды көркем-өнер үйірмелеріне араластыру, кәсіби баулау, рухани және адамгершілік құндылықтарды сақтау, тәрбиеленушілердің жағымды мінез-құлықтарын қалыптастыру; кәсіби қызығушылық, жауапкершілік, шеберлік қасиеттерін дамыту т.б.

Тәрбиеленушілер мен тәрбие жұмысының негізгі түрлері: адамгершілік, құқықтық, еңбек, дене тәрбиесі екендігін ескеру жөн. Сотталғандармен тәрбие жұмысы психологиялық-педагогикалық әдістер негізінде индивидуалды және топтық түрінде ұйымдастырылады. Тәрбиелеу жұмыстың негізгі мақсаты – сотталғандардың бостандыққа дайындау, ерік-күшімен жүйке саулығын орнына келтіру, жеке басын аздырмау, қылмысқа бару ниеттерден, ойлардан қайтару, олар өз мінез-құлқына жауапты екендігін түсіндіру, үйрету; жалпы адамгершілік өнегелік қасиеттер негіздерін сақтауға үйрету т.б.

Тәрбиеші офицер қызметкері тәрбиелеу жұмысының негізгі бағыттарын, қағидалары мен жүйесін орындауы шарт: бас бостандығынан айырылғандармен ізгілікті қарым-қатынаста болуы; барлық тәрбиелеу процесі кезінде жалпы адами құндылықтарды сақтау; еңбек және тәрбиелеу шараларына қатысты жаңа ережелерді ескеру; жазаны атқарудағы қарым-қатынасты, түрлі халықаралық нормаларға қатысты қабылданған құжаттарды орындау; дінге байланысты бостандықтарын қамтамасыз ету, небір жағымсыз діни ағымдардан сақтануды қадағалау [3, 588-590 б.].

Қазіргі таңда пенитенциарлы педагогика мен қатар пенитенциарлы психология ғылымыда қарқынды дамып келе жатыр. Екі ғылым саласының ортақ ұқсастығы – қылмыс жасаған тұлғаның психологиялық-педагогикалық, қайта тәрбиелену, биәлеуметтену мәселелері. Өкінішке орай, біз жұмыс жүргізетін Республикалық мемлекеттік мекемеде әлеуметтік педагог штаты әлі күнге дейін орын алмаған, көп жағдайда оның функциясын колония психологы атқарып жүр.

Қызметкердің психологиялық дайындығының болмауы олардың іс-әрекеттерін құрсаулап, шектеп жұмысқа деген қабілеттілігін төмендетеді, олар шұғыл жағдайларға тап болғанда (сотталғандардың топтық тәртіп бұзуы, адамдарды кепілге алуы, тамақтанудан жаппай бас тартуы, қауіп туғызу, шабуыл жасау т.б.) абыржып, қажетті шешім қабылдай алмайды. Мұндай жағдаяттардың алдын алуда жабық мекеме қызметкерлерімен психологтың

арнайы дайындық іс-шаралары мен жаттығулар жүргізуін қажет етеді. Пенитенциарлы қызметкерлерде кәсіби спецификасына қарай келесі психологиялық қиындықтар кездеседі:

1. Сотталушылар мен қызметкерлер арасындағы психологиялық барьер.
2. Эмоционалды қажудың жоғарлығы.
3. Бейімделе алмауға байланысты торығу (стрестік) қалып.
4. «Тұйықталудың» жоғарғы деңгейі.
5. Қарым-қатынас депривациясы.
6. Психикалық өзгерістер, эмоционалды кәсіби күйіну, кәсіби деформация [4, 238-239].

Осыған байланысты қазіргі таңда, түзеу мекемелері жұмысын психологиялық қызметпен қамтамасыз етуге бағытталған оң өзгерістер жүзеге асуда: штаттағы психолог мамандардың көбеюі, түзету мекемесі қызметкерлерінің ортақ мақсат төңірегінде психологтармен бірлесіп ынтымақтастықта қызмет істеуі, психолог мамандардың біліктілігін жетілдіру бағытында арнайы ғылыми-практикалық конференция, семинарлардың, курстардың өтілуі, бірлескен мақалалар шығару, орталықтанған әдістемелік көмектердің ұйымдастырылуы. Дегенмен де бүгінгі таңда шешімін қажет ететін мәселелер баршылық, ең өзектілері мен маңыздылары деп төмендегілерді атап өтуге болады:

1. Психолог мамандардың өз міндеттерін сапалы атқаруы үшін олардың заманауи талаптарға сай ұйымдастырылған даярлықтан өтіп, білімдері мен біліктіліктерін жоғарылатуы қажет.

2. Бүгінгі күннің өзгерістеріне байланысты педагогикалық-психологиялық әдістемелік әдебиеттермен қамтамасыз етілуіне көңіл бөлу.

3. Психолог мамандардың жұмысына материалдық жағдай туғызу: арнайы жабдықталған кабинеттер, жұмысқа ынталандыру факторы ретінде – жалақысын көбейтуді ойластыру және т.с.с. [2, 260].

4. Қорыта келгенде, мекемедегі психологиялық–педагогикалық бибейімделу, биәлеуметтендіру және психологиялық алдын алу жұмыстары психологтың бір ғана өзі атқарса жөн нәтиже бермейді. Бұл жұмыстар басқа мамандармен (колония қызметкерлері, офицерлер және т.б.) бірлесе жоспар құрып, ұйымдастырылып жүргізуді қажет етеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 наурыздағы № 156 қаулысы // «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs>.
2. Акажанова А.Т. Заң психологиясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. –366 б.
3. Дмитриев, Ю.А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2007 – С.576-608.
4. Димитров А.В. Юридическая психология: Краткий курс. – М.: Камерон, 2006. – 288 с.

Абжан А.А., Болтаева А.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЭМОЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектепке дейінгі жас – балалардың эмоционалды дамуы бойынша жұмыстарды ұйымдастырудың ең маңызды кезеңі. Мектеп жасына дейінгі бала әсерлі, әлеуметтік және мәдени құндылықтарды үйренуге ашық, басқа адамдар арасында өзін тануға ерекше ұмтылады.

Балалардың дер кезінде және толыққанды дамуының шарттарының бірі - олардың жақсы, бірқалыпты көңіл-күйде болуы болып табылады. Оған өмірді дұрыс ұйымдастыру қолдау көрсетеді. Дәл осы кезең – мектепке дейінгі жас, барлық іргелі функциялардың жетілу

уақыты, бұл баланы тәрбиелеу мен оқыту үшін ең қолайлы кезең. Туылғаннан 6 жасқа дейінгі кезең баланың бүкіл болашақ өмірі үшін өте маңызды.

Ерте және мектепке дейінгі балалық шақ – бала өмірінің барлық аспектілеріне эмоциялар үстемдік ететін, оның барлық басқа психикалық функцияларын басқаратын және реттейтін кезең.

Мектеп жасына дейінгі баланың эмоциялары, ең алдымен, қоршаған шындықтың жарқын, қызықты объектілерімен әрекеттесу кезінде көрінеді. Эмоционалдық процесстер – бұл баланың психикалық болмысының оның барлық басқа функцияларын зарядтайтын және реттейтін саласы. Эмоционалды бейнелеу және эмоционалды бақылау – тәрбиенің мақсаты мен өнімі. Мектеп жасына дейінгі балада өзін-өзі реттеудің түбегейлі жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуы эмоционалдық бақылауды дамытумен қатар, мінез-құлықтың сыртқы реттелуінен ішкі реттеуге көшуді (ол ішкі мағынаға ие болған кезде) және мінез-құлық мотивтерінің бағыныштылығын орнатуды білдіреді. Өз мінез-құлқын басқару қабілетін дамыту мектепке психологиялық дайындықты қалыптастыратын маңызды сәттердің бірі болып табылады. Ал бұл күрделі процесстер эмоционалды реттеудің әсерінен жүреді [1, б.47-48].

Мектеп жасына дейінгі балалардың дамуында эмоциялық сфера маңызды рөл атқарады: қоғамда орын алып жатырған құбылыстар мен жағдайларды қабылдауға және оны қалай қабылдағанын көрсету үшін қажет. Әр баланың көрсетуге тырысқан мінез-құлықтағы эмоцияларынан ересек адамдар (ата-ана, оқытушы т.б.) балаға оның ұнап тұрғанын, не ашуланып, ызасы келіп немесе ренжігенін байқай алады. Бұлай эмоция арқылы қарым-қатынас орнату, әсіресе, баланың тілі шықпаған, ауызша қарым-қатынас болмаған кезде ыңғайлы. Баланың жасы ұлғайып, өскен сайын, оның эмоционалды әлемі бай және алуан түрлі болады. Базалық, жеңіл эмоциялардан (қорқыныш, қуаныш және т.б.) бала эмоцияның күрделі түрлеріне ауыса бастайды: олар қуану және ашулану, таң қалу және қызыққан дүниесіне қайран болу, аң-таң болу, қызғану және қайғыру, ренжеу, бұлдану және т.б. Эмоциялардың сыртқы көрінісі де өзгеріске ұшырайды. Өйткені, ол енді қорқыныш пен аштықтан жылайтын нәресте сәби емес.

Мектепке дейінгі жаста, яғни 5-7 жасында бала қоғамда қабылданған "сезім тілін" үйрене бастайды – яғни, көзқарастар, күлімсіреу, қимылдар, позалар, қозғалыстар, дауыс интонациясы және т.б. арқылы тәжірибенің ең нәзік реңктерін білдіру формаларын игереді.

Екінші жағынан, бала сезімнің қатал және қатты көріністерін көрсетпей, тежеп ұстап қалу қабілетін игереді. Бес жасар бала, екі жасар бала секілді қорқыныш пен көз жасын ғана көрсетпейді, олар бұл жаста эмоциясын әр алуан түрлі көрсетуге бейім болады. Олар өз сезімдерінің көрінісін басқаруға, оларды мәдени түрде қабылдауға ғана емес, сонымен қатар оларды саналы түрде қолдануға, басқаларға өз тәжірибелері туралы хабарлауға, оларға әсер етуге үйренеді. Бірақ мектепке дейінгі балалар әлі де тікелей және импульсті эмоцияға бай. Олар сезінетін эмоциялар олардың бетінен, тұрысынан, қимылынан, барлық іс-әрекетінен бірден оңай байқалады [2, б. 126].

Эмоциялар өздігінен дамымайды. Олардың өз тарихы жоқ. Жеке көзқарастар мен әлемге деген көзқарастар өзгереді, олармен бірге эмоциялар да өзгереді. Эмоциялық әсер ету арқылы тәрбиелеу өте нәзік процесс. Негізгі міндет - эмоцияларды басу және жою емес, оларды дұрыс бағыттау. Шынайы сезім – тәжірибе – өмір жемісі. Олар ерікті түрде қалыптасуға бейім емес, адам әрекеті барысында өзгертін қоршаған ортаға қатынасына байланысты пайда болады, өмір сүреді және өледі.

Баланы жағымсыз әсерлерден толығымен қорғау мүмкін емес және қажет емес. Олардың балалар әрекетінде кездесуі де оң рөл атқарып, оларды женуге итермелеуі мүмкін. Мұнда қарқындылық маңызды: тым күшті және жиі қайталанатын жағымсыз эмоциялар әрекеттердің бұзылуына әкеледі (мысалы, күшті қорқыныш баланың аудитория алдында өлең оқуына кедергі жасайды), тұрақты бола отырып, невротикалық сипатқа ие болады. Тәрбиеші немесе ересек адам негізінен мектеп жасына дейінгі баланың іс-әрекетін позитивті түрде күшейтуге, іс-әрекет процесінде оның бойындағы жағымды эмоционалдық көңіл-күйді оятуға және

сақтауға бағытталуы керек екені сөзсіз. Екінші жағынан, мектеп жасына дейінгі баланың тек сәттілікке байланысты жағымды эмоцияларды қабылдауға бағдарлануы да өнімсіз. Бір типті жағымды эмоциялардың көптігі ерте ме, кеш пе, зерігуді тудырады. Балаға (ересек адам сияқты) эмоциялардың динамизмі, олардың әртүрлілігі қажет, бірақ оңтайлы қарқындылық шегінде болуы да шарт.

Эмоциялар мен сезімдерді басқару қиын. Ересектер үшін қажетсіз немесе күтпеген балалардың эмоцияларына тап болған кезде мұны есте сақтау пайдалы. Мұндай өткір жағдайларда баланың сезімін бағаламау жақсы - бұл тек түсінбеушілікке немесе негативтікке әкеледі. Баланың басынан өткергенін, сезінгенін басынан өткермеуді талап ету мүмкін емес; оның жағымсыз эмоцияларының көріну формасы ғана шектелуі мүмкін. Сонымен қатар, міндет эмоцияны басу немесе жою емес, баланың іс-әрекетін ұйымдастыра отырып, жанама түрде бағыттау болып табылады. Сыртқы әлеммен әрекеттесе отырып, адам онымен белгілі бір түрде байланысады, есте қалғаны, елестететіні, не туралы ойлайтыны туралы кейбір сезімдерді бастан кешіреді [1, б.212].

Адамның өз ісіне немесе үйренетін ісіне, басқа адамдарға, өзіне деген қатынасын сезіну және эмоция деп атайды.

Сезімдер мен эмоциялар өзара байланысты, бірақ адамның эмоциялық сферасының әртүрлі құбылыстары.

Кішкентай балалардың эмоционалды дамуының негізгі сәттері:

- эмоциялар да нәресте кезіндегідей тұрақсыз және құбылмалы;
- эмоциялар баланың мінез-құлқының мотивтері болып табылады, бұл олардың импульсивтілігін түсіндіреді;

- интеллектуалдық, эстетикалық және моральдық эмоциялар қарқынды дами бастайды, бұл кезеңде жоғары эмоциялар арасында мақтаныш, жанашырлық және ұят сезімі ерекше орын алады;

- сөз белгілі бір қасиеттер мен іс-әрекеттерді бағалау құралына айналатын ерекше шартты эмоционалды мағынаға ие болады.

Мектеп жасына дейінгі баланың эмоционалды дамуының негізгі сәттері:

- эмоцияны білдірудің әлеуметтік формаларын дамытады;
- парыз сезімі қалыптасады, эстетикалық, интеллектуалдық, адамгершілік сезімдері одан әрі дамиды;

- сөйлеу дамуының арқасында эмоциялар саналы болады;

- эмоциялар баланың жалпы жағдайының, оның психикалық және физикалық әлауқатының көрсеткіші болып табылады. [1, б. 228]

Үлкен мектепке дейінгі жастағы эмоционалды дамудың ерекшеліктері, біздің ойымызша, келесідей:

- < бала сезімін білдірудің әлеуметтік формаларын меңгереді;

- < баланың әрекетінде эмоцияның рөлі өзгереді, эмоционалды күту қалыптасады;

- < жоғары сезімдер қалыптасады – адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық;

- < өз іс-әрекетінің эмоционалды нәтижелерін болжай білу қабілеті бар;

- < мектеп жасына дейінгі бала басқа адамдармен эмпатия жасай отырып, эмоционалды қарым-қатынас субъектісіне айналады.

Жоғарыда айтылғандай, эмоционалды саланың дамуы өкілдіктер жоспарын құрумен байланысты. Баланың бейнелі бейнелері эмоционалды сипатқа ие болады және оның барлық әрекеттері эмоционалды түрде қаныққан. Мектеп жасына дейінгі бала айналысатын барлық нәрсе - ойнау, сурет салу, модельдеу, дизайн жасау, мектепке дайындық, анасына үй жұмыстарына көмектесу және т.б. - жарқын эмоционалды бояуға ие болуы керек, әйтпесе әрекет орындалмайды немесе тез құлдырайды. Бала жасына байланысты қызықпайтын нәрсемен айналыса алмайды.

Ең қарапайым эмоционалды тәжірибенің үш жұбы бар.

«Ләззат алу – наразылық таныту». Адамның физиологиялық, рухани және интеллектуалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру ләззат ретінде, ал қанағаттанбау –

наразылық ретінде көрінеді. Бұл қарапайым эмоциялар шартсыз рефлекстерге негізделген. Адамда шартты рефлекстердің механизміне сәйкес «жағымды» және «жағымсыз» күрделі тәжірибелер дамиды.

«Кернеу – шешу». Стресс эмоциясы өмір мен белсенділіктің жаңа немесе ескі жолын құрумен байланысты. Бұл процестің аяқталуы шешу (рельеф) эмоциясы ретінде сезіледі.

«Қозу – тыныштық». Қозу эмоциясы ми қыртысына түсетін импульстар арқылы анықталады. Мұнда орналасқан эмоционалдық орталықтар қыртыстың қызметін белсендіреді. Қыртыстан субкортекстен келетін импульстердің тежелуі тыныштандырғыш ретінде сезіледі.

Сонымен қатар, стеникалық (грекше «stenos» - күш) және астеникалық (грекше «asthenos» - әлсіздік, белсіздік) эмоциялар бар. Стеникалық эмоциялар белсенділікті, энергияны арттырады және көтеріңкі көңіл-күйді, толқуды, көңілділікті тудырады (қуаныш, жауынгерлік толқу, ашу, жек көру). Стеникалық эмоциялармен адамның үндемей қалуы қиын, белсенді әрекет етпеу қиын. Досына деген жанашырлығын сезінген адам оған көмектесудің жолын іздейді. Астеникалық эмоциялар адамның белсенділігін, қуатын төмендетеді, өмірлік белсенділікті төмендетеді (мұң, меланхолия, түңілу, депрессия). Астеникалық эмоциялар пассивтілікпен, ойлаумен, адамды босаңсытумен сипатталады. Эмпатия жақсы, бірақ нәтижесіз эмоционалды тәжірибе болып қала береді.

Сезімдер жылдамдығының, күші мен ұзақтығының үйлесіміне байланысты эмоционалдық күйлердің түрлері бар, олардың негізгілері көңіл-күй, құмарлық, аффект, шабыт, күйзеліс және фрустрация [3, б.48]

Көңіл-күй – әлсіз немесе орташа күшпен және айтарлықтай тұрақтылықпен сипатталатын эмоционалдық күй. Осы немесе басқа көңіл-күй күндерге, апталарға, айларға созылуы мүмкін. Бұл қандай да бір нақты оқиға туралы арнайы тәжірибе емес, «төгілген» жалпы күй. Көңіл-күй әдетте адамның барлық басқа эмоционалдық тәжірибесін «баянды», оның белсенділігінде, ұмтылысында, іс-әрекетінде және мінез-құлқында көрінеді. Әдетте, белгілі бір адамның бойындағы басым көңіл-күйге қарай оны жайдарлы, жарқын немесе керісінше, мұңды, бейжай деп атаймыз. Көңіл-күйдің мұндай басым болуы – мінезге тән қасиет. Белгілі бір көңіл-күйдің себебі жеке немесе әлеуметтік өмірдегі кез келген маңызды оқиға, адамның жүйке жүйесінің жағдайы және оның денсаулығының жалпы жағдайы болуы мүмкін.

Құмарлық та ұзаққа созылатын және тұрақты эмоционалды күй болып табылады. Бірақ, көңіл-күйден айырмашылығы, құмарлық күшті эмоционалды қарқындылықпен сипатталады. Құмарлық белгілі бір іс-әрекеттерге, мақсатқа жетуге деген күшті ұмтылудан туындайды және осы жетістікке көмектеседі. Позитивті құмарлықтар адамның үлкен шығармашылық белсенділігін ынталандырады. Құмарлық – адамға тән қасиетке айналған ұзақ, тұрақты, терең сезім.

Аффекттерді өте күшті, тез пайда болатын және тез ағымды қысқа мерзімді эмоционалдық күйлер (үмітсіздік, ашулану, үрей әсерлері) деп атайды. Адамның аффект кезіндегі әрекеттері «жарылыс» түрінде болады. Күшті эмоционалды қозу күшті қозғалыстарда, сөздің ретсіз сөйлеуінде көрінеді. Кейде аффект қозғалыстардың, позаның немесе сөйлеудің шиеленіс қаттылығында көрінеді (мысалы, бұл жағымды, бірақ күтпеген жаңалықпен бөлісу болуы мүмкін). Аффекттер адам әрекетіне кері әсерін тигізіп, оның ұйымдастырылу деңгейін күрт төмендетеді. Құмарлық жағдайында адам өз мінез-құлқын ерікті түрде бақылауды уақытша жоғалтуы мүмкін, ол бөртпе әрекеттер жасай алады. Кез келген сезімді аффективті түрде сезінуге болады. Аффекттер ерік әлсіреген кезде пайда болады және зәр ұстай алмауының, адамның өзін-өзі ұстай алмауының көрсеткіші болып табылады.

Мектепке дейінгі жас – тұлға дамуының ең маңызды кезеңі. Бұл баланың алғашқы әлеуметтену кезеңі, оны мәдениет әлемімен, жалпыадамзаттық құндылықтармен таныстыру, болмыстың жетекші салаларымен - адамдар әлемімен, заттар әлемімен, табиғат әлемімен және оның алғашқы қарым-қатынастарын орнату уақыты. өзіндік ішкі әлемі. Физикалық, психикалық, әлеуметтік және тұлғалық дамудың қайталанбас ерекшеліктері мектеп жасына

дейінгі баланың танымының және әрекетінің тәсілдері мен формаларының өзіндік ерекшелігінен көрінеді [3, б.102].

Адам өз өмірінде көптеген эмоционалды әсерлерді алады, олардың арасында көптеген жағымсыз, қорқыныштылары бар. Әлеуметтік орта жанжалдар мен күйзелістерден қорғамай, адамның эмоционалды саласын құрып, дамытуы керек. Адамдардың өзара әрекеттесуінің әлеуметтік кеңістігінде эмоционалды реңктер қайта шығарылған кезде, біз тұлғаны дамытатын әлеуметтену туралы айта аламыз, ол стандарттар ретінде қызмет ете алады. Өсіп келе жатқан тұлға өзінің эмоционалды тәжірибесін жақын ортаның эмоционалды тәжірибесімен байланыстыра білуі, эмоционалды сферасын дамытып, түзете алуы керек [4, б.198].

Демек, халыққа білім беру жүйесінің бастапқы буыны болып табылатын мектепке дейінгі білім беру мекемесінің жас мүмкіндіктерімен ғана емес, ондағы балалардың өмір сүру жағдайларымен де айқындалатын өзіндік ерекшеліктері бар. Заманауи балабақша баланың дамуы үшін өмірдің ең жақын және маңызды салаларымен кең эмоционалды және практикалық тәуелсіз байланыс мүмкіндігін алатын орынға айналуы керек. Баланың ересек адамның жетекшілігімен танымдық, белсенділік, шығармашылық, өз қабілеттерін түсіну, өзін-өзі тану бойынша құнды тәжірибе жинақтауы – бұл мектеп жасына дейінгі баланың жас әлеуетін ашуға ықпал ететін әдіс.

Әдебиет

1. Ильин Е. П. Эмоции и чувства // СПб.: Питер., - 2001. – с.752.
2. Изард К. «Психология эмоций» //СПб., - 2007 ,с.176.
3. Кошелева А.Д. Проблема эмоционального мироощущения ребенка //Психолог в детском саду. - 2003 г.- 324 с.
4. Кряжева Н.Л. Развитие эмоционального мира детей// Ярославль: Академия развития.-2007 г. - 208 с.

*Абикеева Н.Н., Бердібаева С.Қ., Кудайбергенова А.Ж.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

АТА-АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ЖҮЙЕСІНДЕ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНВЕСТИЦИЯ БАЛАНЫ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ БҰЗЫЛУЛАРДАН ҚОРҒАУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Қазіргі әлемде инвестиция деген сөздің кең мағынасында күрделі жұмсалым деп түсініледі, осыған орай инвестицияның ең айқын мысалы негізінен банкке түсетін ақша болып табылады. Инвестиция сөзі тек ақшаға немесе материалдық заттарға қатысты қолданылмайды, сонымен қатар эмоционалды түрде де қолданылуы мүмкін. Көптеген мақалаларда эмоционалды инвестиция - бір адамның басқа адамға қандай да бір эмоционалды түрде өзінің сезімдерін инвестициялауын білдіреді, ол белгілі бір адамға немесе затқа бағытталған біздің сезімдеріміз, салынған эмоциялар болуы мүмкін. Сондай-ақ, бұл біздің армандарымыз, үміттеріміз, яғни болашаққа салынған сезімдеріміз. Эмоционалды инвестициялар бізді қарым-қатынастың барлық дерлік салаларын қоршайды, ол ата-аналық, достық, кәсіби және т.б. болуы мүмкін. Біз ең мықты эмоционалды инвестицияны ата-анамыздан аламыз, мысалы, ана балаға махаббат пен қамқорлық сезімін береді. Осыны біз эмоционалды инвестиция деп айта аламыз.

Қазіргі қоғамда отбасы эмоционалды байланыс институты болып табылады және өзіндік «эмоционалды баспанаға» айналды. Дегенмен, кейбір ата-аналар өзін-өзі дамытуды, мансап құруды және армандарын орындауды бірінші орынға қояды, балаларын әжеге, күтушіге, т.б. тастайды. Қандай жағдайда да күтуші немесе әже қаншалықты жақсы болса да, баланы ата-ана тәрбиелеуі керек. Өйткені, ата-ана мен балада ең берік және ажырамас байланысы бар [1, Б. 385].

Яғни, отбасы институты балаға үшін оның өзін-өзі қалыптастыратын, өмір сүру жолын айқындайтын бірінші және негізгі ортасы болып табылады.

Баланың психологиялық саулығында отбасы басым рөл атқаратынын атап өткен жөн. Л.Б.Шнайдер былай деп жазады: «Баланың жеке басының үйлесімді дамуы оның физикалық, психикалық және әлеуметтік салауаттылық жағдайы ретінде анықталған денсаулығын сақтау және нығайту кезінде мүмкін болады. Психикалық денсаулық баланың эмоционалдық және когнитивті әл-ауқатын, мінезінің дамуын және жеке басының дамуын қамтиды. Бала өзінің өсіп-жетілуіне қажеттінің бәрін отбасынан алады. Өз кезегінде отбасыда бала тарапынан белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандырады» [2, Б. 461]. Екі бағытта да баладан отбасына және керісінше жүретін белгілі бір өзара тәуелділік пен өзара әсер бар екені көрінеді.

Баланың психологиялық денсаулығы, отбасында ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың қандай болатынына тікелей байланысты екенін айту маңызды. Ата-ана және бала арасындағы жақсы қарым қатынас баланың қауіпсіз және оң психологиялық денсаулығын қамтамасыз етудің негізі. Отбасы мүшелері арасындағы эмоционалдық байланыстың дәрежесі ата-ананың бір-біріне қаншалықты жақын және адал болуына және олардың баламен қарым-қатынасына байланысты. Бұл байланыс неғұрлым жақын және күшті болса, балада одан әрі проблемалар мен бұзылуларды болдырмау оңайырақ болады. Мұндай байланыс отбасындағы қолайлы психологиялық климаттың бір белгісі болып табылады. Егер отбасында үнемі қақтығыстар болса, негативтілік танытса, онда мұның бәрі психикалық денсаулықтың проблемалық қалыптасуына ықпал етеді және баланы депрессиядан, стресстен, психикалық шиеленістен және оң эмоциялардың тапшылығынан, яғни психосоматикалық бұзылыстардан қорғай алмайды.

Баланың психологиялық денсаулығына құрбы-құрдастары, сыныптастары, ұстаздары және баланы отбасынан тыс қоршап тұрған барлық нәрсе әсер ететініне назар аудармау мүмкін емес. Және бұл әсер әрқашан оң бола бермейді. Ата-аналар өз кезегінде баланың жақсылық пен жамандықты айыра білуіне, кіммен дос болу керектігін, кіммен арақашықтықты сақтау керектігін түсінуін қадағалауы керек. Ата-ана баламен үнемі сөйлесіп, оның өміріне қызығушылық танытуы керек [1, Б. 386].

Егер бала ата-анадан эмоционалды қолдауды, сондай-ақ эмоционалды инвестицияны алмаса, бұл әртүрлі психосоматикалық бұзылулар мен ауруларға әкелуі мүмкін. Өздеріңіз білетіндей, психосоматикалық аурулар немесе бұзылулар бұл пайда болуы мен дамуы көбінесе жүйке-психикалық факторлармен, жедел немесе созылмалы психологиялық жарақат тәжірибесімен және жеке адамның эмоционалдық реакциясының ерекшеліктерімен байланысты болатын физикалық функциялардың бұзылуын білдіреді. Яғни ағза бұзылыстарының пайда болуы, бұл эмоционалдық стресске, психологиялық мәселелерге немесе жарақатқа негізделген [3, Б.6-7]. Балаларда көбінесе психосоматикалық аурулардың туындауы ата-аналардың назарын аудару үшін қызмет етеді. Бұл қорғаныс пен сенімділіктің қажеттілігінің жетіспеушілігін білдіреді. Бала ата-анасының эмоционалды байланысын сезінбеген кезде пайда болады. Осылайша, балаға жақын адамдарынан сүйіспеншілік, қамқорлық және түсіністік сезімдері жетіспеген жағдайда пайда болады деп болжауға болады.

А.А.Баранов, Р.К.Махмутова және Т.В.Шрейбер жүргізген эмпирикалық зерттеу мысалында жас балаларда психосоматикалық бұзылулардың қалыптасуындағы ана мен бала қатынасы факторының әсерін көруге болады. Олардың зерттеуіне бір жарым жастан үш жасқа дейінгі балалары бар 60 ана қатысты. Негізгі топтағы 30 балада психосоматикалық бұзылулар болды: асқазан-ішек жолдарынан – 10 бала, тері аурулары бар – 10 және тыныс алу жүйесінен зақымы бар – 10 бала таңдалды. Бақылау тобы немесе салыстыру тобына дені сау балалардың 30 аналары кірді.

Осы зерттеудің нәтижесінде алынған деректерді айтып жіберсек. Әйелдердің екі тобындағы ана мен баланың өзара әрекеттесу көрсеткіштерін салыстыру кезінде психосоматикалық бұзылыстары бар балалардың аналары ата-аналық сезімталдық көрсеткіштерінің төмен деңгейімен сипатталатындығы анықталды: олар баласының психоэмоционалды жағдайын дұрыс қабылдай және тани алмайды, оның себептерін түсінуде

қиындықтарға тап болатыны көрсетілді. Олар өз балаларын жеткіліксіз қабылдайды, бұл өзара әрекеттесу жағдайында ата-аналардың амбивалентті сезімдерінде, баланы сөзсіз қабылдаудың қиындықтарында көрінеді. Сондай-ақ, балаға эмоционалды қолдау көрсету қабілетінің төмен деңгейіне, өзара әрекеттесу кезінде баланың жағдайына назар аудармауына, оның эмоционалды жағдайына әсер ете алмауына назар аударылады.

Осылайша, психосоматикалық бұзылулары бар балалары бар аналар үшін эмоционалды қарым - қатынас арқылы анықталған ата-ананың мінез-құлқының төмен көрсеткіштері тән екені анықталды. Яғни олар-өзара әрекеттесу кезінде баланың психоэмоционалды жағдайына әсер ету бағыты мен қабілеті төмен екені көрінді. Асқазан-ішек жолдары және тері аурулары бар балалары бар аналар үшін баланы сөзсіз қабылдаудың көрсеткіштері, дене байланысына деген ұмтылыс, баланың жағдайына әсер ету қабілеті жиі төмен екені кездесті. Тыныс алу жүйесінің аурулары бар балалары бар аналар онымен өзара әрекеттесу кезінде баланың жағдайына бағдарланудың төмен деңгейімен ерекшеленді. Ана мен бала арасындағы эмоционалды байланыстардың бұзылуы, ана мен баланың өзара әрекеттесуінің үйлесімсіздігі ерте жаста психосоматикалық бұзылулардың пайда болуына және одан әрі дамуына себеп болуы мүмкін, сонымен қатар баланың психикалық дамуының тежелу қаупі факторына әкелуі мүмкін [4, Б. 130-132].

Көріп отырғаныңыздай, отбасы — бұл бала, тұлға қалыптасатын орта. Баланың психикалық денсаулығын нығайта алатын немесе оны бұзатын тек отбасы ғана. Отбасының дұрыс өзара әрекеттесу процесі, сондай-ақ эмоцияларды беруі баланы әртүрлі психосоматикалық бұзылулардан қорғайды. Ал қазіргі әлемде балалардың психосоматикасын емдеу коррекция арқылы жүреді, бірақ баламен бірге барлық отбасы мүшелері қатысуы керек. Ата-аналар үшін кез-келген эмоция, мінез-құлық немесе іс-әрекет әрқашан баланың денсаулығы жағдайында көрінетінін түсіну маңызды.

Әдебиет

1. Иванова Е.А. Семья как фактор психологического здоровья детей // Молодой ученый. — 2019. — № 46 (284). — С. 385-387. — URL: <https://moluch.ru/archive/284/63939/>.
2. Шнейдер Л.Б. Семейная психология: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.—М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006.— 768 с
3. Собенников В.С., Белялов Ф.И. Психосоматика. Иркутск: Издательство ИГУ, 2008. 170 с.
4. Баранов А.А., Махмутова Р.К., Шрейбер Т.В. Материнско-детское эмоциональное взаимодействие как фактор формирования психосоматических расстройств у детей раннего возраста // Вестник Марийского государственного университета. 2018. Т. 12. № 1- С. 129-132

*Adilova E.T., Aimaganbetova O.Kh., Liyasova A.A., Borbasova G.N.
(Republic of Kazakhstan, Almaty,
Al-Farabi Kazakh National University)*

VALUE PROBLEM IN WESTERN PSYCHOLOGY: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS

«Value problem» is one of the most important for sciences, the focus of which is on human being and society. This is reflected in the emergence of numerous concepts and theories of values. Analysis performed of socio-psychological concepts of values and value orientations allows us to distinguish the main approaches to interpretation of these concepts and their determinants. However, regardless of the context on research in modern socio-economic conditions, values are considered as the integrative basis not only of an individual, but also of community (social, ethnic, confessional) in general. Based on this approach, value problem in Western psychology are considered in the context of theoretical and methodological analysis. Purpose of this article is to present the main theoretical and methodological approaches on study of values and value orientations.

At the beginning of the XXth century, problem of studying values initially interested American social psychologists W. Thomas and F. Znaniecki, who singled out only significant characteristics for humans as values. They believed that each value is determined by the activity of a person and system of their adhered certain values. Moreover, values can be created and destroyed by people themselves, and not only in the process of activity, but also in interaction between them. Highlighting economic, social, spiritual, religious, scientific, and other values, they included in this list of values and human being themselves [1].

Starting from the 20-30 years of the XXth century, E.Fromm, K.Rogers, A.Maslow, F.Kluckhohn and F.Strodtbeck, G. Allport, M. Rokeach, G. Hofstede, H.Triandis, S. Schwartz and others took up the most active study of this problem.

E.Fromm in the work named «Flight from freedom» connects values with the needs of a person - from their need for survival and security to the need for self-realization, while separately highlighting the need for a value system. He wrote the following «a system of views, values is needed to help us navigate the world around us. The lack of values leads to spiritual death of individual from loneliness and the lack of life meaning, moreover the connection «with some ideas, moral values or at least social standards - and gives them a sense of community and belonging» [2]. In consequence of the value system, a person can organize the huge number of motivation and stimulus that they encounter throughout their life. E. Fromm believed that a person has the need to allocate certain norms and values in accordance with which they should live. Proceeding from this conclusion, the American psychologist marked out two categories of values - it is officially recognized and realized to which they carried religious and humanistic values and also so-called valid, unconscious, being generation of a social system which are direct motives of human behavior, and that accurately structured and forming a certain hierarchy [2].

As psychological factors that determine people's social behavior, he identifies values and attitudes, and examining their relationship, concludes that values, unlike attitudes, are not only abstract, but become the most important in people's lives. Proceeding from the fact that human values are rather few and organized in systems he allocated two types of values - terminal (values - the purposes) and tool (values – the means). To the terminal, he considered the belief that some ultimate goal of individual existence from a personal and social point of view is worth striving for this.

Furthermore, he divided instrumental values into the following groups - ethical, values of communication, and values of business; individualistic, conformist, altruistic; self-affirmation, acceptance of other people, etc. Moreover, M. Rokeach viewed instrumental values as beliefs that some way of acting or personality properties are preferable in any situation [3].

Highlighting terminal and instrumental values, he reasoned that fundamental individual values are laid down in a distant childhood of person in the process of socialization and therefore they will almost not be able to be changed in adulthood. In this regard, it becomes very important for him to question how values and social behavior can change, despite their relative stability.

According to M. Rokeach, transformations of values in a hierarchical position will occur only when a person realizes objectively existing contradictions between individual values, i.e. when a person places himself in a state of «confrontation». Also important is the conclusion of M.Rokeach that a change in values will occur when a person realizes the discrepancy between some values, which leads to the formation of a dissatisfaction sense with himself. Conversely, value stabilizes when a person is satisfied with himself and his actions. The «Methodology for studying value orientations» proposed by M. Rokeach itself is based on direct ranking on 18 points of terminal and instrumental values [3]. In the modern period, using this technique, many applied studies are still being carried out, confirming that all our actions are the result of our prevailing values.

Following M.Rokeach, the S.Schwartz and W.Bilsky also divided all values into terminal and instrumental. They attributed to terminal values those certain final states and goals of human activity that are revealed in manifestations of faithful friendship, wealth, «peace» on Earth, etc.).

Instrumental values - they attributed the principles of human action, as well as the models and methods of their behavior. Therefore, in particular, this type of values, in their opinion, can include

values that are revealed in the ability to serve, willingness to forgive, respect for the elders, the ability to set goals independently, etc.

Based on this, he drew attention to the fact that with all differences in values taking into account all cultures there are common values and their understanding, uniting all human society:

- 1) values - beliefs related to emotions, and not objective cold ideas;
- 2) values - human goals and behavior that contribute to the achievement of these goals;
- 3) values - abstract goals that are not limited to certain actions and situations;
- 4) values - standards or criteria that guide the choice of action mode or the assessment of people and events;
- 5) values - system of value priorities, ordered in importance relative to each other.

Basis on the motivational types of values allocated to scientists are motivational goals determined by the need of biological organism to be an individual, the need for coordinated social interaction and the need of group for survival and well-being.

In all three countries, a pathway model tested with traditional values predicting mental health mediated by social support and modern values. As the study showed, traditional value orientations were strongest in China, followed by Russia and Germany. Modelling conducted during the study with structural equations confirmed the hypothesis of mediated effect concerning mental health on value orientations in general. Traditional value benevolence presupposes social support, while modern value self-direction presupposes only - sustainability. The study concluded that value orientations are a sensitive tool for empirically describing intercultural differences. Systematization and analysis of the study findings proved that personal value orientations are significant predictors of mental health. Thus, a study of personal values has

Thus, the Czech psychologist has proved the hypothesis that the influence of values on traits largely occurs at a conscious level and has a cognitive basis. Moreover, it can change in the long run and modify its polarity in response to strong confrontations with social environment, while the strength and polarity of influence on personal traits concerning values remain stable over time [4].

Thus, the analysis of main approaches to the study concerning value issues in foreign studies has shown great interest in this problem. Assessment of these approaches and concepts showed that in the context of psychology, value orientations are considered as values shared by individuals, acting as goals of life and main means of achieving these goals and, therefore, acquiring the function of the most important regulators on individuals' behavior. Therefore, in psychology, much emphasis is placed not on the study of values, as such, but on the study of value orientations, which are a special subjective, individualized and motivated reflection in the psyche and consciousness of person, group of values at a particular stage of socio-political and economic development.

References

1. Thomas W. Metodologicheskie zametki / U. Tomas, F. Znanetskiy // Amerik. soc. mysl' / pod red. V.I. Dobren'kova [Methodological notes / W. Thomas, F. Znanetsky // Americ. social thought / ed. in and. Dobrenkova] (M., 1994. - p. 335-337). (In Russian).
2. Fromm E. Begstvo ot svobody. Chelovek dlya sebya: per. s angl. [Escape from freedom. A man for himself: trans. from English] (M.: AST, 2006. - p. 33-34). (In Russian).
3. Rokeach M. Priroda chelovecheskih cennostej [The nature of human values] // (Free Press, 1973: 20-28). (In Russian).
4. Anýžová P. The Social-Psychological Context of Human Values: The Reciprocal Relationship between Personality Traits and Value Orientations//Sociologický časopis / Czech Sociological Review 2017, 53(3): 393-426.

ОТБАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЛИМАТЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ САУЛЫҒЫНЫҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Отбасы – тәрбиенің негізгі институты. Баланың өміріндегі ең маңызды орынды отбасы алады, өйткені нәресте балалық шағында отбасында нені алса, ол өмір бойы сақтайды. Отбасында бала тұлғасының іргетасы қаланады.

Әрбір отбасы белгілі бір ережелер, заңдар мен тыйымдар қолданылатын өзінің жеке шағын әлемі. Әр отбасында қарым-қатынас әртүрлі дамиды: бірінде бәрі өзара сыйластыққа, сенімге, сүйіспеншілікке негізделсе, екіншісінде, керісінше, өзара түсіністік, қолдау, сүйіспеншілік жоқ. Бұл әр отбасында билейтін өз климаты. Ауа-райы сияқты, отбасындағы климат құбылмалы болуы мүмкін: кеше бейбітшілік орнаған жерде ертең нағыз дауыл болуы мүмкін.

Мұндай отбасылық «ауа-райының» көрсеткіші, әрине, балалар. Олар отбасы ішіндегі климаттың көрсеткіші болып табылады. Мамандар отбасының психологиялық климаты – бұл көңіл-күйдің, эмоцияның, тәжірибенің, бір-біріне және басқаларға деген көзқарасының, кез келген оқиғаға жалпы көзқарасының жиынтығы дейді.

Отбасының психологиялық климаты сәттілік факторы ретінде жанұя ішіндегі қарым-қатынастардың тұрақтылығын анықтайды және балалардың да, ересектердің де дамуына үлкен әсер етеді!

Бала және жас ерекшелік психологиясын А.Н. Леонтьев, В.С. Мухина т.б., көптеген зерттеушілер қарастырған. М.И. Лисинаның басқаруымен психикалық дамуы және мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу лабораториясында зерттеуден өткен [1,126.]. Осы лабораториялық зерттеулердің нәтижесінде балалардың бірінші қарым - қатынасының пайда болуын және өзгеріп отыруын зерттеді. Танымал психологтар Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейннің пікірлері бойынша баланың психикасының дамуы әке - шешесінен балаға ауысады. Балалық шақта бала отбасынан алған тәлім - тәрбие арқасында психикасы қалыптаса бастайды. Сонымен қорыта айтқанда, психика көптеген өзгерістерге ұшырап отырады. Балаға тек ересектермен ғана қарым - қатынас жасап отыруы мүмкін емес, ол өз қатарындағы балаларға тартып тұрады.

Әрқайсымыздың өміріміздегі отбасының маңыздылығын асыра бағалау қиын. Бізге қолдау, қолдау, жылулық, қарым-қатынас дағдыларын, тіпті махаббаттың алғашқы сабақтарын беретін отбасы. Отбасында біз бірінші қиындықтарға тап боламыз және бірінші қателік жасаймыз. Ал отбасы берекелі болған сайын балаға көбірек көңіл бөлінсе, ол өмірде өзін сенімді сезінеді [2].

Қазіргі психологтардың, педагогтардың және отбасылық тәрбие тәжірибесінің зерттеулерінде (А.Я. Варга, В.К. Котырло, А.С. Спиваковская, В.Я. Титаренко және т.б.) отбасылық қатынастардың баланың әлеуметтік тәжірибесін қалыптастыруға әсерін көрсетеді.

Мамандардың пікірінше, отбасы тәрбиенің оң және теріс факторы ретінде әрекет ете алады.

Балаға жағымды әсер барлық отбасы мүшелерінің: анасының, әкесінің, әжесінің және т.б. сүйіспеншілікпен, қамқорлық пен ілтипатпен көрінеді. Сәби дүниеге келгенде ең бірінші көретін адам - анасы мен әкесі. Баланың өмірінде бірінші рет отбасындағы ең жақын, ең қымбат адамдарынан басқа ешкім оған соншалықты құрметпен, сондай сүйіспеншілікпен қарамайды. Бала үнемі ата-анасының бақылауында, ол ешқашан жалғыз қалмайды. Ата-ананың арқасында сыртқы әлеммен алғашқы танысу орын алады, нәресте алғашқы қадамдарды үйренеді, сондықтан нәресте өмірінің алғашқы жылдарында отбасының, яғни ата-ананың рөлі өте үлкен.

Бірақ оң әсер етумен қатар, отбасы балаға үлкен зиян келтіруі мүмкін. Теріс фактор ата-аналардың мінез-құлқында көрінеді, өйткені олардың баланың дамуына әсері өте үлкен. Балалар өмірінің алғашқы жылдарында көрген-білгенін ерекше қабылдайтынын білеміз. Олар ана мен әкенің мінез-құлқын өте тез көшіріп, көрсетеді, көбінесе бұл жақсы немесе жаман деп ойламайды. Осыған байланысты ол белгілі бір көзқарастар мен көзқарастарды қалыптастырды.

Бала өз басына балаларына тәрбиенің белгілі бір үлгісін құра бастайды, сондықтан ата-ана мен баланың мінез-құлқы өте тығыз қарым-қатынаста екенін есте ұстаған жөн. Г.В.Окопов пен Г.М.Андреева ата-ана мінез-құлқының бірнеше үлгілік үлгілерін және олардың баланың дамуына ықпалын анықтайды [3,4]:

1. Көңіл көтеретін ата-аналар – сәбилерін шектен тыс жақсы көретін және білім беруде ешқандай қатаңдық қолданбайтын ата-аналар. Мұндай отбасында балаларға бәріне рұқсат етілген, олар үшін ештеңеде тыйым жоқ, бәріне рұқсат етілген және рұқсат етілген. Айтқандай, бала не қызық көрсе де, жыламаса. Әдетте, мұндай ата-аналар өздеріне және өз мүмкіндіктеріне сенімді емес балаларды өсіреді. Олардың өзін-өзі бағалауы өте төмен және өмірде өздерін жүзеге асыру қиын.

2. Ата-ана мінез-құлқының тағы бір үлгісі - немқұрайлы ата-аналар. Бұл модельді ең қорқыныштылардың бірі ретінде анықтауға болады. Мұндай ата-аналар өз баласының өміріне мүлдем қызығушылық танытпайды. Олар өз балаларына ешқандай қарапайым мінез-құлық ережелерін үйретпейді, оларға дұрыс сүйіспеншілік, қамқорлық пен көңіл бөлмейді, мұндай ата-аналар балаларын жай ғана жақсы көрмейді деп айтуға болады. Ал мұндай отбасындағы балалар өз еркімен қалады. Негізінен бұл мінез-құлық моделі белгілі бір тәуелділік немесе психологиялық жарақат алған ата-аналарда байқалады. Ал бұдан олар өздерін ғана емес, балаларды да зардап шегеді. Міне, сондықтан мұндай мінез-құлық үлгісі қауіпті, өйткені мұндай отбасындағы балалар өте тұйық болып өседі және психологтардың көмегінсіз жасай алмайды.

3. Күшті ата-ана. Бұл тағы бір қауіпті әрекет. Мұндай ата-аналар балаларын тәрбиелеуде қатал, сүйіспеншілік пен мақтау сөздерін сирек айтады және ешқашан сезімін көрсетпейді. Мұндай отбасыларда балаларға мінез-құлықтың нақты шекаралары беріледі. Мұндай көзқараспен ата-аналар өте дөрекі және қатыгез адамды тәрбиелеуге тәуекел етеді. Көбінесе мұндай балалардың тағдыры олар қалағандай болмайды.

4. Құрметті ата-ананың үлгісі – бала тәрбиесіндегі ең қолайлы үлгілердің бірі. Бұл балаларды өсіргенде сәбіз және таяқша әдісін қолданатын ата-аналар. Олар балаларына қатал, бірақ сонымен бірге оларды өте жақсы көреді және оны жасырмайды. Мұндай тәрбие ата-ана мен бала арасындағы тығыз қарым-қатынасқа негізделген. Балалар қандай жағдай болса да, оларға әрқашан көмектесетінін және ешқашан кетпейтінін біледі.

Мұндай отбасыларда балалар ешқашан ата-ана махаббатынан айырылмайды. Бала өзін сенімді сезінеді және қателесуден қорықпайды. Әдетте, мұндай ата-аналардың балалары мәселелерді өз бетімен шешеді, өз әрекеттеріне сенімді және өзін-өзі бағалауы жоғары. Ең бастысы, ата-аналар ешқашан жалғыз қалмайтынына сенімді бола алады [5].

Біздің ойымызша, балалардың мінез-құлық үлгілері ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынасты айқын көрсетеді. Баланың дамуы мен тәрбиесінде отбасы маңызды рөл атқаратынын есте ұстаған жөн. Отбасында өзара түсіністік пен сүйіспеншілік болған кезде ғана бала психологиялық тұрғыдан сау болатынын есте сақтаңыз. Баланың мінез-құлқы мен дамуына ата-ананың бүгінгі ықпалы ата-ананың болашағы!

Қорытындылай келе, отбасылындағы жайлылық балалардың тұлғалық қалыптасуының негізін құрайды деп айта аламыз. Бұл бала отбасында өзін жайлы сезінетінін, оның үрейленуіне негіз жоқтығын, ата-аналардың арасында жанжалдардың болмауын білдіреді, бұл қолайлы отбасылық климаттың қалыптасуына ықпал етеді. Әдетте, мұндай отбасылардың балалары тыныштықпен, мейірімділікпен ерекшеленеді және құрдастарымен қарым-қатынаста қиындықтарды бастан кешірмейді.

Әдебиет

4. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Издательство «Смысл», 2020.
5. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений/Г.М. Андреева. — 5-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2003. — 364 с.
6. Бортов Р.В. Семейные отношения. — М.: Проспект, 2000. - 250 с.
7. Юденкова И.В., Воронцова Н.И. Влияние внутрисемейных отношений на личностное развитие ребенка.- Материалы Международной научно-практической конференции. - Пенза: Социосфера, 2011. — С. 135–138.
8. Шнейдер Л.Б. Семейная психология. Антология. – Академический проект Трикста, 2020.

Айтышева А.М.

*(Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті)*

БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА КӘСІБИ ДЕФОРМАЦИЯНЫ ЕСКЕРУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бастапқыда кәсіби деформация адамда қалыптасқан кәсіби стереотиптердің оның өмірінің басқа салаларына таралуымен, соның ішінде кәсіптен және қарым-қатынастан тыс мінез-құлықпен байланысты болды [1]. Алғаш рет «кәсіби деформация» терминін кәсіптік қызметтің адамға жағымсыз әсерінің белгісі ретінде Питирим Сорокин енгізді. Кәсіби деформацияны өз еңбектерінде С.Г. Геллерштейн, Е.И. Рогов, А.К. Маркова, Е.Ф. Зеер, С.П. Безносков, Р.М. Грановская сияқты ғалымдар сипаттаған. Зерттеушілер тұлғаның кәсіби деформациясын, қызметтің кәсіби деформациясын, еңбек тәртібінің кәсіби деформациясын бөліп көрсетеді.

Кәсіби деформацияға ең бейім болатындар адамдармен жұмыс істейтін құқық қорғау органдарының қызметкерлері, әскерилер, басшылар, депутаттар, шенеуніктер, әлеуметтік қызметкерлер, мұғалімдер, дәрігерлер, психиатрлар, сатушылар, психологтер сияқты мамандар. Олар үшін кәсіби деформация адамдарға деген формальды, функционалдық қатынаста көрсетілуі мүмкін [2]. Әлеуметтік кәсіптер саласында да, техникалық кәсіптерде де кәсіптік деформациялар белгілі бір мамандыққа байланысты әртүрлі тәсілдермен көрінеді: мұғалімдер үшін авторитарлық және категориялық пайымдауларда; психологтер мен психотерапевтерде – адамның өзінің мотивтері мен мақсаттарын есепке алмай, басқа адамды манипуляциялауға, әлемнің белгілі бір бейнесін оған таңуға ұмтылуында; программистер үшін – әртүрлі өмірлік жағдайлардан қателерді іздеу тенденциясында, алгоритмдеу байқалады [3].

Кәсіби деформацияның жиі кездесетін себептері кәсіби маманның қарым-қатынас жасауға мәжбүр болатын жақын ортасының ерекшеліктерімен, оның қызметінің ерекшеліктерімен байланысты болатыны сөзсіз. Психологиялық әдебиеттерде кәсіби деформацияның пайда болуына әкелетін факторлардың үш тобын ажыратады: қызмет ерекшелігіне байланысты факторлар, тұлғалық факторлар, әлеуметтік-психологиялық сипаттағы факторлар.

Мамандықтың жеке тұлғаға әсер ету мәселесі отандық және шетелдік ғалымдардың назарында болғанымен әлі де жеткілікті зерттелмеген. Кез-келген даму процесі сияқты, кәсіби даму адамға тек психикалық жаңаруды ғана емес, сонымен бірге жеке тұлғаның деструктивті өзгерістерін де әкеледі. Теріс жаңарулардың маңызды бөлігі көптеген авторлар үшін кәсіби деформациялар ретінде анықталатын өзгерістер тобы болып табылады (А. К. Маркова, Э.Э. Зеер, Л.М. Митина, А.Л. Свеницкий). Зерттеушілер деформациялар еңбек жағдайлары мен жас ерекшеліктерінің әсерінен дамып, тұлғалық профильдің конфигурациясын бұрмалап, кәсіби қызметтің өнімділігіне теріс әсер ететінін атап өтті.

Кәсіби деформацияларды қарастырған кезде, кәсіпқой (профессионал) - бұл тұтас адам деген түсінікті ескеру керек. Сәйкесінше, оның барлық деңгейлері (индивид, тұлға, қызмет субъектісі және даралық) кәсіби қызметті ұзақ мерзімді орындау процесінде деформациялық

өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Бұл деструктивті өзгерістер кәсіби қызметте, кәсіби мінез-құлықта (кәсіби қызметке кіру және одан шығу кезінде), сондай-ақ кәсіби және кәсіби емес қарым-қатынаста көрінеді.

А.К. Маркованың айтуы бойынша, «деформация» – кәсіби маманның бір тұтастылығын бұзады, бейімділігін, тұрақтылығын төмендетіп, іс-әрекетінің өнімділігіне теріс әсер етеді. Сондықтан қазіргі таңда қызметкерлердің деформацияларын анықтап, оны жеңудің психотехнологиялық жолдарын қарастырып, кәсіби деформацияның алдын алып коррекция жасау өзекті мәселелердің бірі болып отыр [3].

Кәсіби деформация кәсіп пен қызметтің психологиялық үлгілерінің «бұрмалануы» немесе олардың деструктивті құрылысы ретінде қарастырылады [4]. Деструктивті мінез-құлық агрессивтілікке негізделі отырып, адамдарға немесе қоршаған әлемнің басқа объектілеріне физикалық, моральдық немесе басқа зиян келтіруге бағытталған, оларға қарсы зорлық-зомбылықпен байланысты әрекеттерде көрінетін агрессивті мінез-құлық ретінде қарастырылады. Деструктивті мінез-құлық жеке адамдар мен әлеуметтік топтарды өмірдің стресстік сипатына бейімдеудің балама тәсілі.

С.П. Безносовтың пікірінше, басқа адаммен кәсіби қарым-қатынас міндетті түрде соңғысының осы жұмыс субъектісіне кері әсерін қамтиды. Кәсіби деформациялар түрлі кәсіп өкілдерінде әр түрлі көрінеді [5].

Кәсіби деформацияны адамның іс-әрекеті мен жүріс-тұрысы арқылы да анықтауға болады. Деформация кәсіптің әсері арқылы адамның физикалық және психикалық күйіне әсер етеді. Бұл әсер теріс сипатқа ие. Кәсіби деформацияның пайда болу механизмі аса күрделі. Алғашында еңбектің жағымсыз шарттары кәсіби іс-әрекетте, жүріс-тұрысында негативті өзгерістер тудырады. Содан кейін, қиын жағдайлардың қайталануына байланысты теріс өзгерістер жиналып қарым-қатынаста, күнделікті өмір барысында көріне бастайды. Алдын ала, уақытша негативті психикалық жағдай мен бағдар пайда болса, одан кейін жағымды қасиеттер жоғала бастайды. Кейін, жағымды қасиеттер орнына жұмысшының жеке бас профилін өзгеріске әкелетін негативті психикалық қасиеттер пайда болады.

Кәсіби деформация адамның еңбек іс-әрекетінде туындауы өте күрделі және психиканың түрлі қырларына (мотивациялық, когнитивті, тұлғалық), қасиеттеріне әсер етеді. Тар мағынада, кәсіби деформация - бұл адамның кәсіби қызметіне және психологиялық құрылымына теріс әсер ететін психологиялық өзгерістер. Кәсіби деформацияның пайда болуына қызметкердің маңайындағылардың әсерімен кәсіби іс-әрекетінің өзіндік ерекшеліктері ықпал етеді. Мұғалімнің кәсіби деформациясының көрінуі сабақ кезіндегі белгілі бір уақытта жасанды түрде, тіпті параноидтық сипатта оқушылардың жұмысынан қателіктер іздей бастайды. Үйде "деформацияланған" мұғалім туыстарының іс - әрекеттерін бағалай бастайды, кейде тым қатал (ойша барлығын 5 балдық шкала бойынша) көрінуі мүмкін, көшедегі бейтаныс адамдардың іс-әрекеттерінің дұрыс не бұрыстығын талдайды, мәдениеттің болмауына не төмендігіне наразы болады, және т. б.

Кәсіби деформацияның тағы бір маңызды себебі - еңбек бөлінісі және тар мамандандыру. Көптеген жылдар бойғы күнделікті жұмыс типтік міндеттерді шешу бойынша тек кәсіби білімді жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар кәсіби әдеттерді, стереотиптерді қалыптастырады, ойлау стилі мен қарым-қатынас стилін анықтайды. Адаптивті деформация кезінде тұлғаның нақты іс-әрекет шарттарына пассивті бейімделуі орын алады, оның нәтижесінде адамда конформизмнің жоғары деңгейі қалыптасып, ол ұйымда қабылданған мінез-құлық үлгілерін сөзсіз қабылдайтын болады. Деформацияның неғұрлым терең деңгейі қызметкердің тұлғалық қасиеттерінің, соның ішінде билеп-төстеушілік, эмоциялылықтың төмендеуі және қатаңдық тәрізді теріс сипаттағы өзгерістердің орын алуымен сипатталады.

Кәсіби деградация деп аталатын кәсіби деформация дәрежесі адамның моральдық көзқарастарын өзгертеді, кәсіби тұрғыдан тұрақсыздыққа апарды. Адамның тұлғалығы тұтас және тұрақты құрылым болғандықтан, ол деформациядан қорғанудың образды жолдарын іздейді. Мұндай психологиялық қорғаудың бір тәсілі - бұл эмоциялық күйзеліс синдромы. Синдромның негізгі себебі - қызметкерге қойылатын талаптар мен оны орындаудың нақты

мүмкіндіктерінің сәйкес келмеуі. Егер қызметкер бастықтың бұйрығын орындауды абыройлы іс деп санап, бірақ оны объективті түрде орындай алмаса стресс пайда болады. Бұл өз кезегінде жұмыс сапасының нашарлауына, әріптестерімен қарым-қатынастың бұзылуына апарып соқтыруы мүмкін.

Көбінесе бұл синдром қызметкерлердің тәуелсіздікке деген ұмтылысы және олар жауап беретін нәтижелерге жетудің әдістері мен әкімшіліктің қатаң, иррационалды саясаты арасындағы сәйкессіздіктен туындайды. Күрделі бақылау нәтижесінде өз қызметінің пайдасыздығы сезімі пайда болады. Жұмыс үшін тиісті сыйақының болмауын қызметкер өз жұмысының мойындалмауы ретінде сезінеді, бұл да апатияға, ұжымның істеріне эмоциялық қатысудың төмендеуіне, әділетсіздік сезімінің пайда болуына және күйзеліске әкелуі мүмкін.

Адамның осы принциптері мен құндылықтары және жұмыс ұсынатын талаптар арасында сәйкессіздік болған жағдайдында қызметкер үшін осы жұмыс орнында қалу маңызды болса, онда біртіндеп жеке принциптерді бұзуға тәуелділік пайда болады, олардың эмоциялық маңызы төмендейді.

Жеке тұлғаның мамандықты игеруі сөзсіз оның құрылымындағы өзгерістермен бірге жүреді, бір жағынан, қызметтің сәтті жүзеге асырылуына ықпал ететін қасиеттер күшейіп, қарқынды даму бастаса, екінші жағынан, осы процеске қатыспайтын құрылымдар да өзгеріске түсіп, басылуы немесе тіпті жойылуы мүмкін. Егер бұл кәсіби өзгерістер теріс деп саналса, нақты айтқанда, жеке тұлғаның тұтастығын бұзатын, оның бейімделуі мен тұрақтылығына зиян келтіретін болса, онда оларды кәсіби деформациялар ретінде қарастырған жөн.

Деформацияның ауырлық дәрежесі жұмыс өтілімен, педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнымен және мұғалімнің тұлғалық психологиялық ерекшеліктерімен анықталады.

Э.Ф. Зеер, Э.Э. Сыманюк педагогтердің іс-әрекетіндегі деформациялар авторитарлық, демонстрациялық, дидактикалық педагогикалық, догматизм, доминанттылық, педагогикалық индифференттілік, консерватизм, педагогикалық агрессия, рөлдік экспансионизм, педагогтің әлеуметтік екіжақтылығы, мінез-құлық трансфері, педагогтің ақпараттық енжарлығы және үйренілген дәрменсіздік сипаттарында байқалуы мүмкін [6].

Мұғалімнің кәсіби деформациясы мәселесі кейбір ерекшеліктермен сипатталады. Педагогикалық та, салалық та білімі бар мамандардың өзіндік кәсіби деформациялары бар, олар пән мен оның пәнаралық байланыстарын, пәннің мазмұнын тереңдігімен толық көрсетуге кедергі келтіреді.

Үлкен жұмыс тәжірибесі бар мұғалімдер үшін оқытуды біріктіру кәсіби қызмет динамикасында қайшылық тудыруы мүмкін. Кәсіби шеберліктің белгілі бір деңгейіне жеткен маман жаңа пәннің мазмұнын және оны оқыту әдістемесінің ерекшеліктерін игеруге байланысты жаңа білім жүйесін, қалыптасқан өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын құруды талап ететін кәсіби дамудың төменгі сатысына көшуге мәжбүр. Бұл процесс, бір жағынан, қалыптасқан кәсіби дағдылар мен кәсіби деформациялар аясында, екінші жағынан, тұлғаның кәсіби дамуына және сапалы жаңа кәсіби деңгейдің қалыптасуына немесе кәсіби бұзылулардың одан әрі дамуымен қызметтің де бұзылуына ықпал етеді.

Шетелдік авторлардың зерттеулерінде "кәсіби деформация" термині қолданылмайды. Ең көп таралған термин - "эмоционалды жану". Кәсіби деформация - қорғаныс механизмдері әлсіреген кезде, адам деструктивті факторларға төтеп бере алмағанда жағдайдағы және тұлғаның бұзылу процесі басталатын эмоциялық күйзелістің салдары. "Эмоциялық жану синдромы" – диагностикалық мәртебеге ие (МКБ–10:z73 - "өз өмірін басқарудағы қиындықтармен байланысты проблемалар"). Эмоционалды жану синдромы ("күйіп қалу") - эмоциялық, психикалық тұрғыдан сарқылу белгілері арқылы физикалық шаршауға, эмоциялық, танымдық және физикалық энергиясын біртіндеп жоғалтуға дейін апаратын процесс. Бұл жұмыс орнындағы стресстің сәтсіз шешілуі мен психологиялық қорғаныс механизмінің нәтижесі ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдарда мектеп мұғалімдерінің психологиялық денсаулығын сақтау мәселесі өзекті болып отыр. Мұның себептері мемлекеттік білім стандартының күрделене түсуі,

ақпарат ағымының көбеюі, мектептердегі жаңа реформалардың, заманауи технологиялардың енгізілуі, мұғалімдердің зейнетке шығу жастарының ұзартылуы және т.б. байланысты.

Әдебиет

1. Грановская Р.М. Элементы практической психологии. — 6-е. — СПб.: Речь, 2010. — 560 с.
2. Управление персоналом. Словарь-справочник <https://psyfactor.org/personal0.htm>
3. Маркова А.К. Психология профессионализма. — М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. — 312 с.
4. Дружилов С.А. Профессиональные деформации и деструкции как следствие искажения психологических моделей профессии и деятельности // Журнал прикладной психологии. — 2004. — № 3. — С. 56—62.
5. Безносков С.П. Профессиональная деформация личности. — СПб.: Речь, 2004. - 272 с.
6. Психология становления педагога профессиональной школы / ред. ЭФ. Зеера. Екатеринбург: 1996. - 148 б.

*Алиева Д.Қ., Болтаева А.М., Садықова Н.М.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

МЕКТЕП БІТІРУШІЛЕРДІҢ ҰБТ-ҒА ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мемлекеттік аттестаттау мектептегі ең стресстік жағдай болып табылады, себебі ол университетке түсу және ересек өмірдің барлық жоспарларын жүзеге асыру нәтижеге байланысты болады. Орта мектептегі емтихан жылдары оқушылар үшін өміріндегі ең қиын жылдар болуы мүмкін және бұл стресс пен мазасыздықты тудыратыны сөзсіз. Оқу бағдарламасындағы соңғы өзгерістерге, емтиханның барлық мазмұнын толығымен қайта құруға байланысты көптеген оқушылар ескі емтихан жұмыстары мен мәтіндік мысалдар бойынша дайындала алмауымен байланысты бірқатар қиындықтарға тап болады. Бұл оқушыларға стресстің тағы бір деңгейін қосады, себебі олар емтиханға дайын емес екендігін сезінеді. Емтихан стресстері депрессия мен мазасыздық, паникалық атака, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өзіне-өзі зиян келтіру және өзін-өзіне қол жұмсау туралы ойлар, сондай-ақ бұрыннан бар психикалық бұзылулардың нашарлауы сияқты көптеген психикалық ауруларға әкелуі мүмкін.

Стресс жағдайының айқын белгілері бар: бұл қатты жүрек соғысы, терлеудің жоғарылауы, тітіркену, қатты шаршау сезімі, тәбеттің жоғалуы, бас айналу, эмоционалды толқулар, ұйқысыздық, астматикалық құбылыстар, ас қорыту бұзылыстары, жалпы әл-ауқат және демалуға қабілетсіздік болуы мүмкін.

Емтихан алдындағы мазасыздықтың жоғарылауы психофизиологиялық зерттеулермен расталады. С.И. Волкова мен Э.Ю. Сиротинаның (2014) жұмысында емтихан оқушылардың психофизиологиялық жағдайына және вегетативті жүйелеріне қатты әсер ететіндігі дәлелденді. Оқушылар емтиханға дейін, тапсыру кезеңінде және одан кейін жүйке, эмоционалды және физикалық стресс жағдайында болады [1, б.194-201].

Емтихан алдындағы мазасыздық студенттердің емтиханға дайындалуға немесе курс материалдарын оқуға уақыттың жетіспеуі немесе алдыңғы бағалардағы үлгерімге қанағаттанбау туралы шағымдарында көрінеді. Кейбір тестілік мазасыздық туралы зерттеулер гендерлік айырмашылықтарға назар аударды, олар көбінесе әйелдер студенттері ер құрдастарына қарағанда тестілік мазасыздықтың жоғары деңгейіне ие болды [2, б.13-14].

Емтихан мазасыздығы мен стресс жағдайында байқалады:

- бағдардың бұзылуы, қозғалыстардың дәлдігінің төмендетуі;
- бақылау функцияларының төмендеуі;
- қорғаныс реакцияларының күшеюі;
- ерік функциясының төмендеуі.

Сондықтан дайындық кезінде де, емтихан кезінде де психологиялық-педагогикалық көмек қажет.

Неліктен балалар қатты алаңдайды?

- Олар өз білімінің толықтығы мен беріктігіне күмән келтіреді.
- Олар өздерінің қабілеттеріне күмәнданады: логикалық ойлау, талдау, шоғырлану және назар аудару қабілеті.
- Олар емтиханнан қорқуды жеке ерекшеліктеріне байланысты сезінеді-мазасыздық, өз-өзіне күмәндану.
- Олар бейтаныс, белгісіз жағдайдан қорқады.
- Олар ата-аналар мен мектеп алдында үлкен жауапкершілікті сезінеді.

Емтиханға дайындық кезеңінің қолайсыз факторларына қарқынды психикалық белсенділік, статикалық жүктеменің жоғарылауы, қозғалыс белсенділігінің шектен тыс шектелуі, ұйқының бұзылуы, оқушылардың әлеуметтік жағдайының ықтимал өзгеруі - мұның бәрі организмнің қалыпты тіршілік әрекетін реттейтін жүйке жүйесі, вегетативтік функцияның шамадан тыс жүктелуіне әкеледі [3, б.7-8].

Емтихандық стресстер орта және әсіресе жоғары мектеп оқушыларында психикалық кернеудің себептері арасында бірінші орынға ие. Көбінесе емтихан психогенияның сипатын анықтауда және невроздарды жіктеуде клиникалық психиатрияда ескерілетін травматикалық факторға айналған (психиатрия бойынша нұсқаулық, 1983). Соңғы жылдары емтихандық стресс оқушылардың жүйке, жүрек-тамыр және иммундық жүйелеріне теріс әсер ететіндігі және тіпті генетикалық аппараттың бұзылуын тудыруы мүмкіндігі, ал бұл қатерлі ісік ауруының ықтималдығын арттыратындығы туралы дәлелдер келтірілді. Атап айтқанда, Хьюстон медициналық мектебінің (АҚШ) зерттеушілері емтихан кезінде оқушыларда ДНҚ молекуласының зақымдалған бөліктерін қалпына келтіруге жауап беретін жөндеу механизмдерін іске қосатынын анықтады (Cohen L., Marshall G. D., Cheng L. et al., 2000). Тағы бір зерттеу емтихандық стресстер, әсіресе кофеинді қолданумен бірге, оқушылардың қан қысымының тұрақты жоғарылауына әкелуі мүмкін екенін көрсетті (Schepard J., Al ' Absi M., Whitsett T. et al, 2000).

Ресейлік авторлардың пікірінше, емтихан кезінде студенттер мен мектеп оқушыларында жүрек-тамыр жүйесінің вегетативті реттелуінің айқын бұзылыстарын тіркеді (Плотников В.В., 1983; Покалев Г. М. және басқалар., 1985; Доскин А.В., 1988; Умрюхин Е.А., Быкова Е. В., Климина Н. В., 1999; Фаустов А. С., Щербатых Ю. В., 2000). Ұзақ және өте маңызды эмоционалды стресс вегетативті жүйке жүйесінің симпатикалық немесе парасимпатикалық бөлімдерінің белсенділенуіне, сондай-ақ вегетативті гомеостаздың бұзылуымен және жүрек-тамыр жүйесінің эмоционалды күйзеліске реакцияларының тұрақтылығының жоғарылауымен жүретін өтпелі процестердің дамуына әкелуі мүмкін.

Осылайша, зерттеушілердің айтуынша, емтихан стресстері студенттер мен мектеп оқушыларының денсаулығына айтарлықтай қауіп төндіреді және бұл құбылыс жыл сайын еліміздің ауқымында жүздеген мың оқушыларды қамтитын проблемаға ерекше өзектілік береді [4,б.319].

Сонымен қатар, емтихан стресстері әрдайым зиянды еместігін атап өткен жөн. Кейбір жағдайларда психологиялық стресс ынталандырушы мәнге ие болуы мүмкін, бұл оқушыға өзінің барлық білімі мен жеке резервтерін өзіне жүктелген оқу міндеттерін шешуге жұмылдыруға көмектеседі.

Эверли Дж. Розенфельд Р. емтиханнан қорқатын оқушылар өздерінің жетістіктерін едәуір жақсарта алатындығын және тіпті емтиханнан қорықпайтындардан да асып түсетінін анықтады. Тек осы үшін, ғалымның пікірінше, емтихан алушылар тарапынан оларға деген мейірімділік қажет-студенттердің өзін-өзі бағалауын сақтап, оларды аз айыптап, мадақтау керек. Тек осы жағдайда емтихан пайдалы болуы мүмкін .

Емтихандық стрессінің белгілері:

Төрт топтың біріне жатқызуға болтын емтихандық стрессінің типтік белгілерін қарастырайық:

1. Физиологиялық белгілері:

- ❖ тері бөртпесінің күшеюі;
- ❖ бас ауруы;
- ❖ жүректің айнуы;
- ❖ диарея;
- ❖ бұлшықет кернеуі;
- ❖ тыныс алудың тереңдеуі және жоғарылауы;
- ❖ жүрек соғысының жиілеуі;

2. Эмоционалды белгілер:

- ❖ жалпы әлсіздік сезімі;
- ❖ шатасу;
- ❖ үрей;
- ❖ қорқыныш;
- ❖ сенімсіздік;
- ❖ мазасыздық;
- ❖ депрессия;
- ❖ тітіркену.

3. Танымдық белгілері:

- ❖ шамадан тыс өзін-өзі сынға алу, өзінің дайындығын басқалармен өзін қолайсыз жағынан салыстыру;
- ❖ өткен емтихандардағы сәтсіздіктер туралы жағымсыз естеліктер (өзінің немесе басқалардың);
- ❖ емтихан қорытындысының теріс салдарын елестету (университетке түсе алмау, ата-анасын жерге қарату және т. б.);
- ❖ қорқынышты түстер көру;
- ❖ жадтың нашарлауы;
- ❖ назар аудару қабілетінің төмендеуі, алаңдаушылық.

4. Мінез-құлық белгілері:

- ❖ емтиханға дайындалмас үшін кез-келген басқа іспен айналысуға деген ұмтылыс;
- ❖ емтихан туралы кез-келген ескертулерден аулақ жүруі;
- ❖ емтихан кезеңінде оқу тиімділігінің төмендеуі;
- ❖ алдағы емтихандар туралы мазасыз әңгімелерге басқа адамдарды тарту;
- ❖ кофеин мен алкогольді тұтынудың артуы; [5, б.14]

Мектеп бітірушілердің емтихан алдындағы емтихандық стресс, мазасыздық деңгейін, және созылмалы стресс пен мазасыздық әсерінен пайда болуы мүмкін депрессия деңгейін анықтау мақсатында 148 мектеп-гимназиясының 40 мектеп бітірушілеріне «Емтихан стрессіне бейімділік сауалнамасы», «Ч.Д. Спилбергер және Ю.Л. Ханинның мазасыздық деңгейін өзін-өзі бағалау әдісі», «Бек депрессиясының шкаласы» әдістемесі және Л.А. Курганский и Т.А. Немчинның (1990) «Психикалық активация, қызығушылық, эмоционалды тонус, кернеу және жайлылық» әдістемесі жүргізілді.

«Емтихан стрессіне бейімділік сауалнамасынан» алынған нәтиже бойынша, 40 оқушыда 17,5%- емтихан алдында стресстің төмен деңгейі, 47,5%- емтихандық стресстің орташа деңгейі, 35% - емтихандық стресстің жоғары деңгейі анықталды.

«Психикалық активация, қызығушылық, эмоционалды тонус, кернеу және жайлылық» әдістемесінен алынған нәтиже бойынша, 40 мектеп бітірушілерінде психикалық активация, қызығушылық, кернеу және жайлылық көрсеткіші орташа деңгейін, ал эмоционалды тонустың жоғары деңгейін көрсетті.

Мектеп бітірушілердің жеке және ситуациялық мазасыдық деңгейін анықтау мақсатында «Ч.Д. Спилбергер және Ю. Л. Ханинның мазасыздық деңгейін өзін-өзі бағалау әдісін» жүргіздік. Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, мектеп бітірушілерде 11 жеке мазасыздықтың жоғары деңгейі және 16 ситуациялық мазасыздықтың жоғары деңгейі тіркелді. Тестілеу кезінде олар басқа сыныптастарының қалай жауап беріп жатқанына және өздері дұрыс жауап беретініне

қызығушылық танытты. Кей оқушылардан қозғалыс белсенділігінің жоғарылауы байқалды: яғни, тырнақтарын тістеп, аяқтарын шайқап, шаштарын саусаққа орап, төменгі ерінін тістеп отырды. Кейбір оқушылардан мазасыздықтың физиологиялық белгілерін байқауға болды, мысалы, жиі тыныс алды, алақандары терледі. Зерттеу барысында диагностикадан белсенді немесе пассивті түрде бас тартқан балалар да болды.

Ал, 26 оқушыда жеке мазасыздықтың орташа деңгейін және 20 балада ситуациялық мазасыздықтың орташа деңгейін анықтады. Мұндай балалар тестілеу барысында жоғары алаңдайтын оқушыларға тән белгілерді мүлдем көрсетпеді немесе кейбіреулері ғана әлсіз дәрежеде көрсетті.

Тек 4 оқушыда ғана ситуациялық мазасыздықтың 3-і жеке мазасыздықтың төмен деңгейін көрсетті.

Жоғары аталған мәліметтерге сүйене отырып, мазасыздығы жоғары көрсткішке ие болған оқушылардың депрессияға бейімділік шкаласын анықтау мақсатында «Бек депрессиясының шкаласы» әдістемесін жүргіздік.

Алынған мәліметтерге сүйенсек, 40 оқушының 47,5% -да депрессияның белгілері мүлдем байқалмаған, 22,5% - орташа ауыр депрессия белгісін көрсетті. 17,5%-да жеңіл депрессия белгісі, 7,5% -да орташа депрессия, ал 5% -ауыр депрессия белгісін көрсетті.

Әдістемелерден алынған нәтижелерді қорытындылай келе, мектеп бітірушілердің тең жартысы келе жатқан ұлттық бірінғай тестілеуінің алдында емтихандық стресс, жеке және ситуациялық мазасыздығы орташа деңгейден асады, сондықтан оқушыларға мақсатты және жүйелі психологиялық түзету қажет.

Мазасыздықты күшейтетін бірнеше факторлар болуы мүмкін:

- пәннің игеру қиындығы;
- отбасылық жағдайлар;
- туыстардан, ата-анасынан, мұғалімдерден қысымның болуы;
- мектептегі талаптар;
- оқушылардың өз-өзіне,біліміне деген сенімсіздігі және т.б.

Мазасыздық пен стресс деңгейін төмендету үшін мектеп психологына тренингтер, кернеу мен үрей деңгейін түсіретін түрлі релаксацияға бағытталған ойындар мен жаттығулар өткізуін, депрессия белгілері көрінетін оқушылармен әңгімелесу арқылы, мазалап жүрген мәселесін талқылап, жігер беруін ұсынар едік. Ал мектеп мұғалімдеріне оқушылардың жіберген қателіктерін қатты сынамауын, әрдайым өз-өздеріне, білімдеріне деген сенімділікті арттырып, жылы сөз бен жылы шыраймен қолдап жүрулеріне кеңес берер едік.

Әдебиет

1. Бочева Н.А., Хотеева Е.В. Психологическая подготовка учащихся к ЕГЭ -Наука, образование, общество. 2015.
2. Лавров О.В., Балмасова И.П. Экзаменационный стресс: кластерно иммунологическая модель– М: – 2014.
3. Микляева А.В., Румянцева Т.В.. Школьная тревожность: Диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург 2006
4. Федоров Б.М. Стресс и система кровообращения / Б.М.Федоров – М.: Медицина. – 1991.
5. Готовимся к экзаменам: практические рекомендации по психологическому сопровождению государственной итоговой аттестации / сост. Т.И. Пономаренко, Л.К. Портнова, В.В. Рычкова. – Чита: ИРО Забайкальского края, 2015.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМ ПРОЦЕСТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН САБАҚТЫ МЕНГЕРУІ

Бастауыш сынып жасындағы балалар мектепке алғаш келгенде танымдық іс-әрекеті еркін сипатқа ие болады, таным көлмін кеңейтеді. Ойлау процесі доминантты болып, интеллектуальды дамуы бірінші жоспарға шығады. Кеңес одағының ағартушы ғалымы «В.А.Сухомлинский [1] адамның бет-бейнесі балалық шақта қалай тәрбиеленгеніне байланысты»- деген. Сондықтан төменгі сынып жасындағы берген тәрбиенің зор маңызы бар екендігін есте ұстаған жөн.

Бастауыш сынып оқушылары кездескен қиыншылықтарды шешуге және алдарына қойған мақсаттарына жетуге тырысады. Мұндай жағдайлар, өздерін дұрыс ұстай білуге, ішкі және сыртқы жағдайларды бағалауға және мінез-құлқы мен танымдық өрістерін дамытып, қалыптастырады. Балалардың мектептегі оқуға дайындығын қалыптастыруда жүргізілген іс-әрекет танымдық әдістерінің дамуы арқылы, мысалы, ес пен қабылдауда, сөйлеу мен ойлауда, және тағы басқа процестерде үлкен орын алуы тиіс. Балалардың мектептегі оқу процесінде жүргізілетін сабақтардың, білімінің эффектілігін, олардың даму деңгейі мен есте сақтау және ойлаудың жоғары дамығанына, әсіресе ырықты ес процесінің рөлі ерекше жоғары болады. Балалардың санасын бақылау үшін және оқу әрекетінің менгерілу деңгейін анықтау барысында оларға мақсат қойылады. Мұндағы саналы мақсат баланың ойын арқылы ойлауын нақтылап, есте қалдыруы мен еске түсіруін оңай және анық көрсетеді. Ойын барысында көрсетілген көріністер мен әрекеттердің мазмұнын да нақтылау керек. Бастауыш сыныпта оқушыларының сөйлеу қабілетін жақсарту үшін методикалық әдістерді қолдануға болады. Методикалық әдістердің негізінде, балалардың сөздік қоры арқылы, сөйлемдердің мазмұндарын айтуға машықтанады.

Сөйлемдердің мазмұнын айту үшін сөйлеудің қалыптасқан, күнделікті әдетке айналған балаларды дұрыс сөйлетудің бір түрі. Сонымен қатар, мазмұнды айту жаңа материалды игерудің бірден-бір тиімді жолы. Мысалы, балаға сөйлемді ырғағымен оқып беріп, содан кейін барып балаға сөйлемнің мазмұнын ұғынуға уақыт беріледі. Егер бала сөйлемнің мазмұнын айтуға қиналса, оған сөйлемнің басын қайта оқып беріп есіне түсіруіне көмектеседі, онда да түсініксіз болса, сөйлемді қайтадан оқып беру керек. Ол сөйлемді толық айтып бере алмаса, балаға сұрақ қою арқылы мазмұнын айтқызу қажет. Мұндай әдістерді қалыпты сөйлейтін балалар мен сөйлеу қабілеті нашар балалар арасында қолдануға болады және оны мектепке дейінгі балаларда оқу жылының басында қолданылады. Үлкендер алдымен сөз арқылы баланың мінез-құлқын түзейді және практикалық мазмұнын игерте бастайды, сонымен қатар бала өзінің ойы арқылы мінез-құлқын реттей алады. Балалар сөзді игерген соң әңгімелесу үшін емес, сонымен қатар мінез-құлқын ұйымдастыруға қажет екенін түсінеді.

Л.С.Выготский [2] мен С.Л.Рубинштейннің [3] айтуынша ерікті актінің пайда болуы, мектепке дейінгі балалардың ерікті мінез-құлқының дамуынан туындайды.

Қазіргі ғылыми зерттеулер бойынша ерікті іс-әрекет әр түрлі аспектілер де талданады. Барлық психологтар, еріктік әрекетті оның орындалу бөлімімен сәйкестендірмей, мақсатқа жету үшін, алдымен мотивті таңдау керек деген. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық дамуы ересектермен қарым-қатынас жасауда сезімдердің туындауынан пайда болады, мұны; Л.С.Выготский ішкі этиканың сатысы деп атайды[2]. Д.Б. Элькониннің айтуы бойынша этикалық сатының пайда болуы, ересектер мен балалардың арасындағы қарым-қатынастың өзгеруіне байланысты деген[4]. Оның айтуы бойынша, төменгі сыныптағы балаларда, ерте жастағы балаларға қарағанда қарым-қатынастың жаңа типі пайда болады. Осы жастағы балалардың іс-әрекетінің барлығы да ересектердің көмегімен орындалады: бастауыш мектеп жасындағы балалар өзінің кейбір қажеттіліктері мен еріктерін іске асыра алады.

Нәтижесінде ересектер мен бірге жүргізілетін іс-әрекет жұмыстары түзеледі. Дегенмен балалардың өмірі үшін ересектер үлгі болып қала береді. Олар ересектерге ұқсағысы келеді, ересектермен қарым-қатынас нәтижесінде және практикалық ойындардың нәтижесінде, бастауыш мектеп жасындағы балалардың білімі әлеуметтік тұрғыда дамиды, әрі бұл білімді жақсы игеруге көмектеседі. Төменгі сыныптағы балалардың оқуға деген ынта әрекетінің мотивтері, балалардың оқуға деген оқу әрекеттеріне әсерін тигізеді. А.Н. Леонтьев өзінің көптеген зерттеулерінің нәтижесінде, әріптестерімен бірге жүргізіген жұмыстарында, ерекше жағдайды көрсетті [5].

Ол мектепке жаңа барған балаларда алғаш өз еркіне бағындыратын мотивтер системасы туындайды және балаға тән ерекшеліктер көрінеді, сондықтан да оны «алғаш рет жеке адам ерекшеліктері көрінетін кезең», - деп атады. Өзін-өзі бақылау системасының мотивтері баланың мінез-құлқын реттеп отырады және барлық жағынан даму деңгейін анықтайды. Мұндай көрсеткіштер психологиялық зерттеулер нәтижесінде көрсетілген. Бастауыш сынып жасындағы балаларда ең бірінші болып туындайтын нәрсе, тек қана бағыну мотивтері ғана емес, сонымен қатар айтарлықтай нақты жағдайға бағына алмауы. Бұл жағдайда алдымен мотивтік иерархия жүйесі туындайды. Мектепте балалар ересектердің іс-әрекеттері мен мінез-құлқына сүйенеді, әрі балалар өзін-өзі бақылап, ерік-ынтасы пайда болады. Бұл жаңа сатыға көтерілгеннің белгісі. Бұл жастағы балалардың ойлау деңгейінің даму мәселесін түсіну үшін таңырқауға деген бейне құрлысының механизмдері туралы сұрақтың жауабы табылады. Таңырқауға дейінгі түсінік қазіргі заман психологиясында екі мазмұнды аспектіге ие болады.

З.М. Истомина [6], олардың біріншісіне таңырқаулық, екіншісі таңырқауға дейінгі жағдай, ол пайда болғанға дейін баланың іс-әрекетінің мүмкіндік нәтижелерін көрсетуін қарастырады. Таным процестерін қалыптастырушы процесс зейін. Зейін белгілі бір затқа адам санасының бағытталуын, тұрақталуын көрсететін құбылыс немесе айналасындағы заттар мен құбылыстардан белгілі бір объектіні бөліп алып, соған назар шоғырландырып, психикалық әрекеттерді тұрақтандыруды айтамыз. Зейін баланың іс-әрекетіне, таным процестеріне тікелей қатысты, баланың қызығуы мен бағытын көрсететін процесс. Мысалы, оқушы есеп шығару үшін бар зейінін, ақыл-ойын соған жұмылдыруы қиын болады, сонда да ол өзін-өзі соған зорлап, шарттарына зер салады, соны шығаруға күш жұмсайды. Бастауыш сынып оқушыларының зейіні олардың нерв системасының дамуына байланысты. Балалар сырт әсерлерге өте сезімтал келеді, әрбір тітіркендіргішке зейіннің тез ауып кетуі де осыдан. Бастауыш сынып оқушыларының зейіні көбінесе бейнелі, көрнекі оқу материалдарымен тартымды, әсерлі болудан туады.

Оқыту процесі өз құрамына мақсат, міндет, әдіс, тәсіл, оқытудың ұйымдастыру формасын, оқу іс-әрекетін, белсендіру әдістері және тиімді бақылау жұмыстарын негізгі компонент ете отырып, көптеген ғылымдардың, оның ішінде, психология мен дидактиканың зерттеу объектісі болып отыр.

Оқыту процесі мен дидактиканың қатынасын оқыту процесінің дидактикалық жаңа моделін топтастырып, оған көптеген оқыту теориялары енгізілген. Дидактиканың негізгі қарайтын мәселелері: оқыту процесінің заңдылығын ашу, білімнің мазмұнын анықтау, оқытудың барынша тиімді әдістері мен ұйымдастыру түрлерін жасап шығару болып табылады. Оқыту процесі тек мұғалімнің басшылығымен өтеді. Соның негізінде, білім алу, іскерлікпен дағдылану процестері, оқушының негізгі міндеті әрі өз қызметі, оны педагогикада - оқу деп атайды. Оқу - танымның өте маңызды түрі. Оқи жүріп оқушылар өздерін қоршаған дүниені таниды. Теория мен практиканың жаңаша даму кезеңінде оқу процесінің тиімділігін арттыруға баса көңіл бөлініп, оның құрылысы, жоспарлануы, мазмұнын кеңейтуі басқаша құрастырылуда.

Екінші, прогрессивті көзқарастар: олар оқушының оқудағы ролін өте белсенді қызымет деп қарайды. Олар Гербарттың “Білім беру” концепциясын жоққа шығарып, оқушының өз қабілетін қалыптастырудағы оның тәжірибелік, зерделілік іс-әрекетінің қалыптасуына, есінің дамуына белсенділігіне үлкен мән берді [7]. Қандайда болмасын оқу процесінің нәтижесін оқушылардың өз бетінше атқарған іс-әрекетінен көреміз. Қазіргі кезде әр мемлекет өз

егемендігін алғаннан бері әр ұлттың өз тілі негізгі болып, басқа тілдер жанама тіл болып отырған кезде оқу процесінің негізгі мазмұны да өзгерістерге ұшырады. Мұғалімнің қызметі оқушылардың танымдық іс-әрекетінің қалыптасуын олардың бір-біріне әсерін, өзара әрекет етуін ескеруге мәжбүр етеді. Сонымен, танымдық оқу іс-әрекетінің танымдық деңгейінің интеграциялануына байланысты білім шеберлігі арта түсіп, оқушылар өз ұлтының тілімен, мәдениетімен, әдебиетімен, болмыс-тіршілігімен таныса түседі. Соның нәтижесінде әр жас шамасына қарай, әр сыныпта олардың өзіне, өзгеге деген қызығушылығы артып, танымы кеңейеді. Сөйтіп, оқыту процесінің үшінші бағыты алғашқы екеуін жинақтауымен жүзеге асады, әрі оқу процесімен оқыту процесінің органикалық үйлесуі пайда болады.

Ал, Ю.К. Бабанскийдің “Оқу мен оқыту бірлігі – оқыту процесінің заңдылығы болып табылады” деген тұжырымы, дидактиканың саналық, белсенділік, өзбетіншелік принциптерінен туындайды. Мұндағы айтылып отырған “оқу” мен “оқыту” ұғымдары оқытушы мен оқушының қызметі тұрғысынан түсіндіріледі [8]. Төменгі сынып оқушыларының қарым-қатынасы, мұғалімнің оқушылармен қарым-қатынасы қандайда болмасын әркімнің өзіндік ерекшеліктерінің бір-біріне сіңісуіне, үйлесуіне, олардың бейімделу әрекетіне дағдылануына әкеледі. Сөйтіп, “дидактикалық процесс, іс-әрекеттік процеске айналуы оқытушы мен оқушының біріккен іс-әрекетін құрайды.” Біздің негізгі міндетіміз – оқу процесінің ішкі мазмұнын ашып, ондағы мұғалім мен оқушының қызметіндегі өзара әсер, өзара әрекетті көрсету, соның психологиялық негізін ашу, оқу процесіндегі мұғалім мен оқушының іс-әрекет ерекшеліктерінің әр түрлілігін, олардың іс-әрекет мазмұнының, бағытының, мақсаттарының әртүрлілігінің, әрі қарай бейімделетіндігін көрсету, “оқытушы – оқушының” диалогы ішкі психологиялық тұрғысынан танымдық іс-әрекет болып табылатындығын көрсету. Мектепке жаңа келген оқушы, өзінің оқушылық өмірінің ең алғашқы сәттерінен бастап, жаңа ортаға бейімделуі мен оның тануымен іс-әрекеттерге қатысып, бейімделе бастайды. Сөйтіп, белгілі ортаға ортақ боларлықтай іс-әрекет барысында бейімделу әрекеті артып, қалыптасады. Баланың макро деңгейінен микродеңгейге көшуі оқушының жаңа ортаға бейімделуіне басталады.

Мұны кезінде А.Н.Леонтьев көрсеткен: жеке адам өзін тек іс-әрекет ретінде ғана қолдана алады. Осы оқытушы мен оқушының іс-әрекеттері арқылы оқу мазмұны, әдісі, құралы толық қолданылып, өзінің негізгі міндетін атқарып, оқытушы мен оқушының іс-әрекет нәтижелері болып табылады. Жоғарыда көрсетілген оқытудағы оқытушы мен оқушының іс-әрекет деңгейлері олардың оқу процесіндегі бір-бірімен қарым-қатынасын, ондағы өзара әрекет пен өзара әсерлердің білім алу мен білім берудегі орнын анық көрсетеді. Баланың психикалық даму ерекшеліктерінің негізі нақтылы тұжырымдалған пікір бойынша жеке оқушының қалыптасуы және жас кезеңдерінің сатылап дамуы қалыптасады. Міне, осы оқушылардың дамып, қалыптасып, бейімделуге машықтануы әрбір іс-әрекетінде бір-біріне өзара әсер етуін туғызады. Оқушылар өз өмірлерінің осы кезеңінде, төменгі сыныпта үлкен психикалық даму өзгерістеріне тап болады. Сондықтан, оқушының жас мөлшерін белгілеу өте қиын. Тек, оқушының, әсіресе төменгі сынып оқушысының танымдық әрекетінің қалыптасуын, сабақ үлгерімінің жеке нәтижелерін байқауда сыныптардағы сатылап даму, әрбір тоқсан соңындағы қалыптасу, даму, бейімделу көрсеткіштері арқылы ғана көрінеді. Себебі, ол оқушы бола отырып, өмірдің жаңа сатысына аяқ басады, қоршаған жаңа ортаны басқаша қабылдап, оған бейімделе бастайды. Өзіндік сана – сезімі біртіндеп дамып, оқу іс-әрекетінің мотивациялық әрекеті, өрісі де өзгереді. Оқытудағы меңгеру процесінің механизмдері: білім, дағды, шеберлік, ептілік жүйелерінің нәтижелік көрсеткіштері өзгеріске ұшырайды. Сол себептен де, төменгі сынып оқушыларының сыныптан сыныпқа көшу барысында оқу түрлері де үлкен өзгерістерге түседі. Оқушы бірінші сыныпта оқу түрткісінің мақсатын, негізгі қажеттіліктерін дұрыс анықтай алмаған болса, оқи келе мұғалімдері мен өз сыныптас құрбылары мен қарым-қатынасқа түсе келе оқу іс-әрекетіндегі мотивациялық өзгерісін кеңейтеді. Кез келген оқу түрткісі әр сыныпта әртүрлі маңыздылық көрсетуі мүмкін, сондықтан, түрткілендіру күші де әр түрлі болады. Оқу мотивтерін оқушының білім алуға қызығушылығынан, оқудағы белсенділігінен және баланың ішкі психикалық жағдайларынан байқауға болады. Танымдық

қызығушылықтар, қажеттіліктер, сезім, ынта және тағы басқа оқу түрткілері адамның мінез-құлқының түрленуіндегі негізгі құбылыстар болып есептелінеді.

Мақсат – қажеттіліктің жетістікке жету кезеңін көрсететін нәтижелерге белсенділіктің бағытталуы. Оқу түрткісін іске асыру үшін оқу іс-әрекеті де көптеген аралық мақсаттар қойып, оны орындауға тырысу керек, көптеген психологтардың айтуына қарағанда түрткілер көп жағдайда оқу іс-әрекетін тұтастай бейнелейді, ал мақсаттар жекелеген оқу іс-әрекетін белгілейді.

А.Н. Леонтьевтің айтуы бойынша, негізгі мақсатты іс-әрекет немесе әрекет жасау арқылы бейімделіп меңгеру қажет. Мақсатты қабылдау мақсат қоюға емес оған жету жолдарын талдауға бейімделуі керек. Оқушының білімді дұрыс меңгеруі үшін, өзі бейімделуі керек. Оқушының бірінші күннен бастап дұрыс бейімділік көрсетуі, оның жан-жақты зерделі, білімді болуына қандай қиындық кездесе де, өзі шеше білетіндей халге жететіндігі оқушының бейімделуіне байланысты. Сол бейімділік арқылы достарының алдында беделді, оқуда алғыр, айналасындағылармен қарым-қатынас кезінде ынтымақты болады, сол арқылы оқу, білім алу нәтижесін меңгереді.

Оқушыда таным процестерінің қалыптасуы, жетілуі, одан белгілі іс-әрекеттерді меңгеруі, орта мен сананың арасындағы процестерді жүзеге асыруға бейімделуі – оқу іс-әрекетінің нәтижесі. Барлық таным процестері (түйсік, қабылдау, ес, ойлау, сөйлеу, қиял) танымдық іс-әрекеттер құрамындағы әрекет, іс-тәсілдер арқылы жүзеге асырылып отырады. Оқыту процесінде бала мұғалімнің айтқанын қабылдаушы ретіндегі объекті болса, оқу әрекетіне өзін ұйымдастыра білу жағынан оқушыны субъекті деп қараймыз.

Әдебиет

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. изд.2-ое. М., 1977.
2. Выготский Л.С. Проблема возрастной периодизации детского развития // Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. СПб, 1997.
3. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. СПб, 1997.
4. Эльконин Д.В. Психология обучения младшего школьника. М.,1974.
5. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. М.,1979.

Әбдіқұлова Г.С.

*(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

18-23 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ КОММУНИКАЦИЯ ДАҒДЫСЫ МЕН ЭМОЦИЯЛЫҚ ИНТЕЛЛЕКТ БАЙЛАНЫСЫ

Коммуникация дағдысы мен эмоциялық интеллект болашақ мамандардың басты, әрі өзекті мәселесі болып табылады. Толықтыра айтсақ, тұлғааралық қарым-қатынас қабілеті, эмоцияларыңызды басқара білу, коммуникация дағдылары сияқты құзіреттіліктер барлық қызмет салаларының болашақ мамандары үшін қажет. Коммуникативтік қабілетті құрайтын білім мен коммуникация дағдыларының жиынтығы кез-келген іс-әрекеттің тиімділігі мен жетістігіне әсер етеді. Коммуникация дағдыларының құрылымын талдау оның танымдық, эмоциялық бағалау және мінез-құлық компоненттерінен тұрады. Коммуникация дағдыларын қалыптастыруға басқа адамдардың психикалық көріністеріне, олардың ұмтылыстарына, құндылықтары мен мақсаттарына сезімталдықтың ерекше, эмоциялық сипаты бар болуы ықпал етеді. Бірқатар зерттеулерде авторлар эмоциялық саланың кейбір құрылымдық элементтерін жеке адамның коммуникативті қабілеті ретінде қарастырады және оларды эмоциялық интеллект тұжырымдамасында ажыратады [1, б. 7].

Е.П. Ильин айтуынша, эмоциялар рефлекторлық психовегетативті реакцияға, жағдайға, оның нәтижесіне субъективті тәуелділіктің көрінісімен байланысты және осы жағдайда тиісті мінез-құлықты ұйымдастыруға ықпал етеді. Бұл тұжырымнан эмоциялар арқылы адам кез-

келген жағдайда оң нәтижеге жету үшін мінез-құлқын реттей алады. Демек, эмоциялар адамның қарым-қатынас сапасына оң әсер етуі мүмкін, бұл оған басқа адамдармен қарым-қатынасты белгілі бір жағдайларда ең қолайлы түрде құруға мүмкіндік береді [2, б. 50].

Эмоциялық интеллект – бұл адамның өз эмоцияларын және басқалардың эмоцияларын түсіну қабілеті, алынған ақпаратты өз мақсаттарын жүзеге асыру үшін пайдалану. Эмоциялық интеллектті әлеуметтік немесе көшбасшылық интеллект тұрғысынан қарастыруға болады [1, б. 4].

Көптеген зерттеулер адамның танымдық ғана емес, сонымен бірге эмоциялық саласы тиімді қарым-қатынас жасауға, жеке тұлғаның сыртқы жағдайларға бейімделуіне ықпал ететіндігін анықтады. Қарым-қатынас дағдыларының ролі әсіресе қазыргы қоғамынан бастап өсті, осыған байланысты тәжірибеге бағытталған зерттеулерге деген қызығушылық артып келеді.

А.И. Полянский, Л. И. Быковсканың зерттеу жұмысында студенттердің коммуникация дағдысы мен эмоциялық интеллектісін қарастырған. Зерттеу нәтижесінде сыналуды студенттердің коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділік бірдей дәрежеде көрінетіндігі, сондай-ақ екі бейімділік көрсеткіштері бойынша айырмашылықтар бар екендігі анықталды. Зерттеу қорытындысында, басқа адамдардың эмоцияларына назар аудару, олардың сезімдерін түсіну және эмпатия қабілеті адам өміріндегі эмоциялық саланың маңыздылығын растайтын тиімді қарым-қатынасқа ықпал етуі мүмкін [3, б. 81].

Г.Ж. Владимировна, Х.Н. Андреевичтің зерттеуіне сәйкес, басқа адаммен қарым-қатынас жасау процесінде ұйымдастырушылық бейімділігі бар адамдар өздерінің эмоцияларының көріністеріне назар аудармайды, керісінше олар сұхбаттасушының не сезінетінін және қандай ақпарат бергісі келетінін интуитивті түрде түсінеді. Сондай-ақ, мұндай адамдар өздерінің эмоциялық жағдайына өте мұқият қарайды, өйткені олар әрдайым нысанда болуы керек және олар ұйымдастырған адамдарға үлгі болуы керек. Коммуникативті бейімділігі бар адамдар эмоциялық интеллекттің келесі элементтерін көрсетуде тиімді бола алады: олар өзін-өзі ұстауымен ерекшеленеді, өйткені олар өз эмоцияларын қалай басқаруға және оларды бақылауда ұстауға болатындығын біледі. Мұндай адамдар ұжыммен өзара әрекеттесуге және ынтымақтастыққа дайын [4, б. 38].

Я.Э. Владимировнаның зерттеуінде эмоциялық интеллекттің психологиялық құбылысында адам психикасының эмоциялық және интеллектуалдық аспектілерінің бірегейлігі байқалды. Эмоциялық және интеллектуалды бұл екі жақты қарым-қатынас коммуникативтік құзыреттілікті, өзара қабылдауды дамытудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай-ақ өзара әрекеттесудің ең тиімді деңгейін қамтамасыз етеді, оның ішінде әлеуметтік қатығыстарды модерациялау және реттеу [5, б. 412].

Зерттеуімнің мақсаты - эмоциялық интеллектіні құрайтын элементтердің жеке тұлғаның коммуникативті бейімділіктерімен байланысын зерттеу. Осыған байланысты белгілі бір коммуникативті бейімділіктер эмоциялық интеллекттің белгілі бір элементінің көрінісінде анықталады деген болжам жасаймыз.

Зерттеуге 18-21 жастағы 34 қыз қатысты. Олардың 11,8%-і 18 жаста, 11,8%-і 19 жаста, 29,4%-і 20 жаста және 47,1%-і 21 жаста.

Зерттеу мақсатына сәйкес келесідей әдістемелер қолданылды:

- "Коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділік" В.В. Синявский, В. А. Федорошин (КОС) тесті [7];

- Н. Холлдың эмоциялық интеллект деңгейін анықтауға арналған сауалнамасы (EQ) [8].

Коммуникативті бейімділік дегеніміз - адамның ұжымда қарым-қатынасты сауатты құру қабілеті, оның тиімді қарым-қатынас пен ынтымақтастыққа бейімділігі. [6, б. 52]

Ұйымдастырушылық бейімділігіне келесі дағдылар жатады: стандартты емес жағдайлардағы барабар мінез-құлық; өз мүмкіндіктері мен міндеттерін бағалау; орындалған жұмыстың нәтижелерін сыни және барабар бағалай алу.

Зерттеу екі кезеңнен тұрды: бірінші кезеңде зерттеушілерге коммуникативтік және ұйымдастырушылық бейімділік әдістемесінің сұрақтарына жауап беруді ұсындық. Оның

көмегімен әр қатысушының бейімділік деңгейін анықтай алдық. Әрі қарай, қатысушылардың эмоциялық интеллект компоненттерінің даму дәрежесін 5 шкала бойынша бағалауға мүмкіндік беретін Н. Холлдың эмоциялық интеллект тестінің сұрақтарына жауап беруді ұсындық:

1. Эмоциялық хабардарлық - бұл эмоцияларды түсіну, эмоциялар сөздігін үнемі толықтыру. Жоғары эмоциялық білімі бар адамдар басқаларға қарағанда өздерінің ішкі жағдайын көбірек біледі.

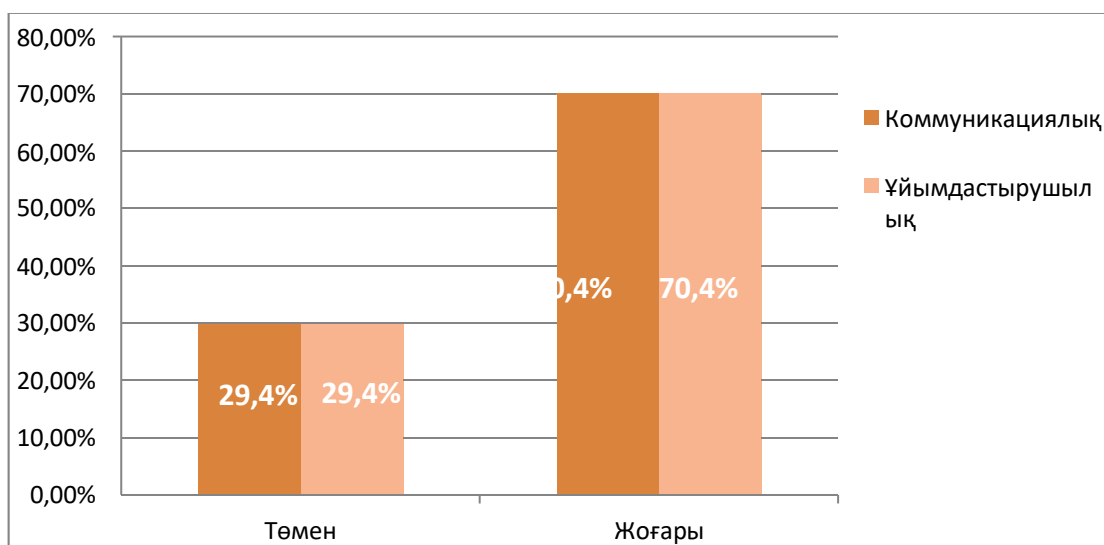
2. Өзіңіздің эмоцияларыңызды басқару - бұл эмоциялық сезімталдық, эмоциялық икемділік және т.б., яғни эмоцияларыңызды еркін басқару.

3. Өзіндік мотивация - эмоциялар арқасында өз мінез-құлқын басқару.

4. Эмпатия - бұл басқа адамдардың эмоцияларын түсіну, эмоциялық жағдайына жанашырлық таныту, сондай-ақ қолдау көрсетуге дайын болу. Бұл адамның жағдайын мимика, ым-ишара, сөйлеу реңктері, позасы арқылы түсіну қабілеті.

5. Басқа адамдардың эмоцияларын тану - бұл басқа адамдардың эмоциялық жағдайына әсер ету мүмкіндігі [9].

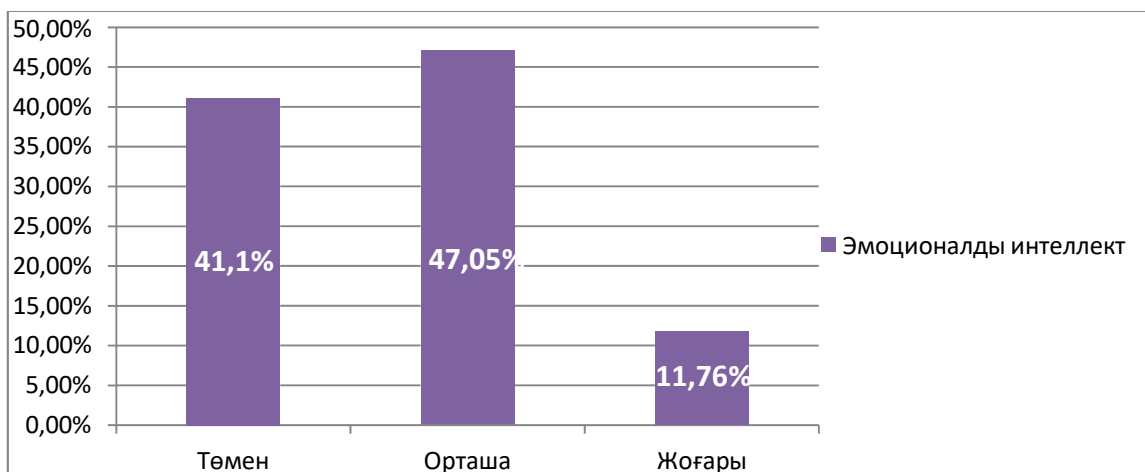
"Коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділік" тестін нәтижесіне сүйенсек, қатысушылардың 70,5%-інің коммуникациялық қабілетінің жоғары, ал 29,4%-інің коммуникациялық қабілетінің төмен деңгейде екендігі анықталды. Сонымен қатар, ұйымдастырушылық бейімділігіне тоқталатын болсақ, 70,5%-інде жоғары және 29,4%-інде төмен болды. Коммуникациялық бейімділік пен ұйымдастырушылық бейімділікті салыстырғанда, ұйымдастырушылық бейімділіктің коммуникациялық бейімділіктен қарағанда жоғары болды (64,7%), екі бейімділіктің бірдей деңгейде дамуы 5,8%.

Сурет 1 - Коммуникативті және ұйымдастырушылық бейімділік нәтижесі

Н. Холлдың эмоциялық интеллект деңгейін анықтауға арналған сауалнамасының нәтижесіне сәйкес 11,76%-інде жоғары, 47,05%-інде орташа және 41,1%-інде төмен деңгейде екендігі көрсетілді.

Сурет 2 - Эмоциялық интеллект деңгейін анықтауға арналған сауалнамасының нәтижесі

Коммуникациялық бейімділіктің жоғары деңгейіндегі 58,33%-інде эмоциялық интеллект орташа деңгейде, ал 41,66%-інде төмен деңгейде дамыған. Коммуникациялық бейімділіктің төмен деңгейіндегі 20%-інің эмоциялық интеллектісі жоғары деңгейде, 40%-і орташа және 40%-інде төмен деңгейде қалыптасқан.

Коммуникациялық бейімділігі жоғары адамдардың эмоциялық интеллектінің негізгі элементтерімен байланысы 1 кестеде көрсетілген:

Кесте 1 - Коммуникациялық бейімділігі жоғары адамдардың эмоциялық интеллектінің негізгі элементтерімен байланысы

	Жоғары деңгей	Орташа деңгей	Төменгі деңгей
Эмоциялық хабардарлық	25%	41,66%	33,33%
Өзіндік эмоцияларды басқару		41,66%	58,33%
Өзіндік мотивация	8,33%	50%	41,66%
Эмпатия	50%	25%	25%
Басқа адамдардың эмоцияларын тану	16,66%	58,33%	25%

Зерттеу нәтижесіне сүйенсек, коммуникациялық бейімділігі жоғары адамдарға эмоциялық интеллектінің келесідей элементері сәйкес: басқа адамдарды түсінуі, эмоциялық жағдайына жанашырлық таныту қабілеті, яғни эмпатиясы жақсы дамыған. Сонымен қатар, келесі элементтерді де жатқызсақ болады: эмоциясын тану, самомотивация және эмоциялық хабардарлық (1 кесте). Коммуникациялық бейімділігі төмен адамдардың эмоциялық интеллектісіне сәйкес басқа адамдардың эмоциясын тануы жақсы дамыған. Бұл дегеніміз коммуникациялық бейімділігі төмен адамдардың басқа адамдардың эмоциялық жағдайына әсер ету мүмкіндігі жоғары болып келеді.

Органикалық бейімділігі жоғары адамдардың эмоциялық интеллекттің негізгі элементтерімен байланысы 2 кестеде көрсетілген:

Кесте 2 - Органикалық бейімділігі жоғары адамдардың эмоциялық интеллекттің негізгі элементтерімен байланысы

	Жоғары деңгей	Орташа деңгей	Төменгі деңгей
Эмоциялық хабардарлық	33,3%	33,33%	33,3%
Өзіндік эмоцияларды басқару		41,66%	58,33%
Өзіндік мотивация	8,33%	50%	41,66%
Эмпатия	41,66%	33,33%	25%
Басқа адамдардың эмоцияларын тану	16,66%	58,33%	25%

Органикалық бейімділігі жоғары тобындағы адамдарға эмоциялық интеллектінің келесідей элементтері тән: басқа адамдардың эмоцияларын тануы және эмпатиялық қабілеті, эмоцияларды түсіну (2 кесте). Бұл топтағы адамдар өздерінің эмоциялық білімін үнемі толықтырып, ізденіп жүреді. Жоғары эмоциялық хабарлығы бар адамдар басқаларға қарағанда өздерінің ішкі жағдайын көбірек біледі. Органикалық бейімділігі төмен тобындағы адамдардың өзіндік эмоцияларды басқаруы қабілеті төмен деңгейде, яғни эмоциялық сезімталдығы, эмоциялық икемділігі нашар қалыптасқан.

Қорытындылай келе, біздің гипотезамыз расталды, белгілі бір коммуникативті бейімділіктер эмоциялық интеллекттің белгілі бір элементінің көрінісін анықтайды. Яғни әр түрлі коммуникативті бейімділігі бар адамдар эмоциялық интеллекттің бір немесе басқа элементін көрсетудің әртүрлі қабілеттеріне ие.

Әдебиет

1. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. М.: Альпина Бизнес Букс, 2008.
2. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. СПб. : Питер, 2001.
3. Полянский А.И., Быковская Л.И. Эмоциональный интеллект и коммуникативные способности современных студентов // Горизонты гуманитарного знания. – 2019. - № 4, С. 81.
4. Андреевич Х.Н., Владимировна Г.Ж. Взаимосвязь элементов эмоционального интеллекта с коммуникативными навыками // Universum: психология и образование, 2017. - № 8, С. 38.
5. Владимировна Я.З. Эмоциональный интеллект в деятельности сотрудников органов внутренних дел // Azimuth of Scientific Research: Pedagogy and Psychology. 2020. Т. 9. № 4(33), С. 412.
6. Mayer J.D. Emotion Intelligence: Theory, Findings, and Implication. – NN.: Psychological Inquiry, 2008. – 268 с.

Баймолдина Л.О., Буркитбаева Е.Е.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ,

Әл- Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

6-7 ЖАС АРАЛЫҒЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ МЕКТЕПКЕ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектепке бейімделу-бұл әр бірінші сынып оқушысы басынан өткеретін және өз жолымен түсінетін жаңа мектеп жағдайларына үйрену процесі. Мектепке дейін балалардың көпшілігі балабақшаға баратын, онда күн сайын ойындар мен ойын сабақтарына, серуенге толы болатын, ал күндізгі ұйқы мен асықпай өтетін күн тәртібі сәбилердің шаршауына жол бермейтін. Мектепте бәрі басқаша: жаңа талаптар, қарқынды режим, бәріне үлгеру қажеттілігі. Оларға бейімделу үшін күш пен уақыт қажет. Баланың мектепке бейімделу кезеңі 2-3 аптадан алты айға дейін созылады. Алғашқы оқу апталарында болашақта әлсіз оқу үлгерімінің дамуына негіз қалануы мүмкін, сондықтан көптеген зерттеушілер мектепке дайындық

мәселелеріне, сондай-ақ бірінші сынып оқушысын құрдастар ұжымында жүйелі оқытудың жаңа жағдайларына бейімдеуге үлкен мән береді (М.М. Безруких, Л.И. Божович, А.Л. Венгер, Л.А. Венгер, И.В. Дубровина, С.П. Ефимова, И.А. Коробейников, Н.Г. Лусканова, Р.В. Овчарова, Д.Б.Эльконин).

Бала мектепке барғанына қарамастан, бұрынғы баланың әлеуметтік мәртебесі өзгереді - "оқушы" деген жаңа әлеуметтік рөлі пайда болады. Мұны баланың әлеуметтік ортада "мен" –нің туылуы деп санауға болады.

Мүмкін, кез-келген адам бірінші сыныпқа кіретін барлық балалар жақсы оқушы болғысы келетіндігімен келісе алады. Олардың мектептегі мотивациясы қандай болмасын, олардың көпшілігі жақсы оқуға тырысады. Бірақ, өкінішке орай, бәрі бірдей сәтті бола бермейді, олардың көпшілігі оқуда әртүрлі қиындықтарға тап болады.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі уақытта әртүрлі авторлардың пікірінше, жалпы білім беретін мектептің бастауыш сынып оқушыларының 15-тен 40% - на дейін осындай қиындықтарды бастан өткеретіндігімен анықталады және олардың санының одан әрі өсу тенденциясы байқалады.

Мектепке бейімделу-"жүйелі ұйымдастырылған мектепке көшу кезінде баланың танымдық, мотивациялық және эмоционалды-еріктік салаларын қайта құру" [1, 176 б.] .

Алғашқы оқу апталарында болашақта әлсіз оқу үлгерімінің дамуына негіз қалануы мүмкін, сондықтан көптеген зерттеушілер мектепке дайындық мәселелеріне, сондай-ақ бірінші сынып оқушысын құрдастар ұжымында жүйелі оқытудың жаңа жағдайларына бейімдеуге үлкен мән береді. Көптеген еңбектерде үлгерімі төмен студенттер келесі жеке қасиеттермен сипатталады: жалпылау мүмкін еместігі, ақыл-ой белсенділігі туралы әлсіз хабардарлық; инерттілік, енжарлық, ақыл-ойдың имитациясы, интуитивті-практикалық және ауызша-логикалық ойлау деңгейі арасындағы айқын сәйкессіздік. Баланың мектепке дайындығы интеллектуалды, мотивациялық, коммуникациялық және физикалық қатынастардағы тұлғаның даму деңгейімен анықталады. Қазіргі заманғы ғылым зияткерлік дайындық деңгейіне негізделген мектепке дайындық критерийлерін жасады (А.В. Запорожец және т. б.), сөйлеуді дамыту (Л.Е. Журова, В.И. Логинова, Ф.А. Сохин және т. б.), математикалық даму (А. М. Леушина және т. б.), адамгершілік-ерік тәрбиесі (Р.И. Жуковская, Т. А. Маркова, В.Г. Нечаева)

Сонымен қатар, дайындықтың әртүрлі компоненттерінің өзара байланысы зерттеледі (Н.И. Гуткина, А.К. Маркова, Л.М. Цеханская); "мектептегі жетілу" және "мектепке дайындық" ұғымдарының арақатынасы, сондай-ақ Мектепке дейінгі және мектептегі тәрбие мен білім берудің сабақтастығы мәселелері қарастырылады (Н. Ф. Алиева, С.В. Гаврилова, Ю.Ф.Змановский, А.А. Люблинская) [2, 448 б.].

Т.В. Дорожевец баланы мектеп жағдайларына бейімдеудің үш компонентті моделін ұсынады. Оның пікірінше, мектепке бейімделу келесідей жүзеге асырылады:

1) баланың мінез-құлқының мектеп өмірінің нормаларына сәйкестік дәрежесін сипаттайтын академиялық модель (мұғалімнің талаптарын және оқу іс-әрекетінің ырғағын қабылдау, сыныптағы мінез-құлық қағидаларын меңгеру, сабақтағы танымдық белсенділік);

2) баланың жаңа әлеуметтік топқа кіруінің сәттілігін сыныптастарының қабылдауы, коммуникативті байланыстардың жеткілікті саны, тұлғааралық мәселелерді шеше білу және т. б. түрінде көрсететін әлеуметтік модель;

3) баланың өзін жаңа әлеуметтік қоғамдастықтың өкілі ретінде қабылдау деңгейін сипаттайтын жеке тұлға; тиісті өзін-өзі бағалау және талаптардың деңгейі, өзін-өзі өзгертуге деген ұмтылыс түрінде көрінеді .

Зерттеу нәтижелері бойынша Я.Л. Коломинский және Е.А. Панко мектепке бейімделуде келесі факторлар оң рөл атқарады:

- жанжал жағдайларының болмауымен сипатталатын қолайлы отбасылық микро орта;
- отбасында тәрбиелеудің дұрыс әдістері;
- баламен толыққанды қарым-қатынас, баланы мектепке дайындауға қызығушылық;
- ата-аналардың мұғаліммен тығыз байланысы;

- бастауыш мектеп жасындағы балаларды оқыту мен олардың тіршілік әрекетін ұйымдастыруда жүйелілік пен дәйектілік қағидатын іске асыру;
- мұғалім ата-аналар үшін психологиялық-педагогикалық білім көзі болуы керек;
- отбасы мен мектептің бірлескен тәрбиелік әсері арқылы баланың компенсаторлық мүмкіндіктерін іздеу.

-баланың мектеп режимінің талаптарын орындауы .

Баланы мектепте оқытудың басталуы оның өміріндегі күрделі және жауапты кезең. Психологтар 6-7 жастағы балалар мектепке бейімделу қажеттілігімен байланысты психологиялық дағдарысты бастан өткеріп жатқанын айтады.

Баланың мектепке психологиялық бейімделу қажеттілігінің шарттары қандай?

Біріншіден, баланың әлеуметтік жағдайы өзгереді: мектеп жасына дейінгі баладан ол оқушыға айналады. Оның жаңа және күрделі міндеттері бар: сабақ жасау, мектепке уақытында келу, сабақтарда мұқият болу, тәртіпті болу және т.б. негізінде, бала өмірінде алғаш рет өзінің міндеттері мен әлеуметтік міндеттері бар қоғамның мүшесі болады . Мұғалім қоғамның өкілі ретінде әрекет етеді: ол талаптар мен нормаларды қояды, баланы өзін қалай ұстау керектігін, не және қалай жасау керектігін басшылыққа алады.

Екіншіден, баланың жетекші қызметі өзгереді. Мектепте оқу басталғанға дейін балалар негізінен ойынмен айналысады. Мектепке келгеннен кейін олар оқу қызметін игере бастайды. Ойын және оқу іс-әрекетінің негізгі психологиялық айырмашылығы-ойын әрекеті еркін, ал оқу іс-әрекеті баланың ерікті күш-жігеріне негізделген. Сондай-ақ, баланың ойын іс-әрекетінен білімге ауысуы оның еркіне сәйкес емес, табиғи жолмен емес, оған жоғарыдан "тағылған" сияқты жүзеге асырылатындығын атап өткен жөн.

Үшіншіден, баланың мектепке психологиялық бейімделуінің маңызды факторы-оның әлеуметтік ортасы. Мұғалімнің балаға деген көзқарасы оның мектепте одан әрі оқуының сәттілігіне байланысты. Баланың мектепке бейімделуінің сәттілігі оның құрдастарының арасындағы сыныптағы орнын қаншалықты берік бекіте алатындығына байланысты. Белсенді бала көшбасшы болады, жақсы оқи бастайды, тыныш және икемді оқушы аутсайдерға немесе бөтен адамға айналады, сабақты немқұрайлы оқиды.

Төртіншіден, өткір проблемалардың бірі-бастамашыл баланың моторикасын тежеу және керісінше, жалқау және пассивті балаларды белсендіру [3, 53 б.].

Баланың мектепке бейімделу процесін бірнеше кезеңге бөлуге болады, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар және дененің функционалды жүйелерінің әртүрлі дәрежесімен сипатталады .

Бірінші кезең – бұл жүйелі қарым-қатынастың басталуымен байланысты жаңа әсерлердің барлық кешеніне жауап ретінде дененің барлық дерлік жүйелері күшті реакция мен айтарлықтай кернеуге жауап беретін индикативті кезең. Бұл "физиологиялық дауыл" ұзақ уақытқа созылады (2-3 апта).

Екінші кезең-бұл тұрақсыз бейімделу, ағза осы әсерлерге реакциялардың кейбір оңтайлы нұсқаларын іздейді және табады. Бірінші кезеңде дененің ресурстарын үнемдеу туралы айтудың қажеті жоқ: организм бар нәрсені жұмсайды, кейде "қарыз алады". Екінші кезеңде бұл баға төмендейді, дауыл басыла бастайды.

Үшінші кезең-бұл салыстырмалы түрде тұрақты бейімделу кезеңі, онда дене барлық жүйелердің аз кернеуін қажет ететін жүктемелерге жауап берудің ең қолайлы нұсқаларын табады. Оқушы қандай жұмысты атқарса да, ол жаңа білімді игерудегі ақыл-ой жұмысы, мәжбүрлі "отыру" жағдайында ағзаның статикалық жүктемесі немесе үлкен және гетерогенді топтағы қарым-қатынастың психологиялық жүктемесі болсын, дене, дәлірек айтқанда, оның жүйелерінің әрқайсысы өзінің шиеленісімен, жұмысымен жауап беруі керек. Сондықтан әрбір жүйе неғұрлым көп кернеу берсе, соғұрлым көп ресурстар жұмсалады. Біз баланың денесінің мүмкіндіктері шексіз емес екенін білеміз, ал ұзаққа созылған шиеленіс және онымен байланысты шаршау мен шамадан тыс жұмыс баланың денсаулығына зиян тигізуі мүмкін.

Бейімделудің барлық үш кезеңінің ұзақтығы шамамен 5-6 апта, ал ең қиыны-бірінші ай. Толық бейімделу тұлғаның үйлесімді дамуына ықпал етеді. Бұл мектеп оқушылары зияткерлік

функциялардың қалыптасуының жоғары деңгейімен, оқу іс-әрекетіне тұрақты мотивациямен сипталады. Олардың көпшілігінде әдептілік, тұрақтылық және жоғары өзін-өзі бақылау сияқты қасиеттерді қамтитын тұрақты тұлға түрі бар. Бұл жеке қасиеттердің басым болуы көбінесе қолайлы микросоциалдық және биологиялық даму жағдайларымен қамтамасыз етіледі.

Әдебиет

1. Индивидуальные варианты развития младшего школьника. / А. В. Занкова; под. ред. Занкова А.В. - М.: Педагогика, 1973. – 176 с.
2. Истратова О.Н., Эксакусто Т. В. Справочник психолога начальной школы / Серия «Справочники». - Ростов н/Д: «Феникс», 2003. – 448 с.
3. Колмыков В.Н. Диагностика уровня мышления первоклассников. - Воронеж. Изд-во ВОИПКРО, 1999. – 53 с.

Баймолдина Л.О., Жақсыбаева Ж.Ә.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

БОСАНҒАННАН КЕЙІНГІ АНАНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Перинатологияда ананың психикалық денсаулығы жаңа туған нәрестеге күтім жасау сияқты маңызды орын алады. Репродуктивті кезеңдегі әйелдердің физикалық және психикалық денсаулығына қатысты мәселелерге назар аудармау бүкіл қоғам үшін жағымсыз әлеуметтік және экономикалық салдарға әкеледі. Аналар үшін босанғаннан кейінгі ең көп кездесетін салдары депрессия болып табылады, оны әйелдердің репродуктивті кезеңінің ең жоғары кезеңінде аффективті бұзылулар спектрінде қарастыру керек [1].

Босанғаннан кейінгі кезең, әдетте, әйелдің өміріндегі биологиялық өзгерістер мен әлеуметтік рөлдердің өзгеруіне байланысты күрделі эмоционалды жағдайдың симптомдарының даму қаупінің жоғарылау уақыты деп саналады. "Жүктілік әйелдің тәуелсіз жеке тұлға ретінде өмір сүруінің аяқталуын және ана мен бала арасындағы ажырамас және қайтымсыз қарым — қатынастың басталуын білдіреді". Тұңғыш бала туылғанынан кейінгі өмірлік мәртебенің өзгеруі, өзін жаңа рөлде, ананың рөлінде тууы бір уақытта мақтаныш пен қорқынышты тудырады. Сүйіспеншіліктің нәзіктігімен толып кетуі кейде жасырын үреймен бірге жүреді. Өмір аяқталған секілді: енді достармен кездесу, демалу және тыныш кино көру болмайды.

Баланың туылуымен әйелдің психоэмоционалды жағдайы өзгереді: оның көңіл-күйі күрт өзгереді, кейде ашуланшақтық, ызалық, тітіркену күйлері байқалады. Ол үй шаруасымен айналысуды, сәбиге қарауды, күйеуіне көңіл бөлуді тоқтатады, сонымен қатар ол тітіркендіргіш фактор ретінде қызмет етеді.

1. Сезімталдық: баланың эмоционалды жағдайын анықтау, сезіну ерекшеліктерін сипаттайды. Бұл блокқа өзара әрекеттесетін серіктестің жағдайын тану, осы жағдайдың себептерін түсіну және эмпатия қабілеті сияқты сипаттамалар кіреді.

2. Эмоционалды көзқарас: оған ата-ананың балаға және ересек адамға ата-ана ретінде қатынасы сияқты сипаттамалар жатады.

3. Сезімдерге сәйкес: ата-ананың баланың ата-аналық сезіміне, дене байланысына деген ұмтылысына, эмоционалды қолдаудың көрінісі мен ата-ананың баланың эмоционалды жағдайына әсер ету қабілетіне байланысты жағдайға бағдарлануы.

Тұтастай туылған бала мен ананың өзара әрекеттесуі және олардың эмоционалды өзара әрекеті, атап айтқанда, мұндай жағдайда жеке қасиеттерге ие. Бастапқы күй ерекшеліктерінің болуы, бір жағынан, негізінен туылған балалардың нақты дамуы, екінші жағынан, аналарының эмоционалды жағдайы, олардың көпшілігі жарақаттан кейінгі стресстің бұзылуы жағдайында.

Статистикаға сәйкес, әйелдердің 10-15% -ы босанғаннан кейінгі депрессиядан зардап шегеді. Бірақ бұл диагноздың тек 3% ғана белгіленіп, емделеді. Босанғаннан кейінгі депрессия - әйелдің босанғаннан кейін бастан кешіретін физикалық, эмоционалдық және мінез-құлық өзгерістерінің күрделі қоспасы. Ол күрделі болып табылатын әртүрлі факторлардың кең ауқымының әрекетіне байланысты. Тақырыптың өзектілігі әйелдің мұндай жағдайы баламен эмоционалды қарым-қатынасты бұзатындығына, ананың жеке басына және отбасына теріс әсер ететіндігіне байланысты, сондықтан босанғаннан кейінгі депрессияның қалыптасуына әсер ететін факторларды анықтау уақтылы диагноз қою мен емдеуде маңызды рөл атқарады.

Stan.kz ақпарат агенттігі 2020 жылғы Еуразия арнасы арқылы жариялаған статистикасы бойынша елімізде 18 жастағы аналардың өлімі 34 пайызға өскен. Бұл 21 жастағы қыздармен салыстырғанда 5 есе жоғары көрсеткіш болып табылады. Мамандар әйел өліміне қатысты жағдайдың барлығы жүктілік және босану процессіне дайын болмауынан деп дабыл қағуда.

Зерттеуге орташа жасы 27 жаста болған 30 әйел қатысты. Босанғаннан кейінгі уақыт - 2-ден 6 аптаға дейін.

Эмпирикалық зерттеуде Дж.Тейлор [5] бойынша мазасыздық деңгейін өлшеу әдісі және К.Леонхард пен Г.Шмишектің [3] характерологиялық сауалнамасы қолданылды.

К. Леонгард пен Г. Шмишектің сипаттамалық сауалнамасы кейіпкердің екпінін, яғни кейіпкердің белгілі бір бағытын диагностикалау үшін қолданылады. Акцентуация-бұл бірдей жеке қасиеттер, бірақ патологиялық жағдайға көшу үрдісі бар[3].

Сауалнама 88 сұрақтан, белгілі бір сипатқа сәйкес келетін 10 шкаладан тұрады.

Демонстрациялық (истероидтық) тип назардың орталығында болуға және кез-келген жағдайда өз мақсаттарына жетуге тырысады. Кептелу түрі әсер етуді кешіктіруге бейім, тым сезімтал, кекшіл. Педантикалық тип инерция мен психикалық процестердің қатаңдығымен сипатталады. Қозғыш түрі әлсіз БАҚЫЛАУДА, өз дискілері мен импульстарын басқарудың жеткіліксіздігінде көрінеді. Гипертимиялық түрі шамадан тыс көтеріңкі көңіл-күй, энергия, Тәуелсіздік, көшбасшылыққа деген ұмтылыс, тәуекелмен сипатталады. Дистимдік тип байсалдылықпен, баяулықпен, көңіл-күйдің төмендеуімен және ерікті процестердің әлсіздігімен сипатталады. Үшін кедергі отыр-боязливого түріне тән көңіл-күй фоны төмен, қауіп, өзіне, жақындарына, робость, өзіне сенбеушілік, төтенше нерешительность. Жоғары түрі реакциялардың өсу қарқынының жоғары қарқындылығымен, олардың қарқындылығымен сипатталады. Эмоционалды түрі шамадан тыс сезімталдықпен, осалдықпен ерекшеленеді. Циклотимиялық түрде гипертимиялық фаза депрессиямен ауысады.

Акцентуацияның пайда болу дәрежесі туралы қорытынды шәкіл бойынша мынадай көрсеткіштер негізінде жасалады: 0-12-қасиет көрсетілмеген; 13-17 – қасиеттің орташа айқындылық дәрежесі (тұлғаның акцентуациясының сол немесе өзге түріне бейімділік); 18-24 – айқын екпіннің белгісі.

Дж. Тейлордың мазасыздық деңгейін өлшеу әдісі тақырыптың мазасыздық деңгейін диагностикалауға арналған. В. Г. Норакидзе енгізген алдау шкаласы демонстрация мен немқұрайдылықты бағалауға мүмкіндік береді.

Сауалнама 60 мәлімдемеден тұрады, олардың әрқайсысы тақырып келісуі немесе келіспеуі керек.

Баллдарды есептеу кілтке сәйкес жүзеге асырылады. Кілтке сәйкес келетін жауаптар 1 баллмен бағаланады. Ұпай саны қосылады[5].

Тест нәтижелерін бағалау:

- 41-50 балл алаңдаушылықтың өте жоғары деңгейінің көрсеткіші ретінде қарастырылады;

- 26-40 балл алаңдаушылықтың жоғары деңгейін көрсетеді;

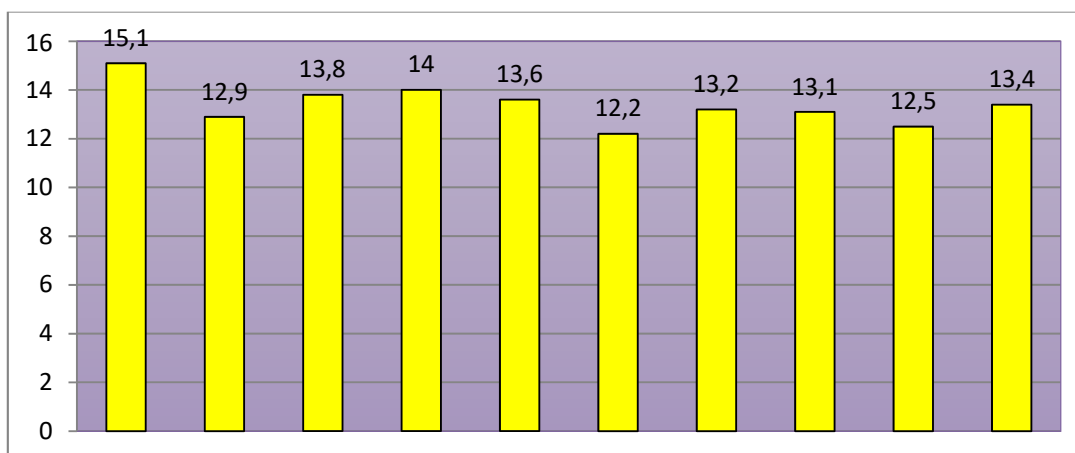
– 16-25 балл-мазасыздықтың орташа (жоғары үрдіспен) деңгейі туралы;

– 6-15 балл-мазасыздықтың орташа (төмен үрдіспен) деңгейі туралы;

– 0-5 балл-мазасыздықтың төмен деңгейі туралы.

Зерттеу бойынша нәтижелер:

К.Леонхард – Г.Шмишек сауалнамасының нәтижелері әйелдер тобы бойынша орташа есеппен 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1 - К. Леонгард – Г. Шмишектің сауалнамасы бойынша нәтижелер

Сауалнама нәтижелері бойынша орташа мәнге сәйкес әйелдердің айқын демонстративті сипаты бар деп айтуға болады. Яғни, негізінен, олар жоғары белсенділікпен, үнемі ел назарында болуға, табыстан ләззат алуға, көзге түсуге ұмтылумен ерекшеленеді, олар репрессияға қабілеттілігінің жоғарылауымен ерекшеленеді.

Сондай-ақ олар айтарлықтай айқын: қозғыштық (импульсивтілік, болжамдылық, жетектер мен импульстарды нашар басқару), гипертимия (гиперактивтілік, іскерлік, бастама), педантия (психика инерциясы, мінез-құлық стереотипі), циклотимизм (гипертимиялық өзгерістермен көңіл-күйдің ауытқуы), және дистимиялық фазалар).

Біршама айқын емес: алаңдаушылық (қорқақтық, үрей мен қорқыныш сезімі), экзальтация (эмоциялардың зорлық-зомбылық тәжірибесі), кептеліс (аффекттің сақталуы, қызғаныш, реніш, реніш).

Ең азы, әйелдерге эмоционалдылық (әсерленушілік, терең мағыналық тәжірибе) және дистимизм (пассивтілік, пессимизм, депрессия) тән.

Дж.Тейлордың (В.Г.Норакидзе бейімдеген) әйелдердің мазасыздану деңгейін өлшеу әдісінің нәтижелері 2-суретте келтірілген.

Диагностикалық нәтижелер сынақ нәтижелеріне сенуге болатынын көрсетті. Топта босанған әйелдерде жоғары бейімділікпен алаңдаушылықтың орташа деңгейі бар, олар тыныш эмоционалды күймен, көпшіл, қалыпты өзін-өзі бағалаумен сипатталады, бірақ кейде олар себепсіз мазасыздықты бастан кешіреді.

Сурет 2 - Мазасыздық деңгейі әртүрлі әйелдердің қатынасы

Нәтижелер босанған әйелдердің көпшілігінде жоғары немесе төмен (әрқайсысы 30%) тенденциясы бар мазасыздықтың орташа деңгейі бар екенін көрсетті. Яғни, олардың өзін-өзі бағалауы қалыпты, олар өздеріне сенімді, көпшіл, көбінесе олар тыныш күйде болады, олар бұған шынымен себеп болған жағдайларда немесе кейде негізсіз алаңдаушылықты бастан кешіреді.

Әйелдердің 20% -ы алаңдаушылықтың жоғары деңгейін көрсетті. Олардың эмоционалдылығы жоғары, өзін-өзі бағалауы төмен, сынға бейім, өз пікірін білдіруден және сезімдерін білдіруден қорқады, мойындауды қажет етеді. Мазасыздықтың физикалық көріністері болуы мүмкін.

Сынақшылардың 10%-да мазасыздық деңгейі төмен. Олар қандай да бір себептермен алаңдаушылықпен сипатталмайды.

Мазасыздықтың өте жоғары деңгейі әйелдердің 10% -ында байқалды, олар өздерін қауіп төндіреді, ыңғайсыз сезінеді, тіпті мұндай өмірлік жағдайларда да алаңдайды. Өздерін қатты сынға алады.

Зерттеуде алынған нәтижелерге сүйене отырып, эмоционалды және жеке факторлар босанғаннан кейінгі кезеңдегі әйелдерде депрессияның қалыптасуына әсер етеді, бұл гипотезаны растайды.

Босанғаннан кейінгі депрессияның пайда болуының қолайсыз факторлары:

- Циклотимдік;
- Демонстрация;
- Жоғары мазасыздық;
- Өз-өзіне күмәндану;
- Сәтсіздік саласындағы жалпы ішкі және ішкі деңгейлердің жоғары деңгейі;
- Жүктілікке, босануға және аналыққа қайшы көзқарас.

Ауыр депрессиялық симптомдардың дамуына кедергі келтіретін факторлар ретінде мыналарды атауға болады:

- Гипертимия;
- Эмоционалдылық;
- Отбасылық және тұлғааралық қатынастар саласындағы жоғары интернационализм.

Жүктіліктің, босанудың және баланың отбасында пайда болуының жағдайы айтарлықтай әсер етеді.

Қорытындылай келе, эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері субъектілердің көпшілігінде (43,3%) жұмсақ депрессиялық жағдай бар екенін көрсетті. Көптеген әйелдерде (30%) орташа депрессия байқалады. Субъектілердің 10% - да депрессия анықталған жоқ, 10% - да айқын депрессия байқалады, оларға көңіл-күйдің төмендеуі, белсенділіктің төмендігі, летаргия тән, ал әйелдердің 6,7% - ында ауыр депрессия байқалады.

Нәтижелерді талдау әйелдердің ерікті процестердің әлсіздігі, болашаққа деген пессимистік көзқарастар, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өздері, туыстары, ұялшақтығы, өз-өзіне күмәндануы, шешілмеуі, шамадан тыс сезімталдығы, осалдығы, импрессионность сияқты мінез-құлық белгілері неғұрлым айқын болса, олардың депрессиялық деңгейі соғұрлым жоғары болады. Әйелдер неғұрлым ұқыпты, ұқыпты, мұқият, формализм мен күмәнге бейім болса, олардың депрессия деңгейі соғұрлым төмен болады.

Әйелдерде қорқыныш, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, сынға сезімталдық, алаңдаушылықтың физикалық көріністері, сыртқы бақылау локусы неғұрлым көп болса, олардың депрессиялық деңгейі соғұрлым жоғары болады.

Әйелдер ана жағдайына, ана рөлін қабылдауға дайын еместігі, алаңдаушылық, ана жағдайында өз-өзіне күмәндану, шешімнің барабар құндылығынан және аналық қарым-қатынастың барабар стилінен ауытқу қаншалықты айқын болса, соғұрлым олар депрессияның деңгейі жоғары болады.

Осылайша, зерттеу гипотезасы расталды: босанғаннан кейінгі депрессияның ауырлығы әйелдердің жеке тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты: мазасыздық деңгейі, мінез-құлық екпіні, субъективті бақылау деңгейі, ана болу жағдайының тәжірибесі.

Алғаш рет зерттеу босанғаннан кейінгі депрессия деңгейінің кейіпкердің екпінімен, субъективті бақылау деңгейімен және ана болу жағдайының ерекшеліктерімен байланысын көрсетті.

Әдебиет

1. Смулевич А.Б. Психосоматические расстройства в клинической прак-тике», / А.Б. Смулевич, И.Ю. Дороженко, Д.В. Романов, А.Н. Львов; под общ. ред. А. Б. Смулевича. – М., 2014.
2. Курпатов А.В. Как избавиться от тревоги, депрессии, раздражительности. - СПб.: Питер, 2002. – С. 100.
3. Паршукова Л.П. Акцентуации характера: учебное пособие / Л.П. Паршукова, И.В. Выбойщик. – 2-е изд., испр. и доп. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. – 84 с.
4. Перинатальная психология и медицина: Сборник научных трудов членов РАППИМ.– С-Пб., 2004-2005.– 415 с.
5. Психологические методики изучения личности. Практикум / А. Ф. Ануфриев, Т. А. Барabanщикова, А.Н. Рыжкова. – М.: Ось-89, 2009. – 304с.

Berdibayeva S.K., Alpysbayev T.M., Adilzhanov Y.B., Osmanov A.Kh.

*(Republic of Kazakhstan, Almaty,
Al-Farabi Kazakh National University;
Sagadat Nurmagambetov The Military Institute of the
Ground Forces of the Ministry of Defense
of the Republic of Kazakhstan)*

STUDY OF THE IMAGE OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES IN KAZAKHSTAN

The relevance of research is due to the lack of attention to the process of formation of personality and individuality of the teacher and the low status and image of the teacher and pedagogical specialties as well as the lag in the growth rate of wages in education, the decline in the prestige of the teaching profession: school graduates due to a number of economic and social reasons are forced to go to pedagogical universities without motivation and vocation, graduates of pedagogical universities are reluctant to work in education, the share of teachers of retirement age is growing.

The formation of a positive image of pedagogical universities and its maintenance affects not only the strengthening of competitiveness and prospects of pedagogical universities, but also in General allows to testify to the level of development of education in the region and the country, which greatly affects the image of Kazakhstan's education.

The system of pedagogical education gives enough attention to professional development of teachers of high school, their professional competence. But the formation of the image of a university is remains out of field of activity of educational institutions. Purpose of research is to define the psychological conditions of creation and formation of image of pedagogical higher education institution (PHEI). Mechanisms of intra group unity or ethnocentrism it was shown in self-image of two higher education institutions which all estimated themselves above 80 % on an indicator "assessment".

The problem of image formation of pedagogical universities of Kazakhstan in the modernization of education remains essentially unsolved.

The system of pedagogical education gives enough attention to professional development of teachers of high school, their professional competence. But the formation of the image of a university is remains out of field of activity of educational institutions, while the image of the university is often a determinant of the development of a successful career.

It became clear that the use of new approaches and methods to increase the prestige of pedagogical higher education institutions due to the fact that the public attitude affects the conditions for the functioning of pedagogical higher education institutions and determine not only the level and quality of education, but also the development of the country in the national and in the global context.

The current situation requires a change in the roles of the image of a pedagogical higher education institution in shaping competitiveness of university in the labor market, as the self-interest of all stakeholders of pedagogical process that defines the problem of our study, which is to identify the psychological conditions of image formation of a pedagogical higher education institution.

Creating a positive image of pedagogical higher education institutions and its maintenance is influenced not only to strengthen the competitiveness and prospects of pedagogical higher education institutions, but also in general indicative the level of education in the country, which greatly affects on the image of Kazakhstan education.

Relevance of research problems of image formation of pedagogical higher education institutions caused by the fact that this very area of activity provides expansion of pedagogical higher education institutions' capabilities in the development of new market segments, strengthening their positions and increase their competitive advantage through improved organizational and psychological, educational, information and communication activities.

Create the image of pedagogical higher education institutions should be seen as a prerequisite for the growth potential of modern pedagogical education, its ability to perspective and sustainable development. Purpose of research is to define the psychological conditions of creation and formation of image of pedagogical higher education institution.

The purpose of this work was to analyze the image of the classical and Pedagogical University as a whole, as well as to Taraz universities (Taraz State Pedagogical Institute and M.Kh. Dulaty Taraz State University), based on the representation of students about the image of these universities.

We used the questionnaire "Determination of the visual image of a pedagogical university", elaborated by us. Using of this questionnaire helped us to define common requirements of students and their parents to the prestige of the pedagogical university.

Content analysis of the answers of the respondents the factors influencing the image was carried out content analysis of the statements of the respondents on the questionnaire. This analysis was devoted to the attitude of respondents (parents, students) to other universities. Each of the two surveys was attended by 50 people, 20 parents.

In the first survey, respondents were asked to answer two open questions (why did not choose a pedagogical University and prospects of pedagogical specialties, and the second used a semantic differential, where respondents had to evaluate 2 universities (classical University and pedagogical University) on six bipolar scales.

Content analysis of the answers allowed to learn about the relationship of the selected universities. As expected, it turned out that KazNU and KazNPU treat each other negatively (there are significant differences between the number of positive and negative statements of students of these universities about each other).

These two interviews were aimed at identifying patterns of pedagogical university's image formation, characteristics of its content and structural components, and peculiarities of perception and communication among the various groups of subjects.

Content analysis of the answers let us know the attitudes to selected universities. As expected, it turned out that classical and pedagogical university disapprove to each other especially (there are authentic distinctions between number of positive and negative statements of students of these higher education institutions about each other (57.6 and 83.3; $R \leq 0.01$).

Mechanisms of intra group unity or ethnocentrism it was shown in self-image of two higher education institutions which all estimated themselves above 80 % on an indicator "assessment". Students also were inclined to characterize the higher education institutions as "strong" (the assessment is higher than 80 %). Intergroup discrimination was in the evaluation of the other two universities (score less than 50%). Thus, these interviews confirmed the first hypothesis, since there was considerable difference between the valuation of "us" and "them".

There is expressed positive correlation between motivation indicators on formation of image of higher education institutions and prestigiousness of higher education institutions – on Pearson's factor from 0.53 to 0.77.

In order to study the image of the ideal and the real pedagogical university, we conducted mini-essays "The ideal image of pedagogical university". Results of the connotative phase of research indicated the predominance of low and medium levels of image formation of pedagogical universities.

The statement that "the educational institution should always have a good reputation and favorable psychological environment" was on the first place. The statement that "the pedagogical university must be modern in the broad sense of the word, to educate modern teaching staff" was on the second place.

Our study allowed the state that formation of image of pedagogical higher education institution has unsystematic and fragmentary character; theoretical knowledge and psycho - pedagogical practical achievements are poorly used; the need for training of specialists on formation of image of higher education institution is obvious; ripened need for development of mechanisms of formation of image of pedagogical higher education institution.

An indicator of the image of pedagogical higher education institution is the reputation of the university. It is not only moral, psychological, but quite material category, able to bring in large revenues and improve the competitiveness of the university.

Image of pedagogical universities is a system of social and psychological programming the behavior of objects, motivated for success; communication interaction between university and the world; striving to meet the known samples and conduct assessments; semantic binding rules of conduct orientation of pedagogical universities in achieving the desired impression.

This study is the basis for the further development of the areas of image formation of pedagogical universities, the identification of new laws and principles relating to the modernization of our education system, the development of psychological and educational foundations of training, retraining and advanced training in the field of image formation of pedagogical higher education institutions considering the dynamics of modern society.

Formation of image of pedagogical higher education institution has unsystematic and fragmentary character; psycho - pedagogical practical achievements are poorly used; the need for training of specialists on formation of image of higher education institution is obvious; ripened need for development of mechanisms of formation of image of pedagogical higher education institution.

Recommendations

Carry out the formation of positive and professional image of the university and future teachers in the whole system of the educational process of the university. Ensure the effectiveness of the training of graduates for professional careers and enhance their competitiveness through integration into the content of psycho-pedagogical training of students the experimental program of forming of positive professional image of pedagogical higher education institution.

Should explore and develop new areas of research, such as analysis of the laws of integration of the structural components of the image of pedagogical higher education institution; development of psychological techniques of image formation of educational institutions; and to identify specific stereotypes and archetypes in social groups interested in providing educational services;

References

1. Alekhina I. Image and etiquette of business person. M., 1996. -130 p.
2. Arpan, L. A cognitive approach to understanding university image / L. Arpan, A. Raney, S. Zivnuska // *Corporate Communications: An International Journal*. – 2003. - 8(2). – P. 97-113.
3. Duarte, P.O. Understanding university image: A structural equationmodel approach / P.O. Duarte, H.B. Alves, M.B. Raposo // *International Review on Public and Nonprofit Marketing*. – 2010. – 7. – P. 21-36
4. Kalyuzhnyi A.A. Educational imageology. A., 2004. - 200 p.
5. Perelygina E.B. Psychology of image. M., 2002 – 223 p.
6. Ushakov B.G. Image as a social and psychological problem. Ekaterinburg, 1995. – 93 p.

БАЛАНЫ МЕКТЕПТЕ ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛАУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Білім беру жүйесін дамытудың негізгі факторларына білім беру парадигмасын өзгерту; оқыту, тәрбиелеу және білім беру сапасын арттыру; білім беру ұйымдарының материалдық базасын нығайту жұмыстарымен қатар, оқушылардың әлеуметтенуі және олардың денсаулығын сақтау міндеттері де кіреді. Бұл баланың мектепке даярлығын психологиялық жағынан даярлау мәселесімен ұштасады. Ол келесі құрастушылардан тұрады:

- Мотивациялық дайындық – баланың мектепке оңтайлы көзқарасы мен оқуға ынтыласы;
- Ақыл ойының немесе танымдық дайындығы- ойлау қабілетінің, жадының, зейін тұрақтылығының, танымдық белсенділігінің дамуы;
- Ерік-жігерінің дайындығы – ерік-жігер сапалары мен мінез-құлық ерекшеліктерінің көрінісі;
- Коммуникативтік дайындығы – қоршаған ортада әлеуметтенуі, құрбыларымен қарым-қатынас.

Бала «Мектеп» деп аталатын жаңа әлеуметтік ортада үлкендер тарапынан айтылатын көптеген талап – тілектерді орындау және мектептің ішкі ережесіне бағынуы, сынып – сабақ жүйесіне бейімделуі қажет. М.Н.Костикова «балаларды мектепке оқуға психологиялық даярлығы» ұғымының мазмұнын ашып, мектепке психологиялық дайындықтың типтерін ұсынған. Ол тұңғыш рет баланың мектепке психологиялық даярлығын анықтау мақсатында оқу әрекетінің жетістігі туралы, оны қамтамасыз ететін ғылыми – тәжірибелік шаралардың жасалуы мен психологиялық даярлықтың сапалық ерекшеліктерін талдайтын жіктемелерді бөліп көрсетті. Сонымен қатар өз елімізде баланың мектепке даярлығы мәселесімен айналысқан ғалымдар да аз емес. Мысалы Б.Баймұратованың «Балаларды мектепке даярлау жөнінде», К.Қойбағаровтың «Баланы мектепке даярлау», Қ.Сейсенбаевтың «Отбасы тәрбиесіндегі баланы мектепке даярлауда қазақ халық педагогикасының прогресшіл идеялары мен тәжірибелерін пайдалану проблемасы» еңбектері бала бақшадағы оқу – тәрбие үрдісі арқылы баланы мектепке жан – жақты дайындау мәселесін қарастырған.

Ол Л.И.Божович пікірінше, мектепке дейінгі балалық шақтан мектептік кезеңге өту оның өмір сүру салтының түбірімен өзгеруімен сипатталады. Оқушы жағдайы жеке басының ерекше бағыттылығын тудыратынын атап өту керек. Ол үшін, оқу – білімді меңгеретін жай әрекет немесе өзін болашаққа дайындау тәсілі ғана емес, ол баланың саналы түрде сезінетін өзіндік еңбек міндеті және айналасындағылардың күнделікті өміріне қатысуы болып табылады. Сондықтан баланы мектептік оқуға дайындау мәселесі тұлға дамуында қашанда өзектілігін жоғалтпайды.

Көп уақыт бойы баланың оқу әрекетіне дайындығының өлшемі оның ақыл – ой дамуының деңгейі деп есептеліп келеді. Л.С.Выготский мектептік оқуға дайындық ұғымдар мен түсініктердің сандық қорына байланысты емес, танымдық процестерінің даму деңгейіне байланысты екендігі туралы болжам жасаған. Ол мектепке психологиялық дайындықтың 7 жас дағдарысымен байланыстыра қарастырған.

Мектептегі оқуға психологиялық дайындық мәселесіне арналған зерттеулерде, мектептегі оқу мазмұны мен шарттарына баланың психикалық дамуының сәйкестігі қарастырылады. А.Н.Леонтьев баланың мектепке оқуға даярлығының психологиялық мазмұны мәселесіне арналған зерттеулер жасаған. Ол мектептегі оқудың баланың есіне, қабылдауына және тілінің дамуына, жалпы психикасының даму деңгейіне талап қоятындығын атап өткен.

Балаларды мектепке психологиялық тұрғыда дайындауда бала бақшаның ересектер мен даярлық топтарында жүргізілетін жүйелі оқыту мен тәрбие жұмысының маңызы зор. Сонымен

қатар бала бақшалар санының балалар мөлшерін толық қамти алмағандықтан қазіргі кезде жалпыға бірдей 1 – сыныпқа барар алдында 0-дік сыныптардың ашылуы арқылы шешілуде. Ол бір жағынан балаға білім алуға бағыттаса, екінші жағынан оқушы болуға психологиялық тұрғыда қолдау. Балаларды мектепке оқуға психологиялық даярлауда балабақшаның ересек және даярлық тобында жүргізілетін арнайы тәрбие жұмысының рөлі аз емес. Бірақ ол жеңіл жәрдем жасауға тырысу түрінде болмай, психикалық дамудың бұған дейінгі бүкіл жетістіктеріне сүйенуі тиіс. Балалардың есін өте көп шашыранды мағлұматтармен толықтырып немесе оқу, есеп шығару дағдыларын бағытсыз қолдана беруден зиянды нәрсе жоқ. Балалар жалпылама және жүйелі білім алып, олар болмыстың жаңа салаларында бағдар алуға үйретіліп, осындай кең негізде дағдыларды игерту ұйымдастырылса, жағдай мүлдем басқаша болады. Осындай оқыту процесінде балаларға болашақта кез келген білімді саналы игеруге мүмкіндік беретін болмысқа теориялық көзқарастың бастамасы жасалады.

Мектепке оқуға қабылданар баланы мектептік болмысқа ендіру, толққанды оқу әрекетін қалыптастыру - өтпелі кезеңге тән психикалық дамудың барлық жиынтықтарымен тығыз байланысты. Олар оқу–тәрбие процесін осы жастың психологиялық ерекшеліктерімен қатаң сәйкестікте жүргізуді қажет етеді. Сондай – ақ мектепке дейінгі шақтан оқушылық өмірге өту кезеңін зерттеу мәселесі мектептегі оқу–тәрбие міндеттерін нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл істің түпкі мақсаты баланың мектептегі оқуына берік тұрғыда қамтамасыз ету. Ол мұғалім талаптары мен мектеп ережесін орындауға баланың ерік күшін бағындыра алу іскерлігінен көрінеді. Педагогтар қауымы мен ата–аналар балаға әріп тануды, қолға қалам ұстау үшін қолдың саусақтарының қимыл икемділігі, жазып үйренуі, санай алу дағдылары, бойы мен салмағының мөлшерін қадағалау – баланы мектепке биологиялық жасымен тығыз байланысты дайындау ісі болып табылады. Бірақ көп жағдайда баланың мектепке барғаннан кейін оқуға деген қызығушылығы бірден төмендейді.

Балалардың танымдық іс-әрекетін дамытуға арналған тапсырмалар:

- Ауызша ойлау. Бұл ойлауда қабілеті дамыған балалар ақпаратты тез қабылдайды;
- Эмоционалдық ойлау. Сезгіштік яғни өмірде біршама табыстарға қол жеткізеді;
- Шығармашылық ойлау. Бұл ойлау түрлерінде қиялды пайдаланады;
- Математикалық ойлау. Жақсы дамыған сандық ойлаулар;
- Ойлаудың кеңдігі. Түрлі жағдайларды ойша елестету.

Оқу материалдар балалардың ойлау қабілеті жетерліктей жас ерекшеліктерін ескере ұйымдастырса ғана, оның ойлау қабілетінің дамуына мүмкіндік туады. Сондықтан, педагог балаларды үнемі ойланып оқуға бағыттауы тиіс, бұған оқу үрдісін жүйелі ұйымдастыру, ұйымдастырылған оқу-қызметі балалардың логикасын дұрыс дамыта алатын мүмкіндіктерді мол пайдалану арқылы жетуге болады.

Балалардың мектепке оқуға дайындығын бақылау, оларға арнайы зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Мақсаты: жас ерекшелігіне сай танымдық іс-әрекет дағдыларын меңгерген, қарым-қатынас мәдениеті мен логикалық ойлау ұшқырлығы дамыған, әлемнің тұтас бейнесін түсінуге, ақпаратты күнделікті өмірлік мәселелерді шешуде қолдануға қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Интеллект-карта «Алма»

1 тапсырма: алма қандай? (бала сын есімдерді атайды: дөңгелек, қызыл, тегіс, тәтті және т.б.);

2 тапсырма: алма сияқты дөңгелек пішінді не болады? (бала зат есімдерді атайды: доп, дөңгелек, тиын);

3 тапсырма: алма сияқты не қызыл? (қызанақ, құлпынай, шар, құлпынай, жалау қызыл...);

4 тапсырма: алмадан не жасалынады? (шырын, салат, тосап, компот, алма бәліші);

5 тапсырма: алма қайда өседі? (бақта, ағашта);

6 тапсырма: алма не істейді? (бала етістіктерді атайды: піседі, қызарады, түседі, бұзылады және т.б).

Тұлғааралық қатынасты түзету жаттығулары: «Мен үшін не маңызды», «Жабысқақ», «Өз үйім», «Қолғаптар» ойындары, қарым-қатынаста қиындығы бар балаларға арналған ойындар мен жаттығулар: «Жел тұрады», «Досыңды тап», «Айна» ойындары жүргізілді. Бала мен ана қарым – қатынасының үйлесімді болуына бағытталған «Сенімді түсу», «Менің және анамның қолы», «Қолмен» әңгімелесу», «Өз жүрегіңді тыңдай біл», «Ойыншықтар дүкені» жаттығулар жалпы жеке тұлғалық түрде жүргізілді.

Мектепке дайындық деңгейін анықтауда басшылыққа алынатыны – баланың оқу мен жазуға икемділігі. Ал жаңа ортаға түсуіне байланысты көңіл – күйінің сипаты; сынып – сабақтық жүйеге төзімін білдіретін еріктік қасиеттері; жазба білімдерді қабылдап, игеруге қажет таным процестерінің даму деңгейлері тексеріле бермейді. Бұдан шығатын қорытынды: баланың мектептегі оқуға дайындық көлемінің әлі күнге дейін психологиялық – педагогикалық тұрғыдан қарастырылатындығында. Мектепке жаңа келген бала даралық сапаларымен таныла отырып, бір ортаға бейімделіп, төселу кезеңін бастан кешіреді. Бұл жолдағы қиындықтар барлық бейімделу сатыларындағы қиындықтармен қатарлас. Ол баланың құрдастарымен, мұғаліммен, мектебімен, сыныбымен қатынасы, сабаққа көзқарасы, өзіндік сана сезімі, тіл табысуы, сөйлеу ерекшелігі, түсіну, ұғыну деңгейлері – осының барлығы бала психикасына едәуір әсер етеді.

Балаларды мектепте оқуға психологиялық дайындығын қалыптастыру төмендегі міндеттерді шешті:

1. Балалардың мектепке психологиялық дайындығын тексеруді бағыттар бойынша жүзеге асыру: танымдық даярлық; ықыластық даярлық; еріктік даярлық және көңіл-күй даярлығы.

2. Мектепке психологиялық дайындықты анықтау бағыттары бойынша жүргізілген зерттеу көрсеткіштері негізінде дамыту шараларын ұйымдастыру. Ол зерттеуге қатысқан балалардың, олардың ата-аналар мен тәрбиеші, ұстаздарының, мектеп, бала-бақша психологтарының және болашақ психолог-мамандардың қатысуымен жүзеге асады.

3. Қазақ балаларының мектепке психологиялық дайындығын анықтауға мүмкіндік беретіндей диагностикалық құралдар топтамасын жасап, оларды этикалық ерекшеліктерге сай бейімдеу, жетілдіру жұмыстарын жүргізу.

Мектепке баланың психологиялық дайындығын анықтау бағыттары бойынша жүргізілген әдістер тәрбиеші мен мұғалімнің жұмысын дербестендіруге, әр баланың даралық мүмкіндіктеріне сай тапсырма беріп, талап етуіне негіз болады. Сондай-ақ оқу бағдарламасын құруда, оның тиімділігін арттыруда, әрі оқушы жан – күйінің қайсыбір ауытқушылықтарын күні бұрын байқап, оны түзету шараларын жүргізуде, психикалық дамудағы тежелу, кешігулерді дамытуға, болуы мүмкін ауытқулардың алдын-алуға мүмкіндік береді.

Баланы мектепке дайындаудың психологиялық мәселелері туралы ғылыми зерттеулерге терең тереориялық талдау жаса отырып, дайындықты анықтаудағы психологиялық бағыттар құрастырылып, жетілдіру жолдары қарастырылды. Баланың мектепке психологиялық дайындықты анықтау танымдық, ықыластық, көңіл-күйлік, еріктік болып нақтыланды. Мектепке дайындау мәселесі отбасында, әлеуметтік ортада жүзеге асырылады. Сондықтан орта саулығы – бала денсаулығына, оның толыққанды азамат болып жетілуіне игі әсер етеді. Қоғамымыздағы салауатты өмір салтын уағыздаудың жалпы сипатқа ие болуына орай, мектепке психологиялық дайындық - әлеуметтік орта саулығымен байланыстыра қарастырылады. Болашақ оқушының көңіл – күй - әлеуметтік орта саулығымен, салауатты қоғам табиғатымен сәйкестендіріледі. Бұл бүгінгі күннің басты талаптарының бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, баланың мектепке психологиялық дайындығы оның мектеп қабырғасын аттағанда кездесетін қиыншылықтарды (жаңа ортаға ену, бейімделу, оқу үлгерімі, қарым-қатынас, мектеп тәртібі және т.б.) жеңуде алатын орны, әр түрлі әрекеттерді орындауда маңыздылығы, соның ішінде оқу әрекеті нәтижесінің артуына тиімділігінің ерекше маңызды екендігі тұжырымдалды.

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан, 14-желтоқсан, 2010.
2. Мұқанов М. Жас және педагогикалық психология.- А., 1981.
3. Овчарова В. Практическая психология образования. – М.: Сфера, 2003
4. Петровский А.В. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. – А., 1987.
5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М., 1990
6. Меңжанова Ә. Мектепке дейінгі педагогика – А., 1992
7. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы. – А., 1987.

Белякова А.Д., Мун М.В.

(Республика Казахстан, г. Алматы,
учреждение Университет «Туран»)

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ВЫБОРА ПРОФЕССИИ СТАРШИМ ШКОЛЬНИКОМ

В данной статье приводятся сравнительные результаты экспериментального исследования в области изучения особенностей личности и темперамента старшего школьника, его эмоционального интеллекта в ситуации выбора профессии на выборе учащихся девятых и одиннадцатых классов. Актуальность обозначенной проблемы обуславливается, прежде всего, расширением исследований в области профориентационной деятельности в соответствии с современными условиями рынка труда в Республике Казахстан [1]. Цель нашего исследования – более глубокое изучение личностных характеристик в период ранней юности, особенностей темперамента и эмоционального интеллекта в рамках профессионального самоопределения. Основная гипотеза строится на положении, что базовые черты личности и особенности темперамента старшего школьника обуславливают уровень эмоционального интеллекта (который рассматривается нами как способность к распознаванию, пониманию и управлению эмоциональными состояниями своими и других людей), что в некоторой степени определяет его выбор в профессиональной области. Схематично общая концепция исследования представлена следующим образом (рисунок 1).

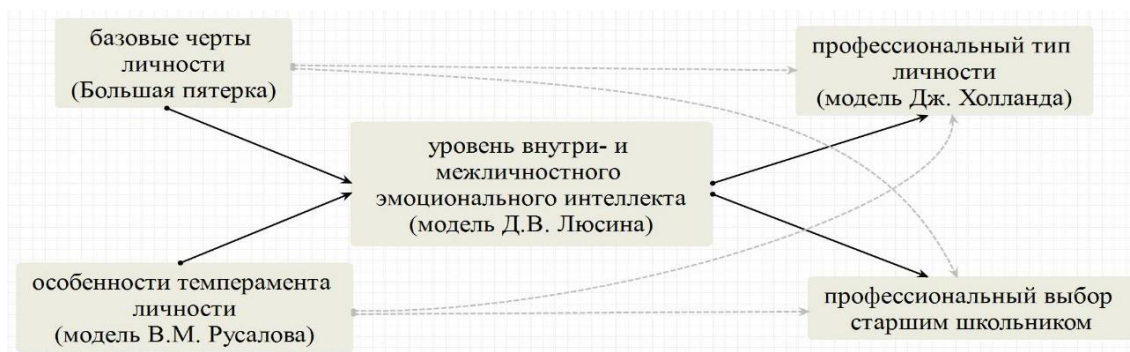

Рисунок 1 - Модель факторов выбора профессии старшим школьником

Экспериментальное исследование проводилось в период с конца октября по декабрь 2021 года. В исследовании приняли участие 81 ученик старшей школы (учащиеся 9-11 классов) на базе исследования КГУ ШГ №118 Жетысуского района города Алматы. При обработке результатов было выявлено 13 испытуемых, чей уровень социальной желательности определялся как выше допустимого, поэтому они были исключены из общей выборки. Участие продолжили 68 испытуемых, 30 из которых обучались в девятом классе, 22 – в десятом и 16 – в одиннадцатом. Возраст испытуемых – от 14-ти до 17-ти лет, средний возраст составляет 15,5 лет.

В рамках экспериментального исследования проводилась психодиагностическая работа на базе применения следующих методик: Big five (пятифакторный личностный опросник в адаптации А.Б. Хромова); опросник формально-динамических свойств индивидуальности (ОФДСИ) В.М. Русалова; опросник ЭМИн Д.В. Люсина; тест профессионального личностного типа Дж. Холланда; метод индивидуальной беседы.

Все методы, применяемые в ходе исследования, направлены на изучение личностных черт, особенностей темперамента, эмоционального интеллекта и профессионального типа личности в период ранней юности.

Так, пятифакторный личностный опросник Big five [2] нацелен на изучение структуры личности, выделяя пять основных черт: экстраверсия (экстраверсия-интроверсия), склонность к согласию (привязанность-отделенность); добросовестность (контролирование-естественность); нейротизм (эмоциональность-эмоциональная сдержанность); открытость опыту (игривость-практичность).

Опросник формально-динамических свойств индивидуальности (ОФДСИ) В.М. Русалова [3] направлен на изучение аспектов темперамента эргичности, скорости, пластичности и эмоциональности в психомоторной, интеллектуальной и коммуникативной сферах.

Опросник ЭМИн Д.В. Люсина [4] используется в целях изучения уровня развития представлений старшим школьником своего эмоционального интеллекта, включая внутри- и межличностный эмоциональный интеллект, понимание и управление эмоциями.

Тест профессионального личностного типа Дж. Холланда [5] позволяет определить профессиональный тип личности с учетом ценностных ориентаций и личных предпочтений старшего школьника.

После проведения опросников и тестов с испытуемыми проводились индивидуальные беседы, в ходе которых были заданы вопросы о выборе предпочитаемой профессии. Ответы фиксировались в индивидуальном порядке, после завершения бесед был составлен общий список профессий, которые мы разделили на 6 профессиональных типов согласно модели Дж. Холланда, включив самостоятельно ответы испытуемых, которые не смогли определиться с выбором. Таким образом, профессии доктора, психолога, учителя и т.п. были отнесены к социальному типу; программист, переводчик и т.п. – к интеллектуальному; бизнесмен, юрист, маркетолог – к предприимчивому; художник, писатель, режиссер, модель – к артистическому; бухгалтер, экономист – к конвенциональному; и, наконец, электрик, механик, инженер – к реалистическому. В качестве отдельной переменной были внесены ответы, когда опрашиваемые не могли определиться с выбором. По итогу классификации мы получили семь категорий ответов, отражающих профессиональный тип личности старшего школьника, основанного на самостоятельном выборе.

Математическая обработка данных проводилась в программе IBM SPSS Statistics 20 с использованием анализа нормальности распределения (метод Колмогорова-Смирнова), t-критерия Стьюдента для независимых выборок, хи-квадрата Пирсона, непараметрического критерия Спирмена, меры соглашения Каппа.

Результаты корреляционного анализа обнаруживают свои особенности среди учащихся девятых и одиннадцатых классов. Обратимся к таблице 1, отражающую взаимосвязи эмоционального интеллекта с аспектами профессионального самоопределения личности девятиклассника.

Таблица 1 – Корреляционные связи параметров эмоционального интеллекта (опросник ЭМИн Д.В. Люсина), профессионального типа (тест профессионального личностного типа Дж. Холланда) и личного выбора профессии (индивидуальная беседа) учащихся девятых классов.

<i>профессиональный тип</i>	<i>параметр эмоционального интеллекта</i>	
	<i>МЭИ</i>	<i>ПЭ</i>
реалистический	-,437*	

не определен (б)	-,364*	
социальный (б)	,419*	,415*
артистический (б)		,397*

Примечание: * $p < 0,05$.

Условные обозначения: МЭИ – межличностный эмоциональный интеллект; ПЭ – понимание эмоций; (б) – личный выбор профессии, полученный в ходе индивидуальной беседы.

Так, эмоциональный интеллект положительно связан с профессиями социального и артистического типов ($p < 0,05$) и отрицательно – с профессиями реалистического ($p < 0,05$). Межличностный эмоциональный интеллект и понимание эмоций отражают способность осмысливать и управлять эмоциональными состояниями других людей, что позволяет девятикласснику осуществлять успешное межличностное взаимодействие. Соответственно, чем более развита способность межличностного эмоционального интеллекта и способности понимания эмоций, тем более вероятно, что девятиклассник предпочтет профессии, которые предусматривают задачи межличностного общения. Вероятно, девятиклассники стремятся реализовать эту способность в профессиональной среде, где предъявляются соответствующие требования. С другой стороны, этот параметр интеллекта отрицательно коррелирует с реалистическим типом личности, который предусматривает практическую деятельность, требующую физической активности. Таким образом, чем меньше развит межличностный эмоциональный интеллект, тем более предпочтительными оказываются профессии, в которых межличностное взаимодействие не играет существенной роли.

Обращаясь к таблице, межличностный эмоциональный интеллект коррелирует не только с профессиональными типами, но и с неспособностью девятиклассника осознанно выбрать предпочитаемую профессию. Это объясняется тем, что эмоциональный интеллект как способность направлен на идентификацию, распознавание эмоций и выявление причин их возникновения, а также их управление. Девятиклассники с высоким эмоциональным интеллектом демонстрируют большую осознанность в выборе профессиональных перспектив, поскольку в некоторой степени опираются на свое эмоциональное состояние. Так, чем выше эмоциональный интеллект, тем более осознанный выбор совершает девятиклассник, и наоборот – его слабая развитость может обуславливать ситуацию принятия решения, когда девятиклассник не готов или не способен самостоятельно определиться с выбором.

Примечательно, что в результате корреляционного анализа аспектов эмоционального интеллекта и выбора профессии у одиннадцатиклассников значимых связей обнаружено не было. Вероятно, это обусловлено ситуацией развития их личности: выпуск из школы, перестройка личности вследствие перехода к следующему возрастному этапу. Отсюда следует вывод, что в ситуации выбора профессии учащиеся одиннадцатых классов ориентируются на другие аспекты личности, в то время как эмоциональный интеллект не имеет значительной связи и выступает как вспомогательная составляющая межличностного общения.

Таким образом, результаты демонстрируют социальную направленность эмоционального интеллекта во взаимосвязи с аспектами профессионального самоопределения личности среди учащихся девятых классов: межличностный эмоциональный интеллект и способность понимать эмоции в некоторой степени обуславливают выбор предпочитаемых профессий, связанных во-первых, с межличностным взаимодействием, и во-вторых, с деятельностью, благодаря которой раскрывается возможность выражать свои эмоции. С другой стороны, невыраженное развитие эмоционального интеллекта взаимосвязано с выбором девятиклассника профессий, ориентированных на практическую деятельность. Одиннадцатиклассники в своем анализе принятия решения опираются не столько на способность понимания и управления эмоциями, сколько на другие психические процессы и индивидуальные особенности, которые определяют направленность их поведения. Дальнейшее исследование личности старших школьников, в частности, факторов выбора профессии среди учащихся одиннадцатых классов, позволит расширить представления об особенностях профессионального самоопределения личности в период ранней юности.

Литература

1. Дуйсенбеков Е.Б., Байкулова А.М. Профессиональная ориентация и профессиональное самоопределение как психолого-педагогическое явление и процесс. Вестник Казахского национального женского педагогического университета. 2020. - (1):169-174.
2. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие. – Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. – 23 с.
3. Ратанова Т.А., Шляхта Н.Ф. Психодиагностические методы изучения личности: Учеб. пособие. М.: Флинта, 1998. С. 264.
4. Люсин Д.В. Опросник на эмоциональный интеллект ЭМИн: новые психометрические данные // Социальный и эмоциональный интеллект: от моделей к измерениям / под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – Москва: Институт психологии РАН, 2009. – с. 264-278.
5. Резапкина Г.В. Психология и выбор профессии: программа предпрофильной подготовки. Учебно-методическое пособие для психологов и педагогов. — М.: Генезис, 2005. — 208 с.

Буданова З.К., Тоқсанбаева Н.Қ., аилинова К.К.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ИНТЕРНЕТКЕ ТӘУЕЛДІЛІГІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Қазіргі психологияда тәуелділік ұғымы көбінесе «аддикция» терминімен белгіленеді, ол тәуелділік – тәуелділіктен шыққан. Терминнің басқа түсіндірмесі бар, ол заңды тәуелділіктен (addictus) - қарыздармен байланысты. Екінші түсіндірмедегі негізгі сөз «байланысты» сөзі. Тәуелді мінез-құлық жағдайында көбінесе есірткіге, алкогольге және темекі шегуге бейім адамның мінез-құлқын түсінеді. «Нашақорлық» терминінің өзі «алкоголь», «нашақор» диагнозының орнына келді. Сондықтан да ғалымдар, наркологтар, психиатрлар мен психотерапевттер алкогольизм, нашақорлық, шылым шегу деп аталатын ауруларды құмарлыққа жатқызады.

Дегенмен, қазіргі заманғы зерттеулер қазіргі кезеңде тәуелділіктің ең көп таралған түрлерін тек химиялық тәуелділікті ғана емес (алкоголизм, нашақорлық, нашақорлық, нашақорлық, никотинизм), сонымен қатар, мысалы, адам белсенділігінің, соның ішінде құмар ойындарын қоса алғанда, атап өтуге болатынын көрсетеді. Интернетке тәуелділік, жұмыссыздық, сексомания, шопаголизм. Кейбір авторлар табынушылық деп аталатын тәуелділікті бөліп көрсетеді. Және тіпті тағамға тәуелділік, оған қатысты бұрмалануларды білдіреді, мысалы, булимия. Адамның невротикалық байланыстары тәуелділік ретінде әрекет етуі мүмкін. Тәуелділікке секталарға барғаннан кейін дамитын жағдайлар да жатады. Соғыстарды, апаттарды, ауыр шығындарды, эмоционалдық дағдарыстарды бастан өткерген адамдарда ауыр тәуелділік күйінің пайда болуы мүмкін. Сонымен бірге қоғам дамып, жеке тұлғаның қажеттілік аясы кеңейген сайын мүмкін болатын тәуелділіктердің тізбесі де кеңейіп мүмкін деп болжауға болады.

Осылайша, тәуелділік мінез-құлықтың барлық түрлеріне келесі көрсеткіштер ортақ болуы мүмкін:

- жасанды түрде жасалған жағдайлардың болуы және осы жағдайларды сақтауға күш салу;
- белгілі бір жағдайлардан тыс ләззат ала алмау (зат, тұлға ...);
- сананың өзгеруі эпизодтарының болуы;
- Объектіге (затқа, затқа, шарттарға) қайтымсыз тартылыс.

Осылайша, тәуелділікті анықтау үшін бірнеше негізгі ойларды атап өтуге болады. Біріншіден, көптеген авторлардың пікірінше, бұл құбылыс адамның негізгі қажеттіліктері мен мотивтеріне негізделген.

Қазіргі уақытта балалар мінез-құлқының бұзылу себеп-салдарын әлеуметтік-психологиялық және педагогикалық тұрғыда М.А. Алемаскин, Л.М. Зюбин, И.С. Кон, Г.П. Медведев және т.б., клиникалық сипатта Г.А. Власова, В.Я. Гиндикин, В.В. Ковалев, Г.Е. Сухарев, криминалогиялық аспектілерін М.М. Бабаев, К.Е. Легошев, В.Н. Кудрявцев сияқты ғалымдар зерттеумен айналысқан.

Мінез-құлқында ауытқушылық байқалатын балаларды әлеуметтендіруге байланысты Отандық ғалымдардың еңбектері аса құнды болып табылады. Соның ішінде Қ.Б. Жарықбаевтың, С.Қ. Қалиевтің, Ж.Ы. Намазбаеваның, Т.Қ. Бөлеевтің және т.б. ғалымдардың еңбектерін атап өтуге болады. Осы еңбектерде берілген тұжырымдарға сүйенсек, аддиктивті мінез-құлықты топтастыру төмендегідей болды.

Аддикцияның химиялық және химиялық емес формалары бар. Химиялық формаларына ішімдік, наркомания, шылым шегу, таксикомания жатады. Ал химиялық емес аддикцияға – компьютерлік аддикциялар, құмарлық ойындар (гэмблинг), сексуалды аддикция, қарым-қатынас аддикциясы, тамақтану аддикциясы, махаббат аддикциялары кіреді.

Алғаш рет интернетті шамадан тыс пайдалану мәселесі шетелде 80-жылдардың аяғында талқыланды, ал 90-жылдардың ортасында американдық психолог Иван Голдберг «Интернет-тәуелділік» түсінігін енгізді, оны ол патологиялық, қарсы тұруға болмайтын ауру деп анықтады. тұрмыстық, жұмыс, әлеуметтік, отбасылық және қаржылық қызмет салаларына кері әсерін тигізетін Интернетті пайдалануға құштарлық.

Ал 1994 жылы К.Янг арнайы сауалнаманы әзірлеп, веб-сайтта орналастырды және көп ұзамай 500-ге жуық жауап алды, олардың 400-інің авторлары таңдалған критерий бойынша Интернетке тәуелділер деп танылды. 1998-1999 жж бұл мәселе бойынша алғашқы монографиялар жарық көрді (К. Янг, Д. Гринфилд, К. Суррат).

Кимберли Янг интернетке тәуелділіктің 4 белгісін келтіреді:

1. Электрондық поштаны тексеруге құмарлық.
2. Интернетке келесі кіруді үнемі күту.
3. Адамның интернетте тым көп уақыт өткізетіні туралы басқалардың шағымдары.
4. Адамның интернетте тым көп ақша жұмсайтыны туралы басқалардың шағымдары.

Ал интернетке тәуелділіктің таралуын таралу динамизміне және оны таңдаудың әртүрлі критерийлеріне байланысты бағалау өте қиын. 2008-2013 жылдардағы әртүрлі деректер бойынша *Қазақстандағы интернетке тәуелділер әртүрлі бағалаулар бойынша* 4,3%-дан 22,8%-ға дейін болды. Интернет аудиториясының күшті жасаруы байқалады, оны пайдаланудың төменгі шегі дерлік ерте жаста байқалады.

Балалар мен жасөспірімдердегі интернетке тәуелділіктің кезеңдері:

1. Бірінші кезең

Балалар мен жасөспірімдердің интернетке тәуелділігінің бірінші кезеңі қарапайым нәрселерден басталады. Бала компьютерге қол жеткізе алады. Немесе олар телефон немесе Интернетке кіру мүмкіндігі бар басқа гаджет алады. Бұл кезеңде қандай да бір белгілерді байқау қиын. Өйткені, ол жай ғана ынта-жігермен өзі үшін жаңа дүниені меңгереді. Жасөспірім жаңа ақпаратты іздейді, әлеуметтік желілерде профильдер жасайды.

Оның Интернетте шынайы бейнесінен мүлдем өзгеше болуы мүмкін бейнесін жасауға ұмтылуы алаңдатарлық белгі болуы мүмкін. Мұндай бала өзінің «нағыз» достарын мойындамауы мүмкін. Сондықтан балалардың профилінде «ересектерге» сәйкес келмейтін сөздері немесе әрекеттері бар бейнелер немесе фотосуреттер пайда болады.

Егер отбасында сенімді қарым-қатынас қалыптасқан болса, онда бұл кезеңді байқауға болады және тәуелділіктің дамуын болдырмауға болады. Кейде Интернетте не жарияланғанын талқылау жеткілікті. Ата-аналар интернетте өткізетін уақытты шектесе жақсы.

2. Екінші кезең

Интернетке тәуелділіктің екінші кезеңі әлдеқайда қиын. Міне, әдет осы жерде көрінеді. Бала өзін және өмірін тек виртуалды достары тұрғысынан бағалай бастайды. Оның бойында туннельдік ойлау үстемдік ете бастайды, айналадағының бәрі Интернет призмасы арқылы

карастырылады. Бұл кезеңде бала қорқатын жалғыз нәрсе - компьютерден айыру. Уақыт ойындарға немесе виртуалды достармен сөйлесуге көбірек жұмсалуда.

Бала ескертулерге өте көңілсіз жауап береді. Ол бар күшімен тәуелділік фактісін жоққа шығарады. Ата-ананың барлық дәлелдеріне ұл немесе қыз мыңдаған басқа сылтаулар табады.

Өз еркімен, бұл кезеңде ата-аналар келісе алмайды. Егер олар уақытты өткізіп алғанын түсінсе, шұғыл шара қолдану керек.

3. Үшінші кезең

Интернетке тәуелділіктің ең қиын кезеңін нашақорлықпен толығымен салыстыруға болады. Бала енді өз өмірін сүрмейді. Оның барлығы ойынға немесе Интернеттегі байланысқа байланысты. Егер бұрын онымен сөйлесу мүмкін болса, енді ол жай ғана щеткамен жағына шығып, гаджет экранында жоғалып кетеді.

Компьютерден шығаруға тырысқанда, ол адекватты емес және агрессивті болады. Мұндай балаға жанашырлық пен аяушылық сезімі мүлде жетіспейді. Сондықтан ананың көз жасы немесе әкенің қорқытуы оған мүлдем тимейді. Мұндай манипуляциялар тек тітіркенуді тудырады.

Зерттеу жұмысының болжамдарын анықтау мақсатына сәйкес төмендегі негізгі әдістемелік процедуралар іріктеліп алынды:

- 1) Алғашқы анықтау сауалнамасы.
  - 2) Жасөспірімдік жаста компьютерлік ойындарға тәуелділік деңгейін анықтау.
  - 3) Қалыптастырушы бағдарламаны жүзеге асыру нәтижелері бойынша жасөспірімдіктердің компьютерлік ойындарға тәуелділігінің динамикасын анықтау.
  - 4) Интернетке тәуелділік деңгейін диагностикалауға өңделген тесті.
  - 5) Жасөспірімдіктің субъектілік қасиеттерін зерттеуге арналған арнайы бейімделген сұрақтары сауалнамасы.
- б) Жанұядағы қарым-қатынасты анықтауға арналған авторлық анкетасы.

Зерттеу барысында жасөспірімдіктерге интернетте көп отырасыз ба деген сұрақ қойылды. Соған сәйкес бізге тек қана ешқашан интернетке кірмейтін балалардың үлесін ғана емес, сонымен қатар қазіргі уақытта жасөспірімдіктердің қаншалықты интернет іс-әрекетіне қосылғандығын анықтау өте маңызды болды. Сондықтан бұл сұраққа 3 нұсқаны қарастырдық: «жоқ, ешқашан ойнаған емеспін»; «иә, қазіргі уақытта ойнаймын»; «иә, бұрында ойнағанмын». Жасөспірімдіктердің аз бөлігі (барлығы 5,4%) «интернетке кірмейтінін» көрсеткендігін атап өткен жөн. Бұл мынадай қортынды шығаруға мүмкіндік береді, қазіргі уақытта компьютерлік ойындар жасөспірімдіктің субмәдениеттің шындығы болды. Осыған байланысты ересек жасөспірімдік жаста интернетті қолдану ауқымдылығы оқушылардың қаншалықты үлесін құрайтынын анықтау маңызды.

Жалпы орта көрсеткіштер бойынша барлық сұралған оқушылардың 64% компьютерлік ойындарды «қазіргі уақытта ойнайды». Ал үшінші нұсқа бойынша оқушылардың 30,6% компьютерлік ойындарды «бұрында ойнаған, бірақ қазір ойнамайтындығын» көрсетті. Интернетті қолданбайтын қазіргі уақытта жасөспірімдіктер үлесі жас ерекшелік топтарында да өзгермейді: жетінші сыныпта – 65,9%, тоғызыншы сыныпта 65,0%, он бірінші сыныпта – 60,5%. Осыған орай біз жасөспірімдік жастың басынан аяғынан дейін оқушылар өмірінде маңызды орын алады деген қорытынды шығара аламыз.

Қорытынтылай келе, зерттеудің тақырыбына байланысты жеткіншектердің компьютерлік ойындарға тәуелділік мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге теориялық талдау жасалынды. Жеткіншек жаста компьютерлік ойындарға тәуелділіктің жеке тұлғалық және әлеуметтік-психологиялық факторлары анықталды. Жеткіншектердің компьютерлік ойындарға тәуелділік деңгейін анықтауға арналған сауалнама сұрақтары әзірленді.

Сонымен қатар жоғарыда шолу жасалған мәселелердің шешімі - психодиагностикалық әдістері мен түзету жолдарын өзіміздің ұлттық ерекшеліктерімізді ескере отырып таңдау қажет, себебі қандайда бір шараны қолданарда әр адамның жеке және жас ерекшеліктерімен қатар, ұлттық ерекшеліктерді ескеру айтарлықтай нәтиже бермек.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін». 19 наурыз, 2004 жыл.//Егемен Қазақстан, 2004 жыл.
2. Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың профилактикасы мен балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының алдын алу туралы Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 9 шілдедегі N 591 Заңы. ҚР Парламентінің Жаршысы, N 18, 105-құжат, 2004 ж.,
3. Адаптация и резервы человека. /Сост. М.Ч.Кочеткова, М.Н.Завьялова _ Псков,2000.
4. Алавердашвили Г.И. Семья, школа, подросток. М-во рпосвещения ГССР. Тбилиси, 1986 - 65с.
5. Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Специфика психологических методов в условиях использования компьютера Текст. / О.Н. Арестова. М.: Изд-во МГУ, 1995. - 110 с.

Дауренбекова А.К.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

ӘСКЕРИ БӨЛІМШЕДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ЖҰМЫСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ЖҰМЫС БАҒЫТТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Қазақстан Республиканың алдындағы тәуелсіздіктің алуына орай барлық мемлекеттік салаларды қайта құрудың әдісін бастады. Әскерилік психологияның саласына көптеген өзгерістерді енгізуді тапсырды. Қоғамның әскерилік білімінің жүйесіндегі негізінәрселерді жақсартуды, жаңартуды, толықтыруының әсері бір айғағыды болып отырғой. Соған орайда әскерді білімді береуді артыру оқудың орынына да оқудағы тәрбиелік жұмыстардың тиімді жағын арттыру керектігін түсіндіру керектігін айты және жұмылдырды .

Осы уақытқа дейін психологтардың басым бөлігі әскери психология психология ғылымының бір саласы екендігін айты де, алайда әскери психология әскери қызметшінің тұлғасын тануда, әскери қызметті зерттеуде өзіндік жолы бар екендігін айқындап көрсеті

Қазіргідей Қазақстан Респубикасының Қарулы Күштерінің әуе, теңіз және жаяу әскериде түрінде еліміздің амандығын екінінде сенімділік пен сақтау керек екенің көздеді. Бұлда басты міндетті шешу Қазақстан Республикасының азаматтары шынайы түрде әскери қызметін өтеп жүрген әскери бөлімдер мен әскери оқу орындарында жүктеледі .

Борыштық қызметік – Қазақстан Республикасы Конституциясымен қарлатын, құнды мұрағаттар мен өнегеден туындайтын әскерилердің қауіпті жағдайдағы, жоғарылық күш-қуат және психологиялық міндеттер әскери уақыттағы сияқты бейбіт кезеңдерді басқаруға берілген міндеттердің орындалуына бағытталған қару мен әскери құралдарды саналы түрде қолдана білу.

Зертеуші С.О.Макаров айтыу бойынша ең алғаш рет теңізшілер мен офицерлердің кемелерде қаншалықты өмір сүре алатындығын тексеретін арнайы психологиялық дайын жұмыстарды өткізу кеменің ұйымдастыру жағын ұсынды. XIX ғасырдың II жартысында әскери психологиядағы үлкенің үлесіндегі қосқан генерал М.И.Дрогомиров (1830-1905). Оның еңбектерінде көбіне әскерилік тәрбиелік пен жауынгерлерік білімі жайлы талқыланған. М.И. Дрогомировтың әскери психологиялық көзқарастардың жүйесіндегі ортықшылық орындь екі түсініктік алады- өзін-өзі қорғауды және жанқиярлықты әрекет. Соғыста адамдардың мінез-құлқындағы ол осылардың арасындағы күреспен анықтады: жанашылдық ол еріктерге байланысты құрылып, дамиды. Ал өзін-өзі қорғауда - ақылмен ойласытарады Еріктің аймағында - тәрбие, ал ақылдың аймағында- оқыту жатыр. Соғыста ең бірінші кезекте отанға деген сүйіспеншілдік керек , өйткені әскери іс ол көбінесе ақылға емес, ерікке сүйенеді. Сондықтан М.И.Дрогомировтың айтайын дегені оқудан қарағанда, сарбаздың отанға деген сүйіспеншілдігі маңыздырақ.

Бірінші Дүниежүзілік соғысы кезінде сарбаздардың психикасын анықтауға арналған психологиялық тесттер көп қолданды. Әскери іс-тәжірибесін кезінде сарбаздардың

американдық психологтар жүргізілді. Дәл осы күнге дейін психологиялық әдістер ретінде тесттердің өңделді Ресейде қарқынды жүріп жатты. Осы бағыттың отандық психологияда даму үстінде А.Ф.Лазурский (1874-1917), Г.И.Россолимо (1860-1928), В.М.Бехтеров (1857-1927), П.Ф.Лесгафт (1837-1909) және тағы басқа есімдермен көптеп айтылды .

Арнайы бір құралдардан құралған психологиялық комиссия құрылып, олар келесідей мәселелерді шешті: әскери психологияның зерттеу, әуе қызметін деген жарамдылығын психологиялықта сынақтар, интеллектіні зерттелудегі байланысты жалпы сынақтар және тағыда басқаларының. Комиссияны психолог ғалым Р.Йеркс басқарды. Оның басқаруында ең алғашқы әр түрлі бөлімшелердегі қызметкерлер шақыртылғандардың денсаулығының жарамдылығының жалпылар бағалауға арналған топтық тест құрылады: әскери тест “альфа” сауаттыларға және әскери тест “бетта” сауатсыздарға арналған .

Психологияның қарқынды жағынан осы кезеңде әскери – саяси және экономикалық факторлар жоғарғы дәрежеде әсер етті. Жанадан құрылған үкіметке мықты әскерлер қажет болды. Сол кездегі психологтардың негізгі міндеттерін әскери білімді құруды спецификасын реттеу, биілік және іскерлікті анықтау; оқуға кандидаттың кәсіби жарамдылығын бағалау және әдістер мен әдістемелерді таңдау; әскери мамандардың дайындық үрдісінің белсендендіру. Әскери ұшқыштарға арналған әскери мектеп және басқа оқу орындарында психо-физиологиялық зертхана ашылып, өздерінің зерттеулерін Республиканың әскери кеңесімен, кіші академиялық кеңестер психо-физиологтардың іс - әрекетімен басқарылады.

Әскердің психологтары әр түрлі мамандықтағы сарбаздардың жұмыстарының психофизиологиялық мінездемесін зерттеумен айналысты. Қазіргі кәсіби іріктеудің әдісінің меңгерумен, бірнеше әскери мамандарға - зеңбірекші, пулеметші және тағы басқа профессиограмма құрумен, әскери мамандарға керек психологиялық қасиеттерді таңдаумен жұмыс істеді. Соған қарай олар әртүрлі әскери қызметтен шаршауды азайту және жұмыс қабілетін жоғарлатуға байланысты психологиялық әдісті және физикалық жаттығуларды ойлап шығарды. Осыны атап өткен жөн, әскери қызметкерлер мен әскери ұжымның әрекеттеріндегі психологиялық проблемаларды зерттеуде ең мықты мамандар қатысқан.

Шетелдік ғалым, Б.М.Теплов - ең ірі совет психологы – он жылдан астам әскери мәселелерді психологиялық зерттеумен айналысқан. Осының зерттеулерінің қорытындыш Ұлы Отан соғысы кезінде іс-тәжірибе жағынан көрінді. Негізгі психологиялық әдістер сол кезде тікелей далада өткізілді, ол оған теориялық және практикалық құндылық береді. Сонымен ғылыми зерттеу зертханасындағы тәжірибелер кітап болып әскери- медициналық академияда «РККА –ғы психофизиологиялық еңбектер туралы материалдар» - деген тақырыппен жариялады.

Ұлы Отан соғысы кезінде әскери психологиялық білімді қолдаудағы және оның таратуға деген көп жұмыстары жасалды Психологтардың негізгі әрекеттеріндегі ерекше бағыт, ол медико-психологиялық ақтау және күреске деген қабілетінің қалпындағы және жаралы әскери қызметкердің еңбекке қабілеті. Осы мәселені шешуге көмектескен совет психологтары Б.Г.Ананьев, С.Г.Геллерштейн, А.В.Запорожец, А.Н.Леонтьев, А.Р.Лурия, Д.Н.Узнадзе және тағы басқалары.

Соғыстың кезеңдердегі кейбір жеке проблемаларға байланысты психологиялық зерттеулер жүргізіледі, әскерді істе практикада кең қолданады. Атақты ғалым К.Х.Кекчев көру және есту сезімталдығын көтеру, көздің бейімделуін жылдамдық әдісі, барлаудың жұмысының психофизиологиялық негіздері және тағы басқа жолдарды ойлап тапты. Шетелдік Б.М.Теплов «Ум полководца» деген әскери психологиялық зерттеуді басып шықты. Жауынгердің мінез-құлықтар мотивациясы сұрағымен С.Л. Рубинштейн толық зерттеді

Жеке адам өзінше әмбебем, қайталанбас тұлға болып табылады. «Адам тұлғаның» термині бір адамды басқа адамнан ажырататын ұғым ретінде қолданылады. Сарбаздың қызметке шақырылғанға дейін адамдардың сырт келбетінді, даму жағдайларында, тәрбиесінде, қызығушылықтарында, құштарлықтарындағы ұқсастық болғанымен олардың әрқайсысында индивидуалді-психологиялық ерекшеліктің құрайтын тек өздеріне тән сапалар және

қасиеттері болады. Жекелік – бұл басқа адамдардан өзінің әлеуметтік маңызы бар айырмашылықтарымен сипатталатын адам, психиканың өзгешелігі, жеке тұлғаның қайталанбастығы. Жекелік индивидтің темпераменті мен мінезін ерекшелігінде, қызығу мен сапаларды спецификасында, қабылдау және интеллект процестерінде, қажеттілігі мен қабілетінде көрінеді. Сол индивидуалдылығын қалыптасуының алғышарты анатомиялық-физиологиялық нышандар. Биологиялық-физиологиялық нышандар индивидуалдылықты кең вариативтілік көрінісін тудыратын, қоғамдық шартта мінезге ие тәрбие барысында, жеке тұлғаның дамуы барысында өзгеріске ұшырайды. Халықтар арасындағы айырмашылықтан ең алдымен адамның темпераменті сияқты мінездемесін анықтайтын, генетикалық жолмен берілетін жоғары жүйке қызметінің типіндегі айырмашылықпен анықталады. Осы уақытта адам мінезін қалыптасуының іргетасы болып табылатын темпераменттің 4 түрінде айтарлықтай жеткілікті мәлімет жинақталған. Олар сангвинник, меланхолик, флегматик және холерик темпераменттері.

Осылай әскери қызметкерлердің индивидуалдың-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу тек темперамент типін және оған шартта реакциялардың типін анықтау арқылы ғана емес, адамның дамуы барысында пайда болған тұлғалық мінездеме арқылы да жүзеге асуы тиіс.

Адамның жүрісін анықтау индивид әрекет-қылығын алдын-ала біліп отыруға үлкен мүмкіндік береді. Сонымен күтілетін әрекеттердің түзетуге (коррекциялауға) болады. Адамның қалыптасуында тәрбие, тұлғаның түрлі әлеуметтік топтардың мүшесі болуы, ондағы ережелерді меңгеруі адамның түрлі өмірлік жағдайларды бастан өткізуі шешуші рөл алады. Осымен қатар мінез адамның дүниеге көзқарасының, сенімдерінің, моральды принциптерінің тәуелділігін анықтайды. Сонымен ол әлеуметтік өзара әрекеттің процесс барысында қалыптасады.

Соның объектен басқа әскери бөлімшедегі психологиялық жұмыстардың келесі ұйымдастырушылық деңгейін бөліп көрсетуге болады:

Психолог-педагог білімдерінің жеке нәтижесін жүйелі түрде көтеру, осыны бағынушылардан талап ету;

- Адамның құрамды жан-жақты зерттеудің олармен жеке қарым-қатынас жолынан бастап, бағынушылардың моральдық-психологиялық, іскерлік қасиеттері біліп, күнделікті олардың тәрбиесімен айналысу;

- Табынушылардың жоғары моральдық-психологиялық күйді реттеп, қалыптастыру, Отанды қорғауға моральдық және психологиялық дайындық, сонымен қатар әскери борышқа қажетті әрекеттерді орындау;

- Сарбаздың ұжымдардың ұйымшылдығы туралы қамқорлық жасау, әскери қызметкерлердің халықаралық қарым-қатынас мәдениетін дамыту;

- Сонымен психологиялық мәліметті құпия сақтау;

Сарбаздың қызметкерлердің физикалық және психологиялық денсаулығын нығайту және оны сақтауға жол табу;

- Психол жұмыстардың жүргізілуін бақылау; Психолог ісіне екі деңгейден тұрады: құбылыстардың түсіну және оларды басқару деңгейі.

Әдіс тәсілдің-зерттеудің тиімділігі ол психологтың қабілетіне байланысты, яғни өздігінен жұмыстардың, мәселелерді шешуге және қандай да бір іс- әрекеттерді құруға неізделген. Сарбаздық бөлімшеде психолог психологиялық басқарудың және психологиялық жұмыстардың жүйелілігін ескеру керек. Сонымен бөлінген деңгейдің өзінің жеке тапсырмасымен, пәндік мазмұнымен ерекшеленеді және арнайы методологиялық әрі практикалық- әдістемелік құралдар, кәсіптің біліктілік пен мәдениеттілік талап етіледі.

Мән беру деңгейі. Сол деңгей келесі деңгейлерден тұрады:

Іс-әрекеті белгілеу әлеуметтік-психологиялық құбылыт болып табылады. Әскери психолог жұмысының мазмұны: күнделікті өмірдегі кәсіптенбегендергі арнайы психологиялық құбылысты ажырату, оны байқау және көру. Осы құбылыт негізі проблема ретінде пайда болса, онда психолог іс-әрекетінің кәсіптік, этикалық тапсырмасының бірі болып саналады.

1. Суреті бейнелеу. Соның мазмұны кәсіптенбегең адамдарға күнделікті өмірдегің қарым-қатынас арқылы және психологиялық тілдің категориясы, белгілі заңдылықтарымен еркіндіктері арқылы мінездеме беру;

2. Зерделеу- яғни, мақсатқа бағытталған құбылысты, оның қорытындысын, сараптамасын, алынған нақты әлеуметтік- психологиялық ақпараттардың барлығын бақылау;

3. Айту анықтап-зерттелінген мәліметтердің қорытындысы, концептуальді модельдердің құрылуы, осылар құбылыстың механизмін түсіндіруге мүмкіндік береді: оның құрылымын, пайда болу және динамикасының факторларын әртүрлі параметрлі-мінеземелерінің арасындағы тәуелділікті, әлеуметтік-психологиялық мінеземелердің нормативті немесе оптимальды критерийлердің күйін анықтайды. Айтудың негізінен бейнелеудің сүйемелдеуімен бірге жүреді.

4. Зертеу- бұл психологтың әскери ұжымының немесе әскери қызметкерлердің көріністік күйінің динамикалық моделін құруы.

5. Практикалық-тәсілдің ұсыныстардың, яғни бұл кәсіби мамандарға арналған ұйымдастырушылық- басқару ұсынысының жүйесі, ол командирлерге, тәрбие органдарының мамандарын медицина мамандарына және басқаларға әскери- ұйымдастырушылық жүйесіне байланысты проблеманы шешуге қатысты болса жүргізіледі.

Осының, жоғарыда айтылған мәліметтерге сүйене отырып, біз толық негізбер психология ғылымы- жеке ғылым деп атай аламыз. Миының және психикалық құбылыста психология ғылымының пәні болып табылады. Қазіргі әскери психологияның ғылыми зерттеулерінде әртүрлі әдістер қолданады, ол әскери қызметкерлердің жеке- психологиялық және жеке бас ерекшеліктері туралы сенімді мәлімдеме бере алады.

Әдебиет

1. Сақтағанов Б.К. Әскери психология. - А., 2012
2. Абдурахманов Р.А., Анцупов А.Я. Военная психология.-М., 1996
3. Сақтағанов Б.К. Әскери педагогика. - А., 2012
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамыз №36 бап
5. Маклаков А.Г. Основы военной психология - СПб.: Питер, 2002.
6. Аманжолов К., Тасболатов А., Қазақша әскери терминдердің түсіндірме сөздігі Алматы, 1999.

Джумагулова Г.Ш., Есмуратова У.А.
(Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.)

ОАИУ, Академик Мардан Сапарбаев институты)

Жанибекова Г.О.

(Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.)
№74 жалпы орта мектебі)

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНДАҒЫ МАЗАСЫЗДАНУ МӘСЕЛЕСІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН АНЫҚТАУ

Бүгінгі күні эмоционалдық тұрақсыздығы, күмәнді, үрейі жоғары мазасыз балалардың саны айтарлықтай өсті. Мазасыздықтың оянуы мен сақталуы баланың ерте жаста қанағаттандырылмаған қажеттіліктерімен байланысты. Мазасыздықтың тұрақты үлгісі көбінесе жасөспірім кезінде байқалады. Мазасыздық тұлғаның қасиеті ретінде индивидтің бірқатар құбылыстар мен объективті қауіпсіз жағдайларды қауіп ретінде қабылдауға дайындығын білдіретін мінез-құлық бейімділігін білдіреді. Жалпы алғанда, алаңдаушылық тұлғаның қолайсыз дамуының көрсеткіші болып табылады және оған кері әсер етеді (Долгова В.И., Латюшин Я.В., Мысалы А.А. [1]).

Психологтар мектептегі оқу (жаңа нәрселерді үйрену, тестілеу дағдылары және оқу) әрқашан балалық шақтағы алаңдаушылықтың жоғарылауымен байланысты екенін және

кейбір алаңдаушылықтың жоғары деңгейіне жету оқуды тиімдірек ететінін анықтады. Мазасыздық зейінді, есте сақтауды және интеллектуалдық қабілеттерді тудыратын фактор болып табылады. Бірақ мазасыздық деңгейі осы шектен асып кетсе, адам үрейленеді. Сәтсіздікке жол бермеуге тырысып, жұмысына немқұрайлы қарайды немесе ол белгілі бір жағдайда сәттілікке соншалықты құмар болуы мүмкін, ол басқа жағдайларда жеңіледі.

Психологиялық әдебиеттерде мазасыздық түсінігіне әртүрлі анықтамалар берілген, бірақ зерттеушілердің көпшілігі оны ситуациялық құбылыс және жеке мінез-құлық ретінде қарастыруды жөн көреді, бұл өтпелі күй және оның динамикасы.

Мазасыздықты эмоционалдық күй ретінде және тұлғаның немесе темпераменттің тұрақты қасиеті ретінде ажыратады.

Р.С. Немовтың анықтамасы бойынша: «Мазасыздық – адамның тұрақты немесе ситуациялық қасиеті, әлеуметтік құрылымда қорқыныш пен үрей сезімін тудыратын, үрейленудің күшеюіне әкелетін».

Л.А. Китаев-Смык өз кезегінде «соңғы жылдары психологиялық зерттеулерде мазасыздықтың екі түрін анықтау кең тарағанын» атап өтеді.

А.В. Петровскийдің анықтамасы бойынша: «Мазасыздық - бұл дүрбелең реакциясының төменгі сатыларын сипаттайтын, адамға қауіп төндіретіні туралы алаңдаушылықтың негізгі параметрлерінің бірі. Мазасыздық әдетте жүйке-психикалық және ауыр соматикалық ауруларда, сондай-ақ психотравма салдарын бастан кешіретін сау адамдарда топтың көптеген мүшелерінде жеке сәтсіздіктің субъективті көрінісі бар мазасыздық субъектілерде жоғары болады.

Отандық психологтар дұрыс емес тәрбиенің салдарынан балада өзін-өзі бағалаудың адекватты болмауы үлкендердің баланың жетістіктерін асыра бағалауы, яғни оның жетістіктерін мақтау, асыра көрсету деп есептейді. Басқалардың жоғары бағасы және оған негізделген өзін-өзі бағалау баланы толығымен қанағаттандырады. Бірақ бала өзін-өзі жоғары бағалау үшін барын салады, өйткені бұл өзін-өзі бағалауға деген жақсы қатынасты қамтамасыз етеді. Дегенмен, бұл бала үшін әрқашан мүмкін емес. Оның жағымсыз қасиеттері мен мінез-құлқы сыныптағы қатарластары арасында қалаған орынға ие болуына әсер етпеуі мүмкін және оның толық емес білімінің сапасы оқу үлгерімінің жоғары болуына ықпал етеді.

Осылайша, жоғары ұмтылыстар мен нақты мүмкіндіктер арасындағы қақтығыс қиын эмоционалдық жағдайға әкелуі мүмкін.

Баланың психикасының қажеттіліктерін қанағаттандырмауынан, сенімсіздік пен өзін-өзі бағалаудың жоғалуынан хабардар болмауына жол бермейтін қорғаныс механизмі жасалған. Ол өзінің сәтсіздігінің себебін басқа адамдардан: ата-анасынан, мұғалімдерінен, достарынан іздеуге тырысады.

Ол сәтсіздіктің себептері өзінікі екенін мойындаудан бас тартқандардың бәрімен қақтығысады және қорқыныш, қайғы және ашуды білдіреді.

Мазасыздық мәселесі тағы бір аспектіні қамтиды – психофизиологиялық үрей мен қорқынышты зерттеудің екінші бағыты қазіргі жағдайдың деңгейіне негізделген жеке тұлғаның физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған.

Көптеген авторлар мазасыздықты «стресстің» құрамдас бөлігі - қарқынды психологиялық күйзеліс күйі деп санайды. Стресс жағдайын зерттей келе, отандық психологтар оны анықтауға әртүрлі дәлелдер келтірді.

Осылайша, А.А. Суворова зертханада алынған кернеуді зерттеді. Ол стрессті адамның күрделі және жағымсыз экспериментінің фонында пайда болатын күй ретінде анықтайды.

Мерлин стрессті «өте қиын жағдайдағы» жүйке күйзелісінен гөрі психологиялық құбылыс ретінде қарастырады. «Стресс» түсінігі туралы әртүрлі пікірталастарда барлық авторлар стресс - бұл өте қиын жағдайларда пайда болатын жүйке жүйесінің күшті кернеуі деген пікірде. Стрессті мазасыздықпен теңестіруге болмайды, өйткені стресс әрқашан нақты қиындықтарға негізделген, ал алаңдаушылық тіпті олар болмаған кезде де пайда болуы мүмкін. Стресс пен мазасыздық күштерімен де ерекшеленеді. Егер стресс жүйке жүйесіне өте жоғары қысым болса және мұндай қысымның күші мазасыздыққа тән емес.

Балаға әлеуметтік өмір әлемін алғаш ашатын мектеп. Ол отбасымен бірге бала тәрбиесінде басты рөл атқарады. Сонымен мектеп – баланың жеке тұлғасын қалыптастыру факторы. Оның көптеген негізгі қасиеттері мен тұлғалық қасиеттері өмірдің осы кезеңінде қалыптасады және олардың одан әрі дамуы олардың қалай құрылғанына байланысты, әлеуметтік қатынастардың ауысуы бала үшін маңызды сынақ екені белгілі.

Кіші мектеп оқушыларының мазасыздығы мектепке дейінгі жаста да қалыптаса бастайды. Ал жасөспірімдік шақта алаңдаушылық қазірдің өзінде қалыптасқан тұлғалық қасиет болуы мүмкін (Мартьянова Г.Ю. [2]).

Жүйелі мектептегі оқудың басталуы, яғни бастауыш мектеп жасы – мазасыз балалар санының айтарлықтай өсетін кезеңдерінің бірі (Костина Л.М. [3, 139 б.]).

Мектеп жүйелі түрде баланы білімге баулиды, еңбекқорлықты қалыптастырады. Бұл кезеңде баланы күтіп тұрған негізгі қауіп - бұл жеткіліксіздік пен кемшілік сезімі. Бұл жағдайда бала өзінің дәрменсіздігінен үмітсіздікке ұшырайды және өзін қарапайымдылыққа немесе жеткіліксіздікке ұшырайды деп санайды. Қазіргі уақытта балада мектеп талаптарына сәйкессіздік сезімі пайда болған кезде, отбасы қайтадан оған пана болады (Долгова В.И., Аркаева Н.И., Капитанец Е.Г. [4])

20 ғасырдың 80-ші жылдарының аяғы мен 90-шы жылдарының басында мектеп оқушыларының мазасыздану мәселесін зерттеушілер оқушылардың 50%-дан азында тұрақты мектеп үрейі байқалатынын атап өтті (Сорокина В.В. [5, 43 б.]). 21 ғасырдың бірінші он жылдығының соңында бастауыш сынып оқушыларының 50%-дан астамында мектептегі алаңдаушылықтың жоғары және жоғары деңгейі бар екені анықталды (Мекешкин Е.А. [6]).

Мектеп баланы алаңдаушылық пен тұтқыннан босатады. Мектептегі іс-әрекетке бағыт-бағдар беретін мазасыз балаға мектеп психологы «психотерапевт» бола алады және болуы керек. Өйткені, оның көптеген құралдары бар: марапаттау ғана емес, сонымен қатар «емдеу» бағалары, қоғамдық өмір, сынып және сабақтан тыс жұмыстар.

Ұлдар мен қыздар арасында мазасыздық деңгейі әртүрлі. Мектепке дейінгі және бастауыш сынып оқушылары қыздарға қарағанда көбірек алаңдайды. Мазасыздық 9-11 жас аралығындағы ұлдар мен қыздарда бірдей, бірақ 12 жастан кейін ұлдарда ауыр бұзылулар бар, бірақ қыздарда мазасыздықтың жалпы деңгейі жоғарылайды, ал ұлдарда ол төмендейді.

Ұлдар мен қыздар қорқынышты немен байланыстырады, оны қалай түсіндіруге болады, неден қорқады, ерекшеленеді. Ең керегі – тек жақсы білім ғана емес, оның қырағылығы мен жігерлілігі. Мектеп – адам өміріндегі оның психологиялық келбеті мен уайымының сипаты өзгеретін маңызды кезең.

Сондықтан да, мұғалімдерге мынадай кеңестер ұсынамыз:

- Балаға берілетін тапсырма оның мүмкіндіктеріне сәйкес келу керек. Өте қиын, шамасы жетпейтін тапсырманы балаға ұсынғанда, сіз алдын-ала баланы сәтсіздікке душар еткізіп, ал одан өзін-өзі бағалаушылығы төмендейді, өзіне қанағаттанбаушылық туындайды.

- Мазасыз баланың өзін-өзі бағалаушылығын көтеру. Балаға ұсынылатын қызмет алдында, оның жетістігіне сенімділігін білдіретін сөздермен айтылып берілуі қажет. («Бұл сенің қолыңнан келеді», «Сен мұны жақсы істей аласың»). Тапсырманы орындау барысында жалпы жақсы эмоциональды фон міндетті түрде қажет.

- Баланы біреумен салыстыруға болмайды, әсіресе, егер ол салыстыру оның пайдасына болмаса. Салыстыру тек баланың өзіндік жетістіктері мен сәтсіздіктерінен болуы керек («Қарашы, бүгін сен аз тырысқан едің, сондықтан сенде кешегіден қарғанда нашарлау болды. Бірақ, ертең жақсы істей аласың деп ойлаймын.»). «Ертеңге» деген белсенді болжамдар балаға өзін үмітсіз деп есептеуіне жол бермейді және өзі-өзінен сенімділіктің жоғарлауына әсер етеді.

- Мазасыз баланы бәсекелестік, көпшілік алдына шығу жағдайында мүмкіндігінше болдырмау. Мазасыз балаларға «кім бірінші» сияқты тапсырма беруге болмайды. Көпшілік алдында шығып сөйлеу стресстік болып табылады, сондықтан баланы топ алдына шығуына көндіру қажет емес: оның жауабын жеке отырғанда да, тыңдауға да болады.

- Балалық мазасыздану белгісіздіктен пайда болады. Сондықтан, балаға тапсырма бергенде, оның орындалу жолдарын жасап, жоспар құру қажет: қазір не істейміз, кейін не істейміз, т.с.с.

- Мазасыз баланың өз беттілігін және сенімділігін дамыту. Мұндай балалар өздеріне мәнді үлкендердің пікіріне тәуелді болып келеді және бұл тәуелділік оларды тым сенімсіз, дербессіз етеді. Олар үлкендердің айтқанын орындайды, бірақ өздеріне өз бетінше шешім қабылдау құқығы берілсе, сасқалақтап алаңдайды («Мүмкін мен дұрыс емес істеп қоямын?»). Өзіндегі сенімсіздікті және өз бетінше шешім қабылдаудағы қорқынышты жою үшін, оларға көбіне, шығармашылығын көрсететін мүмкіндік беру керек. Бірақ бала, оның жанында әрқаша үлкендер барын және олар көмектесетінін білуі қажет. Балаларды құрылған ситуациядан жол табуға үйрету керек.

Әдебиет

1. Долгова В.И., Латюшин Я.В., Напримеров А.А. Формирование эмоциональной устойчивости личности: монография. – СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. – 167 с.
2. Мартыанова Г.Ю. Психологическая коррекция в детском возрасте – М.: Классикс Стиль, 2007. – 160 с.
3. Костина Л.М. Адаптация первоклассников к школе путём снижения уровня их тревожности // Вопросы психологии. – 2004. – №1. – С. 133-137.
4. Долгова В.И., Аркаева Н.И., Капитанец Е.Г. Инновационные психолого-педагогические технологии в начальной школе/монография. – М.: Издательство Перо, 2015. – 200 с.
5. Сорокина В.В. Негативные переживания детей в начальной школе // Вопросы психологии. – 2004. – №2. – С.40 - 48.
6. Мекешкин Е.А. Особенности адаптации к умственным нагрузкам учащихся младших классов с различным уровнем школьной тревожности: Дис. канд. биол. наук. – Челябинск. – 2010. – 132 с.

*Джумагулова Г.Ш., Есмуратова У.А., Жанибекова Г.О.
(Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.,
Орталық Азия инновациялық университеті)*

ЕСТУ ҚАБІЛЕТІ БҰЗЫЛҒАН БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда мың баланың бірінде есту қабілетінің бұзылысын байқауға болады. Жасы үлкейген сайын есту қабілеті бұзылған балалардың саны артып келеді, оған себеп – әртүрлі аурулар немесе есту қабілетіне зиян келтіретін препараттармен емделу. Өмірінің алғашқы айларында есту қабілеті бұзылған баланың сау балалардан айырмашылығы болмауы мүмкін. Ол еститін балаларға қарағанда біршама сабырлы болуы мүмкін, себебі сыртқы ортаның дыбыстары мен адамның дауысы есту қабілеті бұзылған балаға аз дәрежеде әсер етеді. Саңырау балалар әдетте сау балалармен бірдей уақытта гуілдеп бастайды, бірақ бірте-бірте дыбыс шығаруы азайып, кейіннен мүлдем сөйлеу қабілеті қалыптаспайды [4, 5 б.].

Бала өскен сайын оның тұлғалық негізі қаланады. Содықтан да кішкентай адамның айналасындағы әлемді толық қабылдауы өте маңызды. Бала көру, ұстау, иіс сезу арқылы заттың пішіндері мен қасиеттерін меңгереді, бірақ сөйлеу арқылы ғана бала айналасындағылардың қарым-қатынасқа түсу жолдарын, адамдардың ниеті туралы біле алады. Адамдармен қарым-қатынасқа түсу арқылы ғана, басқа тәсілмен түсіндірле алмайтын эмоцияларды қабылдайды [4, 18 б.].

Сондықтан да есту қабілетінің функциясы «өшірулі» бала сыртқы әлемді есту қабілеті қалыпты балалар сияқты қабылдай алмайды.

Дені сау нәресте алғашқы дыбыстарды айта отырып, өзін естиді және басқалар шығаратын дыбыстарға еліктей отырып сөйлеуді үйренеді. Сөйлеуді қалыптастыру үшін табиғаттың өзінің шектік уақыты бар, мысалы: төрт айға дейін бала гуілдейді, бес-алты айдан бастап балада былдыр пайда болады, бір жас шамасында алғашқы сөзді айтып, бес жасқа дейін

балады тұрақты сөйлеу тілі қалыптасады. Алғашқы былдырдын бастап тұрақты сөйлеу тілі қалыптасу үшін, өсіп келе жатқан балаға жан-жақтан ақпараттар түсіп отыру қажет.

Сонда ғана бала «сәлеметсіз бе» деген сөзді күлімсіреумен, «ыстық» деген сөзді – күйюмен, «бер» деген сөзді – қолын созумен сәйкестендіре алады.

Егер үш жас шамасындағы есту қабілеті бұзылған балада қосымша органикалық зақымдану болмаса, және де баланың танымдық және іс-әрекеттік дағдысының қалыптасуына қажетті барлық арнайы жағдайлар жасалған жағдайда танымдық процессі жағынан бала өзінің сау құрдастарынан ешқандай ерекшелігі болмауы мүмкін. Тек қана сөйлеу қабілетінің дамуында ерекшеліктер болады. Сау бала үш жасында біраз сөздік қоры қалыптасып қалады, ал есту қабілеті бұзылған бала еститін балалардың ортасында тәрбиеленсе әртүрлі жесттермен, қосымша буындарды былдырлап айтады. Егер де есту қабілеті бұзылған баламен ерте педагогикалық түзету жұмыстары жүргізіліп, арнайы мамандар, сурдопедагог жұмыс жасаса ғана үш жасында жеке сөздерді меңгере алады [2, 67 б.].

Есту қабілеті бұзылған балады көру арқылы қабылдау – сыртқы орта туралы негізгі мәлімет беретін, баланың қоғаммен араласуына, басқалардың сөзін қабылдауының негізгі ақпараттық дереккөзі болып табылады,

Мектепке дейінгі жаста сөйлеу және ойлау процестерінің дамуы баяу қарқынмен жүреді. Мектептегі оқу барысында ауызша және жазбаша тілі айтарлықтай дамиды. Дегенмен, вербалды-логикалық жалпылау жүйесін меңгеруде, салыстырмалы, ауыспалы және дерексіз мағыналы сөздерді, грамматикалық-логикалық қатынастардың әртүрлі түрлерін меңгеруде қиындықтар әлі де бар [3, 34 б.].

Есту қабілеті бұзылған балалар үшін жағдайдан шығудың жолы қандай болды? Олар ым-ишарамен сөйлеу арқылы байланысады.

Бұл тұлғаның ақпаратты беруаде барлық қажеттіліктерді толық қанағаттандыра алатын толыққанды тіл

Бірақ қалыпты балалар «Сенің есімің кім» деп сұраса, есту қабілеті бұзылған балаларда ыммен сөйлеуді «Есім»-«Кім» деп сұралады.

Сондықтан да сету қабілеті бұзылған балаар үшін сөйлеу тілін толық меңгеру, қажеті жоқ шет тілін меңгерумен бірдей болып жатады.

Ым- ишара тілінен басқа дактилология бар, бұл –тиянақты әріптерді немесе сандарды білдіретін саусақтардың қимыл әрекеті Демек, осылайша «сөйлеуге» үйретілген балаға қарапайым балалармен «ортақ тілді» табу оңайырақ болады [6, 57 б.].

Сарапшылар бала толыққанды тұлға болып қалыптасуы үшін өзіне қолжетімді кез-келген қарым-қатынас құралын пайдаланғаны дұрыс, бірақ десе де, ұстаздардың басты міндеті - оның ауызша сөйлеуін қалыптастыру болып табылады.

Бүгінгі өркениетті әлемде есту қабілеті бұзылған баланың мылқау болып қалуына жол бермейді, керісінше арнайы педагогтардың, дефектологтардың ұзақ және ауыр еңбегінің арқасында бұл балаларда сөйлеу тілі қалыптастыру бойынша түзету жұмыстары жүргізіліп, оң нәтиже беріп отыр.

Заманауы педагогикалық технологиялар бүгінде кез келген дәрежедегі есту қабілеті бұзылған бар балаларға қалыпты сөйлеуді меңгертуге мүмкіндік беретін деңгейге жетті.

Балаға кез келген нәрсені үйрету үшін, өзіндік мотивациясы пайда болуына, дұрыс бағытта дамуына итермелеп, оған жағдай жасау керек. Сол кезде ғана бала білімге қызығушылық танытады, өзінде қалыптасқан түсініктерді салыстыра отырып . мәліметтерді түсініп, есте сақтайды. «Мұндай балаларға сөйлеуді қалай үйрете аламыз?» деген сұрақ туындайды.

Егер бала сөйлеуді естімесе, оған ауызша қарым-қатынас та қажет емес. Бұл жерде ересек адамдардың бірінші міндеттері айқындалады: ол өзін естіп, дыбыстарға қызығуы үшін оған жағдай жасау. Ал енді жағдайды қалай жасаймыз?

Есту қабілетін қалпына келтіру есту аппараттары арқылы жүзеге асырылады.

Есту аппараты жеке тұлғаның есту қабілетінің ерекшеліктерін ескеруі керек, яғни қажетті жиіліктерді күшейту арқылы. Дұрыс таңдалып алынған және дұрыс орнатылған есту аппараты өзінің және басқа адамдардың сөйлеуін анық естуге және мүмкіндік береді.

Баланың сөздердің контурын ғана емес, сонымен қатар олардың құрылымын да мүмкіндігінше талдап ести алуы өте маңызды, себебі дұрыс емес есту сөйлеу тілінің бұрмалануына алып келеді [2, 89 б.].

Ең заманауи есту аппараттарының қызметі компьютер арқылы орнатылады, сондықтан да жай ғана есту аппаратын сатып алумен жұмыс шектелмейді. Оның дұрыс орнатылып, баланың есту қабілетінің ерекшеліктерін ескеіп қажетті жиілікте орнатылуы ең маңызды мәселе. Есту аппараты қаншалықты қымбат, заманауи болса да, оған дұрыс орнату жасалмаса, жұмыс нәтижесіз болады. Көп жағдайда, тыныштыққа үйреніп қалған балағы бейтаныс дыбыстар қолайсыздық алып келеді, бала мазасызданып, есту аппаратын шешіп тастайды. Сол үшін қазір есту аппараттарны ұсынатын фирмалардың қызметіне орнату қызметі де кіреді.

Сонымен қатар есту қабілеті бұзылған балада еріннен оқу дағдысын қалыптастыру керек. Балаға тіке қарап, сөйлеу артикуляциясын дұрыс қолдану арқылы таныс сөздерді қатты айтып жаттықтыруға болады. Баланы жалықтырмау үшін ойын іс-әрекетін қолдануға болады. Бала барлық сөзді бірдей қашықтықтан естімеуі мүмкін, себебі әр дыбыстың өзіндік жиілігі бар, бір сөздер жоғарғы жиілікте айтылса, екінші дыбыстар төменгі жиілікте айтылады. Бір сөзді қайта – қайта қайталау арқылы дағдыны қалыптастыруға болады [1, 26 б.].

Келесі қадам - есту қабілеті нашар баланы оқыту. Оқытудың нәтижесі, есту қабілеті нашар балада қосымша кемістіктің болу-болмауына және де баланың жеке танымдық ерекшеліктеріне байланысты болады.

Оқу процесінің нәтижелігі көп жағдайда баланың өзіне емес, ата-анасына тікелей байланысты болады. Себебі, балада кемістіктің уақтылы анықталуы, есту аппаратының дұрыс және ертерек қолданылуы және түзету жұмыстарының ерте басталуы, арнайы бағдарлама бойынша оқыту барысындағы жұмыстың жүйелі орындалуы тікелей ата-анасының қарым-қатынасына байланысты болады [5, 105 б.]. Ата-анасы уақтылы көмек беріп, қажетті қолдау жасаған балалар өз қатарымен бірге дамып, жақсы оқуға мүмкіндіктері бар. Ата-ана баланы бар болмысымен қабылдап, оны түсінуі керек. Балаға махаббатпен және жылулықпен қараса ғана, балада тұлғалық қалыптасуы дұрыс және өзін-өзі бағалауы жоғары болады. Бала өзін басқалардан ерекше санамай, қатарымен бірге дамуы қажет.

Кей жағдайда ата-анада баламен айналысу оны қорғау деп түсінеді. Яғни баланы қоғамнан алшақтатып, сау балалармен қарым-қатынасқа түсірмей тәрбиелейді. Әрине есту қабілеті бұзылған балалардың бір-бірімен аралақаны дұрыс, олар өзіндік топ болып дамып жатады. Десес де есту қабілетінің бұзылысы бар екен деп оны қоғамнан мүлдем шеттетіп жіберуге болмайды. Ол естуі қалыпты сау балалармен де араласып, қарым-қатынас жасауы керек, себебі еститін ортада ғана сөйлеу тілін қалыптастыруға болады. Ал есту қабілеті бұзылған баланың сөйлеу тілін қалыптастыру ең басты мақсат болып табылады. Сондықтан да балаға есту аппаратын пайдалан отырып сөйлеу тілін меңгеруге көмек беру, сау балалармен қарым-қатынасқа түскенде психологиялық қолдау жасау өте маңызды. Балада « Мен мүгедекпін» деген ойды шеттетіп, қоғамның бір мүшесі ретінде қалыптасуына жағдайлар жасауымыз қажет.

Әдебиет

1. Аугаева А.Н., Мехметова А.А. Сурдопедагогика негіздері: оқу құралы.-Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008. -94 б.
2. Рау Ф.Ф. Обучение глухонемых произношению. М., 1960.
3. Специальная педагогика. Под ред. Н.М.Назаровой. –М., 2007.
4. Боскис Р.М. Глухие и слабослышащие дети. –М., 1963.
5. Леонард Э.И. и др. Я не хочу молчать! — М., 1990.
6. Белова Н.И. Специальная дошкольная сурдопедагогика.-М., 1985.

ОРТА ЖАСТАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ СЫРТҚЫ КЕЛБЕТІНЕ ҚАНАҒАТТАНУ ФАКТОРЛАРЫ

Қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістікте адамның сыртқы келбетіне қойылатын талаптардың артуы сөзсіз назардың жоғарылауын қалыптастырады, бұл фактордың адам өміріндегі маңыздылығын арттырады.

Өзінің сыртқы келбетіне, сезімдеріне қанағаттанбау, жағымсыз көрініске алаңдау адамның жалпы өмірді теріс қабылдауына, адамның адам қызметінің әртүрлі салаларында табысқа жетуіне әсер етеді.

Адамның дамуында орта жас кезеңі ерекше орын алады, дәл осы кезеңде өмір жолы қайта ойластырылады, қарым-қатынас жүйелері, отбасы, кәсіптік салалар және т.б. өзгереді.

Орта жас кезеңді (40-тан 60 жасқа дейінгі шартты жас) зерттеуге арналған ғылыми зерттеулер тұрақты елеулі өзгерістер фактісін көрсетеді: қартаюдың көрінетін белгілерінің пайда болуы, жыныстық тартымдылықтың төмендеуі, эмоционалдық фонның өзгеруі т.б.

Репродуктивті функциясының төмендеп бара жатқанын түсінетін әйел бұл өзгерістерге сезімтал болып келеді. Осы кезеңде әйел депрессияға ұшырауы мүмкін. Орта жастағы әйелдерде өздерінің сыртқы келбетіне қатысты жеке бұзылу ықтималдығы артады. Бұл сыртқы түрдегі өзгерістерді түсінуге, өзінің физикалық болмысын талдауға әкеледі [1, 288 б.].

Орта жастағы әйелдердің сыртқы келбетіне қанағаттануына көптеген факторлар әсер етеді - жеке, ситуациялық, әлеуметтік-мәдени. Әлеуметтік-психологиялық факторлар ерекше орын алады (бұқаралық ақпарат құралдары таратқан «сыртқы келбет пен мәңгілік жастыққа табыну; әйелдерді сынсыз және өз өніміне тәуелді тұтынушыларға айналдыратын сұлулық индустриясы; әлеуметтік салыстырулар, көзқарастар, құндылықтар және нормалар, стандарттар, гендерлік стереотиптер және т.б.) [2, 940 б.]

Медициналық білім салаларындағы прогресс және күнделікті өмірде адам ағзасының қартаюының көрінетін белгілерінің алдын алу және олармен күресу үшін ғылыми жаңалықтарды белсенді түрде енгізу өркениеттің дамуына және қазіргі адамзат қоғамының гүлденуіне ықпал етеді. Бүгінгі тұтынушыға бағытталған қоғамда сыртқы келбетті өзгертудің көптеген нұсқалары бар. Эстетикалық медицина саласындағы ғылыми прогресс бет пен денені түрлендіретін әртүрлі жоғары тиімді, инвазивті және инвазивті емес процедураларды әзірлеу және енгізу қарқынын жеделдетуге мүмкіндік береді.

Орта жастағы әйелдер өздерінің сыртқы келбетіндегі жасына байланысты теріс өзгерістерді түсініп, әртүрлі дәрежедегі алаңдаушылықты, көңілсіздікті және стрессті бастан кешіруі мүмкін [3, 58-68 б.]. Медициналық эстетикалық манипуляцияларды белсенді түрде қолданатын әйелдердің ерекше тобы бар, осылайша қартаюдың жасқа байланысты стресс ретінде әсерін азайтуға, өмір сүру сапасын жақсартуға, өзін-өзі бағалауды арттыруға және тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға тырысады.

XX ғасырдың екінші жартысында сыртқы келбет мәселесіне қызығушылықтың артуы шетелдік психология ғылымындағы зерттеулердің айтарлықтай өсуіне әкелді. Сыртқы көріністі қабылдауға негізделген пікірлердің, пайымдаулардың сан алуан категориялары зерттелді. Сыртқы келбеттің әртүрлі аспектілері туралы пікірлердің қалыптасуына әсер ету факторлары, сондай-ақ сыртқы келбетке қатысты тұлғаның көзқарасы зерттеуге алынды [2]

Шетелдік және отандық зерттеушілердің көптеген еңбектері ерлерге қарағанда әйелдерде өздерінің сыртқы келбетіне қанағаттанбайтындығын көрсетеді [3]. Әйелдердің өздерінің сыртқы келбеті туралы идеялары динамикалық сипаттамаларға ие, онтогенездің әртүрлі кезеңдерінде көп деңгейлі факторлар мен механизмдердің әсерімен байланысты белгілі бір ерекшелік көрінеді. Адамның сыртқы келбеті туралы түсініктерді қалыптастыру процесінде жасына байланысты сезімтал кезеңдерді ажыратады [4, 256 б.]. Орташа есейген

кезең қартаюдың сыртқы белгілерінің артуына байланысты әйелдердің өздерінің сыртқы келбеті туралы идеяларының өзгеруіне ықпал етеді.

Н. Шнаккенберг өз зерттеулерінде әлемдегі көптеген адамдар үшін айна «өзін-өзі жек көретін, өзін төмен бағалайтын және өзін-өзі құрметтеудің нашарлауына» айналатынын айтады [5]. Н. Шнаккенберг өзінің «Елесті денелер, шынайы мәндер» кітабында Ұлыбритания тұрғындарының сыртқы келбетіне алаңдаушылық деңгейі туралы статистикалық мәліметтерді келтіреді. Бүкіл партиялық парламенттік топтың дене имиджі бойынша есебі [2012] қыздардың 5 жастан бастап сыртқы келбетіне алаңдайтыны анықталды. Сауалнамаға қатысқан ұлдардың 34% және қыздардың 49% фигурасын өзгерту үшін диетаны қолданған. Ұлыбританиядағы сауалнамаға қатысқан ересектердің 60% сыртқы түріне байланысты ұят сезімін бастан кешіретінін мойындады [5, 376 б.]

Сыртқы көріністі қабылдау, оған деген көзқарас (қанағаттану/қанағаттанбау) психиканың сезім мүшелерінен алған өзіндік сананың көрінісінің салдары болып табылады. Шетелдік зерттеушілер адамның ойлауында өзінің сыртқы келбетінің бейнесін қалыптастыру жолдары мәселесін зерттей отырып, бұл мәселенің күрделілігін мойындайды [6, 42 б.]. Ал қазіргі уақытта мидың сыртқы көріністі физикалық нысан ретінде саналы түрде көрсетуі туралы ғылымда жеткілікті ақпарат жоқ.

Отандық зерттеушілер өздерінің сыртқы келбеті туралы идеяларды зерттей отырып, денелік-Мен бейнесінің жетілу дәрежесін бағалау критерийлерін ұсынады: дифференциация және когнитивтік күрделілік (саналы дене сипаттамаларының әртүрлілігі); дене шекараларын дифференциациялау; қабылдау және сыртқы келбетке қанағаттану деңгейі; мәнділік және дененің функционалдық жағдайына құрметпен қарау [7, 256 б.].

Адамның психикалық құрылымы әлеуметтік-психологиялық, индивидуалды-тұлғалық ерекшеліктерімен анықталады, ол өз кезегінде сыртқы келбетке қанағаттануға әсер етеді. Жасы, жынысы, кәсіби ұстанымы, әлеуметтік жағдайы, өзіне деген көзқарасы, ерікті, мәдени және экологиялық аспектілері, маңызды ортамен тұлғааралық қарым-қатынастары, әлеуметтік салыстырулар, стереотиптер, көзқарастар және т.б. адамның өзіндік сыртқы келбетіне қанағаттануына немесе қанағаттанбауына әсер етеді [8, 375–383 б.].

Өз келбетіне қанағаттану немесе қанағаттанбау туралы зерттеулер қазіргі қоғамда өзекті болып табылады, онда шындықтан алыс физикалық сұлулық идеалдары белсенді түрде танымал. Өзінің сыртқы келбеті туралы түсініктердің қалыптасуы кезең-кезеңімен дамиды, олар көп факторлы механизмдердің әсерінен онтогенездің әртүрлі кезеңдерінде спецификалық белгілерге ие болады. Сыртқы көріністің қанағаттануы, маңыздылығы, құндылығы атрибуция, фаворитизм, стереотиптеу, галоэффект және т.б. сияқты процестер актуалданған кезде тартымды сыртқы көріністі қабылдау шеңберінде зерттеледі [9, 596 б.].

Зерттеушілер сыртқы келбетке байланысты алаңдаушылықтың артып келе жатқанын, бұл фотосурет пен бұқаралық ақпарат құралдарының дамуымен, сән трендтерімен, PR және имиджмейкингпен, эстетикалық медицинаның әртүрлі ұсыныстарымен және басқа да әлеуметтік қысыммен байланысты екенін атап өтті. Жоғарыда аталған және басқа да көптеген құралдардың көмегімен адам өзі қалағандай көрінуге, сондай-ақ басқалардың көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік алады. Яғни, адам өзінің сыртқы келбетін қабылдауын және айналасындағы адамдардың көзіне қалай көрінетінін бақылауға тырысады. Б.Килборнның пікірінше, «біздің сыртқы келбетімізге тәуелділік адам қолайсыз деп санайтын барлық нәрсені жасыруды талап етеді: бұл біз ұятпен байланыстыратын реакция» [10, 27 б.]. Өз келбетін қабылдау мәселесі, оның өзін-өзі бағалаумен байланысы көбінесе ішкі жанжалдардың қалыптасу процесінде негізгі болып табылады. Е.Н. Колбасина өзін-өзі бағалауы төмен әйелдер өздерінің сыртқы келбетіне көбірек мән беретінін, болашақ туралы алаңдаушылықты сезінетінін атап өтеді, олар үшін сыртқы түрдің уақыт өте келе қартаюы табиғи факт ретінде қабылданбайды [11, 166 б.].

Орта жастағы әйелдерде өзінің сыртқы келбетіне қатынасы жеке мәселе, сондай-ақ тұлғааралық қарым-қатынас мәселесі де болып табылады. Орташа есейген кезеңде адам өмірінің әртүрлі салаларында елеулі өзгерістер орын алады: соматикалық, психологиялық,

элеуметтік. Өзінің сыртқы келбетін өзгерту (жасарту) орта жастағы әйелдерге жалпы өмірге қанағаттануды субъективті бағалауды арттыруға, өзіне деген көзқарасты, тұлғааралық қарым-қатынасты жақсартуға және т.б. үшін қосымша мүмкіндіктер береді [12, 32 б.].

Сыртқы келбет - адамның ішкі әлемін түсіндіруге мүмкіндік беретін көлемді, мәнді категория. Орта жастағы әйелдерде олардың сыртқы келбетіне қатынасы (қанағаттану немесе қанағаттанбау) жеке және тұлға аралық өзара әрекеттесу мәселесі болып табылады, жалпы өзіне деген көзқарастың факторы болып табылады. Орта жасқа келген әйел міндетті түрде қартаюдың сыртқы белгілеріне тап болады. Орта жастық кезеңді бастан өткерудің көп факторлы сипаты жалпы өмірдің белгілі бір кезеңінде әйелдің мінез-құлқын реттеуші болып табылады.

Мен тұжырымдамасының сипаттамалары (өзіне деген көзқарас, өзін-өзі құрметтеу, өзін-өзі бағалау) сыртқы келбетке қанағаттануға әсер ететін маңызды факторлар болып табылады. Жасартуда белсенді әйелдердің Мен-тұжырымдамасының жағымды сипаттамалары бар. Олар үшін эстетикалық медициналық манипуляцияларды қолдану өзін-өзі бағалаудың жоғарылауымен, өзін-өзі қабылдаумен, өзін-өзі позитивті бағалаумен, өмірге қанағаттанумен және субъективті әл-ауқаттың жақсаруымен байланысты. Жасартуға белсенді қатысатын орта жастағы әйелдер, қартаюға қарсы процедураларға жүгінбейтін әйелдерге қарағанда өздерінің психикалық және эмоционалдық денсаулығын жоғары бағалайды [13, 164 б.].

Сыртқы келбетке қанағаттануға жеке тұлғаның психикалық ұйымын анықтайтын элеуметтік-психологиялық факторлар (құндылықтар, көзқарастар, элеуметтік салыстырулар, қарама-қарсы жыныспен қарым-қатынастар және т.б.) айтарлықтай әсер етеді. Сыртқы келбетін көрсету арқылы адам қоршаған ортаға өзінің өмірлік ұстанымын, жеке жоспарын жеткізеді. Беделге және жеке жетістіктерге бағытталған заманауи әйел сыртқы келбетіне қатысты мотивацияланады, бұл оның жеке, тұлғааралық және кәсіби табысының маңызды анықтаушысы болып табылады [14, 158 б.]. Әйелдердің сыртқы келбетін өзгерту туралы шешім қабылдауына ортаның пікірі әсер етеді. Ерлі-зайыптылардың, балалардың, ата-аналардың, әріптестердің пікірлері ерекше маңызды. Әйелдің сыртқы келбетінің тұрақты өзгеруінің мүмкін болатын себептерінің арасында мыналарды атап өтуге болады: «өзіне» деген өз қалауы; «Жұмыс орнындағы Басқа үшін» кәсіби өзара әрекеттесуді жақсарту; «Басқалар үшін» қарама-қарсы жыныспен тұлғааралық қарым-қатынасты жақсарту; «Кәріліктен, қартайғанда болашақтан қорқу». Орта жастағы әйелдерде «идеалды» әйелдің өзіндік үлгісі бар. Негізгі сипаттамалар арасында тартымдылық, ол жастық. Әйелдердің пікірінше, қартаюға қарсы процедураларды қолдану, оларды тұрақты және табысты сақтайды. Жоғарыдағы идеологиялық ұстанымдарды қолдайтын әйелдер өз идеологиясын таратып, субмәдени топтарға бірігеді. Дененің қартаюы (әжімдердің, қатпарлардың пайда болуы, тургордың нашарлауы, терінің серпімділігі, дене конфигурациясының нашарлауы және т.б.) өздерінің сыртқы келбетін құндылықтар, тәжірибелер, мазасыз эмоционалдық күй ретінде қарастыратын әйелдердің ерекше тобын тудырады. Жасартуға белсенді әйелдердің көпшілігі бұл жағдайды стресс деп анықтайды.

Түрлі күресу стратегияларын қолдану арқылы (зерттеу көрсеткендей, көбінесе жасаруда белсенді әйелдер өзін-өзі бақылауды таңдайды, элеуметтік қолдау іздейді, мәселенің шешімін жоспарлайды), әйелдер стрессті тиімді жеңуге тырысады. Өз эмоцияларыңызды бақылау, айналаңыздағы адамдарға көмектесу, ағымдағы жағдайды жоспарлау және талдау стресс деңгейін төмендетуге көмектеседі. Қолданылатын күресу стратегиялары эстетикалық терапиялық процедуралардың жиілігіне және инвестицияланған қаржылық ресурстардың көлеміне айтарлықтай байланысты. Жасартуда белсенді әйелдер мінез-құлықпен күресудің икемділігіне ие. Қажет болса, олар бір күресу стратегиясынан екіншісіне ауыса алады. Икемділікпен күресу стресске төзімділікті арттырады.

Әдебиет

1. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. - М.: Аспект-Пресс, 2000. - 288 с.
2. Крайг Г., Бокум Д., Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. - 9-е изд. СПб.: Питер, 2018. - 940 с.: - (Серия «Мастера психологии»).

3. Быховская И.М. Человеческая телесность как объект социокультурного анализа (история проблемы и методологические принципы ее анализа) / И. М. Быховская // Труды ученых ГЦОЛИФКа: 75 лет: Ежегодник. - М., 1993. - С. 58-68.
4. Вигарелло Ж. Самоощущение. История восприятия тела (XVI – XX вв.) / Пер. с франц. Л.Б. Комиссаровой / Ж. Вигарелло. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2018. – 256 с. – (Серия «Книга света»).
5. Шнаккенберг Н. Мнимые тела, подлинные сущности: Преодоление конфликтов идентичности с внешностью и возвращение к подлинному Я / Пер. с англ. – 2-е изд., испр. и доп. – Калининград: Phoca Books, 2018. – 376 с.
6. Яременко С.В. Внешность человека в культуре: автореф. дис.... д-ра филос. наук: 24.00.01 / Яременко Светлана Николаевна. - Ростов-на-Дону, 1997. - 42 с.
7. Рамси, Н., Харкорт, Д. Психология внешности / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – 256 с. ил. – (Серия «Мастера психологии»).
8. Белогай К. Н. Представления о своем теле у женщин в период средней взрослости / К.Н. Белогай // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2019. - Т. 21. - № 2. - С. 375–383
9. Осьминина А.А. Что делает женщину средних лет активной в уходе за собственным внешним обликом? / А.А. Осьминина / Психология стресса и совладающего поведения: вызовы, ресурсы, благополучие: материалы V Междунар. науч. конф. Кострома, 26–28 сент. 2019 г.: в 2 т. отв. ред.: М.В. Сапорова, Т.Л. Крюкова, С.А. Хазова. – Кострома: Изд-во Костром. гос. ун-та, 2019. – Т. 1. – 596 с.
10. Килборн Б. Исчезающие люди: стыд и внешний облик / Б. Килборн. – М.: Когито-Центр, 2007. – 269 с.
11. Колбасина Е.Н. Взаимосвязь внешнего облика и самооценки у женщин / Е.Н. Колбасина. - Ставрополь, 2008. - 166 с.
12. Бызова В.М. Психология телесности: холистический подход / В.М. Бызова. – СПб.: Скифия, 2015. – 32 с.
13. Капитанова Е.В. Социально-психологические факторы удовлетворенности студентов своим внешним обликом: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. / Капитанова Елена Валерьевна. - Ростов-на-Дону, 2017. – 164 с.
14. Слостенина В.В. Взаимосвязь психологических особенностей и межличностных отношений женщин, прибегающих к услугам эстетической хирургии: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05, 19.00.04 / Слостенина Виктория Владимировна. - Самара. 2007. – 158 с.

*Дүйсен Г., Калымбетова Э.К.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

БАНК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ

Қазіргі уақытта еңбек әрекетінің мотивациясы адамның еңбек процесі шеңберіндегі мінез-құлық ерекшеліктерін анықтайтын маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады. Персоналды ынталандыру жүйесі кез келген ұйымның басқару жүйесінің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Заманауи жағдайларда тиімді еңбекті ынталандыру жүйесі басқарудың ең тиімді құралдарының бірі ретінде әрекет етеді, ал жұмысқа ынталандырудың тиісті алгоритмдері мен механизмдерінің болуы қызметкер мен жұмыс беруші арасындағы қарама-қайшылықтар мен қақтығыстардың пайда болуына жол бермейді. материалдық және материалдық емес мүдделер мен қажеттіліктерді тұрақтандырушы.

Қазіргі уақытта мотивация мәселесі көптеген ғылыми пәндердің – психология, менеджмент, әлеуметтану, экономиканың зерттеу пәні болып табылады. Кез келген әлеуметтік-экономикалық жүйеде еңбек мотивациясының мәселелері өзекті болып табылады, өйткені бұл тұтастай кәсіпорындар, сондай-ақ жекелеген қызметкерлер болып табылатын субъектілердің экономикалық қызметінің соңғы нәтижесін анықтайтын еңбек мотивациясы.

Психологиялық сипаттағы мәселелерді, сондай-ақ еңбек әрекетінің мотивациясының мазмұнын қарастыра отырып, отандық зерттеушілер мінез-құлық пен белсенділіктің кез келген нысанын сыртқы және ішкі факторлармен түсіндіруге болатындығынан шығады. Ішкі факторлар субъектінің ерекшеліктері, оның мотивтері, мақсаттары, қажеттіліктері, тілектері, мүдделері және т.б. болса, сыртқы факторларға қазіргі жағдайдан туындайтын ынталандырулар жатады. Отандық ғалымдар А.Н.Леонтьев мотивацияны организмнің белсенділігін тудыратын және оның бағытын анықтайтын импульс деп қарастырады.

В.Е.Орелдің пікірінше, мотивация – себепші болатын ішкі мотивтер жүйесі адамның еңбек қызметі, оны кәсіби мақсаттарға жетуге бағыттайды және қызметтің құрылымы мен функцияларын реттейді». Кәсіби қызмет мотивациясын Н.В.Бойцова қарастырады

«Күрделірек ұйымдастырылған жүйе неғұрлым күрделі метажүйе – тұлға». Кәсіби іс-әрекет мотивациясының сипаттамасы ретінде ол құндылық-семантикалық мазмұнды, қызметтің пәндік бағытын және мотивацияның динамикалық қасиеттерін қарастырады. Оның көзқарасы бойынша кәсіптік іс-әрекет мотивтер, қажеттіліктер, қызығушылықтар, ұмтылыстар, мақсаттар, ынталандырулар, мотивациялық көзқарастар сияқты мотивтердің түрлерімен анықталады.

Еңбек әрекетінің мотивациясын сипаттай отырып, ғалымдар кәсіби күтулер, кәсіби ниеттер, кәсіби қызығушылықтар, кәсіптік қызметтің мотивтері мен ынталандырулары сияқты мотивтердің маңыздылығының жоғары деңгейін көрсетеді. Жалпы қазіргі психологияда еңбек мотивациясы құбылысына қатысты ұғымдардың шатастырылуы бар деп айта аламыз. Еңбек әрекетінің мотивациясын түсінудің барлық алуан түрлі әдістемелік және теориялық тәсілдерінде дәл және біркәнді анықтамасының жоқтығына қарамастан, ғалымдар еңбек әрекетінің мотивациясы мотивациялық-сұраныс сферасына байланысты мотивтердің күрделі корреляциясымен анықталатынын атап өтеді.

Банк қызметкерлерінің жұмысының тиімділігі мен сапасын арттыруда қызметкерлердің еңбек белсенділігін ынталандыру маңызды рөл атқарады, бұл жалпы банк қызметінің тиімділігіне тікелей әсер етеді. Еңбек мотивациясының жүйесі әрбір қызметкердің өз қызметінің нәтижелеріне қызығушылығын күшейтуді қамтамасыз етеді, сонымен қатар қызметкерлердің шығармашылық әлеуетін толық іске асыруға бағытталған.

Банк қызметкерінің жұмысы интеллектуалды, ол арнайы білім мен дағдыларды, жоғары мәдениетті және күйзеліске төзімділікті талап етеді, банк қызметкерінің жауапкершілігі шешуші мәнге ие. Сондай-ақ банктердің персоналы айтарлықтай жоғары әртүрлілікпен сипатталады деп айтуға болады, бұл қолайлы еңбек мотивациясын жасауға бағытталған басқарушылық әрекеттерді барынша толық жүзеге асыру үшін персоналды стратификациялауды қажет етеді. Біздің ойымызша, банк қызметкерлерінің мынадай категорияларын бөліп көрсетуге болады [1]:

1. Банктің негізгі қызметімен, яғни банктік операцияларды орындаумен және банктік қызметтерді көрсетумен тікелей байланысты банк персоналы.

2. Қызметінде банк жұмысының ерекшеліктері аз дәрежеде көрінетін ұйым ретінде банкке қызмет көрсету функцияларын жүзеге асыратын банктік емес бейіндегі қызмет көрсететін персонал.

Әлбетте, әрбір категорияның ішінде жұмысшының еңбек процесіндегі рөліне байланысты иерархиялық деңгейлерге бөлу көзделеді. Банк қызметкерлерінің өзіне тән бірқатар типтік факторларды анықтауға болады (1-кесте).

Кесте 1 - Банк персоналының қызметін мотивациялау факторлар

Банктегі жұмыстың мазмұны мен ұйымдастырылуының ерекшеліктері	Еңбек мотивациясының және персоналды басқарудың ерекшеліктері
<i>А. Еңбек мотивациясына және персоналды басқаруға тікелей әсер ету</i>	
1. Банктегі операциялар мен қызметтердің көпшілігін бір қызметкер атқара алмайды. Банк секторындағы еңбек ұжымдық сипатқа ие	Қызметкерлердің әрқайсысының өз әл-ауқаты, сондай-ақ болашаққа деген сенімі туралы идеяға бағдарлануы айтарлықтай дәрежеде банктің ағымдағы қаржылық жағдайына, банк имиджіне, сондай-ақ клиенттердің әл-ауқаты
2. Нақты еңбек жағдайлары факторының әсері	Мотивацияның жоғары деңгейі қажет, өйткені ол банктің мақсатына жету факторы, сонымен қатар психологиялық тұрақтылық деңгейін арттыру құралы болып табылады. жұмысшылар

3. Қызметкерлердің жүргізілген операцияларға, сондай-ақ қызметкер қабылдаған шешімдерге жауапкершілігінің жоғары деңгейі	Еңбек әрекетінің мотивациясы еңбек қызметін, операцияларды қатесіз жүзеге асыруға қызығушылық дәрежесін арттырады, сонымен қатар неғұрлым теңгерімді шешім қабылдау
4. Жүргізілетін операциялар ауқымының үнемі күрделенуі, жаңа ақпараттық технологияларды белсенді қолдану	Қызметкерлердің біліктілік деңгейін, сондай-ақ жұмыс орны мен қызметкерлер атқаратын функцияларға сәйкестік дәрежесін үнемі қадағалап отыру қажет
<i>В. Еңбек мотивациясына жанама әсер ету және персоналды басқару</i>	
1. Банк нарығының бағдары «сатушы нарығы» деп аталатын қызметтен «сатып алушы нарығына»	Деңгейін көтеру маңызды бәсекеге қабілеттілік, сондай-ақ тұтынушылар мен қызметкерлерге қызмет көрсету сапасы
2. Банк ішіндегі қызметкерлердің жоғары мамандану деңгейі	Жеке адам арасындағы көлденең байланыстарды дамыту және қолдау маңызды банк бөлімшелері – бейресми және формальды
3. Бәсекелестікте табысқа жетуді қамтамасыз ететін анықтаушы фактор болып табылатын интеллектуалдық еңбекті банк қызметінің негізі ретінде қарастыруға болады.	Бізге жеке мақсаттарға, еңбек қызметінің жеке нақты нәтижелеріне қол жеткізуді ынталандыру ғана емес, сонымен қатар дұрыс әрекет ете алатын тетіктер қажет. Банк қызметкерлерінің интеллектуалдық және шығармашылық белсенділігін ынталандыру жолында

Басқарушы қызметкерлер үшін банк персоналының қызметін ынталандырудың неғұрлым тиімді процесін қамтамасыз ету үшін 1-кестеде көрсетілген факторларды ескеру қажет екенін атап өткен жөн.

Қорытындылай келе еңбек әрекетінің күшті мотивациясы банктің гүлденуі мен дамуының кепілі болса, екінші жағынан мотивацияны қызметкердің психологиялық тұрақтылығының факторы ретінде қарастыруға болады. Қызметкердің жеке ерекшеліктерін және ұйымдық ортаның нақты факторларын ескере отырып, дұрыс ұйымдастырылған материалдық және материалдық емес ынталандыру жүйесі қызметкердің интеллектуалдық әлеуетін барынша ашуға және пайдалануға ықпал етеді. Дамуға ынталы банк қызметкері өз қабілеттерін, сондай-ақ жұмыс орнында технологиялар мен техникалық құралдарды жақсырақ пайдаланады, бұл қалаған нәтижеге, сонымен қатар ұйымның тиімді жұмысына әкеледі.

Әдебиет

1. Бойцова И.В. Закономерности формирования мотивации профессиональной деятельности преподавателя высшей школы: автореф. дис. канд. психол. наук / И.В. Бойцова. Ярославль, 2009. – 19 с.
2. Бушенева Ю.И. Экономическое поведение: обзор основных подходов // XIX Царскосельские чтения. Материалы международной научной конференции / Под общ. ред. В. Н. Скворцова; отв. ред. Л.М. Кобрина. СПб.: ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2015. - С. 251-255.
3. Волгина О.Н. Особенности и механизмы мотивации труда в финансово-кредитных организациях / О.Н. Волгина. [Электронный ресурс]. URL: http://www.cfin.ru/books/examen/dcschr_in_banks.shtml.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. М.: Смысл: Академия, 2004. - 352 с.
5. Логвинов Л.В. Управление развитием персонала на основе мотивации (на примере филиала СБ РФ): автореф. дис. канд. эконом. наук / Д. В. Логвинов. Москва, 2009. – 27 с.
6. Психология: учеб. для гуманитар. вузов / под ред. В.Н. Дружинина. СПб.: Питер, 2009. – 656 с.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫҢ ТУЫНДАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Әскери қызметшілердің агрессиядан суицидтік әрекеттерге дейінгі мінез-құлқындағы қақтығыстар мен ауытқулар мәселесі қазіргі уақтты барлық деңгейлерде шешілуі тиіс. Қазіргі Қазақстандық қоғамда көпшілікке арналған «армия» ұғымы оған қатысты мысалы, дедовщина сияқты девиантты мінез -құлықтың кез келген көрінісімен тығыз байланысты десек, артық айтқандық емес. Тұлғааралық қатынас кезінде әскери ұжымдарда туындайтын қақтығыстар әрқашан девиантты мінез -құлыққа әкелмейді, бірақ белгілі бір жағдайларда, мысалы: қақтығысты өзара әрекеттесудің ұзақтығы, әскери қызметшілер арасындағы өзара әрекеттің теріс формаларының көрінісі бұл өз кезегінде олар жүйке -психикалық тұрақтылыққа, қиын жағдайларда жауаптың адекваттылығына әсер етеді, әскери қызметшілердің мінез -құлқында әр түрлі ауытқулар жасауға әкелуі мүмкін.

Э.А. Надырбекова мен М.Б. Ахметжанованың айтуынша «қақтығыс» – бұл екі жақтың бір-біріне қарама-қарсы позицияларды ұстанатын, бір-бірін жоққа шығаратын талаптарды ұсынатын жағдай. Бұл сөздің өзі міндетті түрде агрессияны білдірмейді[1]. Топтық динамика мәселелерін зерттей отырып, психолог К.Левин индивид пен қоршаған орта арасындағы тепе -теңдік бұзылған кезде шиеленісте болатын динамикалық мінез -құлық жүйесі туралы тұжырымдама жасады. Бұл шиеленіс қақтығыстар түрінде көрінеді. Қақтығыс көзі топ жетекшісінің қолайсыз қызмет стилі болуы мүмкін[2].

Әскери психолог А.Я.Анцупов офицерлер қарым-қатынасындағы қақтығыстардың әлеуметтік-психологиялық негіздерін талдау арқылы девиантты мінез-құлықты зерттеуге елеулі үлес қосты. Ол «бағынышты - тікелей бастық» диадындағы тұлғааралық қақтығыстарды тиімсіз шешу әскери қызметшілердің мінез-құлқының ауытқуына әкелетінін атап көрсетеді[3]. А.Г. Караяни және С.Л. Евенконың еңбегінде Ю.А. Канатаевтың айтуынша, әскери қызметшілердің әр түрлі ереже бұзушылыққа (жауынгерлік кезекшілікті тастап кету, бөлімшеден рұқсатсыз бас тарту, әскери қызметтен жалтару) шығуының бір себебі ретінде әскери ұжым ішіндегі әлеуметтік -психологиялық қақтығысты қарастырады[4].

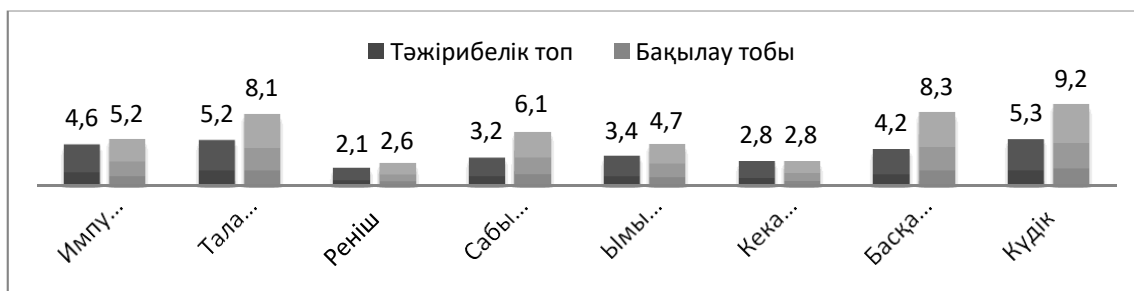
Топтар арасындағы қақтығыстарды қарсылас тараптар жеке әскери қызметшілер емес, олардың топтары болып табылады. Бөлімшедегі типтік топаралық қақтығыс - бұл әскерге шақырылған екі топтағы сарбаздар арасындағы немесе ұлтаралық негізде туындаған қақтығыстан туындайды. Мысалы, қақтығыстарға бейім әскери қызметшілер қызметтің алғашқы айларынан бастап бұрынғы әріптестерімен қолайсыз қарым-қатынас жасайды. Осыдан жас буынның жастары үлкен қызметкерлерінің бейресми бөлінуі пайда болады, бұл жас буынның жеке және қызметтік уақыттағы байланысын қасақана шектеуге әкеледі және әскери ұжымда қақтығыстың пайда болуына ықпал етеді.

В.В. Пехтерев өзінің еңбегінде В.И. Ивашкин талдауларына тоқталады. Мұнда жағдайлардың 85%-ы қақтығыс кезінде тіпті оңшыл қарсыластың көңіл-күйі айтарлықтай нашарлайды. Қате қарсылас үшін шиеленістің 70% -ында нашарлау орын алады. Қақтығыс 50%-ға жуық жағдайда шешілгеннен кейін де қатысушылардың көңіл-күйіне теріс әсер етуін жалғастыруда. Осылайша, қақтығыс әскерилердің психикалық жағдайына айтарлықтай теріс әсер етеді[5].

Қақтығыстардың субъективті себептерінің арасында О.А. Анашкин мен О.А.Лебедев басқарушылық және психологиялық тұрғыдан ерекшелеуге тырысты. Жоғарыдағы авторлардың пікірі бойынша басқарушылық себептерге мыналар жатады: негізсіз немесе қате шешімдер қабылдау; әскери қызметшінің өз міндеттерін орындау үшін атқаратын функциялары мен құралдары арасындағы сәйкессіздік және тағы да басқа түрлері жатады. Психологиялық себептерге мыналар жатады: қарым-қатынас мәдениетінің төмендігі,

дәрекілік, әдепсіздік, басқалардың пікіріне төзбеушілік; командирдің өз беделін кез-келген жағдайда бекітуге деген ұмтылысы; кейбір басшылардың бағыныштыларға деген біржақты көзқарасы; кез-келген жағдайда көшбасшы болуға деген ұмтылыс; жеке әскери қызметшілердің өзін-өзі бағалауы; мінез-құлықтағы негативизм; агрессивтілік пен ашуланшақтықтың жоғарылауы және басқа да көріністер жатады[6].

Әрі қарай жүргізілген зерттеу жұмысына тоқталайық. Осы тақырыпты ашу мақсатымен келісімшарт бойынша орналасқан 68 әскери қызметкерлер зерттелген болатын. Қорытынды нәтиже шығару үшін екі әдістеме қолданылған болатын: біріншісі, ол Е.П. Ильин, П.А. Ковалевтың «Жеке агрессивтілік және қақтығыстық» деңгейін анықтауға арналған әдістеме, екіншісі ол К.Томастың «Қақтығыстардағы мінез-құлық стратегиясы мен тактикасы» әдістемесі. «Жеке агрессивтілік және қақтығыстық» әдістемесі субъектінің жанжалға бейімділігін жеке сипаттама ретінде анықтауға арналған. Келесі әдістеме қақтығыс жағдайында субъектілердің мінез-құлық стратегияларының ауырлығын диагностикалауға қызмет етеді. Қақтығыстардағы адамдардың мінез-құлықтың түрлерін сипаттау үшін К.Томас екі өлшемді модельді қолданады, оның негізгі өлшемдері ынтымақтастық болып табылады, адамның жағдайға қатысы бар басқа адамдардың мүдделеріне және өз мүдделеріне баса назар аудару арқылы аударуымен байланысты және талапшылдық сипатталады. Біріншіден, эксперименттік және бақылау топтарына кіретін әскери қызметшілердің жеке агрессивтілігі мен қақтығысының ерекшеліктерін ұсынамын (1-суретте).

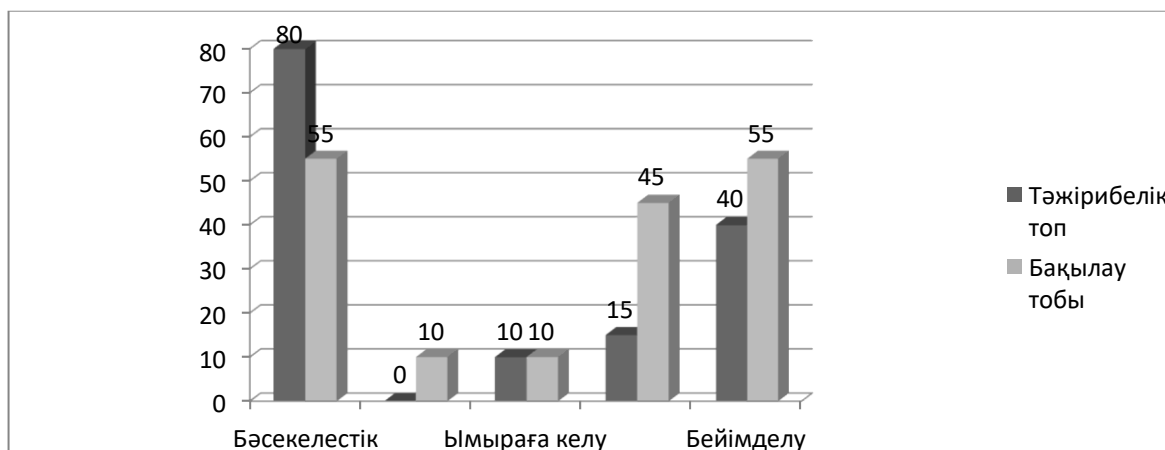
Сурет 1 - Эксперименттің бақылау кезеңіндегі тәжірибелік және бақылау топтарының әскери қызметшілерінің жеке басының агрессивтілігі және қақтығысының ерекшеліктері

Эксперименттің бұл кезеңіндегі эксперименттік және бақылау топтарындағы қақтығыстардың салыстырмалы талдауы "талапқоюшылық" (маңыздылық деңгейінде 0,01), сабырсыздық (маңыздылық деңгейінде 0,05), басқалардың пікіріне төзбеушілік (маңыздылық деңгейінде 0,01), күдік (маңыздылық деңгейінде 0,01) сияқты көрсеткіштер бойынша статистикалық маңызды айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен, эксперименттік және бақылау топтарының әскери қызметшілері арасында жеке агрессивтілік пен қақтығыстың ерекшеліктері ерекше екенін атап өтеміз. Айқындықтың жоғары дәрежесі талапқоюшылық, басқалардың пікіріне төзбеушілік, күдік сияқты сипаттамаларға ие. Реніш және кек алу сияқты көрсеткіштер төмен мәндерге ие.

Екіншіден, осы қақтығыстық жағдайларда қызметкерлер мінез-құлықтың қай стратегиясын қолданатынын қарастыруымызға болады.

Кесте 1- Қақтығыс жағдайларында әскери қызметшілердің мінез-құлық стратегиясын бағалау нәтижелері

Белгілері	Тәжірибелік топ	Бақылау тобы
Бәсекелестік	80	55
Ынтымақтастық	0	10
Ымыраға келу	10	10
Қашу	15	45
Бейімделу	40	55

Сурет 2 - Жанжал жағдайларында әскери қызметшілердің мінез-құлық стратегиясы

2-суретте келтірілген нәтижелер әскери қызметшілер эксперименттік және бақылау топтары ретінде негізінен бәсекелестік стратегиясын қолданады, қақтығыста өз мүдделері мен мақсаттарын жүзеге асыруға тырысады деп айтуға мүмкіндік береді. Олар өз –өздеріне сенімді, шыдамсыз, өзімшіл, басқаларды қалай тыңдауды білмейді, өз пікірлерін таңдауға тырысады. Екінші, кездесу жиілігі, әскери қызметшілер арасындағы қақтығыстардағы мінез-құлық стилі бейімделу болып табылады. Әскери қызметтің аға лауазымға бағыну қажеттілігімен ерекшеліктеріне байланысты әскери қызметшілер өз мүдделерін қорғауға тырыспай, басқа адамдармен бірге әрекет етуге мәжбүр.

Жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегиясы ретінде қашу әскери қызметкерлер арасында да орын алады. Бұл жағдайда олар бірлескен шешімді әзірлеу үшін ынтымақтаспайды, жанжалды шешуден жалтарады, оны елемейді, көбінесе шешім үшін жауапкершілікті басқасына ауыстырады. Әскери қызметкерлер ымыраға келу және ынтымақтастық сияқты стратегияларды іс жүзінде аз пайдаланады. Осылайша, тестілеу кезеңінде әскери қызметшілер бәсекелестік стратегиясын қолдануға жүгінеді, бұл тұлғааралық жанжалды шешудің ең жақсы тәсілі емес, өйткені жеке және іскерлік қатынастардың бұзылуы, әскери қызметшілердің девиантты мінез-құлқының өсуі және бөлімшедегі әскери тәртіптің төмендеуі дәл осы стратегияларды қолдануда байқалады.

Әскери ұжымда тұлғааралық қақтығыстар жиі кездесетіндіктен, қақтығыстық жағдайларының себептерін біле отырып, әскери жетекші бағыныштылар арасында олардың алдын-алу бойынша өз қызметін стратегиялық тұрғыдан дұрыс ұйымдастыра алады. Тәжірибелі командирлер қақтығыстың бастаушыларымен күресуге емес, әскерилердің өзара әрекеттесу процесінде туындайтын қайшылықтарды шешудің жолдарын іздеуге назар аударады. Сондықтан, тұлғааралық қақтығыстың алдын-алудың негізгі бағыттарының ішінде мыналар ерекшеленеді: бөлімшенің күнделікті өмірінің әртүрлі мәселелерін шешуде әділеттілікті сақтау; командирлер мен бастықтардың бөлімдегі жауынгерлердің қарым-қатынасын зерттеу және тәрбие жұмыстарын жүргізу; әскери ұжымды біріктіруге, достыққа, өзара көмекке ықпал ететін дәстүрлерді қалыптастыру; әскери қызметшілердің тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін арттыру және тағы да басқа шараларды орындауға болады[7].

Осылайша, әскери ұжымдағы қақтығыстар әскери ұйымның ерекшелігіне байланысты өзіндік сипаттамаларға ие. Басшының басқарушылық сауаттылығы, қолайлы әлеуметтік-психологиялық микроклиматты қалыптастыру, бөлімшелер басшыларының қойылатын талаптар мен қойылған міндеттерге сәйкес ұжымдық қызметті ұйымдастыруды түзетуді жүзеге асыруы әскери қызметшілер арасындағы қақтығыстарды алдын алуының негізі болып табылады.

Әдебиет

1. Надырбекова Э.А., Ахметжанова М.Б., Тұлғааралық қарым- қатынастағы қақтығыс түрлері және қақтығыстық жағдайларды басқару// Материалы XXXII Международной научно-практической конференции «Современные тенденции развития конкурентоспособной личности в образовании» посвященной 111-летию со дня рождения академика Т.Т. Тажибаева. Алматы, 19.02.2021 г..... – Алматы: КазНУ имени Аль-Фараби, 2019. – С. 201-204
2. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / Курт Левин; [Пер. с англ. И. Ю. Авидон]. - СПб. : Речь, 2000. - 407 с.
3. Анцулов А.Я. Конфликты в подразделениях, основные способы их преодоления и предупреждения / А.Я. Анцулов, В.В. Ковалев // Ориентир. – 2002. – № 2. – С. 50–53.
4. Караяни А.Г., Евенко С.Л. Психология отклоняющегося поведения военнослужащих в боевой обстановке :Монография. – М.: ВУ, 2006. — 122 с.
5. Пехтерев В.В. Детерминанты типов реагирования военнослужащих на конфликт : автореферат дис.... кандидата психологических наук : 19.00.05. - Ярославль, 2011. - 28 с.
6. Анашкин О.А. Совершенствование содержания воспитания военнослужащих Вооруженных Сил РФ: автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Воен. ун-т. - Москва, 2004. - 26 с.
7. Кротов А.К., Мовчан А.А. Конфликтные ситуации в воинских коллективах и способы их разрешения [Текст] / Военная мысль. - 2011. - № 9.- с. 37-45.

Ерболатқызы А., Баймолдина Л.О.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ҚОРҚЫНЫШ ҚҰБЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗГІ ТЕОРИЯЛАРЫ

Қорқыныш барлық эмоциялардың ең қауіптісі. Қорқыныш туралы зерттеулердің кең бейнелері осы маңызды эмоцияны одан әрі түсіну үшін жақсы негіз береді. Бұл мәселе бойынша әдебиеттер саны айтарлық көп деуге келмейді. Балабақшада жүргенде балалар барлық алаңдаушылық сынақтарынан өтіп, олардың санасындағы қорқыныш кедергісін жеңуі керек.

Балалық шақтағы қорқыныш баланың дамуындағы жиі кездесетін құбылыс. Олар бала үшін өте маңызды. Балалардың қорқынышы-баланы тәрбиелеудегі өте жиі кездесетін проблема. Балалардың қорқыныштарының көріністері өте әртүрлі.

Кейбір балалар түнгі қорқынышпен сипатталады, бала жылап оянып, анасын шақырады, ересектермен бірге ұйықтауды талап етеді. Басқалары бөлмеде жалғыз қалудан бас тартады, қараңғыдан қорқады, баспалдаққа ата-анасыз кіруден қорқады, кейде ата-анадан қорқады, балалар анасымен немесе әкесімен бірдеңе болады деп қорқады. Кейбір балалар төбеден сырғанаудан, кедергілерді жеңуден, бассейнде жүзуден бас тартады, жақындап келе жатқан иттен қашады, жалғыз қалмайды, дәрігерге бармайды және т.б. барлық осы жағдайларда біз қорқыныш туралы айтып отырмыз.

Сонымен, В.В. Лебединский әрбір қорқыныш немесе қорқыныш түрі белгілі бір жаста ғана пайда болатынын, яғни, әр жаста қалыпты даму жағдайында уақыт өте келе жойылатын «өз» қорқынышы бар екенін атап көрсетеді. Қалыпты даму жағдайындағы балалардың қорқыныштары баланың мінез-құлқын реттеудің маңызды буыны болып табылады және жалпы алғанда оң бейімделушілік мәнге ие. Қорқыныш, кез келген тәжірибе сияқты, ол өз функцияларын дәл орындаған кезде пайдалы, содан кейін жоғалады.

Жүктілік кезіндегі әйелдің мазасыздануы - бала бойындағы алаңдаушылықтың алғашқы «тәжірибесі». Өмірдің алғашқы айларындағы балаларда ананың қозуына немесе тітіркенуіне жауап ретінде дененің қызметінде белгілі бір бұзылулар болуы мүмкін. Ананың мазасыздануы да өмірдің екінші жартысында балада сәйкес эмоционалдық реакцияны тудырады.

Өмірінің алғашқы жылдарындағы бала барлық жаңа және белгісіз нәрселерден қорқады, заттар мен ертегі кейіпкерлерін жандандырады, бейтаныс жануарлардан қорқады және ата-анасының мәңгі өмір сүретініне сенеді. Кішкентай балаларда бәрі шынайы, сондықтан олардың қорқыныштары шынайы. Баба Яга - жақын жерде тұратын тірі тіршілік иесі.

Балаларда өздерінің түйсіктерін ажырата білуге, өз сезімдерімен күресуге және абстрактілі – логикалық ойлауға үйренген кезде бейнелеудің объективтік сипаты бірте-бірте дамиды [1, 25-26 б.].

Балалардағы қорқыныш екі жолмен дами алады: жеке тәжірибе нәтижесінде және «әлеуметтік қарыз алу» арқылы. Бала көбінесе ананың реакциясына өзінің эмоционалдық реакциясын «баптайды» және осылайша сол немесе басқа оқиғаның мәнін түсінуге үйренеді. Ал бұл жерде ананың алдында баласының болашақтағы қорқынышы үшін үлкен жауапкершілік тұр. Өмірдің екінші жылынан бастап ата-ананың жазалау қорқынышы біртіндеп өсіп, балаларда маңызды бола бастайды.

Ата-анасы бір-бірімен ұрысып қалса, балалар қорқады. Ең алдымен, бұл үлкен мектеп жасына дейінгі балаларға қатысты, өйткені олар өздерін бір жыныстағы ата-анамен сәйкестендіреді. Балалар ата-анасының қақтығыстарына әсер ету мүмкіндігінен айырылғандықтан, алаңдаушылық қайтадан қорқынышқа айналады. Ұлдарға қарағанда қыздар отбасылық жанжалға эмоционалды сезімталдық танытады.

Қорқыныш ағзаның қиялға/нақты қауіпке реакциясы ретінде өзін-өзі сақтау инстинктінің негізі болып табылады, адамды қашуға, күресуге жұмылдырады. Балалардың қорқыныштарының нақты айырмашылығы-нақты қауіппен байланыстың болмауы. Олар сырттан алынған ақпарат негізінде пайда болады, қиял мен қиялға айналады. Таралуы 90% жетеді. Ауырлық дәрежесі өзгереді, көп жағдайда қорқыныш Үстірт, өздігінен жоғалады, балалардың 1-1, 5% – ында фобия пайда болады-емдеуді қажет ететін эмоционалды бұзылулар. Қыздарда эпидемиологиялық көрсеткіштер жоғары. Алдын – ала болжайтын факторлар-ата-аналардың жасы 35-тен асады, жалғыз баланы тәрбиелеу, құрдастарымен шектеулі байланыс [2,134 б.].

Балалардың қорқыныш себептері

Белгілі бір объектілерден немесе жағдайлардан қорқу балаларда психологиялық сипаттамалардың негізінде қалыптасады – импрессионность, сенімділік, алаңдаушылықты арттыру, белсенді қиял. Қорқыныш сыртқы факторларға ұшыраған кезде пайда болады, олардың ішіндегі ең маңыздысы-тәрбие беру. Ата-аналармен қарым-қатынас көбінесе баланың невротизациясының көзі болып табылады. Балалық шақтан қорқудың келесі себептері бар:

Теріс тәжірибе. Бала бастан кешкен травматикалық жағдайлар тұрақты қорқыныштың негізгі көзі болып табылады. Эмоционалды ауытқуларды түзету қиын, фобияға айналады. Мысал: жануарларды тістегеннен кейін иттерден (көше иттері) қорқу.

Қорқыту. Ата-аналар, тәрбиешілер баланың жағымсыз мінез-құлқының жолын кесу үшін объектінің (жануардың, адамның) немесе жағдайдың қорқынышты бейнесін қолданады.

Ата-аналардың жоғары алаңдаушылығы. Эмоционалды мазасыздық, ересектердің шиеленісі, сәтсіздікке деген көзқарас балаға беріледі.

Ата-аналардың агрессивті мінез-құлқы. Күшті, ата-ананың үстемдігін көрсету негізгі сенім мен қауіпсіздік сезімін төмендетеді. Қорқыныш, қиындықты үнемі күту қорқынышты қалыптастырады.

Фильмдер, компьютерлік ойындар. Сюжеттерде зорлық-зомбылық, қорқыту көріністері жиі кездеседі. Бала мұндай жағдайлардың мүмкіндігін сыни бағалай алмайды, олардың қайталануынан қорқады.

Баланың психикалық бұзылуы. Қорқыныш-белгілі бір аурудың симптомы (невроз, нейропатия). Кешенді диагностика, ұзақ емдеу қажет [3,200 б.].

Қорқынышты тарату арнасы - анаға деген қамқорлық, ол алдын ала болжау, қорқыныш пен алаңдаушылықтан тұрады. Көбінесе балалардағы көптеген қорқыныштардың себебі ата-аналардың көптеген ескертулер, қорқыныштар мен алаңдаушылықтар болған кезде сезімдерін білдірудегі ұстамдылығы болып табылады. Неғұрлым айқын жағдайларда, біз қарым-қатынаста жылулықтың болмауы, баланың эмоционалды түрде қабылданбауы туралы, әсіресе егер ол қалаусыз болса немесе ата-ана күткен жынысқа сәйкес келмесе.

Ата-аналардың шамадан тыс ауырлығы да қорқыныштың пайда болуына ықпал етеді, бірақ бұл тек баламен бір жыныстағы ата-анаға қатысты. Осылайша, отбасындағы қарым-қатынастарды біле отырып, балалардағы қорқыныштың үлкен немесе аз ауырлығын болжауға болады. Мұндай қорқыныштар қауіп төндіретін немесе өмірге тікелей қауіп төндіретін барлық нәрселермен кездескен кездегі күшті қорқыныштардың эмоционалды жадында сақталуы нәтижесінде пайда болады.

Көптеген ата-аналар балаларсыз қонаққа, театрға немесе демалысқа барады. Бала өзін тастанды сезінеді, оның проблемалары мен уайымдары туралы айтатын ешкімі жоқ. Бұл балалар жалғыз қалудан қорқады.

Ал анасынан айырылу қорқынышы және бұл қорқыныш отбасындағы жалғыз балаға тән, әсіресе сезімталдықтың жоғарылауымен.

Қазірдің өзінде 3-5 жаста ұят қалыптасады, ол туа біткен қорқыныштың үстіне салынған және айыптау қорқынышы болып табылады.

Ал енді, осы сәтте қорқыныш физикалық сипаттамалармен емес, әлеуметтік мағынамен анықталады.

Бұл кезең қорқыныш үштігімен сипатталады: жалғыздық, қараңғылық және шектеулі кеңістік.

Үлкен мектепке дейінгі жаста өлім қорқынышы негізгі орынды алады, ол ұлдарда жеті жаста және қыздарда алты жаста айқын көрінеді. Сол жаста жануарлар мен ертегі кейіпкерлерінің қорқыныштары шарықтайды. Ал ересектер ересектерде тек күлкі тудыратын жағдайларда балалардың қорқатынын және сонымен бірге олардың денсаулығына шынымен қауіп төндіретін белгілерді елемейтінін ескеруі керек [4,37 б.].

Жастық қорқыныш эмоционалды сезімтал балаларда олардың психикалық және жеке даму ерекшеліктерінің көрінісі ретінде байқалады. Олар, әдетте, келесі факторлардың әсерінен пайда болады: ата-аналарда қорқыныштың болуы; баламен қарым-қатынаста алаңдаушылық; қауіп-қатерден шамадан тыс қорғау және құрдастарымен қарым-қатынастан оқшаулау, бір жыныстағы ата-ана тарапынан көптеген тыйым салулар немесе қарама-қарсы жыныстағы ата-ананың балаға толық еркіндік беруі, сондай-ақ көптеген жүзеге асырылмайтын қауіп-қатер отбасындағы барлық ересектер; бір жыныстағы ата-анамен рөлді анықтау мүмкіндігінің болмауы, негізінен ұлдарда; қорқыныш сияқты психикалық жарақат; отбасы рөлдерін мәжбүрлі немесе әдейі ауыстыруға байланысты ананың үнемі бастан кешіретін жүйке-психикалық шамадан тыс жүктемесі. Ұлдар мен қыздар отбасында әке емес, ананы басты нәрсе деп есептесе, жиі қорқады. Кіші мектеп жасындағы балалар ата-анасының қақтығыстарына өте сезімтал. Егер олар ата-аналардың жиі ұрысып, ант беретінін көрсе, онда бұл қорқыныштардың саны қарым-қатынас жақсы болған кездегіден жоғары. 6-7 жас аралығындағы ұлдар да, қыздар да ата-аналардың қақтығыстарынан қорқудың пайда болуымен жиі әрекет етеді. Балалардың ата-аналық қақтығыстарға эмоционалды сезімталдығы жас ұлғайған сайын артады. 7 жаста ұлдар мен қыздарда қорқыныш саны толық емес отбасыларда анағұрлым жоғары, бұл ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуына осы жастағы ерекше сезімталдықты көрсетеді. Ата-ананың уайымы мен уайымының ошағы болып табылатын отбасындағы жалғыз балалар қорқынышқа көбірек бейім. Әдетте, жалғыз бала ата-анасымен жақынырақ, эмоционалды байланыста болады және егер бар болса, олардың алаңдаушылығын алады. Көбінесе бала тәрбиесі үшін бірдеңе істеуге уақыт жоқ деген уайымға батқан ата-аналар, олардың үмітін ақтай алмайтындығынан қорқып, оның дамуын интеллектуалды етуге бейім. Осының салдарынан балаларда ата-ананың талаптарын орындамау қорқынышы пайда болады [5,140-141 б.].

Сонымен, қорқыныш – жеке адамның биологиялық немесе әлеуметтік болмысына қауіп төну нәтижесінде пайда болатын және іс-әрекеттің көзіне немесе ойдан шығарылған қауіпке бағытталған эмоция. Бала үшін балалардың қорқынышы маңызды. Қалыпты даму жағдайында балалардың қорқыныштары баланың мінез-құлқын реттеудің маңызды буыны болып табылады. Балалардың қорқыныштары, егер сіз оларды дұрыс емдесеңіз, олардың пайда болу себептерін түсініңіз, көбінесе ізсіз жоғалады. Егер олар ұзақ уақыт бойы ауырса немесе

сақталса, бұл баланың физикалық және жүйке әлсіздігі, ата-ананың дұрыс емес мінез-құлқы, жанұядағы жанжал қатынастары туралы айтады. Балаға әсер ету, қорқыныштан арылуға көмектесу үшін ата-аналар да қорқыныштың не екенін, оның қандай қызмет атқаратынын, оның қалай пайда болатынын және дамитынын, балалардың неден және неліктен қорқатынын білуі керек.

Қорыта келгенде, қорқынышты зерттеуге психологиялық-педагогикалық көзқарасты шартты түрде әлеуметтік деп атауға болады. Мұнда біз бірінші кезекте өзгерістерге назар аударамыз. Баланың әлеуметтік жағдайы, әсіресе оның сыртқы әлеммен қарым-қатынасы. Баланың қорқынышының мазмұны мінезмен тығыз байланысты болады. Тұлға аралық маңызды әлеуметтік қатынастар және баланың өмірінің әлеуметтік аспектілерін анықтайды.

Әдебиет

1. Захаров А.И. Как помочь нашим детям избавиться от страха. СПб., 1995. - 78 с.
2. Изард К. Психология эмоций. СПб., 2007. – 176 с.
3. Моница Г.Б., Аверин В.А., Лютова-Робертс Е.К., Смирнова Е.О. Развитие личности ребенка от 1 года до 3 лет. СПб., 2009. – 235 с.
4. Обухова Л. Ф. Психология развития и возрастная психология. М., 2009. - 265 с.
5. Осорина М. В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. СПб., 2009. – 230 с.

Zharkyn A.

(Kazakhstan, Almaty,

Al-Farabi Kazakh National University)

THE EFFECT OF EMOTIONS ON PERSEVERANCE AND SELF-CONTROL

Emotions are assigned an important role as mediators between causal attributions of success or failure and achievement behaviors. Emotions have a significant impact on individuals' motivation, interpersonal resources, memory, learning, and academic achievement, and can contribute well to the development of traits critical to success, and predictors of success are among the most fundamental questions in the social sciences. Traditionally conceptualized as cognitive factors such as intelligence as determinants of people's success, scholars have found that non-cognitive factors are also strong predictors of success, with perseverance and self-control predicting success even more than intelligence.

Grit is a trait defined as "the tenacity and enthusiasm to accomplish long-term goals" [1]. Grit is composed of two lower-order traits associated with higher-order traits: persistence and perseverance. The ability to maintain interest and consistency in a task without being distracted by other factors is known as persistence. Persistence is the ability to persist even in difficult situations and even when the task goal takes a long time to achieve. Numerous studies have demonstrated that Grit is a strong predictor of academic achievement and career success. (It is even a stronger predictor than intelligence and cognitive ability.) It is a core factor in individual success. Differences in people's perseverance can explain significant differences in job performance among people with the same level of ability in the same field.

Self-control is the conscious regulation of an individual's self-cognition, emotions, and behaviors by restraining self-impulses and resisting temptations. It is defined as "the ability to overcome impulsive behavior and to make oneself initiate or persist in boring, difficult tasks" [2]. It is one of the indispensable conditions for individuals in the process of accomplishing tasks and achievements. The control of impulsive thoughts and behaviors is the basis for social and personal success. In general, perseverance contains two dimensions - inhibition and initiation. That is the inhibition of undesirable behaviors such as resisting the temptation to overeat in the face of good food. and promoting desirable behaviors such as getting up early and going to the gym. Types of self-control include emotional regulation, impulse control, delayed gratification, inhibiting behavior, executing goals, maintaining focus, persevering in action, and resisting temptation.

Both are good predictors of academic achievement and academic success, employment, income, savings, and physical health. Control one's behavior, promote desirable behaviors, and not be tempted by extra-goal affairs to achieve goals. Two concepts that are related but not identical are often confused. Both are goal- and determination-driven and highly predictive of success, and goal- and determination-driven. Although self-control can influence an individual's persistence, it may only influence short-term, simple goals. For example, in the face of long-term and short-term benefits, when individuals choose long-term benefits, they need to control themselves and resist the temptation of short-term benefits. However, in the face of long-term efforts to maintain, self-control can fail, and perseverance is needed to drive individuals to implement it.

Duckworth [3] distinguished the difference through the framework proposed by motivation theory (shown in Figure 1), one is oriented by lower-order goals, numerous, short-term, and substitutable, and related to behavioral tendencies. The other is oriented by higher-order goals, small in number, important, and irreplaceable.

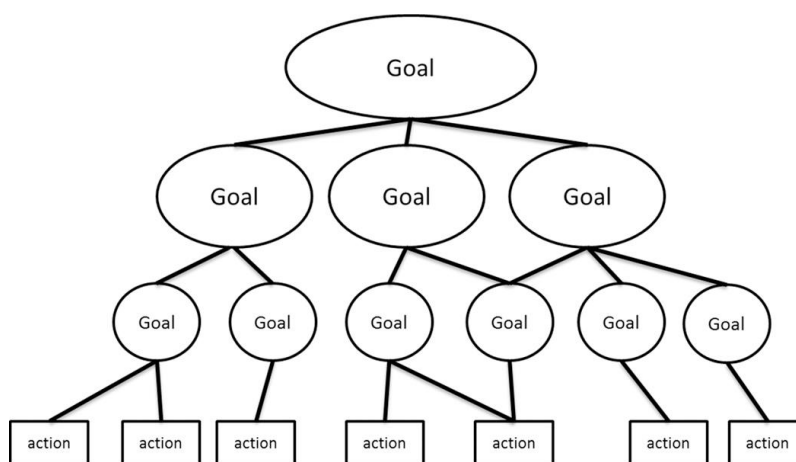

Figure 1 - Goal Hierarchy Framework

The mediating effect of emotions on perseverance and self-control

Research has generally shown that positive emotions help promote self-control. For example, participants were found to consume less popcorn when watching a happy movie than when watching a pessimistic movie. In addition, Garg [4] found that positive emotions can offset the consumption of self-control. In the experiment, when the subjects' positive emotions were induced, the negative effects of the self-control task at the beginning of the experiment were canceled and the control resources were even compensated by the positive emotional effects that spiraled upward for good.

Research has long suggested that negative emotions deplete individuals' levels of self-control, but recent studies have shown that different emotions may have different effects on self-control. For example, guilt can inhibit undesirable behaviors such as late-night snacking, smoking, and impulse shopping [5]. Angry people are more decisive in making decisions, do not postpone their choices, are less biased in choosing compromises, are more satisfied with the choices made, and have more goal-aligned behaviors [6].

People who experience regretful emotions in a particular area or matter make more careful and correct decisions in the same area [7]. Zeelenberg examined athletes who did not finish first in a swimming race and found that those who showed regretful emotions enhanced their performance in the next race more than those who did not [8]. Khan, in a later study Khan, in a later study, found that sadness can improve an individual's self-control and self-discipline [9].

Perseverance is a relatively new topic in emotion research. There have not been many studies on the effect of emotions on perseverance, and most of the studies have shown a positive correlation between positive emotions and perseverance, while there are very few studies on the relationship between negative emotions or even different emotions and perseverance. However, as mentioned

earlier, perseverance has a strong correlation with self-control, which can provide indirect evidence for the effect of specific negative emotions on perseverance. In another article, I evoked different emotions through movie clips and tested subjects' perseverance levels before and after emotional arousal. The effect of different emotions on perseverance was investigated. The results of the experiment showed that people in happy and angry emotional states had higher levels of perseverance compared to the neutral emotion group. People in aversive moods also had increased levels of perseverance compared to neutral moods. In addition, people in sad and fearful mood states had lower levels of perseverance.

Research has consistently shown that positive emotions have a positive impact, but there is also a lot of research showing that extreme positive emotions can make individuals overconfident, leading them to make poor decisions, reduce self-control, or lead to fruitless persistence. Although negative emotions have been studied for their negative effects on the human body, because they are so prevalent in our lives, they should not be dismissed, but rather understood and how to master and turn them into the motivation we need.

Negative emotions like anger can have a positive impact on decision-making. In some decision-making contexts, anger may shape good outcomes. The impact of anger is unique and, unlike other negative emotions (such as sadness), is a constructive force. Emotion-regulated cognitions (thoughts about behaviors that are conducive to achieving goals) influence goal-related behaviors, and these cognitions may only be relevant to the goal.

References

1. Duckworth, A.L., Peterson, C., Matthews, M.D., & Kelly, D.R. (2007). Grit: perseverance and passion for long-term goals. *Journal of personality and social psychology*, 92(6), 1087.
2. Baumeister, R.F., Vohs, K.D., & Tice, D.M. (2007). The strength model of self-control. *Current directions in psychological science*, 16(6), 351-355.
3. Duckworth, A., & Gross, J. J. (2014). Self-control and grit: Related but separable determinants of success. *Current directions in psychological science*, 23(5), 319-325.
4. Garg, N., Wansink, B., & Inman, J. J. (2007). The influence of incidental affect on consumers' food intake. *Journal of Marketing*, 71(1), 194-206.
5. Zemack-Rugar, Y., & Fitzsimons, G. (2011). Depletion Versus Load: Differential Effects on Self-Control in the Reactance-To-Recommendations Paradigm. *ACR North American Advances*.
6. Khan, U., Maimaran, M., & Dhar, R. (2010). Positive upshots of anger in decision-making. *ACR North American Advances*.
7. Nelson, N., Malkoc, S., & Shiv, B. (2010). Functional regret: The positive effects of regret on learning from negative experiences. *ACR North American Advances*.

Жигитбекова Б.Д.

*(Қазақстан Республикасы, Алматы қ,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті)*

ПРАКТИКАЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Топ – бұл әлеуметтік психологияның негізгі түсініктерінің бірі. Зерттеу тақырыбы және нысаны ретінде ол көптеген белгілі ғалымдардың және практиктердің назарында болған, бірақ бұл құбылысты белсенді түрде зерттеу ХХ ғасырдың екінші жартысында жүзеге асырыла бастаған еді. Дәл осы кезеңде психологияның қолданбалы және тәжірибелік салаларында тренинг түсінігі пайда болды және кеңінен қолданыла бастады.

Адамдарға психологиялық көмек көрсету тәсілі ретінде топтық тренинг алғаш рет шет ел психологиясында қолданылды. К. Левин қалыптастырған негізгі ой: «Адамдар өздерінің бойындағы барабар емес белгілерді анықтау және мінез-құлықтың жаңа түрлерін қалыптастыру үшін өздерін басқалардың көзқарасымен көре білуді үйренуі қажет» - деген мазмұнда болды [1].

Алғашқы тренингтік топты (Т-тобын) жаратылыс ғылымдары саласындағы бірнеше мамандар құрған, олар 1946 жылы негізгі әлеуметтік заңдарды (мысалы, жұмысқа алу заңы) зерттеу, шешімдердің оңтайлы варианттарын іздеу және оларды қолданумен байланысты әртүрлі жағдайларды «ойнату» үшін іскер адамдар мен кәсіпкерлерді жинаған. Нәтижесінде, алға қойылған мақсаттармен бірге, топтың әрбір мүшесі кері байланыс алу көмегімен өз-өзін жаңа қырынан ашу және өз-өзін түсіну тәжірибесін игерді. 1947 жылы Бетеле қаласында (Мэн штаты) тренингтің ұлттық зертханасы құрылған болатын. Алғашқы тренингтік топтар «базалық ептіліктердің тренингтік тобы» деп аталды. Т-топтың негізгі міндеттері оған қатысушыларға өзара жеке тұлғалық қатынастың негізгі заңдарын, қиын жағдайларда жетекшілік ете білу және дұрыс шешім қабылдай алуды үйрету болды. Кейінірек мұндай топтар міндеттері бойынша бөлшектене және белгілі бір категорияларға бөліне бастады:

- 1) икемділік топтары (жетекшілерді, іскер адамдарды дайындау);
- 2) өзара жеке тұлғалық қарым-қатынастар топтары (отбасы мәселелері);
- 3) «сенситивтілік» топтары (жеке тұлғаның өсуі және өзіндік жетілуіне, жасқаншақтықты жеңуге және т.с.с. бағытталған топтар).

Бірақ та ұзақ уақыт бойында мұндай топтар негізінде дені сау адамдарды әр түрлі рөлдік қызметтерге үйретуге бағытталған болатын:

- басшылықпен және қол астындағы қызметкерлермен қатынас;
- қиын жағдайларда тиімді шешімдерді өндіру;
- ұйымдастырушылық іс-әрекетті жақсарту әдістерін іздестіру және т.с.с.

Адамдардың кез-келген тобы шынайы өмірді, қарапайым адамдардың өмірінде бар қарым-қатынастарды бейнелейді. Алайда жасанды түрде құрылған зертхана шынайы өмірден келесі белгілерімен ерекшеленеді:

- әркім тәжірибеші және тәжірибенің нысаны бола алады;
- шынайы өмірде шешілуі мүмкін емес міндеттерді шешу мүмкіндігі туады;
- топтағы дәрістер «психологиялық қауіпсіздікті» ұйғарады, бұл тәжірибенің «тазалығын» қамтамасыз етеді.

Психологиялық тәжірибе саласында белгілі мамандар Т-тобының басқа түрдегі топтардан айырмашылығы қалай үйрену қажеттілігін баулуға негізделеді деп жазады. Мұнда топтың мүшелерінің барлығы жалпы өзара үйрену процесіне тартылады және сондықтан олар әдетте жетекшіге емес бір біріне сүйенеді. Т-тобында оқыту жетекшінің түсіндіруі және нұсқауларынан бұрын, топтың өз тәжірибесінің нәтижесі болып келеді.

Т-тобының басқа да басымды жағы:

- өз-өзін таныстыру;
- кері байланыс;
- эксперименттеу

сияқты элементтерді шамалаған процестің сипаттамасына байланысты [2].

Топтық психологиямен және «топ нәтижесін» жеке тұлғаға арнайы әсер ету құралы ретінде пайдалануға байланысты нәтижелі жұмыстар қатарына көп жағдайда А.Адлердің, К.Левиннің, Дж. Мореноның, Дж. Праттаның, К.Роджерстің еңбектері жатады.

Топтың жеке тұлғаға кәсіби әсер ету құралы ретінде, отандық психологиялық көмек тәжірибесінде, XX ғасырдың басынан бері қолданылады деп айтуға болады. Дегенменде топтық жұмыстар әдістемелеріне деген ғылыми және тәжірибелік қызығушылық Ресейде тек осы ғасырдың 90 жылдарында ғана арта бастады. Ресей ғалымдарының арасынан топтық жұмыстардың мәселелерін теориялық және әдістемелік жағынан талдаған алғашқы ғалым ретінде Лариса Андреевна Петровскаяны атауға болады, оның монографиясы 1982 жылы жарық көрген [3]. Өзінің еңбектерінде ол тренингті (нақтырақ айтқанда, әлеуметтік-психологиялық тренинг-ӨПТ) қатынас саласындағы білімге және жеке қабілеттерге үйретудің өзіндік түрі, сондай-ақ оларды түзетудің сәйкес формасы ретінде қарастырды. Бұл формалардың алуан түрі үлкен екі класқа бөлінеді:

а) арнайы қабілеттерді дамытуға бағытталғандар;

б) қатынас жағдайында талдау тәжірибесін тереңдетуге мақсатталғандар;

Әрине кеңестік тренинг мектептерінің көбі батыстан келген теориялық тұжырымдамаларға сүйенетін, әрі топтық психологиялық жұмыстардың формаларының өзі бүгінгі күнге дейін шетелдік үлгілердің өзгертулері болып табылады. Дегенменде, соңғы уақытта әлемдік деңгейдегі мамандар жетілуде, олардан шетелдік психологтардың да алар тәлімі мол.

Топтық психологиялық тренинг практикалық психологияның өзін-өзі тану және өзін-өзі жетілдіру дағдыларын қалыптастыру мақсатында қолданылатын белсенді әдістерінің бірігуі болып табылады. Сонымен бірге тренингтік әдістердің клиникалық психотерапия аясында неврозды, алкоголизмді және бір қатар соматикалық ауруларды емдеу кезінде қолданумен бірге, психикалық жағынан сау, алайда жеке басында психологиялық проблемалары бар адамдармен жұмыс істеу кезінде, оларға өзін-өзі жетілдіруде көмек көрсету мақсатында қолданылатындығында баяндайды [4].

Психологиялық тренинг – топтық жұмыстың кез-келген түрі емес, бұл өзінің мүмкіндіктерімен, шектеулерімен, ережелері және мәселелерімен топтық жұмыстың ерекше түрі. Тренинг өзінің мәні бойынша оқытудың түрі, жаңа дағдыларды игеру, өзінің бойынан жаңа психологиялық мүмкіндіктерді ашуды білдіреді. Оқытудың бұл түрінің ерекшелігі дәріс алушылар онда белсенді бағыт ұстанады, ал дағдыларды игеру өмір сүру барысы, мінез-құлқының, сезінулерінің, әрекеттерінің жеке тәжірибесі процесінде жүзеге асады.

Яғни, екі түсінікті: психологиялық тренинг және оқыту іс-әрекеті аясында жүргізілетін тренингтік дәрістерге, бөлетіндігін ескерейік.

Оқыту іс-әрекеті барысындағы тренингтік дәрістер (мектепте, колледжде, жоғары оқу орнында):

- а) барлық оқу тобына;
- б) міндетті тәртіпте;
- в) аптасына бір рет қысқа кездесулер тәртібінде;
- г) оқу орындарына тән өте төмен психологиялық қауіпсіздік жағдайында- тренингті пайдалануға болатын тренингтік әдістемелердің және процедуралардың маңызды өзгертулері [1].

Тренингтің мәніне түсінік беретін көзқарастарға шолуды түйіндей келе, аталмыш түсінікке жалпылама анықтама берілетін тағы да бір көзқарасқа тоқталсақ. Этникалық толеранттықтың және осы контексте тренингтік топпен жұмыс жүргізу әдістері мен шарттарын ұйымдастыру мәселелерін шеше келе Н.М. Лебедева, О.В. Лунаева, Т.Г. Стефаненко тренингті белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған арнайы үлгіде ұйымдастырылған топтық жұмыс ретінде қарастырады [2].

Жоғарыда келтірілген көзқарастарды және анықтамаларды жалпы қорытындылай келе практикалық психологияның бұл түрін оқыту аясында да қолдануға болады.

Әдебиет

1. Жігітбекова Б.Д. Топтық психотерапия / Алматы, Ұлағат, 2008. - 196 б.
2. Пахальян В.Э. Групповой психологический тренинг / Санкт-Петербург: Питер, 2006. – 224 с.
3. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга / М.: Ось, 2007. – 256 с.
4. Сартан Г. Подготовка профессиональных тренеров // Вестник практической психологии образования. Сер. психология -2004.-с.28-34.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДЕГІ ПСИХОСОМАТИКАЛЫҚ АУРУЛАР ЖӘНЕ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Психосоматикалық компонент қан айналымы жүйесі, ас қорыту, тірек-қимыл аппараты және тері патологиялары, тыныс алу органдары аурулары бар науқастарда кездеседі. Соматикалық ауруларды диагностикалау мен емдеуде психикалық факторды елемеу олардың асқынуына, емдеудің кешігуіне, жиі ауруханаға жатқызылуына, тексеруге, емдеуге кететін шығындардың өсуіне әкелуі мүмкін. Психосоматикалық аурулардың көбею мәселесі жыл сайын өзекті болып келеді. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының психикалық денсаулық бойынша Еуропалық министрлер конференциясының «проблемалар мен шешімдер» (2005) баяндамасында: психикалық денсаулық қазіргі кезде барлық Еуропа елдерінің алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі болып табылатыны атап өтілген. Қазіргі қоғам өмір салты адамға күйзелістің әсерін күшейтіп, оның психологиялық тұрақтылығын төмендетеді. Невротизмнің жоғарылауы, стресске төзімділіктің төмендеуі үнемі психологиялық мәселелердің соматикалық патологиясына алып келеді [1].

Ең алдымен, бұл әскери қызметкерлерге қатысты. Әскери қызмет, командалар мен жауынгерлік тапсырмаларды сөзсіз және дәл орындауға, сондай-ақ кәсіби қызметтің төтенше жағдайларына байланысты жоғары қарқындылықпен сипатталады. Әскери қызмет әскери қызметкерлердің денсаулығына, олардың психофизиологиялық жай-күйіне және жүйке-психикалық тұрақтылығына ерекше әсер етеді. Көбінесе қызмет кезінде психосоматикалық аурулар мен бұзылулар, сондай-ақ психологиялық кәсіби стресс пайда болады. Әскери психологтар А.Я. Анцупов, М.И. Дьяченко, А.М. Жуков, А.Г. Караяни, Л.А. Кандыбович, В.П. Каширин және т.б. кәсіби стресстің теріс психологиялық салдарын көрсетудің әртүрлі формаларын зерттеген. Ал әскери қызметкерлердің кәсіби күйзелісінің әртүрлі аспектілерін Р.А. Абдурахманова, В.Д. Бицоева, А.В. Булгакова, С.В. Захарика, А.А. Камышанова, И.Б. Лебедева өз жұмыстарында келтірген [2].

Ал осы кәсіби стресс немесе психоневротикалық бұзулулары кезінде, мысалы, әскери қызметкерлердің ұйқысының бұзылуы, алаңдаушылықтың жоғары деңгейі, тітіркену және т.б., сондай-ақ шаршауды, эмоционалды стрессті жедел жеңілдету және күрделі қызмет жағдайларында өнімділікті арттыру үшін психологиялық өзін-өзі реттеу әдістерін қолдануға болады. Кері байланыс негізінде қызметті өзін-өзі реттеу мәселесін эксперименттік зерттеу бастапқыда физиология мен психофизиологияда 20 ғасырдың 30-жылдарында И.М. Сеченов, И. П. Павловтан басталды. Теориялық және әдіснамалық тұрғыдан психиканың реттеуші функциясы туралы идеялардың дамуы орыс психологиясының классиктері С.Л. Рубинштейн мен Л.С. Выготскийдің, сондай-ақ А.Н. Леонтьевтің, А.В. Запорожецтің, П.Я. Галпериннің, А.В. Брушлинскийдің және т. б. есімдерімен байланысты [2].

Психологиялық өзін – өзі реттеу-бұл субъектінің мінез-құлқын немесе қызметін басқару және шындықты бейнелеу мен модельдеудің психикалық құралдарын қолдану арқылы оның қол жетімді күйін өзін-өзі реттеу [3, б.30].

Осылайша, психологиялық өзін – өзі реттеу-бұл әскери қызметкердің өз ішіндегі реакцияларды бақылау қабілеті. Өзін-өзі реттеу тетіктеріне әскери қызметкердің биологиялық (темперамент/бейімділік) және жеке сипаттамалары (мінез-құлқын және т.б.) әсер етеді. Өзін-өзі реттеу әскери қызметкердің жаңа тапсырмалармен қаншалықты жақсы айналысуына тікелей байланысты, сондай-ақ өзін-өзі реттеу процестеріне әскери қызметкердің алдыңғы тәжірибесі үлкен әсер етеді. Өмір барысында алынған және адамның өмірлік тәжірибесіне айналған психологиялық дағдыларды оң және теріс стресс факторларымен күресу және өзін-өзі реттеу мен тұрақтылыққа ықпал ету үшін қолдануға болады [4, б.200]. Өзін-өзі реттеу

адамдар өз ойларын, эмоцияларын, зейінін, мінез-құлқы мен импульстарын басқару үшін пайдаланатын саналы және бейсаналық процестерді қамтиды.

Әскери қызметкерлердің арасында өмір салтының, тамақтануының және жүктеменің түбегейлі өзгеруіне байланысты әсіресе әскерге жаңа шақырылған сарбаздардың 65-78%-ында физикалық және психоэмоционалды шиеленіс дамиды, бұл әртүрлі функционалды бұзылулар мен соматикалық аурулардың себебі болуы мүмкін. Сондықтан жас сарбаздардың денсаулығын нығайту кезінде эмоционалды компонентті ескеру қажет. Оның мәні эмоциялардың мінез-құлықты реттеудегі рөліне, олардың психикалық танымдық процестерге әсеріне, орындалған іс-әрекеттің сапасы мен тиімділігіне, қоршаған орта өзгерістеріне бейімделуіне байланысты. Кәсіби денсаулықты сақтау міндеттерін шеше отырып, бұл кезеңді назардан тыс қалдыруға болмайды, өйткені әрбір әскери қызметкер қызмет жағдайларына алғашқы бейімделу кезеңінен өтеді. Дәл осы кезең аурудың жоғарылауымен сипатталады. А.Г. Маклаковтың (1996) 1988-1996 жылдардағы қызметтің бірінші кезеңіндегі әскери қызметкерлерді бақылауға негізделген зерттеулері қызметтің бірінші кезеңіндегі әскери қызметкерлердің 65% - дан 77% - ға дейін медициналық көмекке жүгінетіндігін көрсетті. Сонымен қатар қызметтің II-IV кезеңдеріндегі әскери қызметкерлер медициналық көмекке сирек жүгінеді -23% - дан 37% - ға дейін. Демек, бірінші қызмет кезеңіндегі әскери қызметкерлер арасында аурудың жоғары деңгейі көбінесе бейімделу процесімен байланысты, оның нәтижесі әскери қызметкерлердің қызмет жағдайларына да, олардың жеке психологиялық ерекшеліктеріне де байланысты [5].

Б.А. Гунзунова, А.Ю. Степанованың созылмалы гастрит кезінде эмоционалды сфераның өзін-өзі реттеуі мен мерзімді қызметтегі әскери қызметкерлердің жеке қасиеттерінің арақатынасының ерекшеліктерін зерттеген мақаласының нәтижелеріне жүгінетін болсақ: мерзімді қызметтегі сарбаздардың 13% - ында мінез-құлықты өзін-өзі реттеудің жоғары деңгейі басым болған. Мұндай сарбаздар икемді және жағдайлардың өзгеруіне тез бейім, алға қойған мақсаттарына деген мотивация негізінде өз-өзін реттей алады. Ал әскери қызметкерлердің 45% - ында өзін-өзі реттеудің төмен деңгейі анықталған. Яғни, оларда мінез-құлқын саналы түрде жоспарлау және бағдарламалау қажеттілігі қалыптаспайды, олар жағдайға және айналасындағы адамдардың пікіріне көбірек тәуелді. Саналы өзін-өзі реттеудің жалпы деңгейі неғұрлым жоғары болса, адам жаңа қызмет түрлерін тез меңгереді, бейтаныс жағдайларда өзін сенімді сезінеді, әдеттегі іс-әрекеттегі жетістіктері тұрақты болады. Осылайша, біз мерзімді қызметтегі әскери қызметкерлердің басым көпшілігінде өзін-өзі реттеу жеткіліксіз дамығанын көреміз, бұл адамның денсаулығы мен эмоционалды жағдайының күрт нашарлауына әкеледі. Мұның салдары эмоционалды фонның төмендеуі, теріс эмоциялардың басым болуы, белсенділікті бейтараптандыру болуы мүмкін, ол назардың, есте сақтаудың, ойлаудың, сананың бақылау және реттеу функцияларының қиындықтарына алып келеді. Алынған мәліметтерді талдау өзін-өзі реттеудің төмен көрсеткіштерімен созылмалы гастриті бар мерзімді қызметтегі сарбаздардың келесі жеке қасиеттерінің үстемдігін анықтады: өзін-өзі реттеудің төмен деңгейі бар сарбаздар үшін эмоционалды тұрақсыздық, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өткен оқиғалар үшін кінә сезімі және өмірлік қиындықтар алдындағы дәрменсіздік сезімі, қарым-қатынасқа деген қажеттілік, басқалармен сенімді қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыс тән екенін көрсетеді. Әскери шындық жағдайында нақты қызметке шақырылған қазіргі жастардың көпшілігі жаңа жағдайларға бейімделуде айтарлықтай қиындықтарға тап болғандықтан, әскери қызметкерлер арасында нейропсихикалық тұрақтылықтың төмендеуі сирек емес [6].

Масимова А.Э., Мамедов М.Н. жүргізген зерттеуді талдасақ, зерттелген топта ең көп таралған қауіп факторы ретінде гиперхолестеринемия анықталған, ол зерттелінушілердің 80% – ында (46 әскери қызметкерде және 47 азаматтық тұлғада) кездескен. Артериальді гипертония әскери қызметкерлерде 78% ал азаматтық тұлғада 68 %. Темекі шегу әскери қызметкерлер арасында (68%) бақылау тобымен салыстырғанда (50%) жиі анықталған. Психосоматикалық бұзылулар (созылмалы стресс, мазасыздық және депрессия) әскери қызметкерлер арасында азаматтық адамдарға қарағанда 50% - дан астам жиі тіркелген [7].

Савченко С.В. жүргізген зерттеулерді талдасак, психосоматикалық бұзылулар жас (19,8%) және орта (28,6%) офицерлердің және әскери қызмет ардагерлері зейнеткерлерінің (41.75%) едәуір бөлігінде байқалған. Олардың көпшілігінде психосоматикалық бұзылулардың бірнеше симптомдық кешендерінің әртүрлі комбинациясы бар, олардың арасында "кардиалгия", "астено-невротикалық бұзылулар", "цереброастения", "жыныстық денсаулықтың бұзылуы" және "ұйқының бұзылуы" басым. Бұл бұзылулар денсаулық пен әлеуметтік бейімделу деңгейінің төмендеуіне әкеледі және оларды мақсатты түзетуді қажет етеді. Әр түрлі жастағы офицерлер мен әскери қызмет ардагерлерінің психосоматикалық бұзылыстары тек ұқсастықтары ғана емес, сонымен қатар айырмашылықтары да бар екені аныталған. Жас офицерлерге (28-39 жас) ұйқының бұзылуы (24%), кардиалгия (20%) және астено-невротикалық белгілер (19.8%) тән. Орта жастағы офицерлер үшін ұйқының бұзылуы (35.1%), кардиалгия (32.1%), цереброастения (25.5%), жыныстық денсаулықтың бұзылуы (22.6%), астено-невротикалық белгілер, истерикалық, психопатикалық және депрессиялық реакциялар тән. Әскери қызмет ардагерлері психосоматикалық шағымдармен (77.5%), депрессиялық реакциялармен (36.6%), көңіл-күйдің тұрақсыздығымен (35%), ұйқының бұзылуымен (35%), сондай-ақ айқын депрессиялық, демонстрациялық және психопатикалық реакциялармен сипатталады [8].

Осылайша, зерттеулерді талдау кезінде байқағанымыздай невротикалық спектрдің бұзылуы бар әскери қызметкерлерде соматикалық аурулардың жоғары пайызы анықталған. Сонымен қатар, неврозы бар адамдарда соматикалық бұзылулар жүрек-тамыр жүйесі мен асқазан-ішек жолдарының аурулары көбірек кездеседі. Ал осы ретте өзін-өзі реттеудің қалыптасуы жеке тұлғаның және функционалдық жүйелердің белгілі бір реттеуші және бейімделу қасиеттерінің жалпы контекстінде жүреді. Сонымен қатар өзін-өзі реттеудің төмен деңгейі бар әскери қызметкерлер үшін эмоционалды тұрақсыздық, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, өткен оқиғалар үшін кінә сезімі және өмірлік қиындықтар алдындағы дәріменсіздік сезімі, қарым-қатынасқа деген қажеттілік, басқалармен сенімді қарым-қатынас жасауға деген ұмтылыс тән екенін көрсетеді.

Әдебиет

1. Жоламанова А.А., Методико-организационные аспекты профилактической помощи контингенту с пограничными состояниями на уровне ПМСП//Автореф. дисс.канд. психол. наук. – 2015.
2. Филинов Н. В., Лямзин Е. Н. Теоретико-методологический анализ основных подходов к изучению психологической саморегуляции состояний военнослужащих // Актуальные исследования. 2021. №47 (74). С. 148-151.
3. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности: авторский сборник. – Ленанд. – 2011. – 320 с.
4. Караяни А.Г., Корчемный П.А., Митасова Е.В., Караяни Ю.М., Некрасова Е.А. Психологическая коррекция и реабилитация. Учебное пособие / Под общей редакцией Митасовой Е.В. Москва, 2015. 230 с.
5. Маклаков А.Г. Основы психологического обеспечения профессионального здоровья военнослужащих: автореф. дис. д-ра психол. наук. – СПб., 1996.
6. Гунзунова Б.А., Степанова А.Ю. Особенности саморегуляции эмоциональной сферы военнослужащих срочной службы при психосоматических заболеваниях // Вестник бурятского государственного университета-2013. – №1. – С. 25–28.
7. Масимова А.Э., Мамедов М.Н. Изучение особенностей факторов риска и психосоматического статуса среди военнослужащих Азербайджана с ишемической болезнью сердца. Российский кардиологический журнал. 2021;26(2):4146. <https://doi.org/10.15829/1560-4071-2021-4146>
8. Савченко С.В., Психофизиологическая коррекция психосоматических нарушений у военнослужащих// Автореф. дисс. д-ра мед. наук: 14.00.32 / 2006.

СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ЭФФЕКТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ

Стресс – это нормальная часть повседневной жизни. В различные моменты жизни человек будет подвергаться воздействию стрессовых ситуаций, которые могут привести к общему снижению эффективной жизнедеятельности. События последних двух лет: локдаун, удаленная работа, страх связанный с риском заболеть, большое количество смертей, невозможность поддерживать привычный уровень общения и социальной активности, жесткие карантинные меры привели к не только к снижению уровня жизни, высокой конкуренции на рынке труда, сокращению рабочих мест и заработных плат, но и существенно повлияли на эмоциональное состояние: вырос уровень тревоги, агрессии, увеличилась частота депрессий. Человечество оказалось не готово к таким кардинальным изменениям ритма и стиля жизни и его способность противостоять стрессовым ситуациям ощутимо снизилась.

Проблеме стресса посвящено достаточное количество научных работ, однако публикаций, посвященных исследованию стрессоустойчивости как способности справляться со стрессом, не так много. Изучение и развитие стрессоустойчивости личности – серьезная теоретическая проблема и сложная область прикладных психологических исследований. В современном мире стрессоустойчивости личности придается очень большое значение, поскольку от степени ее развития зависит как психическое здоровье человека, так и его профессиональная деятельность. Высокий уровень стрессоустойчивости позволяет быстрее преодолевать профессиональный стресс, и человек сталкивается с меньшим количеством последствий от стрессовой ситуации [1].

Стрессоустойчивость как феномен рассматривается в психологии с различных позиций: и как индивидуальная способность человека сохранять оптимальную работоспособность во время действия стресса, и как индивидуальный стиль совладания, формируемый защитными ресурсами личности. Регуляционные ресурсы принято рассматривать как функциональный потенциал, который обеспечивает высокий уровень достижений результатов; как физические и психические возможности (способности) человека, мобилизуя которые можно прийти к предотвращению стресса посредством выбранных стратегий поведения.

Развитие стрессоустойчивости является необходимым условием психического здоровья людей и важным фактором социальной стабильности, прогнозируемости и управляемости процессов, происходящих в социуме. Следовательно, эффективность и стабильность профессиональной деятельности, удовлетворенность трудом обеспечиваются стрессоустойчивостью сотрудников организации [2].

Эффективность персонала зависит от ряда факторов: от наличия специальных знаний и профессиональных навыков; от опыта работы и способности к обучению и конечно от индивидуально-личностных характеристик личности, которые включают в себя саморегуляцию, жизненные ориентации, автономную мотивацию, стратегии преодоления стресса, навыки разрешения конфликтных ситуаций, все те качества, которые приобретают особую значимость в стрессовых ситуациях в рабочем пространстве [3].

Таким образом, в психологии управления проблеме стрессоустойчивости и ее влияния на эффективность персонала придается большое значение, поскольку от этого зависит продуктивность работы не только отдельного сотрудника, но и коллектива в целом. Высокий уровень стрессоустойчивости позволяет не только быстрее преодолевать профессиональный стресс, но и сталкиваться с меньшим количеством последствий от стрессовой ситуации.

Цель исследования: успешность процесса формирования стрессоустойчивости обеспечивает повышение эффективности работы сотрудников, за счёт развития у них новых стратегий преодоления стресса и механизмов саморегуляции.

Предмет исследования: стрессоустойчивость как фактор эффективности в профессиональной деятельности сотрудников.

Гипотеза исследования: Успешное формирование стрессоустойчивости обеспечивает повышение эффективности работы сотрудников, за счёт развития у них новых стратегий преодоления стресса и механизмов саморегуляции.

В нашем исследовании важны методологические и теоретические подходы к пониманию стрессоустойчивости следующих авторов:

- системно-структурный подход теории стрессоустойчивости личности П.Б.Зильбермана, А.П. Катунина, С.В.Субботина и Р.М. Шагиева.

- теория интегральной индивидуальности В.С. Мерлина;

- современные теории ресурсов субъектов труда: модель многоосевого копинга С. Хобфолла и субъектно-ресурсная концепция противодействия профессиональному выгоранию Н.Е. Водопьяновой;

- практические исследования казахстанских авторов по проблеме стрессоустойчивости (О.Х. Мадалиева, А.А. Касымжанова, Бердибаева С.К., Н.С. Ахтаева, Б.Е., Б.Е. Смагулов, А.Р. Ризулла, Ф.С.Ташимова, А.Т. Атахан, Б.Т.Токарбаева, Н.Б. Токсанбаева, Б.Б. Аязбаева [4], І.Қ. Қайратова, К.Д. Серикова, А.К. Мынбаева, Э.Т. Адилова, М.П. Кабакова, А.Х. Кукубаева, С.С. Досанова [5]) и копинг-поведения (Ж.К. Айдосова, А.М. Ким, Н.Н. Хон, Р. Абдуганиева, В.П. Трубников).

Методики исследования: тест на самооценку стрессоустойчивости личности (Н.В. Киршева, Н.В.Рябчикова); тест самооценки стрессоустойчивости (С.Коухена и Г.Виллиансона); шкала общей самоэффективности Р.Шварца, М.Ерусалема; опросник SACS «Стратегии преодоления стрессовых ситуаций» С.Хобфолла; шкала организационного стресса Мак-Лина, русскоязычная адаптация Н.Водопьяновой; опросник «Потери и приобретения персональных ресурсов» (ОППР); опросник «Стиль саморегуляции поведения - ССПМ» В.И. Моросановой.

Характеристика выборки испытуемых. Исследование проводилось в Алматы, на базе ТОО «АлТС». В исследовании приняло участие 100 сотрудников коммерческого блока в возрасте от 23 до 60 лет: средний возраст 38,5 лет. Из них 42% мужчин и 58% женщин. Сотрудники были разделены на 2 группы: контрольная группа – 50 человек и экспериментальная группа – 50 человек (с низкой эффективностью работы). Для оценки эффективности профессиональной деятельности использовали Performance review в качестве подхода к оценке эффективности сотрудников: для оценки эффективности на рабочем месте использовали внутреннюю оценку КРП и ОКР и для отчета о проделанной работе шкалу общей самоэффективности Р.Шварца, М.Ерусалема.

Для развития стрессоустойчивости сотрудников организации была использована модель управления стрессом «Три слона и одна черепаха» и программа по стресс-менеджменту «Управляй стрессом с оптимизмом!»

Статистическая обработка данных производилась с помощью программы SPSS, версия 23.0: использовался U-критерий Манна-Уитни.

После прохождения тренинга по повышению стрессоустойчивости были выявлены значимые различия по стрессоустойчивости, самоэффективности, стратегиям совладания со стрессом и саморегуляции. В таблице 1 представлен сравнительный анализ в уровне развития стрессоустойчивости и самоэффективности, после прохождения тренинговой программы повышения стрессоустойчивости.

Таблица 1 – Значимые различия в стрессоустойчивости и самоэффективности

Переменные	ранги		U -критерий	p
	ЭГ	КГ		
Стрессоустойчивость (Киршева, Рябчикова)	28,18	19,82	24,500	0,03
Стрессоустойчивость(Коухена, Виллиансона)	30,30	20,70	27,000	0,05
Общая самоэффективность	28,18	19,82	24,500	0,03

Из таблицы 1 следует, что выявлены значимые различия в уровне стрессоустойчивости ($p=0,03$ и $p=0,05$) и самооффективности ($p=0,03$). В экспериментальной группе стрессоустойчивость поднялась до 7 уровня – выше среднего (по методике Киршева, Рябчикова) и до оценки «отлично» по методике Коухена, Виллиансона. Уровень самооффективности также поднялся до высокого. Важно отметить, что сами работники организации, прошедшие тренинг, отмечают, что «работать стало как будто легче, с большим удовольствием и интересом».

В ходе сравнительного анализа были выявлены значимые различия в персональной восприимчивости к организационному стрессу по шкалам: гибкость поведения ($p=0,05$) и активность и продуктивность деятельности ($p=0,01$). После прохождения тренинговой программы у сотрудников организации отмечается повышенные показатели по гибкости поведения, активности и продуктивности деятельности.

В ходе прохождения тренинга произошла некоторая переоценка приобретений в экспериментальной группе, на первое место вышли такие приобретения как чувство оптимизма, ощущение стабильности своей работы и положительное мнение о себе ($p=0,04$). Уровень ресурсности поднялся до 1,4, что соответствует высокому уровню ($p=0,02$).

На рисунке 1 представлен сравнительный анализ стратегий совладания с профессиональным стрессом (С. Хобфолл) между контрольной и экспериментальной группой после прохождения тренинговой программы повышения стрессоустойчивости.

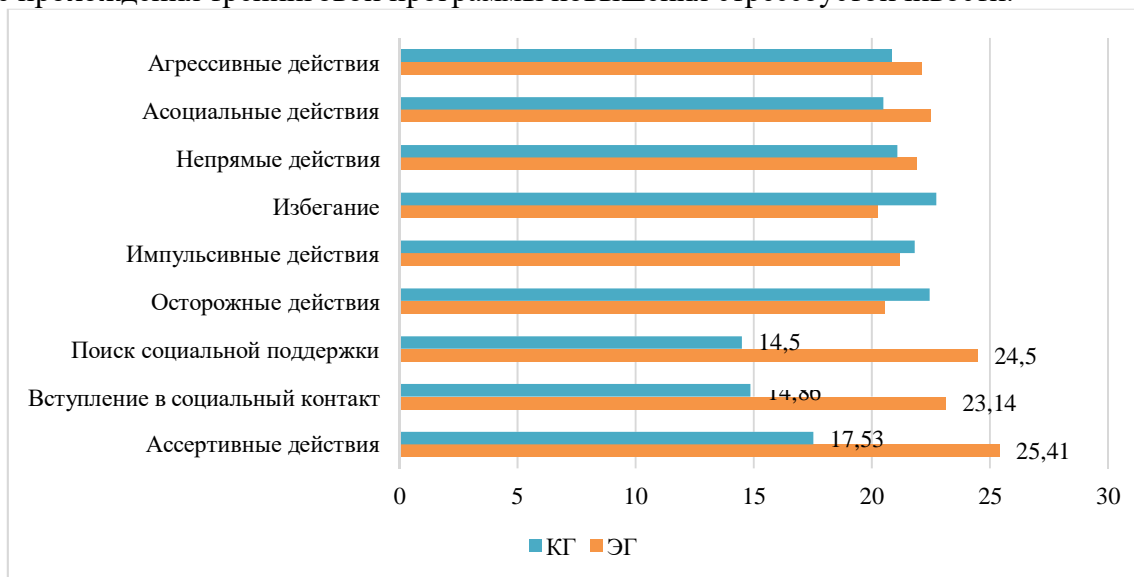

Рисунок 1 – Ранговые показатели стратегий совладания с профессиональным стрессом в экспериментальной и контрольной группах

Выявлены значимые различия в стратегиях совладания с профессиональным стрессом: ассертивные действия ($p=0,01$), вступление в социальный контакт ($p=0,02$) и поиск социальной поддержки ($p=0,05$). Сотрудники из экспериментальной группы, прошедшие тренинг повышения стрессоустойчивости достоверно чаще стали использовать конструктивные стратегии совладания с профессиональным стрессом стали не только отстаивать свои профессиональные интересы, но и стараться решать сложные рабочие задачи совместными усилиями, стараясь найти эффективное решение и получить поддержку и понимание коллег.

Так же были выявлены значимые различия в стиле саморегуляции поведения сотрудников организации: моделирование ($p=0,05$), оценивание результатов ($p=0,05$), гибкость ($p=0,05$) и общий уровень саморегуляции ($p=0,04$). У сотрудников компании, прошедших тренинг повышения стрессоустойчивости, произошли существенные изменения в общем уровне саморегуляции, он поднялся до 37,5 баллов, также несколько изменился типичный профиль.

Выросли показатели по трем шкалам: моделирования, гибкости и оценивания результатов. У сотрудников организации повысилась устойчивость целевой профессиональной деятельности, реалистичность и объективность в оценке значимых и второстепенных условий для достижения профессиональных целей; они стали лучше адаптироваться к новым условиям на работе; стали более оптимистичны и уверены в себе; повысилась гибкость поведения при изменении условий труда. Так же важно отметить, что существенно возросла адекватность оценки промежуточных и конечных результатов.

Таким образом, можно говорить о том, что после прохождения тренинговой программы повышения стрессоустойчивости произошли значительные изменения не только в уровне стрессоустойчивости, но и в компонентах, ее обеспечивающих: механизмах саморегуляции, индексе ресурсности, стратегия совладания с трудными, стрессовыми ситуациями.

Литература

1. Никандрова Н.П. Стрессоустойчивость проводников пассажирских вагонов как фактор безопасности транспортных перевозок // Вестник Сибирского государственного университета путей сообщения: Гуманитарные исследования. – 2019, № 1 (5). – С.5-12.
2. Киреева М.В. Стрессоустойчивость как компонент культуры человекоориентированных профессий // Вопросы журналистики, педагогики, языкознания. – 2011, № 18 (113). – С. 288-293.
3. Зеленова М.Е. Индивидуальный стиль саморегуляции как внутренний ресурс стрессоустойчивости субъектов трудовой деятельности // Социальная психология и общество. – 2013, № 1. - С. 69-82.
4. Атахан А.Т., Токарбаева Б.Т., Токсанбаева Н.Б., Аязбаева Б.Б., Қайратова І.Қ. Балаларды түзету мекемелері мамандарының кәсіби қызметінде стресске төзімділікті қалыптастыру // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии.– 2020, №1 (72). – С.34-43.
5. Кукубаева А.Х., Досанова С.С. Влияние стресса на эффективность профессиональной деятельности // Психология ғылымдарының докторы, профессор Света Қыдарбекқызы Бердібаеваның 60 жылдығына арналған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында «Стресс-менеджмент: Стресті басқару теориясы және практикасы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – С.73-76.

Жаманова Г.Р.

*(Қазақстан Республикасы, Жамбыл обл.,
Сарыкемер, №1 мектеп-гимназия)*

ЖАҢА КЕЗЕҢДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ПАТРИОТИЗМГЕ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ

Патриотизм – Отанға, мемлекетке және өз ұлтына деген сүйіспеншілік. Ол жеке адамның аман-саулығының қоғамдық-мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын сезіну.

Көрнекті педагог, ғалым Ә.Табылдының пікірінше, ұлтжанды болу өз ұлтын бағалап, басқа ұлттарды менсінбеу емес. Анасын, ата-баба мен ұлтын сүйген адам жалпы адамзатты да ардақтай біледі. Әрбір адам –ұлы тұлға, бүкіл адамзат – ғаламшардағы құдірет күш [1]. Оқушылардың бойына осы ұлттық мақтанышты тәрбиелеуге ұмтыла отырып, тәрбиешілер біздің халқымыз заңды түрде мақтан ететіндердің бәріне біздің саяси және әлеуметтік құрылысымыздың артықшылығына, дүние жүзілік ғылым, техника және мәдениет қазынасына біздің ғалымдарымыздың, инженерлеріміз бен әдебиет және өнер қайраткерлерінің қосып отырған үлесіне т.б. біздің оқушыларымыздың назарын көбірек аударуға тырысады.

Өз отанына деген сүйіспеншілікті қалыптастыру - бүгінгі күннің білім беру жүйесі алдында тұрған маңызды міндеттерінің бірі. Тұлғаның бойында өзінің отбасына, отанына және туған өлкесіне деген сүйіспеншіліктің бастауы мектепке дейінгі білім беру мекемелері болса, бастауыш мектеп қабырғасы сол қасиетті ұғындырушы орта болып табылады. Сондықтан негізгі білім бастауыш мектепте болғандықтан, оқушыларды халықтың тарихи-этникалық мұрасын, ұлтының әдет-ғұрып өнегесін, салт-дәстүрін сақтауға, саналы көзқарасын қалыптастыруға, ұлттық рухын көтеруге тәрбиелеу педагогтардың маңызды міндеттерінің бірі.

Оқушыларды патриотизмге тәрбиелеу үрдісін төмендегі іс-шараларға бөлуге болады:

- тілді құрметтеу;
- ұлттық салт-дәстүрді зерделеу;
- елдің тарихы мен мәдениетін оқып зерттеу;
- ата-бабалар өсиетін орындау;
- жер байлығы мен табиғатын қастерлеу.

Оқушылардың бойында патриоттық сезімді қалыптастыру арқылы оның танымдық және жеке тұлғалық ерекшеліктерін дамыту маңызды. Ол әр бір оқушыда патриоттық тәрбие, патриоттық сана, патриоттық сезім, патриоттық рухты қалыптастырудан бастау алғанда ғана тиімді болмақ. Мысалы, оқушыларға оқу үдерісінде патриоттық білім мен тәрбие беруде дәстүрлі оқыту әдістерін, оқытудың белсенді әдістерін пайдаланудың маңызы ерекше. Сонымен қоса, оқу-тәрбие үрдісінде патриоттық тәрбие беруде оқытудың формалары мен түрлерінің әсері жоғары. Мектеп оқушыларын патриотизмге тәрбиелеуге арналған кейбір іс-шаралар: дөңгелек үстелдер, тәрбие сағаттары, түрлі тақырыптағы кештер, мерекелі атаулар, ертеңгіліктер, семинар-конференциялар, тренингтер, пікірталастар, кездесулер т.б. Ұйымдастырылған әрбір іс-шаралардың мақсаты мен міндеттерін дұрыс нақтылау, оның нәтижелерінің тиімділігін анықтау педагогтың кәсіби шеберлігінен байқалады. Ол үшін төмендегі негізгі атқарылатын критерилерге мән беру қажет, олар:

1. Оқушыларды патриотизмге тәрбиелеуге арналған барлық іс-шаралардың мақсаты нақты және анық қойылуы керек;
2. Қойылған мақсаттың тақырыпмен тығыз байланысты болуы;
3. Оның міндеттері қойылған мақсатты жүзеге асыруды амалдарынан құралуы;
4. Қойылған міндеттерді шешудің тәсілдері, әдістері т.б. нақтылануы;
5. Күтілетін нәтижені алдын-ала болжау;
6. Қорытынды мен ұсыныстар жасау.

Осы жүйемен ұйымдастырылған тәрбиелік іс-шараның мақсаты – патриоттық сана қалыптастыру болса ол ар, намыс, ождан, қарыз, парыз секілді т.б. ұғымдар мен түсініктерді нақтылау, олар туралы білімдерін жетілдіру және олардың ауқымын кеңейтіп, тереңдету және Отан, мемлекет, ел, ұлт, халық, атамекен секілді киелі ұғымдармен байланысын ашып көрсету.

Ұлттардың сана-сезімдерінің қалыптасуына рухани-мәдени шығармалар, ұлттық рухани мұралар үлкен рөл атқарады. Ондай шығармаларда халықтың сана-сезімінің жетілуіне ерекше әсер ететін көңіл-күй, оқиғалар бейнеленеді. Патриоттық сезімнің нысаны мен азаматтық парыздың өтелер өлшемі – Отан. Оны таратып айтсақ, бұл туған жер, оның табиғат байлықтары, ұлттық тілі, дәстүрі, мәдени ерекшеліктері, тарихы жасалған өлкедегі киелі орындары. Олардың адам санасына жылылық, жақындық, туысқандық сезімдерді ұялатып, ізгі де ерлік істердің бастауына айналуы – патриотизмге тәрбиелеудің арқауы.

Патриоттық сезім келтірілген киелі ұғымдармен байланысты: қуаныш, сүйсіну, күйіну, мақтаныш секілді т.б. эмоциясына түрткі беру, ояту, қозғау салу, дамыту, қалыптастыру мақсатын көздейді. Патриоттық сезім жоғары сезімдер тобына кіреді. Өйткені ол «қоғамдық мәнді және жеке көңіл күйге байланысты моральдік сезімдерге» қатысты болып, сананың жетілуімен тығыз байланысты. Қоғамдық тәрбенің ықпалымен патриоттық сезімдер тұрақтанып, оқушының іс-әрекеті, мінез құлқын, сөзі мен ісінен көрініс беріп, ұлты, халқы, Отаны үшін қызмет етуге дайын тұрады. Бұл бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда, өзінің жеке басы үшін адал қызмет етуінен басталады. Мектеп оқушыларына қатысты бұл жақсы оқуға ынталы болу, туып-өскен жерін қадірлеу, отанын сүю, денсаулығын сақтау, жеке іс-әрекетінде өзінің қазақ ұлтының өкілі, Қазақстан Республикасының азаматтығын қадір тұту мен құрметтеу.

Патриоттық тәрбие беру арқылы оның іс-әрекеті, мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, күнделікті оқу-тәрбие барысында әр бір оқушының көздеген нысаны мұратымен тығыз байланысты болып, тәрбиелік жұмыстарда осыған орай әдет, дағды, икемділік, іскерліктерін дамыту, меңгерту, қалыптастыру және бойына сіңіру мақсаты белгіленеді.

Оқушының бойында патриоттық сезімді қалыптастыру ол әрбір іс-әрекетке саналы түрде тәрбиеленуі – ол осы бағыттағы жұмыстардың табыстылығының жоғары көрсеткіші. Бірақ

бұған жету оқу-тәрбие мекемелері мен ата-аналардың жеке басқа да әлеуметтік ұйымдардың бірге отырып ұзақ мерзімді, жүйелі әрі мазмұнды жүргізілуін талап етеді. Сонымен қатар, баланың өзін-өзі тәрбиелеу мүмкіндігін белсендіру.

Патриоттық сана, патриоттық сезімнің көрсеткіші – оқушының жемісті іс-әрекеті. Ал, жетекші іс-әрекет оның танымдық белсенділігінің дамуы мен тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуына ықпал ететін басты фактор. Іс-әрекет барысында оқушы қоршаған ортаның құндылықтарын арттыруға үлес қосады, бұл өз кезегінде патриоттық сана қалыптасып, сезім, қабілет, қасиеттерінің дамуына ықпал етеді.

Жастарды отанға, елге, жерге, әдет – ғұрыпқа сүйіспеншілігін арттырудың ерекше маңыздылығын ұлы, ойшыл ақын Абай Құнанбаевтың өзі қазақ жастарын ерік – күші мықты, өз халқының салт – дәстүрін игерген, ғылымды игерген, ғылымды үйреніп, білім алуға, адамгершілік, мейірімділік сияқты қасиеттерді игеруге арнап көптеген еңбектер жазды. Мәселен, Абай «Жиырма бірінші қара сөзінде» мақтаншақтың екі түрлісі болады, біреуі адамның өзін дұрыс ұстағысы келгендігінен, екіншісі мақтаншақ ойдан туады дейді .

«Үлкендік, - деп жазды Абай, - адам ішінен өзін - өзі бағалы есеп қылмақ, яғни надан атанбастығын, әдепсіз, арыс, байлаусыз, пайдасыз, сураншақ, өсекші, өтірікші, алдамшы, кеселді – осындай жарамсыз қылықтардан сақтанып, сол мінездерді бойына қорлық біліп, өзін ондайлардан зор есептемек».

Оқу-тәрбие үдерісінде ұлтжандылықтың негізгі мазмұнын игеру тетігі өзара әрекетестіктің арнайы формасындағы мақсатты ұйымдастырылған балалармен ересектердің бірлескен іс-әрекеті, олардың мазмұнды танымдық әңгімелері. Оқушыларға патриоттық тәрбие беру барлық пәндердің үлесіне жатады. Ал алғашқы әскери дайындық пәнінің патриоттық сезімді қалыптастыруда атқарар міндеті ерекше. Сондықтан пәнге оқушылардың ынта-ықыласын, қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі инновациялық технологияларды қолдану тиімді.

Оқушыларды өзін-өзі тәрбиелеуге бейімдеу ең алдымен ұстаздардың көмегімен жүзеге асырылады. Мұнда оқушының өз тұлғасын қалыптастырудың субъектісіне айналуына шарт түзу қажет. Оқушыны өзін-өзі тәрбиелеуі оның ішкі қажеттерінен туындаған ой-сана, мінез – құлық, іс-әрекетінің сыртқы жағдайларға сәйкестенуі. Олай болса жас ұрпаққа салт-дәстүрді қолдану арқылы ұлттық тәрбие беру мен ұлтжанды тұлға қалыптастыру отбасынан бастап, үздіксіз әлеуметтік орта, қоғам, білім беру жүйесі арқылы жүзеге асатынын нақтылайды. Сол арқылы ұлттық рух, отансүйгіштік, ұлтжандылық, адамгершілік қасиеттерді дамыту болып табылады. Білім беру жүйесінің басты міндеттері - ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіпке үйретуге бағытталған біліммен қамтамасыз ету болып табылады. Білім беру оқыту мен өз бетінше іздену негізінде жүзеге асырылады. Ол білім беру ісін жетілдіруге, сақтауға және оны ұрпақтан ұрпаққа жалғастыруға, еліміздің тұрақты әлеуметтік-экономикалық және рухани дамуын қамтамасыз ету мақсатында мәдениетті жаңа ұрпақ тәрбиелеуге, тұлға мен қоғамның адамгершілік, интеллектуалдық, эстетикалық және физикалық жағдайын үнемі жетілдіріп отыруға бағдарлануы және білім мен ғылым арқашан интеллектуалдық дамуына ықпал етуі тиіс.

Әдебиет

1. Табылды Ә. Ұстаз тәлімі. – А.: Білім, 2006.
2. Абай. Қара сөз. Поэмалар. – А.: Ел, 1993. – 271 б.
3. Жарықбаев Қ. Этнопсихология - ұлт тәрбиесінің өзегі. - А.: Білім. 2005. – 144 б.
4. Әбенбаев С. Тәрбие териясы мен әдістемесі. – А.: Дарын, 2004. - 96 б.

ЖАҒЫМСЫЗ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙЛЕРДІҢ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДЕГІ КӨРІНІСІ

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері: Әскери қызметкер үшін эмоционалды тұрақтылық маңызды. Себебі, олардың жұмысында стресс, эмоционалды шиеленіс, мазасыздық, шамадан тыс жұмыс, депрессия, невротикалық күйлер, апатия, өз-өзіне күмәндану секілді жағымсыз эмоционалды күйлер жиі орын алады. Әскери қызметкерлердің кәсіби ортасының эмоционалды факторларының әсеріне үнемі қарсы тұруы денсаулықтың, оның ішінде психикалық денсаулықтың бұзылуына әкеледі. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, қазіргі таңда Қазақстан Республикасы суицид, яғни өз-өзіне қол салушылардың саны бойынша әлемде үшінші орында тұр. Аса маңызды көңіл аударатын жайт, осындай негативті әлеуметтік жағдайлар Қазақстан Республикасының әскери бөлімдерінде де орын алып жатыр. Бұған дәлел, 2014 жылғы өз-өзіне қол салушылардың статистикасының қорытындысы бойынша, елімізде әскери қызметкерлер арасында суицидтің 27 жағдайы тіркелген, ал 2015 жылдың қорытындысы бойынша 18 жағдай орын алған екен. Жыл сайын бұл көрсеткіштер артуы зерттеушілердің назарын алаңдатады [1].

Әскери қызмет барысында әскери қызметкердің тиімді әрі нәтижелі жұмыс атқаруы туралы зерттеулерді жүргізу өзекті саналады. Әлемде орын алған саяси-экономикалық, әлеуметтік-демографиялық ақуалдар салдары әскери қызметкерлердің де психо-эмоционалды күйіне әсерін тигізбей қоймады. Әскери қызметкерлердің жарақат, контузия алуының, жаралануының, мертігуінің, сондай-ақ жеке құрамның қаза болуының алдын алу, әскери қызметті өткерудің қауіпсіз жағдайларын жасау және қамтамасыз ету проблемасының ерекше өзектілігі мен маңызы бірқатар себептермен айқындалған. Әдетте әскери қызметкерлердің бойында болуы керек қасиеттерге жоғары талаптар қойылады. Әскери қызметкердің бейтаныс жағдайда кәсіби дағдыларын жоғалтпай, кәсіби қызметтегі тиімділікті сақтай отырып, оның маңыздылығы мен өнімділігін арттыруы эмоционалды тұрақтылық пен үйлесімді жұмыс істеу қабілетімен көп жағдайда байланысты болады. Күрделі психо-эмоционалды жағдаяттар орын алғанда және шұғыл эмоционалды тұрақтылықты ұстап тұру қажеттілігі туындаған жағдайда әр адам өзінің мәселесін шешу жолдарын немесе "күресу стратегиясын" қолданады. Мұндай стратегиялар көбінесе жеке тәжірибеге және оның психологиялық ресурстарына негізделеді [2].

Кәсіби парыз әскери қызметкерлерден жауапты шешімдерді қабылдауды, ашу-ыза мен мазасыздық секілді жағымсыз эмоционалды күйлерді жеңуге міндеттейді. Жағымсыз эмоционалды күйлерге әскери қызметкердің кәсіби ерекшеліктерін ескере отырып, жиі кездесетін агрессивтілік, мазасыздық, апатия, депрессия стрессті тереңірек қарастырсақ болады.

Агрессивтілік-бұл өз мақсаттарын жүзеге асыру барысында, зорлық-зомбылық құралдарын пайдалануға дайын тұлғаның жеке қасиеті. Агрессия-агрессивтілік көрінісінің деструктивті әрекеттер барысында, белгілі бір адамға зиян келуі болып табылады. Әскери қызметкерлердің агрессиялық мінез-құлқы әртүрлі мақсаттарды көздейді: өмірлік мүдделерді қорғау тәсілі; психологиялық босату, бұғатталған қажеттілікті алмастыру тәсілі; жеке мүддені қамтамасыз ету және белгілі бір мақсатқа қол жеткізу құралы; зорлық-зомбылық арқылы өзін-өзі растау қажеттілігін қанағаттандыратын мақсат болып табылады. Алайда, агрессияның белгілі бір түрлеріне дайын болу және мұндай мінез-құлықтың мақсаттары қажеттіліктердің және осы қажеттіліктер жүзеге асырылатын жағдайлардың иерархиясымен, әлеуметтік қатынастар жүйесіне қосылу дәрежесімен анықталады [3].

В.Ф. Перевалов, жағымсыз мінез-құлық белгілерін қалыптастыруда және тіпті тұлғаның деформациясында мазасыздықтың себебі туралы айтады. Әскери қызметкерлер мазасыздыққа, оған қоса ауыр оқиғалар, авариялар мен апаттар тудыруы мүмкін әрекеттерді жасауға бейім келеді. Мазасыздық белсенділікті ынталандыруы және бейімделмеген мінез-құлық стереотиптерін бұзуы да мүмкін. Бұл әскери қызметке теріс те, оң да әсер етуі ықтимал. Әскери қызметкерлерге қатысты оңтайлы жағы: ықтимал төніп тұрған қауіпті сипаттайтын мазасыздық олардың көздерін іздеуге және нақтылауға, қоршаған ортаны белсенді зерттеуге итермелейді. Әскери қызметкер үшін ұрыс қимылдары жағдайында өнімді зияткерлік қызметті сақтау маңызды. Сонымен қатар, мазасыздық кез-келген шиеленісті қажет ететін жағдайларда белсенділікті қиындатады, мұны көптеген зерттеушілер дәлелдеді. Л.В. Бороздинаның жүргізген зерттеулері мазасыздық деңгейі неғұрлым жоғары болса, оның интеллектуалдық белсенділікке бейтараптандыратын әсері соғұрлым айқын болатындығын көрсетті [4]. Әскери күрес барысында мазасыздық біршама төмендейді, ал орындалғаннан кейін мазасыздық деңгейі қайтадан жоғарылайды. Осыны ескере отырып, мазасыздық деңгейі жоғары әскери қызметкерлер үшін әскери-кәсіби қызметте мақсат қоюдың жеткіліксіздігі, өз қызметіндегі басты нәрсені бөліп көрсете алмауы, іс-әрекеттің дәлдігі мен автоматизмінің төмендеуі, эмоционалды және психикалық жағдайдың нашарлауымен сипатталады деуге болады. Мұның салдары қызметте тиімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін. А.М. Прихожан, айтқан ережелеріне сүйене отырып, мазасыз әскери қызметкерлердің табысқа деген көзқарасы қақтығыс ретінде сипатталатынын атап өтуге болады. Олар әрбір нәтиженің сәтті аяқталуын күтеді, тіпті егер ол екіталай болса да, бірақ сонымен бірге сәттілік ықтималдығы объективті жоғары болса да, оған сенімділік танытпай, күмәнданады. Бұл қарама-қайшылық белгісіздік жағдайын тудырады, мазасыздық деңгейін арттырады және әрекет жағдайларын қалыпты есепке алуға кедергі келтіреді. Сонымен қатар, олар жағдайдың нақты әрекеттеріне емес, ішкі сезімдерге, үміттерге, сенімдер мен қорқыныштарға назар аударуы мүмкін. Мұндай әскери қызметкерлер өз әріптестеріне қарағанда сәтсіздікке жиі ұшырайды деп болжауға болады, сонымен қатар, бұл өз кезегінде теріс эмоционалды тәжірибе жинақтауға әкелуі мүмкін [5, 11-18 с.].

Таралу деңгейі бойынша депрессиялық бұзылыстар, басқа психикалық бұзылыстардың арасында сөзсіз көшбасшы болып табылады. Әскери ортада дезадаптациямен байланысты депрессиялық күйлер, оның ішінде реактивті депрессиялар жиі орын алуды, сонымен қоса, бұндай күйлерді анықтау оңай емес. Әскери қызметкерлердегі депрессиялық жағдайлардың психологиялық аспектілері, әсіресе Қазақстан Республикасының армиясында болып жатқан қазіргі күрделі әлеуметтік-саяси жағдайларға қатысты. Әскери қызметкерлердің депрессиялық күйлері күрделі құрылымға ие. Бақылаулар көрсеткендей, депрессиялық күйлер, эмоционалды күйзелістің көрінісі ретінде, әскери қызметкерлерде көбінесе басқа психологиялық күйлердің маскасымен жүреді, мысалы, агрессивтілік, оппозициялық, апатия, бұл олардың уақтылы диагнозын қиындатады, осыған байланысты әскери қызметкерлердің депрессиялық күйлерін тану, депрессияның агрессивті және аутоагрессивті эмоционалды көріністерімен байланысы өзекті мәселелердің бірі болып табылады және мұқият назар аударуды және зерттеуді талап етеді [6].

Әскери қызметшілердің депрессиялық күйлерін А.Эллис теориясының көмегімен түсіндіруге болады. Әскери қызметтің ерекшелігі-тапсырмалардың көпшілігі командалар мен бұйрықтар түрінде беріледі, бұл белгілі бір ойлау жүйесін қалыптастырады: әскери қызметкердің ішкі диалогы командалар түрінде де болады. Бақылау және реттеу әдісі ретінде командалардың, бұйрықтардың өзі жеке стильде болуы жағдайға икемді, бейімделгіш реакцияны болдырмайды, тіпті қалыпты жағдайда да бұйыра сөйлеуді қабылдау өте қиын, шұғыл сәттерде немесе әскери қызметтің шиеленісті жағдайларында сипатталған дәрменсіздік, кінә, жазаны күту сезімдерін қалыптастырып, күйзеліске әкеледі. Әскери қызметкердің "барлығы немесе ештеңе" деген ойы, өз-өзіне қол жұмсау үрдістерінің пайда болуы тұрғысынан қауіпті болуы мүмкін [6, 291 с]. М.Селигман зерттеген «дәрменсіздік теориясын» әскери қызметкерлердегі депрессияны түсіндіру үшін де қолдануға болады. Кез-

келген сарбазға сыртқы оқиғалар оған тәуелді емес деп үйретеді, сәйкесінше оларды өзгерту немесе болдырмау үшін ештеңе істей алмаймын деген ой қалыптасады. Әскери қызметкерлер мен төменгі қолбасшылықтың сарбаздарында өзіндік "үйретілген дәрменсіздігі" бар. Әсіресе, бұл жағдайды өздеріне шамадан көп жауапкершілік алып, барлық нәрсені өз бақылауында жиі ұстайтын, сәтсіздіктен қорқатын әскери қызметкерлер сезінеді. Мұндай адамдарда кінә, реніш, негативизм секілді депрессияның қосалқы көрінісі дамып, эмоционалды күйдің нашарлауына, тіпті кей жағдайда өз-өзіне қол салумен аяқталуы [7].

Стресс-бұл жеке тұлғаның өз эмоциялары мен әрекеттерін бақылауды жоғалту салдарынан ағзаның экстремальды іс-әрекеттерге қайтаратын интегралды жауабы. Әскери қызметкерге өз міндетін орындауда зейінін шоғырландыру қиындық тудырып, оның көңіл-күйі жиі өзгереді, истерия және қозғыштық реакциялары жоғарылайды. Стрестік жағдайға жиі ұшырайтын әскери қызметкерде эмоционалды проблемалардан бөлек, танымдық процесстердің жұмысының нашарлауы да байқалады. Алайда, әскери қызметкер айналасында болып жатқан оқиғаларға бейімделуге мәжбүр [8].

Стресс ұғымы әртүрлі уақытта және әртүрлі бағытта қарастырылды. Стресс ілімінің негізін қалаушы-канадалық ғалым Ганс Сельеден бастап, В. Вундт (1880), У. Джемс (1905), В. Кхрон (1982), Р.Лазурский (1956) ұсынған концепцияларынан бөлек қазіргі психологтардың еңбектеріндегі «коппинг» терминін қарастырсақ болады. Қазақ тілінде «күресу» мағынасын беретін бұл термин қазіргі таңда «стресс» сөзіне синоним ретінде қолданылады, оның мәні осы авторлар ұсынған тұжырымдаманың мәнін көбірек көрсетеді. Тұжырымдаманың мазмұнына сәйкес «жағдайды жеңу» қиын жағдайды тудырған себептерді уақтылы және дәл тануды, өмір сүру ортасының белгілі бір жағдайларына уақтылы және барабар жауап беруді білдіреді [9].

Әскери қызметкерлердегі кәсіби стрессті жауынгерлік, әскери-кәсіптік күйзеліс реакцияларының және жарақаттан кейінгі стресстік бұзылулардың дамуы бойынша жоғары тәуекел тобына жатқыза аламыз. Жауынгерлік және қызметтік стресс бейбітшілік пен тұрақтылықты қолдау операцияларында күйзелістік әсеріне ұшыраған адамдардың күтілетін және болжанатын эмоциялық, зияткерлік, физикалық және мінез-құлық реакцияларын қамтиды. Әскери қызметкерлерге әсер ететін негізгі стресс факторлары психологиялық, эмоционалды, танымдық және экологиялық болып бөлінеді. Көбінесе жауынгерлік, қызметтік стресс факторлары әскери немесе арнайы операцияны жүргізу объектісінің әскери қызметкерлердегі дене жарақаттарына бағытталған әрекеттерімен қалыптасады [10].

Әдебиеттерге шолу жүргізу кезінде әскери қызметке байланысты стрессті зерттеуді көрсететін Elibrary ғылыми кітапханасындағы 123 жарияланымның іріктемесіне жасалған талдау бойынша 54 әдебиетте (44%) – әскери қызметшілердің жекелеген санаттарындағы стрессті анықталған: әскери училище курсанттарында – 42,6%, ұшқыштарда – 9,3%, әскери училищелер оқытушыларында-7,4%. Ал қалған 69 (56%) әдебиетте жоғары командалық құрамның, әскерге шақырылушылардың күйзелісі бойынша әскери қызметкерлердің аралас топтарындағы зерттеулерге арналған. Әскери университеттің курсанттары мен офицерлерінде стресстің пайда болуына себеп болатын стресс факторлары зерттеулерінде ең көп таралғандары: жеке тұлғалардың теңгерімсіздігі, олардың тәртіпсіздігі, басқарушылық қабілетсіздігі және қызметтегі стресстік факторларға байланысты тұлғааралық қақтығыстар. Сондай-ақ офицерлер арасында стресс факторларының келесі таралуы көрсетілген: респонденттердің 21% – да жеткіліксіз қаржылық жағдай, 14% – да қызметтік жүктеме, 14% - билік тарапынан біржақты көзқарас, 14% - қосымша жауапкершілік, қолайсыз өмір сүру жағдайлары. Келісімшарт бойынша міндетін атқарып жатқандар арасында үш жетекші стресс-агент анықталған: төмен қаржылық жағдай, биліктің біржақты көзқарасы және қолайсыз өмір сүру жағдайлары [11].

Әскери қызмет ер адамнан пендеге берілген бүкіл жақсы қасиеттерді көрсетуді талап етеді. Әскери қызметкер, өз ісінің маманы саналуы үшін, ең алдымен өзін тұлға ретінде қалыптастыруы шарты, әрі қиын кезеңде алғырлық, сенімділік, тапқырлықты өз бойында тәрбиелеуі қажет деп білеміз. Әскери қызметкердің психологиялық бейнесі- бұл қиын кезеңде

өзіне жауапкершілік алып, алдына қойылған мәселені жылдам әрі тиімді жолмен шешетін, кей жағдайда халқының тыныш аспан астында бейт өмір сүруі үшін өз өмірін құрбан ететін, отанын қорғаушы саналы тұлғаны сипаттайды. Осындай әскери қызметкерлердің жұмысының қиын тұстарын ескере отырып олардың бейбіт өмірді қорғау жолындағы қызметіне алғыс ретінде, әлеуметтік-психологиялық, эмоционалды күйіне жетік көңіл аудару қажет. Зерттеу жұмысы әскери қызметкерлердің қызметіне кері әсерін тигізетін жағымсыз эмоционалды күйлерінің көрінісіне тоқталып, артынан әкелетін зардаптарына теориялық шолу жасалды.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы // <https://stat.gov.kz/> (жүгіну уақыты: 20.03.2022).
2. Васильевна Е.Н. Социология культуры: теория и практика // Журнал социологии. – 2016. – №4. – С. 37-49.
3. Бовина Б.Г., Мягих Н.И., Сафронова А.Д. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в Вооружённых силах: справочное пособие / - СПб., 1997.
4. Бороздина Л.В., Залученова Е.А. Увеличение индекса тревожности при расхождении самооценки и притязаний // Вопросы психологии. - № 1. - 1993. - С.104-113.
5. Прихожан А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности // Психологическая наука и образование / А.М. Прихожан. - 1998. - №2. - С.11-18.
6. Чухрова М.Г., Храмов А.В., Депрессивные состояния у военнослужащих и особенности их проявления // Мир науки, культуры, образования - № 6 (31) 2011. -С. 287-288.
7. Seligman M.E.P., Weiss J. Coping behavior: Learned helplessness, physiological activity, and learned inactivity. Behavior Research and Therapy. 1980.
8. Власова В.И., Искалиев Р.Р. Психолого-педагогические подходы устойчивости к стрессу в педагогической деятельности [Электронный ресурс] // Студенческий научный форум: матер. VII Междунар. студенч. электронной научной конференции. – Режим доступа: <http://www.scienceforum.ru/2015/1248/13080> (дата обращения: 20.03.2022).

Жубаназарова Н.С., Асхатова М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

3 ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАР ДАҒДАРЫСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шаңырағында дүниеге келген сәбиін «бесіктен тәрбиелеген» халқымыз 3 жастағы баланың ой өрісінің дамуына, мінез-құлқының дұрыс қалыптасуына жете мән берген. Сол үшін аяғын енді ғана басып жүрген баланың қалауын орындауға, оның ішкі сана-сезімінің сыртқы ортадан қандай да бір соққы алмауын бақылап, бетінен қақпай өсіруге тырысқан. Өйткені дүниеге деген қызығушылығы артып көзіне көрінген затқа, тіршілік иесіне жақын барып көруге, ұстауға талпына бастаған шағы да осы кезең болып саналады.

3 жастағы сәби өз ауызына тамақ сала алатын, өзі қозғала алатын болғандықтан ішкі жан-дүниесінде өзінше дербестікке, үлкендерден тәуелсіздікке ұмтылыстың пайда болуы заңдылық. Мұндай жастағы балалар қарапайым серуендеудің өзінде жетелеген ата-анасынан ұстамай өзі жүргісі келіп, өз қалауын білдіре бастайды. Мұндай кез көптеген Отандық және шетелдік психолог мамандардың айтуынша баланың «Мен өзім» деген санасын қалыптастырып, «алғашқы есею» кезеңіне тап болған сәті деп есептеледі.

2007 жылы жарық көрген «Жалпы психологияға кіріспе: оқу құралы» еңбегінде Отандық ғалым С.М. Жақыпов: «Жас баланың санасындағы мұндай өтпелі кезеңнің дұрыс өтуінің маңызы зор. Бала психологиясының алғашқы қалыптасу кезеңі болған соң көрініс тауып жатқан жаңа құрылымдар мен саналық ерекшеліктерге жете мән беру қажет» - дейді [1, 7 б]. Мұндай сәтте қандай да бір ғылыми теориялық нұсқаулықтар, болмаса салт-дәстүрдің негізінде қалыптасқан әдет-ғұрып, тыйымдарды қолдануға болмайды. Өйткені әлі де болса саналы түрде дамымаған бала үшін сыртқы ортаның айырықша талабы оның мінезінің

бұзылуына зардабын тигізетін негатив болуы мүмкін. Өз қалауын орындағысы келіп тұрған бала ойын уақытының өзін созғысы келуі, болмаса күн тәртібіндегі ұйықтау мерзімінде ұйықтағысы келмеуі де ықтимал. Үлкендердің айтқанына қарсылық білдіру арқылы өзінің дегеніне жеткісі келуі баланың жаңашылыққа деген ұмтылысынан туындайды.

Адам ғұмырындағы барлық жастың өз ерекшеліктерін жете зерттеп, айтулы еңбек жазған белгілі ғалым, психология ғылымдарының кандидаты Н.С. Жұбаназарова балада пайда болатын 3 жылдық дағдарысты былайша сипаттайды: «Ол – үлкен өмірдің салыстырмалы түрде қысқа кезеңі. Оны бірнеше айға, кейде екі жылға дейін сипаттауға болады. Бала осы кезеңде айтарлықтай өзгереді, өзінің өмір жолында жоғары деңгейге көтеріледі. Үш жасқа толғаннан кейін оның айналасы (ата-анасы, туыстары) баладағы елеулі өзгерістерді байқай бастайды. Бұл кезде баланың мінезінде қыңырлық, өзгермелілік, көңілсіздік пен қатар белсенділіктің болуы ықтимал» [2, 1986].

3 жастағы балалардағы дағдарыстың басты себептерін былайша қарастырып көруге болады. Өкінішке орай, ересектердің басым көпшілігі дамудың бұл кезеңі нәресте үшін өте маңызды психикалық процеспен сипатталатынын түсінбейді де баланың жеке қалауынан туған «Мен» деген алғашқы көрінісі пайда болады. Осылайша, балалардың мінез-құлқы көп нәрсені өз бетімен жасауға және өз проблемаларын шешуге үйренуге тырысудан байқалады. Бұл жағдайға қатысты Қ. Жарықбаев: «Адамға дұрыс талап қойылмаса, тапсырылған іс уақытында қадағаланбаса, біртіндеп берекесіздік пайда болады. Сондықтан балаға кішкентай кезінен бастап, шамасы келетін талаптар қойып, міндеттер жүктеп, олардың орындалуын бақылап отырмаса, жас өскінді жауапкершілікке, өз борышын дұрыс түсіне білуге машықтандыру қиын» - дейді [3, 41 б].

Әйгілі Кеңестік психолог Лев Выготский 3 жылдық дағдарысты балалардың өсу жолындағы ең қиын кезең деп санады. Н.С.Жұбаназарова: «Үш жасар баланың жаңа қажеттіліктері онымен өзара әрекеттесудің бұрынғы моделіне және бұрын қалыптасқан өмір салтына сәйкес келмейді. Сондықтан, ол өзінің «Мен» сөзін қорғау үшін ата-анасына қарсы әрекет етеді, өзінің «Мен қалаймын» және «сөйту керек, былай істеу керектің» арасындағы қайшылықты сезінеді. Осылайша баланың даму процесі жүреді [2, 203 б]. Дамудың кез-келген процесі баяу өзгерістерден басқа, күрт дағдарыстық ауысулармен бірге жүреді. Біртіндеп тұлғалық өзгерістер жағдайға байланысты ауысып тұрады.

Көп ата-ана байқай бермейтін 3 жылдық дағдарыстың белгілері қалайша байқала бастайды? Бұл назар аударуды қажет ететін өте маңызды жағдай. Дағдарыс кезеңінде балалар өздерінің жеке басын және іс-әрекеттерін бағалауға ерекше сезімталдықпен реакция береді. Олар ортадағы оқиғаларды аңғарғыш, әрі өзіне жақпаса кекшілдеу (олар ұзақ уақыт бойы есінен шықпайтындай етіп сақтай алады), айлакер (сезімдер мен көңіл-күйлерді көрсетеді).

Баладағы 3 жылдық дағдарыс белгілері мен негізгі көріністерін алғаш рет австриялық психолог Эльза Келер сипаттаған. Ол үш жылдық дағдарыстың осындай белгілерін былайша атап өтті: «Негативизм, қыңырлық және қырсықтық, өзіндік ерік-жігер, наразылық, ересектерді елемей, деспотикалық мінез-құлыққа ұмтылу кездеседі. Алайда, бұл композицияның теріс сипаттамаларының артында ата-ана баланың қоршаған ортамен сапалы жаңа қарым-қатынас жасау әрекеттерін көруге және өзінің «Мен»-ін бөлуге тырысуы керек.

Көбінесе үш жастағы балалар ата-аналарының ұсыныстарына жауап ретінде кез-келген әрекеттерді «мен өзім» деген сөздермен сүйемелдейді. «Мен өзім» тіркесінің феномені іс-әрекеттегі тәуелсіздікті ғана емес, сонымен бірге баланы ересек адамнан психологиялық оқшаулауды да білдіреді. Ата-ана баламен қарым-қатынасты өзгерту және оларды қайта құру қажеттілігін неғұрлым тез түсінсе, дағдарыстың көріністері соғұрлым теріс болады [4, 586].

Қырсықтық және негативтілік балалар мінез-құлқының пайда болуы көп жағдайда олардың ойындағы қалауын үлкендерге жеткізе алмауынан деп түсінуге болады. Оны 3 жас шамасындағы баланың іс-әрекеті мен көңіл-күйіне қарау бағамдай аламыз. Көп жағдайда үлкендер бұл қылықты өздеріне қарсылық ретінде қабылдайды да, балаға жасаған тыйымды үдете түседі. Психологтардың айтуынша үш жастағы дағдарыс кезеңіндегі балалар шамадан тыс табандылығымен сипатталады. Егер бала ересек адамнан нақты бір нәрсеге қол жеткізгісі

келсе, онда қалауы орындалғанша (болмаса өзге бірдеңеге алаңдап бастапқы қалауын ұмытып кеткенше) қасарысып тұрып алуы мүмкін. Бұл жағдай бала қалаған нәрсесін алмаған жағдайда жиі байқалады. Олардың ата-аналарына мұндай жағжайға жол бермеу үшін оны қызықтыратын объектіге немесе құбылысқа баланың назарын аударуға тырысу керек. Ең бастысы ойластыра отырып әрекет ету керек. Ата-ананың айқайы жағдайды тек қана нашарлатуы мүмкін.

Сондай-ақ, қыңырлық-үш жастағы дағдарыс кезеңіндегі балаларға тән қасиет деп қарауға болады. Бұл нәресте белгілі бір нәрсені қалайтындықтан емес, ол талап ететін нәрсені орындау үшін қажет болғандықтан көрінеді. Бала тек өзінің бастапқы шешімімен байланысты қарайды. Балалардың мінез-құлқындағы қыңырлық үш жылға дейін қалыптасқан білім беру жүйесіне, өмір салтына қарсы бағытталған.

Халықаралық «Денсаулық және медицина» журналы жеке тұлға қалыптасуының бұл кезеңін шартты түрде «үш жылдық дағдарыс» - деп атаған. Ересек адамға бағынбаудың алғашқы белгілері кейде сәбидің 18-20 айында байқалады, бірақ олар 2,5 жастан 3,5 жасқа дейін ең жоғары деңгейге жетеді [4, 34 б].

Бұл құбылыстың ұзақтығы да шартты және әдетте бірнеше айды құрайды. Алайда, қолайсыз оқиғалар жағдайында дағдарыс бірнеше жылға дейін созылуы мүмкін. Бұл психоэмоционалды реакциялардың ауыр дәрежесі болып саналады, дегенмен кезеңнің ұзақтығы мына сипаттамаларға байланысты:

- балалардың темпераменті (холерикалық белгілер айқын көрінеді);
- ата-ана стилі (ата-аналардың авторитаризмі балалардың негативизмінің көріністерін күшейтеді);
- ана мен бала арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері (қарым-қатынас неғұрлым жақын болса, жағымсыз жақтарды жеңу оңайырақ [3, 305 б].

Мамандардың айтуынша бұрын толығымен ата-анаға мойынсұнғыш бала кенеттен «өзіндік көріністерді» ұйымдастыра бастайды. Қалаған нәрсеге қол жеткізуге тырысады. Кейде дағдарыс кезеңінің қарқындылығы соншалықты ата-аналар жүйке нервтерін тыныштандыру үшін валерианға жүгінеді дейді. Сонымен қатар, психологтар үш жылдық дағдарыс әр баланың өміріндегі міндетті кезең болып табылады, ол ересек адамнан бөлініп, өзін тәуелсіз бірлік ретінде таниды. Сондықтан мұндай жағдайда баланың өсуіне кедергі жасамауыңыз керек, бірақ балаға осы кезеңді барынша тиімді өткізуге көмектесу қажет. Бұл - элеуметтік қатынастарды бұзу және қайта құру деп қарауға да болады [5, 14 б].

Американдық ғалым Эрик Эриксон үш жылдық дағдарыс баланың ерік-жігері мен тәуелсіздігін қалыптастыруға ықпал етеді дейді [5, 49 б]. Жанама жағдайлар эмоционалды реакциялардың қарқындылығына әсер етуі мүмкін. Мысалы, балабақшаға бейімделуге немесе отбасындағы өзінен кейін інісінің немесе қарындасының дүниеге келуі кезіне сәйкес келсе балаға дағдарысты бастан кешіру сәл қиынырақ болуы мүмкін. Ал, психология ғылымы 3 жылдық дағдарысты симптомдардың жеті жұлдызы ретінде сипаттайды. Бұл ерекше қасиеттер баланың ересектерден тәуелсіздік кезеңіне өткенін анықтауға көмектеседі. Оның эмоционалдылығы бүлінудің немесе әдеттегі қауіптіліктің салдары емес дейді.

Көп жылдардан бері бала психологиясын зерттеп, жас ұрпақтың мінез-құлқын дұрыс қалыптастыру мәселесімен айналысып жүрген мамандар ата-аналарға балада болып жатқан өзгерістерге тиісінше мән беруге тырысқан жөн дейді:

- Баламен болған авторитарлық қарым-қатынас стилін гипер-қамқорлыққа, серіктестік қарым-қатынасқа ауыстыру қажет;
- балаға дербестікті (ақылға қонымды шектерде) беру керек;
- эмоциялар мен агрессивтіліктің өршуіне қатысты ақыл беру керек;
- баланың агрессиясын елемегендей күй танытпай, керісінше өзіне түсінікті етіп оны талқылап көру керек.

«Симптомдардың жеті жұлдызы» ретінде Л. Выготский 3 жылдық дағдарысты сипаттады. Үш жылдық дағдарыстың алғашқы белгілері - негативизмнің пайда болуы және тәуелсіздікке деген қызығушылықтың артуы. Мұндағы негативизм - баланың өз тәуелсіздігін

көрсету әрекеті. Басқаша айтқанда, ата-анадан естіген кез-келген сөйлемге керісінше жауап береді. Бұл кезде «жоқ», «ойнамаймын», «жатпаймын», «отырмаймын» деген сөздер оның сүйікті сөздеріне айналады. Мысалы, анасы баланы түскі асқа шақырады, бірақ ол «жоқ» - деп жауап береді, бірақ 10 минуттан кейін қарны ашқан соң үстелдің басына өзі-ақ келеді. Осындай мінез-құлықпен ол түскі ас ішу керек пе, жоқ па, соны шешетінін көрсетеді. Мұндай әрекеттер сөйлемнің мазмұнына жауап болып табылмайды. Бұл реакция ұсынысты жіберушіге бағытталған деп қарауымыз керек. Дамудың дағдарыстық кезеңін бастан кешіретін бала. Сондықтан өзінің қалауына қарсы болса да, керісінше жауап беруге тырысады [6, 62 б].

Біз мақалада келтірген мысалдар, пікірлер мен жоғарыда сипатталған агрессивті сезімдерге сәйкес келетін әдістердің әрқайсысы белгілі бір жағдайларда ғана орынды болуы мүмкін. Көп жағдайда бала тәрбиесі әр отбасыда өзгеше болуы себепті кейбір тұжырымдар жарамас еді. Ал, шынайы өмірде балаға қысым жасаудың немесе оны қажетті әрекетті орындауға мәжбүрлеудің қажеті жоқ. Керісінше бала өзінің есейіп келе жатқанын сезінуі үшін сәл де болса ересек адамша сөйлесіп көріңіз. Егер сіз анасы болсаңыз баламен әкесінің немесе керісінше жасауға болады. Бала – тіршіліктің жалғасы, өміріміздің ертеңі. Сондықтан оның әр сәтін, қылығын, тәрбиесін бақылап отыру, психологиялық қалыптасуына назар аудару ата-ана үшін маңызды болуы керек.

Әдебиет

1. Жақыпов С.М. Жалпы психологияға кіріспе: оқу құралы, - Алматы, Қазақ университеті, 2007. – 230 б.
2. Жұбаназарова, Н.С. Жас ерекшелік психологиясы. Оқу құралы/ Н.С.Жұбаназарова. - Алматы: Қазақ университеті, 2014. - 249 б.
3. Жарықбаев Қ., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік./ Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.
4. Мұқанов М. Ақыл ой – өрісі. - Алматы, 1975.
5. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. - Алматы, 1993 .
6. Вопросы детской психологии / Л. С. Выготский. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 160 с.

Жұбаназарова Н.С., Даулетова А.С.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТ ПЕН МАНСАПТЫҚ ЖЕТІСТІК АРАСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Қазіргі таңда тұлғаның табысты дамуы, қалыптасуы және жүзеге асуы үшін ең маңызды қабілеттердің бірі - адамдардың мінез-құлқын дұрыс түсініп, сыртқы әлеммен тиімді әрекеттесе білу қажет. Бұл қабілет әлеуметтік интеллект деп аталады. Бұл тұжырымдама қазіргі психологияда салыстырмалы түрде жаңа және зерттелу үстінде. Әлеуметтік интеллекттің дамуы адамның әлеуметтік ортаға сәтті бейімделуіне ықпал етеді, бірақ адамдарды түсіну және олармен қарым-қатынас жасау қабілеті қазіргі қоғамдағы ересек адамның табысты өмірі үшін ғана емес, күнделікті өміріне де өте маңызды.

Ғалымдардың пікірінше, әлеуметтік интеллект деңгейі жоғары болып табылатын көшбасшылар барынша мұқият қалыптасқан перцептивті және мінез-құлық үлгілеріне ие. Олар топтың өзге мүшелеріне қарағанда қалыптасқан жағдайды тезірек ұғынып, сәйкесті шешімдерді дер кезінде қабылдап, оларды өмірде өзгелермен салыстырғанда тиімді түрде іске асыра алады. С. Заккароға сәйкес [1], әлеуметтік интеллектісі жоғары басшылар ұйымдастырушылық жағдайлардың талаптарын дәл қабылдап, дұрыс жауап бере алатын көрінеді. Ғалым пікірінше, бұл басшылар жоғарғы әлеуметтік құзыреттілікке ие болғандықтан, тұлға аралық стресі жоғары болып табылатын жағдайларға жиі ұшырай бермейді, ал белгілі бір стрестік жағдайларға түсіп қалған кезде оның әсерлеріне жеңіл төтеп бере алады. Б. Басс пікірінше [1, 216], әлеуметтік интеллект эмоциялық интеллект

көшбасшының өз қоластындағыларын шабыттандыруы және олармен өзара әрекеттесуі кезінде аса маңызды рөлге ие. Р. Стернберг пікірінше [1, 326], әлеуметтік интеллект ұғымына тығыз ұғым эмоционалды интеллект болып табылады.

Қазақстандық психология мектебінің көрнекті өкілі С.М. Жақыпов қарым-қатынастың күрделі сипаты зерттеуге кешенді, пәнаралық тұрғыдан келуді талап етеді. Бұл жерде айрықша рөл адамдардың қарым-қатынасы мен өзара түсінісуін ішкі құрылымдық тұрғыда, оның механизмдері мен функциялары тұрғысында, ақырында, әрбір нақты тұлға өміріндегі оның рөлі мен мағынасы тұрғысында зерттеуімен біршама басқалардан өзгешеленетін психология ғылымының еншісіне тиеді. Бүтіндей себептер қатарымен шарттанған өзара түсінісудің бұзылуы қарым-қатынаста қиындықтар мен кедергілерді тудырады, жалғыздық пен қарым-қатынасқа түсе алмаушылыққа алып келеді, адамдар арасындағы шиеленіс пен кикілжің қатынастарды ұлғайтады. Дәл осы өзара түсінісудің болмауынан (жанұяда, қызметте және т.б.) психологиялық кеңеске жүгінудің кең тараған түрі болып табылуының кездейсоқтықтың еместігі де сондықтан [2].

Қазақстанды дүниежүзілік қоғамдастық нарықтық экономикасы бар мемлекет ретінде таныды. Нарықтық қоғам өз кезегінде тұлғаның ұтқырлығы сияқты сапаның дамуын талап етеді. Жеке ұтқырлық икемділік пен жаңа нәрселерді қабылдауды, жақсы оқу қабілетін, күнделікті сананың, эмоциялар мен сезімдердің және жеке тұлғаның бүкіл мінез-құлқының дамыған өзін-өзі реттеуін білдіреді [3].

Ғалым, доцент А.А. Толегенова эмоциялық интеллекттің психофизиология тұрғысынан қарастырған [4]. Оның зерттеу еңбегінде эмоциялық интеллекттің психофизиологиялық параметрлері адамның эмоцияны реттеу кезіндегі индивидуалды ерекшеліктерінің негізі ретінде қарастырылған. Эмоциялық интеллекттің адамның өнімді іс-әрекет, әлеуметтік бейімделу және стрестік жағдайлар үшін маңыздылығы көрсетілген.

Эмоциялық интеллект көшбасшылық тиімділігінің факторы ретінде 1990-жылдардың басталуымен ғылымда көшбасшылықта маңызды орынға ие тұлғалық факторларға зерттеу қызығушылығы арта түсті. Ғалымдарды қолданбалы, әлеуметтік және эмоциялық секілді интеллект түрлерінің көшбасшылық тиімділігіне әсері қызықтырды.

Сонымен қатар, Р. Риджио өзінің серіктес авторларымен бірге [1, 35 б.] эмоциялық интеллект пен әлеуметтік интеллектті тиімді көшбасшыларды ерекшелендіретін тұлғалық қасиет ретінде қарастырып, оларға кез келген жағдайда тиімді әрекет етуге мүмкіндік береді деп есептейді. Көшбасшы қызметіндегі әлеуметтік интеллекттің рөлі сөзсіз жоғары. Бұл қабілет тұлғааралық тиімді әрекеттестік пен табысты әлеуметтік бейімделу үшін қажет. Әлеуметтік интеллект адамды қарым-қатынас пен белсенділікте серіктес ретінде көрсетумен байланысты танымдық процестерді жүзеге асырады. Менеджердің әлеуметтік интеллектінің даму деңгейі көп жағдайда топтағы адамдардың өзара әрекетінің және ұжымның (команданың) қалыптасуының ерекшеліктерін анықтайды. Яғни, айтарлықтай маңызды рөл атқарады.

Қазақстандық ғалым, профессор С.М. Жақыповтың ғылыми зерттеуінің мақсаты лабораториялық эксперимент жағдайында екі сыналушының формасы жағынан псевдобірлескен және мазмұны жағынан тәжірибелік іс-әрекетті формасы бойынша бірлескен және мазмұны бойынша ойлаушы іс-әрекетке өзгеруі барысындағы мақсат құрылу процесін зерттеу болып табылды. Диада субъектілерінің қарым-қатынасы процесінде қалыптасатын «мағыналық құрылымның жалпы қоры» ұғымы эксперименттік түрде негізделді.

Психологиялық шынайылық ретіндегі бірлескен іс-әрекет диаданың қарым-қатынас барысында жүзеге асатын мағына құрылуы ортақ мақсат пен ортақ мотивті қалыптастыратын болса ғана мүмкін болады. Іс-әрекеттің бірлескендігінің белгісі боп қатысушылардың ортақ мотивтерінің болуы саналады. Бұл мотив бірден пайда болмайды, қайта бірте-бірте қалыптасады. Сондай-ақ мағыналық құрылымдар мақсат құрылу процесінің сапалы өзгерістеріне әкелетіні, қалыптасатын мақсаттардың тиімділігін арттыратыны дәлелденді [5].

Әлеуметтік интеллектісі қалыптасқан тұлға-өзінің қоғамдағы орының лайықты тапқан, өмірлік бағытын дұрыс таңдап, басқара алатын тұлға. Әлеуметтік интеллект және оның даму

деңгейін арттыру мәселесі адамдар мен ұжымдарды басқаратын кәсіби менеджерлер арасында ерекше өзектілікке ие болып отыр. Алғаш рет "әлеуметтік интеллект" ұғымын өз еңбектерінде 1920 жылы Э.Торндайк қолданған [6]. Ол оны "басқа адамдарды түсіну және басқаларға ақылмен әрекет ету немесе әрекет ету қабілеті" деп санады [6, 228 б.], бұл әлеуметтік интеллекттің танымдық және мінез-құлық аспектілерін қарастыру қызығушылығын тудырды. Көптеген зерттеушілердің (Р.Л.Кричевский, В.Зигерт, Л.Ланг, А.Л. Журавлев және т.б.) пікірінше, табысты басқару шешімдерін қабылдау, басқару тиімділігі, ұйымның табысты болуы көбінесе басшының жеке басына байланысты. Көшбасшының жеке қасиеттері оның кәсіби қызметін оңтайландырудың маңызды факторы болып табылады. Әлеуметтік интеллект адамның психологиялық сипаттамасы ретінде көшбасшының кәсіби маңызды қасиеттерінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, оның жеке қасиеттермен байланысын зерттеу маңызды болып көрінеді, бұл әлеуметтік интеллекттің кәсіби қызметтегі және көшбасшының жеке дамуындағы маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Бірқатар зерттеушілер әлеуметтік интеллекттің психологиялық көрсеткіштерін іздеумен айналысты – зерттелетін құбылыстың сипаттамаларын бақылау немесе өлшеу, бұл тікелей зерттеуге қол жетімді емес сипаттамаларды бағалауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік интеллекттің жоғары деңгейін көрсететін индикаторлары ретінде А.А. Бодалев пен А.И. Савенков әлеуметтік икемділік пен эмпатияны, В.Н. Куницына-өзін-өзі реттеу деңгейі және өзіне деген сенімділік, А.Л. Южанинова-бейімделу деңгейі деп тұжырымдайды. В.Н. Куницынаның пікірінше [7, 48 б.], әлеуметтік интеллекттің төмен деңгейінің индикаторлары-агрессивтілік пен ұялшақтық, ал А.Л. Южанинованың пікірінше [8, 84 б.], – өзін-өзі бағалаудың төмендігі деп айқындайды. Айта кету керек, бұл қасиеттер әр түрлі мінез акцентуацияларына тән. Бұл әлеуметтік интеллект деңгейі мен мансаптық жетістік арасында байланыс бар деген болжам жасауға негіз болды.

Дегенмен, қолданыстағы анықтамаларда бірқатар ортақ тармақтарды бөліп көрсетуге болады:

- әлеуметтік интеллект-бұл қабілет, сондықтан ол белгілі бір қызметпен байланысты және жеке білім болып табылады; әлеуметтік интеллект бірқатар қабілеттерден тұратын күрделі құрылымға ие; әлеуметтік интеллект жалпы интеллектке тәуелсіз және вербалды емес тәсілдермен өлшенеді; әлеуметтік интеллект субъект-субъективті қатынастар саласына қатысты.

Әлеуметтік интеллект арқылы, көшбасшы функцияларының тізімін нақтылай келе, басшының табысты мансапқа қол жеткізу барысында, кәсіби қызметінің құрылымы мен ерекшелігін көрсететін келесі функцияларды атауға болады:

- таным функциясы – адамның, ұйым тобының, оның ішкі және сыртқы ортасының, басқарудың қазіргі жағдайының танымы;

- болжау функциясы – бақыланатын айнымалылар дамуының негізгі бағыттары мен динамикасын анықтау;

- жобалау функциясы – ұйымның миссиясын, мақсаттары мен міндеттерін анықтау, іс-шараларды бағдарламалау және жоспарлау;

- коммуникациялық-ақпараттық функция – байланыс желілерін қалыптастыру, құрылымдау және сақтау, басқару үшін қажетті ақпаратты байланыс желілеріне жинау, түрлендіру және бағыттау;

- мотивация функциясы – басқару субъектісі мен объектісі қызметінің бағытын айқындайтын және белсенділікті тудыратын сыртқы және ішкі жағдайлардың жиынтығына ұтымды әсер ету;

- басқару функциясы – нормативтік құқықтық актілер немесе ұйымшылдық келісімдер негізінде ұсынылатын шешімдер мен олардың салдары үшін жауапкершілікті алу;

- ұйымның функциясы – басқарудың мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру;

- оқыту функциясы – ұйымның персоналына қажетті білімдерді, дағдыларды және дағдыларды беру;

- даму функциясы – жеке тұлға мен топтың психологиялық айнымалыларының мақсатқа сай өзгеруі;

- бағалау функциясы – қызмет нормалары мен стандарттарын қалыптастыру және қолдану;

- бақылау функциясы – ұйымның ағымдағы жай-күйінің басқару мақсаттарына сәйкестігін көрсету;

- түзету функциясы – мақсаттар мен басқару бағдарламасына қажетті өзгерістер енгізу.

Тиімді басшының тұлғалық қасиеттерін көрсете отырып, А.Д. Карнышев басшылық қызметтің келесі функцияларын бағдар ретінде таңдады: 1) мақсат қою, 2) ұйымдастыру және үйлестіру, 3) бақылау және бағалау, 4) басқару процесінде оңтайлы байланыстарды (ынтымақтастығын) қамтамасыз ету.

Жоғарыда аталған тізімдегі соңғы функция, біздің ойымызша, көшбасшының әлеуметтік интеллектінің дамуына байланысты басқаларға қарағанда, оңтайлы байланыстарды қамтамасыз ету функциясы болып табылады. Ұжымда оңтайлы байланыстарды жүзеге асыру үшін автор анықтаған көшбасшының маңызды дағдылары мен қасиеттерін атап керсек:

- адамдарды құрметтеу, оларға адамгершілік және әдептілікпен қарау;
- тікелей қызметкерлер мен серіктестердің жеке ерекшеліктерін, олардың қасиеттері мен реакцияларының нақты жағдайға тәуелділігін білу және түсіну;
- қарамағындағылардың ұсыныстары мен пікірлеріне ұқыптылықпен және мейірімділікпен қарау, олармен ақылдаса білу;
- адамның ішкі дүниесін барабар түсіну, қарым-қатынаста эмпатия;
- адамдармен қарым-қатынаста ашықтық, сенімділік, шынайылық;
- адамның ең жақсы рухани-адамгершілік қасиеттерін түсіну және қарым-қатынаста оларға сүйену қабілеті;
- басқарушылық және іскерлік этика нормаларын білу, оларды нақты жағдайларда пайдалана білу;
- адамның эмоционалдық жағдайына әсер ету, оның көңіл-күйін әзіл, жігерлендіретін сөздер арқылы көтеру;
- қажетті жағдайларда қаттылық пен қатаңдық, көз жұму пен салғырттықтың болмауы; жағымпаздыққа, сыпайылыққа, мақтауға теріс көзқарас.

Кез келген мамандықтағы адам үшін де өз жұмысында жетістікке жету үшін сүйіспеншілікке үйренуі қажет екенін де білу қажет. Дүниеге деген оң көзқарас болуы кез келген адамды талай биіктерге әкеледі [9].

Қорыта келе, әлеуметтік интеллект шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Зерттеу нәтижесінде, әлеуметтік интеллект арқылы адам өзінің және өзгенің мінез-құлқын адекватты түрде бағалау қабілетіне ие болады деген тұжырымдауға болады. Қабілет арқылы тұлғааралық байланыстарды тиімді орнатуға және табысты мансапқа оңтайлы қол жеткізуге болады деп пайымдаймыз.

Әдебиет

1. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте. // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования. - М.: Изд-во «ИП РАН», 2004. - С. 29–39.
2. Жакыпов С.М., Есенбаева Э.Ө. Қарым-қатынастағы өзара түсінісу механизмдерінің әлеуметтік-психологиялық мәні. // Материалы меж. конф. под ред. Т.А. Кожамкулова. Казахстанская цивилизация: проблемы адаптации и социализации человека. –Алматы: Қазақ ун-ті 2005 – КазНУ им. аль-Фараби, 27-28 октября 2005. С. - 213 - 216.
3. Ким А.М. Личность и структура социально-психологических знаний на современном этапе. Учебное пособие// Алматы:-Изд-во «Қазақ университеті», 2015.
4. Толегенова А.А. Психофизиологическое исследование эмоционального интеллекта. - Алматы: Казахский национальный университет, 2019. – 115 с.
5. Джакупов С.М. Целеобразование в совместной деятельности/ Автореф.дис... канд.психол.наук. М., 1985. - 22 с.
6. Thorndike E. L. Intelligence and its use / E. L. Thorndike // Harper’s Magazine. – 1920. – P. 227–235.

7. Куницына В.Н. Социальная компетентность и социальный интеллект: структура, функции, взаимоотношение / В. Н. Куницына // Теоретические и прикладные вопросы психологии / Под ред. А.А. Крылова. – СПб. : 1995. – С. 48-59.

8. Южанинова А.Л. К проблеме диагностики социального интеллекта / А. Л. Южанинова // Проблемы оценивания в психологии. – Саратов: 1984. – С.84-87.

9. Штемман П., Венцель М. Секреты преуспевающего менеджера. – М.: АО «Интэрэксперт», 2000. -22 с.

Жұбаназарова Н.С., Тұрсынғали А.А.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ӘР ТҮРЛІ ЖАС КАТЕГОРИЯЛАРДАҒЫ ПЕДАГОГТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАНУ КӨРІНІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Профессионалдық қызмет - адам өмірінің маңызды бөлшегі болып табылады. Алайда, профессионалдық даму деген, тек қана позитивті тұрғысынан ғана емес, деструктивті сипаттардың бар болуымен де сипатталады. Оған дәлел, педагогтердің эмоционалды жану көріністері. Аталған синдром қызметтік сферадағы эффективтілікті төмендетіп, қызметшінің психикалық және соматикалық денсаулығына кері әсерін тигізеді.

Қазіргі кездегі эмоционалды жану синдромының өзектілігі жоғары деңгейде. Оның себебі - заманауи қоғамның тұрақсыз әлеуметтік-мәдени дамуына байланысты, еңбек нарығында тұлғаның профессионалдылығына қойылатын талаптардың көбеюі. Эмоционалды жану синдромының терең зерттелуі - эффективті профилактикалық шаралар мен онымен күресу жолындағы тәсілдерді кеңейтуге және жетілдіруге жол ашады.

Эмоционалды жану синдромы - профессионалдың эффективтілігін төмендететін, тұлғаға және оның денсаулығына кері әсері бар құбылыс. Әлеуметтік-мәдени әдебиеттерге сай, бұл феномен қазіргі адамның қызметтік өмірінің көрінісі ретінде әлеуметтік професияларда өте кең таралған (психолог, педагог, юрист, дәрігер және т.б.). Эмоционалды жану синдромын зерттеу бағытында бірталай еңбектердің болуына қарамастан, “адам-адам” типіндегі мамандықтарда қолданылатын эффективті психопрофилактикалық және психокоррекциялық әдістер әлі де жеткіліксіз зерттелінген. Соған орай, зерттеу жұмысының мақсаты, педагогикалық сферадағы мамандардың эмоционалды жану синдромына ұшырау ерекшеліктері мен оның жас категорияларымен байланысы жайлы теориялық және практикалық білімдерді анықтау болып табылады. Зерттеу объектілері ретінде 5 жылға дейін және 5 жылдан көп еңбек өтілі бар колледж педагогтері қарастырылды.

Шетелдік әріптестердің мәліметтеріне сүйенсек, 1995 және 2002 жылдар аралығында Американдық психологиялық ассоциация базасындағы журналдарда жану синдромына байланысты 150-ге жуық мақала жарық көрген [1, 25]. Жалпы алғанда, бүгінгі күннің статистикасы бойынша 6000 астам кітап, диссертация, мақалалар осы мәселені көтерген [2, 12]. Кейбір Швеция, Нидерланды сияқты әлеуметтік қолдау бағдарламалары жақсы дамыған еуропалық мемлекеттерде жану синдромы медициналық диагноз ретінде бекітіліп, онымен дәрігерлер арнайы айналысады. Соған орай, Қазақстандық еңбек нарығында да аталмыш мәселе тиянақты қарастырылуы тиіс.

Зерттеу жұмысының міндеті бойынша, түрлі жас ерекшеліктеріне сай зерттелінетін педагогтер, эмоционалды жану синдромы жайлы ақпараттандырылып, оны оңалту мен профилактикалық бағытта дағдармен таныс болады. В.В. Бойконың айтуынша, сыртқы әсерлердің эмоционалдық және интеллектуалды көріністеріндегі тұтастылық-цивилизациялық шарттарындағы адамның дамуы, өзіндік өзектендіруінде, өзінің қажеттіліктерін тиімді қанағаттандыра алуында көрінетін - психиканың заманауи формасы не парадигмасы деп есептелінеді [3, 45]. Б. Пелман және Е. Хартман (1982) “Эмоционалды жану”

түсініктерін жалпылай отыра, оның негізгі үш компоненттерін көрсетті: эмоционалды не физикалық сарқылу, деперсонализация, жұмыстағы төмен продуктивтілік[4, 17].

Зерттеу жұмысының құрылымы мәселенің негізгі зерттеу бағыттарын қамтиды: ғылыми-зерттеу аспектісі, нақты педагогикалық саладағы эмоционалды жанудың эмпирикалық зерттеулері, профилактика мен коррекцияға қатысты сұрақтар. Медициналық салаларда жүргізілген зерттеулер бойынша, еңбек өтілі мен тұлғалық деформация арасында корреляция анықталған, өзінің психологиялық жағдайын “мазасыздық”, “болашаққа деген сенімсіздік” деп, бағалағандар арасында жану синдромының анық сипаттары мен суицидалды ойлардың бар екендігі анықталған [5,75].

Профессионалды қызметте туындау мүмкіндігі жоғары эмоционалды жану синдромы тұлға бойындағы күрделі өзгерістерге әкеледі: мінез-құлықтық сфера (әлеуметтен қашу, психоактивті заттарды қолдану), эмоционалдық деңгейде (өзін-өзі кінәләу, агрессия), когнитивті сфера (зейінді шоғырлай алмау, төмен физикалық белсенділік, физиологиялық деңгейде (ұйқының бұзылуы, сезімталдылық, либидоның төмендеуі).

Зерттеулерді талдай отырып, қазіргі күні профессионалдық деформацияға әсер етуші факторлар ретінде келесі тізімді ұсынуға болады: қызметті таңдаудағы белгілі-бір мотивтерге акцентуация; қызметтік сферадан күтілетін аса жоғары үміттер; профессионалдық белсенділіктің төмендеуі; тұлғалық даму кезіндегі профессионалдық интеллект деңгейінің төмендеуі; профессионалды қызметтің жоғары қысымда өтуі.

Түрлі професиялар бойынша алынған статистикада мектеп мұғалімдері эмоционалды жану бойынша бірінші орында - 21,25%, екінші орында жоғарғы оқу орындарының ұстаздары-18,57% [6,40].

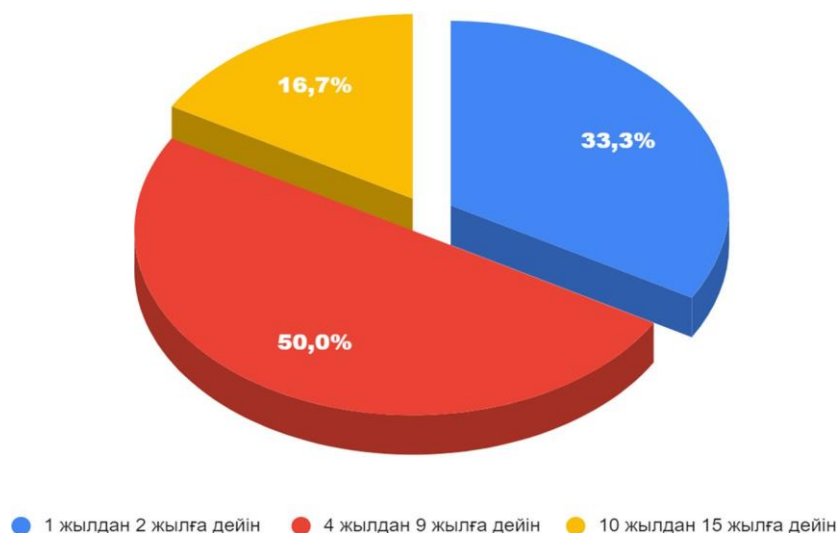
Н.Е. Водопянова құбылыстың алдын-алу және түзету бойынша ұсыныстарды келесідей сипаттады[7,15].

Олар: бүкіл ұйым деңгейінде және оның бөлімшелері деңгейінде ұйымдастырушылық стресстің әсерін азайту; қолдау, қызметкерлердің мансаптық дамуы; корпоративті мәдениетті дамыту; стресстік жағдайларды бағалау қабілетін қалыптастыру, стресске төзімділіктің жеке ресурстарын өзектендіру; позитивті және рационалды ойлау дағдыларын игеру; қызметкерлерге бағытталған психологиялық көмектің жеке бағдарламаларын енгізу.

Ғылыми әдебиеттерде еңбек өтілі әр түрлі педагогтердегі эмоционалды жану көріністерінің пайда болуы мен динамикасы жайында мәліметтер әртүрлі нәтижелерді береді. Осыған сәйкес, бұл мақаланың мақсаты, эмоционалды жану синдромының түрлі еңбек өтілі бар педагогтердегі көріну ерекшеліктері мен байланысын көрсететін эмпирикалық мәліметтерді ұсыну болып табылады.

Зерттелінушілердегі эмоционалды жану синдромының ерекшеліктерін зерттеуде

В.В. Бойконың “Тұлғаның эмоционалды жануын диагностикалау” әдісі қолданылды. Зерттеуде еңбек өтілі 0-ден 15 жылға дейінгі, 21 және 55 жас аралығындағы 30 колледж педагогтері қатысты.

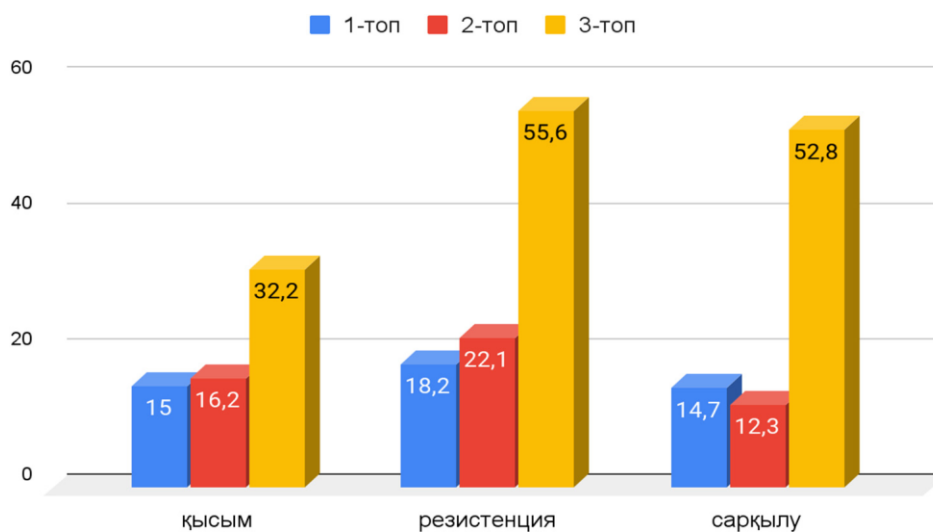
Сурет 1 - Еңбек өтілі бойынша іріктеме құрамы

Бірінші топқа қызметтік ету сферасына адаптация кезеңімен сипатталатын, еңбек өтілі.

1-2 жылды құрайтын респонденттер кірді. Жалпы саны 10 адам (33,3%).

Қатысушылардың орташа жасы 25. Екінші топқа қызметтік салада 4-тен 9 жылға дейінгі, орташа жасы 34-ті құрайтын 15 педагог (50%) кірді. Үшінші топта - орташа жасы 41, еңбек өтілі 10-нан 15 жылға дейінгі, 5 педагог (16,7%) болды.

Алынған нәтижелерді талдау арқылы, эмоционалды жану синдромының даму және қалыптасу кезеңдеріне сай, графикалық көріністе салыстыру жасалды.

Сурет2 - Эмоционалды жану фазалары бойынша мәліметтер

Зерттеу нәтижесі бойынша, профессионалдық еңбек өтілі 10 жылға дейінгі 1 және 2-топта фазалардың критикалық деңгейі (37 балл) анықталмады. Яғни, профессионалдық эмоционалды жану құрауыштары толық қалыптаспады. 3-топтағы, еңбек өтілі 10 жылдан асқан қатысушыларда, эмоционалды жану “қалыптасу” кезеңінде: резистенция көрсеткіші 55,6 %, сарқылу фазасы 52,8 %. Яғни, педагогикалық еңбек өтілі өскен сайын, эмоционалды жану компоненттерінің көрінісі де күшейеді.

Сонымен қатар, еңбек өтілі 2 жылға дейінгі педагогтердің резистенция шкаласы бойынша көрсеткіштер - профессионалдык қызметке қалыпты адаптациясының төмен деңгейі, қысымның жоғары деңгейін көрсетті.

Педагогикалық еңбек өтілі 10 жылға дейінгі, 2-топ респонденттері бойынша көрсеткіштер: эмоционалды жану фазалары қалыптаспаса да, психотравматикалық уайымдар мен эмоционалды қысымның жоғары деңгейін көруге болады.

Пилотажды эксперимент нәтижесінде алынған эмпирикалық мәліметтерге сүйене отырып, педагогтердің еңбек өтілі мен эмоционалды жану синдромының дамуы арасында байланыс бар екендігіне көз жеткізуге болады.

Алынған мәліметтер негізінде, субъектінің мамандану кезіндегі психологиялық қолдауға ие болу бағдарламасы қолданысқа енгізіледі. Профилактикалық бағдарлама - профессионалдык қызметіндегі психологиялық стресс және оны жеңу, төмендету, онымен жұмыс жасау әдістеріне негізделіп жүргізіледі. Психолог-валеолог Г. Кривонос айтуынша, эмоционалды жанудың қауіптілігі - оның уақыт өте келе тез прогресс жасайтынында. Бұл процессті тоқтату оңай емес екендігі айтылады. Оның әсерімен түрлі хроникалық сырқаттар пайда болып, тіпті қанның құрамы өзгеруі де мүмкін. Сондықтан, бұл құбылыстың алдын-алу мәселесі өте өзекті.

Эмоционалды жану синдромы психикалық, соматикалық және әлеуметтік сфералардағы бұзылысымен сипатталатын симптомдардың жиынтығы. Оны профессионалдык стресстен туындайтын тұлғалық деформацияның аспектісі ретінде қарастыруға болады. Эмоционалды жанудың пайда болуы педагогтің индивидуалды-психологиялық ерекшеліктері мен қызметінің спецификасына қатысты факторлар комплексімен сипатталады. Сондықтан, түрлі факторларды ескеру эмоционалды жануды алдын-алуда қолданылатын әдістерді белгілеу үшін қажет. Уақытында жасалған диагностика мен өзіндік диагностика өте маңызды, сондықтан педагогтерде симптомдар жайлы білім болу керек. Аталған шараларды жүзеге асыру арқылы осы салада педагогтердің, жалпы қызметтік саладағы эмоционалды жану синдромы қолға алынады деп күтілуде.

Әдебиет

1. Shirom A., Melamed S., Toker S., Berliner S., Shapira I. Burnout and health: current knowledge and future research directions // *International Review of Industrial and Organizational Psychology*. – 2005. – Vol. 20. – P. 269–279.
2. Maslach C., Schaufeli W.B., Leiter, M.P. Job burnout // *Annual Review of Psychology*. – 2001. – Vol. 52. – P. 397–422.
3. Boiko V.V., “Energija emosii v obenii: vzglyad na sebia i na drugih - M: Informacionno-izdatelskii dom “Filin”, 1996.-472 p.
4. Orel V.E. Fenomen «vygoraniya» v zarubejnoj psihologii: empiricheskie issledovaniya i perspektivy [Tekst] / V.E. Orel // *Psihologicheskii jurnal*. – 2001. – T.1. – S.31-37.
5. Reva L.N. Professionalnoe vygoranie u medisinskih rabotnikov: formirovanie, profilaktika, korreksiya. — Kiev: Sfera, 2004. — 272 p.
6. Maslach C., Schaufeli W.B., Leiter M.P. Job burnout // *Annual review of psychology*. — 2001. — V. 52. — P. 397–422.
7. Vodoryanova N. E. Profilaktika i korreksiya sindroma vygoraniya: metodologiya, teoriya, praktika / N. E. Vodoryanova. – SPb.: İzd-vo S.-Peterb. un- ta, 2013.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ ГАДЖЕТОВ НА РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Современный мир трудно представить без компьютеров, смартфонов и планшетов, так как они являются источниками самой разнообразной информации: познавательной, научно-популярной, развлекательной и т.д.

Но использование современных устройств характерно не только для взрослых людей, но и для детей различного возраста, причем даже самого раннего, поэтому как у родителей, так и у психологов появляется вопрос: насколько сильно гаджеты влияют на психоэмоциональное состояние ребенка?

Многие родители специально дают пользоваться детям различные гаджеты, причем цели могут преследоваться разные: успокоить ребенка, чтобы он не вел себя и не закатывал истерик, занять его во время длительных поездок и т.д. Подобный способ отвлечения ребенка становится в большинстве случаев систематическим, при этом можно отметить сразу два вида зависимости, как у родителя, так и у ребенка.

Родитель получает зависимость «свободных рук», поэтому успокоив ребенка гаджетом один раз, он начинает продолжать это делать на постоянной основе [1].

У ребенка же появляется прямая зависимость к гаджету, который в некоторых случаях становится чуть ли не единственным способом проведения досуга.

Необходимо рассмотреть психологическое влияние гаджетов на ребенка более подробно, для этого необходимо учесть психологические особенности детей дошкольного возраста:

1. Возраст: 3-4 года. Ребенок желает быть независимым, поэтому старается вести себя как взрослый. Поэтому необходимо провести параллель: родители много времени проводят за гаджетами, получая положительные эмоции, и это приводит к тому, что ребенок начинает копировать поведение взрослого и гаджеты привлекают его внимание [2, с. 23].

В этом возрасте происходят существенные изменения в характере и содержании деятельности ребенка, во взаимоотношениях с окружающими: взрослыми и сверстниками.

Эмоциональное развитие ребенка характеризуется проявлением таких чувств? как любовь к близким, доброта к сверстникам.

Ребенок способен к эмоциональной отзывчивости – он может сопереживать, утешать сверстника, помогать ему, стыдиться своих дурных поступков, хотя, надо отметить, эти чувства непостоянны. У ребенка появляется острая потребность в общении с взрослыми людьми и сверстниками, поэтому при попадании гаджета в руки ребенка, подобный опыт он получает из виртуальных игр. И при систематическом использовании гаджета, заинтересованность и потребность в общем перерастает в потребность использования гаджета для удовлетворения потребностей.

Тем не менее, в компьютерной игре ребенок знакомится со свойствами предметов, развиваются его восприятие, мышление, воображение, что является полным аналогом практической игре.

Внимание детей с четвертого года жизни непроизвольное. Однако его устойчивость проявляется по-разному. Обычно малыш может заниматься 10-15 минут, но увлекательное занятие длится достаточно долго и ребенок не переключается на что-то другое и не отвлекается, поэтому у ребенка появляется желание много времени проводить за гаджетом, играя в различные игры и просматривая видео, считая это наиболее увлекательным занятием.

2. Возраст 5-6 лет. Интерес ребенка сосредоточен на сфере взаимоотношений между людьми: между семьей, мамой и папой, между сверстниками в детском саду. В этом время происходит повышение избирательности и стабильности отношений со сверстниками. Дети

спокойно могут определять успех того или иного ребенка, например, на основе игр или обучения. Дети могут давать и качественный анализ сверстника: злой, плохой, глупый, драчливый и т.д., благодаря чему ребенок ставит перед собой два «я»: «я реальное», «я идеальное» [3, с. 87].

Ребенку нравится обучаться, развивается функция речевого планирования, т. е. умение последовательно и логично строить свои действия, рассказывать о них. Причем обучение может производиться как при помощи наставника, так и самостоятельно.

Внимание ребенка этого возраста становится более устойчивым, ребенок способен производить последовательную деятельность в течение 20-30 минут, что также становится возможным благодаря улучшению памяти. Если же в данный период жизнь ребенка большую часть времени будет проводить за гаджетами, то развитие в определенных областях существенно замедлится, а также сыграет отрицательную роль на психическом состоянии ребенка [4, с. 29].

В таблице 1 определено положительное и отрицательное влияние гаджетов на детей при их постоянном использовании.

Таблица 1 – Положительное и отрицательное влияние гаджетов на детей дошкольного возраста

Положительное влияние гаджетов	Отрицательное влияние гаджетов
Улучшение мелкой моторики	Снижение объема общения с родственниками, сверстниками, проблемы с социализацией
Улучшение памяти	Нервное состояние при отсутствии гаджета и повышенная возбудимость, депрессивное состояние
Улучшение внимания	Ухудшение восприятия реального мира
Получение новой информации	Замедленное развитие речи
Улучшение логического мышления	Нарушение зрения, проблемы со сном

Из таблицы видно, что гаджеты оказывают как положительное, так и отрицательно влияние на малышей, необходимо рассмотреть данный факт подробнее.

Во-первых, телефоны и планшеты помогают отвлечь малыша от длительных занятий. Ребенок устает долго сидеть на одном месте, начинает нервничать, плохо себя вести. Он хочет бегать и прыгать, и в этом нет ничего плохого. Здесь на помощь приходят электронные устройства, которые занимают ребенка игрой, рисованием или же просмотром видеороликов [5, с. 66].

Во-вторых, цифровое образование как никогда необходимо современному человеку: чем раньше ребенок научится пользоваться информационными технологиями, тем выше навыки в данной области у него будут в будущем. Книжки и пособия постепенно отходят на второй план, уступая место компьютерным играм и мобильным приложениям. Они учат дошкольников читать, считать и рисовать, помогают развивать их память, внимание, логическое мышление. Существуют также развивающие мультипликационные фильмы, которые рассказывают ребенку о природе, мире, вселенной, обо всем окружающем мире.

Из таблицы видно, что гаджеты имеют как положительное, так и отрицательное влияние на детей дошкольного возраста, но с учетом наличия большого количества негативных факторов, использование различных современных устройств на постоянной основе недопустимо.

Если говорить об отрицательном влиянии, то современные дети с раннего возраста сидят в социальных сетях, что постепенно «теряются» в них, забывая о реальной жизни. Ребенок настолько увлечен виртуальным общением, что забывает об уроках, прогулке во дворе, иногда даже о приеме пищи.

В Интернете также много насилия, там находится множество агрессивных видео. Другие сайты также содержат информацию, также наносящую вред ребенку, в некоторых случаях

контент может серьезно навредить психике, что малыш может начать относиться ко всему враждебно или же замкнуться в себе.

Не следует забывать и о негативном влиянии на физиологию. Во-первых, это касается негативного влияния на детское зрение. Кроме того, те дети, которые постоянно проводят время в гаджетах, меньше двигаются, что отрицательно сказывается на опорно-двигательный аппарат. У ребенка развиваются неврозы и психозы, его перестают интересовать «оффлайн-игры», единственным развлечением становится гаджет, который он непременно хочет взять в руки на протяжении всего дня [6, с. 89].

Но можно сбалансировать отрицательные и положительные качества использования гаджетов, для этого необходимо ограничивать время использования гаджетов ребенком.

Американская Академия педиатров установила следующие нормы по использованию электронных устройств:

- до двух лет ребенку категорически запрещено использовать гаджеты;
- ребенок 2-5 лет может проводить с устройствами не больше часа в день, причем делать это не позднее, чем за 3 часа перед сном;
- дети 6 лет и старше могут проводить с гаджетами до 2 часов в день [7].

Взрослые также должны контролировать контент, который просматривает ребенок на гаджетах. Это может быть как личный контроль, так и установка специализированного программного обеспечения «Родительский контроль», которое не позволит ребенку получать негативную информацию через интернет [8, с. 231].

Таким образом, использование гаджетов детьми дошкольного возраста является приемлемым, если родители будут ограничивать время их использования согласно возрасту ребенку. При соблюдении норм, ни психическое, ни физическое состояние ребенка не пострадает.

Литература

1. Лукьянец Г.Н., Макарова Л.В., Параничева Т.М., Тюрина Е.В., Шибалова М.С. «Влияние гаджетов на развитие Детей» [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-gadzhetov-na-gazvitie-detey> (Дата обращения: 27.03.2022).
2. Белкина В.Н. Психология раннего и дошкольного детства: учебное пособие для вузов / В. Н. Белкина. – 2-е изд. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 170 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития. Избранные работы / Л. С. Выготский. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 281 с.
4. Гонина О.О. Психология общения в дошкольном возрасте / О. О. Гонина. – Москва: Общество с ограниченной ответственностью «Издательство «КноРус», 2020. – 266 с.
5. Обухова Л.Ф. Возрастная психология : учебник для вузов / Л. Ф. Обухова. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 460 с.
6. Шадрин Ю.Е. Возрастная психология / Ю. Е. Шадрин. – Москва : Российский университет дружбы народов (РУДН), 2021. – 159 с.
7. The AAP Parenting Website [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://healthychildren.org/English/Pages/default.aspx> (Дата обращения: 29.03.2022).
8. Шаповаленко И.В. Психология развития и возрастная психология: учебник и практикум для вузов / И. В. Шаповаленко. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – 457 с.

Калдыбай С., Мынбаева А.К.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби) -

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ТРЕВОЖНОСТИ ПЕРЕБОЛЕВШИХ COVID-19 В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В последние два года остро стоял вопрос вирусного заболевания COVID-19, восстановления и реабилитации после болезни, в том числе психологической реабилитации. Важно изучать негативные последствия болезни для защиты и профилактики физического и

психического здоровья людей. Рассмотрим в статье определение понятия и современные направления анализа проблемы в медицинской и психологической литературе.

В научной литературе термину «тревожность» феномен рассматривают как ситуативное явление и как характеристику личности с учётом её переходных состояний и динамики. К примеру, российский исследователь и автор психологических трудов А.М. Прихожан определила тревожность как «переживание эмоционального дискомфорта, связанного с ожиданием неблагоприятия с предчувствием грозящей опасности», выделяя и то, что тревожность может выступать в роли как эмоционального состояния, так и устойчивой черты или свойства личности или темперамента [1]. Согласно автору, тревожность можно обнаружить по таким переживаниям как напряжение, беспокойство, нервозность, бессилие, незащищённость, ожидание грозящей неудачи, невозможность принять решение. При этом тревожность ставится в ряд с другими эмоциями, которые оказывают решающее влияние на выбор и закрепление поведения, на которые влияют две полюсные эмоции – тревожность и надежда [1].

Р.С. Немов также определяет тревожность как: «постоянно или ситуативно проявляемое свойство человека приходить в состояние повышенного беспокойства, испытывать страх и тревогу в специфических социальных ситуациях» [2]. Другой советский и российский исследователь, С.С. Степанов, дал схожее с предыдущими определение: «тревожность – это переживание эмоционального неблагоприятия, связанное с предчувствием опасности или неудачи» [3]. В психологическом словаре под редакцией А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского тревожность определяется как «склонность индивида к переживанию тревоги, характеризующаяся низким порогом возникновения реакции тревоги; одно из основных параметров индивидуальных различий» [4].

Из вышеперечисленного приходим к выводу о том, что тревожностью обозначают состояние человека, с негативной эмоциональной окраской, при котором личность особенно склонна к беспокойству, переживаниям и опасениям по какому-либо поводу или без него.

Что касается пандемии, одной из наиболее популярных тем исследований в связи с последними обстоятельствами эпидемиологической обстановки в мире, заболевание COVID-19 с побочным эффектом влияет не только на физическое, но и на психическое здоровье, провоцируя повышение тревожности, состояние дистресса и другие негативные реакции. На момент написания данной статьи согласно данным, предоставляемым ВОЗ, по всему миру зафиксировано 408910752 случаев заражения коронавирусной инфекцией, в том числе и ковидоподобной пневмонией и другими мутациями COVID-19, из которых 5802226 оказались летальными [5]. Заболевание, с которым люди ранее не сталкивались, более того, в таких масштабах, как сейчас, поставило перед специалистами в области психологии по всему миру задачи по психопрофилактике и психокоррекцию широкого круга граждан, а также их массовому консультированию.

Психологическим затруднениям, с которыми граждане по всему миру сталкиваются и по сей день, поспособствовали следующие факторы [6]:

- неопределённость санитарно-эпидемиологической ситуации;
- изменения в привычном образе жизни (карантин, самоизоляция, дистанционная работа);
- человеческие потери в связи с заболеванием;
- неадекватное или предвзятое представление о работе медицинских учреждений и специалистов, предоставляющих психологическую помощь;
- тревога и страх по поводу возможности заразиться как самому, так и близким;
- тревога и стресс в связи с невозможностью находиться рядом с семьёй, родственниками, друзьями;
- тревога и страх в виду перенасыщения ложной информацией;
- тревога в связи с затруднениями экономического характера;
- хронический стресс;

- снижение иммунитета.

Особую сложность пандемия представила и для специалистов, предоставляющих психологическую помощь. Это связано с переходом всех систем на дистанционный режим, в виртуальное пространство, отсутствием опыта работы в онлайн режиме, недостаточной разработанностью методик для оказания психокоррекционной помощи и др. Тем не менее, казахстанские психологи мобилизовались и предоставили психологическую поддержку большому количеству нуждающимся в ней.

Проблема тревожности в условиях пандемии COVID-19 актуальна и делает значимым просвещение о различных стратегиях совладания с тревогой. Учёными S. Folkman и R.S. Lazarus (1988) были выделены два типа стратегий совладения – проблемно-фокусированные и эмоционально-фокусированные. Первая категория подразумевает собой анализ стрессовой ситуации и построение плана её разрешения, а вторая – эмоциональные реактивные состояния (сон, еда, алкоголь, психоактивные вещества и др.).

Можно утверждать, что эффективность адаптации зависит от гибкости личности, от того, насколько она может применять различные стратегии поведения в различных ситуациях и менять их. Однако в условиях пандемии привычные стратегии могут быть недоступны, потому как все меняют образ жизни в зависимости от вспышек заболевания. В связи с этим главенствующую позицию занимает просветительская работа. Чем больше стратегий и способов совладать со стрессом человек будет знать, тем больше у него будет возможностей применить широкий спектр различных реакций и поведения.

Отмечая психоэмоциональные особенности переболевших COVID-19, можно отметить исследование Чуприной С.И. Результаты показали, что у испытуемых, перенёвших лёгкую форму коронавируса, особенности эмоциональной сферы не подвергаются значимым изменениям, а у тех, кто перенёс тяжёлую форму заболевания, эмоциональный спектр на длительный период переносится в негативную форму. К тому же, у последних после выздоровления отмечается рост положительных эмоций, однако степень их выраженности довольно низкая, ведь в течение болезни они дольше и острее проживали тревожно-депрессивных эмоции [7].

Это указывает на то, что особенно важно отслеживать динамику тревожных и депрессивных состояний. Эти показатели могут демонстрировать, насколько адаптирован человек к нынешним жизненным обстоятельствам. При положительной динамике можно отметить, что человек успешно адаптируется к условиям нынешней реальности, при отрицательной – наоборот, о нарушенной адаптации [8, 9, 10]. Это позволяет делать своевременные прогнозы по психосоциальной активности населения, зонам её развития и составлять рекомендации по коррекции или восстановлению, а также планировать работу психологических служб различных учреждений в случае необходимости [11].

Последнее способствует тому, что психологи разрабатывают и вводят персонализированные меры психопрофилактики и психокоррекции тревожных состояний через изменения в образе жизни, что позволяет минимизировать или исключить использование медикаментов для этих целей.

Анализ имеющейся на сегодняшний день литературы по проблеме тревожности в связи с заболеванием COVID-19 позволяет утверждать, что она становится все более популярной темой для изучения, а также неотъемлемой частью не только психологических, но также и социологических, экономических исследований.

Литература

1. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика [Текст] / А.М. Прихожан. – Москва-Воронеж, 2010. – 212 с.
2. Немов Р.С. Психология: учебник: в 3-х кн. Кн. 3. Психодиагностика [Текст] / Р.С. Немов. – 3-е изд. – М.: Академия, 2009. – 348 с.
3. Петровский А.В. Психология [Текст] / Под. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: 2005. – 300 с.
4. Thibaut F. Anxiety disorders: a review of current literature. *Dialogues Clin Neurosci.* 2017;19(2):87-88.

5. Интернет-ресурс WHO <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/situation-reports/>
6. Меркин А.Г. и др. Тревожность: феноменология, эпидемиология и факторы риска на фоне пандемии, вызванной новым коронавирусом SARS-CoV-2 (COVID-19) // Неврология, нейропсихиатрия, психосоматика. – 2021. – Т. 13. – №. 1. – С. 107-112.
7. Чуприна С.И. Психологическая транскрипция новой коронавирусной инфекции // Эффективный менеджмент здравоохранения: стратегии инноваций. – 2021. – С. 306-309.
8. Pappa S, Ntella T, Giannakas T, et al. Prevalence of depression, anxiety, and insomnia among healthcare workers during the COVID-19 pandemic: A systematic review and meta-analysis. – 2020.
9. Asmundson GJ, Taylor S. How health anxiety influences responses to viral outbreaks like COVID-19: What all decision-makers, health authorities, and health care professionals need to know. J Anxiety Disord. – 2020.
10. Santabárbara J. et al. Prevalence of anxiety in the COVID-19 pandemic: An updated meta-analysis of community-based studies // Progress in Neuro-Psychopharmacology and Biological Psychiatry. – 2021. – Т. 109. – С. 110207.
11. Меркин А.Г. и др. Тревожность: феноменология, эпидемиология и факторы риска на фоне пандемии, вызванной новым коронавирусом SARS-CoV-2 (COVID-19) // Неврология, нейропсихиатрия, психосоматика. – 2021. – Т. 13. – №. 1. – С. 107-112.

Карабаева М.К., Баймолдина Л.О.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

КУРСАНТТАРДЫҢ СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Суицид халықаралық деңгейдегі мәселе, жыл сайын дүние жүзінде шамамен 800 000 адам өз-өзіне қол жұмсаудан қайтыс болады. Мерзімінен бұрын қайтыс болған 15 пен 29 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар мен жастар арасында өз-өзіне қол жұмсау өлімнің екінші негізгі себебі болып табылады. Сарапшылардың бағалауынша, барлық суицидтік өлім-жітімнің 76% табысы төмен елдерде болады.

Қазақстан өз-өзіне қол жұмсау деңгейі әлемдегі ең жоғары елдердің бірі болып табылады. Бұл көрсеткіш 2008 жылы суицид деңгейі төмендеген басқа елдермен салыстырғанда тіркелген, елдегі суицид жағдайлары 100 000 халыққа шаққанда 22,5-тен 25,6-ға дейін өсті [1]. Қазақстандықтарда суицид деңгейі әлі де жоғары болып қала береді.

Әлемде ер адамдар өз-өзіне қол жұмсау ықтималдығы жоғары. Бұл ережеден Қазақстан да тыс қалмайды. Өзін-өзі өлтіргендердің 659-ы ер адамдар. Бұл ерлердің көпшілігі 35 пен 44 жас аралығында болды (141). Өз-өзіне қол жұмсаған әйелдердің көпшілігі 45 пен 54 жас аралығындағылар (31 жағдай). Жарияланған мәліметтерге сәйкес, 625 қазақстандық сау күйінде, мас күйінде — 178, психикалық және басқа да ауыр жағдайында — 30, токсиманикалық мас күйінде — 2 азамат өзіне қол салған [2].

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитетінің №1-М нысанды статистикалық есеп деректері бойынша 2020 жылдың 10 айында Қазақстан Республикасының аумағында 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамдар, оның ішінде 64 ер адам және 48 әйел адамдардың 112 суицидтік әрекеттер жасауы тіркелген. Өзіне-өзі қол жұмсаудың себептері: жалғыздық (бас тарту сезімінен) – 3 (2,7%), туыстарымен жанжал – 3 (2,7%), ата – аналармен жанжал -2 (1,8%), ауыр соматикалық аурулар-1 (0,9%), ауыр материалдық жағдай – 1 (0,9%), отбасымен алшақ қарым – қатынас – 2 (1,8%), жазадан қорқу, ұят сезімдері – 1 (0,9%), себептері анықталмаған - 46 (41%), басқалары - 53 (47,3%) құрайды [3].

Қарулы Күштерде де суицидалды оқиғалар санының азаюына деген тұрақты тенденция да болмай отыр. Бұл ретте өзін-өзі өлтірулердің басым көпшілігін (60%) қызметті шақыру бойынша өтеп жүрген әскери қызметшілер жасайды. Олар жеке құрамға теріс әсер етеді, әскери топтардың моральдық климатына және курсанттарға, олардың жауынгерлік

дайындығына теріс әсер етеді. Әскери қызметшілердің ата-аналары, азаматтық қоғам және әскерге шақырылған жастар тарапынан әскерге деген теріс көзқарасты тудырады [4].

Әскери оқу орындарының курсанттарында адамға тән жалпы белгілер бар. Курсанттарға даму ерекшелігінің жасөспірімдік шағы сәйкес. Сондықтан да курсанттарда ерік пен мінездің күшіне қарағанда жеке ұмытылыстары басымырақ болады. Соған сәйкес курсант асығыс шешімдер қабылдап, қателіктерге жол береді.

«Суицид» терминін алғашында (латынның *sui* (өзін) және *caedere* (өлтіру) сөзінен) дәрігер Томас Браун 1642 жылы қолданылған. Орыс тілінде «суицид» термині 1704 жылы «Үш тілді лексиконда» пайда болды. Ол жерде «*homicidium manu propria cedens manu propria*» деп аударылды. Суицидтің алғашқы белгілерінің бірі адам өзін өлтіретінін білдіреді. Сонымен қатар, мына нәрсеге назар аударылмайды: адам өзінің өлімін саналы түрде қалайды ма, әлде бұл өлім мәжбүрлі түрде ма [5]?

Суицидтік мінез-құлық – адамның саналы түрде өзін-өзі өлтіруге ұмтылуымен сипатталатын мінез-құлқының нұсқасы және өзін өмірден айыру туралы идеяларға байланысты психикалық акттердің ішкі және сыртқы формалары. Мұндай акттердің себебі ерікті түрде өмірден өту арқылы травматикалық жағдайдан құтылу болып табылады [6].

Әскери психологтар әскери қызметшілердің суицидтік мінез-құлқының келесі түрлерін ажыратады:

- шынайы (өзін-өзі өлтіру актісін жасауға бағытталған саналы әрекеттер);
- аффективті (өткір психотравматикалық оқиға негізінде пайда болған суицидтік әрекеттер);
- демонстрациялық-шантажды (конфликт жағдайын қолайлы жаққа өзгерту үшін индивид өмірінде қауіпті әрекеттерді саналы түрде манипуляциялау) [7].

Суицидке дейінгі кезең (пресуицид) екі фазадан тұрады: диспозицияға дейінгі және суицидтік. Шынайы суицидтік мінез-құлқыты дамыту процесі келесідей көрінуі мүмкін. Диспозицияға дейінгі фаза суицидент үшін ерекше эмоционалды қарқындылықпен сипатталады. Бұл фазада қызметтегі еңсерілмейтін қиындықтары және туындаған мәселелерді шешуге мүмкіндіктердің жоқтығы туралы ойлар мазалайды. Сыни конфликтілі жағдайға тап болған кезде әскери қызметшілер көп жағдайда үйіне мазасыз, паникалық хаттар жаза бастайды. Олар ата-аналарынан, туыстарынан, таныстарынан отбасылық демалыс ұйымдастыруды, әскери қызметтен босатуды және т.б. сұрайды. Көп жағдайда командирлерге ауруханаға жатқызу, кейде практикалық көмек көрсету туралы өте табанды өтініштермен жүгінеді. Бұл фазаның ерекшелігі бейресми, эмпатикалық байланыс орнату қажеттілігінің артуы, эмоционалды қолдауға деген қажеттілік болып табылады. Суициденттердің көбісі қолдау табуды, өз тәжірибелері, уайымдарымен бөлісуді қалайтынын атап өтеді. Әлеуметтік-психологиялық дезадаптация процесінің бастау кезеңі тікелей әлеуметтік ортамен эмоционалды, мотивациялық-құндылық байланыстардың бұрмалануы және туындаған мазасыздық сезімінің күшеюімен сипатталады. Егер курсант әріптестерімен тығыз қарым қатынас орната алмаса немесе жеткіліксіз болса, сондай-ақ уақытылы көмек пен қолдау көрсетілмесе, дезадаптация тереңдей түседі. Суицидентте жиі байқалатын жалғыздық, ұжымнан бас тарту және окшаулану тәжірибелерінің бірі туындайды. Қаралып отырған кезеңде курсанттарда өмірінің болашағы жоқ, тек өткені бар деген сезім пайда болады. Ол оқуға дейінгі жағымды сәттерді еске түсіруден жұбаныш табуға тырысады. Бірақ бұл естеліктер тек өткені мен болашақ арасындағы контрастты күшейтеді. Өмірінің мәнсіз және мағынасыз екендігі туралы сезімдер пайда болады. Өмірдің мәнін жоғалту суицидтік мінез-құлқының орталық буыны болып табылады. Өлім туралы ойлар көркем образдар түрінде болуы мүмкін. Мысалы, есеп кітапшасы, жұмыс дәптерлерінде және т.б. адамның депрессиялық күйін суреттейтін сызбалар бейнелейді. Суицид алды қарсаңында өз-өзіне қол жұмсаушылар зираттарға барып, туған-туыстарына жазған хаттарында, әріптестерімен әңгімелерінде сипатталған фактілерде бар. Мұндай фаза кезінде суицидтік ойлардан соң өзіне-өзі қол жұмсау әдісі, оны сынап көру басталады. Суицидтік кезеңнің басталуы суицидтік ойлардың пайда болуымен, адамның өміріне қол жұмсауға дейін созылады.

Пресуицид алдындағы суицидтік фазасында курсантарға мынадай мінез-құлық белгілер тән: тұйықтық, оқшаулану, жалғыздыққа деген ұмтылыс, қоршаған ортаға деген қызығушылықты жоғалту және т.б. Суицидтік тенденциялар кейбір жағдайларда тез дамиды. Ал басқаларында баяу, күшею және әлсіреу кезеңдері арқылы өтеді. Көбінесе суицидтік фазада, қоршаған ортаны фрагменттік қабылдау, сыртқы тітіркендіргіштерге реакцияның төмендеуі, эмоционалдық тежелу, адекватты емес әрекеттер мен мәлімдемелер байқалады. Сонымен қатар, мінез-құлық формаларының басқа түрлеріде көрінеді: ұқыптылық, батылдық, ұстамдылық және агрессивтілік. Кейде суицид туралы шешім қабылдау әбігершілік, тез қозғалғыштық және себепсіз жоғары көңіл-күймен бірге жүреді. Дегенмен, барлық жағдайда табиғи емес мінез-құлық бірден байқалады. Әскери қызметкерлерде тұрақты түрде ұйқының бұзылуы, әртүрлі неврастеникалық немесе невроз тәрізді вегетативті көріністер: шаршау, летаргия, әлсіздік сезімі және т. б. байқалады. Суицидтік кезең суицидтік актімен аяқталады. Сонымен қатар, суицидент санасының тарылуымен сипатталады. Кейбір жағдайларда әскери қызметшілер суицид әрекетінен жасамас бұрын суицид туралы жазбалар қалдырады. Жазбаларда әдетте өзін-өзі айыптау және жақын адамдарынан кешірім сұрауы туралы болады. Кейде суицид жасауға кінәлі болған адамдарды айыптайды. Аяқталмаған суицидтік әрекеттен кейін суицидтік ойлар мен ниеттер біраз уақыт сақталуы мүмкін. Пассивті өлімге келісім пайда болады.

Суицидтің әрекеттерінің типологиялық нысандарына аффективті және демонстрациялық-шантажды суицидтік мінез-құлық жатады.

Аффективті суицидтік мінез құлық жарқын эмоциялардың әсерінен жасалған суицидтік әрекеттерді атайды. Мұндай жағдайларда курсанттар өзінің іс-әрекетінің нақты жоспары жоқ импульсивті әрекет етеді. Әдетте, күшті теріс эмоциялар реніш, ашу, ызаны басшылыққа алып, өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттерін жасайды. Аффективті суицидтік мінез-құлықпен олар көбінесе асылу, күшті препараттармен улануға тырысады. Бір сәтте бұл жерде өмірмен қоштасу туралы ой пайда болуы мүмкін. Сонымен бірге суицидтік әрекеттер қысқа тұйықталу сияқты реактивті түрде жүзеге асырылады. Аффективті суицид әрекеттері, шынайы суицидтік әрекеттерден айырмашылығы, көбінесе адамдардың көзінше жасалады. Аффективті әрекет қажеттіліктерді қанағаттандыруда қиындықтар туындағанда, тапсырманы орындау қажет болғанда, ренжігенде, жанжалда пайда болады. Вегетативті жүйке жүйесінің жұмысындағы елеулі өзгерістермен бірге жүреді. Сырттай ол тыныс алудың, тамыр соғуының өзгеруінен, ым-ишара көрінісінен, жылаудың, айқайлаудың, сананың бақылауының төмендеуінен көрінеді. Аффективті суицидтік мінез-құлықты болжау қиын. Соған қарамастан оны алдын-алуға болады.

Демонстрациялық-шантажды суицидтік мінез-құлықтың мағынасы жанжалды жағдайды өздері үшін қолайлы жаққа өзгертіп (өкінішті, жанашырлық тудыру, қауіпті қиындықтардан құтылу және т.б.) айналасындағы адамдарға психологиялық қысым көрсету болып табылады. Демонстрациялық-шантажды суицидте әскери қызметкерлердің әрекеттері өлімге әкеп соқтырмауы тиіс екенін түсінеді. Ол үшін барлық сақтық шараларын қолданады. Бұл өз-өзіне қол жұмсау ниеті жоқ, кейде олар дер кезінде құтқарылады деген үмітпен өз-өзіне қол жұмсау әрекеттерін бейнелейтін театрландырылған көріністердің әрекеті. Барлық әрекеттер өзіне жоғалған назарды тарту немесе қайтару, аяу, жанашырлық ояту, келе жатқан қиыншылықтардан құтылу немесе қылмыскерді басқалардың ашуын келтіріп, оған ауыр қиындық туғызу арқылы жазалау үшін жасалады. Демонстрациялық-шантажды мінез-құлық әрекеттері тамырларды кесу, улы емес дәрі-дәрмектермен улану, асылып қалу түрінде көрінеді. Демонстрациялық-шантажды суицидтік мінез-құлық өткізілетін орын кімге бағытталғанын көрсетеді. Дегенмен, дұрыс есептемеу немесе басқа жазатайым оқиғаларға байланысты демонстрациялық әрекеттер өлімге әкелетін зардаптарға әкелуі мүмкін екенін есте ұстаған жөн. Демонстрациялық-шантажды суицидтік мінез-құлық көбінесе сіз қалаған нәрсені алудың басқа жолдары жоқ сияқты көрінген кезде, бірақ олар сізді естиді және жауап береді. Бұл мінез-құлық көбінесе демонстрация немесе манипуляция деп аталады, ал шын мәнінде бұл қандай да бір себептермен тікелей түрде білдірілмейтін көмекке шақыру. Әдетте,

өзін-өзі өлтірудің өлімге әкелмейтін әдістері таңдалады, әрекеттер есептеледі, туыстарының көзінше суицид әрекеті жасалады немесе бұл туралы міндетті түрде хабарлайды [8].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, әскери қызметкерлердің суицидтік мінез-құлқының динамикасы тәжірибелі жанжалдың тереңдігіне, бұзылған оқиғаның жеке маңыздылығына, жеке тұлғаның психологиялық қоймасына және басқалар мен мамандардың уақытылы көрсеткен көмегіне байланысты деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиет

1. Доклад Европейского регионального бюро ВОЗ «Предотвращение самоубийств: глобальный императив» URL: http://pospsy.ru/wp-content/uploads/2016/09/world_suicide_report_russian.pdf (дата обращения: 19.09.2014 г.)

2. С начала года 834 казахстанца совершили суицид Айтурган Азимжанова 28.04.2021 URL: https://www.zakon.kz/5066979-skolko-kazahstantsev-sovershili-suitsid.html?utm_source=Mail.KZ&utm_campaign=Mail.KZ

3. Полная версия отчета группы экспертов для детского фонда ООН (ЮНИСЕФ) в Республике Казахстан «Оценка профилактики суицида в Казахстане: Восточно-Казахстанская и Кызылординской области [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://www.unicef.org/kazakhstan/media/706/file> (дата обращения: 20.06.2018 г.).

4. Сақтағанов Б.К. Әскери психология [Мәтін] : оқулық / Б.К. Сақтағанов. – Алматы: Лантар Трейд, 2019. – 289 б. ; ISBN 978-601-253-074-2

5. Ефремов В.С. Основы суицидологии. / В.С. Ефремов // - СПб.: «Издательство «Диалект», - 2004. - 480 с.

6. Новикова Е.В. Профилактика суицидального поведения обучающихся. Методические рекомендации [Текст] / Е.В. Новикова. – Уфа: НИМЦ, 2016.–126 с.

7. Сыромятников И.В., Чайка, В.Г. Психология девиантного поведения военнослужащих и его профилактика [Текст] / И.В. Сыромятников, В.Г. Чайка. – М., 2001, С. 75–76.

8. Берг Т.Н. Суицидальное поведение военнослужащих (теоретические аспекты): Учеб. пособие. – Владивосток: Мор. гос. ун-т, 2012. – 67 с.

*Kassymova M.D., Berdibayeva S.K.
(Republic of Kazakhstan, Almaty,
Al-Farabi Kazakh National University)*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT A POSITIVE ATTITUDE OF EMPLOYEES TO BUSINESS INNOVATIONS

Like it or not, you and I will spend a big part of our waking lives working. In the modern world, the quality of work is determined by how much the company's employees are absorbed in their work. Therefore, many large companies often introduce business innovations, motivate their employees to work efficiently and pay a lot of attention to creating a good psychological atmosphere in the workplace.

Employee engagement is a psychological state that is characterized by energy, dedication, and absorption in one's work and organization. Highly engaged employees are enthusiastic about their jobs, committed to their work and the organization, and it is assumed that this state leads them to be more motivated, productive, and more likely to engage in positive work behaviors [1].

Just as there are different operational definitions of job satisfaction, so too are there different definitions of the construct of organizational commitment. This definition encompasses both attitudes and behaviors. The concepts of job satisfaction and organizational commitment are closely related, although distinct [2].

Between continued pressures to reduce staff, do more with less, increase employee involvement, benchmark best practices both internally and externally, empower employees to better serve their customers, and continually improve one's processes, it is no wonder that leaders, managers and practitioners have now turned to interpersonal relationships as the “next wave” of organizing

work leading to the success of the business. As people strive to make positive interpersonal relationships in every social structure they exist in, that is in their workplace too, and as these positive relationships form social capital of an organization, this natural striving may be considered as the ally of contemporary managers. Thus, we can again argue that positive interpersonal relationships are among the key determinants of the company's performance and development, and these positive relationships can be stimulated within the company [3].

Colleagues support each other and work in tandem, and a host of other positive outcomes materialize, such as:

- Increased productivity
- Greater probability of collaboration and teamwork
- Improved morale
- Ability to overcome adversity
- Willingness to share information and ideas
- Lower turnover
- Increased sense of camaraderie
- Improved customer service

Positivity can be contagious, where everyone feels like they're on the same team, the effort is collective, and everyone's ideas are valued and welcomed [4].

Psychologists have long identified the desire to feel connected to others as a basic human need with interpersonal relationships having a significant impact on mental health, health behavior, physical health, and mortality risk [5]. Indeed, human physiological systems are highly responsive to positive social interactions.

Gable & Gosnell surmised that humans are endowed with separate reflexive brain networks for social thinking; thus close relationships are linked to health as they build certain biological systems which may protect against the adverse effects of stress. Their research found that the brain releases oxytocin in response to social contact, a powerful hormone linked to trustworthiness and motivation to help others in the workplace [6].

According to Heaphy & Dutton [7], positive social interactions serve to bolster physiological resourcefulness by fortifying the cardiovascular, immune, and neuroendocrine systems through immediate and enduring decreases in cardiovascular reactivity, strengthened immune responses, and healthier hormonal patterns.

Let's discuss current problems and demands in business psychology. The psychology of business studies the factors and conditions under which businessmen are successfully solving the tasks of the effectiveness of their business, do not lose human qualities that allow them to be capable for personal growth, effective communication with people and give them "human face" [8].

The formation of business psychology is a reaction to the numerous problems facing small, medium and large businesses, and requires the participation of professional psychologists. So, among businessmen there are more and more supporters of professional regulation and accounting of psychological processes and problems that occur in almost any business organization. It is no accident that the expression "business is psychology" is accepted by many business representatives. From a psychological point of view, business acts as an activity and an environment of social and professional development, in which specialists of various profiles work [9].

Innovation is a process involving the generation of effective novelty and the subsequent implementation of this novelty in organizations [10]. Conway and Steward [11] have stated that innovation represents a delivery of a new product to the market or the introduction process of new ideas that can solve firm problems. Ideas that are designed to reorganize, reduce costs, improve the organization's networks, develop new systems are also considered to be an innovation as well as the generation, acceptance and implementation of new ideas, processes, products or services. According to Lewin and Massini [12] and Nelson and Winter, innovation emerges from two main sources:

internal research and development which is based on the company's expertise and knowledge, and
the imitation of innovations that were introduced by other companies [13].

The importance of innovation activity is not negotiable and has been mentioned in a number of academic studies [14], [15], [16], [17].

In the world of business, there are many different types of innovation that a company might pursue. These are often tied directly to individual products, internal processes or workflows, or business models. Some companies are even using all options in an attempt to lead growth by adapting to an ever-changing market [18]. This is especially noticeable when observing companies that are very active in introducing innovations to increase employee motivation and to meet their needs.

In order to drive business growth, stay relevant in changing times, and differentiate from the competition, business leaders must be able to think creatively and embrace innovation into their business models. One way to do this is by gaining experience working on exciting, challenging, and innovative projects, as doing so will expose you to the skills needed to become an innovation driver within your organization.

Organizations, who want to create a basis for long-term success, are constantly evolving. They strive for change at the right point in time to secure their economic survival [19]. Therefore it is important to know how a companies' ability to innovate can be improved, there are manifold thoughts on that topic to be found in literature. Innovation in this sense describes a new, technically feasible product or process, which generates an economic value. All innovation activity can be traced back to the behavior of employees. That makes the employee the center point of attention, if you want to improve your innovation ability.

The innovative employee distinguishes himself through visionary way of thinking on challenges and shapes his ideas in a committed and self-acting way. In consequence of inquisitiveness and intrinsic interest on positive changes, he recognizes potentials for improvement not only in his own field. He uses the resources available to him in an optimal way, communicates openly over his ideas and manages to inspire colleagues and business partners for them.

An effective and productive organization requires its manpower to be happy and content with their job profiles so that they can put in their efforts for the overall growth of the organization. It is important to identify the variables associated with the employee and organizational performance which have an impact on worker's performance and attitude in organization. Employees are expecting the company to enhance their performance by giving proper training and motivation. Many authors [20] argue that "A happy worker is a productive worker". This expectation plays a significant role in deciding employee attitude and the employee work performance. Attitude has a direct impact on work performance of an employee. Job satisfaction is a significant area of research; it is correlated factor which can enhance job performance. Various studies have defined that job satisfaction and job performance have a vital relation to a business. The most famous researchers and writers accepted that the job satisfaction can affect work performance of the employees in the organization. There are also specific conditions such as mood and worker level within the organization identified that the job satisfaction and job performance connection depends the social exchange theory; worker's performance is giving back to the business from which they get their fulfilment.

Thus, analyzing all of the above, we can come to the conclusion that the company's employees develop a positive attitude to business innovation. Because innovation ensures job satisfaction and helps the employee to work efficiently and with great desire. Therefore, we can conclude that companies that often introduce business innovations definitely benefit in many areas of business. Since they always have energetic, motivated, active employees who are ready to work for the development of this company.

References

1. Beenen, G., Pichler, S., Livingston, B., Riggio, R. The Good Manager: Development and Validation of the Managerial Interpersonal Skills Scale. *Frontiers in Psychology*. 2020. 12.10.3389/fpsyg.631390.
2. Macey, W. H., Schneider, B., Barbera, K. M., & Young, S. A. *Employee engagement: Tools for analysis, practice, and competitive advantage*. Chichester, UK: Wiley-Blackwell, 2009.
3. Aldona Glińska-Neweś, Joanna Wińska. Positive Employee Interpersonal Relationships as a Factor of Company Development. *Nicolaus Copernicus University*. November 2013., №13690.
4. Lisa McQuerry. *How Do Negative & Positive Attitudes Affect the Workplace?* February 04, 2019.

5. Umberson, D., & Montez, J. K. Social relationships and health: a flashpoint for health policy. *Journal of health and social behavior*, 2010, 51, S54–S66.
6. Elaine Houston, B.Sc., Honors. The Importance of Positive Relationships in the Workplace. 13-10-2020.
7. Heaphy, E.D., & Dutton, J.E. Positive social interactions and the human body at work: linking organizations and physiology. *Academy of Management Review*, 2008.
8. Benton, S. The business psychology model: a personal view. University book, 2016.
9. McKenna, E. *Business Psychology and Organizational Behaviour* (6th ed.). Routledge. 2020.
10. Maisel, E. *The Creativity Workbook for Coaches and Creatives: 50+ Inspiring Exercises From Creativity Coaches Worldwide* (1st ed.). Routledge, 2020.
11. Conway S., Steward F. *Managing and shaping innovation*. Oxford university Press, USA, 2009, 1:8- 30.
12. Massini, Silvia; Lewin, Arie Y.: Innovators and imitators: Organizational reference groups and adoption of organizational routines; 2005. [http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048-7333\(05\)00160-5](http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0048-7333(05)00160-5)
13. Fedulov, Dmitry & Pobedin, Alexander. Theoretical aspects of innovation management. SHS Web of Conferences. 2021. 116. 00034. 10.1051/shsconf/202111600034.
14. Liu, Bai & Ju, Tao & Gao, Simon. The combined effects of innovation and corporate social responsibility on firm financial risk. *Journal of International Financial Management & Accounting*. 2021. 32. 10.1111/jifm.12135.
15. Prajogo D. I. The Relationship between Innovation and Business Performance – A Comparative Study between Manufacturing and Service Firms. *Knowledge and Process Management*, 2006. 13(3): 218-225.
16. Ganotakis P, Love J. H. The Innovation Value Chain in New Technology-Based Firms: Evidence from the U.K. *Journal of Product Innovation Management*, 2012. 29(5): 839-860.
17. Bagherzadeh, M, Markovic, S., Bogers, M. Managing open innovation: A project-level perspective. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 2021. 68(1): 301-316. DOI: 10.1177/000812561988515
18. Will Purcell. The importance of innovation in business. Northeastern University, October 31, 2019.
19. Janssen, O.: Job demands, perceptions of effort-reward fairness and innovative work behavior. In: *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 73, 2000. Nr. 3, p. 287–302
20. Fritzsche, B. A., & Parrish, T. J. Theories and research on job satisfaction. *Career development and counselling: Putting theory and research to work*, 2005. 180-202.

Қасымова Р.

*(Қазақстан Республикасы, Жамбыл обл., Жуалы ауд.,
№ 25 Ақтөбе тірек мектебі (ресурстық орталық))*

ОҚУШЫЛАРДЫ КІТАП ОҚУҒА БАУЛУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазіргі ақпараттандыру технологиясы дамыған заманда жас ұрпаққа заман талабына сай білім беруде оқытудың озық технологияларын меңгеру өте-мөте қажет. Ақпараттық кеңістікті кеңейту және әлемдік қоғамдастыққа ену, адами ресурстарды қалыптастырудағы білім берудің рөлін арттыру жағдайында мектеп кітапханасының жүйесін жаңа тәсілдерге бағдарлау мен заманауи тұрғыдан жетілдіру маңызды мәселе болып табылады.

Кітап оқу мәдениеті дегеніңіз кітап бетін бүктемеу, белгілер жасамау, сызбау, кітапты тиісті орынға уақтылы өткізу секілді кітапханалық этиканың қарапайым элементтерін қамтиды. Оқу мәдениеттілігі сондай-ақ, алдымен оқуға деген дұрыс көзқарас қалыптастырудан, оқырманның кітап арқылы әлемді танып және оқудан өзіне қажет нәрсе алуға беталысынан басталады. Басқаша айтқанда, оқырман кітапты жәй ғана уақыт өткізу үшін емес, өздігінен білім алып, өз еңбегін ұйымдастыруға және жетілдіруге пайдаланады. Оқудың зор мәнін түсіне отырып, ол көркем әдебиетпен ғана шектеліп қоймайды, өзінің мәдени ой өрісін кеңейту мақсатында ғылыми кітаптар оқып, өндірістік біліктілігін көтеру үшін арнайы әдебиеттерді де қадағалап отырады.

Жас ұрпақтың жан-жақты үйлесімді дамып қалыптасуына білім мен тәрбие аса маңызды қажеттіліктердің бірі екендігі мәлім. Жас жанның туа біткен мүмкіндіктерін дамытатын қажеттіліктер оқуға деген ізгі қатынастан туындайды. Әрине жас ұрпақ табиғаттан, қоғамнан, жаратылыс әлемінен, отбасыдан, айналадағы дүниеден ақпарат алады. Дегенмен, қазіргі заман талабына сай баланың кітап оқуына үлкен көңіл бөлуде. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінде берген тапсырмасына сәйкес БҒМ

«Оқуға құштар мектеп» жобасын бекіткен болатын. Білім берудегі кітап оқуға үйрету мәселелері әрдайым маңызды болғанымен, оқу сауаттылығын дамыту тапсырмасы ҚР-ның мемлекеттік білім беру стандартын жүзеге асыратын заманауи мектеп үшін жаңа сала болып табылады. Қазіргі кезде оқушылардың кітап оқу құзыреттілігін қалыптастыру өте маңызды міндет болды.

Кітап — бөлек бір әлем. Сол әлемге топ етіп, ондағы әлемге саяхат жасаған адамның ақылы мен санасы қатар өсері анық. Кітап оқу — бұл тек бос уақытты қызық өткізу ғана емес. Сонымен бірге тұлға болып қалыптасуға орасан зор көмегі тиетін өте пайдалы іс. Нақтырақ айтқанда, бұл процесс ойлау қабілетін жетілдіріп, сөздік қорды ұлғайтады және сөйлеу мәдениетін дамытып, ми белсенділігін жақсартады. Сондай-ақ, әрбір адамның бойындағы шығармашылыққа деген сүйіспеншілігін оятуға итермелейді.

Кез келген адам таным көкжиегіне шығып, білуге деген құштарлығы арқылы көптеген пайдалы ақпараттарға бас сұққысы келеді. Оқырмандар да солай. Балалар әдебиетін шолып өтіп, ертең роман-эпопеяларды парақтай бастайды. Бірер күннен соң қолында бизнес кітаптары жүреді. Әрине, ниеті дұрыс. Дегенмен оқу барысында жүйелікке көп көңіл бөлген абзал. Бастауыш оқушылары жоғарыда айтылған кітаптарды оқымай тұрып «Абай жолы» немесе «Көшпенділерді» оқығанымен, толықтай түсініп, өзіне керекті дүниені ала алмайды. Демек, асқан жүйелікпен, жасына қарай авторларды таңдаған жөн.

А.П.Примаковский оқырмандарға кітаппен жұмыс істеудің көп шығын шығармайтынын айта келе, кітап оқу мәдениетіне мынадай түсініктеме береді: «Бұл техника жетістіктерін және ой еңбегі гигиенасын есепке ала отырып, оқу және кітап мазмұнына, оқу мақсатына, уақытына байланысты кітаппен жұмыс істеудің әртүрлі әдістерімен дұрыс ұйымдастырылған оқу. Одан әрі ол «оқу мәдениеттілігі мәтінді дұрыс түсінуге жоғары талап қойылуымен, оған қажетті анықтамалық әдебиеттерді пайдалана білумен түсіндірілетіндігін» ескертеді. Оқығанды түсінуде – оқырманның үнемі ана тілін, сондай-ақ шет тілдерін тереңдете білуге тырысуы, өзінің сөздік қорын, ойын терминдермен байыту, есімдер мен атаулардың тарихына, шығу тегіне үңілу (ономастика), ұғымдар мен белгілердің және шығу эволюциясы тәрізді тіл мәдениеті үлкен рөл атқарады».

Оқу мәдениеттілігінің ерекшелігі ретінде мәліметтерді түсіну, ең негізгісін, маңыздысын және бағалысын анықтап алуды ескерген жөн. Бұл ретте логиканы, заңдарды және дұрыс ойлау формаларын білу, оларды практикада жиі пайдаланып, ойлау қабілетін тәрбиелеуде елеулі көмек көрсетеді. Сонымен бірге, оқырманның неғұрлым тиімді және үнемді оқу үшін оқырманға кітаппен жұмыс істеудің техникалық дағдыларын білуі қажет. Мұндай дағдыларға: іштей оқу, өте баяу оқымау, оқығанды жоспарлай білу, үзінділер мен ең қажетті мәліметтерді жазып алу, мәтінді конспектілеу жатады.

Білім беру жүйесіне білім алушының өздігінен оқу дағдысын қалыптастыру негізі қалыптасады. Баланың жас ерекшелігіне қарай, балалар әдебиетін таңдап оқи біледі, оқығанын саналы түрде түсініп зердесіне тоқуға үйренумен қатар, сол кітапты оқу барысында оның айналадағы өзін қоршаған өмірді тани білуіне, өзінің әлі де білмейтіндерін білдіруге жәрдемдесуі қажет. Балалардың қабілетіне қарай кітаптарды өздері оқу барысында олардың пікірлерін, ой-өрісін, тілін дамытуға айрықша көңіл бөлінеді. Оқушыларды өздігінен кітап оқуға қызықтырып, жаңа кітаптарды оқуға бағыт беріледі. Алғашында оқушы кітаптан өзіне ұнайтын мәтін тауып алады, содан кейін кездескен қиыншылықтарды байқап, жол көрсету қажет. Сыныптан тыс оқу құрылысының өзіндік ерекшелігі бар:

- 1) Балалардың оқу дағдысын жетілдіру;
- 2) Балалардың оқыған кітаптарының авторлары және басты кейіпкерлері жөнінде әңгіме өткізу;
- 3) Балалардың оқыған кітаптары бойынша көрме ұйымдастыру;
- 4) Балалардың функционалды сауаттылығын арттыру, яғни оқыған кітаптарын өмірмен байланыстыра алу.

Тақырып таңдау балалардың еркіндігіне беріледі.

Бастауыш сыныптарда кітап оқытудың мән-маңызы, салмағы зор екенін осыдан аңғаруға болады. Бұл тұрғыда – тек әдебиеттің жүгін көтеріп тұрған жоқ, ол болашақ ұрпақтың терең де тұңғыық ойын арттыруға, көзқарасын кеңейту міндетін арқалап тұр. Сондай кітап оқу барысында тәлім – тәрбие алуды насихаттайтын эстетикалық танымдық рөл атқарады. Оқушылардың шығармашылық қабілеті мен ойлай білу шеберліктерін тек ізденумен өз бетінше шеше білуді үйрету мен жетілдіруге болады. Мұндай ізденуді іске асыруда оқушыларға тыңғылықты кітап оқытудың маңызы үлкен. Көп оқыған адамның көкірек көзі ояу, зейіні зерек келеді. Ұлттың сөзін сөйлер, турашыл, белсенді келеді.

Оқушыларды кітап оқуға баулудың 7 пайдасы:

1. Кітап оқу – қоршаған ортаны, дүниені және өзін тануға көмектеседі.
2. Кітап оқу – жадыны және ойлауды дамытады. Яғни, көп оқыған адам жады мықты, тез ойлап, тез қорыта алады.
3. Кітап оқу – талдауға, сараптауға, өзіндік жүйелі пікір қалыптастыруға үйретеді.
4. Кітап оқу – көптеген табыс пен жетістіктің ең басты негізі.
5. Кітап оқу – адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға үйретіп, әдемі сөйлеу дағдыларын қалыптастырады.
6. Кітап оқу – сөздік қорды байытады және жалпы сауаттылық деңгейін арттырады.
7. Кітап оқу – адам бойында бұғып жататын шығармашылық қабілеттерді дамытады.

Кітапхананың алдында тағы да өз оқырмандарына кітаппен, ақпаратпен жұмыс жасауға көмектесу, оқу мәдениеттілігіне тәрбиелеу міндеті тұр. Жоғары оқу орындарының «ақпараттық мәдениеттілік негізі» пәнімен ғана шектеліп қоймай, кітапхана өзінің күнсайынғы жұмысында оқырмандармен жұмыс жасаудың әр түрлі әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып оқу мәдениеттілігін, өсіп келе жатқан жас буынды ақпараттық мәдениеттілікке тәрбиелеуге міндетті.

Сонымен, оқу мәдениеттілігі – бұл қажет ақпаратты таба алуды, оны дұрыс түсініп және бағалай білуді, өзінің жан-жақты дамуына шығармашылықпен пайдалануды қоса ақпараттық мәдениет кеңістігіндегі қызмет стратегиясы болып табылады.

Әдебиет

1. Кітап оқудағы кейбір ережелер. <https://bilim-all.kz/article/8537-Kitap-oqudagy-keibir-erezheler>
2. Добрынина Н.Е. По ступеням культуры чтения/ Н.Е. Добрынина// Библиотекосведение. - 2000. - №3. - С.53-57
3. Библиотечная энциклопедия/ Рос. Гос. б-ка. - Изд-во РГБ «Пашков дом», 2007
4. Примаковский А.П. О культуре чтения: методы самостоятельной работы с книгой в свете научной организации умственного труда/ А. П. Примаковский. - М.: Книга, 1969. - 158 с.
5. Пантюхова Т.В. Читательская культура в обществе коммуникаций/ Т. В. Пантюхова// Библиотекосведение. – 2008. - №3. – С. 61-64.

Кенесбаев А.

(Республика Казахстан, г. Алматы

Казахский национальный университет им. аль-Фараби)

КАЗАХСТАНСКИЙ ПАТРИОТИЗМ: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИИ МОЛОДЕЖИ

Что такое патриотизм? Нужен ли он в современной реальности? Над чем надо еще работать? Какие необходимы меры, чтобы поднять чувство патриотизма?

Этот термин определяет не только любовь к Родине, но и безразличность к тому, что происходит в его окружении. У каждой личности патриотизм может определяться сугубо субъективным мнением. Но одно очевидно, что чувство патриотизма начинается с семейного очага. Есть казахская пословица: «Отанды сүю отбасынан басталады», что означает, любовь к родине начинается с семьи. Ребенок, который вырос в духе ответственности за свою семью, за

младших братьев и сестер, понимая, что он в будущем станет владельцем своего очага, способен во взрослой жизни нести ответственность за свою Родину. У казахов говорят: «до пяти лет воспитывай сына как хана своего, до тринадцати лет как слугу, а после как друга, советуйся с ним». Воспитывая своих детей, прививали им ответственность за родных с тринадцати лет. Тем самым, молодой человек, обладая юношеским максимализмом, мог внести свою лепту в судьбу своего рода. Казахские обычаи пропагандируют уважение к старшим, толерантность, бережное отношение к родственникам. Из истинно казахского воспитания надо извлечь мудрость, а мудрость в том, что будущих патриотов страны мы можем взрастить в раннем возрасте. И это воспитание, в итоге приводит человека к патриотизму, ведь сопереживание к близким, думать не только о своей личной выгоде и есть зерно патриотизма. На сегодняшний день мы часто можем видеть волонтеров, активистов, самовыдвиженцев, которые участвуют в решении проблем общества. И эти люди являются примером современного патриотизма, которым небезразлична судьба страны. Надо отдать им должное, мотивированные идеей на благое дело, они проводят огромную работу в поднятии морального духа граждан в трудные времена, оказывая материальную, моральную помощь.

Если мы слышим слово «патриот», у нас это слово ассоциируется с воином, который сражается за свою Родину, держа в руках флаг своей страны. Да, это так, но любовь к Родине проявляется не только на войне. К примеру, кто-то идет по улице и видит, что посередине дороги лежит большой камень, мешающий проезду машин. Он убирает этот камень, создающий помеху движению на этой дороге. И это его действие можно рассматривать как проявление патриотизма. Он совершил маленькое, но полезное действие своему району. Все великие дела начинаются с маленьких неприметных шагов в жизни человека. Чем больше таких инициативных людей среди нас, тем больше вероятности, что дальнейшая судьба страны будет в процветании.

Личность, обладающая чувством патриотизма, способна преодолевать большие высоты. Например, многие бизнесмены начинали свои дела, намереваясь помочь, прежде всего, своим сельчанам и родственникам. Самый первый миллиардер Джон Рокфеллер говорил: «Человек, который хочет разбогатеть ради своего удовлетворения, обречен на провал». Наши известные спортсмены, выходя на арену, несут флаг Казахстана, и он дает силу спортсмену, ведь он представляет в глазах иностранцев свою страну. Уверен, если бы наши спортсмены выходили без флага, то их достижения были бы намного ниже. Хотелось бы привести один пример из истории. В первые годы построения империи Александра Македонского его солдаты воевали, воодушевляясь патриотичностью. Даже сам Македонский воевал вместе с простыми солдатами. Он завоевал огромные территории, и, впоследствии, у него было столько богатства, что он смог нанимать чужих солдат в свои отряды за приличные денежные вознаграждения. Но это было его ошибкой, так как нанятые солдаты часто убегали с полей сражения. И империя А. Македонского начала проигрывать противникам. История Македонского наглядно показывает нам личные ценности человека. Патриотизм – это высшее чувство, которое может оцениваться дороже своей личной жизни в угоду своей Родине. Это желание, намерение и способствование улучшить быт, жизнь и окружение на благое сосуществование.

В современном мире, если у народа не будет чувств к Родине, то это страна может оказаться под властью более сильных государств. К сожалению, в истории Казахстана начало двадцатого века ознаменовалось полностью переходом власти к имперской России. Почему так случилось, ведь казахи - воинственный народ, и Россия не могла долги годы взять нас войной. Виной всему явилась разрозненность казахского народа, приведшая к тому, что даже такие великие просветители как А. Байтурсинов, М. Дулатов, А. Бокейханов не могли воплотить идею создания независимого государства Алаш Орда. Одни жузы и рода противились другим, одни баи не помогали другим. Нас захватывали также, как европейцы поработили индейцев - по одному племени. Индейские племена, воюя между собой, участвуя в постоянных распрях между собой, не смогли оказать общее сопротивление европейцам. Это все привело к порабощению и гибели индейских племен. Отсутствие патриотизма проявилось

в нежелании помогать соседям в тяжелые годы, что привело к гибели самих же. Чтобы страна процветала необходимо иметь общий настрой народа патриотичности.

Мы должны воспитывать у молодежи чувство сострадания к близким, идеи доброты, сильного духа и чистого намерения к окружающим нас. Эти качества должны преобладать над киношными героями возрастающей молодежи. Конечно, это чувство в большей мере дается в стенах родного дома, но со стороны государства тоже можно поднимать патриотизм. К примеру, местным властям хотелось бы пожелать быть поближе к народу. Последние январские события показали существование этого пробела. Если акимы будут чаще проводить встречи с народом, то они не только смогут узнать и решать проблемы населения, но и пропагандировать идеи патриотизма среди молодежи. В данной тематике хотелось бы акцентировать внимание на то, чтобы пропаганда проводилась не формально, а открыто и простыми словами общаться с народом. В интернете мы можем видеть, как президенты США при встрече с молодежью открыто и просто могут делиться с ними своим опытом, рассказывать о своем становлении. При этом они не читают заранее написанные тексты, тем самым воодушевляя молодежь.

Нужно понимать отличия патриотизма от национализма. Для нашей страны - это очень актуальная проблема. Прославляя казахских батыров и деятелей, мы не должны перешагивать чувство ущемленности других национальностей, которые родились, живут и трудятся во благо Казахстана. Патриот - это тот, который берет ответственность, сострадание к своей стране, и не дает прогрессировать национализму. В нашем государстве казахи составляют только 60% населения страны, и нам нужен особый и лояльный подход в поднятии патриотизма. Нам необходимо осознать, что мы - одно целое, что наша история взаимосвязана с другими народами, проживающими в Казахстане. В этом уникальность, особенность нашей родины, и мы можем гордиться этим. Каждый народ в нашей стране обладает своей индивидуальностью, своей отличительной частью. Мы должны у друг-друга перенимать полезные качества, учиться у самих. То, что мы сопутствуем, соседствуем с разными культурами, вероисповеданиями, нациями может сделать нас более умными, коммуникабельными, лояльными.

Одной из важных составляющих в формировании ценностных ориентаций, в поднятии патриотизма является знание своей истории, знание языка, уважение к традициям и обычаям своего народа. Во времена советской власти история Казахстана было сильно искажена, документы многих исторических фактов были уничтожены, некоторые исторические личности были продемонстрированы под иранцев, русских и так далее. В 1924 году история Казахстана составляла 57 томов, а к концу восьмидесятых годов она сократилась до 24-х томов. Эти все неправомерные действия совершались для того, чтобы казахи не знали свою историю, не могли гордиться своим прошлым. Старались показать казахов как необразованных, а русских - демонстрировали в виде спасателей положения, несущих новую культуру и процветание. Даже во время Великой Отечественной войны многие героические подвиги, совершенные представителями казахского этноса, не признавались. На самом деле у нас уникальная культура и история, мы должны помнить свое прошлое. Казахская традиция пропагандирует взаимопонимание и толерантность. Больше всего необходимо работать со студентами и молодежью страны в информировании казахских ценностей. Через СМИ надо регулярно доводить до сознания народа, что отсутствия чувства патриотизма может привести к краху страны, может пострадать целостность страны и даже ослабление экономики. Также знание родного языка очень важно для строения морально сильного государства. По уровню авторитетности языка казахский язык должен быть на первом месте, но, к сожалению, на сегодняшний день дела обстоят иначе. Наша зависимость от русского языка объясняется тем, что мы до сих пор не можем восстановить популярность родного языка, как среди казахов, так и среди русскоязычных народов. Например, нашим уйгурам, туркам, чеченцам казахский народ, язык ближе чем русский. Так почему же они до сих пор отдают своих детей в русские школы? Я считаю, что лет через десять мы сможем полностью убрать из нашего сознания зависимость от советской диктатуры, потому что народ, который обретает независимость от

колонизаторов, не может в полной мере осознать свою независимость, не преодолев одно поколение людей, а это примерно сорок лет.

Подводя итог своему изложению данной проблемы, хотелось бы еще раз напомнить, что в Казахстане на один квадратный километр приходится только семь человек, когда в мире среднее количество на один километр составляет 60 человек. Это очень большой показатель. Ни для кого не секрет, что наша территория привлекает многие мировые державы, которые пытаются внедрить свою идеологию, чтобы поработить наш народ, как это они сделала с странами третьего мира. Поэтому, чтобы удержать свою целостность и независимость, передать своим потомкам все накопленные народом ценности, мы должны ценить, уважать, гордиться своим многоконфессиональным обществом. И каждый гражданин нашего суверенного государства обязан внести, хотя бы свой маленький вклад в становлении страны. Если каждый из нас внесет маленькую, но полезную свою лепту в расцветание своей страны, то наша страна превратится в экономически и политически сильное государство. Да, у нас имеются проблемы, которые мы должны решать сообща.

Патриотизм – это убеждение, что твоя страна лучше других, потому что, именно ты в ней родился (Джордж Бернанд Шоу).

Литература

<https://www.kazportal.kz/kazahstanskiy-patriotizm>

<https://agartu.com/1244-kazahstanskiy-patriotizm.htm>

*Кенжебек Г.Б., Сейтжаппар Ә.Е., Жубаназарова Н.С.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

СТУДЕНТТІК ОРТАДАҒЫ КОНФЛИКТІЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫ ЗЕРТТЕУ

Тұлға аралық қарым-қатынастағы аффилиацияға студенттердің әлдеқайда жағымды тұлғалық дамығандар ұмтылады. Олардың сипаттамалары мынадай: сенушілік, жұмыскер, жігерлілік, эмпатия, мейірімділік, ұстамдылық, жұмсақтық, интеллектуалды қызығушылық, конфликт шешудегі ұстамдылық, осындай студенттер әлеуметтік статуска ұмтылмайды. Студенттер көбінесе субъектті қарым-қатынасты ұстанады. Мұнда тұлға аралық конфликтілер пайда болуы мүмкін.

Біздің ойымызша осындай конфликтті шешу үшін студенттердің өзін-өзі ашу, өзін-өзі тану, өзін-өзі қабылдау, өзін-өзі дамыту жұмыстарымен айналысуы керек, яғни осыған байланысты тренингтік жұмыс жүргізудің маңызы зор.

Қазіргі уақытта, студенттерге конфликт кезінде өін-өзі қалай ұстау керектігін, конфликт қалай пайда болатынын, қандай әдістері бар екенін арнайы үйретпейді. Бірақ біздің ойымызша, студенттердің тұлғалық конфликттілік деңгейін төмендету үшін оларда конфликт туралы жан-жақты білімі болу керек. Ол үшін мынадай шаралар қолдану керек: лекция оқу, индивидуалды жұмыс істеу, тренинг жүргізу т.с.с. Сондай-ақ бүгінде конфликттіні негативті құбылыс ретінде емес, керісінше оны тұлға дамуы үшін қажетті құбылыс ретінде қарастыратын ғылыми еңбектер қатары көбейіп келеді. Себебі конфликт көмегімен біз топтағы тұлға аралық проблемалық жайтты анықтап, оны мүмкіндігінше ынтымақтастық пен мәдени түрде шешуге мүмкіндік аламыз.

Конфликт – қазіргі әлеуметтік және саяси өмірдегі маңызды құбылыстардың бірі. Бәрімізге белгілі, қоғамда адамның өмірі көптеген қарама-қайшылықтарға толы, бұл қарама-қайшылықтар жеке адамдардың, кіші және үлкен әлеуметтік топтардың қызығушылықтарының қақтығысуына әкеліп соғады. Конфликт не екенін біз бәріміз білеміз. Көп адамдарда бұл сөз жағымсыз ассоциациялар туғыздырады. Көптеген уақыт бойы “конфликт” түсінігін тұлғааралық қарым-қатынастағы, қоғамдағы патогенді жағдайлармен

байланыстырған. Конфликтті, элеуметтік құбылыс ретінде түсінудің орнына, оны стихиялы апат ретінде қарастырады. Тек 20 ғасырлардың екінші жартысынан бастап, М.Фоллет өз жұмыстарында “конфликт” түсінігін бірдей позитивті және бірдей негативті өмірлік құбылыс ретінде қарастыруды ұсынды. Конфликтті туғызған әлде осы конфликтке түскен адамдар оны өз жағына және тез шешуге тырысады. Конфликттің өзіне қызыққан адамдар аз. Бұл терең және қызықты тақырып. Конфликт, бұл аса маңызды қарсылықтарды шешудің тәсілі, ол екі жақты процесстердің арасында болады.

Көрнекті ғалым, профессор С.М. Жақыпов адамның психикалық дамуы оқыту процесі әсерінен тыс болмайды, ол үшін оқытушы мен оқушы арасында нақты байланыс, оқытудың формасы мен мазмұны екі жақты біріккен іс-әрекетте орындалады деген [1. 76 б.].

Қарым-қатынас процесінде тереңдеп келе жатқан өзара түсіністік және өзара бағалау негізінде жұмыс ырғағы, қарқыны және тәсілдерінің өзара үйлестірілуі жүзеге асады. Шындығында, қарым-қатынас процесіндегі мұндай өзара түсіністік адамның келесі адамдағы белгілі бір деңгейдегі баламалы сезімдік бейнесін, ақпараттың жинақталуын және ортақ мақсаттар мен нақты ақпарат негізінде өзара қатынастардың реттелуін білдіреді. Тәжірибенің жинақталуы мен қарым-қатынастың арқасында тұлғаның белгілі бір рухани қатынастары мен коммуникативті қасиеттері қалыптасады. Одан да бұрын нақ сол қарым-қатынас процесстері, өмірлік бірлескен іс-әрекет тәжірибесі адамның адам, адамдар туралы білім көзін құрайды, яғни психологиялық таным – өзін-өзі тану мен өзін-өзі реттеу негізі.

Қазақстандағы қарым-қатынас мәселесі С. Елеусізованың «Қарым-қатынас психологиясы» деген еңбегінде қарастырылды. Бұл еңбекте қарым-қатынастың қоғамдық-элеуметтік өмірде тілдесу арқылы жүзеге асуы қаралды. Тілдесу арқылы адамдар өзара қарым-қатынас жасап біріне-бірі білдірмек болған ойларын жеткізіп пікір алысады. Қарым-қатынас адамдардың өзара тілдесіп өмір сүруге бейімделуі, организм тіршілігі үшін су мен ауа, күн шұғыласы сияқты табиғи қажеттілігімен бірдей делінген [2].

Қазақстандық психология мектебінің көрнекті өкілі С.М. Жақыпов қарым-қатынас бірлескен іс-әрекет, өзара әрекеттесуші субъектілердің белсенді ұйымдасқан жүйесі ретінде қарастырылып, жан-жақты сипатталған. Бірлескен іс-әрекеттегі қарым-қатынас ерекшеліктерінің көрсеткіштері жасалған. Тұлға үшін ерекше қарым-қатынас туралы білімдер, соның ішінде танымдық іс-әрекетінің дамуында ерекше орын алады және осы жағдайлар психологиялық мәселелердің шешімін табумен анықталады [3].

Профессор С.Қ. Бердібаева вербалды қарым-қатынастағы тыңдау мен айтудың психологиялық мазмұнын, тілдің, ойлау мен сөйлеудің өзара қатынасын, айту мен тыңдауды сөздік іс-әрекеттің бір түрі ретінде қарастырды, анықтауға болатындығына тұжырым жасап, сөздің психологиялық анықтамасы – вербалды ойлаудың процессуалды формасы (жағы), тіл арқылы ойды тұжырымдау мен қалыптастыру формасы, коммуникацияда айту мен тыңдауды жүзеге асыратын құрал деп түсіндірді [4]. Ол сөйлеу әрекетінің түрлері: тыңдау, айту, оқу және жазу – вербалды қарым-қатынастағы өзара әрекеттесудің бір түрі, оның тағы бір түрі – ойлау екендігін сипаттады.

Қарым-қатынас қабылдаудан басталады, адам қабылдау арқылы басқалармен байланыс орнатады. Екі адамның өзара әрекетінің қоғамдық-коммуникативтік формасы қоғамдық дамудың тарихи процесінде жинақталған құралдар жүйесі қолданылады, олар 1) кинетикалық; 2) бейнелі; 3) белгілік; 4) вербалды. Вербалды қарым-қатынас адамдардың қоршаған ортамен жанама өзара әрекетінің негізгі каналы болып есептеледі. Мағыналы қабылдау мен мағыналы сөздің пайда болуын іс-әрекеттің жеке түрі ретінде тыңдау мен сөйлеудің психологиялық көрінуі белгілейді.

Отандық көрнекті психолог Қ.Б. Жарықбаев топ, ұжым мүшелерінің көпшілігі бір-бірімен өзара жарасымды қарым-қатынаста болады, біреудің басқалардан гөрі жиі кездесетін, ұнататын адамы болады деп жазады. Мұндай адамдар бір-бірімен мүдделес, ортақ істері бар, әңгімелері ылғи да жарасып жатады. Көпшілік адамдарда мұндай дос-жаран онша көп болмайды. Ұжым ішінде мұндай шағын топтардың болуына қарамастан, ол өзінің бірлігін сақтап, бірыңғай бірлестік ретінде өмір сүре береді. Кейбір адамдар ешкіммен жеке қатынасқа

түспейді, ұжымнан өзіне серік таба алмайды. Алайда мұндай адам топқа қажетсіз деген ұғым тумайды. Ол да іске қызу араласады, өзі қалап алған міндетті жақсы атқарады. Оның басқалармен қарым-қатынасы қауымдастықтан тыс жерде болады. Мәселен, шәкірт өзімен бір үйде тұратын не басқа сыныпта, басқа мектепте оқитын балалармен қарым-қатынасқа түседі. Топта жұрт жек көретін, маңайларына жуытқысы келмейтін адамдар да кездесуі мүмкін, мұндайда өзгелер оған жоламай, одан іргесін аулақ салуға тырысады. Топ ішінде осындай адамдардан бейтараптық сақтайтын, онымен қарым-қатынас жасаудан қашпайтын адамдар да болады [5].

Қарым-қатынас мәселесін зерттеп жүрген отандық психолог Н.Қ. Тоқсанбаева қарым-қатынастың ойлау процесіне әсерінің сипаты түрлі фактілердің жүйесіне тәуелді: шешіліп отырған тапсырманың қиындығы, тапсырманы бірлесіп шешіп отырған адамдардың білім дәрежелері және интеллектуалды қабілеттіліктері, олардың мотивацияларының, тұлғалық ерекшеліктерінің сәйкестігі және т.б. Бұл мәселені зерттеуде жүйелік бағыт принциптерінің бірінен кейін бірінің іске асуы, ең алдымен психикалық процестер детерминациясының жүйелілігін түсіну ерекше маңызды болып табылады деп атап көрсетті [6].

Жәй сөзбен айтқанда, конфликт – бұл екі индивид немесе группалар бір-біріне белгілі бір мақсатқа жетуге кедергі жасауындағы процесс немесе бәсекелес адамның көз қарасын өзгертуі.

Қазіргі кезде, яғни әлеуметтік-саяси жағдайда конфликт өсіп келе жатыр. Конфликт барлық жерде болады. Біз оны жеке өмірімізде, ата-ана мен бала арасында, отбасында, дін арасында да көре аламыз.

Конфликт адам өмірінің тұрақты серігі. Конфликт барлық уақытта өзекті. Конфликт, әсіресе, жасөспірімдік шақта өте актуалды тақырып болып келеді. Балалар осы кезде жанұялық және мектеп өміріне разы болмай, олармен жиі конфликтіге түседі. Конфликтілік – жасөспірімдерге тән жасерекшеліктерінің бірі. Шынымен де конфликт жасөспірімдік шақта жиі кездеседі. Одан әрмен студенттік кезбен жалғасын табады.

Әр адам конфликтпен бірге өмір сүруге үйрену керек [7. 156]. “Конфликт” термині көптеген құбылыстарға таралған. Әлеуметтік конфликт барлық жағынан адамдармен байланысты. Әлеуметтік конфликтте аз дегенде екі қарама-қарсы жақ болу керек. Олардың әрекеттері өз қызығушылықтарына бағытталған, осыдан екі жақтық қақтығыс пайда болады. Сондықтан да барлық конфликтке адамдарды қоздыратын қысым тән. Осы орайда студенттер арасындағы конфликтілік тақырыбы бүгінгі күннің актуалды мәселелерінің бірі. Студенттік ортада конфликті көбінесе ұстаз бен студент, студент пен қасындағы жолдасы арасында орын алады. Ұстаз бен студенттер арасындағы қиыншылықтардың туындауының пайда болу себептері Студент үлгерімінің төмендеуі; Педагогтың жоғары талаптары; Студенттің өзгелерден ерекшеленіп көрінуге деген талпынысы; Қатарластарының, сонымен қатар ата-анасының көңілін өзіне аударып, олардың арасында абырой жинау; Педагогпен бәсекеге түсу; Студенттің шектен тыс қалыпсыз тәртібі; Педагогтың шәкірттері арасындағы “сүйкімділері” мен “сүйкімсіздері”;

Студенттер арасында конфликтінің көбею себептері:

- Отбасындағы ақау тәрбие;
- Отбасындағы материалдық әл-ауқаты;
- жұмыссыздық;
- баланың бос уақытының шамадан тыс көп болуы;
- ата-ана тарапынан бақылаусыз қалуы;
- мінез-құлқының ауытқушылығы;
- Рухани құлазуы;

Студенттің қарым-қатынас дағдылары мен конфликтіден аулақ болу яғни, студенттің іскерлік психологиялық қарым-қатынас кезіндегі әртүрлі жағдайларға бейімделуі, тез меңгеру қабілеттеріне ие болуы, студенттермен жағымды қарым-қатынас позициясын құруға ұмтылу, мотивациясы мен білімін заманның талабына сай жетілдіру аса маңызды болып табылады. Білім беру үрдісіне қатысатын мүшелердің әрқайсысының өзіндік міндеттері мен құқықтары

бар. Оқытушының міндеті – оқыту технологиясын таңдай отырып, студенттердің білімге құштарлығын ояту, өзіндік икемділіктерін ашу, шығармашылықпен айналысуын ұйымдастыру негізінде білім беру сапасын көтеру. Студенттің міндеті – оқу, сабаққа кешікпей келу, тәртіп бұзбау, білім беру үрдісі мен білім мазмұнына қанағаттану құқығы бар. Кез келген конфликт негізінде белгілі бір жағдай жатады. Көптеген тұлға аралық конфликт проблемасына арналған зерттеулер бойынша, конфликтті жағдай қатысушылардың жеке басының мүддесін көздейді. Бұндай жағдайда тұлға аралық конфликт туу мүмкіндігі пайда болады, бірақ нақты болатыны белгісіз. Тұлға аралық конфликт шынымен болуы оған болашақ қатысушыларының жағдайын терең түсіну, түсінбеуіне байланысты.

Педагог пен студент қатысқан көптеген конфликті жағдайлар негізіне келіспеушілік, оқуға, тәртіпке деген көзқарастардың екі түрлі болуы жатады. Тәртіпсіздік, босандық, оқуға немқұрайлы, жауапсыз қарау және артық авторитарлық, мұғалім шыдамсыздығы, тұлға аралық қақтығыс себептері. Студенттің бағдарын өзгертуге арналған уақытында қолданған нысаналы тәрбиелі әрекет, кей кезде мұғалімнің конфликтті жағдайды шешу мақсатында өзінің дұрыс емес позициясын басқаша қарауға, ашық тұлға аралық конфликтіге, кейде тіпті созылмалы конфронтацияға айналмауына себін тигізеді.

Қарым-қатынастағы қиындықтарды женудің тағы бір шарты-педагогтың студенттерінің жасерекшеліктерін ескеруінде. Сондықтан, мұғалім бұл жағдайды іскер конфликт деп қарайды. Ал осы кезде көп жағдайларда студенттер нақты сипатын анықтай алмайды, сондықтан педагог позициясын өзіне деген реніш, жақсы көрмеушілік деп қабылдайды. Сол себепті олар конфликтілік жағдайдағы жүріс-тұрыс мазмұнына сәйкес келмейтін баланың таңдауына әкеліп соғады. Конфликтік мінез-құлық шұғыл конфронтация түрінде іске асады, мұғалім конфликтіні шешудің дұрыс жолын таңдамаған жағдайда өзара жеккөрушілікке, кейде жауласушылыққа әкеліп соғады.

Студенттердің курстастарымен қатарластарының арасындағы конфликт көбінде бірінің-біріне деген намысына тиюі салдарынан туындайды. Болмашы нәрсеге психологиялық тұрғыда дайын болмау, рухани-адамгершілік тәрбиесінің аздығы, әлсіздік сынды құндылықтар жеткіліксіз студенттер жиі конфликт арасында болады. Мұнда педагогтың ешқандай қатысы жоқ. Көптеген психологтардың зерттеу нәтижесі конфликт ұғымында студенттердің өзара қақтығысы қатты шиелініске айналады екен, өйткені педагог пен студент арасында қандайда болмасын шекара міндетті түрде болады, сыйластық, ынтымақтастық, келісім сынды. Ал, екі жастының арасында керісінше қоғамның дәстүрлі мәселесі-намыс, арандатушы, берілмеу, бәсекелестік, ермесынды қажетсіз қасиеттер тұрады. «Соңғы онжылдықта топаралық конфликтілер біздің қоғамдық өмірдің күнделікті құбылысына айналды. Әр түрлі субъектілер бәсекелестікке түсті: шағын және үлкен еңбек ұжымдары, этникалық топтар мен басқа да ірі бірлестіктер: әлеуметтік топтар мен таптар, діни бірлестіктер, партиялар мен бұқаралық қозғалыстар. Осындай конфликтілердің әртүрлігіне қарамастан, олар әдетте пайда болу мен дамудың бірыңғай механизмдеріне ие.

Топаралық конфликтілер мен өшпенділіктердің пайда болу механизмдерін зерттеуге психологтар үлкен үлес қосты. Әр түрлі психологиялық мектептердің (психоаналитикалық, необихевиористік, когнитивті, іс-әрекеттік) өкілдері топаралық конфликт механазмдерінің бірін оған үлкен мән бере отырып дәлелдеді. Осындай арандатушы конфликт арасында да студенттер қарасы өте көп екені әлемді алаңдатып отыр. Тұлғаишілік конфликт өз кезегінде тұлғаның өзін-өзі тануы мен өзін-өзі дамытуына көмектесетін адекватты өзін-өзі бағалаудың қалыптасуына мүмкіндік береді.

Деструктивті болып өмірлік дағдарыстарға ұласатын немесе невротикалық реакциялардың дамуына әкелетін тұлғаның ажырауын күшейтетін тұлғаишілік конфликтілер табылады. Ұзаққа созылған тұлғаишілік конфликт іс-әрекеттің нәтижелігіне қауіп төндіреді (Куценко, 1990). Орыс философы А.Бердяевтің ойынша, «рефлексияшылдар мен сенімсіздер бұл өмірде белсенділік таныта алмайды, ол жауынгер де бола алмайды,- ол өзін әлсіздендіретін ажырауға толығымен берілген, ол өмірге ықпал ететін белсенді, шығармашылық күшке

сенімсіз... Рефлексия, ажырау, сенімсіздік қажеттіліктер өмірінің көп жақтылығына бейімделу деген сөз. Сонымен қатар сенімсіздік күйі мен тәуелділік» [8].

«Ұзаққа созылатын ішкі конфликтілер тұлғаның дамуын тежеуі мүмкін. Л.И.Божович, «күнемі ішкі конфликтілерге тап болатын адам мінез-құлықтың тұрақсыздығымен, сенімсіздікпен, сапалы түрде қабылдаған мақсаттарға жетуге қабілетсіздікпен ерекшелінеді, яғни, ол адамда психологиялық түрде кемеліне келген тұлғаның сипаттамасына кіретін ерекшеліктер болмайды.»

Жиі болатын тұлғашілік конфликтілер адамның өз күштеріне сенімділігін жоғалтуға, кемшілікті сезінудің тұрақты комплексінің қалыптасуына, ал кейде- өмірдің мағынасын жоғалтуға әкеп соқтыруы мүмкін. Шиелініскен тұлғашілік конфликтілер, әдеттегідей, жанұядағы, жұмыстағы тұлғааралық қатынастардың деструкциясына душаретеді. Олар тым жоғары агрессивтіліктің, мазасызданудың, қарым-қатынастағы ашушандылықтың себебі болуы мүмкін. Студенттердің психологиясы осыған сәйкес. Тұлғашілік конфликтінің невротикалық конфликтіге ұласуы проблемасына ерекше тоқталу қажет. Конфликтіге тән уайымдар тұлға қатынастарының жүйесінен басты орын алған жағдайда, аурулардың көзі болады.

Адам конфликтіні патогенді күштеу жойылатындай және қалыптасқан жағдайдан шығудың рационалды жолы табылатындай етіп өзгерте алмайды. Мұндай конфликт адам өмірінде жетекші орын алады, оған шешілмейтіндей болып көрінеді және ұзаққа созыла отырып, қайшылықтарды шиеленістіретін, тұрақсыздық пен әсерленгіштікті жоғарылатын, уайымдарды тереңдететін және бірдемені күйзеле бастан кешіретін, өнімділік пен өзін-өзі басқаруды төмендететін аффективті күштеуді туғызады. Студенттер арасында осындай шиелініскен тұлға ішілік конфликтінің орын алуы, бүгінгі қоғамның ауыр індеті болып табылады.

Конфликт олардың мазасыздану деңгейінің жоғарлауына әкеліп, нәтижесінде олардың тұлғалық-эмоционалды сферасына жағымсыз әсеретеді екен. Сондай-ақ, этникалық конфликтілер қазірше орын алмағаны белгілі болды. Зерттеу барысында қазақ және орыс топ студенттерінің конфликттік ситуациялардағы жүріс-тұрыс стилдері бойынша көрсеткіштерінің арасында айырмашылық барекендігі анықталды. Бұл айырмашылықтарды топтық қарым-қатынас жағдайларындағы орыс тобында бәсекелестік, келісімге келу ал қазақ тобында ынтымақтастық, бейімделу көрсеткіштерінен анық байқауға болады.

Қорытындылай келе: конфликт негізінен көптеген салаларда, әр түрлі адамдар арасында пайда болады. Оның түрлері де өте көп. Ал, студенттер арасындағы конфликт оңайлықпен келісімге немесе ортақ мәмілеге тез келумен аяқталуы екі талай. Студенттер арасындағы конфликтіні зерттеген психологтар мұндай қақтығыстар шиеленісіп барып күрделі нотада жүретінін атады.

Әдебиет

1. Джакупов С.М. Психологическая структура процесса обучения. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 312 с.
2. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. – Алматы: Рауан, 2006. – 64 б.
3. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - Алматы: Қазақ университеті, 1992. - 195 с.
4. Бердібаева С.Қ. Творчестволық іс-әрекеттің этнопсихологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 216 б.
5. Жарықбаев Қ.Б. Әдеп және жантану. Хрестоматия. Орта мектеп оқушыларына арналған оқу құралы. – Алматы: Атамұра, 1996. – 224 б.
6. Тоқсанбаева Н.Қ. Қарым-қатынас жағдайындағы ойлау процесінің ерекшеліктері // Қазақстан Республикасы Конституциясы және өркениеті, Ғылыми конференция материалдары.- Алматы, 2015. –181 б.
7. А.Я.Анцупов, А.И. Шипилов Конфликтология. М., 2004. – 213 с.
8. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология. – Минск: 2002. – 146 с.

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Современное общество все чаще сталкивается с высокой частотой встречаемости аутизма у детей. По оценкам ВОЗ аутизм встречается примерно у 1 ребенка из 100 по всему миру [1]. Согласно данным департамента охраны здоровья матери и ребенка Министерства здравоохранения Республики Казахстан, число выявленных случаев расстройства аутистического спектра в нашей стране за последние 7 лет выросло в 5 раз [2]. По данным Национального-научно-практического центра коррекционной педагогики РК количество детей с РАС составляет 5193 – по состоянию на 31 декабря 2021 года [3].

Рассматриваемое расстройство в большинстве случаев проявляется в раннем детстве, влияя на социальные и коммуникативные навыки, а также саморегуляцию ребенка. Причины возникновения РАС в настоящее время неизвестны, однако раннее диагностирование помогает выявить данное нарушение развития и оказать своевременную необходимую коррекционную помощь, что может способствовать оптимальному развитию, благополучию и повышению качества жизни детей с аутизмом.

Диагностическими критериями аутизма согласно DSM-5 являются [4]:

1. Трудности социальных коммуникаций.

Дети и взрослые с аутизмом испытывают трудности с вербальным и невербальным общением. Например, они могут не понимать или не использовать должным образом:

- Разговорный язык;
- Жесты;
- Зрительный контакт;
- Выражение лица;
- Тон голоса;

2. Ограниченное и стереотипное поведение.

• Для лиц с РАС характерны повторяющиеся движения тела. Например, моторные стереотипы (качание, вращение, хлопанье);

• Повторяющиеся манипуляции с объектом. Например, выстраивание игрушек или переворачивание объектов;

• Стремление к неизменности, стереотипности и проявление ритуалистического поведения;

• Сильно ограниченные, фиксированные интересы, которые являются патологическими по интенсивности или направленности. Например, сильная привязанность или озабоченность необычными объектами, чрезмерно ограниченный или настойчивый интерес.

Дополнительные социальные проблемы могут включать в себя трудности с:

- Распознаванием эмоций и намерений окружающих;
- Определением собственного эмоционального состояния;
- Выражением эмоций и эмпатии;

Однако, анализ научной литературы показал недостаток исследований в сфере вышеописанных эмоциональных нарушений у детей с расстройством аутистического спектра. Связи с этим, нами была проведена диагностика, с целью выявления состояния эмоциональной сферы и особенностей эмоциональных проявлений у дошкольников с РАС.

Методы исследования: анализ научной, психолого-педагогической литературы; педагогическое наблюдение, анкетирование; педагогический эксперимент; статистические методы обработки данных.

Исследование проводилось на базе Детского Реабилитационного Центра «Особый Дом» г. Экибастуз. В нем приняло участие 15 детей с расстройством аутистического спектра в возрасте от 3 до 6 лет.

Целью исследования являлось определение состояния эмоциональной сферы дошкольников с РАС.

Диагностический инструментарий составили следующие адаптивные методики:

1. «Комплексное психолого-педагогическое обследование ребенка с проблемами в развитии», автором которого является Зарин А.
2. «Оценка социальных и коммуникативных навыков у детей с аутизмом», автор Quill К.А.
3. «Изучение особенностей восприятия и понимания дошкольниками эмоционального состояния изображенного человека», автор Щетинина А.М.
4. «Паровозик», автор Велиева С.В.

Использовались методы беседы, совместной деятельности и непосредственного наблюдения. Работа проводилась в игровой форме. Ребенку предлагалось вступить в совместную игру, в процессе которой наблюдались изменения их поведения, самочувствия и эмоций. При необходимости применялся стимульный материал, согласно интересам обследуемого. Применялись мультимедийные средства, изображения людей и фрагменты мультфильмов, с целью определения эмоционального состояния главных героев.

В ходе исследования были установлены следующие критерии:

- эмоциональный фон;
- социо-эмоциональные навыки;
- эмоциональная компетентность;
- эмоциональное состояние.

Каждый из критериев включал в себя определенные параметры по которым оценивалось состояние эмоциональной сферы.

Ребенку присваивались баллы согласно тому, как он справляется с заданием. Параметры оценивались по трехбалльной шкале и составили следующие уровни:

- высокий уровень – 2 балла (высокая выраженность показателя);
- средний уровень – 1 балл (средняя выраженность показателя);
- низкий уровень – 0 балл (отсутствие навыка).

По итогам исследования были получены результаты, представленные в Таблице 1.

Таблица 1 – Результаты исследования

Имена детей	Критерии				Итого
	Эмоциональный фон	Социо-эмоциональные навыки	Эмоциональная компетентность	Эмоциональное состояние	
Михаил А.	6	4	6	5	21
Михаил К.	5	4	5	4	18
Лаура Б.	5	3	4	4	16
Жания И.	5	3	4	3	15
Дария З.	5	2	3	3	13
Ануар И.	4	2	3	3	12
Надира Ф.	4	2	2	2	10
Еркежан А.	3	2	2	2	9
Айбек Е.	3	2	1	2	8
Сара С.	3	1	1	1	6
Наиль Н.	2	1	1	1	5
Алишер Ш.	2	1	0	1	4
Екатерина К.	0		0	1	1
Равиль А.	0	0	0		0
Дильдар Е.	0	0	0	0	0
Макс. кол-во баллов	9	6	9	6	30

На основании приведенной Таблицы 1 по каждому ребенку нами проделан количественный и качественный анализ, что позволило вывести уровни навыков эмоциональной сферы этих детей: высокий, средний, низкий.

Каждому уровню соответствовали следующие баллы: высокий - 28-30 баллов; средний - 20-27 баллов; низкий - 19 и ниже баллов.

Количественное и процентное соотношение каждого уровня представлено в таблице 2.

Таблица 2 – Количественное и процентное соотношение результатов исследований

Уровень	Количество человек	%
Высокий	0	0%
Средний	1	6,7%
Низкий	14	93,3%

По данным таблицы 2 построена диаграмма в соответствии с рисунком 1.

Рисунок 1 – Уровень навыков эмоциональной сферы детей дошкольного возраста с расстройством аутистического спектра

Анализ данных, полученных в ходе эксперимента, показал, что большее количество дошкольников с расстройством аутистического спектра имеют определенные нарушения в эмоциональной сфере.

В ходе исследования наблюдались следующие особенности эмоциональных проявлений у детей с РАС в дошкольном возрасте:

- Трудности распознавания эмоциональных состояний окружающих;
- Эмоциональные реакции неадекватны ситуации;
- Отсутствие эмпатии;
- Неспособность развивать и устанавливать эмоциональное взаимодействие;
- Эмоциональное притупление и равнодушие к окружающим;
- Частые колебания эмоционального фона;
- Невыразительность эмоциональных проявлений, бедность мимики;
- Выраженные проявления негативизма и агрессии при неудовлетворении желаний, проявляющиеся в виде сильных истерик, насильственных вспышек, крика и плача;
- Присутствие тревоги.

Таким образом, экспериментально доказано наличие нарушений эмоциональных проявлений у детей с расстройством аутистического спектра в дошкольном возрасте. В связи с этим, вызвана необходимость разработки методов и приемов психолого-педагогического воздействия, разработки коррекционных программ, направленных на развитие навыков распознавания эмоций, адекватного реагирования на эмоциональные состояния окружающих, сохранения стабильного эмоционального фона у дошкольников с РАС.

Литература

1. Статистические данные Всемирной организации здравоохранения по аутизму // <https://www.who.int/ru>
2. Статистические данные Министерства здравоохранения Республики Казахстан по аутизму // <https://www.gov.kz>
3. Статистические данные Национального-научно-практического центра коррекционной педагогики Республики Казахстан по аутизму // <https://special-edu.kz>
4. Autism Speaks // <https://www.autismspeaks.org>

Красмик Ю.Н.

*(Республика Казахстан, г. Алматы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби)*

ОСОБЕННОСТИ МОТИВАЦИИ СПОРТСМЕНОВ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Уровень физического развития и здоровья населения Республики Казахстан значительно снизился за последние десятилетия. Состояние здоровья населения, являющееся индикатором, по которому определяется уровень социального благополучия общества, в этой связи проблема сохранения и укрепления здоровья в настоящий момент стала более актуальной. Пандемия последних двух лет обнажила проблему сохранения здоровья, работоспособности и мотивации людей в условиях локдауна. Мотивация играет большую роль во всех сферах жизни человека, без неё непросто выполнять установленные задачи и идти к своей цели. Особенно мотивация необходима в спорте, где в очень сжатые сроки требуется достичь наилучшего результата в ситуации жесткой конкуренции с другими спортсменами и спортивными командами.

На сегодняшний день достаточно остро стоит проблема низкой психологической мотивации казахстанских спортсменов, о чем можно судить по результатам выступлений наших команд и отдельных спортсменов на международных соревнованиях и последних олимпийских играх.

Мотивы, побуждающие человека заниматься спортом, имеют свою структуру. Непосредственные мотивы спортивной деятельности — потребность в чувстве удовлетворения от проявления мышечной активности; потребность в эстетическом наслаждении собственной красотой, силой, выносливостью, быстротой, гибкостью, ловкостью; стремление проявить себя в трудных, даже экстремальных ситуациях; стремление добиться рекордных результатов, доказать свое спортивное мастерство и добиться победы; потребность в самовыражении, самоутверждении, стремление к общественному признанию, славе. Опосредованные мотивы спортивной деятельности — стремление стать сильным, здоровым; стремление через спортивную деятельность подготовить себя к практической жизни; чувство долга; потребность в занятиях спортом через осознание социальной важности спортивной деятельности [1].

В ходе анализа и систематизации исследований, посвященных проблеме мотивации в спорте, нами были изучены труды В.С. Агеева, А.Г. Асмолова, Д.Я. Богдановой, Л.В. Волкова, Е.Н. Гогунова, Г.Д. Горбунова и др.

Исследованиям в области мотивации спортсменов в разных видах спорта посвящены труды Г.Д. Бабушкина, Е.Г. Бабушкиной, Г.П. Фураева, А.П. Шумилина.

Проблема спортивных достижений как социально-психологического феномена рассмотрена в исследованиях Н.В. Афанасьевой, Т.О. Гордеевой, Т.Т. Джамгарова, Е.Г. Знаменской, П.А. Рудика, Х. Хекхаузена и других ученых.

А. Пилоян, Б. Д. Кретти, Ю.Ю. Палайма, А.Ц. Пуни, исследуя спортивную мотивацию отметили разную степень осознанности ее слагаемых: спортивные мотивы могут быть неосознанными, полусознанными и осознанными. Цели спортивной деятельности всегда осознаваемы и являются регулятором активности спортсмена, влияя на попытки спортсмена разрешить противоречия между требованиями спортивной деятельности, ее конкретными условиями, с одной стороны, и собственными возможностями, способностями адаптироваться к этим условиям и требованиям, с другой [2].

Блок мотивации выполняет в структуре спортивной деятельности следующие функции:

- является пусковым механизмом деятельности;
- поддерживает необходимый уровень активности в процессе тренировочной и соревновательной деятельности;
- регулирует содержание активности, использование различных средств деятельности для достижения желаемых результатов.

Мотивация спортивной деятельности определяется как внутренними, так внешними факторами, меняющими своё значение на протяжении спортивной карьеры [3]. Чешские спортивные психологи [4] выявили динамику мотивации спортивной деятельности и обозначили её как 4 стадии: генерализации, дифференциации, стабилизации и инволюции.

Для первой стадии характерны: меньшая разборчивость при выборе спортивной деятельности, расплывённость спортивных интересов, непосредственность и эмоциональная окраска, значительная текучесть состава спортивных секций и сильное влияние внешних факторов. Вторая стадия характеризуется наличием уже определённых мотивов спортивной деятельности, среди которых мотивы самоутверждения, соперничества одерживают верх над желанием просто удовлетворить потребность в двигательной активности. Желание заниматься спортом на этой стадии находится в прямой зависимости от роста спортивных результатов. Эмоциональный подход (получение удовольствия от процесса) дополняется рациональным – изучением содержания и теоретических принципов данного вида спорта. На третьей стадии доминируют мотивы самоутверждения и соревнования, связанные со стремлением удержать высокую результативность спортивной деятельности. Мотивационная структура на данной стадии уже дифференцирована, специфицирована, упрочена. На четвертой стадии проявляется инволюция мотивационной структуры, которая связана со снижением результативности. На этой стадии мотивационная структура постоянно перегруппировывается: мотивы соревнования и достижения результатов отступают на задний план, а на передний выходит мотив занятий спортом ради самой деятельности.

Целью исследования: сравнить мотивацию к занятию спортом у профессиональных спортсменов и спортсменов любителей в период подготовки к соревнованиям.

В пилотажном исследовании приняло участие 60 спортсменов: 43% спортсмены-любители и 57% профессиональных спортсменов, из них 55,2% мужчин и 44,8% женщин. Средний возраст респондентов 34,4 года, количество лет в спорте в среднем 11 лет, 28% КМС и 29% МСМК.

Для пилотажного исследования был взят опросник «Мотивы спортивной деятельности» (МСД) Е.А. Калинина. Обработка полученных исследовательских данных производилась при помощи U-критерия Манна-Уитни с помощью компьютерной программы SPSS 23.0.

В ходе пилотажного исследования были выявлены различия в мотивах спортивной деятельности у спортсменов-профессионалов и спортсменов-любителей. На рисунке 1 представлен профиль мотивов спортивной деятельности, который позволяет провести сравнительный анализ выраженности отдельных мотивов и структуры мотивации, уровня мотивации в целом.

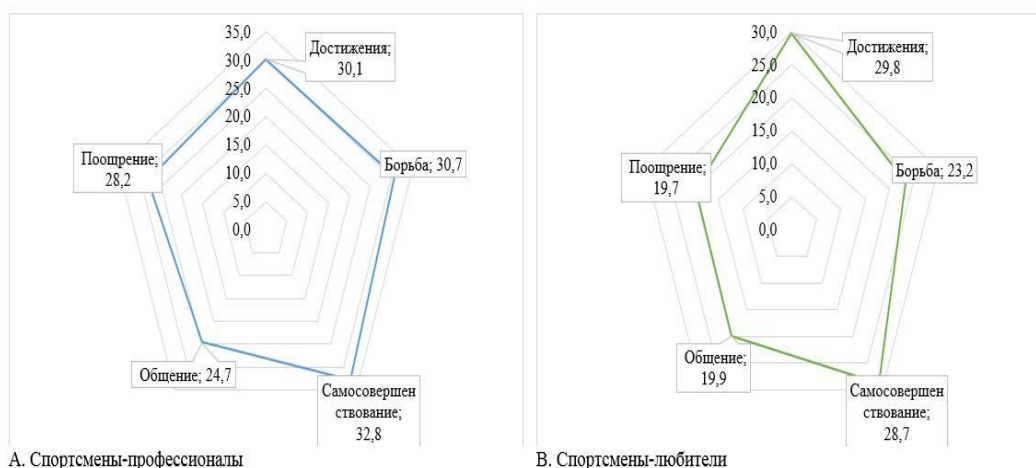

Рисунок 1 - Профиль мотивов спортивной деятельности

Профиль мотивов спортивной деятельности спортсменов-профессионалов показывает, что по 3 мотивам: достижения, борьбы и самосовершенствования мотивация завышенная, а по двум мотивам общения и поощрения мотивация оптимальная.

У спортсменов-любителей наблюдается иная картина в иерархии мотивов: мотив достижения и самосовершенствования оптимально представлены в структуре мотивации, тогда как мотивы борьбы, поощрения и общения характеризуются пониженным уровнем.

В таблице 1 представлены выявленные значимые различия в мотивах спортивной деятельности у спортсменов-профессионалов и спортсменов-любителей.

Таблица 1 - Различия в мотивах спортивной деятельности у спортсменов-профессионалов (СП) и спортсменов-любителей (СЛ)

Переменные	ранги		U-критерий	p
	СП	СЛ		
Достижения	32,41	28,59	50,000	0,51
Борьба	32,14	20,86	22,500	0,04
Самосовершенствование	33,00	28,00	44,500	0,27
Общение	27,55	24,45	40,000	0,37
Поощрение	31,18	21,82	17,000	0,03

Из данных представленных в таблице 1 следует, что выявлены значимые различия в мотивах спортивной деятельности по двум шкалам: потребности борьбы ($p=0,04$) и потребности поощрения ($p=0,03$). Данные мотивы преобладают в структуре мотивации у профессиональных спортсменов.

Полученные данные согласуются с результатами исследования Г.Ш. Джумагуловой, А.М. Нуржановой, Р.Т. Бейсековой, Г.О. Жанибековой, которые показали, что особенностью мотивации профессиональных спортсменов является активная установка на произвольное самосовершенствование, самовоспитание, саморазвитие, а также повышение потребность в одобрении, получение материального блага, а также эстетическое удовольствие и острота ощущений на соревнованиях [4].

Таким образом, в пилотажном исследовании нами были выявлены различия в мотивационных профилях спортивной мотивации между спортсменами профессионалами и любителями. Исследование будет продолжено с привлечением методики изучения мотивов спортивной деятельности В.И. Тропникова, многомерного опросник самореализации

личности и теста жизнестойкости и с выделением третьей группы исследования спортсменов-параолимпийцев.

Литература

1. Ильинский С.В. Особенности мотивации спортсменов в различных видах спорта // Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия: Психология. – 2013. - №1. - С.75-84.
2. Кулдашев М.М., Санаев Я.Т. Психологические особенности мотивации спортсменов // Национальная ассоциация ученых. – 2015. - №. 4-4 (9). - С. 139-141.
3. Власова Е.Н. Особенности мотивации занятий спортивной деятельностью // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. – 2015. - № 12. - С.116-120.
4. Гошек В. Успех как мотивационный фактор спортивной деятельности: Психология и современный спорт / В. Гошек, М. Ванек – М.: Свобода, 1973. – 145 с.
5. Джумагулова Г.Ш., Нуржанова А.М., Бейсекова Р.Т., Жанибекова Г.О. Формирование психологической мотивации молодых атлетов к спортивной деятельности // Физическая культура, спорт–наука и практика. – 2019. – № 4. – С. 40-44.

Kulikova O.V.

*(Republic of Kazakhstan, Almaty,
University "Turan")*

PSYCHO-EMOTIONAL STATES OF ATHLETES, AFFECTING THEIR RESULTS AND SPORTS CAREER

Sport, as we know, is an integral part of physical culture, in which the main emphasis is on the physical development of a person, strengthening his health and well-being. However, it is necessary to distinguish between professional and amateur sports. Athletes are involved in professional sports aimed precisely at achieving certain results in their physical activity, at achieving victory and new sports records. Sports competitions, among which the Olympics, Championships and Tournaments bring out the best athletes. Therefore, we can say that professional sports are a constant stress. The activities of these athletes are aimed primarily at the result. Stress is characterized by a state of increased body tension, a kind of protective reaction to the effects of physical, mental, psychosocial and other stresses. At the moment of stress, the body works at the limit of its physical, mental and emotional capabilities. Emotional experiences of a person to external circumstances and their own activities, the reaction to them is far from always accessible to full conscious control and management. Often, even though we are aware of them, we still cannot bend them to our will. Thus, as we can see, the activity of an athlete is characterized by special emotional states that reflect the specifics of this activity and are defined as "sports emotions" [1]. They arise in the process of performing sports tasks with certain relationships between people acting in the conditions of sports competitions. Having arisen in the process of a specific activity, these emotions themselves have an impact on the actions performed, on their effectiveness. They can increase the performance of an athlete, activating the vital processes of the body, stimulating and motivating the actions and behavior of an athlete, or, on the contrary, at the most crucial moment, have a negative effect. Usually there are three types of emotional states of athletes before the starts [2]:

1. **The state of combat readiness** (enthusiasm) - the optimal degree of nervous and emotional excitement. The athlete feels the rise of strength, energy and activity. He is sure of success, looks forward to the start, intends to fight with full dedication of his strength and fight to the end to achieve the goal. He has heightened perception, attention is focused on the upcoming activity, thinking is carried out quickly, is characterized by criticality and flexibility. The athlete has a high noise immunity to adverse factors (critical remarks of the coach, refereeing mistakes, negative reaction of the audience, provocations of opponents, etc.). In general, this state is characterized by general composure.

2. **Prelaunch (prestart) fever** appears with a strong desire to achieve success, accompanied by strong emotional excitement. There is an instability of experiences (some experiences are quickly replaced by others that are opposite in nature), which in behavior leads to capriciousness, stubbornness and rudeness in relations with the environment, to a decrease in self-criticism. Memory suffers, attention is scattered (the athlete cannot concentrate, is distracted by unnecessary details), perception and ideas are fragmentary, flexibility and logic of thinking decrease, sleep is disturbed. In such cases the hands and feet tremble, are cold, the facial features are sharpened, a feverish spotted blush appears on the cheeks. The athlete shows fussiness, haste, inadequately responds to common stimuli. The ability to relax worsens, coordination of movements is disturbed. There are also instances of fear. Generally speaking, this is a state of overexcitation and stress.

3. **Prelaunch apathy**. Often, a long-term emotional arousal of an athlete turns into inhibition. Apathy is accompanied by general lethargy, drowsiness, a decrease in the speed of movements and a deterioration in coordination, a weakening of attention and perception processes, a weakening of volitional processes; self-doubt, fear of an opponent, etc. Thus, prelaunch apathy is characterized by a general decline in psycho-emotional and physical states. However, O.A. Chernikova identifies several more psycho-emotional states, which she characterizes as [1]:

1. **Sports excitement** - a state of increased activity, a kind of feeling of struggle to achieve the goal. It is characterized by an active positive emotional state of a general upsurge of strength, a belief in the possibility of winning success, a desire to fight and win. It can occur even before the start of the performance in the competition and grow as the wrestling intensifies. At the decisive moments of this struggle, it can reach its maximum intensity, turning into a state of sports inspiration or fighting enthusiasm when gaining an advantage. A necessary condition for achieving good results in competitions, as working capacity increases.

2. **Combat enthusiasm** - a state that embraces an athlete in moments of intense sports struggle. Combat inspiration is experienced as a state of a special rise in strength, a surge of energy, unshakable confidence in the success of one's efforts, selfless joy of struggle, a thirst for active action, a sense of strength.

In a state of combat inspiration, athletes are able to overcome the maximum difficulties for themselves, they accept and carry out the most daring ideas, risky decisions in order to achieve victory. And it gives them pleasure and joy. However, this state of affairs cannot last long. It accompanies, as a rule, the most responsible and critical moments of the competition, when one or another athlete fights for victory with all his dedication.

3. **A gaming or sports passion** also arises in the process of a sports competition. Its source is variable success, which leads to new efforts of struggle, in which each individual success brings the goal closer. In this state, the athlete thinks only about wrestling. In a state of sports enthusiasm, the athlete does not feel tired, does not notice pain, he is obsessed with only one desire to win. In the heat of passion, an athlete sometimes gets too excited, and then he can even forget about the rules of the game, make tactical mistakes, waste his energy uneconomically.

Sports excitement should be distinguished from healthy sports passion with its passionate emotionality. In excitement, rudeness is often allowed, forbidden tricks are used, and immoral acts are committed. The athlete forgets about sports goals - to achieve high performance and seeks to suppress the enemy's offensive by any means.

4. **"Sports anger"** is a kind of sports emotion that usually arises suddenly in the process of wrestling as a reaction to a failed intention or an unfulfilled attempt to gain an advantage in success, when the possibility of achieving the goal is distant. This emotion is experienced as a feeling of active protest, unwillingness to come to terms with failure. It is characterized by a certain amount of aggressiveness. However, it differs from the usual feelings of anger, malice and rather approaches the experience of disappointment, as it contains dissatisfaction with oneself, one's unsuccessful actions and a desire to prove oneself fully, to prevent a new failure or defeat. Covered by a flash of "sports anger", the athlete quickly mobilizes, shows maximum effort and can sometimes unexpectedly and in a short time achieve what seemed to be unattainable success.

5. **Sports pride** is a complex moral feeling characteristic of qualified athletes and expressed in a positive emotional attitude to success or victory justly won at the cost of great efforts. Sports pride includes the experience of sublime satisfaction and evaluative attitude to the high social significance of the obtained sports result. Thus, the winners of the Olympic Games are rightfully proud of their championship on the world stage. They experience a legitimate sense of pride in high sporting achievements, obtained by their efforts and approved by public opinion.

Sports pride as a positive moral feeling - respect for the social position of the winner, for the public recognition of his dignity.

6. **Sports honor** also refers to the moral feelings that arise in the conditions of sports activities. It is associated with public recognition of sports merit. Unlike sports pride, which arises and is experienced along with the successes achieved, a sense of sports honor is experienced at moments of perceived threat of a possible loss of these successes. The sense of sports honor expresses a moral attitude to the protection of the social significance of sports, it encourages the athlete to be in a state of readiness, to apply all his strength and ability to protect the high rank of an athlete, a member of a certain public organization.

7. **Sports rivalry** is a kind of feeling generated by the conditions of sports wrestling, an indispensable psychological condition for each competition, the most important incentive for wrestling.

The feeling of rivalry is expressed in the athlete's zealous desire for superiority over other athletes who claim the same result.

The results of the research [1] showed that the psychological structure of the emotions of sports rivalry is always associated with self-esteem, with an assessment of the results of one's achievements, opportunities to succeed.

As we can see, the psycho-emotional states of athletes listed above by O.A. Chernikova [1] are designed to help them achieve success.

However, post-competitive conditions are diverse and have a heterogeneous effect on the subsequent activity and behavior of the athlete.

Competition, the process of performance, sports result are extremely significant phenomena in the life of an athlete. It often happens that the competition is over, and the athlete can not free himself from the experiences associated with it. This is the so-called phenomenon of mental perseveration - a state of **emotional perseveration**: the preservation of emotions after the cause that caused them has ceased to operate, and the experience of the event continues to excite the athlete [3].

The state of **frustration** is also one of the frequently observed states after the competition, expressed in feelings and behavior, caused by a feeling of insurmountable difficulties that arise on the way to achieving the goal [4]. These conditions are often when an athlete during the training process showed high sports results, and then unexpectedly failed performances.

It has been proven that after the competition, the athlete feels very complex mental states, the features of which depend on many factors [5]:

- 1) on the result obtained, success or failure and their social significance;
- 2) from a result that is unexpected or corresponding to what was planned in advance;
- 3) from coordinating the result with the level of claims of this athlete;
- 4) from the intensity of the competition, the difficulties of the struggle that ensured success or led to defeat;
- 5) on the athlete's personal qualities, whether he has promising goals, their correspondence with the results shown, his volitional qualities, moral and emotional stability, etc.

Obviously, with a significant success for an athlete, of course, he experiences satisfaction. All this increases the activity of the athlete and favors further work.

However, positive emotions may also have an adverse effect on his further sports activities, because it can turn into complacency and carelessness. As a result, an athlete loses the true measure of self-esteem and evaluation of rivals, begins to neglect systematic training, violates a strict regimen, and eventually stops "growing", loses his sporting achievements.

In case of failure or defeat, the subjective attitudes of athletes are typical, characterized by emotions: displeasure, grief, dissatisfaction, disappointment, resentment. Especially if the defeat of this athlete was due to his oversight, unsuccessful tactics or shortcomings in his preparedness, as a result, conditions arise: oppression, loss of strength, loss of confidence, depression, indifference, etc.

It happens that negative emotions of grief take on the active nature of sthenic emotions - annoyance, dissatisfaction with an active desire to take revenge, correct mistakes or oversights in the future, and even more actively seek victory by working to improve your sportsmanship. Such reactions to failure are a guarantee of favorable prospects for an athlete.

In connection with the great variety of expression of emotions of sports rivalry, with the complexity of their socio-psychological content and motivation, special attention should be paid to the formation and education of moral manifestations and the culture of expressing these emotions in an athlete.

As we can see, each of these states is characterized by certain shifts in the psycho-emotional state and at each stage a "breakdown" of an athlete can occur, so it is necessary to study them, detect and correct these states in time, taking into account the types of sports and the individual characteristics of the mental state of athletes.

In general, it can be concluded that the psycho-emotional reactions of athletes largely depend and change depending on individual characteristics, personality traits and sports experience. Therefore, a sports psychologist must apply comprehensive knowledge to help the athlete, if possible, achieve the desired result, but also to correct his mental state so that after the sport he has a normal, adequate life.

Literature

1. Chernikova O.A. Psychological features of sports emotions / Journal "Sports Psychologist", September 2008.
2. Ilyin E.P. "Psychology of sports" section one. "Psychology of sports activity" chapter 3 "Emotional sphere of athletes" - Publishing house "Piter", 2008.
3. Chufarovskiy Yu. V. Psychology of operational-search and investigative activities: textbook. allowance. - M.: Publishing House Prospekt, TK Velby, 2006. P. 108
4. Levitov N.D. Frustration as one of the types of mental states // Questions of Psychology. - 1967. - No. 6. - S. 118-129.

Kulikova O.V.

*(Republic of Kazakhstan, Almaty,
University "Turan")*

ON THE POSSIBILITY OF USING ART THERAPEUTIC METHODS TO IMPROVE THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF ATHLETES AND PROMOTE THEIR SPORTS CAREER

The level of development of modern society, social, economic, scientific and technological progress requires constant activation of the fibers of the nervous system and causes the formation of side effects of carbohydrates, such as a state of increased sensitivity, unsatisfactoriness, tension, fear, stress and others.

This is especially true for athletes who are in constant psycho-emotional stress, all life is aimed at achieving results. Many athletes do not know how to relax, rest, enjoy life. Here, projective techniques can help well, which connect us with childhood over a time of carelessness, so they can allow a person to a resourceful state in a very short time. Through creativity, the best deep forgotten states are revealed in a person - achievements, harmony, security. Therefore, the use of art therapy methods to correct the psycho-emotional state of athletes is a relevant and timely approach.

Let's consider three types of emotional consequences for athletes before the starts: combat readiness, pre-start fever and pre-start apathy [1].

1. The state of **combat readiness** (enthusiasm) is an extremely frequent exacerbation of nervous and emotional excitement and the most frequent for the performance of competitive activities. The

athlete feels the rise of strength, energy and activity, he has a kind of inspiration. He is sure of success, with the expected start, he intends to fight to the end to achieve the goal with full dedication of strength. He has heightened perception, attention is perceived on the upcoming activity, perception is fast, sharp criticality and flexibility. The athlete has increased noise immunity to adverse diseases (critical remarks of the coach, judicial errors, negative reactions, provocations of opponents, etc.). In general, this is a state of discussion with a general composure.

2. **Prelaunch (pre-start) fever** occurs when a great achievement of success occurs, accompanied by the emergence of emotional arousal, in the emotional sphere there is an instability of experiences (some exacerbations quickly with others that are opposite in character), which in behavior leads to capriciousness, stubbornness and rudeness in relations with comrades and with fellow, coaches, to an indicator of self-criticism. Memory suffers, absent-mindedness (the athlete cannot concentrate, pay attention to unnecessary details), perception and detachment of ideas, decreased flexibility and logical thinking, sleep disturbance (slow memorization, drowsiness with painful disorders). The appearance of such an athlete immediately allows his strong excitement: hands and feet tremble, feel cold, facial features are sharpened, a feverish spotted blush appears on the cheeks. The athlete shows fussiness, haste, reacts inadequately to sudden stimuli. The ability to relax worsens, coordination of movements increases. Athletes who are in a state of pre-start fever often overestimate their capabilities, and underestimate the opponent's capabilities, that is, effective self-confidence. There are also instances of fear. All these signs of starting fever are accompanied by a change in performance indicators. The athlete has an appetite; pulse, respiration and blood pressure are elevated and unstable; sweating is observed; sometimes there is dryness in the mouth, an upset of the gastrointestinal tract. Generally speaking, this is a state of overexcitation and stress.

3. **Pre-start apathy**. Often a strong emotional arousal of an athlete covers inhibition (they say "the athlete burned out"). However, apathy can also manifest itself when the athlete is overtrained, as well as when the activity is not of interest to him. Apathy, accompanied by general lethargy, drowsiness, decreased speed of perception and detection of disorders, weakening of attention and detection of processes, weakening of volitional processes; self-doubt, fear of an opponent, etc. Thus, pre-start apathy has a common way of psycho-emotional and physical structure.

As we can see, each person has problems with the development of a psycho-emotional state, so it is necessary to correct this state, taking into account the types of sports and taking into account the peculiarities of the mental state of athletes. In this we can be helped, as one of the research methods, methods of art therapy.

Art therapy is one of the most creative and interesting methods of psychological work, in which you can use the properties of art, get positive changes in the emotional and personal development of a person and an athlete. Art methods The main goals of art therapy: the expression of emotions and feelings associated with experiencing their problems; active search for new forms of interaction with the world; confirmation of their individuality, uniqueness and significance; increased adaptability and flexibility; harmonization of the state, stress relief.

The concept of art therapy was introduced by the artist A. Hill in 1938 when describing his work with tuberculosis patients in sanatoriums. At the beginning of its development, art therapy reflected the psychoanalytic views of Z. Freud and C. Jung, according to which the final product of the client's artistic activity (drawing, sculpture) expresses his unconscious mental processes. Appeal to psychoanalytic theory allowed foreign art therapists to substantiate the mechanisms of therapeutic expression, as well as the role of the relationship between the client and the specialist. M. Essex, K. Frostig and D. Hertz note that art therapy is the most appropriate method of correction for working with minors [2].

The foundations for the creation of the first techniques of art therapy work with children in the West were laid by such authors as V. Lowenfeld and E. Kane. These authors consider the child's creative activity inextricably linked with the development of his cognitive and emotional spheres and see in it a rich potential for harmonizing his psyche.

Domestic experience in the use of art therapy is reflected in the works of M. Yu. This is the inclusion of elements of art therapy in a specific lesson as a developmental learning tool. The works

of L.D. Lebedeva are devoted to some issues of the use of art therapy in education. She gives a wide range of indications for art therapy work in the education system. A.V. Grishina proposed a program for the development of the creative individuality of adolescents by means of art therapy in institutions of additional education.

The use of art therapy and art pedagogy methods in special education is considered in the works of E. A. Medvedeva, I. Yu. Levchenko, L. N. Komissarova and T. A. Dobrovolskaya. They tried to generalize the experience of using art as a means of complex educational, developmental and corrective influence on children with developmental disorders [3].

Art therapy - (Latin *ars* - art, Greek *therapeia* - treatment) is a method of psychological correction with the help of artistic creativity.

There are two main approaches to art therapy:

1. Art has a healing effect in itself, artistic creativity makes it possible to express and re-experience internal conflicts, it is a means of enriching subjective experience, art therapy is seen as a means of developing a personality and its creative potential. The psychologist encourages client to trust their own perceptions and explore their creations both on their own and with the help of others.

2. In the first place - therapeutic goals, creative goals are secondary. Art therapy serves as a complement to other therapeutic methods. Expressing the content of his own inner world in a visual form, a person gradually moves towards their awareness. The psychologist encourages free association of clients and their attempts to independently discover the meaning of their own work.

Consider the existing forms of art therapy:

- active - the client himself creates a product of creativity: drawings, sculptures, fairy tales, etc.;
- passive - the client uses works of art created by other people: looks at paintings, reads books, listens to music;
- mixed - the client uses the available works of art to create their own products of creativity /4, 5/.

Consider the most common types of art therapy: music therapy, bibliotherapy, drama therapy, game therapy, isotherapy, mask therapy, collage, sand therapy, color therapy, fairy tale therapy, phototherapy, clay therapy.

Let's analyze each type in more detail.

Music therapy is a system of psychological correction of a person's physical and mental health with the help of musical and acoustic influences. Music causes various therapeutic effects. It can be used to influence a person's well-being. Distinguish group and individual music therapy. The session is carried out both in a sitting position and lying down. Psychological contact is important before the session. A person is explained the goals, objectives, possibilities of the lesson. Sometimes live performance of music is used.

Bibliotherapy is a special corrective effect on the patient by reading selected literature in order to normalize or optimize his mental state. It is aimed at shaping the personality of the reader. Books are powerful tools that can influence people's thinking, their character, shape their behavior, and help solve problems.

Drama therapy - theatrical performances on various topics have a positive effect on all cognitive mental processes: memory, will, imagination, feelings, attention, thinking. Drama classes help develop logic, control your body and not be ashamed of it, free yourself from internal clamps, and make unfulfilled dreams come true through the game. Most often used in the correction of interpersonal interactions: me and friends, me and parents, strong and weak, enemy and friend.

Game therapy is a method of psychotherapeutic influence on children and adults using the game. The use of games and toys enables a person to see, touch, listen, feel and remember what has bothered for many years and caused problems. The method of play therapy can be used both in group and in individual work. It provides for the possibility of working: with post-traumatic stress syndrome, with early childhood traumas. Play therapy helps to solve not only personal, but also, as a result, professional difficulties.

Isotherapy - therapy with fine arts, primarily drawing. It provides an opportunity for internal conflicts to come out; helps to understand their own feelings and experiences; promotes self-esteem;

helps in the development of creativity. Most often, isotherapy is used: for the psychological correction of clients with neurotic, psychosomatic disorders; with difficulties in communication and social adaptation; in intra-family conflicts. The use of isotherapy, for example, in corrective work with child athletes allows us to obtain positive results: favorable conditions are created for the development of communication of closed children; an effective emotional response is provided in socially acceptable forms - in children with aggressive manifestations; there is an influence on the child's awareness of his experiences; development of arbitrariness and ability to self-regulation; self-confidence through social recognition of the value of the product created by the child.

Summing up, we note that visual, auditory, tactile analyzers are involved in art therapy, which in turn has a positive effect on the physical and mental well-being of a person. Art therapy has a tonic, strengthening, calming, stimulating, relaxing effect on the mental and emotional state of a person. Art therapy uses a set of corrective exercises that affect general physical development, emotional development, speech (verbal) development, which generally has a positive effect on social development. Art therapy develops fine motor skills, creativity and imagination, creates an emotionally positive mood in children and adults. Non-traditional forms of work give children a lot of positive emotions, which helps to overcome shyness and fear. The value of art therapy is not the result (creative product), but the personality of the participant, which is especially important when working with people with disabilities.

Art therapy is an effective, affordable, safe, interesting method of special psychological correction.

As we can see, on the basis of the foregoing, the methods of art therapy can be used to correct the psycho-emotional states of athletes, along with other methods.

Literature

1. Ilyin E.P. "Psychology of sports" section one. "Psychology of sports activity" chapter 3 "Emotional sphere of athletes" - Publishing house "Piter", 2008.
2. Grabenko T.N. Correctional, developing and adapting games: a methodological guide for teachers, psychologists and parents / T.N. Grabenko, T.D. Zinkevich-Evstigneeva. St. Petersburg: Detstvo-press, 2004. 64 p.
3. Zinkevich-Evstigneeva T.D. The path to magic / Etc. Zinkevich-Evstigneeva. - St. Petersburg: Zlatoust, 1998 - 355 p.
4. Zinkevich-Evstigneeva T.D. Workshop on fairy tale therapy / Etc. Zinkevich-Evstigneeva. - St. Petersburg: Speech, 2000. -310 p.
5. Levchenko I.Yu. Art pedagogy and art therapy in special education / I.Yu. Levchenko - M.: Academy, 2001. - 248 p.

Кулсумакова Х.Ж.

*(Қазақстан Республикасы Жамбыл облысы, Сарыкемер ауылы.
№1 мектеп-гимназиясы МАД тобының жетекшісі)*

БАЛАЛАРДЫ ЕҢБЕК ІС-ӘРЕКЕТІНЕ БАУЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Білім беру жүйесін дамытудың негізгі факторларына білім беру парадигмасын өзгерту; оқыту, тәрбиелеу және білім беру сапасын арттыру; білім беру ұйымдарының материалдық базасын нығайту жұмыстарымен қатар, болашақ ұрпақтың социумда әлеументтенуі және олардың денсаулығын сақтау міндеттері де кіреді.

Үстіміздегі ғасыр – жеке тұлғаны қалыптастыру, ізгілендіру, дамыту ғасыры. Бұл педагогтардың алдында тұрған аса маңызды бірден-бір мақсат – балалар білім беру ортасында алған оқу-тәрбиесін жүзеге асырып, өздігінен әрекет ете алатын, оларды түрлі өмірлік жағдайда қолдана білетін, жалпы адамзаттың және ұлттық құндылықтарды қатар меңгерген, өзіндік көзқарасы бар тұлғаны қалыптастыру мен Отанын шын құрметтейтін ұлтжанды әрі еңбекқор азамат тәрбиелеу. Бұл міндеттерді шешу үшін білім беру орындары, әр оқытушылар күнделікті ізденіс арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым-

қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістері мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет.

Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Сонымен қатар, Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілі оқу бағдарламасы, Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың типтік оқу жоспары әрбір педагог пен тәрбиешінің күнделікті ізденісі арқылы жаңартылған білім беру арқылы, барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа практикаға, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Болашақтың бүгінгіден де нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің өсіп - өркендеуі, өркениетті өзіндік орын алуы оның ұлттық

білім жүйесінің деңгейінде даму бағытына байланысты. Баланың физикалық дамуы генетикалық бағдарлама бойынша қаңқасының, бұлшық ет көлемінің өсуі арқылы нақты, көрнекті жағдайда өтіп жатады. әрекетіне қажетті өзгерістерді әр түрлі тәжірибелер жөніндегі мағлұматтарды жаңа-тәсілдерді дер кезінде қабылдап дұрыс пайдалана білуі керек.

Тұлғаның қалыптасуы мен дамуы жайлы теория мен тәжірибе танымдық іс-әрекет пен белсенділіктің негізі болып табылады. Ол тұлғаның интеллектуалды дамуы мен шығармашылық қабілетінен көрінеді. Қазіргі таңда психология ғылымында кеңес психологтарының еңбектерінен жоғары психикалық қызметтің пайда болуы мен танымдық іс-әрекет (Л.С.Выготский, М.М. Мұқанов, Қ.Б. Жарықбаев, С.М. Жақыпов, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев), тұлғаның дамуы мен жеке тұлғалық ерекшеліктер (Б.Г.Ананьев, С.Қ.Бердібаева, Н.Қ.Тоқсанбаева, Л.К.Көмекбаева Л.И.Божович, В.С.Мерлин) мен психикалық жаңа білімді қалыптастыру тәсілі және тұлғаның қалыптасу факторы екендігін көреміз.

Балалық шақта, әсіресе когнитивті қабілеттің сензитивті даму кезеңінде, творчестволық процестер ересектік кезеңдерге творчествоның әсерінің этаптарымен салыстырғанда жүзеге асуы кем болмайды.

Білім мен тәрбиені қалыптастырудағы іс-әрекеттің әр қилы түрлерінің рөлі түрліше. Мысалы, заттық іс-әрекет (күрделі қозғалыс және орын ауыстыру) заттар мен құбылыстардың өз қасиеттерін «көрсетуі» үшін қажет, перцептивтік іс - әрекет (қабылдау мен бақылау) бұл қасиеттердің адамның қабылдаулары мен елестетулерінде бейнеленуі үшін, ойлау іс-әрекеті (анализ бен синтез) бұл қасиеттерді салыстырып, олардың ішінен ортақ қасиеттерді бөлу үшін сөйлеу іс-әрекеті (белгілеу және атау) бұл қасиеттерді абстракциялап белгілері ретінде қорытып, бекіту үшін қажет. Осыдан балалардың ақыл-ой қабілетінің дамуы арқылы танымдық қызығушылығын шығармашылығы оқу әрекетінде білімді оқытудың өзі бірнеше элементті қамтиды:

- Балаларға белгілі бір кластағы заттарды не құбылыстарды көрсету (немесе олардың өздерінің аңғаруы).

- Балалардың заттарды не құбылыстарды бақылауы әр түрлі жақтары мен қасиеттерін, байланыстарын, іс -әрекеттерін анықтау.

- Табылған қасиеттерді салыстыру, салғастыру және қарама –қарсы қою .

- Табылған қасиеттерді терминде бекітіп алып жалпылау.

- Терминді анықталған белгілері бар әр түрлі объектілерге қолдану арқылы ұғымдарды қорытындылау.

Зерттеулер бұл процестің көптеген маңызды белгілері мен механизмдерін ашты. Біріншіден, мәліметтерді өңдеу заттарды не құбылыстарды қабылдаудан кейін емес, қабылдаудың өзінің барысында басталады. Қабылдау бір объектілерді іріктеп алып, басқаларын мүлдем елемейтін тәрізді. Одан арғы бүкіл ойша өңдеудің нәтижесі (салыстыру, қорыту) адамның нені байқағанына байланысты:

- 1) объектінің өзінің құрылысына,
- 2) жеке тәжірибеге,
- 3) оқыту әдістемесіне.

Одан әрі білімді құрауға бастайтын қабылдағанды өңдеудің саналы және өрістейтін сипаты болуы міндетті емес екені анықталды. Оқу материалының ерекшеліктері тиісті білімдерді құру үшін қажетті заттың, перцептивалық және танымдық әрекетіне байланысты. Ғалымдар балалардың танымдық қызығушылығының дамуына математикалық, грамматикалық, географиялық және басқа ұғымдардың қалыптасу процестерін егжей тегжейлі зерттеді. Тиісті білімді қалыптастыру үшін қажетті ақыл – ой қызметінің әдістері және осы әдістерді үйретудің тәсілдері анықталды.

Баланы жеткілікті білім қорымен қаруландыру және өз бетінше ойлауға үйрету мәселесі, егер баланың білім алуға ынта – жігері, құмарлығы, қызығушылығы, білімдерді меңгеру әдістерін білуге құлқы болмаған жағдайда түпкілікті шешілуі мүмкін еместігі оның қызығушылық белсенділігін төмендетеді.

Тапсырманы шешу кезінде бір тапсырманы жан-жақты қарастыру маңызды. Шешімін әр түрлі әдістермен табады. Тапсырманың шешімін әр түрін әдістермен шешкенде тапсырманың дұрыстығына көзіңіз жетеді. Тапсырмадағы қарастырылатын шама арасындағы тәуелділікті терең ашуға ашуға мүмкіндік береді: Кейбір тапсырмаларды әр түрлі әдістерімен (ашу) шешу әр түрлі қасиет әрекеттері немесе олардың шығатын ережелерге негізделген.

Оқу материалдарының ерекшеліктері тиісті білімдерді құру үшін қажетті заттың, перцептивалық және ақыл – ой әрекетінің әдістерін анықтайды. Демек, дұрыс білім мен ұғымдар қалыптастыру үшін мектепке дейінгі балалардың шығармашылық әрекетінің өз әдістеріне арнайы үйрету керек; осы әдістер арқылы оқылатын заттар мен құбылыстардың мәнді белгілерін байқауға, бөлуге, біріктіруге қол жеткізеді.

Оқу үрдісінде танымдық қызығушылықты дамыту мақсатында баланы еңбек іс-әрекетіне баулудың жағымды жақтарына мыналарды жатқызуға болады:

- еңбек іс-әрекеті жалпылама оқытуға қарағанда, өз тәжірибесімен оқытуға мүмкіндік береді;

- еңбек іс-әрекеті ойын түріндегі тәжірибесіне немесе дағдысына тәуелсіз

- еңбек іс-әрекеті эмоцияны басқаруға жаттықтырады, затты жасауға, қимыл-қозғалысты дамытуға, мәселені шешу қабілеттілігін және қажетті әлеуметтік мінез-құлықтың түрін таңдауға үрдістер мен құбылыстардың деректерін түсінуге, шешім қабылдауға, топты басқаруға үйретеді;

- еңбек іс-әрекетіне баулу баланың шығармашылық қабілетін әрі қарай арттырады, әрқайсысы бір ойында өзінің қабілеттілігі мен қажеттілігіне қарамай көп нәрсеге үйренеді.

Баланы еңбек іс-әрекетіне баулудың бастапқы ұстанымдары тапсырмалар балалардың ішкі сезімдерін, ойлары мен оқиғаларын, жеке қарым-қатынастары, өзіне деген сенімі мен өзін-өзі бағалауын арттыратын қызмет болып табылады. Оның негізге ерекшеліктерін атап өтейік:

- жаңа бейнелер жасау - бұл әдіс-тәсілдерін білуге, өз ойларымен, сезімдерімен бөлісу;

- балалар сарапшы ретінде сияқты өз жұмыстарының сарапшысы болып саналады;

- әр баланың үлесі маңызды: әр бала маңызды әрі ерекше үлес қосады. Олардың профессионадығына қарамастан әр жұмысты теңдей қарастыру керек;

- өз жұмысы жайында әңгіме: балалардың әңгімесі, талабы, жұмысы жайындағы ойы шектеулі болмау керек. Балалардың жұмысын өзгертуге болмайды және балаларды өз шамаларынан тыс жұмыс істеуге қинауға болмайды;

- балалардың барлығының еңбегін елеп, қоршаған орта қауіпсіз сезінетіндей, әрі барлық бала өзін жақсы сезіну үшін аса зор ынтамен орындау қажет.

Қоғамымыздағы салауатты өмір салтын уағыздаудың жалпы сипатқа ие болуына орай, мектепке психологиялық дайындық - әлеуметтік орта саулығымен байланыстыра қарастырылады. Баланың көңіл – күйі - әлеуметтік орта саулығымен, салауатты қоғам табиғатымен сәйкестендіріледі. Ол бүгінгі күннің басты талаптарының бірі болып табылады.

Сондықтан, баланың мектепке дейінгі кезеңі ата-ананың балаға деген қамқорлығы мен оның жан-жақты өнерге деген қызығушылығы арылы дамытудың тиімді ережелері:

- баланы сүйу, құрметтеу, табиғи қабілетін ескеру;
  - балалаға әсер ететін құрғақ сөз емес, оның қалай айтылғаны, шын көңілден шыққандығы мәнді;
  - баламен қарым-қатынаста оның жасерекшелігімен, шамасымен шар болуы қажет.
- Сонда ғана үлкендер мен кішілер арасында қақтығыс жағымды шешіледі;
- баланың пікірін соңына дейін тыңдау, не айтқысы келгендігін түсіну, асығыс қорытынды жасаудан алдын алу;
  - жазалауды баланың дамуына әсер етпейтіндей етіп жасау (бала жаман емес, оның іс-әрекеті дұрыс емес);
  - балаға үйрететінді ең бірінші ата-ананың өзі толық меңгеруі қажет.

Әдебиет

1. Қалиұлы С. Әйәй әліппе. – Алматы: Аруна Ltd, 2016
2. Қазақ балалар әдебиетінің хрестоматиясы. Астана, 2004
3. Тұрлыбаева Ж.А., Нұрмаханова Ж.Б. Суретті қазақ тілі. - Алматы: Palitra Press, 2012. – 224 б.
4. Қазақ ертегілері / Суретші Г. Ф. Алматова. – Шымкент: Шикүла и К ЖШС, 2018–104 бет.
5. Петровский А.В. Педагогикалық және жас ерекшелігі психологиясы. – А., 1987.
6. Дүкенбаева Ғ. Мектеп жасына дейінгі балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу. – А., 1992,
7. Токсанбаева Н.Қ. Танымдық іс-әрекетке кіріспе. - А.: Қазақ университеті, 2007

Кудайбергенова С.К., Мадалиева З.Б.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ТРЕВОЖНОСТИ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант №АР09259875 «Разработка алгоритмов распознавания негативных эмоциональных состояний военнослужащих Вооруженных сил РК» для МОН РК, руководитель Мадалиева З.Б.)

Тревожность, как и депрессию, относят к числу наиболее часто встречающихся негативных эмоциональных состояний. Гамма переживаний, относящихся к тревоге, может варьировать по интенсивности и продолжительности: от легкого волнения, беспокойства до паники и ужаса [1].

Небольшое повышение уровня тревожности рассматривается как индивидуальная особенность личности. Однако высокие показатели тревожности делают стресс труднопереносимым и ухудшают качество жизни человека и его ближайшего окружения. Тревожность как патологическое состояние, имеют сбивающее с толку сходство со страхом и депрессией для простого обывателя, однако с точки зрения психиатрии и клинической психологии имеет свою специфику.

В истории изучения тревожности можно выделить несколько фундаментальных подходов, оказывающих влияние на современное представление о природе тревожных расстройств.

В психоаналитически ориентированных теориях тревога рассматривалась как охранительный механизм, позволяющий вытеснить в бессознательное определенные переживания, имевшие место в жизни человека. Это могут быть действия, импульсы или воспоминания, мучительные или неприемлемые для субъекта. Подобно охранительному торможению, тревожность повышается, когда вытесненный материал пытается «выйти наружу», поэтому вновь подавляются. Таким образом, решающее значение тревожности состоит в предупреждении личности о надвигающейся угрозе, которую нужно встретить, либо избежать, позволяя включиться адаптивным механизмам личности [2].

К. Хорни в своей социокультурной теории показала, что доминирующим в структуре бессознательного является чувство «коренной», или базовой тревожности. Она выделяла физиологическую и психологическую тревожности. Первая связана с удовлетворением базовых потребностей организма. Если за ребенком ухаживают удовлетворительно, впоследствии это вид тревожности проходит и наоборот: ситуация хронического неудовлетворения насущных потребностей может вызвать рост физиологической тревожности.

Психологическая тревожность связана с развитием «Образа Я». При сильном расхождении «Я реального», «Я идеального» и «Я в глазах других людей» развивается высокая тревожность, ведущая к неврозам. Большую роль в возникновении высокой невротической тревожности Хорни видела в отсутствии чувства безопасности в межличностных отношениях. Похожие представления о природе тревожности развивал Г. Салливен, связывая ее с межличностными отношениями. Усиление или уменьшение тревоги может увеличивать или уменьшать поле самосознания [2]. А. Адлер рассматривал тревожность как признак и обязательный атрибут невроза.

Решающее значение, по его мнению, имеет опыт раннего детства и сложившийся в дальнейшем индивидуальный стиль жизни. Дети, которых чрезмерно баловали, опекали либо отвергали, часто становятся повышено тревожными, так как они не чувствуют себя в безопасности и вырабатывают стратегию психологической защиты, чтобы справиться с чувством неполноценности, угрозой личной самооценке, что ведет к неуверенности и повышенной чувствительности [2].

Ролл Мей подчеркивал, что тревога «лишена объекта», а поэтому может ставить под угрозу сущность человеческого бытия. На философском уровне тревога представляет собой сознание того факта, что «Я могу прекратить свое существование». Тревога может быть нормальной и невротической. Нормальная тревога свойственна всем людям в течение жизни, как правило, она адекватна силе объективной угрозы, не запускает и не усиливает интрапсихический конфликт. Вследствие этого, личности не нужны невротические механизмы защиты. Даже перед лицом смерти нормальная тревога не всегда влечет за собой депрессию, меланхолию и другие негативные эмоции. Невротическая тревога не соответствует силе объективной ситуации, связана с интрапсихическим конфликтом и ведет к ограниченности сознания и поведения. Р. Мэй подчеркивает связь тревожности и ненависти (агрессии), которые порождают и усиливают друг друга [3].

Психофизиологическая теория стресса Г. Селье рассматривала этапы стресса, описывая «общий адаптационный синдром». Первая стадия адаптивного синдрома — стадия тревоги, на нем происходит мобилизация и задействуются все защитные силы организма. Однако, чем сильнее волнуется человек на первом этапе тревоги, тем хуже он защищен в последующем, поскольку, растратив энергию и потеряв силы из-за тревоги, человек как бы расходует все свои ресурсы на самом старте. Растратив энергию и потеряв силы, он становится похожим на спортсмена, «перегоревшего» на старте. Полное отсутствие тревожности также ведет к недостаточной мобилизации сил организма перед стрессором [4].

Известны различные подходы к изучению социальной тревожности, ее о сущности, причинах и проявлениях, можно выделить несколько направлений. Их понимание необходимо для диагностики, коррекции и профилактики негативных последствий социальных фобий [5,6]

Когнитивное направление в исследованиях социальной тревожности предполагает наличие негативных иррациональных убеждений относительно себя и окружающего мира. Чаще всего, это чрезмерно высокие стандарты в отношении социальных взаимодействий (Я всегда должен быть..., нельзя проявлять волнение...). Также для лиц с высокой социальной тревожностью свойственны убеждения относительно негативных последствий определенного поведения (Если я не выступлю хорошо, то другие подумают, что...). На самом глубинном уровне существуют иррациональные убеждения относительно самого себя, например, «Я скучный», «Я не стою внимания». В социальных ситуациях, лица с высокой тревожностью, как правило, чрезмерно фокусируются на самом себе, при этом недостаточно четко и полно обрабатывая внешние сигналы. Эти сигналы, по большей части, интерпретируются как

признак отвержения, нелюбви, недовольства, критики. При этом быть высоко оцененным окружением крайне важно для лиц с высокой социальной тревожностью.

Согласно *теории самопрезентации*, люди испытывают тревогу в социальных ситуациях при совпадении 2-х условий: высокой мотивации произвести нужное (определенное) впечатление на окружающих и сомнения в том, что это возможно. Озабоченность тем, какое впечатление я оказываю, основана на потребности в одобрении и связана с дефицитом социальных навыков.

Поведенческие теории социальной тревожности связывают ее возникновение с предыдущим травматическим опытом и социальным научением. По сути, социальная фобия не имеет специфики по сравнению с другими видами фобий. Другая важная точка зрения данного подхода говорит о том, что существуют предиспозиция к тому, чтобы испытывать страх перед критичным, агрессивным, отвергающим отношением (как у животных, так и у человека).

С точки зрения *эволюционного подхода*, социальная тревога является адаптивной функцией. Хотя социальная тревожность - источник страданий и ограничений для конкретного человека, для человека как члена социума она необходима, поскольку исключение индивида из группы делает маловероятным возможность выжить и передать свои гены. Можно сказать, что социальная тревога помогает регулировать социальные отношения, снижая вероятность агрессии, помогает выработать определенные модели поведения и развивать саморегуляцию.

Интеперсональные подходы рассматривают социальную тревожность прежде всего нарушения межличностных отношений и неспособность поддерживать личные и профессиональные отношения. Лица с высокой социальной тревожностью, как правило, имеет менее удовлетворительные межличностные отношения, у них более высокий уровень социального стресса, у них меньше друзей, они имеют меньше контакта с другими людьми. Даже в брак они вступают реже по сравнению с лицами, страдающими другими тревожными расстройствами. Дисфункциональные поведенческие модели поведения обычно формируются в детстве. Большое значение имеет качество привязанности между ребенком и его родителями.

Военнослужащие имеют высокий риск развития тревожных нарушений в связи со спецификой военной службы, а также, в связи с необходимостью участвовать в реальных или учебных боевых действиях. Отмечено, что у всех обследованных, получивших ранения в ходе локальных войн или в период вооруженных конфликтов, степени выраженности реакции эмоционального и физического стресса достаточно высоки. Данные ощущения могут варьировать, начиная от относительно кратковременного состояния до хронических расстройств невротического и психотического уровней. В зарубежных источниках указывается, что среди ветеранов военных действий тревожность и панические атаки являются довольно частым расстройством, особенно у тех, которые пережил травматический опыт [7,8].

У 90% участников боевых действий сильное напряжение и страх вызывают следующие факторы: смерть и ранение боевых товарищей, внешний вид тяжело раненого или погибшего, свето-шумовые эффекты боя, вид горящего военного транспорта [9].

Военнослужащих, у которых состояние страха возникает во время боя, имеют следующие проявления страха и тревожности: отсутствие реакции, ошибочная или замедленная реакция на оперативное изменение боевой ситуации, прекращение ведения огня или отказ выполнять приказ командира, стрельба в воздух, желание съездиться и спрятаться в укрытие, лечь на дно окопа, страх и нежелание смотреть в сторону противника, неконтролируемые движения и попыткой бега от источника опасности [10].

Сабадаш А.Г. в своем диссертационном исследовании формулирует понятие «Армейская тревожность» [11]. Военная служба связана с повышенной опасностью, большими физическим и психологическим перегрузками, реальными рисками для жизни. Курсанты военных учебных заведений сталкиваются с высокой напряженностью и интенсивностью учебного процесса, необходимостью успешного овладения боевым оружием и техникой,

подготовкой к военной деятельности, несущей в себе реальную угрозу для жизни. В ходе эмпирического исследования автор обнаружил, что высоко тревожные курсанты характеризуются более низким и медленным усвоением знаний, умений и навыков. Высокие показатели армейской тревожности отрицательно влияют на формирование курсантами военно-учебных целей и моделирование результатов своей деятельности, на адекватность оценки своих действий. Курсантам с высокими показателями тревожности свойственна недостаточная регуляторная гибкость и ригидность при изменениях внешних и внутренних условий, по сравнению с курсантами с низкими показателями тревожности.

Группа исследователей [12] изучала взаимосвязь между тревожностью и сердечным ритмом у курсантов первого курса военного университета в период сдачи экзамена. Выборка была гетерогенной по полу и составила 42 человека. Анализ результатов исследования показал, что уровень ситуативной тревожности перед экзаменом был выше, чем уровень личностной тревожности. Реагирование на экзамен со стороны сердечно-сосудистой системы и механизмов вегетативной регуляции ритма происходило неоднозначно и коррелировало с уровнем тревожности испытуемых. Более тревожные курсанты обоего пола имели более выраженную активацию симпатического отдела вегетативной нервной системы. Данные факты говорят о возможной генерализации тревожного состояния и его психосоматизации.

Исследователь Саппа Н.Н. [13], анализируя социальную тревожность курсантов военных учебных заведений, описывает ее как «неотъемлемую часть образовательного процесса в ведомственном учебном заведении». Он отмечает, что высокий уровень социальной тревожности у курсантов связан с переживанием курсантами эмоционального дискомфорта в жесткой регламентированных условиях их жизнедеятельности. К факторам, способствующим формированию тревожности у курсантов, автор относит:

- преимущественно авторитарный стиль отношений командиров и преподавателей и обучающихся;

- регламентированные и внешне заданные управленческие и организационные основы учебно-образовательного процесса;

- относительная ограниченность жизненного пространства жизнедеятельности и относительное постоянство социальных связей;

- относительная формализованный характер взаимоотношений в воинском коллективе при их высокой частоте и интенсивности.

По мнению Сабадаш А.Г. [14], уровень выраженности тревожности во многом связан с мотивами освоения военно-профессиональной деятельности. В проведенном им исследовании тревожности у военнослужащих по призыву было выявлено, что военнослужащие с низкими показателями тревожности достоверно чаще имеют внутренние мотивы и мотивацию достижения успеха, в то время как военнослужащие с высокой тревожностью характеризуются доминированием внешней мотивации овладения военно-профессиональной деятельностью и мотивацией избегания неудач. В иерархии мотивов высоко тревожных военнослужащих преобладают мотивы облегчения условий службы, социального престижа и получения льгот.

Проведенные наблюдения за выполнением учебно-боевых заданий показало, что лица с высокой тревожностью при выполнении сложных заданий допускают большее количество ошибок в точности и координации движений.

Среди различных причин, влияющих на меткость стрельбы, большое значение имеет внутренняя психологическая готовность стрелка. На примере курсантов военного института показано, что тревожность играет негативную роль при стрельбе из огнестрельного оружия [15]. Тревожность стрелка может проявляться внешних или внутренних физиологических признаках и моторных реакциях, а также в субъективных переживаниях. Исследование проводилась на базе Академии ФСИН России, в нем приняли участие 60 испытуемых.

Курсанты с высоким уровнем тревожности имели характерную ошибку – «ожидание выстрела». Они были склонны испытывать чувство неуверенности и нерешительность, которые значительно затрудняли работу с оружием. Все действия, связанные с процессом

выстрела, воспринимались ими как нечто, несущее в себе потенциальную угрозу. Курсанты, имеющие умеренный уровень тревожности, воспринимали выстрел как объект страха, но нажимая на спусковой крючок, они побеждали свой страх. Курсанты с низким уровнем тревожности чувствовали себя уверенно при работе с оружием и имели более высокие результаты по стрельбе.

Американские авторы обнаружили [10], что, несмотря на большую потребность в психологической помощи, страх стигматизации приводит к тому, что личный состав боевой пехоты США, у которого возникали проблемы с психическим здоровьем после службы в Ираке или Афганистане, только в 50% случаев обращались за необходимой помощью к специалистам. Доктор Фридман предполагает: солдаты опасаются, что постановка какого-нибудь медицинского диагноза поставит крест на военной карьере. Авторы справедливо предполагают, что стандарты и процедуры психологической и медицинской помощи для военных должны соответствовать принципам конфиденциальности.

Социальная тревожность курсантов Академии МВД в контексте психологической защиты рассматривается в статье российских авторов [16]. На основании проведенного практического исследования, показано, что социальная тревожность не может рассматриваться однозначно как негативное состояние и является неотъемлемой частью учебного процесса. Курсанты стремятся избежать тревоги и часто заменяют решение субъективно сложных задач на более простые и доступные решения. Обнаружено, что в качестве психологических защит обучающиеся выбирают регрессию, проекцию и вытеснение.

Таким образом, обобщая исследования по тревожности, можно сделать следующие выводы:

Тревожность – распространенное психическое состояние, имеющие характерные физиологические, поведенческие, когнитивные, психосоциальные симптомы, обладающее высокой коморбидностью. Хотя в целом для современного взгляда на тревожность характерно понимание ее позитивных и негативных сторон, в большинстве источников отмечается, что повышенный уровень тревожности оказывает отрицательное влияние на самосознание, личные и профессиональные качества, продуктивность деятельности и другие стороны жизни человека. Выделено несколько типов тревожности, среди которых основными являются личностная, ситуативная и социальная. Несмотря на большой интерес к исследованию разных типов тревожности их высокой значимости в контексте профессиональной деятельности военнослужащих, ощущается дефицит особенно отечественных исследований по данной тематике.

Литература

1. Соловьева С.Л. Тревога и тревожность: теория и практика [Электронный ресурс] // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2012. – № 6 (17). – URL: <http://medpsy.ru> (дата обращения: чч.мм.гггг).
2. Сидоров К.Р. Тревожность как психологический феномен // Вестник Удмуртского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика». – 2013. – № 2. – С.42-51
3. Мэй Р. Смысл тревоги // Ролло Мэй. – 2001.
4. Грибанов А.В. и др. Тревожность как психофизиологическая проблема // Тревожность у пожилых: психофизиологические аспекты. – 2016. – С. 30-50.
5. Никитина И.В., Холмогорова А.Б. Социальная тревожность: содержание понятия и основные направления изучения. Часть 1 // Социальная и клиническая психиатрия. – 2010. – Т. 20. – № 1. – С 80-86
6. Никитина И.В., Холмогорова А.Б. Социальная тревожность: содержание понятия и основные направления изучения. Часть 2 // Социальная и клиническая психиатрия. – 2011. – Т. 21. – № 1. – С.60-67.
7. Coplan J.D. et al. The relationship between intelligence and anxiety: An association with subcortical white matter metabolism // Frontiers in Evolutionary Neuroscience. – 2012. – Т. 3. – С.8-15.
8. Anxiety Attack Symptoms: What Veterans with Anxiety Should.- URL: <https://www.heroesmile.com/anxiety-attack-symptoms-what-veterans-with-anxiety-should-know/> (дата обращения 13.08.2021)
9. Смирнов Ю.А. Стиль жизни у лиц с разным уровнем личностной тревожности // Автореф. дисс... канд. психол. наук. – 2007.- 20 стр.
10. Spurgeon D. Fear of stigma deters US soldiers from seeking help for mental health // BMJ. – 2004. – Т. 329. – №. 7456. – С. 12.

11. Адаптированное клиническое сестринское руководство «Скрининг, оценка и уход за взрослыми пациентами, страдающими злокачественным новообразованием с сопутствующим физиологичным дистрессом и последующей депрессией» / М.Е. Ким, А.Б. Аканов, Д.А.Зайнуллина // Нур-Султан: Республиканский центр развития здравоохранения, 2019. -47 с
12. Дерягина Л.Е. и др. Взаимосвязь уровня тревожности и регуляторного профиля ритма сердца у курсантов в условиях проведения экзамена //Экология человека. – 2017. – №. 12.- С.21-25.
13. Саппа Н.Н. О социальной тревожности курсантов //Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2018. – №. 1 (72).- 36-39.
14. Сабадаш А.Г. Тревожность как психологический фактор снижения эффективности военно-учебной деятельности курсантов: дис. – Алтайская государственная академия образования им. ВМ Шукшина, 2002. -18 стр.
15. Пинтяшин Е.В. Негативная роль тревоги при стрельбе из огнестрельного оружия //III Международный пенитенциарный форум «Преступление, наказание, исправление». – 2017. – С. 256-260.
16. Юрьева Л.Н. и др. Диагностика, коррекция и профилактика кризисных состояний у участников военных конфликтов. – 2017.- 204 стр.

Кудайбергенова С.К., Режен Ә.С.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті)

МІНЕЗ АКЦЕНТУАЦИЯСЫ БАР ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ КОНФИЛКТІЛІК ЖАҒДАЙ КЕЗІНДЕГІ МІНЕЗ – ҚҰЛҚЫ

Адамдардың әртүрлі, бір-біріне ұқсамайтын мінез ерекшеліктеріне ие екенін баршамыз білеміз. Адамдар бір-бірінен тек туа біткен жеке ерекшеліктерін ғана емес, сонымен бірге олардың өмірімен байланысты даму айырмашылығын да ажыратады. Адамның мінез-құлқы оның қай отбасында өскеніне, қай мектепте оқығанына, қандай мамандық алғанына, дос-жарандарына, араласатын ортасына байланысты.

Жасөспірім кезеңі барлық жас кезеңдерінің ішіндегі ең күрделі және анық емес кезеңдердің бірі болып табылады. Осыған байланысты бұл тақырып педагогика, әлеуметтану және психология салаларында маңызы орасан зор. Жасөспірім – бұл оның басты белгілері мен қасиеттерін дамытудың нақты сатысында тұрған адам. Бұл кезеңде баланың жеке басы ересек болу үшін әлі қалыптаспаған. Жасөспірім адамның онтогенетикалық дамуының ерекше кезеңі ретінде түсініледі, оның ерекшелігі балалық шақ пен жетілу арасындағы аралық позицияда жатыр.

Жасөспірімнің жас шекаралары нақты белгіленбеген, әр жасөспірімде олар жеке. "Жасөспірім" ұғымымен қатар "өтпелі жас" ұғымы қолданылады. Осы кезеңде жасөспірім өзінің дамуында үлкен жолдан өтеді: өзі және басқалармен ішкі қатығыстар арқылы, сыртқы бұзылулар мен көтерілістер арқылы ол тұлға болып қалыптасады. Бұл жас кезеңінде бала саналы мінез-құлықтың негіздерін қалыптастырады, моральдық идеялар мен әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуында жалпы бағдар пайда болады.

Қазіргі өмір жасөспірімдердің жүйке жүйесіне жарты ғасыр бұрынғыға қарағанда жоғары талаптар қояды. Ақпарат ағыны салыстырмалы түрде үлкен болды, сыртқы әсерлер әртүрлі, өмір қарқыны тездетілді, ал білім беру қиынырақ болды. Жасөспірім кезіндегі мінез-құлықтың акцентуациясын анықтау қажеттілігі ең өзекті болып табылады, өйткені бұл уақыт адамның дамуындағы ең күрделі, маңызды болып саналады.

Мінез-құлық акцентуациясы бар жасөспірімдер "жоғары тәуекел" тобын құрайды-олар қоршаған ортаға және психикалық жарақаттар мен белгілі бір зиянды әсерлерге бейім. Жасөспірім физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік жоспарлардағы дағдарыс кезеңі болғандықтан, негізгі қажеттіліктерге қанағаттанбаумен байланысты белгілі бір жеке қиындықтар мен проблемалар жасөспірімдердің агрессивтілігін арттырады.

Мінез өзінің орнығуын жеткіншек шақта аяқтайтын болғандықтан, оның дамуына әсер ететін фактор – жанұялық тәрбие. Э.Г. Эйдемиллер және В.В. Юстицкий ата-ана тәрбиесі стиліндегі кейбір бұрмалалар мен акцентуацияның арасындағы байланысты анықтады.

Сонымен қатар, гиперпротекцияға лайықты (бақылау жоғары және тыйым жоқ болғанда)

истероидты және гипертимді түрі дамиды, ал басыңқы гиперпротекций жағдайында (жоғары бақылауда тыйым аса көп болса) психоастениктерде, сензитивтілерде және астено-невротиктерде астеникалық сипат басым болады [1, 147 б.].

Жеке ерекшеліктер шамадан тыс күшейген кезде адам үйлесімсіз болады. Айқын мінез ацентуациясы бар жасөспірім, бір жағынан, қоршаған ортаның зиянды әсеріне, әртүрлі психикалық жарақаттарға сезімтал болып келеді. Екінші жағынан, осы әсерлерге жауап ретінде ол өзінің сипатына сәйкес келетін нақты реакция береді. Сондықтан, әр түрлі мінез – ацентуациясымен әр түрлі проблемалар туындайды: кейбір жасөспірімдерде — ерте алкогольизм, басқаларында — нашакорлық, үшіншіден — өзіне-өзі қол жұмсау қаупі және т.б. Мінез ацентуациясы өмірінің осы кезеңіндегі жасөспірімнің ата-анасы және құрдастарымен қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтайды.

"Жанжал" ұғымы мазмұнның ерекше кендігімен сипатталады және әртүрлі мағынада қолданылады.

Жанжал жағдайындағы мінез-құлық стратегиясының теориясы «стиль» терминін қолданған Томас, Блейк пен Мутон және Килманның еңбектерінен бастау алады. Ғалымдар қақтығыстағы мінез-құлықтың бес түрлі түрін негіздеді. Бұл жіктеу жанжалды мінез-құлықтың екі тәуелсіз компонентіне негізделген: табандылық, жеке мүдделерін қанағаттандыру ниетімен мінез-құлық ретінде түсіндіріледі және басқа адамның немесе команданың мүдделерін қанағаттандыруға деген ұмтылыспен мінез-құлық ретінде түсіндіріледі. Бұл компоненттер жанжал жағдайындағы мінез-құлықтың бес негізгі түрін немесе стратегиясын негіздеуге мүмкіндік береді [2, 28 б.]:

Жанжалдың әртүрлі анықтамаларын талдай отырып, олардың кейбір ұқсастықтарын табуға болады. Н.И. Леонованың ой-пікірлеріне сүйене отырып, қақтығыс тұжырымдамасының мазмұны келесі мағыналар арқылы ашылады: ашық күрес, шайқас; үйлесімсіз қатынастардың жағдайы, қарама-қайшылықтар қақтығысы; психикалық күрес; эмоционалды шиеленіс, алаңдаушылық [3, 240 б.].

Жанжалдар мәселесі жеке тұлғаны қалыптастыруда және жасөспірімдерді тәрбиелеуде ең қиын және өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Отбасының күрделі қаржылық жағдайы, дүниетанымның өзгеруі, ата-ананың бос уақытының болмауы, жасөспірімде қажетті өмірлік білім мен дағдылардың жетіспеушілігі айтарлықтай қиындықтар мен жеке тұлғалық қақтығыстардың пайда болуына әкеледі. Бұл жасөспірімдердің жеке дамуы мен мінез-құлқындағы әртүрлі ауытқулардың көбеюін анықтайды. Олардың ішінде балалардың өсіп келе жатқан отряды, моральдық күйреуі ғана емес, сонымен қатар олардың цинизмі, қатыгездігі, жоғары алаңдаушылығы және мінез-құлқының қайшылықтары ерекше алаңдаушылық тудырады.

А.Я. Анцупов пен А.Е. Шипиловтың айтуынша, жанжалды мінез-құлық "жанжал тақырыбына бағытталған және қақтығыс тараптары арасындағы қайшылықтарды өзгерте алатын субъектінің сыртқы белсенділігі" болып табылады [4, 496 б.].

Жасөспірім кезіндегі жанжал оның әлеуметтік байланыстар мен қатынастар кеңістігінде болуының маңызды онтологиялық сипаттамаларының бірі болып табылады. Жеке тұлғаны қалыптастыру, оның әлеуметтік-мәдени қалыптасу процесі сөзсіз сипаты, табиғаты, күрделілігі мен феноменологиясы бойынша әртүрлі қарама-қайшылықтар мен кедергілерді жеңумен байланысты. Қарама-қайшылықтар, қарым-қатынаста қанағаттанудың іргелі немесе жергілікті мүмкін еместігін ашып, жасөспірімнің қоршаған ортамен қақтығыстарына әкеледі.

Жасөспірім кезіндегі қақтығыстарға мыналар жатады: бағынбау, дау-дамай, өз көзқарасын басқаларға енгізу, түсінбеушілік, адамдарға менмен қарау, міндеттерді орындамау, үлгерімнің төмендігі, жалқаулық [6, 163 б.].

Қазіргі қоғамда агрессивті мінез-құлық мәселесі психологиялық-педагогикалық проблемалардың бірі болып табылады

Агрессивті жасөспірімдер, әдетте, кейбір ортақ белгілері бар. Олар интеллектуалды дамудың төмен деңгейіне, тұрақсыз мүдделерге, ұсыныстың жоғарылауына, еліктеуге, моральдық

идеялардың дамымауына және құндылық бағдарларының кедейлігіне ие. Олар эмоционалды түрде дөрекі, құрдастарына және айналасындағы ересектерге ашуланады. Мұндай жасөспірімдерде өзін-өзі өте жоғары бағалайды. Олар алаңдаушылықтың жоғарылауымен, эгоцентризммен, қиын жағдайлардан шығу жолын таба алмауымен ерекшеленеді. Қорғаныс тетіктері мінез-құлықты реттейтін басқа механизмдерден басым болады. Бірақ агрессивті жасөспірімдердің арасында интеллектуалды және әлеуметтік дамыған балалар бар, олардағы агрессивтілік - беделін жоғарлату, тәуелсіздігін, «ересек» екенін көрсету құралы болып табылады. Көбінесе мұндай жасөспірімдер ересектермен ерегісіп отырады. Олардың жанында мақсаттары мен идеяларына аса мән бермейтін ортақ жиналады [5, 217 б.].

Жасөспірім - толығымен жетілмеген тұлға. Осыған орай, жасөспірімдегі қозғыштықтың жоғары болуымен, эмоциялар мен мінез-құлықтың тұрақсыздығымен сипатталады. Жасөспірімдер өз – өзін дұрыс басқара алмағаны - агрессивтілік пен қақтығыстың жоғарылауына әкеледі.

Жанжалды жасөспірім - өз қажеттіліктерін қанағаттандыру деп айтсақ болады. Өйткені, жасөспірім бала емес, алайда ересек те емес. Ол ересек адам сияқты ойлайды, түйіндейді, бірақ бала сияқты әрекет етеді, сондықтан жасөспірімге жанжалды жағдайға жеткізбеу жолдарын көрсетіп, кеңес беру керек: қақтығыстың алдын-алу қабілетін дамытып, қарсыласудың себептері білім беру ортасында және отбасында пайда болмайтын жағдайларды жасау қажет.

Әдебиет

1. Личко А.Е. Психопатия и акцентуации характера у подростков. М., 1982. - 147 с.
2. Педагогика және психология / қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. Алматы, 2002. - 28 б.
3. Леонов, Н.И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения: учебник для высших учебных заведений. – СПб.: Питер, 2005. – 240 с.
4. Анцупов, А.Я. Конфликтология: учебник для высших учебных заведений / А.Я. Анцупов, А.И. Шипилов. – СПб.: Питер, 2008. - 496 с.
5. Андреев В. И. Основы педагогической конфликтологии. - Москва, Народное образование, 1995. - 217 с.
6. Арақелов Г.Г., Жариков Н.М. Учителям и родителям о психологии подростка. - Москва: Изд-во УРАО, 2006. – 163 с.

*Лиясова А.А., Адилова Э.Т.,
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)
Бағыбаева М.И.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық университеті)*

АТА-АНА МЕН БАЛА ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ТҮСТАРЫ ЖАЙЫНДА

Біздің заманымызда балалық шақ қашан аяқталады? Дәстүрлі түрде жас ерекшеліктері психологиясының бірінші бөлімі ретіндегі балалар психологиясы баланың туылғаннан 7 жасқа дейінгі даму үдерісін қамтиды. Бірақ қазіргі балалық шақ мектепке барғаннан кейін де жалғаса береді, бастауыш мектеп оқушысы бала болып қала береді. Оның үстіне, кейбір психологтар жасөспірімдік шақты да «ұзап кеткен балалық шақ ретінде қарастырады. Қандай көзқарасты ұстансақ та, нағыз ересектіктің баланы тек мектеп табалдырығынан тыс, 15 немесе 17 жаста күтетіндігін мойындауымызға тура келеді [1, б.8].

Қазіргі таңда әрбір білімді адам «балалық шақ деген не, - деген сұраққа бұл – даму, үйрену, өзгеру кезеңі деп жауап қайтарады. Алайда тек ғалымдар ғана бұл кезеңді – парадокстар және қарама- қайшылықтар кезеңі, және онсыз даму процесі болмайтындығын

атап крсетеді. Балалық шақ дамудың парадокстары жайлы В. Штерн, Ж.Пиаже, И.А. Соколянский және т.б. жазды. Д.Б. Элькониннің айтуы бойынша балалық шақ психологиясында парадокс бұл – ғалымдардың әлі де шешетін дамудың жұмбақтары. [1, б.14].

Адам дүниеге келгенде өмірді сақтай алатын элементарлы механизмдермен ғана шектеледі. Физикалық құрылымы, жүйке жүйесінің үйлесуі жағынан, іс-әрекет типтері және оны бақылауы жағынан табиғаттағы мінсіз жан болып есептеледі.

Алайда эволюциялық қатарға дүниеге келген уақытысында мінсіздіктің айтарлықтай күрт төмендеуі байқалады, яғни балада дайын мінез – құлық формалары болмайды. Негізінен, тірі жан жанауарлар қатарында жоғары сатыда тұрған сайын, сол сияқты оның балалық шағы ұзаққа созылады, сол сияқты туылғанда ол әлсіз болады. Бұл табиғаттың бір парадоксы болып есептеледі. Тарихи даму барысында адамзаттың материалды және рухани мәдениетінің үздіксіз артуы байқалады. Мыңжылдықтардың ішінде адамдардың тәжірибесі мың есеге көбейді. Бірақ бұл уақытта туылған сәби еш өзгерген жоқ. Антропологтардың мәліметтері бойынша анатоми – морфологиялық ұқсастықты зерттей отырып, олар кроманьондықтармен және қазіргі еуропалық адамды салыстырады. Қорытынды бойынша қазіргі заманғы адамның жаңа туылған сәбиі он мың жылдар бұрын өмір сүрген сәбиден еш айырмашылығы жоқ.

Сонда табиғи шарттары ұқсас бола тұра психикалық дамудың деңгейі, қоғам дамуының тарихи кезеңдерінде бала әртүрлі жетістіктерге жетеді. Балалық шақ бұл жаңа туғаннан толық элеуметтенгенге дейін жалғасатын және әрі қарай ержеткенге дейін; бұл кезең баланың адами қоғамның толық мүшесіне айналуы. Сонымен қатар, алғашқы қоғамдағы балалық шақтың ұзақтығы орта ғасыралдағы қазіргі күндердегі баланың шағының ұзақтығы мен тең емес. Адамның балалық шақ этапы- тарихи өнімі, және сол секілді олар мың жыл бұрын өзгеруге бейім болды. Сондықтан да баланың балалық шағын және оның заңдылықтарын, оның қалыптасуын адами қоғамның және заңдылықтарының дамуынан тыс қарастыруға болмайды. Балалық шақтың ұзақтығы қоғамның материалды және рухани мәдениетінің деңгейіне байланысты. Қазіргі таңда ата ана мен бала арасындағы психологиялық түсіністік барлық отбасында биз ойлағандай деңгейде емес. Дегенмен осы тақырыпты өрбітіп көрсек.

- Балаңмен қалай жақсы қарым-қатынас құруға болады?
- Оны мәжбүрлеп қалай тыңдатамыз?
- Мүлдем шиеленісіп кеткен қарым-қатынасты түзеуге бола ма?

Бала тәрбиелеу кезіндегі тәжірибеден осындай «шексіз» сұрақтарды көруге болады. Осындай шексіз сұрақтардың жауабын табуда – ата-аналарға, ұстаздарға, тәрбиешілерге психолог көмектесе ала ма?

Соның бірі, баланың жетілуіне үлес қоса отырып, баламен жақсы қарым-қатынаста болу тәсілі.

Балаға қарым-қатынас ауадай қажет. Балаға тамақ қаншалықты қажет болса, сөйлесу, яғни коммуникацияға түсу соншалықты қажет. Пайдалы тағамдармен тамақтанып, жақсы күтім көретін, бірақ ата-аналарымен қарым-қатынас жасамайтын бала – психикалық тұрғыдан да, физикалық тұрғыдан да дамымайды, өспейді. десек қатеслеспеспіз. [2, б.7].

Тамақпен салыстыратын болсақ, тамақтың да зияны болатынын айтуға болады. Зиян тамақ баланың организмін улайды; дұрыс емес қарым-қатынас баланың психикасын улайды. Балалардың тұйық, сөзге шорқақ, бақытсыз болып өсуі – тікелей отбасындағы қарым-қатынасқа байланысты.

Бірақ қазіргі таңда әлем психологтартары тәжірибелер жасай отырып, бұл мәселені болдырмау үшін, отбасындағы жақсы қарым-қатынас орнату тәсілдерін ойлап тапты. Гуманистік психологияның негізін салушы, америкалық психолог Карл Роджерс – «Орталықтандырылған тұлға» тәсілі деп атады. Яғни, қарым-қатынас орнатып тұрған адамыңды басты орынға қоясың. Бала тәрбиесінде қиналып, психологтың көмегіне жүгінетін көптеген ата-аналардың өздері бала кезінде басынан ортақ қарым-қатынас таба алмау мәселелерін бастан кешірген.

Психологтар, ата-ананың қарым-қатынасы мектеп жасына дейінгі кезеңнен бастап баланың психикасына жазылады деген байламға келген. Бұл мәселе бала өзі ер жетіп, ата-ана болған кезінде көрініп, қайталанатын. Осылайша ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

«Маған ешкім қарамаса да, мен ержеттім» деген әке, өзінің баласымен жақсы қарым-қатынас орната алмай жүргенін де байқамайды. Ата-аналардың екінші бөлігі тәрбиелеудің дұрыс жақтарын жақсы біледі, бірақ тәжірибеде қолдана алмайды. Ата-аналарға бала тәрбиесі жөніндегі түсіндіру жұмыстарын ғана жүргізу аздық етеді, оларды үйрету керек деген психологтар тарапынан тұжырымдар жасалған. Сонымен,

Шартсыз түрде қабылдау принципі- Егер сіз осы принципті білмесеңіз, онда баламен ара қатынас түзелмейді, Ол –*шартсыз түрде қабылдау* деп аталады.

Шартсыз түрде қабылдау дегеніміз - баланы әдемілігі, ақылдылығы, үздіктігі және көмекші екендігі үшін емес, жай ғана оның болғаны үшін жақсы көру. [2, С.28].

Көпшілік жағдайда ата-ананың баласына: *«Егерде сен жақсы бала болсаң, онда мен сені жақсы көремін»* немесе *«Менен жақсылық күтпе, егерде сен ... (жалқаулықты, ұрысты, дәрекілікті және т.б) қоймасаң!»* сынды сөздерді айтып жатқанын естиміз. Бұл айтылған сөздерде шарт бар, яғни ол егерде бір нәрсені істесе ғана оны жақсы көреді. Баланы бір стандарт бойынша бағалау, ата-ананың жазалау мен марапат – бастапқы тәрбиелеу көздері деп есептеуінде. Баланы мақтасаң – ол саған сене бастайды, жазаласаң – ол кері шегінеді. Бірақ бұл әрдайым олай емес. Баланы қаншалықты көп жазаласаңыз, ол сізден соншалықты алшақтай түсетіндігін, біреу білсе, біреу білмей жатады. Себебі баланы тәрбиелеу – мүлдем *дрессура* емес.

Бірге жасайық принципі егер бала істей алмайтын елеулі қиындықтарға кезіксе, онда араласпау позициясы қажет емес, ол тек зиянын тигізуі мүмкін. *Он бір жасар баланың әкесі айтады:* «Балама туған күніне конструктор ойыншық сыйладық. Ол қуанып сол арада конструкторды құрастыра бастады. Жексенбі күні болатын, мен қызыммен жерде ойнап отырғанмын, бір кезде ұлым: «Әке, жасай алмай жатырмын, көмектесші» деді. Ал мен оған: «кішкентай емессің ғой, өзінде істей аласың»- деп жауап қайтардым. Баламның ұнжырғасы түсіп, конструкторды қоя салды. Содан бері ол конструкторға жақындамайды.» Неліктен ата-аналар жиі балаларына осындай жауап қайтарады? Мүмкін олар баланы өздігінше қалыптасуын ойлайтын шығар. Әрине бұдан басқа да жағдайлар болады, ата-анаға қызықсыз немесе ол өзі де дұрыс жағын білмейді. Бұл «педогогикалық қабылдаулар» мен «себептер» *Балаға қиын болып, сіздің көмегіңіз қажет болған жағдайда, оған міндетті түрде көмектесіңіз.*

Бұл Лев Семенович Выготскийдің психологиялық заңына келіп тіреледі. Ол оны «баланың жақын даму аумағы» деп атаған. Бұл заңды әр ата-ана білуі тиіс. Қысқаша тоқталайын. Әр жаста балаға өзінің қолынан келетін істердің шеңбері болатыны мәлім. Бұл шеңбердің сыртындағы істер- ол үлкен адамның көмегімен немесе мүлдем істей алмайды. Мысалға, мектепке дейінгі бала түйме тағуды біледі, қолын жууды, ойыншықтарын жинауды біледі, бірақ ол өзінің күн тәртібін жасай алмайды. Сондықтан, мектепке дейінгі жастағы баланың ата-анасы «енді мынаны істейміз», «қазір тамақ ішесін, кейін...» деген сөздерді жиі айтады [4, б.74].

Л.С. Выготскийдің не ашқанын енді түсіндіруге болады. Ол баланың жетілуі үлкен жұмыс, өзі жұмыстарды орындап сол жасаған жұмысын арттырып, бұрын ересектермен бірге жасаған болатын.. Басқаша айтқанда, бүгін бала анасымен істеген жұмысты ертең көрсетеді, анасына байланысты фактісі болып табылады. Аймақты істер бірге - Баланың алтын резерві, бала үшін қазіргі әлеуметі. Сондықтан оны жақын даму аймағы деп атаған. Елестететін болсақ, бір бала кең аймақта болатын болса, онда ата-аналар баласымен көп айналысады, ал тар аймақта болса, онда ата-аналар балаға өзінің жасауын талап етеді. Бірінші бала тез дамиды, өзіне сенімдірек, бақытты, табысты болады. Бұл негізгі психологиялық дамуды елемей болып табылады. Қазір балаға не керек және оның не сезетіні жайлы білеміз деуге болады. Егер де бала сізбен бірге қыдыруды, ойнауды, сізбен бірге уақыт өткізгісі келсе олармен келісу қажет.

Балаға қиын болып, ол сіздің көмегіңізді сұраса ғана оған көмектесіңіз.

Балаңыз қиыншылыққа ұшырап, сіз оған уақытында көмектеспесеңіз, онда ол балаға зиян келтіреді. Кейбір ата-аналар, көбінесе әкелер балаларын қиындықтан қорықпауға үйретеді. Егер сіздің ұлыңыз бен қызыңыз көмек сұраса, немесе бастаған істерін аяғына дейін жеткізбей қалдырса- онда оларға көмек көрсету керек. Барлық ата-аналар үшін мектепке дейінгі бала өзі түймесін тағып, қолын жуып, ойыншықтарын жинайтыны, бірақ өз істерін күн ішінде ұйымдастыра алмайтыны белгілі. Сондықтан «алдымен барамыз, кейін...», «Енді біз... боламыз» деген сөздерді жиі естуге болады. Бірақ баланың өзі атқаратын істері ол бұрын ересектермен бірге атқарған істердің есебінен көбейіп тұрады [2, б.52].

Өз балаңды жақсы көре біл!

Балаңыздың сізбен бірге болғанына қуаныңыз. Балаңыз қандай, солай қабылдай біліңіз, оны төмендетіп намысына тимеңіз. Өзіне деген сенімділігін арттыруға өз тарапыңыздан жағдай жасаңыз, әділетсіз жазалауға жол бермеңіз. Балаңыз сіздің іс әрекетіңізден жылылық пен махаббатыңызды сезіне білуі қажет.

Балаңызға қайырымды да, үлгілі бола біліңіз!

Балаңыздың бойына өз халқына, ұлттық дәстүріне деген құрметті дарытуда өзіңіз үлгі болыңыз. Ол үшін шынайы сыйластық, кешірімді тату тәтті қарым қатынас, үлкенге құрмет, кішіге ізет, жанұя мүшелерінің бір біріне деген жанашырлық сезімдерін, баланың бойына дарыта білудегі жауапкершілігіңізді естен шығармаңыз!

Өз балаңызбен ойнаңыз!

Балаңыздың қалауы бойынша ойнаңыз, әңгімелесіңіз, арнайы уақыт бөліңіз. Балаңыздың ойынын шын ниетпен қабылдап, оның балалық әлеміне еніп, өзіне және өзгелерге балаңыздың көзқарасымен бір кезек қараңыз. Бала ойын арқылы өмірдің қиыншылық сәттеріне қарсы тұруға дағдыланады, адамдармен қарым қатынасты орнатуға үйренеді.

Баламен бірге еңбектен!

Балаңызға үй шаруасына қатысып, жәрдемдесуге рұқсат беріңіз. Еңбек ету алгоритмін үйретіңіз. Берілген тапсырманы орындауда жауапкершілікті сезіне білуді қалыптастыру үшін, еңбек ету кезіндегі жіберген қателіктерін емес, жетістіктерін айтып, қолдау көрсетіңіз.

Адам еркіндігінің шектелуі мен бала мүмкіндігін көрсете біл!

Әр адам өзіне де, өзгеге де кесір келтірмей өмір сүруі керек. Баланы тәрбиелеуде, оның жеке тұлға болып қалыптасуында осы қағиданы есте тұтып, белгілі бір заңдылықтарды орындай отырып, баланың тәрбиесіне аса ұқыптылықпен қарап, нәтижелігіне мән беру керек. Бала тәрбиесіндегі жазалау әдісі және шектен тыс еркелету оның тәрбиесіне кері әсерін тигізеді.

Тағы бір ата-аналардың бала қараудағы жіберген қателіктерінің бірі – ата-ана баласының немен шұғылдану керектігін, қай салада өзін көрсету керектігін өздері шешкенді дұрыс деп санайды, әрі соны талап етеді. Алайда егер балаға істеп жүргені ұнамаса, ол кез-келген уақытта оны доғарады. Себебі адам тек өз қалауымен таңдаған ісін сүйіп жасайды.

Осындай сәттерде қандай шешім қабылдаған дұрыс болады? Бастапқыдан баланың қай істі ұнататынын бақылау керек. Бұл кез-келген іс болуы мүмкін, тіпті қуыршақпен, машиналармен ойнау, достарымен сөйлесу, әр түрлі модельдер жинау, футбол ойнау, заманауи әндер... Аталған істердің ішіндегілер сізге қажетсіз, тіпті зиянды болып көрінуі мүмкін. Бірақ та осылар балаңызға маңызды және қызықты, сондықтан баланың көңілін қалдырмау керек. Керісінше, баламен бірге отырып ойынына қатысқан жөн болар, сол кезде сіз бір жағынан балаңыздың немен қызығатынын байқайсыз, сонымен қатар оған өзіңіздің ақыл-кеңесіңізді бере аласыз. Осындай жағдайда бала сіздің жақсы ниетпен келіп отырғаныңызды, оған көмектесіп отырғаныңызды түсініп, оны қабылдайды. Мысалы, бір әкенің қолданған тәсілін қарастырайық. Бас кезінде ол баланының бөлмесінен қатты шығатын әндерден шаршайтын. Кейін әкесі баласына шетел әндерін талдап, оны жазып жүруге кеңес берген болатын. Арада біраз уақыт өткеннен кейін баласынан өзгерістер көре бастады. Ұлы музыканы ақырын тыңдап, ағылшын тіліне деген қызушылығы пайда болды. Ол тіпті ағылшын тілін оқып үйреніп, керемет деген аудармашы болып шықты. Әкесінің пайдаланған тәсілі пайдалы болып шықты. Бірақ осы кезде ата-аналарда мынадай талаптар пайда болады:

«Бала тек бір нәрсемен ғана шұғылданбауы тиіс, міндеттер, дисциплина болуы керек!» Ата - аналардың баламен қарым - қатынасын дұрыс орнату үшін, оларды түсініп дұрыс тәрбиелеу үшін, ата ана қзімен жұмыс жасап, бала позициясын реттегені абзал.

Әдебиет

1. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы. Оқулық. Алматы, Қазақ университеті, 2014.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Общатся с ребенком как? М.: Астрель 2007. – 238 с.
3. Обухова Л.Ф. Детская психология. М., 2010
4. Выготский Л.С.// Собр.соч.: в 6 т. М.,2008 Т.4
5. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений – СПб.: Издательский дом Питер, 2014. – 576 с.

Мамбеталина А.С.

(Республика Казахстан, Нур-Султан

Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева)

ИССЛЕДОВАНИЯ АКТУАЛЬНЫХ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ СОВРЕМЕННОГО ПСИХОЛОГА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

В нашем обществе происходящие во всех сферах деятельности изменения и внедрение новых стандартов и требований к профессиям и соответственно к процессу приобретения знаний, умений и навыков привели и к исследованиям самого факта оказания психологической помощи, оказываемой в образовательных учреждениях в период пандемии и изменений в общественно-политической жизни общества, в ситуации мирового кризиса во многих отраслях. Данный факт нацелил нас на выяснение современных условий оказания качественных услуг педагогами-психологам в становления современной личности в образовательном учреждении в условиях формирования нового Казахстана, слышащего государства. В период, когда в обществе требуются актуальные психолого-педагогические знания у педагогов, проводится национальное квалификационное тестирование, где приоритетом в 70 баллов являются знания психологии для направления педагог-психологи становится актуальным изучение направлений деятельности, а процесс формирования мировоззрения личности, ее активность и направленность напрямую зависит от семьи и дальнейшей социализации в образовательных учреждениях, где важным субъектом, способствующим этому процессу является психолог. Поэтому целью данной статьи стало описание результатов исследования актуальных функциональных обязанностей современного психолога в образовательном учреждении.

Понимая суть оказания психологической помощи в образовательных учреждения как обеспечение качественных психологических услуг для полноценного психического развития каждого обучающегося и формирования его личности, нами были выделены следующие виды психологической помощи в организации образования — это психопрофилактика, психологическое просвещение, психодиагностика, психологическое консультирование, психокоррекция, психологическое сопровождение.

В рамках нашего исследования был разработан опросник из 58 вопросов «Основные виды деятельности школьного психолога». Опросник включал демографические вопросы и вопросы по вышеперечисленным направлениям деятельности психолога в образовательном учреждении. Всего, как видно на рисунке 1 в опросе приняло участие 1206 школьных психологов Казахстана, из них 1137 женщин и 69 мужчин, в возрасте от 22 до 64 лет и со стажем от 5 месяцев до 39 лет, но стаж в должности психолога значительно меньше, чем общий стаж.

7 блок включал открытый вопрос по осуществлению дополнительных видов деятельности.

Результаты, представленные в таблице 1, подтвердили наши предположения о том, какие виды помощи и деятельности психолог оказывает в образовательном учреждении.

Таблица 1 - Виды психологической помощи, осуществляемые психологами школ

№	Утверждение	Да	Иногда	Нет	Да %	Иногда%	Нет%
1	Психопрофилактика	909	219	78	75,4	18,1	6,5
2	Психологическое просвещение	808	302	96	67	25	8
3	Психодиагностика	840	272	94	69,6	22,5	7,9
4	Психологическое консультирование	885	273	48	73,3	22,6	4,1
5	Психокоррекция	766	304	136	63,5	25,2	11,3
6	Психологическое сопровождение	787	233	186	65,2	19,3	15,5
58	Если вы осуществляете дополнительные виды деятельности укажите	94		702			58,2
Итого					69	22,1	8,9

Согласно полученным результатам, мы видим 69% опрошенных в повседневной деятельности выполняют должностные обязанности, связанные с вопросами консультирования, психопрофилактики, психодиагностики, психосопровождения, психопросвещения и психокоррекции. 22,1 % иногда выполняют указанные обязанности. Делаем вывод, что 91,1 % опрошенных психологов в общеобразовательных школах напрямую занимаются оказанием профессиональной психологической помощи. Однако, 8,9 % опрошенных не встречались с вышеперечисленными видами деятельности психолога, что отражается на компетенциях и соответственно отсутствие квалифицированной психологической помощи в некоторых школах Казахстана.

На наш открытый вопрос «Если вы осуществляете дополнительные виды деятельности укажите» 58,2 % респондентов указали на отсутствие других видов деятельности. Ответы 41,8% респондентов содержали утвердительное, да.

Наряду с этим, некоторые ответы, как консультирование, определение психологической готовности в первый класс, коррекция подчеркнули отсутствие компетенций, так как вопросы отражали именно вышеперечисленные виды помощи. Интересны ответы о несвойственной для психолога деятельности, которые представлены нами в таблице 2.

Таблица 2 - Дополнительные виды деятельности психолога в школе

1	Есть черновая работа, которая несмотря на инновационные названия и подробно расписанные программы, занимает большую часть рабочего времени. Никакие перспективные программы и новые названия не заработают без полного контакта с детьми. Слишком много умных слов и программ создают ощущение цейтнота и собственной отсталости. Много отчетов и бумажек крадут время общения с детьми. У большинства психологов нет уроков в классах, контакты носят мимолетный характер, работа неэффективна. У нас в Костанайской области еженедельно из Регионального центра приходят приказы срочно проводить что-либо психологам и в больших объемах, с охватом всех учащихся. Наш собственной план работы ломается сразу же с началом учебного года. А там те же пять направлений работы, но с учетом наших особенностей школы. Нет готовых методик на государственном языке. Вечное ощущение цейтнота и погони за чем-то новым что предлагает каждый со своей колокольни. Работу люблю, но хотелось бы меньше сумбура и вмешательства.
2	Профилактика СУИЦИДА. Семейный клуб, проект Ундисты. Летний пришкольный лагерь. Участие в допросах детей - дежурство ГОВД, профилактика насилия, половая неприкосновенность. Родительские собрания, посещение квартир. Служба примирения. Отчеты, анализы, папки на детей. Сопровождение Модо, Пирлз, ЕНТ, экзамены. Диагностика всей школы 4 раза в год на тревожность. Комикс Майя. Участие и подготовка докладов на семинары, вебинары. Участие в конкурсах - область, город. Методсоветы и педсоветы- участие и проведение. Профилактика эмоционального выгорания педагогов! Мониторинг соцсетей, буллинг, кибербуллинг, Принуждение к прохождению ПЛАТНЫХ семинаров.

3	Работа Семейного клуба, Координатора РЦППиДО, Медиация, Проект Комикс "Удивительная Майя и ее друзья", Дошкола, поддержка при сдаче Пиза, Модо, ЕНТ, ведение документации, ПМПК, Мониторинг соц.сетей. посещение квартир, работа с отчимами и мачехами. Городские дежурства на допросах в ГОВД. Инклюзив, половая неприкосновенность. Профилактика жестокого обращения с детьми. Участие в семинарах, вебинарах, кустовых семинарах. Работа по вопросу исследования в действии. Подготовка и проведение педагогических советов. Участие в работе совещаний при директоре.
4	Проведение методических мероприятий для педагогов, психологов, социальных педагогов, классных руководителей. Составление заключений по результатам обследований, характеристик, портретов, представлений и т.д. Сопровождение подготовки к ЕНТ, экзаменам. Сопровождение предшкольных классов, изучение готовности к школе и коррекция. Участие в конференциях, публикациях и т.д.
5	Ведётся работа в НОУ. Очень много работы по профилактике суицида, наркомании, жестокости и насилия, половой неприкосновенности. Именно это работа занимает все время. На работу с одаренными детьми, по профориентации, по ОЭР времени почти нет. Нет часов психологии, когда можно было бы проводить нашу работу. На 1200 учащихся всего 2 психолога.
6	Психологическое сопровождение к итоговой аттестации. Психологическое сопровождение к PIZA. Профилактика жестокости и насилия Профилактика половой неприкосновенности. Профилактика компьютерной и игровой зависимости.
7	Групповые тренинги, работа с молодыми специалистами, профилактика аутодеструктивного и асоциального поведения, школьная служба медиации, профилактика суицида, буллинг и кибербуллинг

Ответы части школьных психологов говорят о деятельности, больше включающей функционал завуча, методиста, социального педагога, медика, суицидолога, социального работника, массовика-затейника. Что, соответственно отражается на перегруженности психолога в школе и как следствие может повлиять на профессиональную деформацию и качество услуг.

В заключении, получив ответы на вопросы нашего опросника, мы сделали следующие выводы: психологам в образовательных учреждениях необходимо четко определить цели, задачи и принципы оказания психологической помощи, определить и закрепить нормативными документами статус и виды деятельности психолога при оказании психологической помощи в образовательных учреждениях и в соответствии с принятыми нормативными актами предусмотреть подготовку психологов для образовательных учреждений в строгом соответствии с выполняемыми функциональными обязанностями.

*Мадиева Д., Калымбетова Э.К.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

ҚАЛЫПТЫ ЕМЕС ДАҒДАРЫСТАР КЕЗІНДЕ ОТБАСЫЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ ТӘСІЛДЕРІ

Жалпы, ажырасу халықтың өсіп-өнуіне кері әсер ететін элеуметтік-демографиялық құбылыс болып табылады. Соңғы жылдары ажырасу деңгейінің күрт өскендігі туралы дабыл қағушылар көбейіп, бұл құбылыс өзекті мәселеге айналды. Статистикалық деректерге сүйенсек, 2010-2022 жылдары 1000 адамға шаққандағы ажырасу деңгейі 2,6 мен 3,2 аралығында болды [1]. Пандемия басталғаннан бері елде ажырасу көрсеткіші күрт төмендеді. Бұның негізгі себебін қазір ашып айту, әрине, қиын.

Соңғы бес жылдағы неке ұзақтығы бойынша ажырасудың жалпы санындағы үлес салмағына қатысты статистикаға назар салсақ, ажырасудың 30%-ға жуығы ұзақтығы 5-9 жыл болған некелер арасында болады екен.

Бұл статистикалық көрсеткіштер неке және отбасы институты құндылықтарының жоғалуын, адам өмірінің негізгі тірегі ретінде дәстүрлі отбасылық қатынастардың жоғалуын

тікелей көрсетеді. Әрине, бұл жағдай тек отбасы мүшелеріне ғана емес, сонымен бірге жалпы қоғамға да теріс әсер етеді, мораль мен оның жалпы қабылданған негіздері бұзылады, әлеуметтік, экономикалық, демографиялық және нәтижесінде мемлекеттік құрылым зардап шегеді.

Әдетте, әр ажырасудың артында күрделі қақтығыс болады, сондықтан зерттеушілердің отбасылық жанжалдарға баса назар аударуы өзектілігін жоғалтпайды, әсіресе отбасылық жанжалдардың алдын-алу ұзақ мерзімді мәнге ие, бұл отбасының әлеуметтік функциясымен байланысты, оның аясында жаңа буын мінез-құлық заңдылықтарын дамытады және интерьерлейді. Сонымен қатар, жанжалды өзара әрекеттесу мәселелері бойынша отбасылық кеңес беру саласындағы психологиялық зерттеулер жаңа эмпирикалық мәліметтерді жинақтауға және отбасында тығыз байланыстар мен өзара түсіністік орнатуға ықпал ететін заманауи әсер ету әдістерін жасауға ықпал етеді. Бұл жұмыста дағдарыс жағдайында отбасыларға психологиялық көмек көрсетудің негізгі принциптеріне назар аударамыз.

Отбасы-бұл барлық элементтер өзара байланысты және белгілі бір құрылымға ұйымдастырылған ерекше жүйе. Осы мақалада отбасын *психологиялық тұрғыдан* қарастыруға жүгіндім және оны *"қан мен туыстық байланыстармен байланысты адамдардың нақты қажеттіліктері қанағаттандырылатын бірлескен өмір кеңістігі"* деп түсінеміз[2]. Бұл байланыстардың бұзылуы отбасылық топтық проблемаларға да, жеке отбасы мүшелерінің проблемаларына да әкелуі мүмкін. Отбасының психологиялық проблемалары отбасы институты сияқты көп.

Н.И. Олифирович, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велента сияқты авторлар отбасы дағдарысының екі түрін ажыратады: нормативтік және нормативтік емес [3]. Олардың «Отбасылық дағдарыстардың психологиясы» кітабында отбасылық өмірдегі жеті нормативтік дағдарыс сипатталған:

1-дағдарыс – некелік міндеттемелерді қабылдау.

2-дағдарыс – ерлі-зайыптылардың ата-аналық рөлдердің дамуы және жаңа отбасы мүшесінің пайда болу фактісін қабылдауы.

3-дағдарыс – балалардың сыртқы әлеуметтік мәдениеттерге енуі.

4-дағдарыс – баланың жасөспірімдік кезеңге аяқ басқанын қабылдау.

5-дағдарыс - ересек баласы үйден шығып кеткен отбасы.

6-дағдарыс – ерлі-зайыптылар қайтадан бірге қалады.

7-дағдарыс - қайта неке.

Және бес қалыпты емес немесе нормативтік емес отбасылық дағдарыс:

1-дағдарыс – САТҚЫНДЫҚ.

2-дағдарыс – АЖЫРАСУ.

3- дағдарыс - Ауыр халде ауыру.

4- дағдарыс - ИНЦЕСТ.

5-дағдарыс – ОТБАСЫ МҮШЕСІНІҢ ӨЛІМІ.

Қазіргі әлемде отбасылық дағдарыстар көбінесе ажырасуға әкеледі. Ажырасу-бұл қалыпты емес отбасылық дағдарыс, бірақ бұл отбасының басқа да нормативтік және нормативтік емес дағдарыстарының салдары, олардың бірі – ерлі-зайыптылардың некеге дайын болмауы.

Қазіргі отбасының жиі кездесетін мәселелерінің бірі ретінде ерлі-зайыптылардың некеге дайын еместігі көптеген зерттеушілермен ерекшеленеді. В.П. Шейнов бұл факторды (42%) ажырасудың негізгі себебі ретінде көрсетеді [4]. Дайындық ерлі-зайыптылардың дөрекілігінде, бір-біріне немқұрайдылықта, үй жұмыстарына және балаларды тәрбиелеуге көмектескісі келмеуінде, ашкөздікте және жеке тұлғаның басқа да көріністерінде көрінеді.

Некеге тұрған жастар бұл шешімді жиі ойланбай, асығыс қабылдайды. Мұның көптеген себептері бар: басқалардың пікірі, туыстарының қысымы, әлеуметтік және моральдық догма, жоспарланбаған жүктілік. Мұндай жағдайларда жасалған некелер алғашқы айларда, тіпті жылдары отбасылық қатынастардың дағдарысынан сирек құтылады. Бейімделу күрделі процесс, ерлі-зайыптылардың өзара бейімделуінің мәні бір-бірінің ойларын, сезімдерін және

мінез-құлқын үйлестіруде жатыр. Бейімделу отбасы өмірінің барлық салаларында жүзеге асырылады. И.В.Гребенников неке бейімделуінің келесі түрлерін қарастырады[5]:

1. Материалдық және тұрмыстық бейімделу ерлі-зайыптылардың үй шаруашылығын орындаудағы құқықтары мен міндеттерін үйлестіруден және екеуін де қанағаттандыратын отбасы бюджетін жоспарлау мен бөлудің үлгісін қалыптастырудан тұрады.

2. Моральдық-психологиялық бейімделу дегеніміз - ерлі-зайыптылардың мүдделерін, көзқарастарын, идеалдарын, дүниетанымын, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың жеке ерекшеліктерін, мүмкіндігінше, ерлі-зайыптылар үшін бірін – біріне үйлестіру .

3. Интимдік-тұлғалық бейімделу ерлі-зайыптылардың жыныстық қатынасқа физиологиялық және моральдық-психологиялық қанағаттануды қамтитын жыныстық сәйкестікке қол жеткізуінен тұрады.

Мұндай мәселелерді шешу үшін отбасы психолог-кеңесшіге, психотерапевтке жүгіне алады. Мәселені шешу ерлі-зайыптылардың өзара тілегі болуы өте маңызды. Психолог ерлі-зайыптылардың отбасылық өмірдегі рөлдеріне, күйеуі мен әйелінің психологиялық және тән ерекшеліктеріне, отбасылық өмірдегі ерлі-зайыптылардың рөлдерін түсінуге және қабылдауға қатысты әртүрлі көзқарастарымен жұмыс істеуі керек.

Консультант клиенттер үшін проблеманың объективтілігі мен оның түпкі себебі, проблеманың Талдамалық аспектісі, оның шешімдерін әзірлеу айқындалатын жағдайлар жасауы қажет. Отбасылық кеңес беру психологиялық тәжірибе әдісі ретінде В.В. Столин, А.А. Бодалев, А.С. Спиваковская, А.Я. Варганың жұмыстары негізінде жасалды.

Белгілі бір отбасына көмек көрсету кезінде психолог анықталған мәселеге жеке көзқарасты таңдауы керек. Әр отбасында бірдей мәселелер әртүрлі түрде көрінуі мүмкін, кейбір отбасыларда проблемалардың туындауы отбасының бұзылуына әкеліп соқтырады. Мәселені өзгерту де таза жеке екенін есте ұстаған жөн. Ол отбасы мүшелерінің өзіне тән психикалық ерекшеліктеріне, әлеуметтік жағдайына, білім деңгейіне, отбасы мен оның мүшелерінің экономикалық және басқа ресурстарына байланысты. Отбасының этникалық, ұлттық, діни ерекшеліктерін де ұмытпау керек. Осы ерекшеліктерге байланысты әр отбасында ажырасудың себептері әртүрлі тұжырымдалатын болады. Атап айтқанда, Л.Гозман тастанды жұбайының ажырасуға эмоционалдық реакциясының келесі түрлерін қарастырады:

- 1) бас тарту;
- 2) ашу;
- 3) медиация;
- 4) депрессия;

5) қабылдау (некені бұзудың нәтижелерін қабылдау және бағалау және оның салдарын болжау).

Ажырасудан аулақ болуға тырысатын серіктес алатын психологиялық жарақатты ескере отырып, келесі кезеңдерді ажыратады:

1. Наразылық кезеңі: эмоционалды түрде зардап шеккен серіктес ажырасуды болдырмау үшін өзінің белсенділігін арттырады. Алайда, сонымен бірге ол жиі ретсіз және бейтарап әрекет етеді, осылайша өзінің онсыз да қызғанбайтын жағдайын нашарлатады.

2. Үмітсіздік кезеңі: қорғанушы тарап жағдайдың енді бақылауда болмайтынын сезіп, депрессияға түседі, кейде өзін-өзі кінәлауға келеді.

3. Бас тарту кезеңі: тастап кеткен жұбайы қатайып, мұндай жарамсыз адаммен некені жалғастырудың қажеті жоқ деген қорытындыға келеді.

4. Жағдаймен татуласу кезеңі: ажырасудан күйзеліске ұшыраған серіктес қазірдің өзінде әділетсіздік сезімінен арылып, жағдайды шынайырақ көреді[6].

Отбасылық психологияда талдау объектісі әрқашан нақты алынған отбасы немесе оның жеке өкілі, әр жұбайдың некеге қанағаттануын ішкі, субъективті бағалау болады. Некеге тұрып, отбасын құра отырып, ер адам мен әйел шешім қабылдаудың идеалды, саналы нұсқасында байытуға, өмірін жаңа мағынамен толтыруға тырысады. Отбасылық қатынастарға қанағаттану, неке қатынастарының тұрақтылығы-бұл байланысты сипаттамалар болып келеді.

Бұл құбылыстар ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасының әртүрлі деңгейлерін білдіреді деген пікір бар. Біріншісі, ең жалпы, «некенің тұрақтылық деңгейі», яғни некенің заңды сақталуы (ажырасудың болмауы). Екінші деңгей – «некеге бейімделу», «ерлі-зайыптылардың бейімделуі» деңгейі; мұнда ажырасудың немесе ажырасу алдындағы жағдайдың болмауы ғана емес, сонымен қатар үй еңбегін бөлу, ата-ана тәрбиесі сияқты сипаттамалары бойынша ерлі-зайыптылардың ортақтығы да бар. Үшінші деңгей-ең терең. Бұл ерлі-зайыптылардың құндылық бағдарларының сәйкес келуімен сипатталатын некенің "сәттілік" деңгейі. Кейбір авторлар "некеге қанағаттанбау" терминіне басты орын береді. Э. Г. Эйдемиллер мен В. Юстицкистің бірлескен жұмысында қанағаттанбаудың травматикалық әсерінің сипаты көбінесе осы мемлекеттің хабардар болу дәрежесіне байланысты деп санайды [7].

Қазіргі әлемде ажырасқан ерлер мен әйелдер негізінен қайта үйленуге қабілетсіз немесе оны қаламайды. Бұрынғы некенің жағымсыз тәжірибесі, ажырасқаннан кейінгі жағымсыз эмоциялардың ауыртпалығы жаңа отбасын құру, неке туралы шешімді қайта қабылдауды қиындатады. Осы орайда О.Г. Прохорова былай деп атап өтті: «ерлі-зайыптылардың бір-біріне салғанын қайтару мүмкін емес, ал жаңа қарым-қатынасқа инвестициялау қабілеті кез келген некеге деген күдік пен параноидтық сезіммен уланады» [8]. Ажырасқаннан кейін балалары бар көптеген әйелдер қайта некеге тұру мүмкіндігін қарастырмауы мүмкін. Осы факторлардың барлығы бала тууға кері әсер етеді, тиісінше, демография зардап шегеді. Ажырасу нәтижесінде балалар толық емес отбасында тәрбиеленуде. Көбінесе ажырасқан ерлі-зайыптылар өздерінің ата-аналық міндеттерін ресми түрде орындайды. Бұл мысал балада оның кейінгі өмірінде жүзеге асырылуы мүмкін белгілі бір отбасы үлгісін қалыптастырады.

Психологтың міндеті-өмірді өз қиындықтарымен және сұрақтарымен қабылдауға көмектесу, жанжалдың екі жағына да әрқайсысының сезімдерін түсінуге көмектесу; жанжалдасқан ерлі-зайыптылардың балаларға жағымсыздықты жібермеуіне жол бермеуге тырысу. Сіз дағдарыстың себептеріне терең бой алдырмауыңыз керек, мүдделі отбасы мүшелеріне бір-бірімен және сыртқы ортамен қарым-қатынасты тұрақтандыруға көмектесетін осындай тәжірибелер мен әрекеттерді таңдау маңызды. Егер психолог жұмыс әдістерін дұрыс таңдаса, отбасылық жүйе дұрыс жұмыс істей бастайды, психологиялық ыңғайсыздық, дағдарыс барлық отбасы мүшелерінде немесе оның жеке өкілдерінде төмендей бастайды. Ерлі-зайыптылармен жұмыс істеу кезінде отбасының барлық аспектілерін ескеру қажет: некеге тұру себептері, неке өтілі, некенің басталуы немесе қайталануы, негізгі құндылық бағдарлары, балалардың некеде болуы. [9].

Сонымен, отбасымен жұмыс жасағанда кеңесші психолог өзі білетін теорияларға сүйене отырып, тек осы нақты отбасына лайық жеке әдістер мен тәжірибелерді қолдануы керек деген қорытынды жасауға болады. Психологтың жанұя жүйесіне ену дәрежесі неғұрлым жоғары болса, жұмыстың нәтижесі де соғұрлым сенімді болады. Мәселені анықтаудың бастапқы кезеңдерінде кеңесшімен байланысу кезінде сәтті нәтиже оң, қалаған нәтижелерді береді. Бір отбасылық жүйемен жұмыс істеуде әртүрлі тәсілдер мен теорияларды қолдануға болады, ұқсас психологиялық дағдарыстарды шешудің бірыңғай бастапқы нүктесі жоқ, психологиялық кеңес берудің өзгермелілігі әрқашан барлық құбылыстарды ескере отырып, белгілі бір отбасы жүйесінің даралығына негізделеді.

Психолог ерлі-зайыптылар арасындағы отбасылық жанжалда балалар ең осал жақтардың бірі екенін есте ұстауы және түсінуі керек. Мүмкін терапияны ерлі-зайыптылардың психикасына зиян келтірмей, балалардың мүдделерін ескеретіндей етіп құру керек шығар.

Психологтың баламен тікелей байланыста жұмыс істеу қажеттілігінің туындауын да жоққа шығаруға болмайды. Әрине, психотерапевт неке және отбасы институтының қалыптасуына әсер ететін әлеуметтік, мәдени, діни өзгерістерді қадағалап отыруы керек, өз тәжірибесінде жағдайды бағалаудың заманауи технологиялары мен әдістерін қолдануы, психология ғылымындағы терапияның дамуын, оның ішінде психотерапевттің дамуын қадағалауы керек.

Жоғарыда аталған барлық жағдайларды ескере отырып, егер ерлі-зайыптылар некені сақтап, жақсартқысы келсе, психотерапевтің кәсібилігі, барлық мүдделі тараптардың дағдарысы бойынша жұмыс істеуге жауапты көзқарас болса, отбасы ажырасудың травматикалық салдарларынан аулақ бола алады деп қорытынды жасауға болады.

Әдебиет

1. https://economy.kz/kz/Novosti_instituta/id=4154/arch=2021_91
2. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учеб. пособие / под общ. ред. Н.Н. Посысоева. – М., 2004. – С. 10.
3. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифинович, Т. А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
4. Шейнов В.П. Управление конфликтами. – СПб.: Питер, 2014. – С. 316.
5. Гребенников И. В. Основы семейной жизни. – М.: Просвещение, 1991. – С. 256.
6. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 120 с.
7. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – СПб.: Питер, 1999. – 656 с.
8. Прохорова О. Г. Основы психологии семьи и семейного консультирования: учеб. Пособие. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – С. 134.
9. Minuchin S. Families and family therapy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. – P. 125.

Мулдағалиев Е.Б.

*(Республика Казахстан, г. Алматы,
Пограничная академия КНБ РК)*

ПОТЕНЦИАЛ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ К УПРАВЛЕНИЮ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ КУРСАНТОВ

Формирование готовности будущих преподавателей военных, специальных учебных заведений (далее ВСУЗы) к управлению (далее УПД) курсантов является проблемой сложной и междисциплинарной. Становится очевидным, что ее решение возможно лишь при использовании четко определенной, продуманной методологической базы, представляющей собой совокупность целей, подходов, средств и методов исследования.

Выбор методологических подходов – одна из задач педагогического исследования. На наш взгляд, наиболее целесообразным будет разумное сочетание таких подходов, как системный, деятельностный, компетентностный, личностно - ориентированный и средовой. Положения этих методологических подходов задают направление изучения теории вопроса и придают значимость ее решения в образовательном процессе вуза.

Формирование готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов нами рассматривается как система.

Системный подход рассматривался в трудах В. Г. Афанасьева, Б.Г. Юдина и других [1; 2]. С позиции системного подхода теорию и практику организации и управления психолого-педагогическими явлениями развивали в своих работах С. И. Архангельский, М. М. Поташник, Ю. К. Бабанский, Т. И. Шамова, В. А. Сластенин и другие [3; 4; 5; 6; 7].

ВСУЗ, как образовательное учреждение, является целостной динамической социально-педагогической системой. Обладающий мировоззренческим и философско-методологическим потенциалом системный подход, позволит изучить процесс формирования готовности будущих преподавателей к управлению УПД курсантов в образовательной деятельности ВСУЗа.

Системный подход выступает одним из ведущих методологических подходов к решению проблемы формирования готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов. Его реализация в ходе педагогического исследования позволит:

- рассмотреть готовность будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов в структуре образовательной деятельности военного вуза как целостную систему;

- обеспечить комплексное, всестороннее изучение данного процесса;
- выявить компоненты изучаемой системы, определить их место и значение, раскрыть диалектику их взаимосвязи.

Таким образом, системный подход открывает возможность для многоуровневого изучения готовности к управлению УПД: её сущности, её места как элемента в системе обучения.

В настоящее время в психологических и педагогических исследованиях ключевую роль играет и *деятельностный* подход. Научным сообществом деятельностный подход признан как конкретная методологическая основа педагогики и психологии. Основоположниками данного подхода являются Л. С. Выготский, А. А. Леонтьев, С. Л. Рубинштейн и другие [8; 9; 10]. Ими разработаны психологические концепции деятельности, рассмотрены общепсихологические проблемы деятельности, даны представления о ее строении и механизмах саморегуляции. Благодаря ему были выявлены основные этапы учебно-познавательной деятельности, осознана их последовательность и цикличность, непрерывность и результат, намечены параметры оценки эффективности.

Деятельностный подход в образовании предполагает направленность от внешних, практических, материальных действий к действиям внутренним, теоретическим. В диссертационном исследовании А. Х. Ардеева выделено три основных вида деятельности в процессе обучения:

- конструктивная деятельность, которая направлена на формирование умений использовать основные элементы конструирования – конструкты, в качестве которых выступают знания, образцы деятельности преподавателя, способы самостоятельной деятельности при решении различных задач. Обучаемые получают знания из различных источников (лекции, методическая литература, электронные учебные материалы и др.). Образцы деятельности демонстрирует преподаватель во время семинаров и мастер-классов. Способы самостоятельной деятельности обучаемые усваивают во время лабораторных и практических работ под руководством преподавателя, закрепляя их при выполнении самостоятельных заданий;

- проектная деятельность, которая направлена на обобщение и систематизацию знаний и умений в данный период обучения, она ориентирована на решение практических задач фундаментальной подготовки. Обучаемым предлагаются задания, реализующие внутрипредметные и межпредметные связи;

- моделирующая деятельность, цель которой изучить основные свойства и параметры процесса, сложной системы, заменяя сам объект его приближением (моделью) [11].

Таким образом, формирование готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов происходит в процессе собственной деятельности субъекта в период обучения в ВСУЗе, что позволяет выявить и описать те способы действий в деятельности которые приводят к формированию искомых качеств.

В современной образовательной парадигме широкое распространение получил *компетентностный подход*. Общемировая тенденция интеграции и глобализации в качестве приоритетного сформулировала подход, направленный на развитие всех аспектов компетентности выпускников вуза.

Сущность и различные аспекты компетентностного подхода в образовании проводили В. И. Байденко, А. К. Маркова, А. В. Хуторской и другие [12; 13; 14].

Одним из важнейших требований компетентностного подхода является способность будущих преподавателей к самообучению и саморазвитию, что подразумевает наличие глубоких знаний у субъектов образовательной деятельности. Компетентностный подход находит свое отражение в образовательной деятельности ВСУЗа и позволяет акцентировать образовательный процесс на формирование готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов, как важнейшей предпосылки овладения магистрантами ключевыми компетенциями их будущей профессиональной деятельности. Его реализация позволяет более эффективно формировать профессиональные навыки, способность и

готовность будущего преподавателя к успешной интеграции в профессиональную среду, что является одним из условий успешного формирования готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов.

Личностно-ориентированный подход имеет важное значение в нашем исследовании, который и отражен в трудах В. В. Серикова, И. С. Якиманской и других [15; 16].

Личностно-ориентированное образование необходимо рассматривать в непрерывной связи с последовательным формированием способов и приемов будущей профессиональной деятельности магистрантов. При этом необходимо максимально учитывать половозрастные, индивидуально-психологические и статусные особенности обучаемых. При разработке содержания образования, вариативность образовательных программ, технологии обучения, организации образовательной среды. Благодаря личностно-ориентированному подходу современное образование нацелено не только на профессиональную подготовку специалиста, но и на формирование таких качеств личности, как самостоятельность, ответственность, способность принимать решения, творческий подход (креативность), умение постоянно учиться, коммуникабельность, способность к сотрудничеству и других. Личностно-ориентированное образование в наибольшей степени удовлетворяет гуманистическим целям становления будущего специалиста. Его основными принципами являются:

- признание приоритета индивидуальности, самоценности обучаемого, который изначально является субъектом познавательного процесса;
- содержание образования определяется уровнем развития современных социальных, информационных технологий и будущей профессиональной деятельности;
- образование имеет опережающий характер, что обеспечивается формированием профессиональной компетентности и развитием качеств будущего специалиста в процессе учебной и УПД;
- действенность образовательного процесса определяется организацией образовательной деятельности ВСУЗа;
- создание условий для полноценного развития всех субъектов образовательного процесса;
- максимальное обращение к индивидуальному опыту обучаемого, его потребности в самоорганизации, самоопределении и саморазвитии.

Таким образом, личностно-ориентированный подход подразумевает, что каждая личность уникальна и универсальна, что в свою очередь ставит перед образовательным процессом ВСУЗа такую задачу, как предоставление условий для полноценного развития индивидуальности и творческого потенциала. Однако как показывает практика данную цель сложно достигнуть в условиях определенной ограниченности и специфики образовательного процесса ВСУЗа (режим секретности, субординация).

Следующий подход, который также имеет немаловажное значение - это *средовой подход*. На наш взгляд, на процесс формирования готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов значительное влияние оказывает та среда, в которой этот процесс протекает.

Теоретические основы средового подхода в современной педагогической литературе содержатся в трудах и исследованиях Ю. С. Мануйлова, Ю. С. Песоцкого, В. А. Ясвина и многих других [17; 18; 19].

Образовательная среда Пограничной академии КНБ Республики Казахстан (далее Пограничная академия) складывалась на протяжении 90 лет его существования и, несомненно, имеет свои отличительные особенности от других учебных заведений. Во-первых, как и любой другой ВСУЗ, Пограничная академия по своей структуре является корпоративной закрытой организацией. Для субъектов образовательной деятельности характерны необходимость совмещения учебной и служебной деятельности, а так же высокая степень ответственности за их результаты, регламентация взаимоотношений между субъектами образовательной деятельности в соответствии с уставными требованиями. Особой отличительной чертой образовательной среды академии является то, что она складывалась из традиций Пограничной

службы КНБ Республики Казахстан, самой академии, традиций сложившихся в учебных дивизионах, кафедрах, факультетах.

В Пограничной академии ежегодно проводится комплекс мероприятий направленный на развитие личности будущего преподавателя ВСУЗа. Существует традиция проведения ряда мероприятий, таких как участие в научных конференциях, подготовка научных докладов, отчетов и др. Потому, мы полагаем, что именно спроектированная и функционирующая в ВСУЗе среда способна объединить усвоенные в ходе обучения знания и умения и в последующем осуществить их перенос на практическую деятельность. Формирование готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов происходит под воздействием образовательной среды ВСУЗа, в результате взаимодействия со средой реализуется становление будущего преподавателя.

Таким образом, образовательная среда ВСУЗа является одним из важнейших факторов, оказывающих влияние на отношение магистранта к будущей педагогической деятельности. Следовательно, будущий преподаватель своими действиями и поступками активизирует элементы среды и тем самым создает ее для себя. Представляется необходимым, в ВСУЗе создавать такие условия, чтобы все элементы среды ВСУЗа согласованно, системно и продуктивно работали над достижением цели формирования будущего преподавателя как личности с высоким уровнем готовности к управлению УПД курсантов.

Обобщая вышеизложенное, нами были выделены конкретные научные подходы и принципы, составляющие содержание методологии исследований проблемы формирования готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов. На основе изложенных выше положений и принципов системного, деятельностного, компетентностного, личностно-ориентированного и средового подходов необходимо разработать модель формирования готовности будущих преподавателей ВСУЗов к управлению УПД курсантов, обосновать и разработать эффективную систему формирования готовности к управлению УПД курсантов.

Литература

1. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление / В. Г. Афанасьев. - М.: Политиздат, 1981. - 432 с.
2. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки / Э. Г. Юдин. - М.: Наука, 1978. - 392 с.
3. Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы / С. И. Архангельский. - М.: Высшая школа, 1980. - 256 с.
4. Поташник М.М. Управление современной школой / М. М. Поташник, А. М. Моисеев - М.: Педагогика, 1992.
5. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды / Ю. К. Бабанский. - М.: Педагогика, 1997. - 204 с.
6. Шамова Т.И. Управление процессом формирования качеств знаний учащихся / Т. И. Шамова, Т.М. Давыденко. - М.: Изд-во МГПУ им. В.И.Ленина, 1990. - 112 с.
7. Слостенин В.А. Психология и педагогика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. В. Слостенин, В. П. Каширин. - М.: Изд. центр "Академия", 2001. - 480 с.
8. Выготский Л.С. Педагогика и психология / Л.С. Выготский. - М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. - М.: Наука, 1982. - 304 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2-х т. / С. Л. Рубинштейн. - М.: Педагогика, 1989. - Т. 1. - 488 с.
11. Ардеев А.Х. Образовательная информационная среда как средство повышения эффективности обучения в университете: дисс. ...канд. пед. наук: 13.00.08. / А. Х. Ардеев. - Ставрополь, 2004. - 165 с.
12. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОС ВПО нового поколения: методическое пособие / В. И. Байденко. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. - 72 с.
13. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: кн. для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов и др. - М.: Просвещение, 1990. - 192 с.

14. Хуторской А.В. Современная дидактика: учеб. для вузов / А. В. Хуторской. - СПб.: Питер, 2001. - 544 с.
15. Сериков В.В. Личностный подход в образовании: концепции и технологии / В. В. Сериков. - Волгоград :Изд-во ВГПУ, 1994. - 152 с.
16. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе / И. С. Якиманская. - М.: Сентябрь, 2000. - 158 с.
17. Мануйлов Ю.С. Средовой подход в воспитании / Ю. С. Мануйлов // Педагогика. - 2000. - №7. - С.36-41.
18. Песоцкий Ю.С. Высокотехнологическая образовательная среда: принципы проектирования / Ю. С. Песоцкий // Педагогика. - 2002. - №5. - С. 26-35.
19. Ясвин В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. - М.: Смысл, 2001. - 365 с.

*Мұхаметханова А.А., Болтаева А.М.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті)*

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ МОТИВАЦИЯСЫНА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ФОРМАСЫНЫҢ ӘСЕРІ

Қазіргі білім беру жүйесі студенттің тұлғалық дамуын, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге деген қажеттілікті ынталандыруды басты мақсат етіп қояды. Қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану оқытушы мен студенттің рөлі туралы жалпы қабылданған түсінікті өзгертті. Себебі, дәстүрлі білім беру жүйесі жағдайында оқытушы мен студенттер арасындағы байланыс тікелей байланыста өтеді. Оқытушының міндеттеріне оқу ақпаратын, көмекші материалдарды, жазбалар мен тапсырмаларды мазмұнды дайындау жатады, басқаша айтқанда, оқытушы оқу процесінің барлық дерлік аспектілерін тікелей бақылайды.

Қашықтықтан оқытудың теориясы мен тәжірибесінің кейбір мәселелері Е.В. Власова, И.В. Тихомирова, А.В. Хуторский, Дж.Дэниел, Б.Голмберг және басқа да отандық және шетелдік зерттеушілер еңбектерінде қарастырылды. Ал, дәстүрлі білім беру жүйесіндегі студенттерінің оқу мотивациясын А.А. Вербицкий, Е.П. Ильин, Н.В. Кузьмина, В.А. Якунин және т.б. ғалымдар зерттегенін білеміз [1].

Студенттердің мотивациясы оқытудың барлық түрлері үшін маңызды, әсіресе қашықтықтан оқыту жағдайында оның өзектілігі арта түсті. Соңғы жылдардағы әлемдік пандемия жағдайында барлық деңгейдегі білім беру жүйесін қашықтықтан оқу форматына жаппай көшіру кезінде білім алушылардың оқу мотивация мәселесі өзгерістері байқалды. COVID-19 пандемиясының таралуына байланысты университеттердің көпшілігі студенттерін үйлеріне жіберуге және олардың әртүрлі нысандарда қашықтықтан оқытуға көшуге мәжбүр болғанын білеміз. Оқыту процесін қайта құру үшін оқытушылар мен студенттерге айтарлықтай күш салуға тура келді.

Қазақстандық ЖОО профессор-оқытушылар құрамы да дүние жүзіндегі университеттердегі ақпараттық технологиялар мамандарымен бірге дағдарыс режимінде жұмыс істеді және көптеген курстар мен бағдарламаларды онлайн режимінде, әсіресе пандемияның бірінші толқыны кезінде үлкен жұмыс атқарды. Осыған байланысты қоғам тарапынан да, мемлекет тарапынан да, педагогикалық қауымдастық тарапынан да шешуді қажет ететін көптеген мәселелер туындады.

Оқу іс-әрекетінің негізінде мотивацияның екі түрін қарастыруға болады: ішкі және сыртқы. Ішкі мотивация – студенттің ішкі мотивтері мен қажеттіліктері, өзінің білім алуға деген ішкі қозғаушы күші. Мысалы, студент белгілі бір тақырыпқа қызығушылық танытады, ол оның тұлғалық және кәсіби қызығушылықтары шеңберіне кіреді.

Керісінше, сыртқы мотивацияны студентті жақсы жұмысы үшін мақтайтын оқытушы немесе оқудағы жетістіктері мен жетістіктерін бағалар түрінде көтермелейтін ата-ана сияқты сыртқы субъектілер қамтамасыз етеді. Пандемия кезінде онлайн оқыту тәжірибесі, оқытудың тиімділігін бақылау және студенттермен әңгімелесу мотивацияға әсер ететін екі факторды анықтады. Бірінші факторды сыртқы фактор ретінде анықталды: процесті ұйымдастыру және курс құрылымы. Екінші фактор, ішкі: жеке параметрлер (тұлғалық және кәсіби бағдар, қызығушылық және т.б.).

Мотивацияның бұл екі категориясы да мотивацияға оң және теріс әсер етуі мүмкін. Сондай-ақ, бұл зерттеу ішкі мотивацияның қашықтықтан және аралас оқытудың негізгі құрамдас бөлігі болып табылатынын және сыртқы мотивациядан гөрі студенттердің мотивациясында маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Берілген тақырыпқа қызығушылық, орындалу қуанышы және жеке өсу сияқты жеке параметрлер ішкі мотивациямен көбірек байланысты. Студенттер оқуды еркін жоспарлай білу, бос уақыттың болуы, мұның бәрі мотивацияға оң әсер ететінін алға тартады. Екінші жағынан, олар стресс пен уақыттың жетіспеушілігі мотивацияға кері әсер ететінін айтады. Жеке адамның қажеттіліктері де мотивация факторы болып табылады. Болашақ жұмыс үшін онлайн курстың пайдасы, яғни шындықпен айқын байланысы студенттердің ынтасын арттырады. Қашықтықтан оқытылатын курс білім алушыларды шығармашылық тұрғыда шабыттандыратын, олардың жеке қызығушылықпен байланысты болса, кәсіби дағдыларының дамуына қуаныш пен қанағат әкелсе, онда ол студенттерді білім алуға ынталандыра алады.

Ғалым-зерттеушілер С.А. Мухина, А.А. Соловьева белсенді оқыту әдістерін еліктеусіз әдістер және модельдеу әдістері деп бөледі. Елікпейтін әдістерге белсенді (проблемалық) дәрістер, пікірталас («дөңгелек үстел», пресс-конференция, конференция), миға шабуыл, пікірталаспен көшпелі сабақтар, бағдарламаланған оқыту, қорғаумен қорытынды (дипломдық) жұмыс, ресми рөлді орындамай-ақ тәжірибеден өту жатады. Модельдеу әдістері ойын әдістеріне (ойын құрастыру, қызметтік рөлді орындау арқылы тәжірибе, рөлдік ойын, психодрама, іскерлік ойын) және ойыннан тыс әдістерге (нақты жағдайларды талдау, хат алмасуды талдау, нұсқауларға (алгоритм) сәйкес әрекеттер) бөлінеді. , ситуациялық және өндірістік есептерді шешу) [2, 18 б.].

Д.Н. Кавтарадзе белсенді оқыту әдістеріне пікірталас, рөлдік ойындар, модельдеу және іскерлік ойындарды жатқызады [3, 58 б.], В.А. Ситаров – іскерлік ойындар, батыру әдісі, тереңдетілген оқыту әдісі, микротабу әдісі, синектика әдісі. Оқыту жағдайындағы іскерлік ойындарды келесі түрлерге сәйкес топтастырады:

1. «Миға шабуыл», «сарапшылар клубы» сияқты «қыздыру» ойындары, тақырыптық ойын-сауық ойындары. Олардың міндеті – қатысушылардың қызығушылықтары мен қиялдарын босату, ойын мен ұжымдық мотивацияны белсендіру, зерттелетін материалға стандартты емес көзқарасқа назар аудару.

2. Ситуациялық рөлдік ойындар. Нақты жағдайларды және олардың рөлдік ойынын талдауды қамтиды.

3. Конструктивті-рөлдік, проблемалық-рөлдік, пікірталас ойындары. Оларды қолданудың мақсаты – іскерлік рөлдерді қабылдау және тиімді орындау дағдыларын қалыптастыру, өзара әрекеттестік пен ұйымшылдыққа, өнімді ынтымақтастыққа, ұжымдық шешімдерді әзірлеуге қатысуға үйрету.

4. Шығармашылық ойындар. Бұл техникалық, көркемдік, ізденіс және ұқсас жобаларды жасау бойынша ұжымдық жұмыс. Бұл ойындарға оқушыларды қатыстыру шығармашылық қабілетін дамытуға, бастамашылдыққа, батылдық, табандылыққа, жауапкершілікке тәрбиелеуге ықпал етеді [4, 149 б.].

Нақты жағдаяттарды лекциялық-талдау (кейс-стади) студенттердің белсенді танымдық іс-әрекетін ұйымдастырудың тиімді және кең таралған әдістерінің бірі болып табылады. Нақты жағдайларды талдау әдісі нақтыланбаған өмірлік және өндірістік міндеттерді талдау қабілетін дамытады. Белгілі бір жағдайға тап бола отырып, студент ондағы мәселенің бар-жоғын, оның неден тұратынын анықтауы, жағдайға деген көзқарасын анықтауы керек.

Жағдайлардың келесі түрлері ажыратылады: иллюстрациялық ситуациялар, жаттығу жағдаяттары, бағалау жағдаяттары, проблемалық ситуациялар Еліктеу жаттығулары оқытудың белсенді әдісі болып табылады, оның айрықша белгісі оқытушыға алдын ала белгілі мәселенің дұрыс немесе ең жақсы (оңтайлы) шешімі болып табылады. Имитациялық ойындарда адамдардың мінез-құлқын және олардың нақты модельдеу жағдайында өзара әрекетін анықтайтын экономикалық, құқықтық, әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық, математикалық және басқа механизмдер (қағидалар) ойнатылады [5, 17 б.].

Қашықтықтан оқыту жағдайындағы өзекті мәселелер қатарында:

1. Студенттер өз білімін өздерінің қызығушылықтары деңгейінде құрастырады, сондықтан оқытушылар студенттерге өздерінің бұрыннан бар білімін пайдалану мүмкіндігін үнемі ашып, сонымен бірге өзінің оқу процесінде белсенді рөл атқаруы керек.

2. Кәсіби сауаттылықты меңгеру студенттердің өз қызығушылықтарының заңды салдары болуы керек, сондықтан олар, әдетте, оқу материалдарын өздері таңдайды және өздерін қызықтыратын тақырыптарға эссе жазады.

3. Оқу – түсіну; оқылған мәтіннің мағынасын ашу. Оны иерархиялық ретпен реттелген белгілі бір дағдылардың жиынтығымен салыстыруға болмайды, оқуды үйрену үшін оны меңгеру жеткілікті.

4. Жазу қабілетінің негізгі мақсаты – ақпаратты жеткізу. Оқытушылар студенттерге эссе және эссе тақырыптарын таңдауға мүмкіндік береді, олардың өзін-өзі көрсету әрекеттеріне оң әсер етеді және студенттің жұмысын тыңдауға дайын аудиторияны ұйымдастырады.

5. Кәсіби білімді меңгеру – табиғи процесс. Студенттердің өз білімдерін қалыптастыру процесінде пікір алмасу, пікір алмасу үлкен үлес болып табылады. Оқытушылар кәсіптік білім беру процесінде оларды бір-бірімен қарым-қатынас жасауға үйретеді.

6. Тәуекелге баруға және қателесуге дайын болу – мамандықты жетілдірудің қажетті шарты. «Жаңалықтың» әртүрлі деңгейлерінен өте отырып, студенттер білім мен сенімнің жеке интегралды жүйелерін қалыптастырады, ал оқытушылар студенттерді тәуелсіздікке, өзін-өзі ұйымдастыруға және оқудың қажетті бөлігі ретінде өз қателеріне қарауға шақырады [4, 241 б.].

Қорыта келгенде, жоғары оқу орындарындағы студент тұлғасының мотивациялық сферасының даму деңгейі университеттік білім берудің әдістеріне, жағдайларына және құралдарына, оқудың өзіндік мәнін сезінуіне, оқуға субъектілік-рефлексивті қатынасына, субъективті белсенділігі мен субъективті қатынасына байланысты. Мотивациялық сфераны терең білу және түсіну табысқа жетуді қамтамасыз ете алады, оқушы тұлғасының белсенділігін оның дамуы үшін дұрыс бағытқа бағыттай алады. Сондықтан да оқытудың кез-келген формасы (қашықтықтан, дәстүрлі) болашақ мамандардың игеретін мамандықтарының спецификалық ерекшеліктеріне байланысты оқу бағдарламасы негізінде жүзеге асуы тиіс.

Әдебиет

1. Болтаева Ә.М. Мотивация психологиясы: Оқу құралы, Алматы, 2020 – 63б.
2. Мухина С.А., Соловьева А.А. Нетрадиционные педагогические технологии в обучении. – Ростов н/Д., 2004.
3. Кавтарадзе Д.Н. Обучение и игра. Введение в активные методы обучения. – М., 1998
4. Ситаров В.А. Дидактика: учеб. пособие / под ред. В.А. Сластенина. – М., 2002
5. Новик М.М. Современные технологии в образовании // Новые знания. – 1999. – № 3.

PIZA ТАПСЫРМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ДАМУЫ

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, білім беру мекемелерінің тәжірибесіне енуде. Жаңа технологияларды меңгерту мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді.

Жаңа технологиялар теориялық тұрғыда дәлелденіп, тәжірибеде жақсы нәтижелер беруде. Жаңа педагогикалық технологияларды күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін, әр мұғалім алдында отырған оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, педагогтік мақсатына, мүддесіне сай, өзінің шеберлігіне орай таңдап алады. Бұл жаңа технологиялар-оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, терең ойлай білуін, теориялық негіздерін, эстетикалық көзқарастарын пайымдауын, баға беруін, танымдық белсенділігін дамытуға бағытталған.

PIZA TIMSS зерттеулерінің тапсырмалар негізінде оқушылардың ғылыми жаратылыстану сауаттылығын дамыту мақсатында елемізге осы бағытта жұмыс жасау негізделіп отыр. Биология сабағында PIZA тапсырмалары арқылы оқушылардың ойлау қабілетін, алған білімін өмірде қолдана алатындай жағдай жасау. Біздің еліміз үшін халықаралық зерттеулерге қатысу білім берудің бақылау- бағалау жүйесін реформаландырудың қажеттілігін ескертетін бірқатар факторлар, атап айтар болсақ Қазақстандық білім беру жүйесінің әлемдік білім беру кеңістігіне кірігуіне негізгі себеп болады. Қазақстанның халықаралық зерттеулерге қатысуы, оқушының өзін-өзі дамытуды максималды түрде іске асыруы мен қоғам өмірінде өз орынын табу, өздігінен іздену, талдау жасау, құрылымдау, ақпараттарды дұрыс пайдалануға мүмкіндік береді.

Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын дамытуда PIZA тапсырмаларын беру арқылы, сыни тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамыту, алған білімін өмірде қолдана алуға, өз ойын ашық айтатын жан-жақты дамыған жеке тұлған қалыптастыру.

Міндеті:

- Оқушылардың биология пәніне деген ынтасын арттыру.
- Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығы мен ойлау қабілеттерін арттыру мақсатында түрлі тапсырмалар беру.
- Оқушылардың оқу сапасын жақсарту.

PIZA тапсырмаларын беру арқылы оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артады. Оқушылардың өзіне деген сенімділігі күшейеді, ғылыми көз-қарасы артады. Өз ойын ашық айталады, сындарлы ойлау қабілеті дамиды.

Қазіргі кезде білім беру жүйесінде оқушының дамуындағы оның үлгерімінің үлкен мәні бар. Баланың жеке басын жан-жақты дамытуға бүгінгі таңда білім беру саласындағы оқу процесіндегі оның үлгерімі негізгі роль атқарады.

Мұғалім өзінің пәнін жетік білуі керек. Біліктілігі жоғары, жан –жақты іздену, жұмыс түрлерін түрлендіруі, сабақты қызықты өткізу керек сонда оқушылардың пәнге үлгермеушіліктері азайып немесе мүлдем болмайды. Барлығы мұғалімнің шеберлігімен, оқушының қызығушылығына байланысты.

PIZA тапсырмаларын беруде ең алдымен төмендегі талаптарға сай болуы керек.

- Тапсырманың оқушының жас ерекшелігіне сай құру.
- Құрылған тапсырмалар өмірмен байланысты болуы керек, яғни SMART мақсатқа негізделу.
- Тапсырмалар тақырып деңгейінде жасақталу.

- Тапсырмалар оқушының қызығушылығын тудыратын түрлендірілген тапсырмалар болу.
- Тапсырмалар келесі берілетін тапсырмамен байланысты болу.
- Әр түрлі оқу пәндерінің әр тақырыбы үшін Б.Блум таксономиясына құрылған тапсырмалар жүйесін даярлау;
- Оқу үрдісіне сыни тұрғыдан ойлау, нәтижеге бағдарланған технологияларды қолдану;
- Білім мазмұны, оқу-әдістері мен формалары да осы технологиялардың талаптары негізінде анықтау (мысалы, И.Я. Лернердің 4-элементтік негіздегі мазмұн анықтау теориясы арқылы оқу мазмұнын іріктеу т.б.);
- Білім мазмұнын анықтағанда қазіргі ақпараттық технологияның дидактикалық мүмкіндіктерін, әсіресе оқушыларды іздену-зерттеуге жетелейтін процесстерді модельдеу мүмкіндігін ескеру, негізге алу.

Тапсырмалар көбіне оқушылардан шыққан нәтижені талдап қорыту, түсіндіру немесе негіздеу заңдылықтарын білуді талап етеді. Осы тұрғыда оқыту мақсатының иерархиясы мәселелерін зерттеген американдық ғалым Б.С. Блум таксономиясы білімді меңгеру кезеңінде мақсат қоюдың мынадай алты деңгейлі тізбегін ұсынады: білу; түсіну; қолдану; анализ және синтез; бағалау. Ал оқытудың мақсаттар иерархиясына сәйкес академик В.П. Беспалько да оқушылардың білімді қабылдауының төрт деңгейлі педагогикалық кешенін ұсынып, белгілі бір шамада оқушы тәжірибесінің даму деңгейін көрсететін танымдық іс-әрекетті меңгерудің төрт деңгейін анықтағаны белгілі.

Биология пәнінде PISA тапсырмаларын құруда Блум таксономиясы негізінде құрылса, ол тапсырмалардың ең төменгі деңгейлік сұрақтардан құрылып бірте-бірте тапсырмалар күрделенен отырып жоғарғы деңгейге ауысады.

Әр тапсырма оқушылардың тек сын тұрғысынан ойландырып қана қоймай, талантын және дарындылық қабілеттерін аша отырып, көшбасшылық қабілеттерін шыңдау. Бенджамин Блум таксономиясы – педагогикалық мақсаттардың классификациялық амалы. Осы тұрғыда Блум таксономиясы негізінде тапсырмалар түрлерін құрылу тапсырмалар төменгі деңгейде жоғарғы деңгейге дейін күрделенуі керек.

Дидактикалық матрица Б. Блумның мақсаттар таксономиясы, В.П. Беспальконың меңгеру деңгейлері (нәтижелер таксономиясы), олардың сәйкестік көрсеткіштерінен шығатын сапалар иерархиясы, ынта, белсенділік, біліктіліктер иерархияларының байланысын көрсететін, дамыта оқытудың квинтэссенциясын негізге ала отырып биология пәнінде PISA тапсырмаларын В.П.Беспальконың 4 деңгейде құрастыру, оқушылардың биология пәнінен ғылыми жаратылыстану сауаттылығын дамыта отырып, сын тұрғысынан ойлануға мүмкіндік береді.

В.П. Беспальконың білімді қабылдауының төрт деңгейлі тапсырмалар оқушылардың биология пәніне деген қызығушылығын арттыра отырып ғылыми зерттеулерге баулиды. Оқушылар өз ойларын дәлелмен, тәжірибе негізінде көз жеткізеді, оны күнделікті өмірде болып жатқан оқиғамен байланысты екенін көзге елестете алады. Бұлардан басқа ең басты нәрсе оқулықтар, оқу-әдістемелік кешендер дайындау барысында жаттығуларды халықаралық PISA, TIMSS зерттеулері тапсырмалары негізінде дайындаудың маңызы зор болатыны сөзсіз. Оқушылардың жаратылыстану сауаттылығын арттыру арқылы дамыған 30 елдің қатарынан білім жағынан көрінуге мүмкіндік туады. Ел басшымыздың осы басатмасы негізін әр қарай дамыту.

Көптеген елдерде жасөспірімдер 15 жаста негізгі білім беру сатысын аяқтап, ересек өмірге дайындалады, осыған сәйкес зерттеудің негізгі міндеті он бес жастағы оқушылардың өз беттерінше өмір сүрулеріне қажет білім, білік, дағдыларды қаншалықты деңгейде меңгергенін анықтайды.

PISA халықаралық зерттеуінің негізгі міндеті – білім беру саласындағы әлемдік басымдықтарды сипаттайтын зерттеу құралдарының негізінде объективті өлшеулер арқылы алынған айқын нәтижелерді талдау болып табылады.

Қазақстанның білім беру жүйесінің даму деңгейіне кері әсер ететін жайттар баршылық. Сондықтан дарынды ұстаз К. Д. Ушинский айтқандай: «Қызығушылығын туғызбайтын оқу бірте - бірте оқушының білімге деген құмарлығын жояды, ал тек қызығушылыққа негізделген оқу оқушының еркін, күш - жігерін тәрбиелемесе мәнін жояды» деген екен. Әр сабағымыз оқушылардың қызығушылығын арттыру, яғни интерпритация туғызу. Бала бойында дарындылық, таланттылық қабілеттерін аша білу керек. Алдымызға келген әр бір оқушының бүгінгі тақырыптан азда болса бір нәрсе үйреніп оны өмірде қолдана алатындай деңгейге жетуі маңызды. Осы тұрғыда оқушылардың оқуға деген ынтасын арттыруда Авраам Маслоудың қажеттіліктер ирархиясын ескеру. Бала өзін-өзі таныта білу үшін төменгі деңгелер қанағаттануы арқылы оқушы сабаққа деген ынтасы арта түспек. Сабақта оқушының көңіл күйін ескере отырып оның сабаққа деген ынтасын арттыру үшін түрлі тренингтер ұйымдастырылу керек. Оқушының сабаққа деген қызығушылығы болмаса, оқушы бүгінгі сабақтан еш нәрсе ұқпай кеетеді.

PISA тапсырмаларын кұруда маңызды мәселелерді талқылау, тәжірибе арқылы ой елегінен өткіз. Тапсырмаларды беруде оқушыға сенім артыра отырып өзі жасауға мүмкіндік беру. Түрлі дерек көздерін қолдана отырып оқушының есінде қалатындай жағдай жасау. Сабақтың сәтті шығуы ұстаздың берген тапсырмасына толықтай байланысты. Сондықтан ұстаздар қауымы әр ұстаз өз маманының шебері бола білуі керек.

Әдебиет

1. IMSS халықаралық зерттеуі. Әдістемелік құрал – Астана, 2012, ҰББСБО. - 77 б.
2. 12 жылдық білім беру жағдайында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың тұжырымдамалық тұғырлары. Әдістемелік құрал. – Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 41 б.
3. PISA халықаралық зерттеуін жүргізу аясында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту әдістері бойынша Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. Оқу сауаттылығы. Тренерге арналған нұсқаулық // NIS – PEARSON

*Нусюмбаева Ж.С., Мун М.В.
(Республика Казахстан, г. Алматы,
учреждение университет «Туран»)*

СВЯЗЬ ВРЕМЕННОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОКРАСТИНАЦИИ У СТУДЕНТОВ

В наше время проблема прокрастинации как никогда актуальна, за счет того, что подобное состояние знакомо большому количеству людей [1]. До определенного уровня прокрастинация является вариантом нормы. Прокрастинация становится проблемой, когда она превращается в привычное состояние. Вначале человек переносит все срочные дела на более поздний срок, но, когда он понимает, что сроки почти прошли, предпринимает попытки выполнить задачи за минимальный отрезок времени или, может полностью отказаться от выполнения поставленных задач.

Учебная деятельность является протяженным во времени процессом, где время является наиболее важным ресурсом. Именно в учебной деятельности студенты встречаются с затруднениями в управлении своим временем, что выражается в откладывании и невыполнении заданий, что закономерно введет к негативно окрашенным последствиям.

В нашем исследовании был реализован констатирующий эксперимент. В качестве испытуемых выступили студенты 1,2,3,4 курса специальности «Психология», университетов Туран, Каспийский университет, UIB, Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати. Общее количество испытуемых 36 человек.

Методы исследования.

В рамках нашего исследования мы использовали следующие методики:

1. метод каузометрии [2], занимает 40-60 минут, осуществляется в индивидуальной форме, состоит из следующих ступеней: биографическая разминка, создание списка событий, датирование событий, причинный и целевой анализ межсобытийных связей, определения сферы принадлежности событий. Данный метод позволяет получить такие показатели как: психологический возраст, ожидаемую продолжительность жизни, чувство реализованности, коэффициент взрослости.

2. шкала прокрастинации для студентов К. Лэя (в адаптации Т.Ю. Юдеевой, Н.Г. Гараян, Д.Н. Жуковой) [3], состоит из 10 прямых и 10 обратных утверждений, которые оцениваются испытуемым по 5-балльной шкале. В итоге проведения вычисляется уровень прокрастинации.

3. пятифакторный опросник личности (Биг 5) [4], состоит из 75 высказываний. Высказывания противоположны по значению, каждое из них выявляет свойства личности, некоторые особенности поведения в жизненных ситуациях. В итоге рассчитываются 5 факторов: экстраверсия, нейротизм, открытость опыту, склонность к согласию, добросовестность.

4. общий показатель успеваемости студентов [5] или GPA - средневзвешенная оценка учебных достижений студентов за один год. Данные были получены от каждого испытуемого через программы Study Space и Platonus.

5. уровень мотивации – этот показатель определялся экспериментатором во время взаимодействия с каждым испытуемым в процессе каузометрии. В зависимости от степени вовлеченности, активности, заинтересованности испытуемого, экспериментатор присваивал ему баллы от 1 до 5, где 5 максимальный уровень мотивации.

Статистическая обработка полученных результатов по данным методикам производилась с помощью программы «SPSS 21». В числе прочих, применялся коэффициент ранговой корреляции Спирмена для исследования корреляционных взаимосвязей между всеми вышеперечисленными методиками.

Таблица 1- Корреляционный анализ взаимосвязи показателей метода каузометрии (МК), шкалы прокрастинации (К. Лэя), Биг 5, уровня мотивации и GPA

	Коэф. взрослости (МК)	Ожидаемая продолжит. жизни (МК)	Психол. возраст (МК)	Уровень прокрасти нации (Лэй)	пол	Уровень мотивац ии
Экстраверсия (Биг5)	-,398*		-,388*			
Нейротизм (Биг5)						,466**
Открытость опыту (Биг5)		,524**				
Добросовестность (Биг 5)				-,512**		
GPA					,364*	

Примечания: (МК) – метод каузометрии, уровни значимости: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Далее предоставлена интерпретация корреляционных связей таблицы 1.

1) Отрицательная корреляционная связь экстраверсии с коэффициентом взрослости $r = -0,398^*$, $p < 0,05$. Выраженная экстраверсия (высокие баллы по шкале Биг 5) проявляется в общительности, активности, большей дружелюбности, оптимистичности. Низкие баллы по шкале экстраверсии указывают на интроверсию. Интроверсия характеризуется низкой уверенностью в правильности своего поведения, опорой на собственные силы, сниженным настроением, замкнутостью, любовью к планированию будущего, взвешиванию собственных поступков, контролю своих чувств. Коэффициент взрослости позволяет судить о степени

психологической зрелости личности. Высокий уровень коэффициента взрослости указывает на то, что человек чувствует себя старше, взрослее своего возраста; низкий уровень свидетельствует о «психологическом инфантилизме».

То есть, интровертам характерен более высокий коэффициент взрослости, они психологически старше и мудрее своего хронологического возраста. И наоборот, экстраверты чувствуют себя более психологически молодыми.

2) Экстраверсия отрицательно связана с психологическим возрастом, $r = -0,388^*$, $p < 0,05$. Чем выше психологический возраст, тем выше чувство жизненной реализованности и ожидаемая продолжительность жизни.

Данная корреляция говорит о том, что интровертам более свойственен высокий психологический возраст, а экстравертам более низкий (ощущение, что все еще впереди),

3) Нейротизм положительно коррелирует с уровнем мотивации $r = 0,466^{**}$ $p < 0,01$. Высокий уровень нейротизма выражается в чувствительности, тревожности человека по отношению к стрессогенным факторам, что может препятствовать академическим достижениям. Низкий уровень нейротизма – люди эмоционально стабильные, спокойный, рационально смотрящие на мир.

То есть, более тревожные испытуемые демонстрировали более высокий уровень мотивации/вовлеченности.

4) Открытость опыту положительно коррелирует с ожидаемой продолжительностью жизни $r = 0,524^{**}$, $p < 0,01$. Высокие баллы по шкале «Открытость опыту» означают, что у человека хорошо развита фантазия, широкий кругозор, острый ум, он интересуется новым и оригинальным, высоко развита рефлексия и самоанализ. Ожидаемая продолжительность жизни – отражает субъективное представление человека о гипотетической продолжительности его жизни.

Таким образом, более открытые новому опыту испытуемые предполагают, что их жизнь будет более долгой. Чем испытуемые с низкой открытостью новому опыту.

5) Добросовестность отрицательно связана с уровнем прокрастинации $r = -0,512^{**}$, $p < 0,01$. Добросовестность — фактор, который выражает степень контроля человека за своим поведением. Высокие баллы по этой шкале означают дисциплинированность, самообладание, собранность, настойчивость. Низкие баллы говорят о человеке, который легко отвлекается, спонтанный, дезорганизованный, несобранный, любящий эксперименты, не сосредоточен на цели, легко бросают начатые задания, плохо контролируют свои импульсы.

Одна из самых логичных связей – неорганизованным людям, с низким уровнем добросовестности свойственен высокий уровень прокрастинации.

б) Средний балл успеваемости (GPA) положительно коррелирует с полом $r = 0,364^*$, $p < 0,05$. Поскольку мы обозначали в файле данных юношей цифрой 1, девушек цифрой 2, соответственно по данной корреляции успеваемость девушек выше, нежели у юношей.

Литература

1. Kairatova, I., & Kudaibergenova, S. (2019). Research of procrastination in connection with students' personal characteristics (on the example of Kazakhstan). Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии, 69(2), 44-52.
2. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. - Киев: Наукова думка, 1984. - 209 с.
3. Юдеева Т.Ю., Гаранян Н.Г., Жукова Д.Н. Апробация опросника студенческой прокрастинации С. Lay // Психологическая диагностика. 2011 № 2. - С. 84–94.
4. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: Учебно-методическое пособие - Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. - 23 с.
5. Академическая политика университет «Туран». URL: <https://turan.edu.kz/wp-content/uploads/2021/05/academpolitika.pdf>.

ОСОБЕННОСТИ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ

Сравнивая дистанционное обучение и традиционное образование выясняется, что дистанционное обучение считается новым этапом в развитии традиционного образования, и возможности его высоки [1, с. 47]. Учителя используют информационные технологии, основанные на использовании персональных компьютеров, видео- и аудио оборудования.

Компьютеризация образования сегодня считается передовой областью педагогических знаний [2, с. 85].

Сейчас учителя широко рассматривают такой вид дистанционного обучения как студенческий образовательный сайт.

Образовательные сайты создаются сейчас по всем направлениям учебных предметов в общеобразовательных вузах.

Действительно, все эти педагогические сайты удовлетворяют определенным запросам целевой аудитории: быть приятными с точки зрения визуального восприятия, иметь логичную и лёгкую структуру и иметь интересное наполнение для желания учить язык [3, с. 78].

В данной обстановки пандемии расскажем как проходит дистанционное обучение студентов через образовательные сайты.

В настоящее время широко распространены компьютерные инструментальные средства для ведения учебных курсов английского языка, а именно дистанционное обучение.

Если рассматривать дистанционное образование как новую форму обучения, то оно не может быть полностью независимой системой, поскольку этот вид образования основан на тех же целях и содержании, что и в традиционном образовании.

Специфическими особенностями дистанционного образования являются [1, с. 47]:

- пластичность, т.е. возможность разделить ход исследований на различные фрагменты;
- изменение роли учителя;
- разделение предметов из учебного процесса расстоянием;
- верховенство самоконтроля над руководством учителя;
- использование современных специальных технологий и учебных пособий и т.д. [2, с. 85].

Особой областью научных и прикладных исследований является дистанционное обучение с использованием информационных и коммуникационных технологий. Часто эта форма образования представлена под термином «технологии дистанционного обучения».

Важным элементом персонального сайта учителя, позволяющим отразить его индивидуальность и профессиональные достижения, является электронное портфолио [3].

Портфолио – это инструмент мониторинга профессиональных достижений.

Таким образом, образовательный сайт расширяет возможности педагога, дополняя традиционную форму обучения. Однако стоит отметить, что не всякий сайт соответствует достижению перечисленных задач. Рассмотрим требования, которые выделяются к персональному сайту учителя английского языка для реализации всех его потенциальных возможностей при применении в образовательном процессе.

Очевидно, что все педагогические сайты должны удовлетворять определенным запросам целевой аудитории: быть приятными с точки зрения визуального восприятия, иметь логичную и лёгкую структуру и иметь интересное наполнение для желания учить язык [4, с. 78].

С постоянным усовершенствованием информационных и инновационных технологий растёт актуальность дистанционного обучения, которое оказалось путем решения проблемы получения образования во время пандемии коронавируса, получившей начало 16 марта 2020 года. Стремительное распространение вируса отрицательно сказалось на уровне получения образования молодого поколения, однако внедрение дистанционного обучения принесло ряд положительных сторон, позволивших студентам не останавливаться на достигнутом и получать

новые знания в непривычном формате В связи с ситуацией все преподаватели были вынуждены перейти на дистанционное обучение.

Дистанционное обучение имеет следующие дидактические особенности:

- Ведущая роль теоретических знаний;
- Соответствие дидактического процесса закономерностям учения;
- Единство образовательной и воспитательной функций обучения;
- Сочетание абстрактности мышления с наглядностью в обучении;
- Доступность;
- Гибкость обучения;
- Массовость;
- Параллельность обучения;
- Развитие компьютерной грамотности пользователей;
- Системность и последовательность в обучении.

Было проведено множество семинаров, видеоуроков и конференций по компьютерной грамотности с целью информирования учащихся об особенностях используемых платформ и предотвращения возможных проблем дистанционного обучения, таких как проблемы с микрофоном, звуком, демонстрацией экрана, камерой и т.д. Более того, при возникновении каких-либо вопросов касательно компьютерной грамотности были организованы дополнительные конференции с обсуждением возникнувших проблем при использовании обучающих платформ.

Основными обучающими платформами стали такие приложения как Google Drive (Гугл Диск), Canvas (Канвас) и Zoom (зум).

Гугл Диск

Гугл Диск – это сервис хранения, редактирования и синхронизации данных, разработанный всемирно известной компанией Google. Он включает в себя три основные функции:

- Совместное редактирование файлов;
- Хранение данных в интернете;
- Общий доступ данных для определенных пользователей.

В состав приложения входят такие основные офисные инструменты как Гугл Документы, Таблицы и Презентации для редактирования, совместного использования и создания учебного материала, что позволяет предоставлять информацию в виде схем, текста, графиков, чертежей, таблиц, рисунков, слайдов и т.д. Более того, Гугл Диск предоставляет возможность редактирования и оформления интерфейса так, как удобно пользователю для упрощения работы и легкости использования [3]. Существует множество возможностей этого приложения, которые сделали его лучшим облачным хранилищем среди всех существующих, что является основной причиной постоянного использования Гугл Диска студентами в дистанционном обучении:

- Сканирование документов;
- Веб-клипер;
- Перетаскивание и копирование файлов;
- Автозагрузка и синхронизация;
- Быстрое создание файлов;
- Управление версиями;
- Закладки;
- Комментирование папок и файлов;
- Копирование текста с изображений;
- Разметка и подпись файлов;
- Поиск по тексту;
- Конвертация файлов и т.д.

Канвас

Канвас – это система массовых открытых онлайн-курсов (МООК), где преподаватель может разместить собственные электронные курсы, проводить регистрацию, онлайн-занятия, контрольные работы, оценить успеваемость студентов, размещать задания и установить программу обучения. Канвас включает в себя ряд инструментов для удобства в использовании и является бесплатной платформой образования. С помощью этого приложения можно интересно провести любую видео-лекцию, викторину и живую онлайн-дискуссию. Кроме того, в приложение были включены следующие особенности для комфортной работы пользователей:

- Календарь, в котором можно запланировать какое-либо событие на определенный день (к примеру, тестовую работу);
- Почтовый ящик для внутренней коммуникации;
- Витрина курсов, в которой продемонстрированы все дисциплины учащегося.

Кроме возможности создания своих авторских курсов, на платформе есть шанс воспользоваться курсами других учителей различных предметов. Они бесплатны, не предполагают жёстких сроков изучения, полны современных материалов и предоставляют простор для саморазвития и самосовершенствования.

Зум

Зум – это сервис для проведения и организации онлайн-занятий, семинаров и конференций для студентов. Организовать конференцию может абсолютно любой пользователь, создавший учетную запись. Удобство приложения заключается в том, что платформа подходит как для индивидуальных, так и для групповых занятий, при этом зайти в приложение можно и с телефона, и с компьютера, и с планшета, т.е. по мере своих возможностей.

Преимущества платформы Зум [4]:

- Отличное качество связи;
- Видео и аудио связь с каждым участником конференции;
- Возможность демонстрации экрана со звуком;
- Возможность видеозаписи конференции;
- Наличие интерактивной доски для заметок;
- Наличие чата;
- Деление присутствующих студентов на группы по комнатам (сессионным залам) для групповой работы и т.д.

В результате внезапно возникнувшей пандемии коронавируса студенты и преподаватели были вынуждены перейти на дистанционное обучение, что открыло для них ряд новых возможностей и повысило компьютерную грамотность населения благодаря регулярному использованию приложений и организации семинаров и обучающих конференций по использованию таких платформ, как Зум, Гугл Диск и Канвас. Будем считать, что образовательный сайт способствует реализации педагогических функций в ИОС, если структура и содержание сайта отражают предложенные возможности дистанционного обучения.

Литература

1. Хуторской А.В. Современная дидактика: Учебник для вузов, Серия "Учебник нового века", Изд. "Питер", Санкт-Петербург, 2001.
2. Хуторской А.В. Интернет. Практикум по дистанционному обучению. ИОСО РАО, М., 2000.
3. Портал о дистанционном обучении. - [Электронный ресурс] <http://dstudy.ru>
4. Черемисин А.Г. Развитие Интернет – образование в условиях информационного общества. // Инновации в образовании, 2005.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ

Подростковый возраст является переходным, критическим и трудным переломным, возрастом, периодом полового созревания. В данный период развитие ребенка считается особенно тяжелым: трудности испытывают учителя и родители, а также сами дети. Это происходит вследствие большого количества критических физиологических и психологических состояний, объективно возникающих в процессе развития; данные состояния называются так же «критическими периодами детства».

Подростковым периодом является возраст от 12 до 15 лет (± 2 года). Это время, когда происходит начало перестройки организма ребенка: наряду с ускоренным физическим развитием происходит половое созревание. Работа желез внутренней секреции, в том числе половых желез, производит в организме резкие перемены. Обмен веществ протекает более интенсивно. Происходит нарушение прежней слаженности в работе организма; как результат еще не отрегулированной новой системы функционирования возникает общая неуравновешенность подростка, а также взрывчатость и раздражительность: часто могут происходить резкие перепады настроения от чрезмерной активности к вялости и даже апатии.

Таким образом, подростковый возраст – это такой возраст, когда внешне и по своим притязаниям человек уже взрослый, однако внутри он еще во многом имеет особенности и возможности ребенка. Поэтому подросток все еще нуждается в ласке и внимании, ему еще интересны детские забавы и игры. Вместе с тем параллельно с чувством взрослости у подростка возникает и постепенно формируется самосознание; это может проявляться в осознании половой принадлежности, в обостренном чувстве собственного достоинства. Подросток так же чрезвычайно критичен. Если раньше, когда он был ребенком, то на многие события в окружающем мире он не обращал внимания или не оценивал слишком критично, то теперь, став подростком, у него происходит переоценка уже привычного, он дает свои собственные суждения зачастую категоричные, бескомпромиссные и прямые. Так же в подростковый период помимо коренной перестройки уже сложившихся ранее психологических структур, возникают новые образования, формируются основы сознательного поведения, начинает выстраиваться общая направленность социальных установок и нравственных представлений.

В качестве отрицательных проявлений ребенка на этом сложном этапе выступают дисгармоничность в строении личности, протестная линия поведения по отношению ко взрослым, смена уже установившейся системы интересов. В то же время, в подростковом возрасте наблюдается и много положительных факторов - самостоятельность ребенка увеличивается, его взаимоотношения с детьми и взрослыми становятся намного многообразнее и содержательнее, сфера деятельности подростка в значительной мере расширяется и претерпевает качественные изменения, при этом формируется ответственное отношение к другим людям и к себе, и т.д.

Отечественные психологи глубинно и всесторонне исследовали особенности подросткового возраста. Далее будут рассмотрены взгляды на проблему подросткового возраста известных отечественных психологов. Л.С.Выготский [28, с.114] тщательно изучал проблему интересов подростка в переходном возрасте; он считал это «ключом ко всей проблеме психологического развития подростка» [28, с.131]. Выготский писал, что на каждой ступени развития, так же и в подростковом возрасте, все психологические функции человека работают по определенной системе; и эта система складывается и направляется определенными влечениями, интересами и стремлениями, заложенными в личности. Л.С.Выготский особенно акцентировал внимание на том, что данный возраст – время, когда отмирают старые интересы, а также когда происходит становление новой биологической

основы, которая является основой для развития новых интересов в будущем» [28, с.131]. Он писал: «Если в начале фаза развития интересов стоит под знаком романтических стремлений, то конец фазы знаменуется реалистическим и практическим выбором одного наиболее устойчивого интереса, большей частью непосредственно связанного с основной жизненной линией, избираемой подростком» [28, с.133].

В качестве доминантных, то есть самых ярких интересов подростков Л.С.Выготский назвал:

- «эгоцентрическая доминанта» (интерес, который подросток испытывает к своей собственной личности);

- «доминанта дали» (ориентир подростка на глобальные, объемные масштабы, которые подросток считает для себя намного более приемлемыми по сравнению с более близкими к настоящему, сегодняшнему моменту);

- «доминанта усилия» (стремление подростка сопротивляться, преодолевать препятствия, испытывать волевые напряжения; это может проявляться в упрямстве и хулиганских выходках, в противостоянии воспитательскому авторитету, а так же в протесте и т.д.);

- «доминанта романтики» (жажда подростком нового, неизведанного, что проявляется в рискованных поступках, приключениях, в героизме). Л.С. Выготский большое внимание уделял развитию мышления у подростков. Он считал, что основное, чем нужно овладеть на данном этапе - процессом образования понятий, что повлечет за собой высшее проявление интеллектуальной деятельности - новые способы поведения. Функция образования понятий является основой любых интеллектуальных изменений в подростковом возрасте. «Понимание действительности, понимание других и понимание себя - вот что приносит с собой мышление в понятия», - писал он Л.С.Выготский [28, с.137]. Заметный вклад в разработку проблему подросткового возраста внес Д.Б.Эльконин [31, с.412].

По Д.Б.Эльконину, подростковый возраст – это новый период в жизни ребенка, и он несет в себе новообразования, рождающиеся на основе той деятельности, которая была ведущей в предшествующий период. Эльконин говорит, что учебная деятельность, направленность которой была на окружающий мир, теперь нацелена на себя самого. Уже к концу младшего школьного возраста ребенок не знает, что ему делать с новыми возможностями, которые у него появились, ему не понятно, что он представляет из себя. Найти ответ на вопрос «Что я такое?» ребенок сможет только окунувшись в реальную жизнь. Таким образом, подростковому возрасту свойственны следующие проявления ребенка: - результатом упрямства и негативизма часто возникают проблемы со взрослыми; при этом подростки часто демонстрируют безразличие к оценке своих успехов, могут уходить из школы - ведь самое важное для ребенка теперь происходит за стенами школы. - активно заводятся компании друзей-ровесников, как результат стремления найти тех, кто тебя понимает [30, с.245]. - ведутся дневники и тайные тетради, в которых подростки, чувствуя себя в безопасности, могут свободно раскрыть свои потайные мысли. Здесь они, никого не стесняясь, могут написать о своих переживаниях, о наблюдениях, а также выразить свои мысли и сомнения – все, что волнует в данный момент.

Когда подросток начинает сравнивать себя со взрослыми, он может сделать вывод, что между ними нет никакой разницы. Такой подросток больше не хочет, чтобы его считали маленьким и требует соответствующего отношения к себе; в это же время он начинает понимать, что у него есть права. Так у него рождается представления о себе как «не о ребенке». К тому же он уже начинает ощущать себя взрослым, и он стремится, чтобы его считали таковым. Он считает, что уже не имеет отношения к детям, одновременно с этим не ощущает себя взрослым полностью; однако от окружающих его людей требует быть признанным взрослым.

Часто такая жажда быть взрослым приводит к противостоянию окружающей среды. Подросток выясняет, что в системе отношений со взрослыми у него пока нет своего места, и он в большинстве случаев снова может примкнуть к сообществу детей. В данном возрасте

господствующее положение занимает преобладание детского сообщества над взрослым. Именно здесь выявляется новая социальная ситуация, в которой развивается ребенок. На данном этапе ребенок активно взаимодействует и осваивает сферу моральных норм, которые лежат в основе социальных взаимоотношений. Ведущим типом деятельности у подростков является общение со сверстниками. Именно в таком общении подростку проще понять и освоить социальные нормы, а также нормы морали; в таком общении они тренируются устанавливать отношения равенства, уважения друг к другу.

Подростковый возраст сложен тем, что происходит коренная перестройка ранее сложившихся психологических структур, при этом возникают новые образования, закладываются основы сознательного поведения, формируются нравственные представления и социальные установки, меняется мотивация. Именно в этот период развиваются акцентуации характера, а позже часто сглаживаются в процессе жизни. Очень многое зависит от типа акцентуации, от ее явного или скрытого характера, от системы воспитания, используемого родителями, от среды, от условий становления личности.

Литература

1. Выготский А.С. Педология подростка // Собр. соч.: В 6 т. Т. 4. - 462 с.
2. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д.Б. Эльконина и Т.В. Драгуновой. М., 1967. - 325 с.
3. Смирнов С.Д. Психология и педагогика в высшей школе: учеб. пособие для вузов. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2018. - 352 с.

Пошаев М.Д., Казиханов Б.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ., ҚР ҰҚК Академиясы)

ПОЛИГРАФТЫҚ ТЕКСЕРУ ҮДЕРІСІНЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ҚАРСЫЛЫҚ ЖАСАУДЫ ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ОНЫ БЕЙТАРАПТАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі таңда еліміздің барлық дерлік мемлекеттік органдар мен коммерциялық ұйымдарда қызметкерлер мен үміткерлерге, сондай-ақ басқа да қызметтік жағдайларда полиграфологиялық тексерулерді өткізу табысты қолданылып келе жатқаны мәлім.

Осы бағытта бірнеше ондаған жылдар бойы полиграфологиялық тестілеу әдістерін қолдану және оны жетілдіру жұмыстары аясында сенімді де нақты технологиялар мен әдістер қалыптасып та үлгерді.

Дейтұрғанмен, полиграфты қолдану және зерттеулер нәтижелерінің шынайылығы туралы сөз қозғалса «Полиграфты алдау мүмкін бе?» деген логикалық тұрғыдағы сұрақ жиі туындайтыны сөзсіз. Осы риторикалық сипаттағы сұраққа жауап бермес бұрын, полиграфологиялық тексерулер барысында зерделенушінің тарапынан жасалынатын қарсы әрекет жасау мәселесіне тоқтала кеткен жөн.

Өйткені, статистикалық мәліметтерге сүйенер болсақ, қазіргі таңда тескеруден өтуші қылмысқа күдікті тұлғалардың 100 пайызы, ал қатысты жоқ тұлғалардың 60 пайызына дейін полиграфпен тексеру барысында өздерінің психофизиологиялық көрсеткіштерін өзгертуге тырысып бағатындығы анықталған. Олай болса, полиграфта тексеруге деген сұраныстың қаншалықты сұранысқа ие болып, оған деген талаптардың артқандығын ескеретін болсақ, соншалықты аталған тексерулерге қарсы әрекет жасау фактілерінің де арта түскендігі бұлтартпайтын факт ретінде қарастыруымызға болады [1].

Дегенмен де полиграфологиялық тексерулерге қарсы әрекет жасау қазіргі заманғы полиграфологтар үшін мүлдем күтпеген құбылыс болды деп те айтуға келмейді. Полиграфология мәселелеріне арналған шетел әдебиеттеріне шолулар көрсеткендей, полиграфологиялық тексерулерге қарсы әрекет жасау мәселелері полиграфологияның отаны саналатын АҚШ мемлекетінде 90-шы жылдары өзекті бола түскен. Қарсы әрекет жасаудың

мемлекет қауіпсіздігіне келтіретін залалының нақты масштабын сезіну және оған дер кезінде қарсы қимыл жасау қажеттігі 1997 жылы АҚШ Орталық барлау басқармасына қызметке тұрғысы келген кандидаттардың бірінің тарапынан қарсы әрекет жасау жағдайы әшкереленіп, ресми мойындалғаннан соң барып туындады [2].

Осы тұрғыда, қарсы әрекет жасауды айқындау және оны бейтараптандыру мәселелеріне арналған әлемдік ғылыми зерттеулер тәжірибесіне сүйене отырып келесі түрлері мен формалары анықталған. Атап айтқанда, полиграфологиялық зерттеу іс-шараларының тәжірибесі мен осы бағыттағы зерттеу жұмыстарын жүргізген әлемдік теорияға сүйенсек, қарсы әрекет жасау жасырын (*бұркеме*) немесе ашық сипатта болуы ықтимал.

Ашық түрде саналы қарсы әрекет жасау тым қарапайым болғандықтан оның маман үшін қарсы әрекетті анықтау бойынша қосымша амалдар қолданудың және кәсіби біліктілігі деңгейінің қомақты дәрежесінің қажеттілігі жоқ.

Ал жасырын (*бұркеме*) қарсы әрекет жасауды анықтау үшін маманның, керісінше, білікті болуы аса маңызды. Бұл сайып келгенде полиграфолог маманнан жаңа білім мен дағдыны талап етеді [3].

Әрі қарай, қарсы әрекет ету формаларын олардың дайындық сипаты және дайындалу сапасына қарай бөліп қарастырдық. Яғни, дайындық сипаты бойынша төмендегідей жіктеледі:

- *өздігінен* – тексерілуші тұлғаның тестке қарсы әрекет жасау әрекеті тікелей тест барысында немесе оның біршама алдында жоспарлануы негізінде тиісті арнайы дайындықтан өтуге мүмкіндігінің аз болу факторлары бойынша;

- *жоспарланған* – тестілеуге қарсы әрекет жасау тексерілуші тұлғамен алдын-ала жоспарланған және оны жүзеге асыру үшін біршама күш-жігер жұмсап дайындықтан өткендер.

Сондай-ақ, дайындалу сапасына қарай:

- *аңғалдау және қарабайыр* – тексерілуші тұлға тестілеу процесінің қалай жүргізіліп жатқанынан бейхабар және полиграфолог маманның жұмысына әралуан және бейберекет жолдармен кедергі келтіруге тырысып бағу;

- *кәсіби* – тексерілуші тұлға тестілеуге қарсы әрекет бойынша әдебиеттер мен мағлұматтарды мұқият зерделеген, өзінің әрекеті мен әдіс-айласын алдын-ала жоспарлаған. Сонымен бірге, аталған тұлға полиграфологиялық тестілеуге қарсы әрекет жасау бойынша алдын-ала осы бағыттағы жұмыс жүргізуші белгілі бір маманнан тәжірибелік тренингтен өтуі мүмкін болып жіктеледі.

Жоғарыда көрсетілгендей, аталған полиграфологиялық тестілеуге қарсы әрекет жасаудың негізгі және полиграфолог маманға күрделі түрлері жоспарланған және кәсіби түрлері болып табылады.

Демек, тексерілуші тұлғаның біріншіден, оның жалпы психофизиологиялық жағдайының өзгеру сипатына, яғни ол өзінің бойында қатты тежелу немесе керісінше шамадан тыс қозу процесін тудыру мақсатында әралуан психологиялық, физиологиялық әдіс-айлаларды қолдануы немесе фармакологиялық препараттарды қабылдауы, екіншіден, жеке психофизиологиялық реакцияларының өзгеруіне, нақтырақ айтқанда тексерілуші тұлғаның ерікті түрде тестілеудің белгілі бір сәттерінде өзінің реакцияларын екіпіндетуге немесе тежеуге мүмкіндік беретін түрлі жолдарын қолдануына басты назар аударып отыру керекті.

Көрсетілгендерден қатар, полиграфологиялық тексерулерге қарсы әрекет жасаудың орындау түрлеріне қарай төмендегідей түрлері анықталған:

а) механикалық (физикалық) – барлық жағдайда тексерілуші тұлғамен мақсатты түрде қандай да болмасын бұлшық етінің жиыру реакциясының тіркелуі (*тыныс алу процесін өзгеру, қимыл-қозғалыс, қандайда да бір ауырсыну сезімдерін мақсатты түрде келтіру және т.б.*);

б) психикалық (мінез-құлықтық) – тексерілуші тұлғамен когнитивтік (*ойлану, еске түсіру тәсілдерін қолдану*) және эмоционалдық (*жасанды ренжу немесе қуану*) процестерін қолдануға негізделген қарсы әрекет жасау формалары;

в) фармакологиялық – жалпы (*транквилизаторлар, жүйке жүйесін тежеу процесіне алып келетін нейролептиктер, стимуляторлар*) және жергілікті (*антиперспиранттар, түссіз клей және т.б.*) әсер ететін медициналық препараттарды қолдану формалары. Аталған түріне алкогольдік ішімдік заттарын пайдалану арқылы қарсы әрекет жасау формаларын да жатқызуымызға болады.

Аталғандармен бірге, кейбір ғалымдар қарсы әрекет ету түрлеріне қосымша мінез-құлықтық және экзотикалық түрлерін де бөліп қарастыруда.

Яғни олар, мінез-құлықтық қарсы әрекет ету – тексерілуші тұлғамен полиграфолог маманды әралуан сылтау-себептермен манипуляциялауға әрекеттенуі, ал экзотикалық – тексерілуші тұлғаның өз организмін тексеріс алдында саналы түрде күш-қайратының сарқылуына (*жүгіру, физикалық жүктеме жасау, ұйықтамау және т.б.*) алып келетін әрекеттер жасау болып табылады [4].

Жоғарыда көрсетілген полиграфологиялық тексеруге қарсы әрекет ету түрлері мен формаларын сипаттай келе қазіргі таңдағы заманауи техникалық жетістіктердің нәтижесінде полиграфқа қарсы әрекет етудің қосымша тағы да бір түрі - техникалық түрін қарастыруды да ұсынып отырмыз. Аталған қарсы әрекет түрі, ешбір ғалымдар мен мамандар тарапымен осы уақытқа дейін қарастырылып, талқыланбағандығын ескерсек, көтеріліп отырған тақырыптың өзектілігі мен көкейкестілігін сипаттайтын факторларды алға тартуымызға болады.

Яғни, полиграфологиялық тексерулерге қарсы әрекет етудің жаңа түрі - техникалық сипаттағы жасанды әсер ету ерекшеліктері (*индустриалды, радиоэлектрондық және электроэнергетикалық*) – қазіргі таңдағы заманауи ғылым мен техниканың соңғы жетістіктерін пайдалану арқылы, яғни электромагниттік кедергілер арқылы (*техникалық құрылғылардың қалыпты жұмыс істеуіне кедергі жасайтын немесе оны толық істен шығаратын физикалық немесе электрлік тоқтар, магниттік және электромагниттік кеңістіктер, электрондық әсер ету арқылы*) радиотолқынды басу немесе тежеу (*радиоэлектрондық жүйелер мен құрылғылардың жұмысын тежеуге немес мүлдем тоқтатуға бағытталған іс-шаралар кешені: радиотехникалық, опико-электрондық және гидроакустикалық басу болып санатталады*) арқылы жүргізілу мүмкіндігін жақын болашақта қолдану фактілерінің орын алуын жоққа шығара алмаймыз.

Сонымен бірге, полиграфта тексеру жүргізудің бейқатынасты (бесконтактная) түрлерін әлемнің дамыған елдерінде қызу енгізуге талпынысын байқап отырғанымыздай, қарсы әрекет жасаудың да техникалық түрлері жақын болашақта біздің қоғамымызға етене енетіндігі сөзсіз. Осы тұрғыда полиграфолог-мамандар тарапымен де тиісті оларды бейтараптандыру мәселелері бойынша тиісті зерттеп-зерделеу іс-шараларының кешенін жандандыру және дер кезінде қолға алу керектігі уақыт күттірмейтін талаптардың бірі болып қала бермек.

Бұл аталған мәселелер, осы бағытта нақты және мақсатты зерттеу іс-шараларының жүргізілмеуі, еліміздің мемлекеттік органдары мен коммерциялық ұйымдарының полиграфолог-мамандарының қолында ғылыми негізделген, қарсы әрекет жасауды анықтау және бейтараптандыру алгоритмінің болмауы жүргізілетін тексерулердің сапасына, ал нәтижесінде жасалатын полиграфологиялық тұжырымдардың дәйектілігіне кері әсер етуінің салыстырмалы көрсеткіштерін арттыратындығы сөзсіз.

Осының негізінде қазіргі таңда біздің арнаулы жоғары оқу орнының полиграфолог-мамандары Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және социология факультеті жанындағы қолданбалы психофизиология зертханасымен бірлесе отырып ғылыми зерттеу жобасы аясында ғылыми-зерттеу жұмыстары қолға алынып, полиграфологиялық зерттеулерге қарсы әрекет жасауды бейтараптандыру алгоритмдері бойынша жұмыстар жүргізді. Баяндалған іс-шаралар мен жүргізіліп отырған ғылыми зерттеу жұмыстары жоғарыда көрсетілген мәселелердің түйінін шешудегі отандық полиграфология мектебін құруда және қазақстандық полиграфологтар кластерін түзуге деген нақты да мақсатты қадамдары деп тұжырымдауымызға болады.

1. Варламов В.А., Варламов Г.В. Противодействие полиграфу и пути их нейтрализации. – М.: ПЕР СЭ-Пресс, 2005. – 229 с.
2. Пеленицын А.Б., Сошников А.Б. Современные технологии применения полиграфа, 4 часть. – М.:Издательство АНО ДПО «Центр прикладной психофизиологии», 2015. – 204 с.
3. Полиграфология сұрақтары, 1 шығарылым – Алматы: ҚР ҰҚК Академиясы, 2019. – 129 б.
4. «Полиграф в Казахстане – избранные страницы»: Библиотека полиграфолога/ Под.ред.Алесковского С.Ю. и Алибаевой Г.А. – Алматы, 2016. – 264 с.

Салимова Г.Е., Токсанбаева Н.Қ.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ- ҚҰЛЫҚТАРЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Дамудың қазіргі кезеңінде жасөспірім кезіндегі конформды мінез - құлық мәселесі ерекше мәнге ие болады, өйткені бұл жас жеке тұлғаны, дүниетанымды, құндылық бағдарларының жүйесін, сенімдері мен семантикалық саласын қалыптастыру үшін өте сезімтал. Жасөспірім үшін маңызды топта дамитын қатынастар, сондай - ақ топтың жеке адамға жасаған әрекеті адамның сезімін, пікірін қалыптастырудың өзіндік өзегі ретінде қызмет етеді [1].

Конформизм-бұл адамның жеке пікірі мен топтың пікірі арасындағы қақтығыстан туындайтын топтық қысымға немесе адамның әрекетіне бағыну. Яғни, адам өзіне зиян келтіретін топтың пікірін таңдағанды жөн көретін жағдайда конформды мінез-құлықты көрсетеді [2].

Конформды мінез - құлық мәселесін зерттеуді психологтар С.Аш, Р. Крач – филд, Д. Креч, М. Шериф жүргізді, олар ұсыныстың жоғары деңгейіне, еріксіз еліктеуге, "инфекцияға", белсенділікке байланысты конформды мінез-құлық мәселесін, белсенділікті реттеудің мотивтері мен механизмдерін қарастырды[3].

Үш классикалық эксперимент әлеуметтік психологтардың конформизмді қалай зерттейтінін және адамдар қандай дәрежеде конформды бола алатындығын көрсетеді. М. Шериф [4] басқалардың пікірлері нүктелік жарық көзінің айқын жылжуын бағалауға әсер ететінін анықтады. "Дұрыс" жауаптардың нормасы эксперимент барысында пайда болады және ұзақ уақыт сақталады, субъектілердің ауыспалы "ұрпақтарына" таралады. Зертханалық жағдайда анықталған топтық ұсыныстың бұл мүмкіндігі нақты өмірдегі болжамға ұқсас.

Соломон Аштың [5] 1951 жылы жүргізілген топтық қысымның әсеріне арналған әйгілі эксперименттері ерекше қызығушылық тудырады, бұл эксперименттер өте қатты сынға ұшырағанына қарамастан классикалық болып саналады.

Құрдастарымен қарым-қатынасқа бағытталған бағдар көбінесе ол үшін маңызды топты қабылдамаудан қорқады. Жеке тұлғаның эмоционалды әл - ауқаты оның ұжымда алатын орнына байланысты болады, жолдастарының көзқарасы мен бағаларымен анықтала бастайды [6].

Жасөспірімнің өз позициясы бар, ол өзін ересек деп санайды. Тәуелсіздікке ұмтылу бақылау мен көмек қабылданбайтындығында көрінеді. Жасөспірімнен жиі естуге болады: "Мен бәрін білемін!"[7, 115 б.]. Бірақ мұның бәрі жасөспірім үшін өте маңызды, ол үшін маңызды топтың пікірі. Пікірлері осы топтың мүшелерін жасөспірім тындайтын, дәл осы топта тұрақтануға ұмтылады, деңгейді көтерудің бір құралы. Мұның бәрі конформды мінез-құлықтың пайда болуына себеп болады.

Жасөспірімдердің психологиялық ерекшелігі оның анықтамалық тобында жүретін мінез - құлық нормаларына бағдарлау деп аталады. Жасөспірім құрдастарына тәуелді, оларға ұмтылады және топ оны итермелейтін нәрсені орындауға дайын[8].

Жасөспірімдер киім стиліне, шаш үлгісіне, сондай - ақ адамгершілік көзқарастарына, қызығушылықтарына қатысты олар үшін маңызды балалар тобында қабылданған нормаларға шамадан тыс тәуелді.

Таңдау жағдайында жасөспірімнің анықтамалық топтың ресми көпшілігінің реакциясына бағыты жиі кездеседі. Бұл оны "жағдайдың тұтқыны" етеді. Егер топта әлі де оң құндылықтар басым болса, онда сәйкестік жеке тұлғаның, әлеуметтік маңызы бар қасиеттердің қалыптасуын тездетеді[9].

Сонымен, дәстүр бойынша, әлеуметтік - психологиялық тұрғыдан конформизм әртүрлі көзқарастардан қарастырылады: жеке қасиет ретінде – таңдау бейсаналық адамдарға жасалады - бірақ ол өзін алдамшы, циникалық мінез-құлықты көрсетудің орнына топтың пікірін қабылдау қажеттілігіне сендіреді; және сәйкестік әлеуметтік бейімделу ретінде. Бұл сәйкестік адамның әлеуметтік мінез-құлқының маңызды факторы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [10, 118 б.].

Зерттеу мақсаты: топ қысымындағы жоғары сынып оқушыларының конформды мінез-құлық көріністерінің мотивациялық факторларын анықтау.

Зерттеу гипотезасы: аффилиация мотивтері мен қабылданбау қорқынышы жоғары сынып оқушыларының әрекеті дара тұлғаға ықпал ететін топтың маңыздылығы дәрежесіне байланысты конформды мінез-құлық факторларының бірі болады

Зерттеу пәні: жоғары сынып оқушыларының конформды мінез-құлқының мотивациялық ерекшеліктері.

Зерттеу объектісі: жоғары сынып оқушылары. Эксперименттік зерттеу Алматы қаласының Әуезов ауданында орналасқан №123 мектеп гимназиясында жүргізілді. Зерттеу 10 сынып базасында (10 «А» және 10 «В» сыныптар) өтті. Зерттеуге 45 сыналушы (22 адам – 10 «А» сынып және 23 адам – 10 «В» сынып) қатысты. Зерттеу шеңберінде сыналушылардың гендерлік құрамын жазу қажет: 10 «А» сынып – 14 қыз бала және 8 ұл бала; 10 «В» сынып – 11 қыз бала мен 12 ұл бала, яғни, зерттеу қорытындысында 25 қыз бала мен 20 ұл бала қатысты.

Жоғары сынып оқушыларының конформды мінез-құлқының мотивациялық құрамын зерттеу үшін М.Ш.Магомед-Әминов түрлендірген А.Меграбянның «Аффилиация мотивациясы» (қосымша А) әдістемесі таңдалды. Бұл әдістеме аффилиация мотивациясы құрылымына кіретін ортақ тұрақты екі мотиваторды – қабылдануға талпыну (ҚТ) және қабылданбау қорқынышы (ҚК) анықтау үшін қолданылды.

Зерттеу жасау мақсатында А.А.Реан әзірлеген «Жетістік мотивациясы мен сәтсіздіктен қорқу» (қосымша А) әдістемесі пайдаланылды. Респондент төменде берілген мақұлдаулармен келіскенде немесе келіспеген жағдайда «иә» немесе «жоқ» жауаптарының бірін таңдауы қажет болды. Жауап беруге қиналған жағдайда «иә» дәл «иә» жауабын, сонымен бірге «жоқ дегеннен гөрі, иә» жауабына сәйкес екенін білу қажет.

Сыналушылардың иланушылығы мен конформды дәрежесін зерттеу үшін В. Пелевиннің «Суггестивтілікті бағалау» (қосымша Ә) әдістемесі мен «Конформдылық-иланушылық» сауалнамасы таңдалды.

«Суггестивтілікті бағалау» әдістемесі адамның сыртқы ықпалдарға еруі қабілетін бағалайтын бес «шұғыл» тапсырмалардан құралады.

М.Ш. Магомед-Әминов түрлендірген А.Меграбянның әдістемесі аффилиация мотивациясының құрылымына кіретін екі тұрақты ортақ мотиваторларды – қабылдануға тырысу (ҚТ) және қабылданбау қорқынышы (ҚК) анықтауға арналған.

Зерттеу нәтижелері бойынша А эксперименттік тобындағы ұл балаларда қабылданбау қорқынышы 5 (35,7%) анықталса, қыз балаларда аффилиацияға талпыну – 9 (64,3%) белгілі болды.

В тобындағы сыналушыларда аффилиацияға талпыну ұлдардың 6 (50%) және қабылданбау қорқынышы 6 (50%) ұл балада бірдей анықталды. Қыздарда аффилиацияға талпыну 6 (54,5%) және қабылданбау қорқынышы сыналушы қыздардың 5 (45,5%) басым болды.

Төмен аффилиациясы бар жоғары сынып оқушылары тез жәбірленгіш және барлығына сезімтал. Олар ескертулер, күлкі, мін тағымен бірге жүретін.

Кесте 1 – Сыналатын бірінші топтағы аффилиация мотивін зерттеу нәтижелері (10 «А» сынып)

Аффилиация мотивациясы	Сыналушылар саны			
	Қыздар		Ұлдар	
	Абсол.с.	%	Абсол.с.	%
Аффилиацияға талпыну	9	64,3	3	37,5
Қабылданбау қорқынышы	5	35,7	5	62,5
Σ	14	100%	8	100%

Ұл балалардағы аффилиацияның төмен қажеттілігі мен қабылданбау сезімінің жоғары болуы олардың қолдау көрсету мен түсіністікке деген қажеттілігінің жоғары екенін білдіреді. Оларда өзінің күйзелісіне батып кету қаупі жоғары.

Зерттеу жұмысының келесі сатысында респонденттердің «Жетістік пен сәтсіздік мотивациясын» анықтау болды, ол үшін А.А.Реан әзірлеген әдістемені пайдаландық.

Алынған нәтижелерді өңдеу барысында сыналушы А тобындағы қыздарда (71,4%) жетістікке жету мотивациясы басым (жетістікке үміттену) болса, ұл балаларда жетістік пен сәтсіздік мотивациясы бірдей 4 (50%) екені анықталды.

Кесте 2 – Сыналушы екі топтағы жетістікке талпыну мен сәтсіздіктен қашу мотивациясын зерттеу нәтижелері

Жетістікке жету мен сәтсіздіктен қорқу мотивациясы	Сыналушылар саны			
	Қыздар		Ұлдар	
	Абсол.с.	%	Абсол.с.	%
Жетістікке талпыну мотивациясы (жетістікке жетуге үміттену)	17	68	9	45
Сәтсіздіктен қашу мотивациясы (сәтсіздіктен қорқу)	8	32	11	55
Σ	25	100%	20	100%

10 А және 10 В эксперименттік топтардағы ортақ нәтижелер қыздардың жетістікке жету мотивациясы (жетістікке үміттену) 17 (68%) басым болса, ұлдардағы сәтсіздік мотивациясы (сәтсіздіктен қорқу) 11 (55%) басым екенін көрсетті.

Тәжірибенің келесі сатысында сыналушыларға С.В.Клаучек пен В.В.Деларю дайындаған «Конформдылық-иланушылық» тесті ұсынылды. Бірінші топтағы конформдылық деңгейін анықтауға жүргізілген әдістеме нәтижесінде (10 «А» сынып) 3 кестеде көрсетілген қорытындыларды алдық.

Кесте 3 – Сыналушы екі топтағы конформдылықты зерттеу нәтижелері

Конформдылық деңгейі	Сыналушылар саны			
	Қыздар		Ұлдар	
	Абсол.с.	%	Абсол.с.	%
Әлсіз конформдылық	11	44	5	25
Орташа конформдылық	8	32	7	35

Күшті конформдылық	6	24	8	40
Σ	25	100	20	

Кестеде жалпы қыз балалардың арасында төмен конформдылықты немесе мықты Доминанттықты адамдар (44%) анықталғаны, ал ұл балалар арасында күшті конформдылықты сипаттайтын (40%) адамдар көбірек анықталғаны көрінеді, бұл сынып құрамындағы жағдаятпен не болмаса оқушылардың гендердік тұлғалық ерекшеліктерімен байланысты болуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері бойынша қыздар тобы үшін отбасы ең референттік болып табылатыны анықталды - 11 (44%), екінші орында маңыздылығы бойынша мектеп бойынша Достар тобы (сыныптастар) - 9 (36%), үшінші орынды оқу бойынша құрбылар тобы және 2 - секция бойынша құрбылар тобы (8%) және соңғы орында тұрғылықты жері бойынша компания 1 (4%) бөлісті.

Ұлдар тобының зерттеу нәтижелері олар үшін мектептегі достар тобы (сыныптастар) - 9 (45%), екінші орында маңыздылығы бойынша отбасы – 7 (35%) және үшінші орында тұрғылықты жердегі компания - 4 (20%) болып табылатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері 11-кестеде және 11 және 12-суретте көрсетілген.

Осылайша, қыздар тобы үшін де, ұлдар тобы үшін де мектептегі достар тобы (сыныптастар) – 18 (40,5%) референттік болып табылады, өзін және айналасындағыларды бағалауда эталон болып табылады, олар үшін әлеуметтік нормалар мен құндылық бағдарларды қалыптастыру көзі болып табылады.

Конформды мінез-құлықтың мәні - адамның бәріне басқаларға еліктеуге деген ұмтылысы. Әдетте, бұл жалпы қабылданған нормаларға қайшы келетін мінез-құлық стандарттары топта қабылданған жағдайларға да қатысты. Мысалы, сыныптастарының белгілі бір тобына еліктейтін студент темекі шегуді, кішкентайларды ренжітуді немесе қоғам айыптайтын басқа да әрекеттерді жасай алады. Ол өзінің негізгі әлеуметтік шеңберіне кіретін адамдардың өмір салтын толығымен қабылдайды және әдеттері мен талғамынан бас тартады. Конформды мінез-құлық, әсіресе, адам өзінің сыртқы түрін, оның ішінде киім мен шаш үлгісін басқаларға ұқсас етіп өзгерткен кезде, тіпті жаңа келбеті оның талғамына қайшы келсе де айқын көрінеді.

Конформды мінез-құлық, әдетте, адамның дұрыс пікірін ескере отырып, зиянды әдеттер мен қасиеттерден арылуға көмектесетін жағдайда ғана қолайлы деп саналады. Жалпы алғанда, ең сәтті нұсқа – адам өзінің жеке басын сақтаған жағдайда конформды мінез-құлықтың кейбір элементтерін ғана қолдану. Бұл оған өзін ұстауға және басқалармен жақсы қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік береді.

Әдебиет

1. Леонтьев Д.А. Понятие мотива у А.Н. Леонтьева и проблема качества мотивации. // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. — 2016.— №2 — с.3-18.
2. Авдулова Т.П., Кузнецова О.В. Особенности самооценки и склонность к конформизму у дошкольников. Журнал Психологические исследования 2018 N 1
3. Московичи С. Социальная психология / С. Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2019. – 592 с.
4. Розенберг Н.В., Ушкина И.А. Конформизм как социальный феномен / А.В. Кидинов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА., 2019. – 127 с.
5. Холодовская А.В. Некоторые социально-психологические механизмы формирования конформизма / А. В. Холодовская // Вестник Брянского государственного технического университета. – 2019. – N 1. – С. 113–118.
6. Холодовская А.В. Конформизм современного общества, его виды и особенности проявления / А. В. Холодовская // Вестник Брянского государственного технического университета. – 2018. – No 3. – С. 112–122.
7. Асмолов А.Г. Общая психология. Словарь. – М.: Просвещение, 2002. – 205 с.
8. Васильев А.П. Влияние конформизма на формирование ценностных ориентаций в процессе социокультурной адаптации женщин. Кандидатская диссертация. Л.: 2005.
9. Васильева И.А. Конформность как элемент континуума реакций индивида на ситуацию конфликта мнений // Интегративный подход в психологии: сборник научных статей под ред. В.Н. Панфёрова и Е.Ю. Коржовой СПб.: изд-во РГПУ им. Герцена, 2003. - с.276-285.
10. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. - СПб.: Питер, 2006. - С. 66.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭМОЦИЈАЛЫҚ ЖАНЫП КЕТУІНІҢ (ТАУСЫЛУЫНЫҢ) ТҰЛҒАЛЫҚ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Елімізде болып жатқан экономикалық және әлеуметтік-мәдени өзгерістер қоғамның барлық саласы мен әрбір жеке тұлғаға әсер етуде. Енді ғана кәсіби қызметке дайындалып жатқан, кәсіби өзіндік санасы әлі толық қалыптасып бітпеген студенттер сыртқы әсерлерге тез ұшырайды. Студенттік жас – адамның өзіндік көзқарасы мен қатынасы қалыптасатын кезі. Жас мөлшері жағынан студенттер ересек адамның даму кезеңдерімен сәйкес келеді, негізінен «пісіп-жетілуден кемелдікке дейінгі өтпелі кезеңді» білдіреді және кеш жастық шақ – ерте ересектік (18-25 жас) ретінде анықталады. Студенттік жасқа арналған зерттеулерде олардың ішкі жан дүниесінің қарама-қайшылыққа толы екендігі, өзіндік ерекшелігін табудың қиындығы және қайталанбас, шығармашылық дара тұлғаның қалыптасуы жүретіндігі атап өтіледі. Студенттік жастағы психиканың кейбір ерекшеліктері олардың әлеуметтік жағдайы мен мәртебесінің аралық сипатта болуымен анықталады. Ересектер әлеміндегі өз орнын анықтау ең алдымен тұлғаның өзін-өзі анықтауын талап етеді. Студенттік жас сонымен қатар экономикалық белсенділіктің дамуымен сипатталады, ол өз бетінше өндірістік әрекеттерді түсінуді, еңбек өмірінің басталуы мен өз отбасын құруға дайындықты қамтиды. Бұл өмір кезеңі жас адамды кәсіби даярлау мен оқыту үшін ең қолайлы шақ. Студент - әрі тұлғалық әрі кәсіби даму үстіндегі тұлға.

Бүгінгі таңда болашақ мамандардың кәсіби дамуының психологиялық ерекшеліктері белсенді зерттеу нысанына айналды. Соның бірі – тұлғаның эмоциялық жанып кетуі феномені. «Эмоциялық жанып кету» немесе «іштей таусылу» (ағылш. burnout) түсінігі психологияда ұзақ мерзімді өзіндік дәрменсіздік, қажу, әрекетсіздік, жұмыс пен өмірге немқұрайлылық, үнемі шаршап-шалдығу күйін білдіреді. Біздің зерттеуіміз студенттерде эмоциялық жанып кетудің қалай жүретінін анықтайды.

Жалпы зерттеушілер тарихи тұрғыда эмоциялық күйіну, іштей таусылу құбылысын зерттеуде төрт кезеңді бөліп көрсетеді:

I – іштей таусылу құбылысын түсінудің ғылымға дейінгі сипаттамалық кезеңі (халық ауыз шығармашылығы, әдебиет үлгілерінде, өмірбаяндық және төлөмірбаяндық деректер және т.б.);

II – іштей таусылу құбылысын ғылыми тұрғыдан түсіну кезеңі (1974 - 1980 жылдардың ортасы);

III – іштей таусылу синдромын зерттеудегі аналитикалық-эксперименттік кезең (1980 жылдардың ортасы – 1992 ж.);

IV – жанып кету синдромын зерттеудің қазіргі кезеңі (1992 жылдан бастап) [4].

Бұл жерде айта кететін бір мәселе бар. Эмоциялық жанып біту, іштей таусылу проблемасының тарихи аспектісінде көптеген қателіктер, дәлсіздіктер мен ақтандақтар бар. Психологиялық әдебиеттерде бұл терминді 1974 жылы американдық психиатр Герберт Фрейденбергер (дұрысы, Г.Фройденбергер) енгізген делінеді. Ал шын мәнінде, оны алғаш рет 1969 жылы американдық ғалым Г.Б. Брэдли (H.B. Bradley) өзінің ««Жас құқық бұзушыларды қоғамдық емдеу» атты мақаласында қолданады. Ол кәметке толмаған құқық бұзушыларға ықпал ету бағдарламасын қолдану кезіндегі офицерлердің мінез-құлқын сипаттау үшін «stuff burnout» (ағылш. "персоналдың іштей таусылуы") терминін пайдаланды. Термин кәметке толмаған құқық бұзушылармен жұмыс жүргізетін түзеу қызметкерлеріндегі жалпы шаршау синдромын білдіреді. [3]. Дәл сол 1969 жылы неміс ғалымы Д. Боярле (D. Bäuerle) «жанып кету» (burn-out) ұғымына ғылыми түсініктеме берді. Т.А.Колтуновичтің пікірі бойынша, Д.Боярле, жанып кетуді кәсіптің, жастың ішіндегі психикалық мүмкіндіктердің төмендеуімен,

наразылықтың пайда болуы және одан әрі жұмыстан шығарылумен сипатталатын біртіндеп баяу дамиды күй ретінде анықтайды [4].

1974 жылы Герберт Фройденбергер өзінің әйгілі «Персоналдың жанып кетуі» атты мақаласын жариялады. Мақала оның Нью-Йоркте нашақорларға арналған тегін емханадағы еріктілердің (оның ішінде өзі де бар) психикасын бақылауына негізделген. Фройденбергер бақылау барысында еріктілердің көпшілігі шамамен бір жылдық белсенділіктен кейін күллі мотивацияларын жоғалтатынын байқайды. Өйткені, олар өздерінің күш-қуаттарының көбінесе босқа кететінін көреді. Жасаған әрекеттің күткен нәтиже бермеген кезде адамның өз жұмысына деген ынтасының жоғалуы орын алады. Фройденбергер «жанып кетуді» (іштей таусылуды) шамадан тыс талап ететін жұмыстан шаршауды, сондай-ақ бас ауруы мен ұйқысыздық, тез ашулану және тұйықталу сияқты физикалық симптомдарды қамтитын белгілердің жиынтығы ретінде сипаттады.

Эмоциялық таусылуды алғашқы жүйелі эмпирикалық зерттеулер 1980 жылдардың басында жарық көре бастады. Жанып кету (іштей таусылу) ұғымы нақтырақ анықталып, концептуализацияланды. Атақты әлеуметтік психолог Филипп Зимбардоның әйелі Кристина Маслач өзінің зерттеуінде басында синдром екі өлшемді қамтиды деп болжайды. Біріншісі эмоционалдық сарқылу, ол ресурстардың таусылуына және мотивацияның жоғалуына сәйкес келеді. Екіншісі, деперсонализация (тұлғасыздану), яғни клиенттерге, пациенттерге және басқа да жандарға негативті қатынаста болу (қатыгездену) және өзін өзгелерден оқшауланып алшақ ұстауы, эмпатияның азаю байқалады. Содан кейін Кристина Маслач пен Сюзан Джексон эмоциялық жанып біту, іштей таусылу үш құрамдас бөліктен тұратынын тұжырымдайды: яғни, «басқа адамдармен кәсіби қарым-қатынаста болатын адамдарда көрінетін эмоционалдық сарқылу, тұлғасыздану және жеке жетістіктердің төмендеуі (өз қадір-қасиетін кемсіту) синдромы» деп анықтайды. [3]. Эмоционалды сарқылу «жанып кету (таусылу) синдромының» аффективті құрамдас бөлігі болып саналады, ал қалған екі өлшем, тұлғасыздану және жеке жетістіктердің төмендеуі мінез-құлықтық немесе когнитивтік компоненттерді құрайды. Осы үш параметр іштей таусылу синдромын анықтау үшін пайдаланылды. Үш шкаладан тұратын бұл өлшем қазір кеңінен тараған «МВІ» (Maslach Burnout Inventory) сауалнамасын құрайды. Кристина Маслач пен Сюзан Джексонның эмоциялық таусылуға берген анықтамасының кеңінен мойындалуының бір себебі, оның тексерілген және қолдануға оңай өлшеу құралдарының бірімен үйлесетіндігінде жатыр. «МВІ» сауалнамасын қолдану тиісті анықтаманы қабылдауды білдіреді. Бұл эмоциялық таусылу синдромын белгілі бір кәсіптермен шектейді. Алайда, іс жүзінде зерттеулер біртіндеп осы синдромның әр көрінісіне әсер ететін ұйымдастырушылық факторларды анықтады. Бұл факторлар шешім қабылдауға қатыспау, шамадан тыс жұмыс, әділетсіз қарым-қатынас және басқалар. Маслачтың «эмоциялық таусылу» ұғымы негізінен кәсіби салаға қатысты. Жұмыс барысында орын алатын мәселелерден туындайтын құбылыс. Алайда кейінгі зерттеушілер бұл ұғымды өмірдің басқа салаларына да қолданатын болып жүр. Сол себепті К. Маслач пен С. Джексонның анықтамасы мен өлшемі барлық мамандықтарды қамту үшін өзгертілуі керек. Кейінірек эмоциялық таусылу мағынасы қайта ұғынылды. Бір жағынан эмоциялық таусылуды өркениеттің патологиясы ретінде қарастыруға болады, ол қазіргі әлеуметтік ұйымның кейбір қараңғы жақтарын, атап айтқанда өнімділік пен шұғыл қауыртылыққа табынуды, бәсекелестіктің күшеюін немесе тіпті бағалау әдістерін жалпылауды көрсетеді.

Эмоциялық таусылу синдромы көпшілік арасында танымалдығына қарамастан, МКБ-10 немесе DSM-5 сияқты халықаралық анықтамалық нозологиялық жіктеулерде тәуелсіз бұзылыс ретінде танылмайды. Қазіргі уақытта медицина әлемінде оны диагностикалаудың жалпы қабылданған критерийлері жоқ. Десе де, іштей таусылудың басты себебі – жұмысты ұйымдастыру. Ол кәсіптік стрессті тудыратын еңбекті ұйымдастырусыз болмайды. Жұмыстың шамадан тыс жүктелуі, тапсырмалардың қарқыны, уақыт қысымы, ұзақ, болжауға болмайтын жұмыс уақыты, монотонды, ынталандырмайтын жұмыс, тұлғаралық қатынастар мен қақтығыстар, психологиялық ахуал және т.б. эмоциялық жанып кетуге әсер етеді. Бұрын психикалық бұзылулары жоқ адамдарда жұмыс барысында эмоциялық таусылу пайда болады.

Кез келген талдау деңгейінде біз іштей таусылу, жанып кету процесін тудыратын, сонымен қатар оны бәсеңдететін факторларды іздейтініміз анық. Таусылу синдромының белгілері мен салдарын нақты ажырату әрқашан оңай емес. Таусылу синдромымен негізінде жатқан процестердің бірі - адамның өз іс- әрекеттерін бақылай алмауы (бақылау локсы). Кәсіби үміттер мен жұмыспен қамтудың күнделікті шындықтары арасындағы алшақтық әлі де кәсіби саркылудың көзі болып табылады. 2022 жылдың қаңтарынан бастап қолданысқа енгізілетін

МКБ-11 нұсқасы бойынша, іштей таусылуды «сәтті жұмыс істей алмайтын жұмыс стрессінен» туындаған синдром ретінде анықтайды. Бұл синдромды өмірдің басқа салаларында тәжірибені бекіту үшін қолдануға болмайды, бірақ оны жұмыс орнымен шектеу керек деп нақты айтады. [8]. Эмоционалды таусылу ауру болып саналмайтындықтан, превенция (алдын-алу бойынша) ұсыныстар түсіндіру моделіне байланысты өзгеріп отырады.

Жалпы алғанда, шетелдік зерттеулерде іштей таусылудың, эмоциялық жанып кетуді түсіндірудің теориялық тәсілдерін үш жалпы бағытқа бөлуге болады: 1) жеке психологиялық көзқарас: бұл жерде кейбір адамдарға жұмыстан тым жоғары үміттер мен күнделікті кездесетін шындық арасындағы сәйкессіздікке баса назар аударады; 2) әлеуметтік-психологиялық: таусылу құбылысының себебі әлеуметтік саладағы жұмыстың ерекшелігі болып табылады, ол әртүрлі адамдармен психиканы жүктейтін тығыз байланыстардың көптігімен сипатталады; 3) ұйымдастырушылық-психологиялық: синдромның себебі ұйымдық құрылымдағы жеке тұлғаның типтік мәселелерімен байланысты : автономия мен қолдаудың болмауы, рөлдік қақтығыстар, басшылық пен жеке қызметкердің кері байланысының жеткіліксіздігі немесе болмауы және т. б.

Эмоциялық таусылу мәселесіне Ресей психологтарының (М.В.Борисов, В.В. Бойко, В.Е. Орел, Т.В. Форманюк, т.б.) назары 1990 жылдардың ортасынан бастап аударылды [1]. Оның үстіне бастапқыда ол негізінен «адам – адам» жүйесінің кәсіптеріндегі тұлғаның кәсіби стресс пен кәсіби деформациясы мәселелері аясында зерттелді. МВІ сауалнамасын Ресей психологтары Н.Е.Водопянова мен Е.С.Старченкованың орыс тіліне бейімдеді [2].

Ресей психологиясында педагогтар (А.А.Реан, 1994; Л.М. Митина, 1994; Т.И. Ронгинская, 2002; О.А. Баронина, 2003 және т.б.), медицина қызметкерлері (Г.С.), әлеуметтік қызметкерлер (Н.Е. Водопянова, Е.С. Старченкова, 1997 ж. және т.б.); сауда қызметкерлері, менеджерлер (А.Р. Фонарев, 1995; Н.Е. Водопянова, 1997 және т.б.), психологтар (Е. Г. Лешукова, 1995; Моховиков, 2001 және т. б.), медициналық қызметкерлер (Л.Н. Юрьева және т.б) арасында «эмоциялық жанып кету» құбылысына арналған көптеген зерттеулер бар. Қазақстанда эмоциялық таусылу мәселесіне арнап жазылған кітаптар жарық көрді (М.П.Кабакова, З.М. Садвакасова, М.М. Нуртаева) [7].

Томск қаласының психологтары өздерінің талдау барысында алынған нәтижелеріне сүйене отырып, «эмоциялық жанып кету (таусылу)» ұғымын анықтайтын негізгі маңызды белгілерді анықтайды:

1. Іштей таусылу - бұл көп өлшемді құрылыс.

2. Іштей таусылуды көптеген авторлар белгілі бір уақыт ішінде болатын процесс ретінде ұсынады.

3. Іштей таусылу келесі маңызды психологиялық сипаттамаларға ие. Теріс ішкі тәжірибелер: психикалық, физикалық және танымдық саркылу жағдайы, деперсонализация, жеке жетістіктердің төмендеуі (азаюы); дұрыс емес мінез-құлық; кәсіби тұлғаның деформациясы. Сонымен қатар, бұл сипаттамалар іштей таусылу процесінде бір-бірін алмастырады.

4. Іштей таусылу қорғаныс функциясын атқарады: эмоционалды реакцияны үнемдеу, энергия ресурстарын үнемдеу, экзистенциалды емес көзқарастың одан әрі дамуына жол бермеу үшін қорғаныс функциясы.

5. Іштей таусылу кәсіби қызметте пайда болады, оның пайда болуы күрделі құбылыс болып табылады және тұлғааралық қатынастар саласына да, кәсіби және жұмыс жағдайына да қатысты жеке және ситуациялық факторлардың үйлесуіне байланысты.

6. Іштей таусылу жеке тұлғаның барлық құрылымдарына әсер етеді және жеке өмірі мен кәсіби қызметіне теріс әсер етеді.

7. Іштей таусылу патологиядан азап шекпейтін тек психикалық сау адамдарда байқалады.

Осылайша, «іштей таусылу» («burnout») ұғымының жалпыланған анықтамасын тұжырымдауға болады. Іштей таусылу (жанып кету) - бұл жеке тұлғаны ұйымдастыру жүйесіне біріктірілген және қорғаныс функциясы бар көп өлшемді құрылым. Оның бірқатар маңызды психологиялық сипаттамалары бар: теріс ішкі тәжірибелер, бейімсіз мінез-құлық және кәсіби тұлғаның деформациясы. Адамның жеке тұлғааралық өзара әрекеттесу саласына, сондай-ақ оның кәсіби және жұмыс жағдайына қатысты тұлғалық және ситуациялық факторлардың аралас әсерінің нәтижесінде кәсіби қызметпен айналысатын психикалық сау адамдарда іштей таусылу байқалуы мүмкін. Іштей таусылу тұлғаның барлық құрылымдары жұмысына әсер етеді және адамның жеке өмірі мен кәсіби қызметіне теріс ықпалын тигізеді. [3].

Іштей таусылу синдромы - бұл күрделі құрылымдық, динамикалық түзілім. Ол болашақ маманды университетте оқыту кезеңінде қалыптаса бастайды. Сондықтан студенттердің «эмоциялық жанып кетуін» (таусылуын) зерттеуге бағытталған арнайы ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу өзекті болып табылады. Біздің дипломдық жұмыстың зерттеу мақсаты: студенттерде «іштей таусылудың» (жанып кетудің) тұлғалық аспектілерін, ерекшеліктерін зерттеу.

Студенттердегі таусылу синдромын зерттегенде психологиялық қауіпсіз оқытуды қамтамасыз етуге байланысты мәселелерді қарау маңызды. Жоғары мектептің педагогикалық процесіндегі дидактогенияның көрінісін ескеру қажет.

Қазіргі педагогикалық әдебиеттер «дидактогения» (грек тілінен аударғанда didakticos – өнегелік, genos – шығу тегі) терминін «Оқытушы тарапынан педагогикалық әдептің бұзылуынан оқушыда туындаған жағымсыз психикалық күйі (жабырқаңқы көңіл күйі, қорқыныш, фрустрация) деп түсіндіреді. Ол оқушының белсенділігіне және тұлғааралық қарым-қатынасына кері әсер етеді. Дидактогения жеке қарым-қатынастың ерекшеліктерінде көрінуі мүмкін (оқушыға, студентке құрметсіздік, оның бастамасын басу, жауаптарын көпшілік алдында келемеждеу) және білім беру тәсілінде (оқушы өмірінде кездесетін құбылыстың жағымсыз жақтарын атап көрсету, материалды түсініп ұғына алмайтындығын мәлімдеу және т. б.). Педагог пен оқушы арасындағы қарым-қатынас деңгейі қоғамның әлеуметтік-психологиялық ахуалын (шеткері авторитаризм), қоғамдық моральдық жағдайын көрсетеді.

Бүгінде жұртшылық пен студенттер арасында «токсик адам» деген сөз кен тараған. Бұл термині ғылыми емес, академиялық психологияда оны қолданбайды. Бірақ өмірде бар құбылыс. Әдетте өзін жоғары санап және өз күшін сезіну үшін басқалардың жағымсыз эмоциялары мен күйлерін әдейі қоздыруға бейім адамдар болады. Оның жанында өзінді ыңғайсыз немесе нашар сезінесіз, ол өзінің әрекеттері мен сөздері арқылы сіздің өзіңізге және айналаңыздағы әлемге деген сеніміңізді жоятын адам. Ондай адамдармен қарым-қатынастан кейін жағымсыз эмоционалды күй пайда болады. Кейде тіпті физиологиялық деңгейде де сезіледі: басың ауырады, көңіл-күй нашарлайды. Тек өз пікірін жалғыз дұрыс деп санайтын кеудемсоқ адамдар үнемі өзгелерді сынаумен болады. Ол сіздің уақытыңызды бағаламайды. Көбінесе бұл адамдар «жоқ» деп айтуға ұялатын сыпайы, инабатты адамдарды нысанаға алады. Қазақша «токсик» адамды (ағылш. «toxic person») кесепат адам деуге болады. Олармен кездесуден кейін сіз эмоционалды түрде шаршайсыз. Олар сізді кінәлі сезіндіру арқылы басқаруға тырысады. Токсик адамдар көбінесе дөрекі болады, басқаларды қорлайды және кемітеді. Оның зиянды мінез-құлқы вирус сияқты өміріңіздің басқа салаларына таралып, жақын адамдарыңызбен қарым-қатынасқа зардабын тигізуі мүмкін. Осындай жағымсыз, сүйкімсіз, жайсыз адамдар педагогтар арасында да кездеседі. Олардың қиянатшылдығы мен әділетсіздігінен жас адамды қорғау өте маңызды. Бір адам мақсатты түрде, саналы немесе жартылай саналы түрде басқа біреуді манипуляциялап, оның бойында ұят пен құнсыздық сезімін тудырса, мұндай қатынастарды улы, зиянкес деп атауға болады. Бұлар ең алдымен, эмоционалдық зорлық-зомбылық иесі болғандықтан студент бойында «эмоциялық жанып кету» синдромы қалыптасуына әсер етеді. Кейде өмірінді уландыратын адамдармен қарым-қатынасқа түсуге мәжбүр боласың. Одан аулақ

болу мүмкін емес жағдай болады. Әдетте, токсиктер өзімшіл, атаққұмар, жалақор әрі әрқашан өздерін ғана ойлайтын тұлғалар. Олар өзгені тыңдауға мүлде қызығушылық танытпайды және олар өздері туралы әңгіме бастау үшін сөзді бөлгенді жақсы көреді. Олар сіздің көп уақытыңыз бен өмірлік күшіңізді алады. Агрессивті, үнемі сынағыш, өзгені толық бақылауға ұстайтын токсиктерді болашақ маманның эмоциялық жанып кетуіне айтарлықтай үлес қосатын адамдар деуге болады. Қазақ жастарының инабаттылығын, үлкенді сыйлау қасиетін, ұстазға деген сенімдерін теріс пайдалану, қызметтік жағдайын асыра пайдалану сияқты жағысыз құбылыстардан студенттерді қорғау эмоциялық жанып кетудің алдын алуға мүмкіндік береді. Болашақ маманның әбден басылып қалуы, беті қайтып қалуы студенттік кезден бастау алатынын ұмытпайық. А. Пайнс пен Э. Аронсон айтқандай, жанып кету эмоционалды ауыр жағдайларда ұзақ болудың нәтижесі болып табылады.

Студенттердің эмоциялық жанып бітіп, іштей таусылуын болдырмауда этнопсихологиялық факторларды ескеру қажет. Оқыту процесіндегі лингвистикалық кедергілерді елемей, ана тілінде білім алуына жол бермеудің өзі тұлғаның өзін-өзі бағалауына (этностық өзіндік санасына) кері әсер етеді. Тілдік кемсітушілік салдарынан қазақ жастарының өзін-өзі жүзеге асыруында проблемалар туындайтынын педагогтар ескеру керек. Максимализм мен идеализм тән жастарға өмір көрген тәжірибелі ересектерге қарағанда когнитивтік диссонанс психикасына қатты әсер етеді. Өмірден түңілуіне жол бермеу үшін оларды әлеуметтік қолдау аса маңызды. Оның үстіне полиэтностық және моноэтностық топтардағы копинг-стратегия да әр түрлі болады.

Зерттеу тақырыбы бойынша теориялық талдау және әдебиеттерді жалпылау студенттерде эмоциялық жанып кетудің (таусылудың) пайда болуындағы жеке тұлғалық детерминанттар жеткілікті зерттелмегенін көрсетеді. Кейбір зерттеушілер (К.Чернис) эмоциялық таусылуды тұлғаның жағымсыз өзгеру процесі екендігін айтады. Біз жоғарыда «тұлғалық түңілу» туралы айтып өттік. Бірқатар психологиялық зерттеулерде «ішкі таусылудың» дамуында тұлғалық факторлардың жетекші рөлі бары (мотивация, өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі тану және өзін-өзі қабылдау, кәсіби рөлдің мәнділігі, мінез акцентуациясы, стресске төзімділігі және т.б.) көрсетіледі. Біз өз зерттеуімізде студенттік шақтың кәсіби тұрғыда өтпелі кезеңде тұрғанын ескеріп, жеке тұлғалық аспектіге ерекше көңіл бөлеміз. Өйткені, эмоциялық жанып кету, ішкі таусылу тұлғалық дағдарыстың бір түрі боп табылады.

Әдебиет

15. Бойко В. В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. СПб.: Питер, 1999. 350 с.
16. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С., Наследов А. Д. Стандартизированный опросник «Профессиональное выгорание» для специалистов социномических профессий // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология.. — 2013. — № 4
17. Козлова К. В., Муравьева О. И., Корытова Г. С. Понятие «выгорание» в психологии: анализ и обобщение подходов // Научно-педагогическое обозрение. Pedagogical Review. 2019. 1 (23) –С.18-25
18. Колтунович Т. А. Профессиональное выгорание в исторической ретроспективе: описательный период осмысления феномена // Новый университет. Серия «Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук». Йошкар-Ола: Коллоквиум, 2012. № 11. С 46–50.
19. Орел В. Е. Синдром психического выгорания личности. М.: Ин-т психологии РАН, 2005. 330 с.
20. Слюсарева Е.С., Евмененко Е.В., Тинькова Е.Л. Антропологический подход в профилактике психосоматических расстройств: Учеб.-метод. пос. - Ставрополь, 2011. - 156 с.
21. Кабакова М.П. Горишь на работе? Психологическая помощь при эмоциональном выгорании: учебно-методическое пособие / М.П. Кабакова, З.М. Садвакасова, М.М. Нуртаева; под общей редакцией М.П. Кабаковой. — Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 92 с.
22. МКБ-11. www.who.int. Дата обращения: 26 ноября 2020.

АРТ-ТЕРАПИЯ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ТҮЗЕТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

«Арт-терапия» сөзбе-сөз аудармада «өнер терапиясы» деп түсіндіріледі жалпы алғанда, бұл өнер терапияның мамандандырылған түрін білдіреді, оның негізі өнер мен шығармашылық қызмет болып табылады[1,297 б.].

«Арт-терапия» - көркем шығармашылық арқылы түзету және дамыту әдісі және визуалды және пластикалық экспрессияның «тілін» қолданады. Бұл әсіресе жасөспірімдермен жұмыс жасау кезінде дұрыс. Жасөспірім өзінің эмоционалды жағдайын сөзбен жеткізе алмайтын жағдайларда оны зерттеу, дамыту және үйлестіру үшін таптырмас құралға айналдыра аламыз. Осы тұжырымдарды сәйкестендіре отырып, біз арт-терапия вербальды емес коммуникация құралы деп нақты айта аламыз.

Арт-терапия ұғымы З.Фрейд пен С. Юнг идеяларының контекстінде пайда болды және психотерапиялық тәжірибеде терапевтік әсер ету әдістерінің бірі ретінде қарастырылды, ол бейнелеу өнері арқылы психикалық аурулары бар адамдарға суреттерде өздерінің жасырын психо-травматикалық тәжірибелерін білдіруге және сол арқылы олардан арылуға көмектесті[2,14 б.].

Қазіргі уақытта «Арт-терапия» ұғымы бірнеше мағынаға ие:

- емдеу мен түзетуде қолданылатын өнер түрлерінің жиынтығы;
- арт-терапиялық әдістемелер кешені;
- психотерапиялық және психокоррекциялық тәжірибенің бағыты.

Сонымен қатар, «Арт-терапия» келесі бағыттарды қамтиды:

- изотерапия-бейнелеу өнері құралдарымен емдік әсер ету: сурет салу, мүсіндеу, сәндік-қолданбалы өнер және т. б.;
- имаготерапия-бейне, театрландыру, драматизация арқылы әсер ету;
- музыкалық терапия-музыканы қабылдау арқылы әсер ету;
- ертегі терапиясы-ертегі, астарлы әңгімелер, аңыздар арқылы әсер ету [2, 21 б.].

Психокоррекциялық тәжірибеде психологтар «Арт-терапия» баланың (ересек адамның) шығармашылық көріністерін ынталандыру арқылы психоэмоционалды, мінез-құлық және жеке дамудың басқа да бұзылыстарын түзетуге мүмкіндік беретін әртүрлі өнер түрлерін өзіндік символдық түрде қолдануға негізделген әдістердің жиынтығы ретінде қарастырылады.

«Арт-терапияның» мәні өнердің терапиялық және түзету әсерінен тұрады, және ол өзіннің:

- көркем-шығармашылық қызметтің көмегімен травматикалық жағдайды қайта құру;
- тәжірибені өзектендіру және оларды көркемдік қызмет өнімі арқылы сыртқы түрге шығару;
- жаңа, эмоционалды жағымды тәжірибелер жасау, олардың жинақталуы;
- шығармашылық қажеттіліктерді өзектендіру және шығармашылық өзін-өзі көрсету[3, 44 б.].

Жасөспірімдер көп жағдайда өз проблемалары мен тәжірибелерін ауызша айту қиынға соғады. Олар үшін вербальды емес экспрессия қолайлы болып келеді. Бұл әсіресе эмоционалды салада ауытқулары бар жасөспірімдер үшін өте маңызды олардың мінез-құлқы өздігінен және олар өз әрекеттерін көрсетуге аз қабілетті. Олардың тәжірибесі көркем сурет арқылы тікелей «шығады». Мұндай «өнімді» қабылдау және талдау оңай.

Сондықтан біздің ойымызша, арт-терапияны девиантты мінез-құлықты түзету құралы ретінде алу өте тиімді деп санаймыз. Себебі девиантты мінез-құлық- бұл адамның (адамдар тобының) осы қоғамда (мәдениетте, субмәдениетте, топта) ресми белгіленген немесе нақты қалыптасқан нормалар мен үміттерге сәйкес келмейтін әрекеті болып саналады [4, 13 б.]. Жалпы арт-терапияны девиантты мінез-құлықты қай себептерге негізделі, түзету жұмыстары жасалу керектігін біз девиантты мінез-құлық сипаттамаларына қарап тұжырым жасадық.

Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының не екенін түсіну үшін алдымен оның көрінісіне не ықпал ететінін білу керек.

Көбінесе жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқының келесі себептері бөлінеді:

- себептері, психофизиологиялық сипата;
- әлеуметтік және психологиялық сипаттағы себептер;
- жасөспірімдер дағдарысына байланысты себептер.

Психофизиологиялық сипаттағы себептер. Мұндай себептерге мыналар жатады:

- ақыл-ой дамуының бұзылуы;
- жүйке жүйесінің зақымдануы;
- есту және көру кемістіктері;
- сөйлеу ақаулары;
- сыртқы тартымсыздық, адамның конституциялық-соматикалық қоймасының кемшіліктері [5, 200 б.].

Жасөспірімдер дағдарысына байланысты себептер. Жасөспірімдік дағдарыс кезеңі - адамның тұлға ретінде қалыптасуының ең қиын кезеңдерінің бірі.

Менің ойымша, бұл кезеңнің ең қызықты анықтамасын Франсуа Дольто береді, ол жасөспірім "мутация кезеңі" деп жазады. Шынында да, осы уақыт ішінде жасөспіріммен көптеген өзгерістер болады. Олардың ішінде мыналарды атап өткен жөн:

- жас сегрегациясы: жасөспірімдер негізінен құрдастарымен сөйлескенді жөн көреді;
- қызығушылықтың өзгеруі: жасөспірім өзінің болашақ өмірінен күтуімен тікелей байланысты бір тұрақты қызығушылықты қалыптастырады;
- зияткерлік қызметтің жоғары формасына әкелетін ойлауды дамыту;
- қиялды дамыту;
- өзіндік сана;
- әлемге бағытталудан өзіне бағытталғанға бұрылу ;
- ұсыну өзі туралы ересек;
- адамгершілік нанымдардың және адамгершілік дүниетанымның пайда болуы;
- өзін-өзі анықтаудың пайда болуы-өзін қоғамның мүшесі ретінде тану және жаңа әлеуметтік маңызды позицияны таңдау[5, 134 б.].

Біз жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқына бейімділігі, ең алдымен, олар түбегейлі қайта құру кезінде өздерін мүлдем қорғалмаған сезінетіндігімен байланысты деп ойлаймыз. Олар өздерін мүмкіндігінше "қорғауға" мәжбүр. Біреу үшін бұл негізсіз агрессияда, біреу шамадан тыс осалдықта көрінеді. Ал өздерінің ішкі тәжірибелерін сыртқа "шашырата" алмайтындар өздерін жабуға мәжбүр және жиі депрессияға ұшырайды.

Ал біз білеміз, арт-терапия агрессияны әлеуметтік нормаға сай шығаруға көмектеседі. Осы себептерге негізделе отырып, біз арт-терапияны басты девиантты жасөспірімдердегі мінез-құлқын түзету құралы ретінде алдық.

Девиантты жасөспірімдермен жұмыс жасауда "Арт-терапия" көмегімен келесі міндеттер шешіледі:

- Қолданыстағы арт-терапиялық әдістерді бейімдеу және оларды балалармен және олардың ата-аналарымен психокоррекциялық жұмыс жүйесінде қолдану.

- Әр түрлі жастағы балалармен және жеке дамудың әртүрлі бұзылыстарымен психокоррекциялық жұмыста "Арт-терапияны" қолданудың ерекшеліктерін анықтау және тиімділігін анықтау.

- Жасөспірімдердегі әртүрлі бұзылуларды түзетуді қамтамасыз ететін арт-терапиялық технологиялар мен түзету бағдарламаларын әзірлеу.

- Арт-терапиялық әдістер арқылы жасөспірімнің психоэмоционалды жағдайын үйлестіру және оның мәдени және білім беру кеңістігіндегі әлеуметтік бейімделуі [3, 155 б.].

Сондай-ақ, «Арт-терапия» әдісінің басқа психокоррекциялық әдістерге қарағанда артықшылықтарын көрсету қажет:

Әрбір жасөспірім (өзінің мәдени тәжірибесі мен әлеуметтік жағдайына қарамастан) арт-терапиялық жұмысқа қатыса алады, ол оған бейнелеу өнері немесе көркемдік шеберлікті қажет етпейді. Әр адам бала кезінде сурет салып, мүсіндеп, ойнады. Сондықтан «Арт-терапия» әдісі

іс жүзінде жас шектеулері жоқ. Арт-терапевтік процеске белгілі бір адамдардың қатысуына қарсы көрсетілімдердің болуы туралы айтуға негіз жоқ.

«Арт-терапия» негізінен ауызша емес қарым-қатынас құралы болып табылады. Символдық сөйлеу-бейнелеу өнерінің негіздерінің бірі, адамға өз тәжірибесін дәлірек білдіруге, жағдайға және күнделікті проблемаларға жаңа көзқараспен қарауға және осының арқасында оларды шешудің жолын табуға мүмкіндік береді.

Көрнекі іс-әрекет-бұл адамдарды жақындастырудың қуатты құралы, психолог (мұғалім, әлеуметтік қызметкер) мен жасөспірім арасындағы көпір. Бұл әсіресе өзара иеліктен шығару жағдайында, байланыс орнатуда, тым күрделі және нәзік тақырып туралы қарым-қатынаста қиындықтар туындаған кезде өте құнды.

«Арт-терапия» - өзін-өзі еркін білдіру және өзін-өзі тану құралы. Ол "инсайт-бағдарланған" сипатқа ие, сенім атмосферасын, жоғары төзімділікті және адамның ішкі әлеміне назар аударуды көздейді.

Бейнелеу өнерінің өнімдері адамның көңіл-күйі мен ойларының объективті дәлелі болып табылады, бұл оларды жағдайды ретроспективті, динамикалық бағалау, тиісті зерттеулер мен салыстырулар жүргізу үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Арт-терапиялық жұмыс көп жағдайда адамдарда жағымды эмоциялар тудырады, апатия мен бастамашылдықты жеңуге, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастыруға көмектеседі.

Осы артықшылықтарды талдай отырып, арт-терапиялық әдістердің «жұмсақтығы» туралы қорытынды жасауға болады.

Өзінің табиғаты бойынша "Арт-терапия" көбінесе әсер ету мен түзетудің директивалық әдісі емес, мұнда жасөспірімге ең көп еркіндік беріледі. Ол өзін өзінің жағдайы мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін стильде және формада көрсете отырып, арт-терапия процесінің "жетекшісі" болады.

Әдебиет

1. Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: практикум. - М., 2020. - 459 с.
2. Копытин А.И. Практическая арт-терапия: Лечение, реабилитация, тренинг. - М.: Когито-Центр, 2008.- 213 с.
3. Кораблина Е.П., Акиндинова И.А., Баканова А.А., Родина А.М. Искусство исцеления души: Этюды о психологической помощи. - СПб: СОЮЗ, 2001. - 315 с.
4. Азарова Л.А., Сятковский В.А. Психология девиантного поведения - Минск: ГИУСТ БГУ, 2009.-145 с.
5. Комлева Ю.Ю. Социология девиантного поведения / Ю.Ю.Комлева. –Казань: КЮИ МВД России, 2010. – 222 с.

Талет А.Н., Тоқсанбаева Н.Қ.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

Усенова С.М.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ.,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН-АЛУ: МӘСЕЛЕНІ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕРІ

Девиантты (девиантты мінез-құлықтың) зерттелетін мәселесі әртүрлі ғылымдарды зерттеудің түйіскен жерінде орналасқан күрделі құбылыстар санатына жатады: әлеуметтанулық, философиялық, медициналық, құқықтық, діни, педагогикалық, психологиялық, олардың әрқайсысы оны қарастыруға және негіздеуге өзіндік көзқарасы бар. Ресейде алғаш рет "девиантты мінез-құлық" (лат. deviatio-жалтару) Я.И. Гилинский тұжырымдаған болатын. Шетелдік ғылымда девиантты мінез-құлық психологиясы тәуелсіз ғылыми пән ретінде дамыды, орыс ғылымында ол қалыптасу жолында [1,7 б.].

Кон И. С. девиантты мінез-құлықты психикалық денсаулық, құқық, мәдениет немесе мораль нормалары болсын, жалпы қабылданған немесе болжанған нормадан ауытқатын

әрекеттер жүйесі ретінде анықтайды [2, 237 б.]. Біздің идеяларымызға Е. В. Змановскаяның пайымдаулары жақын болды. Бұл автор девиантты мінез-құлықты девиантты мінез - құлықтың синонимі ретінде қарастырады, оны "әлеуметтену — бейімделу-оқшаулау"осіндегі тұлғаның әлеуметтік-психологиялық жағдайы ретінде талдайды. Сондықтан ол "әлеуметтік мінез-құлықты бұзу" терминін ұсынады, бұл белгілі бір қоғамда қабылданған мораль мен мораль нормаларына қайшы келетін және әлеуметтік бейімделумен бірге жүретін мінез-құлықты білдіреді [3, 26 б.].

Қалай болғанда да, шетелдік және отандық авторлар девиантты мінез-құлық анықтамаларында оны адамның іс-әрекетін қоғамда немесе оның топтарында кең таралған нормаларға, мінез-құлық ережелеріне, стереотиптерге, үміттерге, көзқарастарға, құндылықтарға сәйкес келмеуімен байланыстырады.

Зерттеушілер де девиантты мінез-құлықтың осындай маңызды сипаттамасын олар осы мінез-құлықтың салдары ретінде қарастыратын зиян ретінде көрсетеді. Адамдарға және жеке адамға келтірілген залалдан көрінеді, осыған байланысты мінез-құлық деструктивті немесе аутодеструктивті деп сипатталады. Бұл материалдық және моральдық зиян, физикалық зорлық-зомбылық және ауырсынуды түзету, денсаулығының нашарлауы, төтенше жағдайларда өмірге қауіп төндіруі мүмкін. Девиантты тұлғаның өзі келтіретін зиян аясында әлеуметтік бейімделу процестерін қарастыруға болады. Психологиялық көзқарас адамның жанжалына, жеке басының өсуіне және жеке басының тозуына байланысты девиантты мінез-құлықты қарастырады. Короленко О.П. және Т.А. Донских ауытқушылықтың келесі критерийлерін атап өтті-өмір сапасының нашарлауы, мінез-құлыққа сыншылдықтың төмендеуі, бұрмаланулар, өзін-өзі бағалау мен эмоционалды бұзылулардың төмендеуі. Авторлардың пікірінше, олар оқшауланғанға дейін әлеуметтік бейімделу жағдайына әкелуі мүмкін [4, Б.24-25.].

Көптеген зерттеушілер жасөспірімді девиантты мінез-құлықты дамыту үшін қауіп бар факторы ретінде қарастырады. Жасөспірімдердің девиантты мінез-құлықтың ерекше табиғатын жақсы түсіну үшін осы жастағы адамдарға тән жалпы, типтік, психологиялық ерекшеліктерін қарастыру қажет. Л. Выготский жасөспірімнің типтік ерекшеліктерін атап өтті: интроспекцияның пайда болуы, интроспекцияға әкеледі; өз тәжірибелеріне ерекше қызығушылықтың пайда болуы, сыртқы әлемге қанағаттанбау, өзін-өзі ұстау, тек сезімнің пайда болуы, өзін-өзі растауға деген ұмтылыс, басқаларға қарсы тұру, олармен келіспеушілік. Осылайша, мінез-құлықтағы ауытқулар жасөспірімнің жеке басындағы өзгерістермен байланысты болуы мүмкін. Психика, психикалық, әлеуметтік, эмоционалды дамуы сапалы өзіндік ерекшелігімен ерекшеленетіндіктен, ол жасөспірімнің өсуі мен мінез-құлықтың барлық ерекшеліктерін, оның ішінде мүмкін болатын ауытқуларды да анықтайды.

Көптеген зерттеушілер девиантты мінез-құлықтың алдын-алу жасөспірім кезінде ерекше маңызды екенін атап өтті. Біріншіден, бұл дамудың қиын дағдарыс кезеңі, ол қалыптасу процесінің субъективті құбылыстарын ғана емес, сонымен бірге қоғамның дағдарыстық құбылыстарын да көрсетеді, екіншіден, жасөспірім шағында жеке тұлғаның өте маңызды қасиеттері қалыптаса бастайды, оған жүгіну оның әртүрлі формаларында ауытқулардың алдын-алудың маңызды компоненттерінің бірі бола алады.

Бірқатар зерттеушілер мінез-құлықтың девиантты формалары әлі бекітілмеген кезде алдын-алуды ертерек жүргізу тиімдірек деп санайды. "Бірақ бұл құбылыстың өте ауыр түрлеріне ғана назар аудару маңызды емес. Шындықтан кету әлі күнге дейін өзінің жарқын көрінісін таппаған, қоршаған ортаның талаптарымен қиын қақтығыстарда мінез-құлықтың девиантты заңдылықтарын енді ғана игере бастаған, девиантты мінез-құлықтың әртүрлі түрлеріне қатысуы мүмкін адамдар өздеріне үлкен назар аударуды талап етеді"[5.Б.16.].

Ерте алдын-алу шаралары жасөспірімнің қоршаған ортасына да, жасөспірімнің өзіне де бағытталуы мүмкін. Ең алдымен, жасөспірімнің жеке басына әсер етпес бұрын өмір мен тәрбиенің қолайсыз жағдайларын анықтау және жою қажет; оның мінез-құлыққа теріс әсер ету көздерін жою. Іс жүзінде бүгінде девиантты мінез-құлықтың әртүрлі түрлерімен жұмыс істеуге арналған көптеген алдын-алу бағдарламалары бар

Әр түрлі тәсілдер мен бағдарламаларды талдау жасөспірімдермен алдын-алу жұмыстарының негізгі модельдерін анықтауға мүмкіндік береді [4, 201 б.].

Ақпараттық-ағартушылық моделі. Алдын алудың ақпараттық моделі көбінесе есірткі мен алкогольге тәуелділіктің алдын-алу бағдарламаларында қолданылады. Бұл жағдайда әртүрлі бейне өнімдер қолданылады - фотосуреттер, плакаттар, есірткі қабылдайтын адамның физикалық ақаулары, сондай-ақ өмір жолы туралы "нашақордың" атрибуттары көрсетілген бейнелер .

Әлеуметтік моделі. Бұл модель қоршаған орта мен жағдайлар адамның іс-әрекетін, мінез-құлқының сипатын қалыптастыратын негізгі фактор болуы мүмкін деген идеядан туындайды . Девиантты мінез-құлқтың табиғаты туралы мұндай көзқарас әлеуметтік әсер етуші типтегі алдын-алу шараларының мәні мен мазмұнын анықтайды. Негізінен олар негізгі себептерді, нақты әлеуметтік ынталандыруды, адамның мінез-құлқына теріс әсер ететін жараларды ауыздықтауға немесе жұмсартуға бағытталған. Әлеуметтік әсер ететін бағдарламалар біз әлеуметтік әсерді анықтау және оған қалай қарсы тұру керектігін үйрету қабілетін дамыту қажеттілігінен туындайды. Әлеуметтік әсерде келесі компоненттерді ажыратуға болады: қабылданған ережелер мен нормалардан ауытқудың теріс әлеуметтік салдары туралы ақпарат; қарым-қатынас дағдыларын дамыту, топтың қысымына төтеп беру қабілеті ; қиындықтарды жеңу тәсілдеріндегі жаттығулар, практика.

Тұлғаға бағытталған модель. Жеке тұлғалық ерекшеліктер мен мінез-құлық нысандарын түзету элементтері бар жеке өсу тренингтері.

Девиантты мінез-құлқтың алдын-алудың негізгі бағыттарының ішінде, бұрын қарастырылғаннан басқа, медициналық-биологиялық тәсіл ерекше орын алады. Оның мәні әртүрлі психикалық ауытқулардан зардап шегетін адамдарға қатысты Медициналық және профилактикалық сипаттағы мақсатты шаралармен әлеуметтік нормалардан ықтимал ауытқулардың алдын алу болып табылады. Мұнда психологиялық қызмет көбінесе диагностикалық жұмыстарды орындайды. Жалпы айтқанда алдын-алу жұмыстары жүргізілу үстінде болса, девиантты мінез-құлқы бар жасөспірімдерді көптеген әрекеттерін алдын алуға болады.

Әдебиет

1. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов / Ю.А. Клейберг. -М. «ТЦ Сфера» 2003. -160 с.
2. Кон И.С. Психология ранней юности. Книга для учителя / И.С. Кон. - М.: Просвещение, 1989. - 255 с. <http://www.neuro.net.iTj/sexology/book19.html>
3. Змановская Е.В. Девиантология (психология отклоняющегося поведения) / Е.В. Змановская. - М.: Академия, 2003. - 288с.
4. Короленко Ц.П. Семь путей к катастрофе: Деструктивное поведение в современном мире /Ц.П. Короленко, Т.А. Донских. -Новосибирск, 1990. – 224 с.
5. Мухамедеева З.Ф. Социальные причины девиантного поведения девочек подростков в условиях трансформации российского общества: автореф. дисс.....канд. социол. наук. - Уфа, 2007.- 21 с.

Тастанова А., Мун М.В.

*(Республика Казахстан, г. Алматы,
Университет «Туран»)*

Ахтаева Н.С.

(Республика Казахстан, г. Алматы,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

РЕЗУЛЬТАТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРАКТИК ОСОЗНАННОСТИ В ОБУЧЕНИИ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ

Исследования осознанности и ее взаимосвязи со здоровьем, стрессом и благополучием получили массовое распространение за последние десятилетия. В светских терминах

осознанность, или майндфулнес, можно охарактеризовать как умственную способность сосредотачиваться на прямом и непосредственном восприятии настоящего момента в состоянии непредвзятого осознания и добровольного прекращения оценочной когнитивной обратной связи [1]. Существует множество исследований, в которых подчеркиваются доказательства того, что осознанность полезна для психологического и физического благополучия как в клинических, так и в неклинических группах населения [2]. В последние годы эмпирические исследования также начали изучать аспекты практик осознанности, не связанные в первую очередь со здоровьем, такие как повышение когнитивных функций, саморегуляция, эмпатия, социальная и этическая компетентность, и креативное мышление, которые имеют большое значение не только для образования, процесса обучения и управления, но также имеют решающее значение для социального, профессионального и морального поведения [3]. Именно по этой причине майндфулнес также стала объектом внимания во многих областях педагогических наук, например, в контексте школьного и университетского образования, а также повышения квалификации [4]. Среди неврологов, педагогов и учителей растет согласие в отношении того, что для образовательных процессов крайне важно не только научиться запоминать, оценивать и контекстуализировать фактическую информацию, но и достигать стратегий саморегуляции, а также приобретать метакогнитивные навыки решения проблем. В особенности на начальном этапе образовательной траектории.

Применение техник, основанных на осознанности (МВИ), в последние несколько лет становится все более популярным как в исследованиях, так и на практике. Майндфулнес можно определить как психологическую способность сознательно оставаться в присутствии своих переживаний, не осуждая или принимая отношение, порождая теплую и дружелюбную открытость и любопытство [5]. Осознанность, берущая корни из восточных традиций и буддийской психологии, можно культивировать с помощью различных техник [6]. Формально она тренируется медитативными практиками, такими как сидячая медитация, или физическими движениями, такими как йога или тай-чи. Эти техники помогают успокоить ум и тренировать внимание, а также расширяют кругозор. Практикам предлагается сосредоточить свое внимание на настоящем моменте, используя «якорь», например, дыхание. Когда ум уходит, фокус мягко возвращается к переживанию настоящего момента. Практикующий пытается просто наблюдать за своим переживанием настоящего момента, не оценивая и не изменяя его.

Примерно 30 лет назад Джон Кабат-Зинн ввел термин майндфулнес в качестве ресурса в клинические исследования и практику в рамках Программы снижения стресса на основе осознанности (MBSR). Программа MBSR состоит из 8 еженедельных занятий по 2,5 часа. Осознанность практикуется формально в сидячей медитации, простых позах йоги и при сканировании тела, которое представляет собой постепенное перемещение внимания по всему телу. Осознанность также культивируется в повседневной деятельности, такой как прием пищи, и при использовании ее в качестве ресурса в эмоционально сложных ситуациях или при преодолении физической боли. Рекомендуемая ежедневная домашняя практика длится примерно 45 минут и включает формальные и неформальные упражнения. Кроме того, программа включает психотехники и включает в себя такие установки, как отказ от осуждения, мышление новичка, доверие, отсутствие стремления, принятие, отпускание и терпение [7]. Программа MBSR стала родоначальницей и других методик, таких как когнитивная терапия на основе осознанности MBCT [8], первоначально разработанная для предотвращения рецидивов депрессии. А также в других когнитивно-поведенческих терапиях, таких как терапия принятия и ответственности АСТ [9] и диалектическая поведенческая терапия DBT [9], акцент лечения делается на принятии, а также на изменении.

Учитывая положительный опыт МВИ для взрослых, исследователи и клиницисты стремятся разработать адаптацию для детей и молодежи. Исследования находятся в зачаточном состоянии, но первоначальные обзоры показывают, что МВИ применимы к детям и подросткам и могут быть полезными как в клинических, так и в неклинических выборках

[10]. Они были успешно применены к подросткам с симптомами синдрома дефицита внимания и гиперактивности (СДВГ), а также к подросткам с различными экстернализирующими расстройствами. МВІ приводит к уменьшению симптомов депрессии у детей, а также к снижению тревожности и улучшению социальных навыков у учащихся отстающих в обучении [11]. В исследовании «групп риска» и ВИЧ-позитивной молодежи сообщалось об уменьшении враждебности, общего и эмоционального дискомфорта, в то время как качественные данные свидетельствовали об улучшении успеваемости, межличностных отношений, физического здоровья и снижении стресса [12]. Кроме того, были созданы первые концептуальные основы того, почему МВІ полезен для детей и молодежи и как могут работать механизмы в Исследовательской сети по изучению разума и жизни (Mind and Life Education Research Network, MLERN). Школа представляется подходящим местом для апробации таких практик, поскольку дети проводят там много времени, а техники могут быть направлены непосредственно на группы детей в нуждающихся областях в рамках превентивного подхода при небольших затратах [13].

Осознанность можно понимать как основу и основное предварительное условие образования. Детям необходимо научиться останавливать блуждание ума и регулировать внимание и эмоции, справляться с чувством разочарования и обладать способностью к самомотивации. Практика осознанности улучшает сами качества и цели образования в 21 веке. Эти качества включают не только внимание и эмоциональную саморегуляцию, но и просоциальные установки, такие как эмпатия и сострадание, представление о себе, этическая чувствительность, креативность и навыки решения проблем. Они позволяют детям справляться с будущими проблемами быстро меняющегося мира, в идеале становясь умными и заботливыми гражданами [14]. Одновременно с этим вызывают тревогу сообщения о росте клинических проблем у детей, проблем, связанных со стрессом, и проблем, связанных с социальным давлением в школе и за ее пределами. Дети и молодежь часто испытывают стресс в школе, который влияет на структуры мозга, участвующие в познании и отвечающими за психическое здоровье. Серьезные психические расстройства также широко распространены среди детей. Сообщалось, что 21% подростков в возрасте от 13 до 18 лет в США в настоящее время страдают или страдали в какой-то момент своей жизни от тяжелого психического расстройства [15], с СДВГ, поведенческими или поведенческими проблемами, тревогой, а депрессия является наиболее распространенным диагнозом в настоящее время.

Формальное образование всегда должно учитывать психическое здоровье и благополучие детей. Растущее количество исследований показывает, что «успеваемость в учебе, социальная и эмоциональная компетентность, физическое и психическое здоровье фундаментальны и многократно взаимосвязаны. Лучший и наиболее эффективный способ воспитать любой из них — взрастить их все» [16, с 789]. Таким образом, перед школами стоит задача не только быть учреждениями для формального образования, но и местом, предоставляющим инструменты для предотвращения расстройств и содействия личностному развитию и благополучию детей. Это побудило педагогов, учителей и психологов искать методы, улучшить школьное обучение и связанный с ним социальный опыт. МВІ в школах рассматривается как подход к решению этих проблем, потому что профилактика и образование могут предоставляться одновременно, обращаясь к широкому кругу потребностей и нереализованным возможностям учащихся. В результате за последние несколько лет были разработаны и применены различные программы осознанности для школ [17]. Несколько исследовательских институтов и ассоциаций, таких как Гарнизонный институт, регулярно организуют семинары и конференции по осознанности в образовании. В списках рассылки, управляемых Сетью осознанности в образовании (www.mindfuled.org) или Ассоциацией осознанности в образовании (www.mindfuleducation.org), клиницисты, преподаватели и исследователи со всего мира делятся идеями, материалами и опытом применения осознанности в школах. Растущее количество встреч, книг и газетных статей указывает на то, что интеграция осознанности в образование воспринимается с большим интересом и рассматривается как потенциально реалистичный, рентабельный и

многообещающий подход. Количество исследований, оценивающих МВИ в школьных условиях, также растет. Однако другие отмечают, что на сегодняшний день энтузиазм по поводу интеграции МВИ в школах превосходит доказательства [18]. Разнообразие программ и показателей результатов в сочетании с экспериментальным характером большинства исследований затрудняет получение общего впечатления об эффективности, и нелегко определить направления дальнейших исследований. Представляя описательный обзор литературы, Майкл Джон и др. [17] сделали хорошее начало, обобщая исследования, опубликованные на сегодняшний день, но количественный синтез, объединяющий исключительно исследования МВИ в школьном контексте, все еще отсутствует. В частности, отсутствуют знания о том, существуют ли конкретные области, в которых МВИ особенно полезны. На этом этапе включение неопубликованной литературы, такой как докторские диссертации, обогатило бы обсуждение, поскольку они часто содержат дополнительную информацию, которая может быть ценной и может ввести новые подходы к этой конкретной области исследований, такие как, например, выбор мер. Кроме того, мало что известно о возможности интеграции МВИ в школьную жизнь, например, о приемлемости различных элементов программы.

Таким образом, практику осознанности можно рассматривать как идеальное место для развития этих добродетелей и компетенций, поскольку она позволяет людям научиться намеренно отслеживать, оценивать и модулировать когнитивные, эмоциональные и мотивационные процессы, связанные с поведением [19]. Как следствие, последовательные поведенческие паттерны могут стать менее импульсивными и эгоцентричными, и наоборот стать более рефлексивными и социально доброжелательными. Вкратце, осознанность не только позволяет человеку справляться с бедствиями повседневной жизни и приобретать общие навыки решения проблем, но также развивать саморефлексию, эмпатию и социальное и моральное поведение, что дало бы преимущества как для человека, так и для общества.

Литература

1. Hayes, S.C., and C. Shenk. 2004. Operationalizing mindfulness without unnecessary attachments. *Clinical Psychology: Science and Practice* 11(3): 249–254.
2. Baer, R.A. 2003. Mindfulness training as a clinical intervention: A conceptual and empirical review. *Clinical Psychology: Science and Practice* 10: 125–143.
3. Ostafin, B.D., and Kassman, K.T. 2012. Stepping out of history: Mindfulness improves insight problem solving. *Consciousness and Cognition* 21: 1031–1036.
4. Albrecht, N., P. Albrecht, and M. Cohen. 2012. Mindfully teaching in the classroom: A literature review. *Australian Journal of Teacher Education* 37(12): 1–14.
5. Kabat-Zinn, J. (2005). *Wherever You Go There You Are*. New York, NY: Hyperion Books.
6. Wallace, B. A., and Shapiro, S. L. (2006). Mental balance and well-being: building bridges between buddhism and western psychology. *Am. Psychol.* 61, 690–701. doi: 10.1037/0003-066X.61.7.690
7. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: past, present, and future. *Clin. Psychol. Sci. Pract.* 10, 144–156. doi: 10.1093/clipsy/bpg016
8. Segal, Z. V., Williams, J. M. G., and Teasdale, J. D. (2002). *Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Depression: A New Approach to Preventing Relapse*. New York, NY: Guilford Press.
9. Hayes, S. C., Strosahl, K., and Wilson, K. G. (1999). *Acceptance and Commitment Therapy: An Experiential Approach to Behavior Change*. New York, NY: Guilford Press.
10. Black, D. S., Milam, J., and Sussman, S. (2009). Sitting-meditation interventions among youth: a review of treatment efficacy. *Pediatrics* 124, e532–e541. doi: 10.1542/peds.2008-3434
11. Beauchemin, J., Hutchins, T., and Patterson, F. (2008). Mindfulness meditation may lessen anxiety, promote social skills, and improve academic performance among adolescents with learning disabilities. *Complement. Health Pract. Rev.* 13, 34–45. doi: 10.1177/1533210107311624
12. Sibinga, E. M. S., Kerrigan, D., Stewart, M., Johnson, K., Magyari, T., and Ellen, J. M. (2011). Mindfulness-based stress reduction for urban youth. *J. Alternat. Complement. Med.* 17, 213–218. doi: 10.1089/acm.2009.0605
13. Zelazo, P.D., and Lyons, K.E. (2012). The potential benefit of training mindfulness in early childhood: a developmental social cognitive neuroscience perspective. *Child Dev. Perspect.* 6, 154–160. doi: 10.1111/j.1750-8606.201200241.x
14. Shapiro, S. L., Brown, K. W., and Astin, J. A. (2008). *Toward the Integration of Meditation Into Higher Education: A Review of Research Prepared for the Center for Contemplative Mind in Society*. Unpublished research report.
15. Diamond, A. (2010). *The evidence base for improving school outcomes by address-*

ingthewholechildandbyaddressingskillsandattitudes,notjustcontent.Early Educ. Dev. 21, 780–793. doi: 10.1080/10409289.2010.514522

16. Meiklejohn, J., Phillips, C., Freedman, L., Griffin, M. L., Biegel, G. M., Roach, A., et al. (2012). Integrating mindfulness training into K-12 education: fostering the resilience of teachers and students. *Mindfulness* 3, 291–307. doi: 10.1007/s12671-012-0094-5

17. Greenberg, M., and Harris, A. R. (2011). Nurturing mindfulness in children and youth: current state of research. *Child Dev. Perspect.* 6, 161–166. doi: 10.1111/j.1750-8606.2011.00215.x

18. Farb, N.A.S., Z.V. Segal, H. Mayberg, J. Bean, D. McKeon, Z. Fatima, et al. 2007. Attending to the present: Mindfulness meditation reveals distinct neural modes of self-reference. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 2(4): 313–322. doi: 10.1093/scan/nsm030

Таиметова А.С., Жолдасова М.К.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ НЕКЕГЕ ДЕГЕН ҚАТЫНАСЫ

Қандай қоғамдық құрылыста болса да отбасы мен неке адам баласының дүниеге келуі мен оның өсіп, қалыптасуын қамтамасыз етіп отыратындықтан, ол адамзат тарихының даму кезеңдеріндегі шешуші факторлардың бірі болып табылады.

Отбасы мен неке қоғамдық құрылыспен, ондағы өндірістік қатынастармен тығыз байланысты және әр қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер отбасы мен неке сипатына әсер етеді, ал олар осының әсерінен өзгеріп, жаңарып отырады. Мұның өзі отбасы мен некенің қоғамдық мәселе екендігін айқындай түседі.

Қазіргі таңда некеге дайындықтың психологиялық факторларын зерттеу өзекті проблемалардың бірі болып табылады. Әлемде болып жатқан өзгерістер (технократизация, индивидуализация және т.б.) жастардың отбасы мен некеге деген қатынасын өзгертуге әсер етеді. Жастар отбасылық өмірді кейінге қалдырып, ең алдымен өздерінің кәсіби проблемаларын шешуге ұмтылады. Сонымен бірге дәстүрлі некенің альтернативасы ретінде жаңа қатынас жасау формалары мен неке түрлері («азаматтық неке» және т.б.) пайда болды.

Отбасы - бұл адамдар қауымының ежелгі формаларының бірі; ол таптан, ұлтан және мемлекеттен бұрын пайда болды.

Отбасы қоғамның бір бөлігі және тұлға әлеуметтенуінің басты институты болып табылады. Неке және отбасы түсініктері бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ ұғымдардың ерекшеліктері де бар. Неке және отбасы әр түрлі тарихи кезеңде пайда болған. А.Г. Харчев бойынша неке бұл - әйел мен ер кісі арасындағы тарихи өзгеріп тұратын әлеуметтік қатынастар нысаны, және қоғам олардың жыныстық өмірін, ерлі-зайыптылық және ата-аналық құқықтары мен міндеттерін реттеп, белгілеп отырады, ал отбасы бұл – неке және одан туындайтын ерлі-зайыптылардың балаларының денсаулығын, оларды тәрбиелеуге деген моральдық жауапкершілікті алу мен құқықтық негізінде жинақталған қауым болып табылады.

А.Г. Харчевтің ойынша отбасы бұл некеге қарағанда күрделірек қатынастар жүйесі, ол тек ерлі-зайыптыларды ғана емес, сонымен қатар балаларды, туыстарды, оларға жақын адамдарды да біріктіреді (Харчев А.Г., 1979, с.66).

Отбасы - бұл күрделі көпәспектiлi түсiнiк, оны анықтайтын мынандай төрт сипаттаманы атап кетуге болады:

- 1) Отбасы – бұл қоғамның ұяшығы (шағын әлеуметтік топ);
- 2) Отбасы – бұл жеке тұрмысты ұйымдастырудың негізгі формасы;
- 3) Отбасы – бұл ерлі-зайыптылар одағы;
- 4) Отбасы – бұл көп жақтылы қатынас .

Отбасының негізгі сипаттамасы бұл оның функциясы және құрылымы болып табылады.

Отбасы және оның мүшелері атқаратын функциялар иерархиясы өзгерді. Қазіргі зерттеулер бойынша (В.Н. Дружинин, Л.Б. Шнейдер, Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис және

т.б.) отбасының шаруашылық-тұрмыстық, экономикалық, репродуктивті функциялары негізгі болып табылмайды. Ал қазіргі таңда отбасының негізгі функциялары ретінде психологиялық және тәрбиелеушілік функциялар шықты. Осы функциялар үйлесімді отбасылық өзара қатынас жасаудың негізі болып табылады.

Бүгінгі күнге дейін жастар белгілі бір жасқа жеткенде автоматты түрде отбасын құруға дайын болады деп есептелді. Бірақ көптеген зерттеулер бойынша жастар отбасын құру барысында психологиялық дайындауды қажет етеді. Ал жастардың некеге және отбасылық өмірге психологиялық дайындығы отбасын тұрақтылығын қамтамасыз ететін факторлардың бірі болып табылады.

Көптеген психологиялық зерттеулер (Н. Акерман, М.Ю. Артюнян, Е.П.Белинская, С.И. Голод, А.А. Клещин, И.А. Горьковская, А.Н. Елизарова, Е.Е. Леванов, О.С. Сермягина, М.П. Кабакова) бойынша неке құрған жастар, неке-отбасылық қатынастарындағы кездесетін қиындықтарды білмейді және ұғынбайды. Ерлі-зайыптылар қатынасының тұрақтылығы мен үйлесімділігінің алғышарты бұл жастардың неке құруға деген әлеуметтік-психологиялық дайындығы болып табылады. Әлеуметтік-психологиялық дайындық өзара байланысты факторлардан тұрады: психолого-педагогикалық, әлеуметтік-экономикалық, мәдени және т.б. Некеге психологиялық дайындық – бұл субъектінің сәтті некеге түсуін қамтамасыз ететін психологиялық сипаттамалар жүйесі болып табылады. Қазіргі таңда кеш және қайтадан неке құру санының өсуіне және жаңа қатынас формалары мен неке түрлерінің пайда болуына байланысты осы мәселені зерттеу өзекті болып табылады.

Қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді. Жастар отбасын құрғанда, ең алдымен материалдық және тұрғын үй мәселелерін қарастырады. Бірақ көптеген психологиялық зерттеулер бойынша, материалдық ауқаттылық және тұрғын үймен қамтамасыз болу факторлары отбасы тұрақтылығына елеулі әсерін тигізбейді. Отбасы өміріне мотивациялық дайындық махаббат сезімін отбасы құрудағы негізгі түрткі ретінде санайды. Бұл сезім дербестікке дайындық, құрылатын отбасына жауапкершілік сезімі, нәрестелі болуға және баланы тәрбиелеуге дайындық.

Отбасындағы қиындықтар, жағымсыз жағдайлар мен дағдарыстар бүгінгі психология саласында көкейтесті мәселелер. Өмірлік циклда кездесетін дағдарыс түрлеріне психологиялық білім мен мәдениеттің төмендігінен көптеген отбасы бөгеттерден шыға алмай, кері кетіп отбасы ажырауына немесе отбасындағы жағдайға күш-жігер салуға жауапкершілік алмау кеңінен етек жайып барады. Қазіргі таңда отбасын құруға ұлттық немесе қандай да бір басқа, мысалға әлеуметтік тосқауыл жоқ. Жастар жолдас таңдағанда, оның бойында өзіне ұнайтын мінез қырларын табуға тырысады. Отбасын құрудың маңызды факторларының бірі — жастардың өнегелі санасының деңгейі. Дамыған өнегелі сана, жастардың отбасының әлеуметтік маңыздылығын түсінуде, некеге байсалды қарауында, жолдасты ойланып таңдағанында құрылатын Отбасыға сабырлықпен қарағанында, Отбасының барлық мүшелерін және олармен қатынасты құрметтегенінде білінеді.

Қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді. Оның ішінде негізгілері: бүгінгі ғана бағдар емес, сонымен қатар оның дамуының ертеңгі күнгі болашағын, үйренуші іс-әрекетінің әртүрлілігіне тірек болатын (оқу, оқудан тыс, ойын, еңбек, отбасылық-тұрмыстық, қоғамдық-саясаттық, көркем өнер, спорт), тұлғаралық қатынастың ерекшеліктері, қоғамның отбасыға деген талабы; оны тудыру процесінің күрделілігі отбасыдағы шаруашылық-экономикалық қатынастың күрделенуі; Отбасыны тәрбиелеу потенциялы негізге алынады. Отбасылық қарым-қатынастың үйлесімді дәрежеде дамуы жастарды отбасылық өмірге дайындалуының психологиялық ерекшеліктеріне төмендегідей тұжырым жасауға болады:

— өсіп келе жатқан ұрпақты отбасылық өмірге дайындау-адамның жас ерекшелік дамуының әр кезеңінде жүру қажет және тәрбиелеудің жалпы мәселесінен бөлінбеуі керек.

— жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау мәселесінің қалыптасуы бірнеше аспектілерден, яғни қазіргі қоғамда некеде және Отбасыда жастардың ролін дұрыс түсінуде,

оларда неке қиюға бейімділік және нұсқаулардың қалыптасуының ерекшеліктерімен байланысты.

— қоғамда жастарды тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін анықтауда, некелік-отбасылық қатынаста тұлғаның қалыптасуын және дамуын талап етеді.

Неке және отбасы соның ішінде жастардың отбасылық өмірге дайындығының психологиялық факторлары күрделі және толық зерттелмеген мәселелер қатарына жатады. Жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындау психологиялық жұмыстың негізгі мақсаттарының бірі болуы тиіс.

Некеге психологиялық дайындық – бұл субъектінің сәтті некеге түсуін қамтамасыз ететін психологиялық сипаттамалар жүйесі. Жастарды отбасылық өмірге психологиялық дайындығын қалыптастыру аспектілерінің ең маңыздысы – бұл жастардың отбасы мен неке ролін дұрыс түсінуі, ал бұл ең алдымен оларда неке құру бағдарын қалыптастыру ерекшеліктерімен байланысты.

Жастарда негізгі отбасылық функцияларды жүзеге асыратын ролдік бағдар некеге дейінгі кезеңде қалыптасады. Жастарда болашақ отбасылық өмір туралы көзқарастарды қалыптастыратын факторлар - ата-ана, мектеп, қоршаған орта және бұқаралық ақпараттар жүйесі болып табылады. Ананың ролдік мінез-құлқы қызының болашақта әйел және ана ролін орындауға әсер етеді, ал әкенің ролдік мінез-құлқы баласында ролдік бағдарды қалыптастырады яғни қысқаша айтқанда отбасындағы үстем көзқарастар мен идеалдар жастар үшін өмірлік бағдар болады. Осы көзқарастар мен бағдар адамға отбасылық өмірді тануға мүмкіндік береді және отбасылық өмірге адаптациялану тәсілі болып табылады.

Әдебиет

1. Шнейдер Д.Б. Психология семейных отношений. изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000.
2. Иванова Е.Н. Социально-психологические факторы семейного самоопределения военнослужащих: диссертация...кандидата психологических наук – М., 2009.
3. <https://strategy2050.kz/news/zha-a-zha-dayda-y-neke-men-otbasy-m-seleleri/>
4. Андреева Т.В. Семейная психология. – СПб, 2004
5. Ахтаева Н.С., Әбдіғаппарова А.І. Әлеуметтік психология. — А.: Қазақ университеті, 2007

Тезекбай Г., Садықова Н.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ҚАЗІРГІ ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ӨЗІНДІК БАҒАЛАУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жасөспірімдік шақ – жеке тұлғаның қалыптасу кезеңі болып табылатын барлық балалық шақтағы ең қиын және күрделі кезең. Сонымен бірге бұл ең шешуші кезең, өйткені мұнда адамгершілік негіздері қалыптасады, әлеуметтік көзқарастар, өзіне, адамдарға, қоғамға деген көзқарас қалыптасады. Сондай-ақ, бұл жаста мінез-құлық ерекшеліктері мен тұлғааралық мінез-құлықтың негізгі формалары тұрақтанады. Жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге белсенді ұмтылысымен байланысты осы жас кезеңінің негізгі мотивациялық желілері - өзін-өзі тану, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі растау. Кіші мектеп жасындағы баламен салыстырғанда жасөспірім психологиясында пайда болатын негізгі жаңа қасиет – өзін-өзі танудың жоғары деңгейі. Өзіндік сана – жасөспірім психологиясы ұшырайтын барлық қайта құрулардың ең соңғысы және ең жоғарғысы.

Жасөспірімдердің өзін-өзі бағалауын қалыптастыруда ата-ананың құндылық бағдарларымен, қарым-қатынастарымен, балаға деген эмоционалдық қатынасымен анықталатын отбасы, отбасылық тәрбие стилі маңызды рөл атқарады. Баланың ата-ананы қабылдау ерекшеліктері және олармен өзін-өзі ұстау тәсілдері жасөспірімдердің мінез-құлықтың негізгі ережелері мен нормаларын меңгеруін анықтайды, олардың әлемге және өзіне қатысты ұстанымын дамытады.

Жасөспірімдік шақтың тұлғалық ерекшеліктерін көптеген шетелдік және ресейлік психологтар зерттеген. Е. Фромм, К.Хорни, Э.Эриксон, Л.С. Выготский, Л.И. Божович және т.б. [1,2].

Қазіргі психологиядағы сәттілік заманауи қоғамның маңызды құндылықтарының бірі ретінде қарастырылады (Собкин, Буреломова, 2012; Реан, 2016). Жетістікті түсіну жасөспірімдік шақта ерекше мәнге ие болады. Жеткіншектің құндылықтар жүйесі белсенді түрде қалыптасатын, оның негізінде оның әлем және ондағы орны туралы түсініктері құрылатын кезең. Жетістікті түсіну мақсат қоюға және оның жетістіктерін бағалауға әсер етеді жасөспірімнің өзі және өмірі туралы, оның психологиялық сәттілігі туралы түсініктерін қалыптастыру үшін өте маңызды (Абулханова-Славская, 1991; Божович, 1997; Эльконин, 1989).

Бұл жасөспірімдердің жетістік туралы ойлары олардың жеке басының қалыптасуына қандай әсер етеді деген сұрақ. Атап айтқанда, өзін-өзі бағалау және өмірлік жоспарларын қалыптастыру, меңгереді ерекше өзекті болып табылады.

Жасөспірімдік кезең өзіндік имиджді белсенді түрде құрумен сипатталады, оның маңызды бөлігі өзін-өзі бағалау болып табылады (Божович, 1997). Отандық және шетелдік концепцияларға сәйкес, өзін-өзі бағалау тұрақты емес, ол әртүрлілігіне байланысты өзгеретін факторлар, соның ішінде тәжірибе сәйкес басқалармен қарым-қатынас және өз қызметін бағалау құндылықтар мен идеалдармен (Бернс, 1986; Захарова, 1989 ж.; Лисина, 1986) қалыптасуының ең маңызды шарты өзін-өзі бағалау - басқа адамдармен (ересектермен және құрдастармен) қарым-қатынас [3].

Бұл жасөспірім әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтарды меңгереді, сонымен қатар басқалардың оны қалай бағалайтынын көреді (Бернс, 1986; Лисина, 1986; Кон, 1989) сонымен қатар, рефлексияның дамуы жасөспірімнің білім алуына ықпал етеді және өз жетістіктері бойынша өзін бағалайды. Кез келген әрекеттегі табыс адамның осы әрекетке қабілеттілігінің критерийі болып табылады (Лисина, 1986).

Жасөспірімдік шақ, сонымен қатар, эмоционалды және әлеуметтік құзіреттіліктің дамуымен сипатталады. Эмоционалды құзіреттілік эмоцияларды басқару қабілетімен байланысты, ал әлеуметтік құзіреттілік басқалармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетіне бағытталған. Бұл процесс барысында жасөспірімдер өздерінің сезімдері мен басқалардың сезімдерін анықтап, белгілей алатындығын жақсы түсіне бастайды.

Жасөспірімдік шақ 10-11 жастан 15-16 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды және баланың және оның ата-анасының өміріндегі ең қиын және жауапты кезеңдердің бірі болып табылады. Бұл жас дағдарыс деп саналады, өйткені даму мен өмірдің барлық аспектілеріне әсер ететін өткір сапалық өзгерістер бар. Жасөспірімдік кезеңнің дағдарысы даму мен жетекші іс-әрекеттің әлеуметтік жағдайының өзгеруімен байланысты.

Психологтар жасөспірімді екі кезеңге бөледі: жағымсыз және жағымды.

Жағымсыз кезеңде - құндылықтар мен мүдделердің ескі жүйесін жою, ішкі өзгерістерден белсенді түрде бас тарту. Бала өзгерістер болып жатқанын сезінеді, бірақ психологиялық тұрғыдан ол оларға әлі дайын емес, сондықтан оның ашушандығы, апатиясы, үнемі мазасыздығы мен наразылығы басым болады.

Жағымды кезеңде жасөспірім болып жатқан өзгерістерді қабылдауға және жүзеге асыруға дайын. Оның жаңа достары, қызығушылықтары бар, ол жаңа сапалы деңгейде сөйлесе алады, жетілгендік сезімі пайда болады, эмоциялар тұрақты болады.

Дамудың әлеуметтік жағдайы – бұл белгілі қоғамда қабылданған қарым-қатынастар жүйесіндегі баланың ерекше орны. Жасөспірімдік кезеңде ол тәуелді балалық шақтан тәуелсіз және жауапты ересек өмірге өтуді білдіреді. Жасөспірім балалық шақ пен ересектік арасындағы аралық орынды алады.

Жетекші әрекет – бұл әрбір жеке кезеңде баланың психикалық дамуындағы негізгі өзгерістердің пайда болуын анықтайтын әрекет. Кіші жастағы оқушылар үшін бұл әрекет тәрбиелік сипатта болса, жасөспірімдік кезеңде ол интимдік-тұлғалық қарым-қатынасқа ауысады. Дәл құрбыларымен қарым-қатынас процесінде баланың өзіндік санасының жаңа

деңгейі қалыптасады, әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары, бағыну және сонымен бірге өз құқықтарын қорғау қабілеті қалыптасады. Сонымен қатар, қарым-қатынас жасөспірімдер үшін өте маңызды ақпараттық арна болып табылады[4].

Жасөспірімдік шақтағы қызығушылықтың осындай күрт өзгеруі нәтижесінде оқу әрекеті жиі зардап шегеді, мектеп ынтасы төмендейді. Мектептегі бұрынғы жетістіктерін қалпына келтіруге тырысқан ата-аналар балаларының құрдастарымен қарым-қатынасын шектеуге тырысады. Дегенмен, жасөспірімдер үшін ең маңызды іс-әрекет – бұл құрдастарымен қарым-қатынас жасау және ол баланың толық психикалық дамуы үшін қажет екенін есте ұстаған жөн.

Өзін-өзі бағалау - бұл адамның өзін-өзі бағалауы: оның қасиеттерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін, өз қызметінің ерекшеліктерін. Өзін-өзі бағалау оның екі құраушы факторының бірлігінде қалыптасады: адамның өзі туралы білімін көрсететін ұтымды және эмоционалды, оның бұл білімді қалай қабылдайтынын және бағалайтынын көрсететін, жалпы нәтиже қандай (және мұнда ауқым өте кең болуы мүмкін - өз идеалына сенуден бейқам өзін-өзі қорлауға дейін) қосады. Сонымен, өзін-өзі бағалау адамның өз іс-әрекеті мен іс-әрекетін, оның мотивтері мен мақсаттарын сезінуінің ерекшеліктерін, өз қабілеттерін көру және бағалау қабілетін көрсетеді.

Өзін-өзі бағалаудың бірқатар өлшемдері бар: ол дұрыс немесе жалған, салыстырмалы түрде жоғары немесе төмен, тұрақты немесе тұрақсыз болуы мүмкін. Жетілген өзін-өзі бағалаудың айрықша белгісі дифференциалды өзін-өзі бағалау болып табылады: адам өмірінің сол салаларын, өзі күшті, жоғары нәтижелерге қол жеткізе алатын, елеулі қиындықтарды жеңе алатын және оның мүмкіндіктері бар салаларын нақты түсінеді және анықтайды. орташа.

Жасөспірімдік кезеңде баланың денесінде үлкен өзгерістер орын алады, оның жылдам қайта құрылымдалуы жүріп жатыр. Жасөспірімнің өмірінде көптеген өзгерістер орын алады. Осы жаста мектеп оқушылары игере бастайтын ғылымдардың негіздерін зерттеу олардың ойлауына, есте сақтауына және басқа психикалық процестеріне жаңа, жоғары талаптар қояды. Жаңа оқу пәндері, оқу материалының көлемінің ұлғаюы білімді меңгеру техникасы мен әдістерін жетілдіруді, үлкен дербестікті талап етеді. Жасөспірімдердің қоғамдық жұмысы байыпты және мазмұнды бола түсуде: олар қазірдің өзінде мектептің қоғамдық өмірінің негізгі бастамашылары мен қатысушылары болып табылады. Жасөспірімнің үйдегі орны өзгереді. Кейбір жағынан олар оны ересек адам ретінде тани бастады, оның құқықтары мен міндеттері көбірек, олар оған көбірек сенеді, бірақ одан көбірек сұрайды[5,6].

Жеткіншектің шынайы дербестігінің өсуі оның өзіне деген жаңа көзқарасына, өзін түсінуге, өзін толық бағалауға ұмтылуына әкеледі. Осы өзгерістердің барлығы өзіндік сананың дамуын ынталандыратын қайнар көзі, негізгі факторы болып табылады.

Жасөспірімдік шақ «ғылым бойынша» да, «өмірде» де «қиын», «сын», «қайшылықтар дәуірі» болып саналады. Осы кезде тез, кейде бірнеше айдың ішінде баланың сыртқы келбеті мен мінез-құлқында мұндай өзгерістер орын алып, ол танылмайтын болып, оның әрекеті түсініксіз, түсініксіз болып көрінеді.

Осылайша, жасөспірімнің өзін-өзі бағалауы оны құрдастары арасында қабылданған моральдық құндылықтар мен талаптарға сәйкестендіру процесінде қалыптасады. Өзін-өзі бағалаудың тұрақтылығына айналаңыздағы адамдардан өзіңізді және мінез-құлқыңызды мақұлдау арқылы қол жеткізіледі.

Жасөспірімдер ерекше жасөспірім субмәдениетін құрайтын өзіндік нормалары, көзқарастары, мінез-құлық формалары бар ерекше әлеуметтік-психологиялық және демографиялық топ болып табылады.

Ересек ұрпақтың міндеті - балаларды қоғамдағы толық тәуелсіз өмірге, олардың табиғи мүмкіндіктерін іске асыруға және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға дайындау.

Әдебиет

1. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. СПб: Питер, 2008. 341 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – Москва : Мысль, 2011.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / под ред. Д.И. Фельдштейна. – Москва : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1997.

4. Лисина М.И. Общение, личность и психическое развитие ребенка / под ред. А.Г. Рузской. – Москва : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1997.
5. Кон И.С. Психология ранней юности. – Москва : Просвещение, 1989
6. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы. – А.: Қазақ Университеті, 2014. – 354 б.

Токина А.А., Мадалиева З.Б.

*(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)*

ДЕВИАНТТЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗИ БАҒАЛАУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда суицидтің таралуы, өздігінен өлу,өзіне - өзі қол жұмсау, ішімдікке, нашақорлыққа, темекіге қызығушылық, тәуелділік, алкогольге тойып алып, есін білмей қылмыс жасап қоюы, бірімен - бірі байланысып қалу, төбелесу, құмар ойындарына тәуелділік т.б. барлығы жасөспірімдердің арасында өте көп кездеседі.

Девиант кең мағынасында - жолдан тайған немесе нормадан ауытқыған кез келген адам. Девиантты мінез - құлық проблемасы - бұл тек отбасы мен мектеп емес, жалпы қоғам мәселесі. Қоғам мен мемлекеттің моральдық және рухани дамуы оның шешіміне байланысты [1].

Е.Н. Пашкова - ның зерттеуінде әлеуметтік нормаларды бұзу деп түсінілетін девиантты мінез-құлық соңғы жылдары жаппай сипатқа ие болды және бұл мәселені әлеуметтік педагогтар мен психологтардың, дәрігерлердің және құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің назарына қойды. Осы әлеуметтік құбылысты анықтайтын себептерді, жағдайлар мен факторларды түсіндіру шұғыл міндет болды. Е.Н. Пашкова «Девиантты жасөспірімнің әлеуметтік - психологиялық портреті» әдістемесін қолданып, 5-8 сынып оқушылары арасында - 122 адам (11-14 жас аралығындағы жасөспірімдер) және 9-11 сынып оқушылары арасында - 64 адам (15-17 жас аралығындағы ұлдар мен қыздар) өткізген. Жалпы 186 жасөспірімге осы әдістемені жүргізген. Жасөспірімдердің спирттік ішімдіктерді қолдануға қатынасы: сұралғандардың 27,7% – ы спирттік ішімдіктерді ішпегендерін; 46,8% (87 адам) - сыра ішкендерін; 10,2% - ы арақ, ал 6,5% - ы спирт ішкендерін айтады. Осылайша, 72,3% - бұл алкогольді ішетін жасөспірімдер. Жасөспірімдердің 14,9% - ы өмірінде кем дегенде бір рет есірткі немесе улы заттарды қолданғанын айтады [2].

Н.В. Кулагинаның зерттеуі бойынша қазіргі қоғамның өзекті мәселесі – кәмелетке толмағандар арасындағы мінез-құлықтың әртүрлі формаларының өсуі көрсетілген [3]. Нәтижелерді талдау жыныстық айырмашылықтар призмасы арқылы ұсынылған. Зерттеуге 180 жасөспірім мен 70 мектеп маманы қатысты. Эмпирикалық мәліметтерді жинау үшін А.Н. Орелдің «Девиантты мінез - құлыққа бейімділікті анықтау» әдісі қолданылды. Мектеп мамандарына сауалнама жүргізу үшін авторлық сауалнама пайдаланылды. А.Н. Орелдің әдістемесі бойынша ұлдарда ережелер мен нормаларды сақтауға бейімділік 55,32%, аддиктивті мінез - құлыққа бейімділік 56,02%, агрессия мен зорлық - зомбылыққа бейімділік 61,67%, деликвентті мінез-құлыққа бейімділік 63,69% көрсетті. Қыздарда ережелер мен нормаларды сақтауға бейімділік 50,70%, аддиктивті мінез - құлыққа бейімділік 48,38%, агрессия мен зорлық-зомбылыққа бейімділік 54,38%, деликвентті мінез - құлыққа бейімділік 49,29% көрсетті.

С.Н. Панцырь өз зерттеуінде девиантты мінез - құлық бар жасөспірімдер мен қалыпты мінез-құлық бар жасөспірімдердің өзін- өзі ұстау ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеді [4]. Девиантты мінез- құлық бар жасөспірімдерде айқын сыртқы бақылау локусымен, рефлексияның төмен деңгейімен және өзін-өзі сәйкестендірудің жеткіліксіз қалыптасуымен бірге жүретін өзара қарым- қатынастың теріс формалары басым болады деген болжам жасалды. Девиантты мінез-құлық бар жасөспірімдердің көпшілігінде сыртқы бақылау локусының басым болуы, рефлексияның төмен деңгейі және өзін-өзі сәйкестендірудің жеткіліксіз қалыптасуы байқалады.

Біздің зерттеуіміздің алғашқы қадамы жасөспірімдердің девиантты мінез-құлыққа бейімділігін психологиялық тексеру болды. Біз А.Н. Орелдың «Девиантты мінез - құлыққа бейімділікті анықтау» әдісін қолдандым. Сонымен қатар 15 -17 жас аралығындағы жасөспірімдерге онлайн түрде сауалнама жүргіздік [5]. Сауалнаманы жүргізуге мен 25 адамды алған болатынымын, олардың 13-ы ұл бала, 12-ы қыз бала болды. Себебі, бұл сауалнама қыздарға арналған, ұлдарға арналған деп бөлінеді. Қыздарға арналған сауалнама 108 сұрақтан, ұлдардікі 98 сұрақтан тұрады, («иә», «жоқ») деген жауаптар арқылы жауап береді.

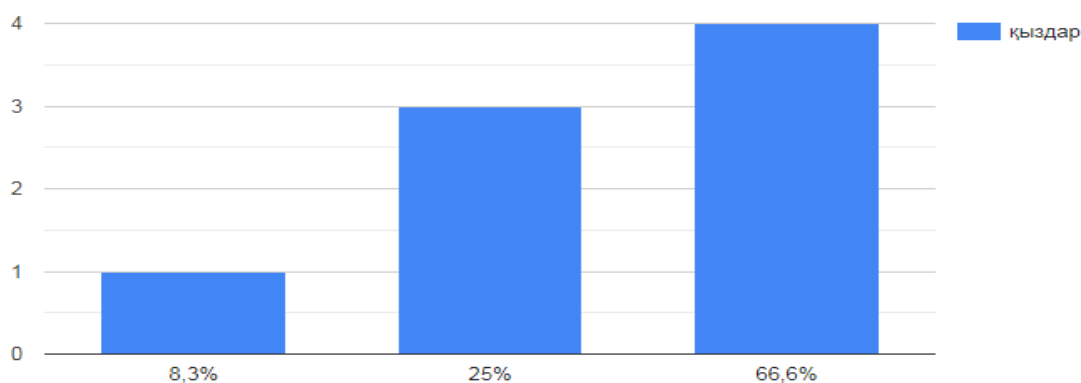
Жасөспірімдердің өзін - өзі бағалауының деңгейін анықтау үшін С.В. Ковалёвтің «Өзін - өзі бағалау деңгейін анықтау» тест-сауалнамасын [6] сілтемесі арқылы онлайн түрде 25 адамға жүргіздім. С.В. Ковалёв әзірлеген әдіс жеке тұлғаның өзін - өзі бағалау деңгейін анықтауға арналған. Бұл ұсынылған жауап нұсқаларымен өз көзқарасын білдіру қажет 32 пайымдауды білдіреді.

Нәтижелері:

А.Н. Орелдің сауалнамасы бойынша:

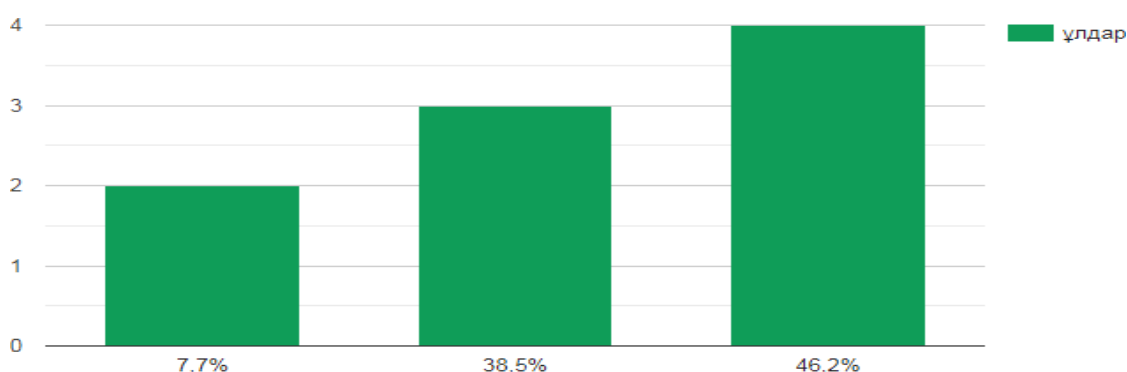
Қыздар: Барлығы 12 қыз

- 66,6% (8 қыз) нормалар мен ережелерді жеңуге бейімділік шкаласын көрсетті.
- 8,3% (1 қыз) агрессия мен зорлық-зомбылыққа бейімділік шкаласын көрсетті.
- 25% (3 қыз) Әйелдің әлеуметтік рөлін қабылдау шкаласын көрсетті.

Ұлдар: Барлығы 13 ұл

- 38,5% (5 ұл) тәуелді(аддиктивті) мінез - құлыққа бейімділік шкаласын көрсетті.
- 46,2% (6 ұл) нормалар мен ережелерді жеңуге бейімділік шкаласын көрсетті.
- 7,7% (1 ұл) агрессия мен зорлық - зомбылыққа бейімділік шкаласын көрсетті.
- 7,7% 1 ұл Заңсыз мінез - құлыққа бейімділік шкаласын көрсетті.

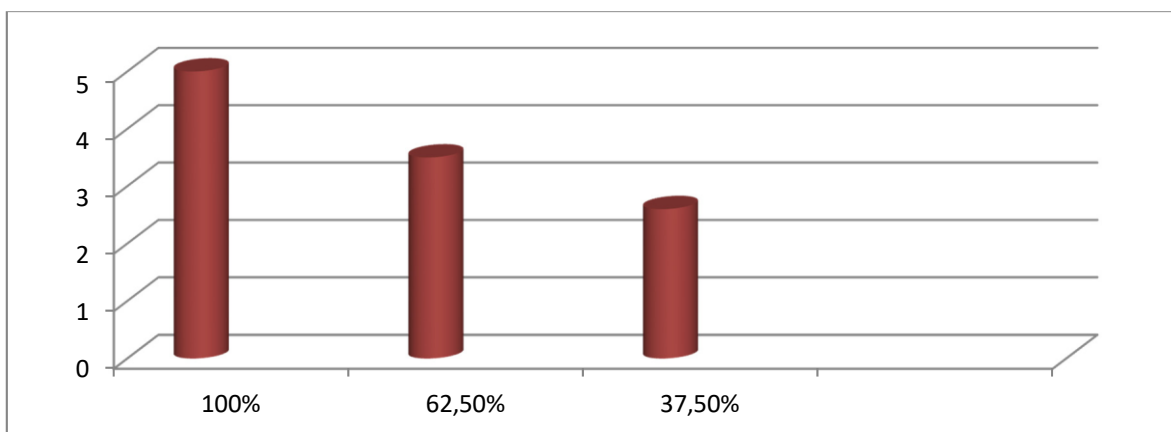
Ковалёвтің тест - сауалнамасы бойынша:

Ковалёвтің өзін - өзі бағалау деңгейін анықтауға арналған тест -сауалнамасы бойынша қыздар мен ұлдардың бағалау деңгейлері орташа деңгейді көрсетті.

Қыздар:

- 8 қыз нормалар мен ережелерді жеңуге бейімділік шкаласын көрсетті:
62,5% (5 - інде) өзін - өзі бағалау деңгейі - жоғары деңгейді көрсетті.
37,5% (3 - інде) орташа деңгейді көрсетті.
- 1 қыз агрессия мен зорлық - зомбылыққа бейімділік шкаласын көрсетті:
100%(1- інде) өзін - өзі бағалау деңгейі - орташа деңгейді көрсетті.
- 3 қыз әйелдің әлеуметтік рөлін қабылдау шкаласын көрсетті:
100% (3 - қызда да)өзін - өзі бағалау деңгейі жоғары көрсеткішті көрсетті.
Барлығы (12 қыз): Жоғары деңгей: 8 қыз (0 - 25 балл)
Орташа деңгей: 4 қыз (26 - 45 балл)
Төмен деңгей: мүлдем жоқ.(46 - 128 балл)

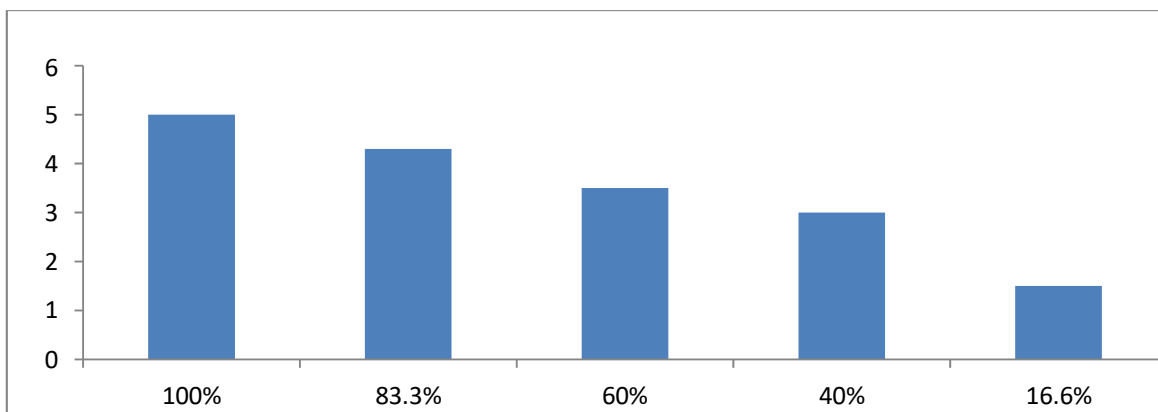
Ұлдар:

- 5 ұл Тәуелді(аддиктивті) мінез - құлыққа бейімділік шкаласын көрсетті:
60%(3 - ұл да) өзін - өзі бағалау деңгейі - жоғары көрсеткішті көрсетті.
40%(2 - ұл да)өзін - өзі бағалау деңгейі - төмен көрсеткішті көрсетті.
- 6 ұл нормалар мен ережелерді жеңуге бейімділік шкаласын көрсетті:
83,3%(5 - ұл да) өзін - өзі бағалау деңгейі - орташа деңгейді көрсетті.
16,6%(1 - ұл да)өзін - өзі бағалау деңгейі - жоғары деңгейді көрсетті.
- 1 ұл агрессия мен зорлық - зомбылыққа бейімділік шкаласын көрсетті:
100%(1 - ұл да)өзін - өзі бағалау деңгейі - орташа деңгейді көрсетті.
- 1 ұл заңсыз мінез - құлыққа бейімділік шкаласын көрсетті:
100% (1 - ұл да) өзін - өзі бағалау деңгейі - орташа деңгейді көрсетті.

Барлығы (13 ұл):Жоғары деңгей: 4 ұл (0 - 25 балл)

Орташа деңгей: 7 ұл (26 - 45 балл)

Төмен деңгей: 2 ұл (46 - 128 балл)

Барлығы(25 адам)	Жоғары деңгей	Орташа деңгей	Төменгі деңгей
Қыздар(12)	8	4	жоқ
Ұлдар(13)	4	7	2

Қазіргі таңда суицидтің таралуы, өздігінен өлу, өзіне өзі қол жұмсау, ішімдікке, нашақорлыққа, темекіге қызығушылық, тәуелділік, алкогольге тойып алып, есін білмей қылмыс жасап қоюы, бірімен - бірі байланысып қалу, төбелесу, құмар ойындарына тәуелділік т.б. барлығы жасөспірімдердің арасында өте көп кездеседі. Сондықтан да, мен тақырыбымды осылай жасөспірімдердің девиантты мінез-құлқына қатыстырып алдым. Әр адам осы проблемамен күресіп, өзі үшін мұндай мінез-құлықтың үлкен зиянын түсініп, онымен үнемі күресуге тырысуы керек.

«Жақсылық етсең, жетерсің мұратқа, жаманға ерсең қаларсың ұятқа» т.б. - осындай нақылды сөздерді оқи отырып, мінез - құлықтың үлгі нормасы ретінде қабылданады. Отбасы жағдайында мұндай ізгі өмірлік мәні зор кез келген мәселені шешуде өзара түсінушілігі мен бірлігін нығайтады.

Әдебиет

1. Құдиярова М. Жасөспірімдердің мінез-құлық ауытқышылық себептері. - Алматы, 2006.
2. Девиантное поведение подростков как форма проявления дефицита морального и нравственного развития личности - Е.Н. Пашкова <https://urok.1sept.ru/articles/578777>
3. Кулагина Н.В. Девиантное поведение подростков: современное состояние и проблемы. Газет «Психология и педагогика». DOI: 10.7256/2070 - 8955.2016.2.18823
4. Самоотношение подростков с девиантным поведением /С.Н. Панцырь. Электронный журнал «Психологическая наука и образование» www.psyedu.ru / ISSN: 2074-5885 /.. file:///C:/Users/1/Downloads/psyedu_ru_2012_1_2800.pdf
5. [tps://psytests.org/family/osopFf.html](https://psytests.org/family/osopFf.html)
6. <https://banktestov.ru/test/60566>

Тоқсанбаева Н.К.,

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

Шакирова А.Д.,

(Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті)

Токебаева Ә.Е.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫҒЫНА ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТРЕНИНГТЕРДІҢ ӘСЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Қазіргі ғылымда этникалық толеранттылық мәселесі ғалымдар мен практиктердің назарын аударады. Толерантты сананы, толерантты мінез-құлықты және толерантты тұлғаны қалыптастырудың өзектілігі 2001 жылы Қазақстанда қабылдаған мақсатты бағдарламада "толерантты сананың көзқарасын қалыптастыру және қазақ қоғамындағы экстремизмнің алдын алу" атап өтілген. Біз әдіснамалық негіз ретінде қабылдаған жүйелік тәсіл кез-келген құбылысты оның мәнін түсіну арқылы зерттеуді қамтиды, яғни, осы құбылыс білдіретін тұжырымдаманың мазмұнын нақты анықтау. Бұл жұмыста "толеранттылық" ұғымы осындай. Бүгінгі таңда философияда, психологияда және әлеуметтануда толеранттылықты анықтауда әртүрлі көзқарастар бар.

Этникалық толеранттылық мәселесі сонау ерте заманнан басталған. Бірақта толеранттық ұғымы ізгілік, рақым, шыдамдылық, төзімділік, адамгершілік идеялары негізінде көрініс тапқан.

Этникалық толеранттық проблемасының негізгі мәселелері антикалық дәуірден басталады. Этникалық толеранттық антикалық философтардың зерттеу пәні болмағанымен, сол кезде әрі қарай өз жалғасын тапқан көптеген теориялық қағидалар қалыптасты. Кейінгі ғасырлардағы ойшылдардың өздерінің толеранттыққа арналған еңбектерінде антикалық саяси қайраткерлер мен философтарға сілтемеберуі жайдан-жай емес.

Қазақстандық отансүйгіштікке, толеранттыққа, жоғары мәдениетке, адам бостандығы мен құқығына, сыйластыққа тәрбиелеу тақырыптың өзектілігінің тағы бір дәлелі [1].

Бұл міндеттерді орындауда ЖОО негізгі орында тұр, себебі шыдамсыздықпен студенттердің этникалық толеранттығынан бастап пәрменді тәрбие құралдары арқылы күресу қажет.

Қазақ ойшылдарының еңбектерінде тікелей этникалық толеранттық ұғымы табылмағанымен, ізгілік, халықтық бірлік туралы идеяларының ерекше дамығандығын атап өтуге болады. Бұған Әбу-Насыр-әл-Фараби, Ж. Баласағұн, М. Қашғари, Қ.А. Иассауи, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би идеяларындағы шынайылық, шыдамдылық, төзімділік, адалдық, ізгілік мәселелерін уағыздаған еңбектері дәлел болады. Бұл ойлар тарихи шындыққа байланысты қалыптасып, қазіргі уақытта өз өзектілігін жоғалтпай, өткір әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер кезеңінде жалғасын тауып отыр. Аталған өзгерістер рухани дамуға ықпал етіп, тарихи тәжірибені ғылыми тұрғыда қайта түсінуге әкеледі. Сондықтан бұл идеяларды, қазақ психологиялық ғылымының, халықтық білім берудің, белсенді әрекетінің қалыптасу ерекшеліктерін тәрбиелеу мен білім берудің қазіргі кезеңінде қарастырып өткен өте маңызды.

Қазақ ғұламаларының еңбектерінде адамдарға деген зорлық-зомбылықсыз қатынас рақым, ізгілік ұғымдары арқылы да түсіндірілген.

Рақым - біреуге жақсылық, жанашырлық жасаудың белгісі. Ұлттық тәрбие ұрпақтың рақым жасай білуін уағыздайды.

Ізгілік - әдеп санаты; адамның қоғамдық және жеке өміріндегі құбылыстардың мұратқа қатысты жағымды адамгершілік мәнін бейнелейді.

Адамгершілік - қоғамдық сананың неғұрлым жалпы ұғымдарының бірі.

Ізгілікке қарама-қарсы ұғым - зұлымдық. Нақ ненің бағамдалып отырғанына (жеке адамның қылығы, адамгершілік сапасы, адамдардың қарым-қатынастары не әлеуметтік қызметі) орай ізгілік неғұрлым нақты нысанын алады - жақсылық, қайырымдылық, әділеттілік және т.б.

Қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, жаңашыл педагог, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсарин баланы оқыту, тәрбиелеу жұмысында дүние жүзі педагогика классиктерінің (Я.А. Коменский, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой т.б.) гуманистік идеяларын басшылыққа алып, оларды қазақ даласында оқу-ағарту тәжірибесіне енгізген тұңғыш педагог болды. Ы. Алтынсарин шығармалары жастарды еңбек сүйеге, оқуға ұмтылуға, елін сүйетін патриоттық сезімге, талапты, жігерлі, кішіпейіл болуға баулиды. Жалқаулықты, қиянат жасауды, надандықты сынап, жас ұрпақты ондай әдеттерден аулақ болуға шақырады [3].

Ұлы ақын, қоғам қайраткері, мәдениетті ағартушылық реформалаушы Абай Құнанбаевтың еңбектеріндегі әлеуметтік ойларында бірінші орын адамгершілік ізет пен басқа мәдениетті тануға берілген. Оның пікірінше, көзқарастардың кеңдігі, адамгершілік қасиеттердің бар болуы адамды басқа ұлттардың тілін, мәдениетін меңгеруге міндеттейді. Басқа елдің тілі мен мәдениетін меңгерген адам сол ұлт өкілдерімен тең құқыққа иеленеді. Басқа мәдениетті қабылдай алатын адам дүниеге деген кең көзқарасқа қарай қадам жасап, өзіне сыни қарауға үйренеді, шектеулі пікірлерден арылады [4].

Абайдан кейінгі ойшылдар да оның дәстүрін жалғастырып, ой-өрісін кеңейте түсті. Бұл тұрғыда Шәкәрім Құдайбердіұлы айрықша ізденімпаздық танытты. Шәкәрім Құдайбердіұлы айналасындағы кемшіліктерді, адамдардың мінез-құлқындағы, әлеуметтік өмірдегі кереғарлықты сынағанда, халқын надандықтан, келеңсіздік атаулыдан арылтуға, экономикалық және рухани дамудың таза жолына салуға ұмтылды. Болашақ дамудың бірден-бір жолы ғылым мен өнер үйрену, еңбек ету, бірлікті сақтау және озық елдерден үлгі алу деген тоқтамға келді. Бұл көзқарас оны Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Шоқан

Уәлихановтың идеяларымен сабақтастырады. Халық пен халықты, мәдениет пен мәдениетті жақындастырудағы еңбегі оның шығармашылығының интернационалистік сипатын аша түседі [5].

Атақты жазушы, ғалым, ағартушы, педагог, «Тәрбиеге көмекші», «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» кітаптарының авторы Жүсіпбек Аймауытовтың тұлға тұжырымдамасы, оқыту-тәрбиелеу педагогикасы, ұстаз психологиясы туралы пікірлері аса қызықты. Ж. Аймауытовтың ой-пікірлері Дж. Уотсонның және П.П. Блонскийдің тұжырымдарымен сабақтастық тапқан. Оның еңбектерінде ұлттық менталитеттің қалыптасып дамуының әлеуметтік-психологиялық аспектілері, тұлға қалыптасуындағы қоғамдық сананың маңызы, ұстаз бен оқушы арасындағы өзара қатынастардың әдістері мен тәсілдері қарастырылған [6].

Шетелдік ғылымдардың еңбектерінде толеранттық ұғымы кең қарастырылған. (И. Кант, Л.М. Дробизева, В.А. Лекторский, А.И. Панченко, В.А. Тишков, М. Уолцер және т.б.).

Бұл еңбектер толеранттықты адамның өмір сүру жағдайы ретінде кез-келген деңгейдегі қарым-қатынас қағидасының негізгі сапасы ретінде талдап көрсетеді. Біздің пайымдауымызша толеранттықтың ең көп қарастырылған аспектісі сенім шыдамдылығы мәселесі болып табылады. (П. Бейль, Н.А. Бердяев, Р.Р. Валитова, Вольтер, Д. Локк.

Толеранттық мәселесін зерттеуге Қазақстандық зерттеушілер де үлес қосып келеді. Бұл зерттеулер толеранттық мәселесінің маңызды бағыттарына арналған: рухани философия, Е.З. Батталханов *Формирование гуманистического мировоззрения учащейся молодежи как социально-педагогическая проблема*, 2002 [7]; Л.И. Сексенбаева *Педагогические условия формирования культуры межнационального общения учащихся, проживающих вне своей национальной государственности*, 2000 [8], тірі және әлеуметтік жүйелердің экологиялық мәселелері және т.б.

Т.Т. Тәжібаев, Қ.Б. Жарықбаев, А.И. Сембаев, А.С. Ситдықов, К.К. Құнантаева, Г.М. Храпченков, А.А. Калюжный, Ғ. Нұрғалиева, С.А. Ұзақбаева, Л.К. Керимов, Г.Ж. Меңлібекова секілді Қазақстандық ғалымдар еңбектерінде тұлғаны тәрбиелеудің жалпы теориялық және әдістемелік ерекшеліктері әлеуметтік-психологиялық тұрғыда толық сипатталған, бұл міндетті шешудегі білім беру жүйесінің жетекші ролі анық көрсетілген.

Тұлғаны қалыптастыру мәселелері философтардың (Н.А. Бердяев, Б.С. Гершунский және т.б.), психологтардың (П.П. Блонский, Л.С. Выготский, Л.И. Божович, И.С. Кон, Д.Б. Эльконин, Ж.И. Намазбаева, А.А. Тынышбаева, К.А. Айдарбеков, А.У. Ескендірова және т.б.) еңбектерінде де көрініс тапқан.

Әбу-Насыр-әл-Фарабидің еңбектері баланың әрбір әрекетінің ізгілікке бағытталған құлқын қалыптастыруды көздейтін, тұлға тәрбиесінің ізгіліктілігі идеясымен ерекше. Тұлғаның бойында алғыр да аңғарымпаздық, білімге құмарлық, қанағатшылдық, шыншылдық, ізгі ниеттілік, әділеттілік, батыл да ер жүректілік қасиеттерді тәрбиелеу «мінсіз адамды» қалыптастыруға мүмкіндік береді деп тұжырымдайды [9].

Ж. Баласағұнның дидактикалық сарында жазылған «Құтты білік» шығармасында этика, әдептілік, қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасы, сөйлесуі, жан-жақты сөз болды. Ақын мемлекеттің мықтылығы қалың әскерге де, қарулы күштердің көптігінде емес, адамдардың татулығына байланысты деп санап, адамдықты сипаттайтын негізгі төрт қасиетті бөліп көрсетті; әділдік, ақыл, бақыт, қанағат деп бөліп көрсетті.

М. Қашғари адам бұл өмірге ізгілік жасау үшін келеді деп ойлап, адам бойындағы еңбекқорлық, үлкенді сыйлау, қиыншылыққа төзу сияқты қасиеттерді ерекше атап өтті.

Яссауи Қожа Ахмет тақуалықты, барға қанағат, жоққа төзімділік мұраттарын уағыздай отырып, байлығы асқан, мейманасы тасқан феодалдар менхалыққа жағымсыз діндарлар іс-әрекетін мансұқтап: «Дүниеқор болма, опасыз дүние үшін жамандық жасауға барма. Бір-біріңе мейірімді, қайырымды бол! Момынның жетімнің ақысын жеме, кем-кетік пен кедей-кепшікке жәрдемдесіп жүр», - деген пікір айтқан. Ол ұрлыққа, зорлық-зомбылыққа жаны қас болды. Адамды түзету арқылы қоғамды, қоғамды түзету арқылы заманды түзету, жалпыға бірдей әділетті өмір орнату, оның адамдық мұраты діндарлық мақсаты, ақындық парызы деп

түсінген. Адам бойындағы туралық, адалдық, қиындыққа төзу, шыдамдылық қасиеттерді жоғары бағалайды.

Қазіргі заманғы философиялық зерттеулерде толеранттық мәселесі алғашқы зерттеу сатысында қалып отыр. Осы мәселеге қатысты көптеген материалдар мерзімді баспасөз беттерінде және әлеуметтік-философиялық жинақтарда жарықкөріп отырады. Бұл жұмыстар толеранттық түсінігін адамның өмірлік әрекетінің түрлі салаларына қатысты талдайды және толеранттықты қазіргі заманғы адамның өмір сүруінің ең басты шарты ретінде қабылдау қажеттілігін көрсетеді. Толеранттық проблемасының ең көп талданған аспектісі Батыс Еуропада Д. Локк, Вольтер және т.б., ал Ресейде В.С. Соловьев, Н.А. Бердяев және т.б. көтерген сенім шыдамдылығы мәселесі болып табылады. Орыс философы В.С. Соловьев былай деп жазады: «Жоғары деңгейдегі мінез-құлық идеалы бізден өзге адамдарды өзімізді сүйгендей сүюді талап етеді, бірақ жеке адамдардың тұтас халықтан тыс өмір сүрмейтіндіктен (халық жеке адамдарсыз болмайтындығы сияқты) бұл байланыс та мінез-құлықтық, ішкі болып кеткен. Бұдан шығатын қорытынды, біз бар халықты өзімізді сияқты сүюіміз керек».

Қазіргі таңда этникалық толеранттықты шыдамдылықпен араластыру мүлде дұрыс емес деп таниды. Бір жағынан алып қарағанда қазіргі заманғы қоғамда толеранттық өзгеге белсенді қарым-қатынас ретінде қызмет атқаруы мүмкін. Ал екінші жағынан бұл өзгелердің этникалық, діни ерекшеліктеріне, күшті не әлсіздігіне қарамастан оның құқығы мен еркін саналы түрде мойындау болып табылады. Басқаша айтқанда, толеранттық қазіргі заманғы түсінікте өзге әсерлерге қарамастан өмір сүру әрекеті дегенді білдіреді.

А.Г. Асмоловтың пікірінше толеранттылық өзара бәсекелес мәдениеттер арасындағы өркениетті келісім және өзгешелікті, әртүрлілікті сақтаудың жағдайы болып табылатын өзге қисындар мен көзқарастарды қабылдауға дайындық. Бұл жағдайда толеранттықтың сипаты төмендегідей болып табылады:

Біріншіден, шыдамдылық көрсету, өзін-өзі ұстау, бейбітшілікті сүю, өзгенің пікіріне, мінез-құлқына шыдау;

Екіншіден, қоршаған табиғат пен әлеуметтік ортаға бейімделеті дей жоғары адаптивтік қабілеттердің көрінісі;

Үшіншіден, қақтығыс жағдайларынан бейбіт жолмен шығу. Этникалық толеранттықтың зерттелу тарихына жасалған қысқаша шолудан әр дәуірде бұл мәселенің әртүрлі түсіндірілгенін көруге болады. Ғасырлар бойы этникалық толеранттық қоғамдық және діни біліктің, дін мен секталардың, дінге сенушілер мен атеистердің өзара қарым-қатынасының қағидасы ретінде түсіндіріліп келді. Антикалық кезең толеранттықты танудың екі жолын көрсетеді. Біріншісі діни тәжірибенің, философиялық және саяси плюрализмнің көп түрлі формаларынан көрінсе, екіншісі ұлтты алалаушылық пен сенім үшін шеттетудің жоқтығынан көрінеді.

Орта ғасыр философиялары үшін негізгі мәселе сенім шыдамдылығы мен көнбістік болды ХҮІІ–ХҮІІІ ғғ. толеранттылық негізінен саяси утилитаризм тұрғысынан қарастырылды және діндер, ұлттар, әлеуметтік топтар арасындағы татулық пен келісімнің негізін салушы компонент, яғни жалпыға ортақ құндылық деп танылды.

XIX ғасырда этникалық толеранттық адамның ішкі «мені» мен оның басқаға қарым-қатынасы тұрғысында сипатталды. XX ғ. басындағы отандық философияда толеранттық тұрмыстық диалог ретінде сипатталды.

Сонымен қорыта келгенде этникалық толеранттық мінез-құлық басқаның пікіріне сыйластықпен қарап, шыдамдылық танытып, туындаған мәселені келісіп шеше білу, зорлық-зомбылыққа қарсы әрекет ету.

Шиеленісті жағдайларда өзін-өзі ұстай білетін, қақтығыс жағдайларынан бейбіт жолмен шаға білетін, өзгенің пікіріне, мінез-құлқына шыдай алатын, қарым-қатынасқа әр уақытта дайын, өз ұстанымын қайта қарауға икемді тұлғаны - толерантты тұлға дейміз.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасында 2005-2010 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. - 2004 жыл, 11-қазан, № 1459
2. Тәрбие хрестоматиясы. /құрастырған Қалиев С., Майғаранова Ш., Нысанбаева Г. – Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 331 б.
3. Алтысарин Ы. Избранные произведения. /сост. и подг. к печати Сулейменов Б.С. – Алма-Ата: Акад. Наук Каз ССР, 1957- 466 с.
4. Ауезов М.О. Абай Кунанбаев статьи и исследования. /под.общ.ред. Дюсенбаева И.Т. – Алма-Ата: Акад. Наук Каз ССР, 1957 - С. 391.
5. Жарықбаев Қ., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі // Қазақ ұлт педагогикасы мен ұлттық психологиялық тарихы. Оқу құралы.- Алматы: Санат, 1995. – 352 б.
6. Жарықбаев Қ. Жүсіпбек Аймауытовтың көзқарастары.- Алматы: Білім, 2000. - 76 б.
7. Жарықбаев Қ. Жантануға кіріспе. Хрестоматия. Ж.О.О-ның студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Дарын, 2005 – 186 б..
8. Шолпанкулова Г.К. Формирование гуманных отношений у учащихся (8-9 класс). В процессе обучения на основе межпредметных связей: Дис к.п.н.:
9. Алматы, 1995.- 157 с.
10. Узакбаева С.А. Эстетическое воспитание в казахской народной педагогике: дис .....д.п.н.: Алматы, 1993.- 420 с.
11. Болеев К. Теория и практика подготовки будущих учителей к национальному воспитанию учащихся: дис д.п.н. - Тараз, 2002.- 343 с.
12. Толеубекова Р.К. Использование прогрессивных традиции народной педагогики в нравственном воспитании учащихся начальных классов казахской школы: дис. ... д.п.н. - Алматы, 1994.- 162.с.

Torebek A.B., Berdibayeva S.K.

(Kazakhstan, Almaty, Al-Farabi Kazakh National University)

COMMUNICATIVE BEHAVIOR OF THE COMPANY'S EMPLOYEES

The current world's globalization process necessitates good workplace engagement and communication. As a result, there has been a lot of interest in communicative behavior, strategies, and the successful use of both verbal and nonverbal language in communication. Effective communication is essential for every business and may benefit it in a variety of ways. And we recognize the importance of communication in product creation, customer interactions, human resource management, and nearly every facet of a business. Employees of the firm are an important audience since they frequently act as guides for other audiences. Bonds with other groups will be strong if firm personnel are well informed and involved [1]. Strong relationships are built on effective communication. It is critical to have strong communication skills. Because trust and loyalty are fundamental aspects of every relationship, communication that is tailored to fit individual requirements, deliver critical messages, and give positive and constructive feedback is essential. Effective communication regarding the company's goods, services, culture, and values is also facilitated by strong partnerships with external audiences. Lee Thayer, an American communication philosopher, claims that communication and energy functions are two crucial aspects of our lives. And, like diet or health, communication has an impact on life [2]. As a result, we must have a thorough understanding of communication. The process of information flow between sender and recipient is known as communication [3].

Nothing would be accomplished in the workplace if communication was not present; employees would be unable to give instructions, and equipment and materials would be unable to be ordered; most importantly, progress would be impossible to measure, and products and services would be unable to be delivered to customers. The five management functions — planning, organizing, staffing, leading, and controlling — all rely on communication, according to Drucker (1954). In fact, the capacity to communicate effectively with customers and workers was ranked as the most critical talent required by firm personnel in studies of highly successful organizations throughout the country. The major purpose of business communication, according to Thomas J. Lee (2004), is to inspire and motivate all workers to accomplish their strategic vision. It is critical for a firm employee to be able

to convey, receive, and comprehend strategic information rapidly. There are three ways to communicate: down, up, and horizontally. [4, P 261]. A good balance between downstream and upstream communication is required [5]. For a communication to be successful, it must be a peer-to-peer procedure between sender and recipient. Communication does not take into account the size of the organization because communication is two-way even in tiny groups [6]. Communication skills include the capacity to structure a message's text in an appropriate format, speaking skills, the ability to harmonize external and internal manifestations, the ability to accept feedback, the ability to overcome communication hurdles, and so on [7].

Companies have emphasized "customer service" for many years. They just lately begun to pay workers the same attention, understanding that employees have a greater impact on a company's performance than a group of consumers. According to research conducted by consulting firm Watson Wyatt, staff communication is no longer a "soft" function, but rather a business function that affects productivity and adds to a company's financial success [8]. As a result, we recognize the value of internal communication in the workplace. Internal communication is a critical instrument for establishing a clear and accurate corporate image. Furthermore, you may assist the firm by giving employees with information about the organization through internal communication [9]. Internal communication is a complex, imperative process through which employees coordinate the workflow necessary for the functioning of any organization in the company. Today, as we understand employees, they want to get more information about the company in which they work, so internal communication is a catalyst for the organization's excellence and efficiency [9]. If the internal communication is very well organized, it gives all employees a willingness to answer questions about the organization. It is important to provide information in a clear and simple way so that you can remember it and give the correct answers when you receive questions about the company [10]. In the article we will investigate communication with a set of behavior, and how important is the role of tolerance in communicative behavior in a company. The first thing to understand is the term "communicative behavior". Sternin in his work defines communicative behavior as a set of communicative norms and traditions, which was generally accepted by a certain group of people [11]. That is, communicative behavior is the behavior of a person or a group of persons in the process of communication, regulated by the norms and traditions of communication of a given society [12].

Communicative behavior is communication with the interlocutor through the language and cultural traditions characteristic of a particular community of people, and the exchange of information between people. The result of this level of interaction is mutual understanding between people. The interactive aspect of communicative behavior leads to the establishment of certain relationships between communicants, which are based on the personal characteristics of people and the perception of positions in relation to each other. The level of perception makes possible mutual cognition and rapprochement of people, is a process of perception by partners of each other, the definition of a communication situation. Perceptual skills of communicative behavior are manifested in the ability to control one's perception, "read" the mood of partners by verbal and non-verbal characteristics, understand the psychological effect of perception and take them into account to reduce distortions. The communicative behavior of an individual depends on communicative competence, which includes knowledge of the sign-symbolic system within which communication takes place, knowledge about the external world, acquired by the individual on the basis of his personal experience and basic knowledge about the world that representatives of this ethnic group possess due to belonging to a particular national, ethnic, social, religious, professional and other group. The communicative behavior of the interlocutor as a result of his communicative actions is determined through acts of mutual understanding, linking the action plans of various participants and linking purposeful actions into a single and joint interaction [1]. We have learned that communication is critical in a variety of contexts, especially in a culturally diverse workplace [13]. This allows people in the organization to interact and work effectively and efficiently. Communication behavior consists of actions, interactions and dual interactions that work together to achieve communication goals in the workplace [14].

And we realized that one of the important factors in the communicative behavior of a person is

communicative tolerance. For the first time, the term "communicative tolerance" was introduced into scientific circulation by V.V. Boyko, understanding it as a reflection of a positive communicative attitude in the behavior [15]. This is "a characteristic of a person's relationship to people, showing the degree of tolerance of unacceptable and unpleasant mental states, qualities and actions of partners in interaction". [7, P. 396]. He identified the following types of communicative tolerance: • situational communicative tolerance (tolerant attitude of a given person to this particular person); • typological communicative tolerance (tolerant attitude of a person towards collective types of individuals or groups of people); • professional communicative tolerance (tolerant attitude towards collective types of people with whom one has to deal by the nature of the activity); • general communicative tolerance (tolerant attitude towards people in general; tendencies due to life experience, attitudes, character traits, moral principles, the state of human mental health) [16, p. 405]. If we consider other authors, then E.A. Kalach notes that the tolerance shown by the individual in the process of communication (communicative tolerance) is, first of all, a stable psychological characteristic of the personality, characterized by a two-level structure: 1) the level of consciousness in the form of the attitude of the personality and 2) the level of behavior as a conscious action or deed. In addition, according to the researcher, this category "captures a special tolerant, peaceful, conflict-free, respectful, trusting, empathic, equivalent type of relationship within the framework of subject-subject interaction (communication)". [17, P. 49-50]. And L.A. Nikolaeva understands communicative tolerance as the spiritual and physical state of an individual, coordinating a certain type of his relationship with communication partners and including the value characteristics of the individual, which contribute to the formation and development of tolerant communication. In the context of his research, the author notes that the phenomenon of communicative tolerance "in the professional activity of a lawyer is based on partial or complete acceptance of the views and communicative characteristics of a communication partner to achieve mutual or general well-being in a legal way". [18, P. 39]. SV Rusakova, within the framework of her research, understands communicative tolerance as a personality characteristic, manifested in the interaction of subjects of the educational process and expressed in understanding, acceptance and recognition of the other. [19, P. 35]. Z. A. Ageeva notes in turn that a person either does not see significant differences between the manifestations of his own and someone else's personality, or does not experience negative feelings about such differences. [20, P. 49]. Considering all the definitions, we can come to the conclusion that communicative tolerance is at the same time a professionally significant quality for a good employee. In addition, all of the above authors are unanimous in the opinion that communicative tolerance is manifested as the ability to interact and communicate with other people.

References

1. Alyona Korneeva. Communicative behavior as the way of expressing cultural identity//International Conference on Advanced Studies in Social Sciences and Humanities in the Post-Soviet Era (ICPSE 2018).- 2018.- pp.6.
2. https://mipt.ru/education/chair/philosophy/textbooks/uchebnikonline/1_1_racionalizm_empirizm.php
3. Znakov V. V. Psychology of understanding: problems and prospects: monograph / Russian Academy of Sciences, Institute of Psychology. - M.: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 2005. – pp. 446
4. Guest D.E. Human resource management and employee well-being: Towards a new analytic framework.Human Resource Management Journal, 2017, pp. 22-38
5. Kevin Yakers. Communication skills. 2 Books In 1: How To Improve Your Social Relationships In Life. Overcome Anxiety And Shyness. Effective Public Speaking. Achieve Success With Active Listening And Empathy. London. 2020. - pp.452
6. Blundel, R. Effective organizational communication: Perspectives, principles and practices. Second edition. Ashford Colour Press Ltd, Gosport. ISBN 0-273-68569-4.2004.- pp.2-5
7. Sapargaliyeva A., Begimbekova S., Mametkhanova A. Communicative competence is a professional value of a modern pedagogue // Pedagogics and psychology. – 2020. – № 4(45). – C.213–221: DOI: 10.51889/2020-4.2077-6861.26 [Electronic resource]: URL: <https://journal-pedpsy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/140> (accessed: 3.02.2022)
8. Argenti, P. A. Corporate Communication. Fourth edition. International Edition. Printed in Singapore. ISBN 007-12541.2007.- pp.137
9. Marcin Jakubiec.The importance of internal communication for management of an organization.Silesian

University of technology publishing house. 2019

10. Kalla, H. Integrated internal communications in the multinational corporation. Helsinki School of Economics. ISBN-10: 952-488-063-6. 2006.- pp.141

11. Sternin A. On the concept of communicative behavior (Kommunikativ Funktionale Sprachbetrachtung).- Halle, 1989.- pp. 279-282

12. Prokhorov Yu.E., Sternin I.A. Russian: communicative behavior (Flint-Nauka).-Moscow, 2007.- pp. 328

13. Abdullah, Z. Cultural diversity management in Malaysia: A perspective of communication management. In M. Özbilgin & J. Syed (Eds.), Managing cultural diversity in Asia. 2010.- pp. 14–38.

14. Cornelissen, J. Corporate communication: A guide to theory and practice. London. 2014.

15. Katerinina A.A. Communicative tolerance of students of secondary vocational education of different profiles / A.A. Katerinina, Yu.V. Timoshenko // Science, education, society: trends and development prospects: materials of the XIX Intern. scientific-practical. conf. (Cheboksary, September 25, 2020) / editorial board: O.N. Shirokov [et al.] - Cheboksary: CNS Interactive Plus, 2020. – pp.134-136.

16. Boyko V. V. The energy of emotions in communication: a look at yourself and others. Moscow: Filin Information and Publishing House, 1996.- pp. 472

17. Kalach E. A. Educational and professional interaction as a factor of successful development of communicative tolerance of students of the specialty "public relations": dis. candidate of Pedagogical Sciences. Izhevsk, 2006.- pp. 223 .

18. Beketova, A.P. Theoretical and methodological approaches to the definition of intercultural communicative tolerance / A.P. Beketova, T.V. Kuprin // Successes of modern science and education: scientific journal. 2017. - No. 1. Volume 4. - pp. 37–40.

19. Beketova, A.P. Development of intercultural communicative tolerance of students in the multilingual educational environment of the university / A.P. Beketova, T.V. Kuprina, A. Petrikova // Education and science: a scientific journal. 2018. - No. 2. T.20. - S. 108–124.

20. Ageeva, Z.A. Communicative tolerance as an element of a person's communicative competence / Z. A. Bulletin of the Ivanovo State University. Series: Natural, Social Sciences. 2012.- No. 1.- pp. 49-53

Тубаева Г.С., Тымбаева Ж.А.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

№ 28 бөбекжай – бақшасы)

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРҒА ЕКІНШІ ТІЛДІ ҮЙРЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Шетел тілін білу өмірдің өзекті мәселесіне айналды. Бірақ ең алдымен бала өзінің ана тілінде толық сөйлеуі қалыптасып, барлық дыбыстарды анық айтқаннан кейін басқа шетел тілін үйрету қажет. Сондықтан, өскелең ұрпақты шетел тіліне оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа әдістерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отыр. Осыған орай әр оқытушы шетел тілін оқытуда жаңа әдістемелік технологияларды қолданып жас ұрпақтың тілге деген ынтасын, көзқарасын, біліктілігін арттыру мақсатын алға қояды. Әрине, тілді меңгеруде әлі де көптеген қиыншылықтар жетерлік. Соның бірі сөйлеу әрекеті. Ол негізінен жеке тұлғаны түрлендіріп оқытудың жетіспеушілігінен туындайды.

Тілді дамыту мен шет тілін меңгерудегі ойынның рөлі туралы Б.Шварц, Д. Берген, З.А.Кочкина, Т.Н. Ушакова және т.б. еңбектері орын алған. Бәрімізге мәлім шетел тілін оқытудың негізгі мақсаты – коммуникативтік қатынасты дамыту. Тілді меңгерудің негізі - есту, көру қабілеттілігінің байланысын түрлі жаттығулар арқылы дамытып, бала мен жеке жұмыс дағдысын қалыптастыру. Ендеше әр баланың өмірлік қадамына жол ашудың ауыр салмағы мектеп мұғалімінің шағына түседі. Сонымен қатар қазіргі замандағы ғылым мен техниканың күрт дамуына қарай мамандардың да қоғамға сай, болашаққа қабілетті, бейімді, икемді болу қажеттілігінен туып отыр.

Мемлекетімізге шет тілін білетін жоғарғы деңгейдегі мамандардың санын арттыру мектеп қабырғасында басталуы тиіс. Шет тілі оның ішінде ағылшын тілі қазіргі қоғам дамуында үлкен рөл атқарып отыр.

Ендеше әр баланың өмірлік қадамына жол ашудың ауыр салмағы мектеп мұғалімінің шағына түседі. Сонымен қатар, қазіргі замандағы ғылым мен техниканың күрт дамуына қарай

мамандардың да қоғамға сай, болашаққа қабілетті, бейімді, икемді болу қажеттілігінен туып отыр. Мемлекетімізге шет тілін білетін жоғарғы деңгейдегі мамандардың санын арттыру мектеп қабырғасында басталуы тиіс. Шет тілі оның ішінде ағылшын тілі қазіргі қоғам дамуында үлкен рөл атқарып отыр.

Сондықтан өскелең ұрпақты шетел тіліне оқытуда жаңа әдістерді ұтымды қолдану оқытушының жас ұрпақтың тілге деген ынтасын, көзқарасын, біліктілігін арттыру мақсатын ең алдымен қояды. Әрине, тілді меңгеруде әлі де көптеген қиыншылықтар кездеседі. Соның бірі сөйлеу әрекеті. Ол негізінен жеке тұлғаны түрлендіріп оқытудың жетіспеушілігінен туындайды. Тілді меңгерудің негізі – танымдық іс-әрекетінің байланысын түрлі жаттығулар арқылы дамытып, бала мен жеке жұмыс дағдысын қалыптастыру.

Баланың оқудағы негізгі психологиялық түрткісінің бірі – тілді үйренуге деген қызығушылығы. Әрине пәнге деген қызығушылық болмаса, шет тілін меңгеру бала ға қиынға соғады. Ал баланың қызығуы бір нәрсеге асыра зейін қоюдан, оған құмартудан, соны үнемі ойлаудан көрініп отырады. Бала бойына осындай пәнге деген қызығушылықты ұялату, әрине ең алдымен мұғалімнің кәсіби педагогикалық шеберлігі мен психологиялық сауаттылығына байланысты [1].

Бастауыш сынып жасы шет тілін оқытуға өте қолайлы кезең, өйткені бұл жастағы балалар тілдік құбылысты қабылдау қабілеттілігімен ерекшеленеді және өзінің сөйлеу тәжірибесін, тіл «құпияларын» байқау қызығушылығы пайда болады. Олар лезде берілген шағын материалды меңгеріп алып, оны өте жақсы кері айтып бере алады. Бірақ ол ең алдымен өз ұлтының ана тілін толық және дұрыс меңгеруі қажет. Сондықтан ана тілін толық меңгермейінше өзге тілді қабылдау бастауыш сынып бала сы үшін қиындық туғызуы мүмкін.

Тілді меңгеруді үйрету мен оқытуда сөйлеу, тындап түсіну, оқу талаптарымен қатар аударма және жазу техникасы бойынша арнайы біліктер жоспарланып міндетті түрде беріледі. Тілді терең меңгерту бағытындағы мектептерде оқу мен сөйлеу басты әрекет бола отырып, оқытудың тәрбиелік, білімдік, дамытушылық мақсаттары төмендегідей бөлімдерде нақтылана түседі:

- жаттығулардың негізгі компоненттерін меңгерту (жалпы дамытатын және арнайы жаттығулардың кейбір түрлерін қоса);
- тілді қабылдауда баланың саналы түрде қатынасы, өзінің болашақ өмірінде шетел тілдерін күнделікті қажеттілікпен қолдана білу икемділігін сезінуге бағыттау;
- баланың өз біліміне деген қажетті жалпы мәдени ой-өрісін кеңейту;
- таным процесінде баланың ойлауы, есте сақтауы, тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениетін дамыту;
- бала ларды ауызша және жазбаша түрде тұрмыс тіршілігіне байланысты өзара мәдени қарым-қатынас жасай білуге дайындау [2].

Білім беру жүйесін ұйымдастыру, балалардың өздігінен білімді меңгеру әрекетіне жағдай жасау деп қарастыру керек. Оқу сабақтастығы, психологиялық ахуал, педагог пен бала арасында орнатылған ерекше қарым-қатынас. Оқытушы тілді үйретуде тек дайын білімді түсіндіріп қоюшы, бақылаушы немесе бағалаушы емес, танымдық іс-әрекетті ұйымдастыратын топтық жұмыстың ұйтқысы. Тек осындай білім беру мен оқыту ғана бала интеллектісін дамытып, оның творчестволық қабілетін қалптастыру.

Білім беру орындарында шетел тілі - ерекше пән. Басқа елдің тілін игеруде бала лар ұзақ үйрену жолынан өтеді. Ал педагог балалардың сол әрекетті қиындықсыз меңгеруіне тікелей ықпал етеді. Күнделікті жаңа сөздермен танысу және оны жаттау, аудармен сөздіктермен жұмыс, грамматикалық конструкцияларды талдау т.б.

Оқу үдерісіндегі технология ерекшелігі, оқу әрекетінің негізгі себебі танымдық қызығушылығымен сипатталады. Ал білім беру оқу орындарында көптеген нұсқауларды және оқытудың жаңа технологияларын пайдалануда. Бірақ, кеңінен қолданылатын жаңа технологиялар өзінің жүйелілігін, сонымен қатар жүйелі ұйымдастырып, бір жақты топтастыруын қажет етеді. Осы мәселені кеңес зерттеушілері В.М. Максимова, Г.К. Селевко, А.Я.Савильев т.б. еңбектерінде қарастырған.

Осы орайда оқудың жаңа технологиясын В.М. Максимова төмендегідей топтастырған:

- Әр түрлі пәндік білімнің интеграциясы - интеграциялық технология;
- Құрылымды- логикалық технология;
- Ойын технологиясы;
- Психологиялық тренингтік технология;
- Ақпараттық-коммуникативтік технология;
- Диалогтік технология.

Қазіргі білім беруде жоғарыдағы оқуы технологияларын ұйымдастыру, бұрынғы кезге қарағанда жекеленген, кеңейтілген және жүйеленіп, бір бағытқа топтастырылған. Сол сияқты жоғары оқу орнындағы жаңа педагогикалық технологияның жаңа жүйесін қалыптастыру бұл оқытушымен студенттің белсенді іс-әрекетіне және олардың ұйымдастыру қабілетіне байланысты.

Ал Г.К.Селевконың еңбектеріндегі оқытуды ұйымдастыру мазмұны басқа технологиялардың мазмұны және қолданылу тәсіліне ұқсас келеді. Олай болса жаңа технологияларды талдай келе мынандай қорытынды жасауға болады: әр мұғалімнің өзіндік кәсіби шығармашылығы педагогикалық үдерісте жарияланып отыруы қажет, ал осыдан мынадай анықтама белгілі болады: «жаңа педагогикалық технология – ол педагогикалық үдерістің теориялық және қолданбалы жақтарын қалыптастыратын, педагогтің және білім алушының жеке тұлғасын дамытуға әсер ететін олардың білім мен тұлғалық қасиетінң даму нәтижесін байқауға, кезең бойынша өлшеу мен бағалауға болатын үрдісті» айтамыз.

Адамды өзінің таңдаған мамандығы бойынша жеткілікті кәсіби білім қорымен қаруландыру және өз бетінше ойлауға үйрету мәселесі, егер оның білім алуға ынта – жігері, құмарлығы, қызығушылығы, білімдерді меңгеру әдістерін білуге құлқы болмаған жағдайда түпкілікті шешілуі мүмкін еместігі оның ақыл–ой белсенділігін төмендетеді. Жаңа педагогикалық технологияны таңдау критерийі туралы Н.Д.Хмель ұсынған келесі көрсеткішті қарастырамыз:

- теориялық және практикалық ойлау;
- зерттеушілердің әдістемелік ұстанымы;
- жүйелі бағалау;
- педагогикалық технология үдерісінің екі жақтылығы;
- алынған нәтижелердің диагностикасы;
- субъектіні зерттеу, оқу–тәрбие үдерістегі педагогикалық қарым-қатынас;
- оқу–тәрбие үдерісінде шығармашылық технологияны қолдану.

Оқу–тәрбие үдерісі - бұл білім алушылардың бірлескен қызметі, педагогтар мен психологтардың жетекшілігімен қоғамдық өмірге, кәсби іс–әрекетке дайындық, рухани және мәдени білімді маманның бойына қалыптастыру бағытында іске асатын әрекет.

Баланың жаңадан қабылдаған заттары мен түсініктерін талдау және саралау мүмкіндіктері онда заттардың жекелеген тікелей қасиеттерін анықтау мен айырудан гөрі күрделілеу қызмет түрінің қалыптасуымен байланысты. Ал мектептегі оқу үдерісінде бақылау деп аталатын бұл іс–әрекет түрі қалыптасады. Оқу қызметі барысында бала қандай да бір пәннің жаңа материалдарын қабылдау міндеттерін алып, ал одан кейін өзі де кең түрде тұжырымдайды. Осының арқасында қабылдау арнайы жоспарланған мақсатқа бағытталады. Сондықтан педагог бұл құбылыстарды көру немесе есту әдістерін (олардың қасиеттерін анықтау ережесі, қол көмегі мен көздің қимыл бағыттарын және т.б.), бекітілген қасиеттерді жазу құралдарын бала ларға үздіксіз көрсетіп отырады. Ол түрлі әдіс–тәсілдерді қолданғанда ғана көздеген мақсатына жете алады [3]. Оқу үдеріс жұмысының жемісті болуы – бала да білімге деген қызығушылықтың нәтижесі болып табылады. Қызығушылықты келесі 3 маңызды процес анықтайды:

1. Оқу материалының мазмұны мен жаңалықтар;

2. Оқытудың проблемалық сипаты, балалардың шығармашылық және практикалық жұмыстарды өздігінен орындау, көрнекі құралдар мен техникалық құралдар т.б. бұл оқудың әдістері мен формалары.

3. Педагог пен балалар арасындағы педагогикалық қарым-қатынастың психологиялық ерекшеліктері. Оқу қызметінде балалар үйлесімді педагогикалық қарым-қатынастың болуы, мұғалімнің жағымды эмоциялық күйі, мейірімділігі, бала лардың бірін-бірі қолдауы, өзара жағымды байланысты ұйымдастыру.

Балаларға тілді меңгертіп, оқуды, жазуды, сөйлеуді, бір тілден екінші тілге аударуды т.б біліктілікті үйреткенде, біз оларға басқа халықтың мәдениетіне жол ашамыз, яғни басқа халықтармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туғызамыз.

Әдебиет

1. Зимняя И.А. Педагогикалық психология. - М.: Логос.- А., 2005. – 453 б.
2. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М., 1991.
3. Щацкий С.Т. Энциклопедия современного учителя. - М.: АСТ.- 2000. -200 с.
4. Бәкірова А. Байланыстырып сөйлеуге арналған көрнекіліктер пайдалану жолдары. // Бастауыш мектеп №10, 1997 ж.

Тұрдалиева Ш.Т.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ.,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

АҚПАРАТ АЛМАСУ ҮДЕРІСІНДЕ ВЕРБАЛДЫ ЕМЕС ҚАРЫМ - ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Педагогикалық іс-әрекет білім алушының тұлғалық, интеллектуалдық, іс-әрекеттік дамуына бағытталған және сонымен бірге өзін-өзі жетілдіруінің негізі болып табылатын педагогтың ықпал етуі. Ол әрекет белгілі бір педагогикалық жағдайлардағы субъектілердің өзара қарым-қатынасқа түсуі.

Адам өзінің шындыққа келетін сырт көрінісінен басқа өзінің мінез-бітістері жөнінде де азды-көпті мәліметке ие, бірақ бұл мәліметтер көбіне адамның өзі жөніндегі ұнамды пайымдауларды қамтиды. Сонымен берге, адам өзінің кейбір әлеуметтік талапқа сай қажетсінулері мен әрекет-қылығының түрткілерін тануға бейім. Ал өз санасының астарында жатқан немесе моральдық тыйымдарға байланысты санаға жат психологиялық бітістерін тіпті білмейді. Уақыт ағымына берілмей, ұзақ мерзім сақталатын белгілер – адамның қажетсінулері, әрекет-қылық мотивтері мен қызығулары. Осы арқылы біз адамды тануымыз мүмкін, бірақ бұл үшін аталған белгілер сол адамның сырт көрінісі мен мінезінен біраз байқалуы тиіс.

Адам өзі жөніндегі шындықты басқалардың оның іс-әрекетіне болған қатынасынан байқауға болады. Өз әрекеттері мен сол әрекеттерге берген басқалар бағасын салыстыра, адам жанама түрде өз қасиеті мен сапаларын болжауына болады [1]. Осы орайда, менеджмент ғылымы тікелей адамдармен қарым-қатынасқа негізделеді.

Басшы өзінің көпшілік уақытын мәліметтер алу және шешім қабылдау үшін, біреулермен байланысуға, қарым-қатынас орнатуға арнайды. Басқарудың жоспарлау, ұйымдастыру мотивациясы және бақылау қызметтерін орындау да қарым-қатынас орнатуға байланысты. Коммуникация – басшылық етудің байланыстырушы процесі болып саналады. Басшы өз уақытының көпшілік бөлігін әңгіме, кеңес өткізуге, тікелей байланыс орнатуға, мәлімет алмасуға жұмсайды. Осыған орай жеке адамдар арасындағы коммуникацияда қандай кедергілер болатындығын білудің айрықша маңызы бар. Олар бірнеше белгілермен сипатталады:

Бірінші, қабылдауға – түсініп, ұғынуға қатысты кедергілер. Адамдардың қабылдап ұғынуына алуан түрлі факторлар ықпал етеді, сондықтан коммуникация тиімділігін кемітпес

үшін бұларды ескеру қажет. Коммуникациялық ахуал басшылар мен бағыныштылар арасындағы өзара қарым-қатынасқа байланысты.

Екіншіден, байланысқа қатыса отырып және символдарды пайдаланып, мәліметтер алмасады, әрі оны түсінуге тырысады да, мұндайда сөз символын, дене қимылы мен мәліметтерді қолданады. Ол семантика – сөзді және айтылған сөз мәнін пайдалану әдісін зерттейді.

Үшіншіден, вербалды емес қарым-қатынастық (латынша вербалис – ауызша, сөздей деген мағына білдіреді) кедергілер. Вербалды емес қарым-қатынаста сөзден басқа кез келген символдар қолданылады. Ым-ишара арқылы берілетін хабар көп жағдайда сөзбен берілетін хабармен қоса өтеді де, сөз мәнін күшейтуі де немесе өзгертуі де мүмкін. Вербалды емес қарым-қатынас мысалына пікір алмасуды, адамның бет әлпетіндегі өзгерісті, мәселен, күлкісін, қабылдамау белгісін, ойнақы немесе түнерген қалпын, қабылдаған немесе қабылдамаған көзқарасын анықтауға болады.

Төртіншіден, нашар кері байланыс. Кері байланыс өте маңызды, өйткені оның өзі адамның алған хабарының нақтылығын анықтауға мүмкіндік береді. Басшылар тарапынан жіберілген хабарға қатысты кері байланыстың болмауы жеке адамдар арасында мәлімет алу тиімділігін шектейді.

Бесіншіден, тыңдай білмеу. Қарым-қатынас тиімділігін арттырудың маңызды жағдайларының бірі – адам хабарды жібергенде де және қабылдағанда да бірдей дәл болуы тиіс.

Жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас тиімділігін арттыру үшін мынадай жайттар ұсынылады:

- Мұқият тыңдай білуге дағдылану;
- Өз идеяңды айтпас бұрын айқындап алу;
- Потенциалдық семантикалық проблемаларды қабылдай білу;
- Өзіңнің дене тұрысыңа, қимылыңа, дауыс ырғағыңа зер салу;
- Эмпатия және ашық-жарқын әңгімеге көңіл бөлу. Эмпатия – бұл басқа адамның сезіміне көңіл аудару, әрі өзара пікірлескенде, хабар алмасқанда қолдау, көңілді әңгімелесу;
- Кері байланыс орнатуға тырысу [2].

Ұйымдық қарым-қатынас кәсіпорын қызметінің тиімділігіне едәуір ықпал етеді, сондықтан да қандай кедергілер болатындығын, әрі мұндай алмасуды қалай жетілдіруге болатындығын білудің зор маңызы бар.

Кедергілердің бірі – хабардың бұрмалануы. Ұжымның ішінде мәліметтің бұрмалануы жеке адамдар арасында жөнді қарым-қатынас орнатылмаудан немесе басқарушының біреуі хабармен келіспегенде болуы мүмкін. Екінші бір себебі мәліметтің ерекшеліп-сүзілуінен (филтрациялануынан) немесе мәліметтің дұрыс сұрыпталмауынан оның мазмұны бұрмаланады.

Келесі кедергі мәліметтің тым көп келуінен болады. Мұндайда басшы қажетті, қажетсіз мәліметтерді өңдеуге әуестенеді. Ұжымның тиімсіз құрылымы басшының қойылған міндетті жоспарлау және жүзеге асыру мүмкіндігін шектейді. Онда мәлімет алмасуды жақсартуға болады, ол үшін кері байланыс жүйесі құрылуы, мәлімет тасқыны реттеліп отыруы, басқару әрекетінің белсенділігі арттырылуы, ұсыныс жинау жүйесі өрістелуі, алынған мәліметтерді бастырып, ұйым ісінді пайдалануы, сондай-ақ мәлімет алу үшін қазіргі технология жетістіктерін қолдануы тиіс.

Бөгде адамның тұлғалық дәрежесі жөнінде біз оның дене құрылымы, психологиялық және қылық-әрекеттік белгілері бойынша топшылаймыз. Бұл белгілер адамның сырт көрінісінен, киімінен, әрекет-қылығынан, сөзінен, бет әлпеті мен ым-ишарасынан байқалады. Адамның сыртқы көрінісі мен психологиялық бейнесі арасында тікелей де толық байланыс болмағанымен, бұлардың екеуі қандайда бір өзара ықпалды қатынаста. Өрқандай адам жөніндегі біздің бірінше пайымдауымыз осы сырт келбет пен сөз, қылық-әрекет көрінісінен туындайды. Ғылым ежелден-ақ адам мінезі мен дене құрылысының өзара байланысты екенін

дәлелдеген. (Э. Кречмер, У. Шелдон, т.б.). Дене құрылымы ерекше бітіске ие болған адамдар, мінезі жағынан да әртүрлі. Осы тұрғыдан барша адамдар үш типке жатады: астеник, пикник, атлетик. Пикниик типтес адамдар – көңілді, үйіршең, әңгімешіл, әрқандай қиыншылыққа жасымайды; астеник адамдар – көбіне тұйық, оңашаланғанды ұнатады. Ұдайы ойға шомып жүреді; ал атлетиктер – ұстамсыз, дүлей келеді.

Вербалды емес коммуникация - бұл көрнекі қимылдар (мимика және пантомимика), жесттер (иілу, бұрылу, т.б.), заттарды қолдану (қызға гүл беру, т.б.). Адамдар өздеріне қажетті белгі-символдарды құрды: жол немесе көлік жүргізу белгілері, киім, марапаттау белгілірі, т.с.с.

Кез келген тұлғаның вербалды емес әрекеті жартылай функционалды екендігін естен шығармау керек. Вербалды емес әрекет, ол:

- қарым-қатынас бойынша әріптестің бейнесін құрады;
- тұлғаның психикалық күйінің актуалды көрсеткіші болып табылады;
- сөз арқылы берілген хабарлардың өзгеруін нақтылайды, айтылған сөздердің эмоциялық ерекшеліктерін айқындай түседі;
- қарым-қатынасқа түсушілер арасындағы жақындық деңгейін қолдау ретінде танылады;
- статустық-рөлдік қатынастың көрсеткіші ретінде көрінеді [3].

Вербалды емес мінез-құлық қарым-қатынаста басқарылуға берілмейтін бейсаналы қылық болып саналады. Адамдар ақпарат алмасу барысында вербалды қарым-қатынас каналдарына қарағанда, вербалды емес қарым-қатынас каналдарына көбірек сенеді.

Әлеуметтік-психологиялық зерттеулерде вербалды емес қарым-қатынас классификацияларының түрлері көптеп кездеседі. Ол В.Ю Дрошенко, Л.И. Зотова, Н.А. Нартовтың (әлеуметтік психология және іскерлік әңгіме) зерттеулерінде қарастырылады.

Арнайы әдебиеттерде бет көрінісіне 20 000-нан аса сипаттама беріледі. Оларды жүйелендіру үшін Экманның енгізген FAST әдістемесі ұсынылды. Оның принципі келесідей: адамның беті жазықтық бойынша 3 бөлікке бөлінеді, олар: адамның көзі мен маңдайы; мұрын және мұрын аймағы; ауыз және жақ бөлігі. Осыдан кейін, ең көп тараған 6 негізгі эмоциялық көзқарастары бөліп қарастырылады: қуаныш, ашу, таңқалу, жиіркену, қорқыныш және қайғы. Оларды бет зоналары бойынша фиксациялау мимикалық қимылдарды дұрысырақ белгілеуге мүмкіндік береді.

Ең көп кездесетін және кез-келген ұлт пен мәдениеттерде бірдей болып табылатын, эмоцияға тәуелді мимикалар:

Ашу:

- Маңдай бұлшық еттері ішке кіріңкі немесе төмен түсу арқылы көздерге жабыңқы, қауіп-қатерлі бейне береді;
- Бадырайған немесе сығыңқы күйінде көздер жайнайды;
- Танаулар кеңейген және мұрын қанатшалары көтеріңкі;
- Ерін қатты жабылған немесе тістер көрінетіндей тіктөртбұрыш формасында артқа тартылған;
- Бет жиі қызарады.

Жек көру:

- Қас көтеріңкі;
- Бет бұлшық еттері тартыңқы;
- Адам жоғарыдан төменге қарап тұрғандай басы жоғары көтеріңкі;
- Аузы жабық және ерін ұштары төмен түскен;
- Көздері сығырайған және сығыңқы;

Қиналу:

1. Қастары біріккен;
2. Көз жанары сөнген, бұлыңғыр;
3. Ернінің ұштары сәл төмен түскен;

4. Беті бір қалыпты, мұздап кеткендей.

Қорқыныш:

- Қастары сәл көтеріңкі, тік формаға ие;
- Маңдайы бойынша горизонтальды әжімдер өтеді;
- Көздері жанарсыз, бірақ бадырайған және астыңғы қабағынды қысым бар, ал үстіңгі қабағы жоғары көтерілген;
- Аузы ашық, ал езуі артқа тартылған.

Таң қалу:

- Жоғары көтерілген қастары маңдайға горизонт бойынша әжім түсіреді;
- Көздері кеңінен ашылған;
- Ауыздары шеңбер формасында ашық болады.

Қуаныш:

- Аузы ашыңқы, ерін ұштары артқа бағытталған;
- Аузы жабық;
- Көз тұсында майда әжімдер болады, көз жанары жылтыр, сәл сығыңқы немесе ашық;
- Маңдайында горизонтальды әжімдер;

Беттің әрбір өрнегі, қалпы – ол беттегі көптеген бұлшық еттердің қысқаруы, жиырылуы және жалпы қимылы. Себебі барлық мимикалық бұлшық еттер инерциясы бір нервке байланысты. Ал эмоциялық көріністер жоспарсыз және ырықты мимикалық реакциялардан құрылады.

Алайда, мимиканы ырықты және ырықсыз компоненттер арқылы анализдеуге болмайды. Сонымен, келесі компоненттерді ескеру керек:

- Физиологиялық параметрлер бойынша (күші, тонусы, симметрия-ассиметриясы, бұлшық ет қысқаруының комбинациясы, динамикасы, амплитудасы);
- Фрагментті (жеке зоналар бойынша: маңдай, мұрын, көз) және жалпылай;
- Әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық тұрғыда (белгілі бір ұлт, мәдениет өкілеттілігіне, белгілі топта қабылданған өзін-өзі көрсету стилі немесе индивидтің қатынас стилі бойынша);
- Мимикалық белгілер сай келетін психикалық құбылыстар немесе эталондық әсер бойынша [4].

Қуаныш, сүю, таң қалу – сияқты жағымды эмоцияларды анықтау оңай, ал қайғы, ашу, жиіркену – сияқты жағымсыз эмоцияларды ажырату қиынға соғуы мүмкін.

Вербалды емес мінез-құлықтың көрінуі қарым-қатынасқа қатысушылар арасында кодтау және декодтау процесі арқылы белсенді ақпарат алмасу қызметін атқарады. Е.В.Кузнецованың пікірі бойынша кодтау – коммуникация мақсатында ақпаратты орналастыру болса, декодтау – қарым-қатынаста адамдардың бірін-бірі қабылдауы, түсінуі және ұғынуы. Вербалды емес мінез-құлық формалары арнайы өзара әрекеттесу рөлін орындауға арналған. Оның негізгі сәттері вербалды емес белгілермен қарым-қатынас болып, онда байланыс орнату, ақпараттық ізденіс, психологиялық жақындауларды орнату және өзгерту, бір-біріне эмоциялық келбет көрсету және т.б. [5]. Осы орайда вербалды емес мінез-құлық өзара ықпал, тұлғааралық әрекеттесу құралы ретінде қызмет атқарады. Көбіне тыңдау әңгіме кезінде енжар мінез-құлық болып қабылданады. Мұндайда, біреуі сөйлегенде, екіншісі оның сөзінің үзілісін үнсіз күтіп тұрады да, тоқтаған кезде бірден өзінің мәселесін айта бастайды. Ал кей жағдайда серіктесінің сөзін іле шала бөліп тастайды. Қарым-қатынаста тыңдау маңызды орын алады. Егер екінші адамның ойы толық тыңдап қабылданбаса, онда қарым-қатынас процесінде қиындықтар туындауына әкеліп соқтырады.

Қарым-қатынастың ортақ нәтижеге қол жеткізу мен қатынасты жақсарту мақсатындағы олардың күшін біріктіруге және келісімге келуге бағытталған екі (немесе одан да көп) адамның өзара әрекеттесуі екені белгілі. Қарым-қатынас барысында адамдар бір-біріне сөз арқылы үн қату, одан жауап алу немесе вербалды емес қатынастар есебінде байланыс орнатады. Бұл барлық басқа әрекеттерден қарым-қатынас актын жеңіл бөліп алуға мүмкіндік

береді. Егер басқа адам бізді тыңдап, бетімізге қараса және мейірімді сөздерімізге күліп жауап қайтарса, жылы көзқарас білдіргенін сезінсеңіз, сіздің көзіңізге көз алмай қарауға талпынса – біздер қарым-қатынас жасап жатқанымызға сенімді боламыз. Бірақ ол басқа бөлмедегі дыбысқа назары аударылып, бұрылып қарайды немесе басын иіп, қозғалған құбылысқа қызығушылықпен көңіл аударады – мұнда қарым-қатынас үзіліп, оны танымдық іс-әрекеті алмастырды. Мұнда қарым-қатынас адам белсенділігінің басқа түрлерінен бөлек эпизод ретінде ерекшеленуі мүмкін.

Сонымен адам басқа адамдармен вербалды және вербалды емес қарым-қатынас жасау арқылы өзара әрекеттеседі. Қорыта келгенде педагогикалық іс-әрекетте басқару жүйесінде міндетті нәтижелерге қол жеткізу ғана емес, тұлғалардың қарым-қатынас туралы білімдері мен дағдысын кеңейтіп, олардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, танымдық белсенділігін арттыру мен жетілдіру үшін жағдай жасау қажет.

Әдебиет

1. Зимняя И.А. Педагогикалық психология. - М.: Логос.- А., 2005. – 453 б.
2. Биркенбиль В. Язык интонации, мимики, жестов. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 224 с.
3. Носуленко В.Н. Динамика процесса совместной оценки сигналов // Психологический журнал. - 1980.- №6. - С. 26-27.
4. Аллан Пиз, Барбара Пиз. Язык телодвижений. Расширенная версия ; [пер. с англ. Т. Новиковой]. – Москва: Эксмо, 2009. – 464 с.: ил.
5. Кузнецова Е.В. Развитие межличностных невербальных коммуникаций средствами социально-психологического тренинга: дис. канд. психол. наук: 19.00.05. - М., 1988. - 275 с.

Узбекова Ш.Б., Болтаева А.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АТА-АНАМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бүгінгі таңда жасөспірімдердің ата-анасымен қарым- қатынасының ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Балалардың күнделікті дамуы мен қоршаған ортаны тануына, өзара тілдесіп қарым-қатынас жасаудың қаншалықты әсер ететіндігін жете түсінуге болады. Ата-аналар балаларымен тілдесіп, мағлұмат жеткізуді доғаратын болса, олардың өсіп жетілуге, рухани жағынан толыққанды қанағаттандырылмай, әр қилы өзгеріске ұшырар еді.

Қарым-қатынас адамзат үшін әр түрлі деңгейде, әртүрлі кезеңде қалыптастыруды қажет ететін құбылыс. Жеке адам қарым-қатынас процесінде ұқсау, мысалы, өнеге алу, үйрену, еліктеу арқылы қоғамдық және жеке сананы, эмоцияны, сезімді, мінез-құлық нормаларын көрсетудің формаларын меңгереді[1]. Сонымен бірге, жасөспірім шақта ата-ана мен бала арасында бірін-бірі түсінбеу көптен-көп кездесіп жатады. Өйткені, осы жасөспірім шақта баланың физиологиялық жетілуіне байланысты, жасөспірімдерде психологиялық ерекшеліктер пайда бола бастайды.

Жасөспірімдер мен ата-ана қарым-қатынасын жақсарту және теориялық талдау-мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Қазіргі таңда, жасөспірімдердің ата-анасымен қарым-қатынасы ерекшеліктері бірқатар ғалымдар мен психолог мамандар тарапынан зерттеліп жүргенін көруге болады. Мысалы, К.Н. Поливанова [2] психологияға дамудың дағдарыстық кезеңі ретіндегі жасөспірімдік шақ туралы ұғым енгізеді. Жасөспірімлік шақтың дағдарыстық, жағымсыз құбылыстарын берілген кезеңнің онтогенездегі өтпелілігімен, аралық кезең болуымен байланыстырды. Ол жасөспірімдік шақтағы даму үдерістерінің биологиялық шарттылығы туралы түсінікті негізге алған. Сонымен қатар, Г.А.Цукерман[3], Л.С.Выготский [4], Д.Б. Эльконин [5] атты ғалымдар

зерттеген. М.И. Лисина [6]зерттеуіне сүйенсек, жасөспірімдер 14 -15 жасқа өткенде ата-аналарына деген қарым-қатынасы өзгере бастайды. Көбіне агрессиялық мінез- құлық пайда болады, ата-аналарының сөзіне құлақ аспау көптеп білінеді деген қорытынды жасаған болатын.

Ф. Райс көзқарасы бойынша, ата-анасының қолдауы бала үшін өте қажет болып табылады деген тұжырым жасаған болатын. Отандық ғалымдардың ішінде жас ерекшелік психологиясы Н.С. Жұбаназарова секілді авторлардың еңбегінде қарастырылған [7].

Өзіміз білетіндей, бала дамуының әр түрлі кезеңдерде өзара ауысуы, әдетте, өте қарқынды әрі шұғыл түрде жүреді. Мұнда, үлкендер мен балалардың өзара қарым-қатынасында қиыншылықтардың бар екенін көреміз. Соның ішінде, балалардың дербестік танытуының ұлғаюы мен өздерінің құқығын қоғауы жолындағы агрессиялық мінезді алуға болады. Бұл өтпелі кезеңдер психологияда дағдарысты деп аталады.

Жалпы алғанда, бала психологиясында негізгі төрт дағдарысты кезеңдерді байқауға болады. Олар:

- Бір жастағы дағдарыс (бөбек кезден балалық шақтың ерте кезіне өту);
- Үш жас дағдарысы (балалық шақтың ерте кезінен мектеп жасына дейінгі кезге өту);
- Жеті жас дағдарысы (мектеп жасына дейінгі кезден төменгі сынып жасына дейін);
- Жасөспірімдік дағдарыс (12-16 жас аралығы).

Бір қалыпты жасқа қарағанда дағдарысты жаста баланың психологиясы мен іс- әрекетіде жарқын әрі жылдам өзгерістер байқалады. Бұл сатыларда даму эволюциялық емес, ревалюциялық жолмен іске асырылады.

Адамның 11 жастан 14 жасқа дейінгі даму сатысын психологияда дәстүрлі түрде жасөспірімдік, сондай - ақ өтпелі, қиын, ауыспалы жас деп атайды. Бұл жасты көптеген көрнекті ғалымдар зерттеген, жасөспірім психологиясына арналған әдебиет көп кездеседі [2,89].

Жасөспірімдік шақтың психологиясында алатын орны ерекше. Оның маңыздылығы, ең алдымен, көлемді практикалық мәнімен анықталады; екіншіден, дәл осы шақта адамдағы биологиялық және әлеуметтік қатынастар мәселесі анық байқалады; үшіншіден, жасөспірім «жас» түсінігінің әр жақтылығы мен күрделілігінің мысалы бола алады.

Бала қашан жасөспірімге, жасөспірім - бозбалаға, бозбала – ержеткен адамға айналады? Сұрақ түсінікті: ешкім 12жастағыны бозбала деп, 20 жастағыны жасөспірім деп айта алмайды. Бірақ, 14-18 жастағыға осы екі атауды да қолданады, және бұл бекер емес. Балалық шақтан ересектікке өту шегі шартты түрде жүреді. Жастық категория көп жерлерде жас пен биологиялық даму дәрежесін емес, адамның әлеуметтік мәртебесі мен қоғамдағы орнын білдіреді. Қазіргі кезде жасөспірімділік кез деп 11-ден 15-16 жас аралықтарын айтады. Л.С. Выготскийдің ойынша, жасөспірімдік кезең екі кезеңнен тұрады[4,476.]:

- табиғи - жыныстық жетілуді қоса алғандағы ағзадағы биологиялық жетілу процесі;
- әлеуметтік - қарым-қатынас, тәрбие, әлеуметтендіру процесі.

Бұл процестер өзара байланысты болғанымен, синхронды емес.

Әр баладағы физикалық және психикалық даму әр түрлі қарқында болды (бір бала 14-15 жасында үлкен көрініп, ал басқа бала кішіболып көрінеді);

-жекелеген биологиялық жүйелер мен психиканың жетілуіндеішкі диспропорциялар болады;

-физикалық есеюге сәйкес келмейтін әлеуметтік есею байқалады (әлеуметтік қалыптасудың жетілуі, мамандық алу, экономикалық дербестік және азаматтық тұрғыда өзін-өзін анықтауға қарағанда физикалық жетілуі жылдам жүреді).

Көбіне осы жасөспірімдік шақта құрдастарына еліктеу байқалып жататын кезең болып келеді. Жасөспірім шақта ата-аналар баласымен жақсы қарым-қатынас орнатуы маңызды болып табылады.

Жасөспірімдік шақта кейбір ата-аналар балаларының мінездері тым ауыр, агрессивті болып кеткеніне шағымданады. Жасөспірімдерде “мен өзім білем, өзім шешім қабылдаймын”- деген сөздерді де көп айтып жатады. Балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас тең

емес. Көптеген ата-аналар өз балаларын басқаруға үйреніп, балаларының өз ойы пайда болып, ата-аналарының сөзіне қарсы шыға бастағанда, ата-аналарының бой сұнуы қиындай түседі. Бұндағы, ата-аналарының үлкен қателігіне балаларын өздеріне бағындырып ұстағысы келетінінде екенін көрсетеді.

Жалпы алғанда, ата-ана мен жасөспірімдік шақтағы бала арасыдағы қарым-қатынаста конфликті жағдайдар көбіне ата-анасының шектен тыс бақылауы мен сабағының нашарлауынан, дос таңдаудағы ата-анасының қарсы келуінен болып тұрады. Ата-ананың шектен тыс жасөспірімге авторитарлы тәрби беруі- баланың ары қарай психологиялық және әлеуметтік жетілуіне кедергісін келтіреді.

Ал, егерде балаға тым қатыгездік танытып не болмаса көңіл бөлінбесе, жасөспірімдік шақта оның бәрі балаға ауыр тиеді. Ол өзін артық сезінуі немесе өзін тек жамандық алып келемін деген ой қалыптасуы мүмкін.

Жасөспірім шақта- бала өз құрдастарымен жүрсем, өзім шешім қабылдап, өз өміріме толыққанды өзім жауап берем деген ойда болады. Ата-аналарының титтей болсын өмірлеріне араласуы олар үшін үлкен реніш тудырады.

Ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынаста негізгі мәселе- ата-анасы баланың ішкі жан дүниесін түсінбеуі. Сенім, құрмет, түсіністік, махаббат – бұл ата-аналармен жасөспірім арасындағы қарым-қатынаста болу керек.

Сонымен, ата-ана мен бала арасындағы қарым-қатынас қазіргі таңда психологияда көңіл бөлерлік жағдай болып отыр. Дәл осы жасөспірімдік шақта ата-ана мен бала арасында жаңжалдар туындайды. Бұл жас кезеңінде - ата-анаға да, балаға да оңай тимейді. Ата-аналар мен балалар арасында туындайтын шиеленіс- ересектердің жасөспіріммен қарым-қатынас орната алмауынан болып тұрады. Бұл сұрақ алғаш рет жасөспірім кезеңінде байыпты түрде туындайды және ата-аналар мен балалар арасында қақтығыстар болуына алып келеді.

Әдебиет

1. Баймолдина Л., Екзекова С. Қарым қатынастың бала психологиясына әсері // Жантану мәселелері №2 /2010. - 3-6 б.
2. Поливанова К.Н. Психологическое содержание подросткового возраста//Вопр.психол.1996. №1.
3. Цукерман Г.А. Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов.-М.,1990.
4. Выготский Л.С.Собр. Соч.:В 6-и т. Т-4.-М,1984.
5. Эльконин Б.Д. Введение в психологию развития.-М, 1994.
6. Лисина М.И. Общение,личность и психика ребенка.-М, 1996.
7. Жұбаназарова Н.С. Жас ерекшелік психологиясы: оқу құралы.- Алматы: Қазақ университеті, 2013.- 354 б.

Усенова А., Болтаева А.М.

(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті)

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ АДДИКТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ СЕБЕПТЕРІ МЕН ФАКТОРЛАРЫ

Жасөспірімдердің аддиктивті мінез-құлқы – психоактивті заттар арқылы қажеттіліктерді қанағаттандырудың деформацияланған түрімен сананың өзгеруімен байланысты девиантты аутодеструктивтік мінез-құлық түрі, бұл жасөспірімдердегі бейімделу бұзылыстарының бір түрі, ол біреуді теріс пайдаланумен сипатталады. «Addiction» ұғымы ағылшын тілінде тәуелділік, бір нәрсеге тәуелділік, жағымсыз бейімділік деген түсініктен шыққан. Бұл термин оларға физикалық тәуелділік қалыптасқанға дейін психикалық жағдайды өзгертетін әртүрлі заттарды теріс пайдалану деп атала бастады. Басқа мінез-құлық бұзылыстарымен біріктірілген жеке психикалық немесе физикалық тәуелділік белгілері жоқ немесе одан да көп психоактивті заттар [1].

Жасөспірімдер үшін «тәуелді мінез-құлық» термині ең орынды болуы мүмкін. Есірткі емес, басқа заттар қолданылған кездегі нашақорлық жағдайларын айту дұрыс емес. Сонымен қатар, алкоголизммен, морфизммен және т.б. үйлесімділікте бұл термин қалыптасқан тәуелділікті ұсынуы мүмкін. Дегенмен, тәуелділік мінез-құлық пен нашақорлықтың ауру ретіндегі арасындағы шекара өте бұлыңғыр екенін есте ұстаған жөн.

Нашақорлық мінез-құлық, сондай-ақ ауру ретінде нашақорлықты түзету және емдеу өте қиын. Әдетте, олар әлеуметтік қолдау мен оңалтудың кешенді шараларымен қатар жүруі керек. Сондықтан профилактиканы жүргізіп, басқа сипаттағы жалпыұлттық профилактикалық шараларды өткізу тиімдірек.

Жасөспірімдік шақта тәуелділік келесі себептерге байланысты болуы мүмкін:

✓ Әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылық, жасөспірімнің мінез-құлқының нашарлығынан, оның қажетті оң білімінің, дағдыларының болмауынан немесе дұрыс тәрбие бермегендіктен оның азғындығынан өзін дұрыс ұстамау, бұлайдағы жағымсыз мінез-құлық стереотиптерінің қалыптасуы.

✓ қолайсыз отбасылық қарым-қатынастардан, жанұядағы жағымсыз психологиялық микроклиматтан, жүйелі оқудағы сәтсіздіктерден, сынып ұжымындағы құрдастарымен қарым-қатынастардан, ата-аналардың, мұғалімдердің, сыныптастардың оған деген дұрыс емес (әділетсіз, дөрекі, қатыгез) қатынасынан туындаған терең психикалық жайсыздықтар. т.б.

✓ психикалық және физикалық саулық пен даму жағдайындағы ауытқулар, жасқа байланысты дағдарыстар, мінез акцентуациялары және физиологиялық және психоневрологиялық қасиеттердің басқа да себептері.

✓ Өзін-өзі көрсетуге, сыртқы және ішкі белсенділіктің орынды көрінуіне жағдайдың болмауы; пайдалы қызметтегі жұмыссыздық, оң және маңызды әлеуметтік және жеке өмірлік мақсаттар мен жоспарлардың болмауы.

✓ Елемеушілік, қоршаған ортаның теріс әсері және осы негізде дамитын әлеуметтік-психологиялық дезадаптация, әлеуметтік және жеке құндылықтардың оңнан теріске ауысуы [2].

Бұл себептер тізбегінде жасөспірімдердің айналасындағылардың оларға деген немқұрайлы, немқұрайлы қатынасы фонында дамитын әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылық ерекше рөл атқарады. Нәтижесінде жалғыздық, тастандылық, олардың пайдасыздығы, сенімсіздік сезімі пайда болады. Қарсылық, жаттық, үлкендерге өшпенділік, бірауыздан, ортақ тағдыр, мүдде, бейімділік негізінде бірігуге, ынтымақтастыққа, өзін-өзі ұйымдастыруға ұмтылу.

Позитивті әлеуметтік тәжірибенің жоқтығы, дамымаған және қалыптаспаған дүниетаным, құндылық бағдарлар жүйесі, этикалық нормалар мен эстетикалық талғам жасөспірімдердің өз қызметін қолданудың теріс, заңсыз салаларын таңдауына ықпал етеді, бұл олардың мінез-құлқына, мінез-құлқының қалыптасуына сөзсіз әсер етеді. тұлғалық, асоциалды келбет. Бұл процесте уақтылы, қажетті педагогикалық, психологиялық, әлеуметтік және медициналық көмектің болмауы маңызды рөл атқарады [3].

Тәуелді жасөспірімдермен жұмыс табысты болуы үшін ауытқулардың әртүрлі формаларын тудыратын факторларды да анықтап, ескеру қажет. Келесі факторларды қарастыруға болады:

1. Қоғамда болып жатқан процестер:

- әлеуметтік құндылықтардың иерархиясын өзгертуге бағытталған айқын позитивті мемлекеттік идеологияның болмауы;
- заңдар мен құқық қорғау органдарының жұмысының жетілдірілмегендігі, қылмыстардың жазасыз қалуы;
- жұмыссыздық (анық және жасырын);
- балалы экономикалық дәрменсіз отбасыларға әлеуметтік кепілдіктер мен мемлекеттік қолдаудың болмауы;
- өскелең ұрпақты әлеуметтендірудің дәстүрлі институттарының (балалар мен жасөспірімдер ұйымдары, отбасылар, мектептер) дағдарысы;

- психоактивті заттардың жарнамасы және қолжетімділігі.

2. Отбасы жағдайы, оның атмосферасы:

- толық емес отбасы;
- отбасының материалдық жағдайы (кедейшілік те, байлық та);
- ата-аналардың әлеуметтік және мәдени деңгейінің төмендігі;
- отбасылық дәстүрлердің болмауы;
- отбасындағы тәрбие стилі (балаға біркелкі талаптардың болмауы, ата-ананың қатыгездігі, балаларға немқұрайлы қарау, бала құқығы болмауы);
- баланың өзін-өзі бағалауын жоққа шығару;
- балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру (жетіспеуі не артық болуы);
- ата-аналардың және басқа да туыстарының алкогольді, есірткі немесе басқа да психоактивті заттарды асыра пайдалануы;
- ата-аналардың есірткіні қолдануына рұқсат етушілік қатынасы.

3. Мектеп өміріндегі ұйымнан келетін қауіп факторлары:

- білім беру және тәрбиелеу процестерін басқаруды ұйымдастырудың жетілдірілмегендігі (мектептің материалдық қамтамасыз етілуінің нашарлығы, мектеп пен оқушылар отбасының жүйелі байланысының және бала тәрбиесіне қатыспайтын ата-аналардың ықпалының жоқтығы, тәрбиенің қанағаттанарлықсыз ұйымдастырылуы); мектептен тыс жұмыстар, мектепте балалар ұйымының жоқтығы.

- кейбір мұғалімдердің бала, даму психологиясын білмеуінен көрінетін кәсіби сәтсіздік. Бұл қауіп факторлары сыртқы, объективті [4].

Дегенмен, бұл әсерлерден басқа, жасөспірімге ішкі қауіп факторлары әсер етеді. Оларға мыналар жатады: өзінің елеусіздігін сезіну, пайдасыздығы, өзін-өзі төмен бағалау, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі реттеудің жеткіліксіздігі, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды білмеу немесе қабылдамау, әртүрлі жағдайларда сыни тұрғыдан ойлау және адекватты шешім қабылдау қабілетсіздігі, өз сезімдерін білдіре алмау және басқа адамдардың мінез-құлқына және мінез-құлқына дұрыс жауап беру.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, тәуелділік мінез-құлқының себептері мен факторлары сыртқы сипатта болуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады (әлеуметтік-педагогикалық немқұрайлылық, отбасындағы келеңсіздіктерден туындаған терең психикалық жайсыздық, психикалық және физикалық денсаулық жағдайындағы ауытқулар және). дамыту, өзін-өзі көрсетуге жағдайдың жоқтығы, немқұрайлылық, қоршаған ортаның теріс әсері) және ішкі (өзінің пайдасыздығын сезіну, өзін-өзі төмен бағалау, өзін-өзі бақылаудың жеткіліксіздігі, әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды білмеу және қабылдамау, сыни тұрғыдан ойлай алмау. және адекватты шешім қабылдау, өз сезімін білдіре алмау, өзінің және басқалардың мінез-құлқына дұрыс жауап беру). Тәуелді мінез-құлққа мотивация көбінесе құрдастарымен бірге жүруге, басқалар сияқты болуға ұмтылу, неғұрлым жетілген болып көрінуге тырысу, белгісіз сезімдер мен тәжірибелерді сезіну және т.б. болып табылады.

Әдебиет

1. Шабалина В.В. Психология зависимого поведения: СПб, 2011.
2. Юсупов В.В., Корзунин В.А. Психологическая диагностика зависимого поведения. – СПб.: - Речь, 2007.
3. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г. Чеславской — М.: Независимая фирма “Класс”, 2002.
4. Интернет источник https://infourok.ru/addiktivnoe_povedenie_v_podrostkovom_vozraste.

ОТБАСЫНДАҒЫ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН АЛУ

Елімізде салауатты өмір салтына қол жеткізуде, басты байлығымыз денсаулықты сақтау мен нығайтудағы басты міндеттердің бірі – балалардың құқығын қорғау, зорлық-зомбылыққа қарсы профилактикалық жұмыс жүргізу, түйінін шешу. Зорлық-зомбылықты физикалық қасірет көрсету әрекеті деп анықтайтын болсақ, тұрмыстық зомбылықта осы әрекеттің бастауы мен айқындау нүктесі анық белгіленеді. Ол – Отбасы, яғни зорлық-зомбылық көрсетуші мен оның құрбаны өкінішке орай бір-біріне ең жақын адамдар болып келеді. Зомбылықтың құрбаны – жұбайлар мен балалар. Жалпы отбасындағы зорлық-зомбылық мәселесі әлем бойынша белең алып келе жатырған күрделі мәселелердің бірі. Зорлық-зомбылықтың салдарынан балаларға физикалық және психологиялық тұрғыда денсаулықтарына зиян келеді, жан-жақты дамуына кері әсерін тигізеді, тұлға болып жетілу процесінде қиындықтар, яғни айтқанда балада комплекстер пайда болады.

Өкінішке орай, Қазақстанда әрбір екінші неке ажырасумен аяқталып отыр. Соңғы статистикаларға сүйенетін болсақ, жолдары екіге айырылған жандардың 83%-ының ортақ балалары бар. Елімізде зорлық зомбылықтың құрбандарының ішінен жылына кем дегенде 400 әйел адам өз өмірімен қош айтысты [1]. Зорлық-зомбылықтың алдын-алу шараларын қатаң түрде күшейтпейтін болсақ, бұл сандардың көбеймесе азаятын түрі жоқ. Әйелдер мен балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу, сонымен қатар бағытталған профилактикалық сипаттағы шараларды жүргізуде Бұқаралық ақпарат көздерін қолданып, үгіттеушілік жұмыстарын өткізу аса қажет. Зорлық-зомбылық құқықта «Бір адамның екінші бір адамға, оның жеке басына тиіспеушілік құқығын бұзатын тәни және психикалық ықпал жасауы» делінген [2]. Адамның өмірі мен денсаулығына қасақана қауіпті әдіс қолданылып жасалған қылмыстар «Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің» тиісті баптарына сәйкес жауаптылықпен қатаң түрде жазалануы керек. Қазақ халқының «Әйел адамға рухы әлсіз ер адам ғана қол көтереді» деген дана сөзі бар. Алайда, өкінішке орай осы дана сөздер кейбір ер адамдарға жат сыңайлы [3]. «Ата көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» демекші, ең алдымен балаға отбасы, ошақ қасының берер тәрбиесінің әсері мол. Тәрбиенің қайнар көзі – отбасы, ата-ананың берген тәрбиесі дұрыс болмаса, қоғамдағы ортасы кері әсерін тигізетін болса, бала уақыт өте келе қазіргі қоғамдағы мәселе туғызушы, бір сөзбен айтқанда «абьюзерге» біртіндеп айналады. Яғни осындай типтегі адамдарды біз – қоғам өз қолымызбен жасап жатқандаймыз.

Ал енді зорлық-зомбылықтың түріне терең үңілетін болсақ, отбасындағы зорлық-зомбылықтың негізгі себептері көп. Мәселен, “агрессордың», «абьюзердің» отбасы мүшелеріне жұмсайтын өзінің эмоциясы мен агрессиясын басқаруға құлықсыздығы немесе қабілетсіздігі. Сондай-ақ отбасындағы қақтығыстарды бейбіт шеше алмауы немесе шешкісі келмеуі, яғни жеке сезімдеріне ерік беріп, бір-біріне иілгісі келмеуі, эгоизмдікке беріліп, ақыры соңында жанжалмен аяқталуы. Жоғарыда айтқандай, кейінгі 5 жылда отбасылық-тұрмыстық құқықбұзушылық тұрақты түрде өсіп келеді.

Криминологиялық зерттеулерге сүйенсек, зорлық-зомбылық жасағаннан ләззат алатын агрессорлар бар. Мұндайда агрессорларға отбасы мүшелері “оңай олжа”. Өйткені агрессор олардың ешқайда кетпейтінін және оған төзетінін біледі. Мысалы, кішкентай балалар өз бетімен қайда кете алады?! Бұндай агрессорлар отбасы мүшелеріне қол көтеру үшін кез келген сылтауды іздейді: әйелім сұрағыма дұрыс жауап бермеді, кешкі асты дұрыс дайындамады, кеш оралды, т.с.с. Жоғарыда айтып өткенімдей, агрессорлардың басым бөлігі - бала күнінен дұрыс тәрбие алмаған, кішкене кезінде психологиялық тұрғыда жарақат (травма) алған адамдардан шығады [4].

Зорлық-зомбылықтың алдын алуға болады. Ол үшін:

- үйдегі жанжалдарды бейбіт шешу;
- саналы ата-ана болу;
- ашуланшақтық пен эмоцияны басқаруға психологиялық көмек көрсету арқылы құқықтық тәрбиелеу арқылы;
- жазаның неғұрлым тиімді шараларын енгізіп, агрессорға тұрмыстық зорлық-зомбылық жасағанда жауапқа тартылатынын түсіндіре отырып, қатаң түрде жазалау;
- құрбанмен де, агрессормен де психологиялық түрде жеке түзету жұмыстарын жүргізу.

Кейбір агрессорлар белгілі бір кезеңде ашушаң болады. Көктем, күз мезгілдеріне қарай агрессия күшейе түседі. Бұл мәселені арнайы зерттеу керек, себебі бұл психологиялық ауытқу болуы әбден мүмкін. Сол себепті агрессияның түп тамырын зерттеген абзал. Егер айтқандай психологиялық ауытқу болатын болса, арнайы мамандарға жүгініп, емдеуге болады. Ал егер есірткі, алкоголь салдарынан туындаған агрессия болса, оны тәуелділіктен айықтырудан басталуы керек. Бәріне бірдей қарап, бір алгоритммен емдеуге болмайды. Агрессияның да әртүрлі себебі болады, агрессия танытатын адам - психологтың көмегіне мұқтаж адам. Біздің қоғамда агрессорлармен жұмыс жасау мәдениеті қалыптаспаған. Емдейтін арнайы орталықтар жоқ, сондықтан агрессиямен күрес әлсіз болғандықтан, салдары үлкен қылмысқа алып келіп жатады.

Жалпы айтқанда, қазіргі заманғы отбасы көптеген қолайсыз дағдарысты басынан кешіп отыр. Нақтырақ айтсақ, ер адам мен әйел адам арасындағы байланыс заңды түрде бекітуді мұқтаж етеді. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара қарым-қатынастардың үйреншікті қалпы бұзылуда: отбасы ұғымы өз тұрақтылығынан айырылды, ажырасу ерекше фактіден қалыптыға айналды, ата-аналардың ықпалы әлсіреді. Туысқандар арасындағы даулар жиілеп, қылмыстық сипатта (ұрып-соғудан - кісі өлтіруге дейін) орын алуда.

Ата-анаға, қарттарға деген құрметтің бастапқы түп қазығы жоғалуда, мүмкін моральдық және этикалық құндылықтардың дағдарысы өскелең ұрпақтың тәрбиелілігінің деңгейіне әсерін тигізгендіктен шығар. Сондықтан қазіргі жас ұрпақтың жағдайын «қаңбақ» синдромы ретінде қарастыруға болады. Өскелең ұрпақ қаңбақ секілді белгілі бір құндылықтардан алшақтап, жаңа нысандағы «әке мен бала» қарым-қатынастарына жете қоймады. Өйткені олардың ата-аналарының өзі қоғам өмірінің қазіргі болмысы аясындағы адамгершілік-этикалық көзқарасын анықтай алмай отыр.

Ұлы Абайдың «Қара сөздерінде» (бірінші сөз) айтып кеткен жағдайды еске алатын болсақ: «Бағар едім, қалайша бағудың мәнісін де білмеймін, не болсын деп бағам, қай елге қосайын, қай харекетке қосайын? Балаларымның өзіне ілгері өмірінің, білімінің пайдасын тыныштықпенен көрерлік орын тапқаным жоқ, қайда бар, не қыл дерімді біле алмай отырмын, не бол деп бағам...?» [5]. Біз әлі де тура жол таба алмай келеміз, адасу үстіндеміз...

Әдебиет

1. Tengrinews.kz ақпараттық порталы.
2. Зорлық-зомбылық құқығы (Зорлық — Уикипедия (wikipedia.org))
3. «Білім айнасы» газеті.
4. «Egemen Qazaqstan» газеті, 16 қараша 2020 ж.
5. Абайдың қара сөздері (бірінші сөзі).

Шаукилова К. Т.

(Республика Казахстан, г. Алматы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби)

ПСИХОЛОГИЯ ДЕНЕГ В КАЗАХСТАНЕ

Казахстан может похвастаться очень малым количеством научных исследований, касаемых психологии денег, и отношении населения к деньгам в целом. Во многом, это

объясняется менталитетом народа, среди которого вопрос открытого обсуждения денег в семье и обществе до сих пор является табу.

У каждого человека денежные отношения имеют свой собственный субъективный образец «моральных и денежных ценностей». Однако важно отметить, что родители, распространяя свои представления о деньгах среди своих детей, время от времени игнорируют смену моральной и финансовой парадигмы.

Человечество имеет вековые религиозные и законодательные постулаты, и тем не менее 90 процентов уголовных преступлений в мире совершаются именно из-за денег. Все, что относится к человеку, основано на его/ее психологии и отношении к тому или иному явлению. Именно психология связывает в единое целое все остальные науки, поскольку они были созданы и существуют только благодаря человеческому мышлению.

В мире всегда были, есть и будут психологические методы регулирования человеческого поведения, направленные на денежную выгоду, поскольку хрематизм, по авторитету Аристотеля, не знает границ [1, 803 с.].

Становится ясно, что на сегодняшний день в государстве стоит вопрос «здорового денежного ментального сознания», которое необходимо для социальной и правовой стабильности любой развитой страны.

К сожалению, в Казахстане до сих пор действует доверчивое отношение людей к финансовым пирамидам, которые носят негативный денежный характер.

Согласно данным Комитета по правовой статистике и спецучетам (КПССУ) Генпрокуратуры РК, за последние несколько лет в базе Единого реестра досудебных расследований (ЕРДР) было зарегистрировано 444 правонарушений и уголовных дел по статье 217 УК РК «Создание и руководство инвестиционной пирамидой» [2, 15 с.].

Таблица 1 показывает возрастную группу, которая задействована в данных преступлениях.

Многие из них на момент преступления находились без работы или не имели образования, или находились в тяжелых жизненных обстоятельствах.

Преступления, совершенные из-за денег, ярко показывают проблему финансовой грамотности в стране. С одной стороны, люди, у которых отсутствует экологичное отношение к деньгам, отсутствует нормы морали, и они совершают финансовые преступления. С другой стороны, доверчивая часть населения, зачастую с низким уровнем жизни, которые не знают элементарной базы финансовой грамотности, поэтому доверяют свои деньги финансовым пирамидам, букмекерским конторам, игровым казино и т.д.

Таблица 1 - Возраст лиц, совершивших финансовые преступления

От 20 до 40 лет	От 40 до 49 лет	От 50 до 59 лет
Более 50 %	18 %	15%

Важность правильного финансового образования, начиная с раннего возраста, является залогом будущего осознанного отношения к деньгам. Все эти факторы и образуют в целом систему психологии денег в Казахстане и не только.

Как показывает таблица выше, большинство преступлений совершается молодыми людьми. Наиболее подверженной искушению получить «быстрые» и «легкие» деньги прослойкой населения является именно молодежь. Неустойчивость незрелой психики, сопровождающаяся всплесками девиантного поведения, всегда беспокоила человечество, а растущая агрессия молодого поколения в наше время - тем более.

Главные важные тенденции психологического воздействия денег можно увидеть в работах Г. Зиммеля, который утверждает, что «деньги – это Бог нашего времени; «транспортное средство» для личностного развития; которое приравнивается к «проститутке», меняющей вопросы «кто» и «что» на «сколько», и ведет индивида к деградации и потере человеческого достоинства [3, 485 с.].

Многовековые особенности прагматического воспитания отношения к деньгам были также подробно описаны М. Вебером и другими исследователями [4, 808 с.].

С точки зрения психологии, деньги - это не фиксированная сущность, а скорее комплекс точек данных, проблем и возможностей, вокруг которых человек вращается, взаимодействует и испытывает определенные чувства и паттерны. Человек принимает денежные и финансовые решения, которые влияют на его финансовое положение, и эти последствия, в свою очередь, взаимно влияют на чувства и будущее поведение персоны. И это отношения, которые развиваются на протяжении всей жизни [5, 80 с.].

Вот три ключевые вещи, которые нужно знать о психологии, лежащей в основе наших личных отношений с деньгами:

Эмоции играют огромную роль.

Самыми важными эмоциями по отношению к деньгам являются страх, вина, стыд и зависть. Стоит потратить некоторое усилие, чтобы осознать эмоции, которые для вас особенно связаны с деньгами, потому что без осознания они будут иметь тенденцию подавлять рациональное мышление и управлять вашими действиями.

Психическое здоровье и психические заболевания

Некоторые люди сталкиваются со следующими проблемами психического здоровья: расстройство, связанное с употреблением алкоголя, тяжелая депрессия, биполярное расстройство. Каждое из этих заболеваний может оказать значительное влияние на личные финансы. Чрезмерное употребление алкоголя или других веществ приводит к неадекватности, невнимательности к финансам, риску трудоустройства и скрытности. Депрессия может привести к остановке карьеры или даже к потере работы. Люди, страдающие депрессией, часто не могут справиться с финансовыми обязанностями из-за недостатка энергии или целеустремленности.

Следует внимательно относиться ко своему здоровью, в том числе психическому, своевременно выявлять у себя негативные признаки, в случае необходимости просить помощи у близких и родных.

Продолжительное влияние семьи на психику

У каждой семьи есть своя особая психология денег. О чем можно говорить, кто должен контролировать, какие денежные обязанности возложены на какой пол, насколько важны деньги или нет.

Кроме того, всегда есть истории о деньгах, которые являются частью идентичности семьи. Возможно, дедушка - серийный предприниматель потерял семейное состояние, вызвав чрезмерный консерватизм у последующих поколений. Или было замечено, что блестящую родительницу обманом лишили ее истинной судьбы.

Очень важно вовремя пройти сепарацию от семьи и научиться самостоятельно принимать финансовые решения.

Обобщая вышесказанное, следует отметить, что помимо перечисленных выше аргументов, актуальность изучения психологии денег заключается также в том факте, что на фоне обострения глобального финансового кризиса быстро растет число самоубийств наряду с психическими и психосоматическими заболеваниями, вызванными "денежными" разочарованиями.

По этой причине исследовательские задачи включают выявление продуктивных паттернов здорового поведения по отношению к деньгам и семейным ценностям. Практические последствия заключаются в том, что выявленные стратегии преодоления трудностей с деньгами будут рекомендованы для широкого использования, чтобы заблокировать девиантное и разрушительное поведение, направлять энергию человека в конструктивное русло творческого личностного роста и поддерживать традиционные семейные ценности, основанные на любви и уважении в семье и обществе.

Литература

1. Аристотель. Политика. Собрание сочинений в четырех томах. – М., Мысль, 1983. – В. 4, перев. С.А. Жебелев, – П. 38-57.
2. Осипова И. Кто в Казахстане зарабатывает на финансовых пирамидах. 2020 год.
3. Зиммель Г. Большой город и современная жизнь. Сочинения 1895-1917 годов. Арто Норо, 2005 год. Гаудеамус, Хельсинки.
4. Вебер М. Избранные произведения. – М., Прогресс, 1990.
5. Рэйчел Круз. Понимание психологии денег. 6 августа 2021 год.

Ысқақ Г.Т., Сангилбаев О.С.
(Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
Тұран университеті)

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ОҚЫТУДЫҢ ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІГІ

Оқу процесін дәстүрлі ұйымдастыруда ақпаратты беру әдісі ретінде біржақты байланыс нысаны қолданылады. Оның мәні-оқытушының ақпаратты таратуы және оны студенттердің оны кейіннен қайталауы. Білім алушы тек оқып, естіп, білімнің белгілі бір салалары туралы сөйлесіп, тек қабылдаушының позициясын алатын жағдайда болады. Кейде біржақтылық бұзылуы мүмкін (мысалы, студент бір нәрсені нақтылағанда немесе сұрақ қойғанда), содан кейін екі жақты байланыс пайда болады. Байланыстың бір жақты формасы тек дәріс сабақтарында ғана емес, сонымен қатар тәжірибелік сабақтарда да бар. Айырмашылық тек оқытушы емес, студент кейбір ақпаратты таратады. Бұл семинар басталғанға дейін мұғалім қойған сұрақтарға, рефераттарға, жауап беріп дәріс материалдарын қайталап қана қояды. Коммуникацияның бұл түрі құзыреттілік тәсіл принциптеріне сәйкес келмейді. Білім беру процесінде көпжақты қарым-қатынас нысаны түбегейлі ерекшеленеді. Бұл қарым-қатынас моделінің мәні студенттердің мәлімдемелеріне рұқсат беруді ғана емес, сонымен бірге олардың білімін білім беру процесіне енгізуді де қамтиды.

Коммуникативті жоспарда оқыту келесі тұжырымдарды сипаттайды:

1. Егер студенттерге өз тәжірибелері арқылы пәнге жақындауға мүмкіндік берілсе, олар белгілі бір дағдыларды жақсы меңгереді.
2. Егер оқытушы олардың білім алу тәсілін белсенді қолдаса, студенттер жақсы оқиды.
3. Егер оқытушы, бір жағынан, тақырыпты оңай меңгеру үшін құрылымдаса, екінші жағынан, студенттер материалды жақсы қабылдайды, өз көзқарасымен сәйкес келмейтін білім алушылардың пікірлерін қабылдайды және талқылауға енгізеді.

Оқу процесін ұйымдастыру кезінде құзыреттілік тәсіліне көшу оқу процесінде сабақтан тыс жұмыстармен ұштастыра отырып сабақтарды өткізудің белсенді және интерактивті нысандарын (компьютерлік симуляциялар, іскерлік және рөлдік ойындар, нақты жағдайларды талдау, психологиялық және өзге де тренингтер) кеңінен пайдалануды көздейді. Интерактивті нысандарда ... оқу процесінде өткізілетін сабақтардың үлес салмағы аудиториялық сабақтардың кемінде 20 пайызын құрауы тиіс [1, 56].

Қазіргі кезде оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологияларын пайдалана алу әрбір оқытушының біліктілігін анықтайды. Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда оқытушы сабақты дайын күйінде бағалайды, әрбір білім алушының өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеріп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал оқытушының негізгі міндетіне білім алушының іс-әрекетін бақылау жатады [2, 26].

Дәстүрлі білім беру технологиялары білімді жеткізуге және әрекет ету әдістерін сипаттауға бағытталған, студенттерге дайын түрде беріледі және репродуктивті ассимиляцияға арналған. Білім беру технологияларының бұл тобына мыналар жатады:

- Түсіндірмелі және иллюстрациялық оқыту технологиясы;
- Проблемалық оқыту технологиясы;

- Бағдарламаланған оқыту технологиясы;
- Модульдік оқыту технологиясы;
- Үлкен блокты зерттеу технологиясы;
- Дәріс-семинар-кредит жүйесі;
- Ойынмен оқыту технологиясы және т.б.

Жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру технологиялары білім беруде ғылымның заманауи жетістіктерін және ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген әдістерді білдіреді. Олар оқушылардың шығармашылығын, дербестігін дамыту арқылы оқыту сапасын арттыруға бағытталған. Олар онлайн оқытуға мүмкіндік береді; студенттердің оқытылатын пәнге деген қызығушылығын арттыру; оқуды күнделікті өмір тәжірибесіне жақындату (тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамыту, тез өзгеретін өмір жағдайларына бейімделу, психологиялық стресске төзімділікті арттыру, жанжалдарды шешу дағдыларын үйрету және т.б.); жаңа әлеуметтанулық білім алу әдістемесін үйрету.

Бұл топқа мыналар кіреді:

- Тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары;
- Топтық жобалау технологиясы;
- Командалық-модульдік жұмыс технологиясы;
- Ақпараттық технологиялар;
- Денсаулықты сақтау технологиялары және т.б. [3].

Оқытушылардың білім беру процесінде *интербелсенді әдістерді қолданудағы қиындықтары*:

- әдістің мазмұнын білмеу;
- оны іс жүзінде қолдана алмау;
- сабақ құрылымындағы әдіс орнын түсінбеу;
- оқыту процесінде әдістерді қолданудың тиімділігіне сенбеу.

Оқу процесін ұйымдастырудағы құзыреттілік тәсіл оқытушыдан оқу процесін өзгертуді талап етеді: оның құрылымы, қызметті ұйымдастыру формалары, субъектілердің өзара әрекеттесу принциптері. Бұл мұғалімнің жұмысындағы басымдық қарым-қатынастың диалогтық әдістеріне, шындықты бірлесіп іздеуге және әртүрлі шығармашылық белсенділікке берілетінін білдіреді. Мұның бәрі оқытудың интерактивті әдістерін қолдану арқылы жүзеге асырылады.

"Интерактив" сөзі бізге ағылшын тілінен "interact" сөзінен келді. "Интер" - бұл "өзара", "акт" - әрекет ету. Интербелсенділік - бұл өзара әрекеттесу мүмкіндігі немесе сөйлесу, біреумен (адаммен) немесе бірдеңемен (мысалы, компьютермен) диалог режимінде.

Оқу процесі білім алушылардың барлығы дерлік таным процесіне тартылатындай, олар не біледі және не туралы ойлайтындарын түсіну. Интерактивті әдістердің ерекшелігі-өзара әрекеттесу субъектілерінің өзара бағытталған белсенділігінің жоғары деңгейі, қатысушылардың эмоционалды, рухани бірлігі.

Оқытудың *дәстүрлі түрлерімен салыстырғанда интерактивті оқытуда* оқыту мен студенттің өзара әрекеті өзгереді: оқытушының белсенділігі студенттердің белсенділігіне жол ашады, ал оқытушының міндеті олардың бастамасы үшін жағдай жасау болып табылады.

Диалогтық оқыту барысында студенттер сыни ойлауға, жағдайларды талдау және тиісті ақпарат негізінде күрделі мәселелерді шешуге, балама пікірлерді өлшеуге, ойластырылған шешімдер қабылдауға, пікірталастарға қатысуға, басқа адамдармен сөйлесуге үйренеді. Ол үшін сабақтарда жұптық және топтық жұмыс ұйымдастырылады, зерттеу жобалары, рөлдік ойындар қолданылады, құжаттармен және әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс жүргізіледі, шығармашылық жұмыстар пайдаланылады.

Студент оқу процесінің толық қатысушысы болады, оның тәжірибесі білім берудің негізгі көзі болып табылады. Оқытушы дайын білім бермейді, бірақ қатысушыларды өз бетінше іздеуге итермелейді және жұмыста көмекші қызметін атқарады.

Сабақтарды өткізудің интерактивті формалары:

- білім алушылардың қызығушылығын оятады;
- оқу процесіне белсенді қатысуға шақырады.;
- әр оқушының сезіміне жүгінеді;
- оқу материалын тиімді игеруге ықпал етеді.;
- білім алушыларға көпжоспарлы әсер етеді.;
- кері байланысты жүзеге асырады (аудиторияның жауабы);
- білім алушылардың пікірлері мен қарым-қатынастарын қалыптастырады.;
- өмірлік дағдыларды қалыптастырады;
- мінез-құлықтың өзгеруіне ықпал етеді

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың негізгі ережелері.

Бірінші ереже. Жұмысқа барлық қатысушылар тартылуы тиіс. Осы мақсатта барлық қатысушыларды талқылау процесіне қосуға мүмкіндік беретін технологияларды қолдану пайдалы.

Екінші ереже. Қатысушылардың психологиялық дайындығы туралы қамқорлық қажет. Бұл сабаққа келгендердің барлығы психологиялық тұрғыдан белгілі бір жұмыс түрлеріне тікелей қосылуға дайын емес екендігі туралы. Осыған байланысты қыздыру, жұмысқа белсенді қатысқаны үшін үнемі ынталандыру және өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік беру пайдалы.

Үшінші ереже. Интербелсенді технологиясында білім алушылар көп болмауы тиіс. Қатысушылардың саны мен оқыту сапасы тікелей байланысты болуы мүмкін. Қатысушылардың оңтайлы саны-25 адамға дейін.

Төртінші ереже. Бөлме қатысушыларға үлкен және кіші топтарда жұмыс істеу үшін оңай қозғала алатындай етіп дайындалуы керек.

Бесінші ереже. Рәсімдер мен регламенттерді нақты бекіту (бекіту). Бұл туралы ең басында келісіп, оны бұзбауға тырысу керек. Мысалы: барлық қатысушылар кез-келген көзқарасқа төзімділік танытады, әркімнің сөз бостандығына құқығын құрметтейді, оның қадір-қасиетін құрметтейді.

Алтыншы ереже. Семинарға қатысушыларды топтарға бөлуге назар аударыңыз. Бастапқыда ол еріктілік негізінде жасауға мүмкіндік беруге болады. Содан кейін кездейсоқ таңдау принципі қолданған дұрыс.

Интерактивті оқытуды ұйымдастырудың міндетті шарттары:

- білім беруші мен білім алушы арасындағы сенімді, оң қарым-қатынас;
- демократиялық стиль;
- білім беруші мен білім алушылардың өзара қарым-қатынас процесіндегі ынтымақтастық;
- білім алушылардың жеке ("педагогикалық") тәжірибесіне сүйену, оқу, жарқын мысалдар, фактілер, суреттер процесі;
- ақпаратты ұсынудың нысандары мен әдістерінің алуан түрлілігін, білім алушылардың ұтқырлығы;
- іс-әрекеттің сыртқы және ішкі мотивациясының, сондай-ақ білім алушылардың өзарамотивациясының қосылуы.

Оқытудың интерактивті формалары жоғары мотивацияны, білімнің беріктігін, шығармашылық пен қиялды, қарым-қатынасты, белсенді өмірлік ұстанымды қамтамасыз етеді, командалық рух, даралықтың құндылығы, өзін-өзі білдіру бостандығы, іс-әрекетке баса назар аудару, өзара құрмет пен демократияны қамтамасыз етеді.

Интерактивті оқытудың нәтижелілігі:

- белсенді-танымдық және ойлау қызметін дамыту;;
- студенттерді таным процесіне жаңа материалды меңгеру пассивті тыңдаушылар ретінде емес, белсенді қатысушылар ретінде тарту;
- талдау және сыни ойлау дағдыларын дамыту;
- пәндерді, оқу жоспарын оқуға деген ынтаны күшейту;
- сабақта жағымды, шығармашылық атмосфера құру;
- студенттердің коммуникативтік құзыреттіліктерін дамыту;
- дәстүрлі аудиториялық жұмыстың үлесін азайту және өзіндік жұмыстың көлемін ұлғайту.

- ақпаратты өңдеудің заманауи техникалық құралдары мен технологияларын меңгеру біліктері мен дағдыларын дамыту;
- дағдыларын қалыптастыру және дамыту, ақпаратты өз бетінше табу және оның шынайылық деңгейін анықтау;
- оқу процесінің икемділігі мен қол жетімділігі - студенттер желідегі кез-келген компьютерден оқу ресурстары мен бағдарламаларына қосыла алады;
- электрондық тесттер (ағымдағы, аралық) сияқты бақылау нысандарын пайдалану оқу процесін неғұрлым нақты басқаруға мүмкіндік береді.
- студенттердің білімін, іскерлігін және құзыреттілігін бағалаудың объективтілігін арттыру;

Интерактивті технологиялар студенттің оқытушымен эпизодтық емес (кесте бойынша) байланысын қамтамасыз етеді [1, 86].

Қорытындылай келе кез - келген оқу кезеңдерінде және бүкіл курсты аяқтағаннан кейін студенттердің рефлексивті жұмыстары олардың оқу процесі мен нәтижелеріне жоғары жеке қанағаттанушылығын көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар сыни, икемділік, тәуелсіздік және ойлау тереңдігінде, сөйлеу құзыреттілігінде оң динамиканы анықтауға мүмкіндік береді (күрделі сөйлеу жанрлары игеріледі, монологтік және диалогтік сөйлеудің қалыптасуының барлық көрсеткіштері дамиды). Жалпы оқу дағдылары (ғылыми мәтіндерді оқу және түсіну, рефераттау, педагогикалық зерттеу және жобалау), оқу мотивациясының мазмұны мен модальділігінде (өзін-өзі тәрбиелеудің тұрақты қажеттілігі, терең және тиімді танымдық қызығушылықтар қалыптасады, жеке адамға терең қанағат әкелетін зияткерлік эмоциялар пайда болады).

Жоғарыда аталған барлық көрсеткіштер болашақ мұғалімдердің жеке кәсіби маңызды қасиеттерінің дамуын, олардың педагогикалық қарым-қатынастың қажетті компоненттерінің қалыптасуын және студенттердің негізгі педагогикалық дағдылар мен дағдыларды игеруін көрсетеді: аналитикалық, болжамдық, рефлексиялық, гностикалық, рефлексивті, проективтік. Осылайша, интерактивті әдістер оқытушы мен студенттер арасындағы қарым-қатынас оқу сабақтарына танымдық мағынада белсенді сипат беріп қана қоймай, оларды тәрбиелік процеске айналдыратын жағдай жасайды.

Әдебиет

1. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования. «Российская правовая академия министерства юстиции российской федерации» Ростовский (г. ростов-на-дону) юридический институт (филиал) интерактивные методы, формы и средства обучения (методические рекомендации) Ростов-на-Дону, 2013
2. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: Оқулық. – Алматы: 2014. – 360 б.
3. <https://goaravetisyan.ru/kk/nauchno-metodicheskie-osnovy-issledovaniya-problemy-ispolzovaniya/>

Юнусова С.

(Қазақстан Республикасы, Тараз қ.
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

ӘЛЕУМЕТТІК ОРТАДА ТИІМДІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Тұлға аралық қатынас дегеніміз-күрделі мәселе. Күнделікті тұрмысымызда қарым-қатынасыз жасауымыз мүмкін емес. Тұлға аралық қарым-қатынастың бірнеше түрі бар: жеке және қызметтік, дара және топтық, тең құқықты және тәуелді, қарама-қарсылықты және дау-дамайлы.

«Қарым-қатынас», «араласу», «өзара қатынас» ұғымдары қарапайым әрі соншалық жалпылама болып көрінетіндіктен, оларды жұрттың бәрі түйсік арқылы түсіне тұрса да, дәл анықтай қою қиынға түседі. Расында да араласу (сөздің дәл мағынасында алсақ — коммуникация) дегеніміз — хабарлау, айтып жеткізу. Адам араласу арқылы айналадағы дүние туралы білім алады, тәжірибені, еңбек пен тұрмыс дағдыларын қабылдау да, тарихи даму барысында адам баласы жасап шығарған мәдени, адамгершілік және әлеуметтік құндылықтарды меңгеру де осы араласу арқылы болады. Алайда араласу ақпарат алмасумен ғана байланысты емес. Араласудың эмоциялық емес, интеллектік жағы ғана көрінетін, сезімдер алмаспай, тек білім ғана алмастырылатын жағдайды көзге елестетуге бола қояр ма екен. Тіпті бір ғана фильмді жеке өзің немесе достарыңмен бірге көрудің, теледидардан немесе кинотеатрдың көрерменге толы залында отырып тамашалаудың өзі сол шығармаға түрліше қарауға мәжбүр етеді. Бір істі жалғыз жүріп үйренуден гөрі, құрдастарыңмен қосыла үйрену жеңілдеу. Сөйтіп, қарым-қатынас жасау нәтижесінде білім мен іскерлік, ықылас-ынта, ойлар мен сезімдер алмасып отырады.

Әлеуметтік орта топтардан құралады. Жеке адамдар мен топтар күнделікті өмірде басқа да әр түрлі топтармен, адамдармен істес болып, өзара тығыз қарым-қатынас жасайды. Бұл адамның қызмет немесе оқу орнындағы сондай-ақ, өмір сүретін ортасындағы адамдардың топтары болуы да мүмкін. Ал, ұстаздар мен мектеп оқушылары белгілі бір мерзім ішінде мақсат-мүдделері топтасқан ұжым құрып, ресми топқа айналады. Бұл топтағы шәкірттер мен жетекшілер топ ішіндегі әлеуметтік-психологиялық жағдайда мақсатты түрде істес, пікірлес болып, қарым-қатынасқа түседі. Мұндай жағдай ұстаздардан арнайы білімділік пен дағдыларды талап етеді. Ондағы мақсат- әр адамның әлеуметтік орнын, қоғамдық мәнін білу. Жеке адамның өзі де - қоғам мүшесі әлеуметтік тұлға. Сондықтан, оның өмір тіршілігіндегі әрбір қимыл әрекеті, ісі қоғамдық өмірдің көрінісі болып табылады.

Әлеуметтік ортада тіршілік етуші азамат өзінің кім екенін былайғы жұртқа өзін қоршаған орта мен сыртқы дүниеге деген қатынасы арқылы таныта алады. Адамдар қарым-қатынасының сыр-сипаты қоғамдық өмірде, әсіресе өндірістік істердегі әрекетінен айқын байқалады.

Топ ішіндегі адамдардың бір-біріне тәуелділігі, бағынуы, бірлесіп атқаратын істері, өзара көмектесуі - олардың нағыз топтық тіршілігінің заңды түрде қалыптасуын көрсететін сипаттар. Олардың арасындағы қарым-қатынастардың мазмұнды болуы түрлі әлеуметтік жағдайларға және әрбір азаматтың даралық нақты іс-әрекеттеріне байланысты. Мұндағы өзекті мәселе - адамдардың қоғамдық ісінің нәтижелі болуы мен әлеуметтік мақсаттылығы. Адамдар арасындағы тікелей қарым-қатынас бір-бірін ұнатып, қолдау нәтижесінде өрістесе, ал жанама қарым-қатынас олардың бағалы заттарды өзара алмасуы мен бірінін ісін бірі бағалау нәтижесінде қалыптасады. Мұндай қатынас негізінен, ұжымдық сипат алады.

Психология пәні адамдар арасындағы жанама қатынастардың түрлі өзгерістерге ұшырайтынын ерекше атап көрсетіп, олардың мынадай деңгейлерде қалыптасып отыратындығына мән береді: а) диффузиялық топ-бұл аралас топ деп те аталады, мұндай топтағы адамдардың өзара қарым-қатынасы топтың негізгі іс-әрекетіне байланыссыз-ақ жүзеге асады; ә) ассоциация - бұл күрделі топ, топтың іс-әрекеті әрбір адамның мүддесіне сай келетін болғандықтан, топтар ішіндегі қарым-қатынас жандана бермек; б) корпорация, мұнда да жеке мүдделерге сәйкес қатынас ассоциациялық негізде дами бермек; в) ұжым топтың ең жоғары деңгейде ұйымдасқан формасы, мұнда топ ішіндегі қарым-қатынас жалпы мақсатты іс-әрекеттер арқылы жүзеге асып, әрбір адамның қоғамдық мақсат-мүддесімен ұштасып жатады. Ұжымдық қарым-қатынас жасаудың негізгі объектісі - адамдардың ұйымшылдығы мен бірлігі топтағы психологиялық ахуал, әрбір ұжым мүшесінің көңіл-күйі, сергектігі, болашақ мақсат-мүддесі әлеуметтік психологияда өзекті жәйт ретінде дара түрде қарастырылады. Бұл мәселелердің бәрі ұжымдық мүдде деп саналады.

Американдық психолог әрі социолог Дж.Морено шағын топтағы адамдардың қарым-қатынасын зерттеу үшін социометриялы әдісті ұсынған болатын. Бұл әдіс бойынша ұстаздар мен тәрбиешілер, шағын ұжымдардың жетекшілері, өндірістік-кәсіптік мекемелердегі

топтардың басшылары қарамағындағылардың өзара қарым-қатынасын анықтай алады. Бұл тәсілдің негізгі өлшемі (критерий) әр қилы. Басты мақсаты - топ ішіндегі адамдардың тілегі мен мүддесін анықтау. Ондағы адамдардың өзара қарым-қатынастарының үйлесімді болуы, немесе бір-бірін ұнатуы, ұнатпауы олардың сезімдік-эмоциялық күйлеріне байланысты. Топтағы, ұжымдағы әрбір адам екі түрлі: іскерлік және жеке қатынаста болады. Жеке адамдардың бір-бірімен қатынасын зерттеген кезде бақылау, эксперимент, әр түрлі әңгімелесу әдістері пайдаланылады. Мұндай әдістердің бірі-таңдау болып табылады. Таңдау әдісі жеке адамның қадір-қасиеті жағынан шын мәнінде алатын орынын анықтауға, ұжым мүшелерінің танымал болу дәрежесін белгілеуге, бастауыш топтардың бар-жоғын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл әдісті жүргізген кезде бірлесіп атқаруды, болмаса топ мүшелерімен басқадай бір істі орындауды қалауы жөніндегі сұраққа жауап беруі ескеріледі. Қойылатын сұрақтар таңдау критерийлері деп аталынады. Топта, ұжымда әдетте жетекшілік міндетін өзіне алатын бір адам болады. Әлеуметтік психологияда мұндай адамды “көшбасшы” деп атайды. Көшбасшы топты ұйымдастыруға және басшылық етуге сайланады, не ұсынылады. Көшбасшы әдетте топтың іс-әрекеті жайлы, оның құрамы мен мүмкіндіктері жайлы мейлінше хабардар болады. Ол топ мүшелерімен қарым-қатынаста өзін еркін, сенімді ұстайды. Шағын топтардағы көшбасшылықты зерттеген Н.С. Жеребованың зерттеулерінде көшбасшы мынандай қызмет атқаратындығы айқындалған: а) ол топ алға қойған мақсатқа жетудің жолдары мен құралдарын жоспарлайды, б) топ мүшелері арасында атқарылатын іске жауапты адамдарды белгілейді, в) егер топтың алдына маңызды іскерлік қойылған болса және бұл топ өндірістік еңбек коллективі болса, белгілі бір топтық атмосфера орнатады, г) топ мүшелерінің қоғамдық белсенділігін дамытады.

Жеке адамдар мен топтар күнделікті өмірде басқада әр түрлі топтар мен адамдармен, істес болып өзара тығыз қарым-қатынас жасайды. Бұл адамның қызмет немесе оқу орнындағы, сондай-ақ өмір сүретін ортасындағы адамдардың топтары болуы да мүмкін. Ондағы мақсат-әр адамның әлеуметтік орнын, қоғамдық мәнін білу.

Пікірлесудің қандай түрлері болса да, сөйлеу формалары арқылы жүзеге асып отырады. Пікір алысудың нақтылы мақсаты мен жеке жағдайларына қарай сөйлеу түрлі ерекшеліктермен көрінеді. Осы айтылғандар тұрғысынан сөйлеу бірнеше түрлерге бөлінеді. Алдымен сыртқы және ішкі сөйлеу болып үлкен екі топқа жіктеледі.

Сыртқы сөйлеу ауызша және жазбаша сөйлеу болып, ал ауызша сөйлеудің өзі диалог және монолог.

Ауызша сөйлеу – сөйлеудің негізгі бір түрі болғандықтан оның қалған түрлері де соның төңірегінде құрылады. Мәселен, жазу сөзіндегі әріптер ауызша сөздің түрлі дыбыстарын белгілейді. Былайша айтқанда, жазу сөзі ауызекі сөздің қағаздағы таңбасы, оның ерекше бір варианты.

Ауызша сөйлеудің негізгі бір түрі – диалогтық сөйлеу. Екі немесе коданда көп адамдардың арасындағы әңгіме, сөйлесу түрінде жүретін диалогтық сөйлеу үрдісінде адам сұрақ қояды және оған жауап береді, сын-пікір айтады, қолдау және қарсылық білдіреді. Оларға аз ойларын кеңейтілген түрде байындауды қажет етпейді. Диалог сөз ым-шаралармен, бет пен көздегі мәнерлі қозғалыстармен толықтырылады.

Монологтік сөйлеу қарым-қатынас тәжірибесінде ерекше орын алады және әр түрлі ауызша және жазбаша сөйлеген сөздер мен баяндамаларда байқалады. Сөйлеудің монологиялық түрлеріне лекциялар, баяндамалар, жиналыстарда сөйлеген сөздер хабарландырулар, бұйрықтар жатады. Бұл сөйлеудің мақсаты тыңдаушыға қажетті ықпалға қол жеткізу.

Сөйлеу көбінесе беттің мимикасының өзгеруімен, ымдау сипатындағы түрлі қозғалыстар мен қосарланып отырады. Орынды ымдар біздің сөзімізді мәнерлі етумен қатар, оның өзімізге де, өзгеге де түсінікті болуына жағдай туғызады. Бірақ осындай ым – ишаралардың дербес күйінде аса үлкен маңызы жоқ. Адам мұны көмекші құрал ретінде ғана пайдаланады.

Әлеуметтік ортадағы қарым-қатынастың барлық түрлері ішінде *жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас*, яғни адамның адаммен тікелей араласуы анағұрлым қызық.

Жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас — ойлай және сезіне білетін адамдар арасында шынайы өмірде қалыптасатын қарым-қатынастардың нақ өзі. Жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас араласудың мәні, оның өзіндік нәтижесі болып табылады. Араласу процесінде қалыптаса келіп, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас, өз тарапынан, оның өзіне әсер етіп, араласудың мазмұны мен басқа да ерекшеліктерін айқындайды. Сондықтан да «араласу» немесе «өзара қарым-қатынас» ұғымдары, аталған мәселенің нақ қандай қыры қаралып отырғанына байланысты қолданылады.

Жеке тұлғаның барлық адамдық қасиеттері басқа адамдармен қарым-қатынас барысында қалыптасады. Білімді меңгеру, кәсіби даярлықтан өту және кәсіби шеберлікті шыңдау қарым-қатынас барысында басқалардың тәжірибесін үйренудің нәтижесінде орын алады.

Адамның әлеуметтік тіршілік иесі ретіндегі ерекшеліктері де осы қарым-қатынаста көрінеді. Өйткені қарым-қатынас белсенділігі жеке тұлғаның ең маңызды жақтарының дамуына жағдай жасайды, олар – адамгершілік, қайырымдылық, қамқорлық, өз өзі үшін, адамдар алдындағы өз істері үшін жауапкершілік. Адамның индивид ретінде де, тұлға ретінде де даму шыңы өзін-өзі жетілдіру болып табылады. Тұлғаның өзіндік дамуы – ол өзін-өзі жетілдіруі. Өзін-өзі жетілдіру - өзінің өмірлік қуатының мәнін, мақсатын жүзеге асыратын тәндік, жандық, рухани күш-қуатты сандық және сапалық өзгеріске түсіретін ішкі объективті процесс. Көпшілік жағдайда бұл үрдіс өзіндік тәрбиемен, өзін-өзі танумен, интеллектуалды дамумен байланыстырып қарастырылады. Өйткені, әр адамның даму деңгейі ол ұстанған қарым-қатынас сипатына тәуелді екені анық. Мәселен, күнделікті тұрмыстық күйбең, пайдакүнемдіктен аса алмаған адам төменгі даму деңгейіндегі тұлға болып қала береді, ал жоғары деңгейдегі адамның қоғамдық мәнді құндылықтарынан, оның рухани жігерлі шабытынан көрінеді.

Өзіндік дамудың аса маңызды көрсеткіші оның өзіндік психикалық реттеу әрекетінде психологиялық мүмкіндіктерін өзара тұтастықта және қоршаған әлеммен үйлесімдікте дамыта білуі. Қысқаша айтқанда, адам тұтастықта, бірлікте, тым ерекше болады, ол өзін ерекше тиімді көрсете алады. Ол ерлік пен күшке ие болады. Солай қарым-қатынаста да шынайы адамилықтың аса маңызды аспектілері бірінші орынға қойылады.

Сонымен, тұлға аралық қабылдау үрдісінде кері байланыс түсінік беретін функцияның және өзін-өзі басқару қызметін атқарады.

Әдебиет

1. Тұрдалиева Ш.Т. Қарым-қатынас психологиясы [Мәтін]: оқу құралы / Ш.Т. Тұрдалиева. - Алматы : Эпиграф, 2017.
2. Шерьяданова Х.Т. т.б. Қарым-қатынас психологиясы: Оқулық. - Алматы: Отан ЖҚ, 2014. <http://rmebrk.kz/>
3. Майерс Д. Әлеуметтік психология [Мәтін]: Оқулық / Д. Майерс, Ж. Туенж. - 12-ші бас. - Астана : Ұлттық аударма бюросы, 2018.
4. Турдалиева Ш.Т. Конфликтология [Электронды басылым]: электронды оқу құралы / Ш.Т. Турдалиева. - Тараз : ЖАТО, 2017.
5. Аронсон Э. Көпке ұмтылған жалғыз [Мәтін] Әлеуметтік психологияға кіріспе: Оқулық / Э. Аронсон. - 11ші -басылым. - Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018.
6. Құдиярова А.М. Қарым-қатынас психологиясы (Ортақтасу): Оқу құралы. - Алматы: Шұғыла, 2006. <http://rmebrk.kz/>

Ғылыми басылым

**Профессор С.М. Жакыповқа арналған
«ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ МЕН ПРАКТИКАСЫНДАҒЫ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ
ТҰЛҒА ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ИБ № 15512

Басуға 22.05.2022 жылы қол қойылды. Пішіні 60x84 1/16.

Көлемі 24,875 б.т. Тапсырыс № 16105.

Электронды басылым. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.